МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Журнал заснований у 1918 році

ВЧЕНІ ЗАПИСКИ

ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Серія: Юридичні науки

Том 37 (76) № 5 2026

Видавничий дім
«Гельветика»
2026

Головний редактор:
Добрянська Наталія Валеріївна, кандидат юридичних наук, професор, професор кафедри державно-правових і гуманітарних наук, завідувач аспірантури, докторантури, Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського, Україна

Члени редакційної колегії:
Бортняк Катерина Василівна, доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук, Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського, Україна
Гончаренко Ганна Анатоліївна, доктор юридичних наук, доцент, професор спеціальної кафедри № 1 Центру захисту національної державності, Навчально-науковий інститут державної безпеки Національної академії Служби безпеки України, Україна
Криворучко Лариса Сергіївна, доктор юридичних наук, старший дослідник, професор кафедри державно-правових і гуманітарних наук, Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського, Україна
Мосьондз Сергій Олександрович, доктор юридичних наук, професор, проректор з наукової роботи, Приватний вищий навчальний заклад «Університет сучасних знань», Україна
Шабалін Андрій Валерійович, кандидат юридичних наук, старший дослідник, завідувач відділу захисту прав інтелектуальної власності, Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності Національної академії правових наук України, Україна
Marianna Muravyeva, Professor, Director, Global Governance Law Master's Program, Faculty of Law/Aleksanteri Institute, University of Helsinki, Helsinki, Finland
Lorena Bachmaier, Doctor of Law, Professor, Faculty of Law, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, Spain
Jarosław Dobkowski, Dr. Sci. in Law, Assistant Professor, Aead of the Department of Administrative Law and Security Studies, University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Olsztyn, Poland

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 6 від 12 листопада 2026 року)

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки»
зареєстрований друкованим медіа (рішення Національної ради України
з питань телебачення і радіомовлення № 1136 від 11.04.2024 року). Ідентифікатор медіа – R30-04003.

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського
(просп. Берестейський, 10, м. Київ, 01135, e-mail: crimea.tnu@gmail.com. Тел.: +38 (044) 529-05-16).

Періодичність – 6 разів на рік.
Мови видання: українська, англійська, польська, німецька, французька, словацька, румунська.

Журнал включений до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»)
у галузі юридичних наук (спеціальності D8 Право, D9 Міжнародне право)
відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України
№ 928 від 11.06.2026 р. (додаток 14)

Журнал включений до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International
(Республіка Польща)

Сторінка журналу: www.juris.vernadskyjournals.in.ua

ISSN 2707-0581 (print)
ISSN 2707-059X (online)

© Таврійський національний університет
імені В.І. Вернадського, 2026

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Петровська Ю. М., Попружна А. В.
ЕВОЛЮЦІЯ УЯВЛЕНЬ ПРО СУТНІСТЬ І ПРИЗНАЧЕННЯ ПРАВА
В ІСТОРІЇ ПРАВОВОЇ ДУМКИ..... **1**

Хажинський Р. М.
СОМАТИЧНІ ПРАВА ЯК НОВЕ ПОКОЛІННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ: PRO ET CONTRA..... **10**

Шульженко Ф. П., Риндюк В. І.
АВТОКРАТІЯ ЯК СИСТЕМНА ЗАГРОЗА ДЕМОКРАТІЇ:
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ..... **16**

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Квашин В. Ю.
ПРОБЛЕМА «АБСОЛЮТИЗАЦІЇ» НЕЗАЛЕЖНОСТІ РАХУНКОВОЇ ПАЛАТИ
ВІД СИСТЕМИ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ..... **23**

Кравчук О. О., Остащук І. Б.
ПРИСЯГА ТА ІНШІ КОНСТИТУЦІЙНІ ПРОЦЕДУРИ НАБУТТЯ ПОВНОВАЖЕНЬ
КОРОЛЯ НОРВЕГІЇ..... **32**

Лазарєв В. В.
КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД УКРАЇНИ ЯК «ПОЗИТИВНИЙ ЗАКОНОДАВЕЦЬ»:
НОВІ РЕСУРСИ РОЗВИТКУ ПРАВНИЧОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ..... **42**

Матковський М. С.
ЮРИДИЧНІ КРИТЕРІЇ ДОПУСТИМОСТІ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА НА ДОСТУП
ДО ІНФОРМАЦІЇ В УМОВАХ ОСОБЛИВИХ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ..... **51**

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Brovchenko T. I.
ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND AI-ENABLED ROBOTIC
PROCESS AUTOMATION IN THE LEGAL SYSTEM: CONCEPTUAL FOUNDATIONS
OF ELECTRONIC LEGAL PERSONALITY..... **58**

Кас'яновський І. О.
ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОГО ДОГОВІРНОГО ПРАВА ЯК ОСНОВА РЕГУЛЮВАННЯ
СУЧАСНИХ СПОРТИВНИХ ПРАВОВІДНОСИН..... **66**

Короєд С. О.
НЕЗАВЕРШЕНЕ БУДІВНИЦТВО ЯК ОБ'ЄКТ ПОДІЛУ І СПАДКУВАННЯ
В СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ..... **72**

Ментух Н. Ф.
ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ЗАХИСТУ ПРАВ ТА ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ
СТОРІН СМАРТ-КОНТРАКТУ..... **79**

Музика Т. О.
КРИТЕРІЇ ВИЗНАЧЕННЯ ОРИГІНАЛЬНОСТІ ТВОРУ, ДЛЯ СТВОРЕННЯ ЯКОГО
ВИКОРИСТОВУВАВСЯ ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ, ЯК ОЦІНОЧНОГО ПОНЯТТЯ
В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ТВОРЧОСТІ..... **86**

Спєсівцев Д. С.
ВИЗНАННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ЧАСТКУ У СПІЛЬНОМУ
«ОБ'ЄКТІ НЕЗАВЕРШЕНОГО БУДІВНИЦТВА», ЩО МАЄ ОЗНАКИ САМОЧИННОГО
СПОРУДЖЕННЯ: ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ СПОСОБУ ЗАХИСТУ..... **96**

Фірман Д. І.
БАЛАНС МІЖ ДОКТРИНОЮ ДОБРОСОВІСНОГО ВИКОРИСТАННЯ (FAIR USE)
ТА ЛІЦЕНЗУВАННЯМ У КОНТЕКСТІ НАВЧАННЯ МОДЕЛЕЙ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ:
ПРОБЛЕМАТИКА ПРАВОМІРНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ОБ'ЄКТІВ АВТОРСЬКОГО ПРАВА..... **104**

Хлистік М. А., Лесік Б. В.
РОЛЬ ПРИНЦИПУ ДОБРОСОВІСНОСТІ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ СТАБІЛЬНОСТІ ЦИВІЛЬНИХ
ПРАВОВІДНОСИН ТА ЗАПОБІГАННІ ЗЛОВЖИВАННЮ ПРАВАМИ..... **111**

Шевчук О. В.
ЕФЕКТ ДИНАМІЧНОЇ ВАВИЛОНСЬКОЇ БІБЛІОТЕКИ: ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ
ДОСТОВІРНОСТІ, ПОХОДЖЕННЯ ТА ПОВТОРНОГО ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЇ
В УМОВАХ ГЕНЕРАТИВНОГО ШІ..... **118**

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Марущак О. А.
МЕЖІ ПРАВОМІРНОЇ ПОДАТКОВОЇ ОПТИМІЗАЦІЇ
У ДІЯЛЬНОСТІ КОРПОРАТИВНИХ СУБ'ЄКТІВ..... **126**

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Синчук С. М., Гірник О. О.
СОЦІАЛЬНЕ ЖИТЛО У НОВІЙ ЖИТЛОВІЙ ПОЛІТИЦІ УКРАЇНИ..... **133**

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Бондаренко К. А.
ЗАХИСТ ТЕРИТОРІЙ СМАРАГДОВОЇ МЕРЕЖІ КРІЗЬ ПРИЗМУ РІШЕНЬ ВЕРХОВНОГО СУДУ..... **141**

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Гнедюк В. Л.
КІБЕРСТІЙКІСТЬ (ЮРИДИЧНІ АСПЕКТИ)..... **150**

Горєлова В. Ю.
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ
БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННИХ ТА ГІБРИДНИХ ЗАГРОЗ..... **157**

Гуржій Т. О., Шатіло В. А.
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ПРИРОДА СУДОВОГО КОНТРОЛЮ
В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ..... **163**

Зима О. Т.
АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В ПРОЄКТІ
КОДЕКСУ УКРАЇНИ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРОСТУПКИ **168**

Іщенко Є. М.
ПРАВОВИЙ БАЗИС ЦИФРОВІЗАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ПРОЦЕДУРИ..... **176**

Коросташівець І. М., Барахта В. В.
БАЛАНС ПУБЛІЧНОГО ІНТЕРЕСУ ТА ПРАВ ОСІБ РЯДОВОГО
І НАЧАЛЬНИЦЬКОГО СКЛАДУ ПІД ЧАС ПРОХОДЖЕННЯ СЛУЖБИ
В ДЕРЖАВНІЙ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧІЙ СЛУЖБІ УКРАЇНИ..... **182**

Краглевич В. В.
АНАЛОГІЯ ПРАВОВИХ НАСЛІДКІВ ТА АНАЛОГІЯ НОРМАТИВНИХ КОНСТРУКЦІЙ
ПРАВОВИХ ІНСТИТУТІВ У ПУБЛІЧНОМУ ПРАВІ..... **191**

Крестьянінов А. О., Костіна Д. А.
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ВЗАЄМОДІЇ
ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ ТА ГРОМАДСЬКОСТІ: МІСЦЕ ТА РОЛЬ МЕДІАЦІЇ..... **196**

Кузнєцов С. С.
ІНСТРУМЕНТИ ІМО У СФЕРІ ЦИФРОВІЗАЦІЇ МОРСЬКОГО ТРАНСПОРТУ
ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ У ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ..... **202**

Макаренков О. Л., Удовика Л. Г., Єрмоленко Д. О.
ПУБЛІЧНО-ПРИВАТНЕ ПАРТНЕРСТВО У СФЕРІ СПОРТУ:
ПРИНЦИПИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА ГАРАНТІЇ БАЛАНСУ
ПУБЛІЧНИХ І ПРИВАТНИХ ІНТЕРЕСІВ..... **211**

Мельникова А. В.
ТРАНСФОРМАЦІЯ ІНСТИТУТУ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ..... **219**

Пахолок Ю. П.
ГАРМОНІЗАЦІЯ МИТНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ З ПРАВОМ
ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ У СФЕРІ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ..... **224**

Пішта В. І., Віхляєв М. Ю.
ПРАВО КОРИСТУВАЧА ПІДКЛЮЧЕНОГО ПРОДУКТУ НА ДОСТУП ДО ДАНИХ
ІНТЕРНЕТУ РЕЧЕЙ ТА ЗАХИСТ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ ТРЕТІХ ОСІБ:
ПІДХОДИ ЄС ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ..... **229**

Правдюк А. Л.
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
СПІВРОБІТНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ..... **235**

Серединко А. А.
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПУ ДО ОСВІТИ НА ДЕОКУПОВАНИХ ТА ПРИФРОНТОВИХ
ТЕРИТОРІЯХ: ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД..... **243**

Смирний О. С.
ВІД МУНІЦИПАЛЬНОЇ АВТОНОМІЇ ДО АДМІНІСТРАТИВНОЇ ЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ:
ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ РОЗВИТОК МІСЦЕВОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ..... **249**

Тарасенко І. В.
АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ВИКОНАВЦІВ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ЄС:
МОЖЛИВОСТІ ДЛЯ АДАПТАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА..... **255**

Юринець Ю. Л., Бєлкін Л. М., Криволап Є. В.
ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ НА САМОВИРАЖЕННЯ
В ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ СИСТЕМАХ..... **260**

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Германов С. А.
ХУЛІГАНСТВО ЯК КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ ЯВИЩЕ:
ГЕНЕЗА, СУЧАСНЕ РОЗУМІННЯ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД..... **269**

Гетьман Є. С.
ПРИРОДА ЯК СУБ'ЄКТ ПРАВА: КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ..... **276**

Гончарова-Парфьонова О. О.
ПРОВОКАЦІЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ:
ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ..... **285**

Клочко А. М., Горбачова К. М.
КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ПРОТИ ГАРАНТІЙ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
В УМОВАХ МІЖНАРОДНОГО ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ В УКРАЇНІ:
КРИМІНОЛОГІЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ЗАПОБІГАННЯ..... **290**

Кулик К. Д.
МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ЗАСТОСУВАННЯ ПРАКТИК ВІДНОВНОГО ПРАВОСУДДЯ
У ЗАПОБІГАННІ ЗЛОЧИННОСТІ..... **296**

Луценко Ю. В.
ПРАВОВІ АСПЕКТИ КЛАСИФІКАЦІЇ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ВОЄННОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ, ЯКІ ВІДНЕСЕНІ ДО РОЗДІЛУ І ОСОБЛИВОЇ ЧАСТИНИ КК УКРАЇНИ (КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ПРОТИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ) (ЧАСТИНА 2)..... **302**

Мединський Д. В.
МЕХАНІЗМ ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ КУРСАНТІВ ВІЙСЬКОВИХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ ЗА САМОВІЛЬНЕ ЗАЛИШЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ЧАСТИНИ: СУЧАСНИЙ СТАН, ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ ТА НАПРЯМИ ПРОФІЛАКТИКИ **309**

Теслюк І. О.
ПРОТИДІЯ ЗЛОЧИННИМ ПОСЯГАННЯМ НА ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ..... **319**

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Громович А. А., Мартовицька О. В.
ВИКОРИСТАННЯ ДАНИХ ГЕОЛОКАЦІЇ МОБІЛЬНОГО ПРИСТРОЮ У ДОКАЗУВАННІ ОБСТАВИН КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ..... **325**

Матковський А. А., Білий Є. О.
КРИМІНАЛЬНІ ПРОЦЕСУАЛЬНІ ГАРАНТІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТОВІРНОСТІ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ: МІСЦЕ ІНСТИТУТУ ПОНЯТИХ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО ТРАНСФОРМАЦІЇ..... **331**

Нагорнюк Д. В.
НАЛЕЖНИЙ СУБ'ЄКТ ДОКАЗУВАННЯ ЯК УМОВА ДОПУСТИМОСТІ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ..... **340**

Фатєєв А. В.
ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПІДСЛІДНОСТІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕНЬ ДБР..... **348**

Яремчук В. О.
ВИСНОВКИ ТА ДОВІДКИ СПЕЦІАЛІСТА ЯК ПРІОРИТЕТНИЙ НАПРЯМОК ЗАЛУЧЕННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ..... **354**

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

Деревянко Н. З., Полюшко А. М.
АДВОКАТСЬКА ТАЄМНИЦЯ В ЦИФРОВУ ЕПОХУ: ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗМІСТУ, МЕЖ ТА МЕХАНІЗМІВ ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ..... **358**

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО. ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО

Ваолевська Л. А., Мищак І. М.
ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПАРЛАМЕНТУ У СФЕРІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ ДОСЛІДНИЦЬКОЮ СЛУЖБОЮ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ..... **367**

Волторніст О. С.
ПАРАЛЕЛЬНІ ПРОВАДЖЕННЯ ЯК СУЧАСНИЙ НАПРЯМ УНІФІКАЦІЇ МІЖНАРОДНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ В РАМКАХ ПРОЄКТУ З ПИТАНЬ МІЖНАРОДНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ..... **375**

Приполова Л. І.
ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА..... **382**

Семенов С. В., Адамовський В. І.
СТАНДАРТИ ЦИФРОВОГО ДОКАЗУВАННЯ У МІЖНАРОДНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ: ЧОТИРИРІВНЕВА МОДЕЛЬ ДЛЯ СПРАВ ПРО ДЕПОРТАЦІЮ ТА ПРИМУСОВЕ ПЕРЕМІЩЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЦИВІЛЬНИХ..... **391**

Тараненко М. М.
ДОКТРИНА ТОБАРА В СУЧАСНОМУ МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ:
ВІД НЕВИЗНАННЯ НЕКОНСТИТУЦІЙНИХ УРЯДІВ ДО РЕГІОНАЛЬНИХ
МЕХАНІЗМІВ ЗАХИСТУ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ЛЕГІТИМНОСТІ..... **398**

Тицька Я. О.
ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ:
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ТА МЕХАНІЗМИ..... **406**

Швецова Л. А.
ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ ТРАНСКОРДОННИХ ПОДАТКОВИХ СПОРІВ
У СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНОГО ТА МІЖНАРОДНОГО ПОДАТКОВОГО ПРАВА..... **413**

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Лахмотов К. О.
ІНТЕРПРЕТАЦІЯ КАТЕГОРІЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ ҐУСТАВА РАДБРУХА
В СУЧАСНІЙ СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ..... **419**

Чишко К. О.
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ РОЗУМІННЯ ФЕНОМЕНУ ДОБРОЧЕСНОСТІ..... **428**

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ..... **433**

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW; THE HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL STUDIES

Petrovska Yu. M., Popruzhna A. V.
EVOLUTION OF VIEWS ON THE ESSENCE AND PURPOSE OF LAW IN THE HISTORY OF LEGAL THOUGHT **1**

Khazhynskyi R. M.
SOMATIC RIGHTS AS A NEW GENERATION OF HUMAN RIGHTS: PRO ET CONTRA **10**

Shulzhenko F. P., Ryndiuk V. I.
AUTOCRACY AS A SYSTEMIC THREAT TO DEMOCRACY: A PHILOSOPHICAL AND LEGAL ANALYSIS **16**

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Kvashyn V. Yu.
THE PROBLEM OF THE "ABSOLUTISATION" OF THE ACCOUNTING CHAMBER'S INDEPENDENCE WITHIN UKRAINE'S SYSTEM OF PUBLIC AUTHORITIES **23**

Kravchuk O. O., Ostashchuk I. B.
THE OATH AND OTHER CONSTITUTIONAL PROCEDURES FOR THE ACCESSION OF THE KING OF NORWAY **32**

Lazariev V. V.
THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE AS A "POSITIVE LEGISLATOR": NEW RESOURCES FOR THE DEVELOPMENT OF LEGAL TERMINOLOGY **42**

Matkovskyi M S.
LEGAL CRITERIA FOR THE PERMISSIBILITY OF RESTRICTING THE RIGHT OF ACCESS TO INFORMATION UNDER SPECIAL LEGAL REGIMES **51**

CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Brovchenko T. I.
ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND AI-ENABLED ROBOTIC PROCESS AUTOMATION IN THE LEGAL SYSTEM: CONCEPTUAL FOUNDATIONS OF ELECTRONIC LEGAL PERSONALITY **58**

Kasianovskyi I. O.
PRINCIPLES OF INTERNATIONAL CONTRACT LAW AS THE BASIS FOR REGULATING MODERN SPORTS LEGAL RELATIONS **66**

Koroied S. O.
UNCOMPLETED CONSTRUCTION AS AN OBJECT OF DIVISION AND INHERITANCE IN JUDICIAL PRACTICE **72**

Mentukh N. F.
PROBLEMOUS ASPECTS OF PROTECTING THE RIGHTS AND LEGAL INTERESTS OF THE PARTIES TO A SMART CONTRACT **79**

Muzyka T. O.
CRITERIA FOR DETERMINING THE ORIGINALITY OF A WORK CREATED USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE, AS AN EVALUATIVE CONCEPT IN THE CONTEXT OF THE DIGITALIZATION OF CREATIVITY **86**

Spiesivtsev D. S.
RECOGNITION OF OWNERSHIP TO A SHARE IN A JOINT "OBJECT OF UNFINISHED CONSTRUCTION" EXHIBITING CHARACTERISTICS OF UNAUTHORIZED CONSTRUCTION: PROBLEMS IN APPLYING THE LEGAL REMEDY **96**

Firman D. I.
THE BALANCE BETWEEN THE FAIR USE DOCTRINE AND LICENSING
IN ARTIFICIAL INTELLIGENCE MODEL TRAINING:
LEGAL ISSUES SURROUNDING THE USE OF COPYRIGHTED WORKS..... **104**

Khlystik M. A., Lesik B. V.
THE ROLE OF THE PRINCIPLE OF GOOD FAITH
IN ENSURING THE STABILITY OF CIVIL LEGAL RELATIONS
AND PREVENTIHG THE ABUSE OF RIGHTS..... **111**

Shevchuk O. V.
THE EFFECT OF THE DYNAMIC LIBRARY OF BABEL: LEGAL ISSUES OF RELIABILITY,
ORIGIN AND REUSE OF INFORMATION IN THE CONTEXT OF GENERATIVE AI..... **118**

COMMERCIAL LAW, ECONOMIC-PROCEDURAL LAW

Marushchak O. A.
LIMITS OF LAWFUL TAX OPTIMIZATION IN THE ACTIVITIES OF CORPORATE ENTITIES..... **126**

LABOR LAW; THE RIGHT TO SOCIAL SECURITY

Synchuk S. M., Hirnyk O. O.
SOCIAL HOUSING IN UKRAINE'S NEW HOUSING POLICY..... **133**

LAND LAW; AGRARIAN LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCE LAW

Bondarenko K. A.
PROTECTION OF EMERALD NETWORK SITES THROUGH
THE LENS OF SUPREME COURT JUDGMENTS..... **141**

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCE LAW; INFORMATION LAW

Gnediuk V. L.
CYBER RESILIENCE (LEGAL ASPECTS)..... **150**

Horielova V. Yu.
ADMINISTRATIVE AND LEGAL MECHANISM FOR ENSURING THE INFORMATION
SECURITY OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF MILITARY AND HYBRID THREATS..... **157**

Gurzhii T. O., Shatilo V. A.
THE THEORETICAL AND LEGAL NATURE OF JUDICIAL CONTROL
IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS IN UKRAINE..... **163**

Zyma O. T.
ADMINISTRATIVE LIABILITY IN THE FIELD OF HEALTH CARE
IN THE DRAFT CODE OF UKRAINE ON ADMINISTRATIVE OFFENSES..... **168**

Ishchenko Ye. M.
LEGAL BASIS OF DIGITALIZATION OF THE ADMINISTRATIVE PROCEDURE..... **176**

Korostashivets I. M., Barakhta V. V.
BALANCE OF PUBLIC INTEREST AND THE RIGHTS OF RANK-AND-FILE
AND COMMANDING STAFF DURING SERVICE IN THE STATE CRIMINAL-EXECUTIVE
SERVICE OF UKRAINE..... **182**

Krahlevych V. V.
ANALOGY OF LEGAL CONSEQUENCES AND ANALOGY OF NORMATIVE
CONSTRUCTIONS OF LEGAL INSTITUTIONS IN PUBLIC LAW..... **191**

Krestianinov A. O., Kostina D. A.
ADMINISTRATIVE LAW MECHANISMS FOR INTERACTION BETWEEN PUBLIC
AUTHORITIES AND THE PUBLIC: THE PLACE AND ROLE OF MEDIATION..... **196**

Kuznietsov S. S.
THE IMO INSTRUMENTS FOR MARITIME TRANSPORT DIGITALIZATION AND THEIR IMPLEMENTATION IN UKRAINIAN LEGISLATION..... **202**

Makarenkov O. L., Udovyka L. H., Yermolenko D. O.
PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIPS IN SPORTS: PRINCIPLES OF LEGAL REGULATION AND GUARANTEES FOR BALANCING PUBLIC AND PRIVATE INTERESTS..... **211**

Melnykova A. V.
TRANSFORMATION OF THE INSTITUTION OF ADMINISTRATIVE LIABILITY IN THE CONTEXT OF THE DIGITALIZATION OF PUBLIC ADMINISTRATION..... **219**

Pakholok Yu. P.
HARMONIZATION OF CUSTOMS LEGISLATION OF UKRAINE WITH EUROPEAN UNION LAW IN THE FIELD OF THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE..... **224**

Pihta V. I., Vikhliaiev M. Yu.
THE RIGHT OF THE USER OF A CONNECTED PRODUCT TO ACCESS DATA FROM THE INTERNET OF THINGS AND THE PROTECTION OF PERSONAL DATA OF THIRD PARTIES: EU APPROACHES AND PROSPECTS FOR UKRAINE..... **229**

Pravdiuk A. L.
ADMINISTRATIVE AND LEGAL FEATURES OF DISCIPLINARY RESPONSIBILITY OF EMPLOYEES OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE..... **235**

Seredynko A. A.
ENSURING ACCESS TO EDUCATION IN DE-OCCUPIED AND FRONTLINE TERRITORIES: LEGAL MECHANISMS AND INTERNATIONAL EXPERIENCE..... **243**

Smyrnyi O. S.
FROM MUNICIPAL AUTONOMY TO ADMINISTRATIVE CENTRALIZATION: HISTORICAL AND LEGAL DEVELOPMENT OF LOCAL GOVERNMENT IN UKRAINE..... **249**

Tarasenko I. V.
ADMINISTRATIVE LIABILITY OF ENFORCEMENT AGENTS IN UKRAINE AND EU COUNTRIES: OPPORTUNITIES FOR ADAPTING NATIONAL LEGISLATION..... **255**

Iurynets Ju. L., Belkin L. M., Kryvolap E. V.
LIMITATIONS ON THE RIGHTS OF SELF-EXPRESSION IN INFORMATION AND COMMUNICATION SYSTEMS..... **260**

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; CRIMINAL ENFORCEMENT LAW

Hermanov S. A.
HOOLIGANISM AS A CRIMINAL-LEGAL PHENOMENON: GENESIS, MODERN UNDERSTANDING AND FOREIGN EXPERIENCE..... **269**

Hetman Ye. S.
NATURE AS A SUBJECT OF LAW: A CRIMINOLOGICAL ASPECT..... **276**

Goncharova-Parfionova O. O.
PROVOCATION OF CRIMINAL OFFENSES: PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT FOR HUMAN RIGHTS..... **285**

Klochko A. M., Horbachova K. M.
CRIMINAL OFFENCES AGAINST THE GUARANTEES OF LEGAL PRACTICE IN THE CONTEXT OF THE INTERNATIONAL ARMED CONFLICT IN UKRAINE: CRIMINOLOGICAL TRENDS AND PREVENTION..... **290**

Kulyk K. D.
INTERNATIONAL EXPERIENCE OF APPLYING RESTORATIVE JUSTICE PRACTICES IN CRIME PREVENTION..... **296**

Lutsenko Yu. V.
LEGAL ASPECTS OF CLASSIFICATION OF CRIMES AGAINST THE MILITARY SECURITY OF UKRAINE INCLUDED IN CHAPTER I OF THE SPECIAL PART OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE (CRIMINAL OFFENCES AGAINST THE FOUNDATIONS OF NATIONAL SECURITY OF UKRAINE) (PART 2)..... **302**

Medynskyi D. V.
LEGAL LIABILITY MECHANISMS FOR CADETS OF MILITARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN CASES OF UNAUTHORIZED ABANDONMENT OF MILITARY UNITS: CURRENT CONDITIONS, LAW ENFORCEMENT CHALLENGES, AND PREVENTIVE MEASURES..... **309**

Tesliuk I. O.
COUNTERACTING CRIMINAL ATTACKS ON THE LIFE AND HEALTH OF LAW ENFORCEMENT OFFICERS UNDER MARTIAL LAW..... **319**

CRIMINAL PROCEEDINGS AND CRIMINALISTICS; FORENSIC EXAMINATION; OPERATIONAL SEARCH ACTIVITY

Hromovych A. A., Martovytska O. V.
USE OF MOBILE DEVICE GEOLOCATION DATA IN PROVING THE CIRCUMSTANCES OF A CRIMINAL OFFENSE..... **325**

Matkovskyi A. A., Bilyi E. O.
PROCEDURAL GUARANTEES FOR ENSURING THE RELIABILITY OF INVESTIGATIVE ACTIONS: THE ROLE OF ATTESTING WITNESSES AND PROSPECTS FOR THEIR TRANSFORMATION..... **331**

Nahorniuk D. V.
PROPER SUBJECT OF PROOF AS A CONDITION FOR THE ADMISSIBILITY OF EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS..... **340**

Fatieiev A. V.
SELECTED ISSUES REGARDING THE INVESTIGATIVE JURISDICTION OF SBI CRIMINAL PROCEEDINGS..... **348**

Yaremchuk V. O.
SPECIALIST CONCLUSIONS AND REFERENCES AS A PRIORITY METHOD OF INCORPORATING SPECIALIZEN KNOWLEDGE INTO CRIMINAL PROCEEDING..... **354**

JUDICIAL SYSTEM; PROSECUTOR'S OFFICE AND ADVOCACY

Derevianko N. Z., Polyushko A. M.
LAWYER–CLIENT CONFIDENTIALITY IN THE DIGITAL AGE: TRANSFORMATION OF ITS SCOPE, BOUNDARIES, AND LEGAL PROTECTION MECHANISMS..... **358**

INTERNATIONAL LAW. COMPARATIVE LAW

Vaolevska L. A., Myshchak I. M.
INFORMATION AND ANALYTICAL SUPPORT FOR PARLIAMENTARY ACTIVITIES IN THE FIELD OF EUROPEAN INTEGRATION PROVIDED BY THE RESEARCH SERVICE OF THE VERKHOVNA RADA OF UKRAINE..... **367**

Voltornist O. S.
PARALLEL PROCEEDINGS AS A MODERN DIRECTION OF UNIFICATION OF INTERNATIONAL JURISDICTION WITHIN THE FRAMEWORK OF THE HCCH JURISDICTION PROJECT..... **375**

Prypolova L. I.
FOREIGN EXPERIENCE IN THE IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW NORMS..... **382**

Semenov S. V., Adamovsky V. I.
DIGITAL EVIDENCE STANDARDS IN INTERNATIONAL CRIMINAL LAW:
A FOUR-LEVEL MODEL FOR CASES INVOLVING THE DEPORTATION
AND FORCIBLE TRANSFER OF UKRAINIAN CIVILIANS..... **391**

Taranenko M. M.
THE TOBAR DOCTRINE IN CONTEMPORARY INTERNATIONAL LAW:
FROM NON-RECOGNITION OF UNCONSTITUTIONAL GOVERNMENTS TO REGIONAL
MECHANISMS FOR THE PROTECTION OF DEMOCRATIC LEGITIMACY..... **398**

Titska Ya. O.
PROTECTION OF HUMAN RIGHTS IN THE CONTEXT OF INFORMATION WARFARE:
INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS AND MECHANISMS..... **406**

Shvetsova L. A.
GROUNDS FOR THE EMERGENCE OF CROSS-BORDER TAX DISPUTES WITHIN
THE SYSTEM OF NATIONAL AND INTERNATIONAL TAX LAW..... **413**

PHILOSOPHY OF LAW

Lakhmotov K. O.
INTERPRETATION OF GUSTAV RADBRUCH'S CONCEPT OF JUSTICE
IN CONTEMPORARY JUDICIAL PRACTICE ASPECT..... **419**

Chyshko K. O.
PHILOSOPHICAL AND LEGAL UNDERSTANDING OF THE PHENOMENON
OF INTEGRITY..... **428**

INFORMATION ABOUT AUTHORS..... **433**

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.12
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/01

Петровська Ю. М.
https://orcid.org/0000-0002-9142-8541
Пенітенціарна академія України

Попружна А. В.
https://orcid.org/0000-0002-5079-2865
Пенітенціарна академія України

ЕВОЛЮЦІЯ УЯВЛЕНЬ ПРО СУТНІСТЬ І ПРИЗНАЧЕННЯ ПРАВА В ІСТОРІЇ ПРАВОВОЇ ДУМКИ

У статті досліджено еволюцію уявлень про сутність і призначення права в історії правової думки. Актуальність проблематики зумовлена плюралізмом сучасного праворозуміння та необхідністю з'ясування історико-теоретичних передумов формування нормативного, соціального й ціннісного вимірів права.

Методологічну основу дослідження становить поєднання історико-правового, порівняльно-правового, системно-структурного та формально-логічного методів. Історико-правовий метод застосовано для простеження генези та трансформації уявлень про право на різних етапах розвитку правової думки; порівняльно-правовий – для виявлення спільних і відмінних концептуальних засад основних типів праворозуміння; системно-структурний – для встановлення взаємозв'язку нормативних, соціальних і ціннісних характеристик права. Аналіз, синтез, узагальнення та теоретична систематизація використані для визначення наступності правових ідей і напрямів зміни критеріїв осмислення права та його суспільного призначення.

Простежено розвиток праворозуміння від античних уявлень про закон, природу, розум і справедливість до середньовічної правової думки, природно-правових концепцій Нового часу, юридичного позитивізму, соціологічної юриспруденції та правового реалізму. Окрему увагу приділено сучасному плюралізму та інтегративним тенденціям у юридичній науці. Встановлено, що зміна історичних типів праворозуміння супроводжувалася не лише переосмисленням критеріїв юридичної чинності та належності права, а й поступовим розширенням уявлень про його суспільне призначення. Виявлено взаємозв'язок між нормативним, соціальним і ціннісним способами осмислення права, сформованими в межах різних правових традицій та збереженими в сучасному праворозумінні.

Систематизовано зміни концептуальних засад розуміння права та його суспільного призначення на різних історичних етапах. Розкрито наступність правових ідей та особливості їх переосмислення відповідно до зміни суспільних і світоглядних орієнтирів. Запропоноване узагальнення дає змогу представити історію праворозуміння як взаємопов'язаний процес трансформації способів осмислення природи, змісту та суспільної ролі права.

Ключові слова: *право, праворозуміння, сутність права, призначення права, правова думка, природне право, юридичний позитивізм, соціологічне праворозуміння, плюралізм праворозуміння, інтегративне праворозуміння.*

© Петровська Ю. М., Попружна А. В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Постановка проблеми. Питання про сутність і призначення права належить до фундаментальних проблем юридичної науки, оскільки його розв'язання визначає розуміння природи права, його місця в суспільстві, співвідношення з державою, мораллю, свободою та справедливістю. Упродовж історичного розвитку правової думки зміст цих категорій не залишався незмінним. У різні періоди право пов'язували з природним порядком і справедливістю, волею державної влади, нормативним регулюванням суспільних відносин, захистом індивідуальної свободи, забезпеченням соціального порядку та утвердженням невідчужуваних прав людини. Така багатоманітність підходів відображає не лише розвиток юридичного знання, а й зміну суспільних уявлень про межі державної влади, свободу особи та критерії справедливого правопорядку.

Історія правової думки засвідчує поступове ускладнення уявлень про право: від пошуку його об'єктивних і моральних засад до формування концепцій, у яких право розглядається як нормативна, соціальна та ціннісна система. Водночас зміна правових доктрин не означала простого заперечення попередніх поглядів. Окремі ідеї природного права, юридичного позитивізму, соціологічного та інших типів праворозуміння зберегли своє значення й продовжують впливати на сучасну юридичну доктрину. Саме тому дослідження еволюції поглядів на право потребує встановлення наступності та відмінностей між основними історичними концепціями, а також визначення тих положень, які стали підґрунтям сучасного розуміння його сутності та суспільного призначення.

Актуальність окресленої проблематики посилюється сучасними трансформаціями правового регулювання, за яких право не може розглядатися виключно як система встановлених або санкціонованих державою норм. Утвердження верховенства права, пріоритету прав і свобод людини, принципів правової держави та демократичного врядування актуалізує ціннісний вимір права і водночас спонукає до переосмислення співвідношення його нормативних, соціальних та аксіологічних характеристик. У зв'язку з цим наукового значення набуває систематизація історичних змін у розумінні сутності та призначення права, виявлення закономірностей розвитку відповідних правових ідей та визначення їхнього впливу на сучасне праворозуміння.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика сутності та призначення права зберігає фундаментальне значення для сучасної юридичної науки. Вітчизняні й зарубіжні дослідження охоплюють широкий спектр питань, пов'язаних із формуванням природно-правової традиції, розвитком позитивістського та соціологічного праворозуміння, співвідношенням права і моралі, критеріями юридичної чинності, соціальною дією права, а також сучасним плюралізмом правових концепцій і можливостями їх інтеграції.

Історичні витоки уявлень про природу права та критерії справедливого закону розкриваються у працях Á. Tussay [1], R. Brouwer [2] та С. В. Завальнюка [3]. Á. Tussay досліджує співвідношення природного і неписаного права у класичній грецькій думці, тоді як R. Brouwer зосереджується на нормативності права та формуванні природно-правових уявлень у пізньоелліністичній традиції. С. В. Завальнюк звертається до античної правової спадщини крізь призму розвитку юридичних уявлень та способів пристосування загальних правових приписів до конкретних відносин. Середньовічний етап розвитку праворозуміння висвітлюють О. А. Бундак [4], J. Porter [5] та P. Riordan [6], акцентуючи на теологічних і схоластичних засадах права, співвідношенні природного та людського закону, його розумності, справедливості й спрямованості на спільне благо.

Окремий напрям становлять дослідження трансформації природно-правової традиції та її значення для подальшого розвитку юридичної думки. М. І. Козюбра [7] простежує історичну динаміку доктрини природного права та її значення для сучасної правової теорії і практики. R. Devetak [8] розглядає розвиток природно-правових ідей у зв'язку зі становленням нових уявлень про політичний і міжнародний порядок, а C. Crosato [9] аналізує співвідношення природно-правових та позитивістських елементів у правовій концепції Томаса Гоббса. Сукупно ці дослідження демонструють поступову раціоналізацію природного права та посилення його зв'язку зі свободою людини, легітимністю й межами державної влади.

Значну увагу в сучасній юридичній літературі приділено позитивістській традиції та переосмисленню її теоретичних засад. M. H. Yarom [10] досліджує проблему єдності права в позитивістській юриспруденції, зокрема відмінності між способами її обґрунтування в концепціях Джона Остіна та Ганса Кельзена. D. Priel [11] звертається до способів теоретичного пояснення права та його нормативної природи, а L. Green [12] переосмислює ключові положення концепції Герберта Харта.

Окреслені праці відображають внутрішню диференціацію юридичного позитивізму та розвиток уявлень про юридичну чинність, нормативність, системність і соціальні засади існування права.

Соціальний і практичний виміри права представлені у дослідженнях Т. Подковенко та К. Чорної [13], N. Morag-Levine [14] і A. Kawałek [15]. Т. Подковенко та К. Чорна розкривають соціокультурні засади концепції «живого права» Євгена Ерліха, N. Morag-Levine досліджує становлення соціологічної юриспруденції, а A. Kawałek звертається до її методологічних засад та розвитку реалістичного бачення права. У межах цього напряму право розглядається не лише через формальну чинність нормативних приписів, а й через його фактичне функціонування, суспільні відносини, правозастосування та практичні результати правового регулювання.

Сучасний стан праворозуміння та можливості взаємодії різних теоретичних підходів досліджують Т. П. Подковенко [16], С. Є. Камаралі й А. В. Старостюк [17], П. М. Рабінович, С. П. Рабінович та О. З. Панкевич [18]. У цих працях увага зосереджується на плюралізмі сучасного праворозуміння, багатоаспектності права та методологічних можливостях інтеграції різних способів його осмислення. Водночас інтегративний підхід розглядається не як механічне об'єднання правових концепцій, а як пошук можливостей взаємопов'язаного осмислення різних характеристик права.

Отже, наявні дослідження ґрунтовно розкривають окремі історичні типи праворозуміння, їх концептуальні засади та сучасні напрями осмислення права. Водночас недостатньо систематизованою залишається саме наскрізна трансформація уявлень про сутність і призначення права в історії правової думки, яка дала б змогу простежити не лише зміну окремих концепцій, а й наступність між ними, зміну критеріїв осмислення права та розширення уявлень про його суспільне призначення. Потребує подальшого узагальнення й питання про те, яким чином сформовані на різних історичних етапах нормативні, соціальні та ціннісні характеристики права зберігаються і переосмислюються в умовах сучасного плюралізму праворозуміння. Необхідність такого історико-теоретичного узагальнення визначила спрямованість цього дослідження.

Постановка завдання. Мета статті полягає у дослідженні еволюції уявлень про сутність і призначення права в історії правової думки, систематизації основних підходів до праворозуміння та визначенні закономірностей їх трансформації й впливу на формування сучасного розуміння права.

Виклад основного матеріалу. Уявлення про сутність і призначення права формувалися та змінювалися впродовж усього розвитку правової думки, відображаючи особливості суспільного устрою, характер державної влади та панівні світоглядні орієнтири відповідної історичної доби. Еволюція праворозуміння виявлялася насамперед у зміні поглядів на походження і природу права, його співвідношення з державою, мораллю та справедливістю, а також на роль права в упорядкуванні суспільних відносин і забезпеченні свободи людини. Простеження цих змін дає змогу визначити основні напрями трансформації правових ідей та їх наступність у сучасному праворозумінні.

З огляду на окреслене еволюцію уявлень про сутність і призначення права доцільно простежувати відповідно до основних етапів розвитку правової думки – від античних уявлень про право та справедливість, через середньовічне теологічне праворозуміння і природно-правові концепції Нового часу до позитивістських, соціологічних та інших концепцій XIX–XX ст. і сучасних підходів до розуміння права. Така послідовність дає змогу виявити не лише історичну зміну правових концепцій, а й трансформацію самого способу осмислення права, його ціннісних засад, соціальної ролі та призначення.

Відтак, початковий етап еволюції уявлень про сутність і призначення права пов'язаний з античною правовою думкою, у межах якої були сформульовані основні питання про природу права, його зв'язок зі справедливістю та співвідношення встановленого людьми закону з вищими засадами належного. Водночас античні уявлення не варто ототожнювати з уже сформованою доктриною природного права. У ранній грецькій традиції nomos спочатку означав переважно усталений і визнаний порядок поведінки, тоді як із розвитком поліса та писаного законодавства його зміст поступово набував більш виразного нормативного характеру [1, с. 118]. Поряд із писаними законами зберігалося уявлення про неписані правила, нормативний авторитет яких не зводився до волі людської влади [1, с. 119].

Важливим напрямом подальшого розвитку стало осмислення співвідношення nomos і physis – закону і природи. Це поставило питання про те, чи вичерпується право встановленнями політичної спільноти та законодавця, чи має воно відповідати

певним об'єктивним засадам. У класичній грецькій думці простежується прагнення подолати жорстке протиставлення закону і природи, хоча завершеної концепції природного права в її пізнішому розумінні ще не було [2, с. 94]. У платонівській традиції призначення права пов'язувалося з установленням розумного та справедливого порядку [3, с. 403]. Подальшого розвитку ця ідея набула у вченні Арістотеля, зокрема в концепції epieikeia, відповідно до якої загальність закону може потребувати коригування його застосування у винятковому випадку для забезпечення відповідності між нормативним приписом, його раціональною метою та справедливістю [3, с. 404].

В елліністичній та стоїчній правовій думці зв'язок права з природою набув більш універсального характеру. Стоїчна традиція пов'язувала закон із раціональним порядком природи, що сприяло поступовому виходу праворозуміння за межі нормативного порядку окремого поліса [2, с. 95]. У пізньоелліністичний період взаємодія цих філософських ідей із римською юридичною традицією сприяла подальшому розвитку природно-правового способу осмислення права. У римській правовій думці право дедалі виразніше пов'язувалося з розумом і природою, а юридична практика надала цим уявленням прикладного змісту через розвиток ius, aequitas та засобів пристосування загальних правових приписів до конкретних суспільних відносин [2, с. 103; 3, с. 401].

Отже, антична правова думка заклала фундаментальні напрями подальшого праворозуміння: від сприйняття права як усталеного порядку – до осмислення писаного закону, його співвідношення зі справедливістю, природою та раціональними засадами. Водночас розширювалося й уявлення про призначення права – від підтримання порядку в політичній спільноті до забезпечення справедливості, загального блага та відповідності правового регулювання більш універсальним засадам.

Наступний етап еволюції уявлень про сутність і призначення права пов'язаний із середньовічною правовою думкою. На відміну від античної традиції, у якій пошук засад права поступово спрямовувався до природи, розуму та справедливості, середньовічне праворозуміння формувалося переважно в межах теоцентричного світогляду. Право включалося до ієрархічно організованого нормативного порядку, вищою основою якого визнавався божественний порядок, а оцінка людських установлень передбачала їх співвіднесення з вищими засадами справедливості. Водночас середньовічна правова думка не була однорідною: її розвиток відображав поступове ускладнення уявлень про співвідношення божественного порядку, природного закону, людського розуму та позитивного права.

Важливе підґрунтя середньовічного християнського праворозуміння становила спадщина Августина Блаженного. Земний правопорядок розглядався ним як недосконалий і тимчасовий, а держава та її закони – передусім як засоби стримування людських пристрастей, забезпечення миру й суспільного порядку. Водночас справедливість земного закону не мала самодостатнього характеру, оскільки його належність визначалася відповідністю вищим божественним засадам [4, с. 9].

Подальший розвиток середньовічного праворозуміння був пов'язаний із посиленням його раціоналістичної складової та становленням схоластичної юриспруденції. Взаємодія християнської теології з античною філософською і римською правовою спадщиною сприяла систематизації уявлень про природу закону, його легітимність, межі та співвідношення з вищими нормативними засадами [5, с. 70]. Найбільш послідовного вираження цей синтез набув у вченні Фоми Аквінського, в якому право не зводилося до владного припису або засобу примусу, а пов'язувалося з розумним упорядкуванням життя спільноти та спрямованістю на спільне благо [6, с. 245].

Системність такого праворозуміння виявилася у розмежуванні вічного, природного, людського та божественного законів. Вічний закон виражав божественний розум, природний закон забезпечував причетність людини як розумної істоти до цього нормативного порядку, а людський закон конкретизував його засади у регулюванні суспільних відносин. Відтак обов'язковість людського закону не визначалася лише фактом його встановлення владою: значення мали його розумність, спрямованість на спільне благо та відповідність природному закону [6, с. 246]. Такий підхід істотно розширював уявлення про призначення права, яке мало не лише підтримувати порядок, а й спрямовувати суспільне життя до справедливості та спільного блага [4, с. 10].

Отже, середньовічне праворозуміння характеризувалося не простим запереченням античної правової спадщини, а її переосмисленням у межах християнського світогляду. Античні ідеї розуму, природи та справедливості були включені до ієрархічної системи нормативних засад, у якій людський закон співвідносився з природним і вищим порядком. Водночас поступове визнання раціональної природи закону, його спрямованості

на спільне благо та залежності належності позитивного права від вищих засад створило концептуальні передумови для подальшого розвитку природно-правових учень Нового часу.

Подальший етап еволюції праворозуміння пов'язаний із природно-правовими концепціями Нового часу, у межах яких середньовічні уявлення про природний закон зазнали істотного переосмислення. Природне право зберігало значення вищого критерію оцінки людських установлень, однак його обґрунтування дедалі більше пов'язувалося з природою і розумом людини, її свободою та здатністю визначати засади суспільного співжиття. Відповідно, послаблювалася безпосередня залежність природно-правових уявлень від теологічного пояснення та утверджувався їх раціоналістичний характер [7, с. 20].

Важливе місце в цій трансформації належало вченню Гуго Гроція, раціоналістичний підхід якого став одним із вихідних пунктів подальшого розвитку новочасної школи природного права [7, с. 21]. У працях її представників природно-правова проблематика дедалі тісніше поєднувалася з категоріями природного стану, свободи, суспільного договору та політичної влади. Це зміщувало увагу від пошуку місця людського закону в установленій Богом нормативній ієрархії до обґрунтування засад і меж державної влади через природу та права самої людини [8, с. 92].

Водночас розвиток природно-правової традиції не був лінійним. Особливо виразно це простежується у вченні Томаса Гоббса, в якому природне право пов'язувалося зі свободою людини, проте забезпечення стабільного правопорядку вимагало встановлення суверенної влади. Саме співвідношення природного закону і волі суверена зумовило різні оцінки його концепції – як продовження природно-правової традиції та водночас як одного з інтелектуальних витоків юридичного позитивізму [9, с. 195].

Відтак, природно-правові концепції Нового часу істотно змінили уявлення про сутність і призначення права. Якщо середньовічне праворозуміння включало людський закон до ієрархії вищого божественного порядку, то в Новий час природне право дедалі більше пов'язувалося з розумом, свободою та природними правами людини. Право набувало значення не лише засобу впорядкування суспільних відносин, а й критерію легітимності та меж державної влади, що створило концептуальні передумови для розвитку доктрини прав людини та подальшої диференціації природно-правового і позитивістського праворозуміння.

Істотна зміна способу осмислення права відбулася з утвердженням у XIX ст. юридичного позитивізму. На відміну від природно-правової традиції, позитивістське праворозуміння зосередило увагу не на відповідності права вищим моральним або природним засадам, а на ознаках, за якими воно набуває юридичної чинності в межах організованого правопорядку. Унаслідок цього питання про існування і чинність права дедалі чіткіше відмежовувалося від питання про його моральну виправданість.

У класичному позитивізмі Джона Остіна право пов'язувалося насамперед із установленими суверенною владою приписами, що надало особливого значення формальному джерелу юридичної обов'язковості. Проте подальший розвиток позитивістської традиції засвідчив її внутрішню диференціацію. Якщо остінівський підхід пояснював єдність права через зовнішній щодо правової системи факт суверенної влади, то нормативізм Ганса Кельзена переніс центр уваги на внутрішню єдність і взаємозв'язок правових норм [10, с. 241]. Право набуло значення автономної нормативної системи, юридична чинність елементів якої визначалася їх місцем і зв'язками в межах відповідного нормативного порядку [11, с. 500].

Подальше переосмислення позитивістського праворозуміння пов'язане з концепцією Герберта Харта, яка дала змогу відійти від зведення права до наказу суверена та примусу. Право осмислювалося як складна система правил, існування і функціонування якої пов'язані із соціальними практиками та визнанням відповідних джерел права. Водночас позитивістське розмежування права і моралі не означало заперечення можливості їх змістовного перетину, а стосувалося насамперед критеріїв встановлення існування та юридичної чинності права [12, с. 31].

Отже, позитивістське праворозуміння змістило акцент із пошуку надпозитивних засад права на дослідження способів його встановлення, чинності та системної організації. У процесі його розвитку право пройшло шлях від переважного пов'язування з волею суверена до розуміння як автономної нормативної системи та складного соціально зумовленого порядку правил. Така трансформація поглибила уявлення про формально-нормативну природу права, однак водночас актуалізувала питання про його соціальну зумовленість, реальну дію та взаємодію із суспільними відносинами, що стало одним із чинників подальшого розвитку соціологічних підходів до праворозуміння.

Зосередження позитивістського праворозуміння на формально-нормативних характеристиках права водночас актуалізувало питання про його зв'язок із реальною суспільною практикою. Наприкінці XIX – на початку XX ст. це виразно проявилося у становленні соціологічного напряму, представники якого розширили предмет праворозуміння, звернувшись до соціальних умов формування, функціонування та фактичної дії права. Право дедалі більше осмислювалося не лише як система юридично чинних норм, а як явище, зміст якого розкривається у взаємодії із суспільними відносинами та соціальними інститутами.

Одним із найбільш виразних проявів такого підходу стала концепція «живого права» Євгена Ерліха. На відміну від праворозуміння, зосередженого переважно на офіційно встановлених приписах, у ній увага переносилася на реально сформовані правові відносини та правила, якими фактично керуються учасники суспільного життя. Закон при цьому розглядався як один із засобів забезпечення права, а практична дія правового припису пов'язувалася із соціальною структурою, інтересами, звичаями і традиціями суспільства [13, с. 21]. Соціологічна юриспруденція Роско Паунда розвинула цю спрямованість, пов'язавши осмислення права з його суспільним призначенням та фактичними результатами дії [14, с. 437]. Право в такому розумінні мало оцінюватися не лише за внутрішньою логікою нормативної системи, а й за здатністю узгоджувати конкуруючі суспільні інтереси [15, с. 84].

У XX ст. увагу до фактичного функціонування права посилив правовий реалізм. Порівняно із соціологічною юриспруденцією цей напрям переніс особливий акцент на практику правозастосування, діяльність судів та реальні чинники, що впливають на юридичні рішення. Право відповідно досліджувалося через досвід його функціонування, поведінку правозастосувачів і практичні наслідки юридичних рішень, а не виключно через формальну структуру правових норм [15, с. 88]. Водночас соціологічна юриспруденція і правовий реалізм не становили цілком відокремлених напрямів: між ними існувала змістовна наступність, пов'язана зі спільною увагою до права в його реальному соціальному середовищі [15, с. 82].

Зазначені зміни засвідчують, що соціологічні та реалістичні концепції XIX–XX ст. істотно розширили уявлення про сутність і призначення права порівняно з його переважно формально-нормативним осмисленням. Право дедалі більше розглядалося як соціально діючий регулятор, зміст якого виявляється не лише в юридичних приписах, а й у суспільних відносинах та практиці їх реалізації. Відповідно, його призначення пов'язувалося не тільки із забезпеченням нормативного порядку, а й з узгодженням суспільних інтересів та реальною здатністю впливати на суспільні відносини. Таке розширення праворозуміння створило передумови для сучасного співіснування нормативних, соціологічних і ціннісних підходів до права.

Варто наголосити, що сучасний етап розвитку правової думки характеризується плюралізмом підходів до праворозуміння, що відображає складність самого права та неможливість вичерпного пояснення його природи в межах однієї теоретичної концепції. Нормативний, природно-правовий, соціологічний та інші підходи продовжують зберігати методологічну самостійність, акцентуючи відповідно на формальній визначеності й чинності правових норм, ціннісних засадах права, його соціальній зумовленості та реальному функціонуванні. Сучасне праворозуміння тому дедалі більше орієнтується на багатовимірне осмислення права та врахування різних аспектів його існування [16, с. 20].

Порівняно з попередніми етапами принципова зміна полягає не у витісненні одного типу праворозуміння іншим, а в усвідомленні пізнавальної обмеженості їх ізольованого застосування. Це зумовлює розвиток інтегративних тенденцій, спрямованих на виокремлення теоретично значущих положень різних правових концепцій та їх використання для комплексного й багатоаспектного осмислення права [17, с. 17]. Водночас інтеграцію не слід ототожнювати з механічним поєднанням різнорідних доктрин або формуванням єдиного універсального визначення права. Йдеться про синтез різних аспектів праворозуміння, за якого їх відмінності та суперечності не усуваються формально, а включаються до більш цілісного бачення права як складного і багатогранного явища [18, с. 50].

Змінилося й розуміння призначення права. Якщо на попередніх етапах окремі концепції висували на перший план підтримання порядку, справедливість, державну нормативність або соціальну дієвість, то сучасне праворозуміння дає підстави розглядати ці характеристики у взаємозв'язку. Право постає не лише системою норм, а й носієм цінностей, пов'язаних зі свободою, справедливістю, людською гідністю та захистом прав людини [16, с. 18].

У результаті історична еволюція праворозуміння привела не до утвердження єдиної завершеної концепції права, а до визнання багатовимірності його природи. Сучасний плюралізм зберігає пізнавальний потенціал основних правових традицій, тоді як інтегративні тенденції спрямовані на встановлення взаємозв'язку між нормативними, соціальними та ціннісними характеристиками права. Це дає змогу розглядати його сутність через поєднання юридичної нормативності, соціальної дієвості та ціннісного змісту, а призначення – через забезпечення правового порядку, визначення меж публічної влади та утвердження прав і свобод людини.

Зіставлення розглянутих підходів дає змогу представити еволюцію праворозуміння не лише як послідовну зміну правових концепцій, а як поступову трансформацію критеріїв осмислення права та його суспільного призначення. Для узагальнення виявлених змін доцільно зіставити основні етапи за домінуючим способом обґрунтування права, його функціональною спрямованістю та результатом відповідної трансформації праворозуміння (табл. 1).

Таблиця 1

Еволюція уявлень про сутність і призначення права в історії правової думки

Етап розвитку правової думки	Концептуальна основа розуміння права	Домінуюче уявлення про призначення права	Ключова трансформація праворозуміння
Антична правова думка	Право осмислюється у співвідношенні встановленого порядку з природою, розумом і справедливістю	Упорядкування життя політичної спільноти, забезпечення справедливості та загального блага	Від сприйняття права як усталеного порядку – до пошуку об'єктивних і раціональних засад належного та критеріїв справедливості закону
Середньовічне праворозуміння	Людський закон включається до ієрархії нормативних засад і оцінюється через його відповідність природному та вищому порядку	Забезпечення миру й суспільного порядку, спрямування людських установлень до справедливості та спільного блага	Переосмислення античних ідей природи, розуму та справедливості в межах теоцентричного світогляду з поступовим посиленням раціонального обґрунтування закону
Природно-правові концепції Нового часу	Джерело критеріїв належного права дедалі більше пов'язується з природою і розумом людини, її свободою та природними правами	Захист природних прав і свободи людини, обґрунтування легітимності та меж державної влади	Перенесення центру праворозуміння від теологічно обґрунтованого нормативного порядку до людини як носія невідчужуваних прав; раціоналізація природного права
Юридичний позитивізм XIX–XX ст.	Право розглядається через формальні критерії юридичної чинності, нормативність, системність та інституційно визнані джерела	Забезпечення визначеності, загальнообов'язковості й стабільності нормативного порядку	Відмежування юридичної чинності права від його моральної виправданості; утвердження права як самостійного нормативного порядку
Соціологічні та реалістичні концепції XIX–XX ст.	Сутність права розкривається через його соціальну зумовленість, фактичну дію, правозастосування та практичні наслідки	Реальне впорядкування суспільних відносин, узгодження інтересів і забезпечення дієвості правового регулювання	Розширення предмета праворозуміння від юридично чинної норми до права в його соціальному функціонуванні та практиці реалізації
Сучасний плюралізм підходів і тенденції їх інтеграції	Право осмислюється як багатовимірне явище у взаємозв'язку нормативних, соціальних і ціннісних характеристик	Забезпечення правового порядку, визначення меж публічної влади, захист прав і свобод людини, утвердження справедливості та людської гідності	Поєднання плюралізму типів праворозуміння з тенденцією до методологічного взаємодоповнення різних вимірів права без усунення концептуальних відмінностей.

Джерело: авторське узагальнення, сформоване на підставі аналізу результатів вітчизняних і зарубіжних наукових досліджень щодо еволюції уявлень про сутність і призначення права, трансформації основних підходів до праворозуміння та тенденцій їх розвитку й інтеграції [1–18]

Наведене узагальнення демонструє наступність розвитку правових ідей та поступове ускладнення способів осмислення права. Кожний наступний етап не лише формував нові критерії його розуміння, а й переосмислював окремі положення попередніх правових традицій відповідно до змін суспільних і світоглядних орієнтирів. Водночас трансформація уявлень про сутність права супроводжувалася розширенням його суспільного призначення, що зумовило формування сучасного багатовимірного праворозуміння.

Висновки. Таким чином, еволюція уявлень про сутність і призначення права засвідчує поступове розширення меж праворозуміння та ускладнення способів пояснення правової дійсності. Історична зміна правових концепцій не мала характеру послідовного заперечення попередніх підходів: сформовані ними уявлення про справедливість, природні права, нормативність, соціальну дієвість і ціннісні засади права зберігалися, переосмислювалися та набували нового змісту. Встановлено, що визначальною тенденцією цієї еволюції став перехід від переважно одновимірних способів пояснення права до визнання багатовимірності його природи та взаємозв'язку нормативних, соціальних і ціннісних характеристик.

Сучасний плюралізм праворозуміння постає закономірним результатом такого розвитку, тоді як інтегративні тенденції відображають прагнення використати пізнавальний потенціал різних правових традицій без їх механічного поєднання. Відповідно, сучасне розуміння призначення права виходить за межі забезпечення нормативного порядку й охоплює обмеження публічної влади, захист прав і свобод людини, утвердження справедливості та людської гідності.

Перспективи подальших досліджень полягають у визначенні меж і методологічних можливостей інтеграції різних типів праворозуміння, а також у з'ясуванні трансформації сутності та призначення права під впливом сучасних суспільних, технологічних і правових змін.

Список літератури:

1. Tussay Á. Natural law and unwritten law in Classical Greek thought. *Hungarian Journal of Legal Studies*. 2024. Vol. 65. №. 1. P. 114–134. DOI: https://doi.org/10.1556/2052.2024.00534

2. Brouwer R. The Normativity of Law in Nature Revisited: Natural Law in Late Hellenistic Thought. *Ancient Philosophy Today: DIALOGOI*. 2022. Vol. 4. P. 91–110. DOI: https://doi.org/10.3366/anph.2022.0080

3. Завальнюк С. В. Витоки концепції прогалин у приватному праві в античній правовій думці. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2026. Вип. 93. Ч. 1. С. 401–406. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.55

4. Бундак О. А. Теократична концепція держави та права у середньовіччі (на прикладі Августина Блаженного та Фоми Аквінського). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право.* 2025. Вип. 30. С. 7–15. DOI: https://doi.org/10.34079/2518-1319-2025-15-30-7-15

5. Porter J. Law in the Context of Medieval Scholasticism. The Oxford Handbook of Christianity and Law : ed. by J. Witte Jr., R. Domingo. Oxford : Oxford University Press, 2023. P. 70–84. DOI: https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780197606759.013.6

6. Riordan P. Misunderstanding Aquinas on Law. *New Blackfriars.* 2025. Vol. 106. P. 243–254. DOI: https://doi.org/10.1017/nbf.2025.12

7. Козюбра М. І. Доктрина природного права: через історичні злети й падіння до визнання основою найважливіших досягнень сучасної правової теорії та практики. *Право України.* 2021. № 1. С. 12–42. DOI: https://doi.org/10.33498/louu-2021-01-012

8. Devetak R. Natural Law and the Rise of the International. Rise of the International : ed. by R. Devetak, T. Dunne. Oxford : Oxford University Press, 2024. P. 92–112. DOI: https://doi.org/10.1093/oso/9780192871640.003.0005

9. Crosato C. What About Natural Law in Hobbes? Dialogue Between the Natural Law and the Legal Positivist Hypothesis. *Jus Cogens.* 2023. Vol. 5. №. 2–3. P. 195–227. DOI: https://doi.org/10.1007/s42439-023-00085-w

10. Yarom M. H. Positivism and Unity. *Canadian Journal of Law & Jurisprudence.* 2023. Vol. 36. №. 1. P. 241–280. DOI: https://doi.org/10.1017/cjlj.2022.28

11. Priel D. Ways of Explaining Law. *The Modern Law Review.* 2024. Vol. 87. №. 2. P. 497–520. DOI: https://doi.org/10.1111/1468-2230.12863

12. Green L. The Concept of Law Revisited. The Germ of Justice: Essays in General Jurisprudence. Oxford : Oxford University Press, 2023. P. 31–56. DOI: https://doi.org/10.1093/oso/9780192886941.003.0002

13. Подковенко Т., Чорна К. Соціокультурні засади концепції «живого права» Євгена Ерліха. *Актуальні проблеми правознавства.* 2021. Вип. 4. С. 18–24. DOI: https://doi.org/10.35774/app2021.04.018

14. Morag-Levine N. Sociological Jurisprudence and The Spirit of The Common Law. The Oxford Handbook of Legal History : ed. by M. D. Dubber, C. Tomlins. Oxford : Oxford University Press, 2018. P. 437–456. DOI: https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198794356.013.24

15. Kawałek A. Strengthening the Theoretical Commitments Underpinning Therapeutic Jurisprudence Research: Ontology and Epistemology. *Liverpool Law Review*. 2024. Vol. 45. №. 1. P. 73–103. DOI: https://doi.org/10.1007/s10991-023-09329-7

16. Подковенко Т. П. Плюралізм сучасного праворозуміння в контексті європейської правової традиції. *Актуальні проблеми правознавства*. 2026. № 2 (46). С. 18–24. DOI: https://doi.org/10.35774/app2026.02.018

17. Камаралі С. Є., Старостюк А. В. Теоретико-методологічні підходи праворозуміння в сучасній українській школі. *Ірпінський юридичний часопис*. 2023. № 3 (12). С. 11–21. DOI: https://doi.org/10.33244/2617-4154-3(12)-2023-11-21

18. Рабінович П. М., Рабінович С. П., Панкевич О. З. Інтегральність праворозуміння як методологічна проблема. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2021. Т. 28. № 3. С. 47–55. DOI: https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(3).2021.47-55

Petrovska Yu. M., Popruzhna A. V. EVOLUTION OF VIEWS ON THE ESSENCE AND PURPOSE OF LAW IN THE HISTORY OF LEGAL THOUGHT

The article examines the evolution of views on the essence and purpose of law throughout the history of legal thought. The relevance of the issue is determined by the pluralism of contemporary legal understanding and the need to clarify the historical and theoretical foundations underlying the formation of the normative, social, and value dimensions of law.

The methodological framework of the study combines historical-legal, comparative-legal, systemic-structural, and formal-logical methods. The historical-legal method was employed to trace the genesis and transformation of views on law at different stages in the development of legal thought; the comparative-legal method was used to identify common and distinctive conceptual foundations of the principal approaches to understanding law; and the systemic-structural method was applied to establish the interrelationship between the normative, social, and value-based characteristics of law. Analysis, synthesis, generalization, and theoretical systematization were used to identify the continuity of legal ideas and the directions in which the criteria for understanding law and its social purpose have evolved.

The development of legal understanding is traced from ancient conceptions of law, nature, reason, and justice through medieval legal thought, natural law theories of the modern era, legal positivism, sociological jurisprudence, and legal realism. Particular attention is paid to contemporary pluralism and integrative tendencies in legal scholarship. It is established that changes in historical approaches to understanding law involved not only a reconsideration of the criteria of legal validity and the foundations of law, but also a gradual broadening of views on its social purpose. The interrelationship between the normative, social, and value-based dimensions of understanding law, which emerged within different legal traditions and have been preserved in contemporary legal thought, is identified.

Changes in the conceptual foundations of understanding law and its social purpose at different historical stages are systematized. The continuity of legal ideas and the specific features of their reinterpretation in response to changing social and intellectual orientations are revealed. The proposed synthesis makes it possible to present the history of legal understanding as an interconnected process in which approaches to the nature, content, and social role of law have been progressively transformed.

Keywords: *law, legal understanding, essence of law, purpose of law, legal thought, natural law, legal positivism, sociological understanding of law, pluralism of legal understanding, integrative understanding of law.*

Дата першого надходження статті до видання: 08.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 340.12:342.7
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/02

Хажинський Р. М.
https://orcid.org/0009-0005-0818-3985
Національний університет «Одеська юридична академія»

СОМАТИЧНІ ПРАВА ЯК НОВЕ ПОКОЛІННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ: PRO ET CONTRA

У статті здійснено теоретико-правовий аналіз проблеми віднесення соматичних прав до нового покоління прав людини крізь призму аргументів pro et contra. Актуальність дослідження обумовлена тим, що розвиток біомедицини, генетики, репродуктивних і нейротехнологій істотно розширює фактичні можливості людини впливати на власне тіло та формує нові правові претензії, які нерідко характеризуються у сучасній юридичній доктрині як права четвертого або іншого нового покоління. Водночас, значна частина відповідних правомочностей змістовно пов'язана з традиційними правами на свободу, фізичну недоторканність, приватність, людську гідність, життя та охорону здоров'я, що ставить під сумнів можливість їх беззастережного віднесення до принципово нового покоління. Досліджено нормативну та аксіологічну спадкоємність соматичних прав із класичною системою прав людини. Показано, що базові гарантії тілесної автономії сформувалися на основі вже визнаних прав на особисту недоторканність, свободу, приватність, добровільну згоду та людську гідність. Встановлено, що сучасний науково-технічний розвиток створює принципово нові предмети правового регулювання, пов'язані з генетичним втручанням, допоміжними репродуктивними технологіями, нейротехнологіями та іншими формами впливу на фізичну природу людини, що є аргументом на користь визнання новизни окремих соматичних правомочностей. Особливу увагу приділено критичному аналізу поколіннєвої концепції прав людини. Обґрунтовано, що сам факт пізньої появи певної правової претензії або її технологічної зумовленості не є достатньою підставою для визнання самостійного нового права. Запропоновано розрізняти хронологічну, предметну та нормативно-конструктивну новизну права. Встановлено, що визначальне значення має саме нормативно-конструктивний критерій, який дозволяє з'ясувати, чи потребує новий фундаментальний інтерес створення самостійної юридичної конструкції, чи може бути належним чином захищений шляхом конкретизації та еволюційного тлумачення вже існуючих прав. Зроблено висновок, що беззастережне віднесення всієї сукупності соматичних прав до четвертого покоління є теоретично спрощеним. Соматичні права мають міжпоколіннєву природу: їх охоронне ядро пов'язане з класичними громадянськими правами, окремі механізми реалізації взаємодіють із соціальними правами, тоді як частина технологічно зумовлених правомочностей справді характеризується предметною та нормативною новизною. Обґрунтовано доцільність розглядати соматичні права як самостійну за предметним критерієм, міжпоколіннєву за історико-правовою генезою та неоднорідну за ступенем нормативної новизни групу прав людини, єдність якої визначається юридично значущим самовизначенням людини щодо власної тілесності.

Ключові слова: *соматичні права, права людини, покоління прав людини, четверте покоління прав, новітні права, тілесна автономія, тілесне самовизначення, фізична недоторканність, людська гідність, біомедицина, генетичні права, репродуктивні права, нейроправа, правовий статус людини.*

Постановка проблеми. Розвиток сучасної юриспруденції відбувається в умовах істотного розширення фактичних можливостей людини впливати на власне тіло, його функціонування, структуру, репродуктивні властивості, окремі органи, тканини та біологічні характеристики. Досягнення медицини, генетики, трансплантології, репродуктивних технологій та інших біомедичних напрямів актуалізують питання про юридичні межі особистого самовизначення та змушують правову науку переосмислювати традиційні уявлення про фізичну недоторканність, автономію,

© Хажинський Р. М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

людську гідність і правовий зв'язок особи з власним тілом. Унаслідок цього в сучасній юридичній доктрині дедалі більшого значення набуває категорія соматичних прав, яка покликана відобразити особливу сферу юридично значущих можливостей людини щодо власного тілесного буття.

Процес становлення цієї категорії не можна вважати завершеним. Однією з основних проблем залишається відсутність усталеного термінологічного апарату та загальновизнаного теоретичного критерію, за допомогою якого можна було б визначити зміст і межі соматичних прав. У науковій літературі поряд із поняттям «соматичні права» використовуються категорії «особистісні права», «особисті права», «тілесні права», «біомедичні права», а окремі пов'язані з тілесністю людини правомочності розглядаються через конструкції фізичної недоторканності, приватності, репродуктивної свободи, автономії, права на власне тіло або самовласності. Така множинність підходів відображає складність досліджуваного феномену, однак одночасно створює проблему розмивання його понятійних меж.

Особливого значення ця проблема набуває у загальній теорії права, оскільки питання полягає не лише у виборі найбільш вдалого терміна для позначення певної сукупності правомочностей. Необхідно встановити, чи існує об'єктивна системоутворювальна ознака, яка дозволяє об'єднати відповідні права в самостійну юридичну категорію та водночас відмежувати їх від традиційних особистих, медичних, репродуктивних та інших прав. Сам по собі зв'язок конкретного права з людським тілом для цього є недостатнім, оскільки тілесний аспект у різній формі властивий праву на життя, охорону здоров'я, особисту недоторканність та низці інших фундаментальних прав людини. Так само недостатнім видається обмеження соматичних прав виключно тими можливостями, виникнення яких безпосередньо зумовлене сучасним біотехнологічним прогресом, адже такий підхід штучно відокремлює їх від історичного розвитку ідей особистої автономії та тілесної недоторканності.

У зв'язку із цим актуальним науковим завданням є уточнення термінологічних засад концепції соматичних прав та визначення того юридичного критерію, який дозволяє розглядати їх не як механічну сукупність різнорідних можливостей щодо людського тіла, а як внутрішньо пов'язану групу прав. Вирішення цього завдання має значення як для подальшого розвитку загальної теорії прав людини, так і для належного осмислення тих нових правових домагань, які виникають унаслідок розширення фактичних можливостей особи визначати стан, функціонування, зміну та використання власної тілесності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика новітніх поколінь прав людини, критеріїв виникнення нових прав та трансформації традиційного каталогу прав під впливом суспільних і технологічних змін досліджується у працях П. Алстона, Р. Андорно, Ч. Бейца, О. Бєлова, М. Бєлової, С. Домарадзького, Д. Євтушенка, М. Ієнки, М. Лопес Бароні, Д. Пуповаца, М. Ріссе, О. Турченко, А. Фальковського, М. Хвостової. У сучасному правому дискурсі сформувалися підходи, що обґрунтовують необхідність виокремлення нових поколінь прав у зв'язку з розвитком біомедицини, генетичних, репродуктивних, цифрових і нейротехнологій, так і критичні позиції щодо неконтрольованого розширення каталогу прав людини. Дискусійним залишається питання про те, чи можуть соматичні права в цілому розглядатися як нове покоління прав людини, чи ознаками справжньої юридичної новизни характеризуються лише окремі їх правомочності, тоді як інші становлять сучасну конкретизацію традиційних прав на свободу, приватність, фізичну недоторканність і людську гідність.

Постановка завдання. Мета статті полягає у визначенні за допомогою розкриття діалектики *pro* et *contra* можливості віднесення соматичних прав до нового покоління прав людини, з'ясуванні характеру їх зв'язку з традиційними фундаментальними правами та обґрунтуванні критеріїв, за якими можна відмежувати справді нові соматичні правомочності від сучасних форм реалізації вже визнаних прав.

Виклад основного матеріалу. Питання про віднесення соматичних прав до нового покоління прав людини не може вирішуватися лише на підставі їх порівняно пізньої появи в юридичному дискурсі. Поколіннєва характеристика має значення насамперед для пояснення історичних умов формування певних правових домагань, однак сама по собі не розкриває їх юридичної природи. Тому визначальним є питання, чи становлять соматичні права якісно новий елемент системи прав людини, чи переважно є сучасною формою реалізації традиційних прав на свободу, фізичну недоторканність, приватність, життя, гідність та охорону здоров'я.

Вихідною точкою такого аналізу є класична міжнародна система прав людини. Загальна декларація прав людини 1948 року не містить поняття

соматичних прав та закономірно не враховує значну частину сучасних біомедичних і технологічних можливостей. Саме в ній закріплено право на життя, свободу й особисту недоторканність, захист приватного життя, визнання правосуб'єктності та рівність людей у гідності й правах, які утворюють фундаментальне ціннісне підґрунтя сучасної тілесної автономії [1].

Це становить вагомий аргумент *contra* беззастережного визнання соматичних прав принципово новим поколінням. Їх базове ціннісне ядро – свобода, гідність, фізична недоторканність та автономія – сформувалося значно раніше за сучасні біотехнології. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року додатково закріпив заборону піддавати особу без її вільної згоди медичним або науковим дослідам, що безпосередньо поєднує фізичну недоторканність із особистою волею [2].

Разом із тим соматичні права не можуть бути повністю зведені до класичної моделі негативних свобод. Реалізація частини з них залежить від доступу до медичних технологій, професійної допомоги, інформації та спеціальних процедур. У цьому контексті значення має Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 року, який закріплює право на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я [3]. Отже, соматичні права можуть одночасно поєднувати негативну вимогу невтручання та позитивні обов'язки держави, що вже ускладнює їх віднесення до одного традиційного покоління.

Подібна закономірність простежується й у системі Європейської конвенції з прав людини. Конвенція не закріплює соматичних прав як самостійну групу, однак права на життя, свободу, заборона катувань та право на повагу до приватного і сімейного життя створюють нормативну основу для захисту різних проявів тілесної автономії [4]. Завдяки еволюційному тлумаченню традиційні права здатні охоплювати нові життєві ситуації, пов'язані з медичними втручаннями, репродуктивним вибором та іншими формами тілесного самовизначення. У такому випадку відбувається не створення принципово нового права, а змістовне оновлення вже існуючої гарантії.

Проти жорсткої поколіннєвої класифікації свідчить і принцип неподільності та взаємозалежності прав людини, закріплений у Віденській декларації і Програмі дій 1993 року. Права людини становлять взаємопов'язану систему, а їх належність до певного покоління не повинна перетворюватися на нормативну ізоляцію [5]. Соматичне право може одночасно стосуватися свободи, приватності, здоров'я, гідності, рівності та фізичної недоторканності, що робить його системну природу значно складнішою за просту хронологічну класифікацію.

Водночас аргументація *pro* щодо нового покоління також має вагомі підстави. Сучасна біомедицина створила можливості впливати на такі характеристики людини, які раніше сприймалися як природно задані. М. Дж. Лопес Бароні пов'язує права четвертого покоління з Четвертою промисловою революцією та технологіями, здатними змінювати генетичні, біологічні й когнітивні характеристики людини [6]. Саме поява принципово нового предмета правового рішення – генетичної, репродуктивної, нейротехнологічної чи іншої трансформації людського організму – може свідчити про якісну новизну окремих соматичних правомочностей.

У вітчизняній доктрині поколіннєвий підхід використовується щодо конкретних соматичних прав. О. Г. Турченко та Д. О. Євтушенко розглядають евтаназію як право людини четвертого покоління, пов'язуючи її з трансформацією уявлень про право на життя та особисте самовизначення [7, с. 921–928]. Проте саме віднесення евтаназії до четвертого покоління не вирішує питання про нормативний статус відповідної можливості, умови її реалізації, носіїв права та кореспондуючі обов'язки. Отже, поколіннєва характеристика пояснює історичну новизну, але не замінює юридичного обґрунтування.

Аналогічну ситуацію можна спостерігати щодо репродуктивних прав. М. В. Бєлова та О. М. Бєлов характеризують їх як складову прав четвертого покоління, пов'язуючи їх розвиток із технологічними та соціальними трансформаціями [8, с. 115–121]. Водночас усередині репродуктивної сфери співіснують як традиційні гарантії захисту від примусового втручання, так і правомочності, що стали можливими лише завдяки сучасним технологіям. Це ще раз підтверджує неоднорідність їх поколіннєвої природи.

Особливо показовою є сучасна дискусія про нейроправа. М. Ієнка та Р. Андорно ставлять питання про необхідність формування нових прав для захисту ментальної приватності, психічної цілісності та особистої ідентичності в умовах розвитку нейротехнологій [9]. Саме цей приклад демонструє необхідність розрізняти нове право та нову сферу застосування вже існуючого права. Якщо новий технологічний ризик повністю охоплюється приватністю або фізичною недотор-

канністю, окреме право може виконувати лише конкретизуючу функцію. Якщо ж виникає принципово новий фундаментальний інтерес, для якого традиційних конструкцій недостатньо, підстави для визнання нового права посилюються.

Сама категорія «четвертого покоління» також не має однозначного змісту. М. Ріссе застосовує її до епістемічних прав у цифрових життєвих світах, тобто до зовсім іншого предметного масиву [10, с. 351–378]. Якщо до четвертого покоління одночасно зараховують соматичні, цифрові, генетичні, біомедичні та епістемічні права, саме поняття покоління ризикує втратити достатню класифікаційну визначеність.

На обмежену пояснювальну здатність поколінєвої моделі звертають увагу С. Домарадзький, М. Хвостова та Д. Пуповац, аналізуючи концепцію К. Васака. Покоління дозволяють пояснювати історичний розвиток прав, однак не повинні сприйматися як взаємно ізольовані блоки [11, с. 423–443]. Соматичні права особливо наочно це демонструють, оскільки поєднують класичне охоронне ядро, позитивні гарантії та технологічно нові правомочності.

Крім того, необхідно розрізняти доктринальне проголошення нового права та його реальне становлення як елемента системи прав людини. Ч. Бейц пропонує аналізувати права людини також як елементи міжнародної нормативної практики [12]. У цьому аспекті соматичні права є внутрішньо неоднорідними: фізична недоторканність, добровільна згода і приватність мають усталене юридичне визнання, тоді як окремі генетичні, репродуктивні або пов'язані із завершенням життя домагання характеризуються значно менш визначеним нормативним статусом.

Особливо вагомі аргументи *contra* некритичного множення нових поколінь містяться у працях П. Алстон. Аналізуючи права третього покоління, він звертав увагу на небезпеку ототожнення суспільної важливості певної проблеми з достатньою підставою для проголошення нового права людини [13, с. 307–322]. Для соматичних прав це означає, що поява нової технологічної можливості ще не свідчить про автоматичне виникнення нового суб'єктивного права.

У подальшому П. Алстон запропонував ідею своєрідного «контролю якості» нових прав. Для їх визнання мають бути визначені фундаментальний характер інтересу, носій, зміст правомочності, кореспондуючі обов'язки, системна сумісність та можливість юридичного забезпечення [14, с. 607–621]. Такий підхід видається особливо продуктивним щодо соматичних прав, оскільки дозволяє змістити акцент із питання «до якого покоління належить право?» на питання «чи має відповідна претензія достатні юридичні підстави взагалі бути визнаним правом людини?».

У зв'язку з цим доцільно розрізняти три виміри новизни соматичного права. Хронологічна новизна означає його пізнішу появу в юридичному дискурсі; предметна – існування нового інтересу або можливості, які раніше були технологічно недоступними; нормативно-конструктивна – необхідність створення самостійної юридичної конструкції для належного захисту відповідного інтересу. Саме останній критерій має вирішальне теоретико-правове значення, оскільки дозволяє відрізнити справді нове право від нової форми реалізації традиційного права.

Необхідність такого диференційованого підходу підтверджується й у The Cambridge Handbook of New Human Rights, де новизна права аналізується у взаємозв'язку з його визнанням та теоретичним обґрунтуванням [15]. Називати певну претензію «новим правом» саме по собі не доводить його самостійності. Необхідно встановити, чи захищається справді новий фундаментальний інтерес, чи лише відбувається конкретизація вже відомої свободи.

Отже, аргументи *pro* щодо віднесення соматичних прав до нового покоління ґрунтуються передусім на появі принципово нових технологічних можливостей впливу на людське тіло, генетичні, репродуктивні та нейрофізіологічні характеристики. У свою чергу, аргументи *contra* пов'язані з тим, що фундаментальне ціннісне та значною мірою нормативне ядро цих прав формується традиційними правами на свободу, приватність, гідність і фізичну недоторканність. Тому бінарна постановка питання, за якої соматичні права мають бути або повністю «старими», або повністю «новими», не відображає складності їх юридичної природи. Частина відповідних правомочностей має класичне походження, частина становить сучасну конкретизацію вже визнаних прав, а окремі технологічно зумовлені можливості потенційно можуть набувати ознак справді нового права.

У цьому контексті соматичні права доцільніше характеризувати як групу з міжпоколінєвою генезою. Їх охоронне ядро пов'язане з класичними правами на свободу, приватність та фізичну недоторканність, позитивно-гарантійний компонент взаємодіє із соціальними правами, а окремі сучасні правомочності мають виразну технологічну новизну. Відповідно, поколінєва

характеристика може використовуватися щодо соматичних прав передусім як допоміжний історико-доктринальний критерій, тоді як їх єдність визначається специфічним предметом – юридично значущим самовизначенням людини щодо власної тілесності.

Висновки. Проведений аналіз засвідчує, що віднесення соматичних прав до нового покоління прав людини має як достатні теоретичні підстави, так і суттєві заперечення. Аргументи *pro* пов'язані передусім із розвитком біомедицини, генетики, репродуктивних і нейротехнологій, які створюють принципово нові можливості впливу на людський організм та формують правові інтереси, що об'єктивно не могли існувати у попередні історичні періоди. У цьому значенні окремі соматичні правомочності справді характеризуються предметною та технологічною новизною.

Водночас аргументи *contra* свідчать про неможливість розглядати всю сукупність соматичних прав як принципово новий і повністю автономний блок прав людини. Їх фундаментальне аксіологічне та нормативне ядро сформоване традиційними правами на свободу, людську гідність, приватність, фізичну недоторканність, життя та охорону здоров'я. Значна частина сучасних соматичних правомочностей виникає не шляхом створення принципово нового права, а внаслідок конкретизації, спеціалізації та еволюційного тлумачення вже визнаних фундаментальних прав.

У зв'язку із цим саме поняття «нового» права потребує диференційованого розуміння. Доцільно розрізняти хронологічну, предметну та нормативно-конструктивну новизну. Пізня поява певної претензії у правовій доктрині або виникнення нової технологічної можливості ще не означає необхідності формування самостійного права людини. Вирішальним критерієм має бути потреба у новій юридичній конструкції для захисту фундаментального інтересу, який не може бути належно забезпечений через уже існуючі права.

Аргументація щодо віднесення соматичних прав до нового покоління має як підстави, пов'язані з новизною окремих технологічно обумовлених правомочностей, так і суттєві заперечення, зумовлені їх змістовним зв'язком із традиційними правами на свободу, приватність, фізичну недоторканність і гідність. Тому поколіннєву характеристику доцільно використовувати передусім як допоміжний історико-доктринальний критерій. Необхідно з'ясовувати, які саме соматичні правомочності справді мають якісно новий зміст, які є сучасною конкретизацією вже відомих прав, а які поєднують обидві характеристики.

З огляду на це беззастережне віднесення всієї сукупності соматичних прав до четвертого покоління видається теоретично спрощеним. Поняття «четверте покоління» у сучасній доктрині використовується щодо надзвичайно різних груп прав – соматичних, біомедичних, генетичних, цифрових, інформаційних, нейротехнологічних та інших, що ставить під сумнів наявність єдиного системоутворювального критерію такого покоління. Сам номер покоління не визначає юридичного змісту права, його носія, об'єкта, характеру кореспондуючих обов'язків або способів захисту.

Більш обґрунтованим є висновок про міжпоколіннєву природу соматичних прав. Їх охоронне ядро генетично пов'язане з класичними громадянськими правами на свободу, приватність і фізичну недоторканність; окремі механізми реалізації взаємодіють із соціальним правом на охорону здоров'я; водночас частина правомочностей, сформованих унаслідок розвитку сучасних біомедичних, генетичних та інших технологій, має ознаки справжньої юридичної новизни. Соматичні права є новими за окремими формами прояву та способами реалізації, але значною мірою традиційними за своїм фундаментальним ціннісним ядром.

Отже, соматичні права доцільно характеризувати як самостійну за предметним критерієм, міжпоколіннєву за історико-правовою генезою та неоднорідну за ступенем нормативної новизни групу прав людини. Їх самостійність визначається не належністю до певного покоління, а специфічним предметом правового регулювання – юридично значущим самовизначенням людини щодо власної тілесності. Такий підхід дозволяє одночасно врахувати історичну наступність системи прав людини, визнати реальну новизну окремих технологічно зумовлених правомочностей та уникнути необґрунтованого множення нових поколінь прав.

Список літератури:

1. Universal Declaration of Human Rights : UN General Assembly Resolution 217 A (III), 10 December 1948.
2. International Covenant on Civil and Political Rights. New York, 16 December 1966. 999 UNTS 171.
3. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. New York, 16 December 1966. 993 UNTS 3.
4. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Rome, 4 November 1950. ETS No. 005.
5. Vienna Declaration and Programme of Action. A/CONF.157/23, 25 June 1993.

6. López Baroni M. J. Fourth Generation Human Rights in View of the Fourth Industrial Revolution. *Philosophies.* 2024. Vol. 9, no. 2. Art. 39. DOI: https://doi.org/10.3390/philosophies9020039.

7. Турченко О. Г., Євтушенко Д. О. Евтаназія як право людини четвертого покоління. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 4. С. 921–928.

8. Бєлова М. В., Бєлов О. М. Репродуктивні права як складова прав четвертого покоління: теоретико-правовий аналіз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2025. Вип. 88, ч. 1. С. 115–121. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.15.

9. Ienca M., Andorno R. Towards New Human Rights in the Age of Neuroscience and Neurotechnology. *Life Sciences, Society and Policy.* 2017. Vol. 13. Art. 5. DOI: https://doi.org/10.1186/s40504-017-0050-1.

10. Risse M. The Fourth Generation of Human Rights: Epistemic Rights in Digital Lifeworlds. *Moral Philosophy and Politics.* 2021. Vol. 8, no. 2. P. 351–378. DOI: https://doi.org/10.1515/mopp-2020-0039.

11. Domaradzki S., Khvostova M., Pupovac D. Karel Vasak's Generations of Rights and the Contemporary Human Rights Discourse. *Human Rights Review.* 2019. Vol. 20, no. 4. P. 423–443. DOI: https://doi.org/10.1007/s12142-019-00565-x.

12. Beitz C. R. The Idea of Human Rights. Oxford : Oxford University Press, 2009.

13. Alston P. A Third Generation of Solidarity Rights: Progressive Development or Obfuscation of International Human Rights Law? *Netherlands International Law Review*. 1982. Vol. 29, no. 3. P. 307–322. DOI: https://doi.org/10.1017/S0165070X00012882.

14. Alston P. Conjuring Up New Human Rights: A Proposal for Quality Control. *American Journal of International Law.* 1984. Vol. 78, no. 3. P. 607–621. DOI: https://doi.org/10.2307/2202599.

15. The Cambridge Handbook of New Human Rights: Recognition, Novelty, Rhetoric / ed. by A. von Arnauld, K. von der Decken, M. Susi. Cambridge : Cambridge University Press, 2020. DOI: https://doi.org/10.1017/9781108676106.

Khazhynskyi R. M. SOMATIC RIGHTS AS A NEW GENERATION OF HUMAN RIGHTS: PRO ET CONTRA

The article provides a theoretical and legal analysis of the problem of classifying somatic rights as a new generation of human rights through the prism of pro et contra arguments. The relevance of the study is determined by the fact that the development of biomedicine, genetics, reproductive technologies and neurotechnologies significantly expands the actual possibilities of a person to influence his or her own body and gives rise to new legal claims, which in contemporary legal doctrine are often characterized as rights of the fourth or another new generation. At the same time, a substantial part of the relevant entitlements is substantively connected with the traditional rights to liberty, physical integrity, privacy, human dignity, life and health protection, which calls into question their unconditional attribution to a fundamentally new generation. The article examines the normative and axiological continuity of somatic rights with the classical system of human rights. It is shown that the basic guarantees of bodily autonomy were formed on the basis of already recognized rights to personal integrity, liberty, privacy, voluntary consent and human dignity. At the same time, it is established that modern scientific and technological development creates fundamentally new objects of legal regulation related to genetic intervention, assisted reproductive technologies, neurotechnologies and other forms of influence on the physical nature of a human being, which supports the recognition of the novelty of certain somatic entitlements. Particular attention is paid to a critical analysis of the generational concept of human rights. It is substantiated that the mere fact that a particular legal claim appeared relatively late or is technologically determined is not sufficient for recognizing an autonomous new right. The article proposes distinguishing chronological, substantive and normative-constructive novelty of a right. It is argued that the normative-constructive criterion is decisive, because it makes it possible to determine whether a new fundamental interest requires the creation of an independent legal construction or can be adequately protected through specification and evolutionary interpretation of already existing rights. The study concludes that the unconditional classification of the entire set of somatic rights as fourth-generation rights is theoretically oversimplified. Somatic rights have an intergenerational nature: their protective core is connected with classical civil rights, certain mechanisms of their implementation interact with social rights, whereas some technologically determined entitlements indeed demonstrate substantive and normative novelty. It is therefore reasonable to regard somatic rights as a group of human rights that is autonomous by subject matter, intergenerational by historical and legal genesis, and heterogeneous in the degree of normative novelty, while its unity is determined by legally significant self-determination of a person in relation to his or her own bodily existence.

Keywords: *somatic rights, human rights, generations of human rights, fourth-generation rights, emerging rights, bodily autonomy, bodily self-determination, physical integrity, human dignity, biomedicine, genetic rights, reproductive rights, neurorights, legal status of the person.*

Дата першого надходження статті до видання: 10.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 340.13
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/03

Шульженко Ф. П.
https://orcid.org/0000-0001-6880-1662
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

Риндюк В. І.
https://orcid.org/0000-0001-7803-7039
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

АВТОКРАТІЯ ЯК СИСТЕМНА ЗАГРОЗА ДЕМОКРАТІЇ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Стаття присвячена філософсько-правовому дослідженню сутності сучасного авторитарного політико-правового режиму як складової форми держави, його різновидів, а також з'ясуванню правових механізмів його легітимації й визначенню основних запобіжників унеможливлення посилення автократичних тенденцій в правових системах держав та ерозії демократичних цінностей. Зазначено, що у XXI столітті класичний авторитарний режим еволюціонував від монополізації влади за допомогою прямого насильства, репресій та страху до сучасних гібридних політичних режимів, які формально спираються на право та імітують легітимність, розмиваючи принципи конституціоналізму, тобто демодернізують демократію зсередини. Сутнісною основою сучасних авторитарних режимів є гіпертрофований індивідуальний чи груповий суб'єктивний інтерес до збереження та здійснення свавільної влади. Сучасними формами авторитарного режиму є електоральна та інформаційна автократія. Сутність електоральної автократії полягає у використанні виборів як інструменту легітимізації беззмінної влади через формально законні конституційні та інституційні зміни «під себе». Інформаційна автократія базується на маніпулюванні інформаційним простором для збереження влади через законодавчі механізми контролю за ним. З'ясовано, що витоки сучасного авторитаризму пов'язані з низьким рівнем правової свідомості та правової культури суспільства, а також із політичною байдужістю й пасивністю громадян. Відповідно, запобіжниками авторитарного політико-правового режиму є розвинене громадянське суспільство та громадянська освіта. Проведене дослідження дозволило констатувати, що чим свідоміше громадяни ставляться до демократичних цінностей та активніше громадянське суспільство, тим стабільнішою та стійкішою є демократія, незважаючи на сучасні авторитарні загрози. Відповідно, перспективи подальших наукових розвідок пов'язані з пошуком правових бар'єрів поширення автократії через розмивання демократичних цінностей, імітацію демократичних інститутів і процедур, а отже, й із вивченням практичних кейсів конституційних та законодавчих механізмів легітимації авторитарного правового режиму в різних державах світу.

Ключові слова: *демократичний політичний режим, авторитарний політичний режим, електоральна автократія, інформаційна автократія, правовий механізм легітимації автократії, громадянське суспільство, громадянська освіта.*

Постановка проблеми. Реальність демонструє, що сучасним провідним демократіям світу не вдалося вчасно вжити ефективних політико-правових заходів для запобігання глибокій системній ерозії демократії та унеможливлення посилення автократичних тенденцій. За оцінками V-Dem Institute, рівень демократії у світі знизився до рівня 1978 року, а на початок 2026 року налічується 92 авторитарні держави та 87 демократичних. Вперше за більш ніж 50 років США втрачають статус ліберальної демократії. Такої інтенсивної, динамічної хвилі автократизації історія ще не бачила [1]. Поступово ідеологія права сили, відвертого свавілля в міжнародних відносинах, а також криза демократії та формування в країнах Заходу світогляду державного егоїзму порушили світовий порядок стабільності та рівноваги, призвели до знецінення принципів гуманізму й перетворення глобального світу на дуальну, антагоністичну форму, в якій тоталіта-

© Шульженко Ф. П., Риндюк В. І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

ризм жорстко протистоїть ідеалам людиноцентризму, рівності та свободи, природним правам людини, націй і народів на самовизначення і вільний розвиток [2].

Стрімке поширення системних гібридних автократичних загроз демократичним цінностям у світі виявляється, зокрема, у використанні свободи слова та медіа для маніпулювання суспільною думкою й спотворення історичної пам'яті, зростанні популізму та посиленні поляризації суспільств, розмиванні принципів міжнародного права й використанні національного права для легітимації авторитарних рішень, а також у тому, що такі ключові форми безпосередньої демократії, як вибори та референдум, перетворюються на «правовий антураж» народовладдя. До того ж, цифрові технології XXI століття суттєво масштабують ефективність різноманітних маніпулятивних практик як інструментів авторитарного політико-правового режиму. Поруч із цим, забюрократизованість та повільність юридичних процедур, як один із найбільш критикованих недоліків демократії, створюють у громадян ілюзію «слабкості» держави, що посилює запит на «сильного лідера». Зокрема, за даними соціологічних опитувань, 22 відсотки європейців вважають, що в певних випадках диктатура є ефективнішою за демократію. Причому, невдоволення стосується того, як демократія працює на практиці, а не самої сутності демократії [3].

Отже, актуальність філософсько-правового дослідження автократії як системної загрози сучасній демократії зумовлена нагальною потребою пошуку правових бар'єрів перетворення демократичних політико-правових режимів на автократичні. Особливої уваги потребує дослідження генези та сутності сучасних гібридних політико-правових режимів. Попри формальне (де-юре) закріплення демократичних інститутів у конституціях і законодавчих актах держав, де-факто вони характеризуються суттєвим обмеженням прав і свобод громадян, відсутністю плюралізму (ідеологічного, політичного, економічного), а також самоізоляцією владних структур, спрямованою виключно на власне самозбереження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наразі філософсько-правовий та політологічний дискурс представлений досить широким рядом наукових праць вітчизняних і зарубіжних дослідників щодо різних аспектів автократії, що зумовлено сучасною кризою демократії та зростанням кількості авторитарних режимів у світі. Разом з тим, проблематика правових механізмів легітимації авторитарного правового режиму, а також формування правових запобіжників проти поширення автократичних ідеологій та практик у світі наразі ще недостатньо розроблена**.** Однією із найновіших ґрунтовних комплексних робіт є монографічне дослідження О.О. Скрипнюка, в якому автор аналізує в конституційно-правовому аспекті широку панораму варіацій сучасного авторитарного політичного режиму в динаміці його трансформації та пристосування до сучасних викликів [4].

Постановка завдання. Метою дослідження є комплексний філософсько-правовий аналіз сутності сучасного авторитарного політико-правового режиму як складової форми держави, його різновидів, а також з'ясування правових механізмів його легітимації й визначення основних запобіжників унеможливлення посилення автократичних тенденцій в правових системах держав світу та ерозії демократичних цінностей.

Виклад основного матеріалу. У сучасній науковій літературі автократію і демократію досліджують як протилежні політичні режими, тобто способи здійснення державної влади, що взаємно виключають один одного. Основними характеристиками демократичного режиму є дотримання верховенства права, поділ влади, виборність та змінюваність представників влади, їх підзвітність народу, розвиток громадянського суспільства, свобода слова, незалежний суд, забезпечення та захист прав і свобод людини, приватна власність та рівність можливостей для кожного. Авторитарний режим ґрунтується на жорсткій централізованій владі, обмеженні громадянських свобод, застосуванні репресій і контролі за населенням; надає перевагу політичній стабільності й жорсткому управлінню, часто ціною гуманістичних принципів і прав людини. Авторитарні держави здійснюють контроль над ЗМІ, усувають лідерів опозиції та використовують цензуру як інструмент зміцнення свого режиму [5, с. 12].

Автократія (від грец. αὐτοκράτεια, αὐτός – сам і κράτος – влада) – форма централізованого правління, за якої необмежена верховна влада в державі концентрується в руках однієї особи. Будь-яка форма автократії означає повне безправ'я народу та чиновницьке свавілля – державний устрій являє собою централізовану військово-бюрократичну систему, де-факто відсутні представницькі органи народовладдя [6]. Авторитарний політико-правовий режим є необмеженим й безконтрольним повновладдям однієї особи (або групи осіб), яке перероджується у свавілля.

Свободна воля людини надає їй можливість діяти відповідно до встановленого в соціумі порядку або, альтернативно, на свій розсуд, свавільно (відповідно до особливостей психіки та свідомості людини). Свавілля є усвідомленою поведінкою особи задля досягнення якогось конкретного, визначеного нею і домінуючого в її свідомості бажання – задоволення своїх егоїстично-індивідуальних інтересів всупереч праву та моралі. Свавілля лідерів засвоюється маргінальними верствами суспільства, стаючи світоглядною основою агресивної та аморально-нігілістичної субкультури, яка згодом інституціонізується в політичному процесі [7, с. 17–18]. На відміну від демократії, де в основу функціонування держави покладена діяльність інституцій, в умовах авторитаризму істотним чином зростає суб'єктивний чинник (авторитарний персоналізм) [8, с. 227]. Отже, сутнісною основою сучасних авторитарних політико-правових режимів є гіпертрофований індивідуальний чи груповий суб'єктивний інтерес до збереження та здійснення свавільної влади.

Наразі жорсткими автократичними режимами називають Російську Федерацію, КНДР, Іран, Республіку Білорусь, КНР. Разом з тим, сучасні автократії на конституційному рівні декларують себе демократіями та закріплюють атрибути демократичних інститутів. Наприклад, відповідно до ст. ст. 1–3 Конституції Російської Федерації Росія – демократична федеративна правова держава з республіканською формою правління. Людина, її права та свободи є найвищою цінністю. Носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Російській Федерації є її багатонаціональний народ. Найвищим прямим вираженням влади народу є референдум і вільні вибори. Ніхто не може узурпувати владу в Російській Федерації [9]. Аналогічно, Республіка Білорусь – це унітарна, демократична, соціальна держава, що ґрунтується на верховенстві права. Людина, її права, свободи та гарантії їх забезпечення є найвищою цінністю та метою суспільства та держави. Народ є єдиним джерелом державної влади та носієм суверенітету в Республіці Білорусь. Демократія в Республіці Білорусь здійснюється на основі різноманітності політичних інститутів, ідеологій та поглядів (ст. ст. 1–4 Конституції (Основного Закону) Республіки Білорусь) [10].

Більшість авторитарних держав не проголошують, не ідентифікують себе в такий спосіб, а навпаки намагаються позиціонувати себе як країни, що виступають за демократичні цінності [11, с. 18]. Сучасний авторитарний режим, який маніпулює і приховує свою сутність за фасадом конституціоналізму, у юридичній літературі позначається термінами «уявний конституціоналізм», «авторитарний конституціоналізм» та «конституційний авторитаризм». Саме конституційний авторитаризм широко використовується лідерами-автократами, створюючи видимість конституціоналізму, при цьому підриваючи саму суть цієї концепції. Прикладом конституційного авторитаризму може бути поширена практика змін до конституції у вигляді зняття обмеження або збільшення термінів повноважень для безтермінового утримання влади диктаторами. Зокрема, уявний конституціоналізм визначається як формальне визнання конституційних прав і свобод у поєднання з їх ігноруванням на практиці: права і свободи проголошуються, але реально не забезпечуються у всій своїй повноті, насамперед, у соціальній і політичній сферах. Також на тлі несформованості громадянського суспільства і, як наслідок, його нездатності контролювати державні структури, спостерігається концентрація влади в руках одного або кількох державних органів з усуненням народу від державної влади, що і є порушенням одного з засадничих принципів конституціоналізму – принципу поділу влади [12, с. 13–15].

Отже, у XXI столітті класичний авторитарний політико-правовий режим еволюціонував від монополізації влади за допомогою прямого насильства, репресій та страху до сучасних гібридних політичних режимів, які формально спираються на право та імітують легітимність, розмиваючи принципи конституціоналізму. Сучасна автократія не руйнує демократичні цінності, інститути та процедури (права людини, вибори, референдуми, парламенти, незалежні медіа та свобода слова, громадські об'єднання, політичні партії), а маніпулює ними, розмиває їхній внутрішній зміст, залишаючи лише зовнішню форму (фасад демократії). Особливістю сучасних авторитарних політико-правових режимів є те, що вони демодернізують демократію зсередини, використовуючи її ж власні цінності, принципи, інститути та процедури. Сучасними формами авторитарного політико-правового режиму є електоральна (виборча) та інформаційна (цифрова) автократія.

За електоральної автократії така основна форма безпосередньої (прямої) демократії, як вибори, втрачає найбільш важливу свою характеристику – змагальність. Вибори перетворюються на імітаційний інститут і ритуальний процес. Суспільство та громадяни приймають такі правила

гри й залучаються до відповідних практик. Незважаючи на заздалегідь відомий результат подібних виборів за умов електоральної автократії, авторитарний лідер прагне легітимізації режиму особистої диктатури, породжуючи популістські хвилі у політиці [13, с. 48]. Керівна політична група використовує імітацію демократичного процесу як засіб авторитарного контролю; інструментом цього слугує вирішальний вплив на всіх рівнях трьох гілок влади та кооптація найбільших медіа й бізнесів країни [14, с. 121]. Відповідно, сутність електоральної автократії полягає у використанні виборів як інструменту легітимізації беззмінної влади через формально законні конституційні та інституційні зміни «під себе».

Інформаційна автократія функціонує через контроль над інформаційним середовищем, маніпулювання суспільною свідомістю та використання цифрових технологій для забезпечення політичної стабільності режиму. Основними засобами, які використовуються в інформаційних автократіях та порушують права і свободи людини і громадянина, є: інформаційні маніпуляції, корупційний вплив та підкуп незалежних медіа, пропаганда, цензура, дезінформація, конструювання образу внутрішнього та зовнішнього ворога, використання правових механізмів контролю над інформаційним простором, а також сучасних цифрових технологій, зокрема штучного інтелекту [15, с. 123]. Законодавчі ініціативи і правові норми декларують захист національної безпеки, протидію дезінформації або інформаційному тероризму, але водночас використовуються для обмеження свободи слова, придушення опозиційних поглядів та монополізації публічного дискурсу. Законодавчими механізмами контролю над інформаційним простором є сукупність нормативно-правових актів, що регулюють доступ громадян до інформації, встановлюють обмеження свободи слова, накладають цензуру або передбачають можливості для блокування інформаційних ресурсів [16, с. 156]. Відповідно, інформаційна автократія базується на маніпулюванні інформаційним простором для збереження влади через законодавчі механізми контролю над ним.

Сучасні витоки авторитаризму знаходяться переважно в низькому рівні правової та політичної культури суспільства, наявності стійких традицій імперського минулого, домінування в системі цивілізаційних цінностей монархічних уподобань. Авторитарний режим з'являється на тлі зламних процесів, коли політична система держави потребує змін, але ці зміни відбуваються під впливом політичної еліти, а не суспільства. Авторитарний режим ґрунтується та тримається на імперативному насадженні тих цінностей, які сприятимуть утриманні влади, а тому домінує державна ідеологія, яка насаджується силами та засобами державної пропаганди. Громадяни позбавлені не тільки реального впливу на формування державної політики, а й інструментів нагляду та контролю над діяльністю державного апарату [11, с. 18–23]. Авторитарні режими виникають в так званих закритих суспільствах, в особливих соціокультурних умовах, в яких населення протягом свого історичного розвитку було обмежено в правах і свободах, а влада маніпулює суспільною свідомістю, що породжує соціальну апатію та аполітичність. В таких умовах формується особливий тип позитивістського праворозуміння, в якому ігноруються природні права людини, а право ототожнюється з писаним законодавством, приписами влади, які встановлені суб'єктивною волею і санкціоновані шляхом декоративного ухвалення підпорядкованих владі законодавчих органів. У правових системах таких держав значно обмежений приватно-правовий, а домінує публічно-правовий компонент [7, с. 20–21].

Правовий механізм легітимації електоральної автократії, яка може формуватися під виглядом конституційної реформи, боротьби з кризою або реалізації «волі народу» досліджує K.L. Scheppele. Зазначається, що за загальним явищем занепаду демократії ховається низка випадків, коли харизматичні нові лідери, чия головна обіцянка – не грати за старими правилами, приходять до влади шляхом демократичних виборів, а потім, використовуючи правові методи для зміни конституції та законодавства, поступово усувають можливість мирної зміни влади, вихолощують ліберальний зміст із конституціоналізму (авторитарний легалізм). Демократія є політичною системою, в якій лідери підзвітні народу; конституціоналізм – це політична система, в якій лідери та народ спільно несуть додаткову відповідальність у межах системи конституційних обмежень, покликаних захищати фундаментальні цінності, що виходять за межі поточного моменту. Конфлікт між демократією та конституціоналізмом виникає тоді, коли громадяни не виконують своїх конституційних обов'язків, а результати виборів забезпечують більшість для здійснення неконституційних змін. Чимало змін, які призводять до делібералізації конституційних систем (наприклад, зміна парламентських процедур, маніпуляції з правилами призначення суддів або механізмом визначення

меж виборчих округів), виглядають як суто технічні, а тому пересічному громадянинові важко зрозуміти їхню вирішальну роль у збереженні ліберального конституціоналізму. Дослідниця акцентує увагу на важливості громадянської освіти: з підйомом автократичного легалізму науковці-конституціоналісти мають навчитися розпізнавати його нові ознаки, документувати проблемні випадки та вчитися на них, а також навчити цьому громадянське суспільство. У часи, коли диктатори приходять до влади, використовуючи правову реформу як свій основний інструмент, громадяни мають розуміти суть конституціоналізму, розпізнавати загрози демократії та дбати про захист ліберальних цінностей [17, с. 545–583].

S. Guriev та D. Treisman вважають, що інформаційна автократія визначається рівновагою між лідером, малочисельною інформованою елітою суспільства та широкою громадськістю з «раціональним незнанням» щодо політичної інформації. Інформаційні автократи не обмежені впливом чисельної інформованої еліти та утримуються при владі за допомогою маніпулювання інформацією: транслюють власну пропаганду, маніпулюють медіа, кооптують еліту для збереження мовчання та маскуються під демократії. Широка громадськість оцінює лідера на основі економічних показників, які переконують населення, що будь-які економічні проблеми спричинені зовнішніми силами. Шлях запобігання інформаційній автократії – це коаліція між інформованою елітою суспільства, яка має інформаційні ресурси, щоб критично дивитися на те, що відбувається, та не обманюватися пропагандою й широкою громадськістю, яка менш політично обізнана та більш сприйнятлива до пропаганди у медіа. У міру економічного розвитку держави, підвищення рівня освіти, розвитку незалежних медіа, громадянського суспільства та глобальних зв'язків збільшується розмір і ресурси інформованої еліти та рівень уважності громадськості до політичної інформації, що і є передумовою демократії [18, с. 100–127].

Отже, основними правовими запобіжниками авторитарного політико-правового режиму є розвинене *громадянське суспільство* та *громадянська освіта*. Численні наукові дослідження свідчать, що активне громадянське суспільство та політичні партії роблять демократії стійкішими перед викликами автократизації через формальні й неформальні механізми підзвітності влади, протести, моніторинг виборів, публічну критику тощо [19, с. 17]. Одним із перших кроків автократизації часто стає обмеження автономії громадянського суспільства через законодавство. Посилаючись на міркування національної безпеки та суверенітету, уряди різних політичних режимів посилюють правове регулювання та контроль щодо організацій громадянського суспільства, ускладнюючи для них доступ до фінансування та підтримки громадян; ця глобальна тенденція отримала назву «звуження» або «закриття» простору для діяльності громадянського суспільства. Політичні обмеження, а також селективні механізми контролю та кооптації є загальними рисами політики щодо організацій громадянського суспільства в умовах авторитаризації. Серед інших спільних рис – реакція самих організацій громадянського суспільства: вони або підкоряються, або усуваються, або чинять спротив [20, с. 221–225]. Слід зазначити, що в Україні затверджені Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки (Указ Президента України від 27.09.2021 р. № 487/2021) та Концепція розвитку громадянської освіти в Україні (Розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.10.2018 р. № 710-р).

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що чим свідоміше громадяни ставляться до демократичних цінностей і активнішим є громадянське суспільство, тим стабільнішою та стійкішою є демократія, незважаючи на сучасні авторитарні загрози. Розвинуте громадянське суспільство здатне виявити приховані спроби автократизації, мобілізувати громадян проти них та створити суспільний тиск, що підвищує ціну узурпації влади: влада змушена реагувати на критику суспільства; громадські організації здатні виявляти зловживання владою, корупцію, порушення прав людини; незалежні медіа протидіють монополізації інформації; формальні і неформальні механізми контролю влади посилюють захист демократії; незалежна та дієва судова система забезпечує принцип верховенства права, захищає права та свободи громадян від державного свавілля; громадянська освіта формує свідомих, активних і відповідальних громадян, які знають свої права та здатні брати участь у житті суспільства. Перспективи подальших наукових розвідок пов'язані з вивченням конституційних та законодавчих механізмів легітимації авторитарного правового режиму, а також із пошуком правових бар'єрів поширення автократії через розмивання демократичних цінностей, імітацію демократичних інститутів і процедур.

Список літератури:

1. Романчук Я., Слюсар Н., Стройко Т. Ерозія демократії. *Міжнародний Інститут Свободи.* 20 квітня 2026. URL: https://www.ilibertyinstitute.org/articles/erozi-ya-demokrati-yi.

2. Шульженко Ф. Право сили, «шредер-меркелізм» та перспективи глобальної безпеки. *Lexinform*. 21 лютого 2021 р. URL: https://lexinform.com.ua/v-sviti/pravo-syly-shreder-merkelizm-ta-perspektyvy-globalnoyi-bezpeky/.

3. Stamouli N.1 in 5 Europeans say dictatorship might be preferable. *Politico*. February 17, 2026. URL: https://www.politico.eu/article/one-in-five-europeans-dictatorship-preferable-democracy/.

4. Скрипнюк О.О. Конституційно-правовий вимір сучасного авторитарного політичного режиму: монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2025. 400 с.

5. Березовська-Чміль О.Б. Порівняльний аналіз демократичного та авторитарного політичних режимів. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія.* 2023. №. 15. С. 11–17. DOI: https://doi.org/10.32782/2312-1815/2024-1-2.

6. Бацак К.Ю. Автократія. Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України; Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2003. 688 с. URL: https://www.history.org.ua/?termin=Avtokratiia.

7. Шульженко Ф.П. Філософсько-правова природа свавілля в міжнародних відносинах. *Київський часопис права*. 2022. № 4. С. 16–24. DOI: https://doi.org/10.32782/klj/2022.4.2.

8. Сухонос В.В., Сухонос В.В. Правові засади формування та функціонування авторитарного режиму: антиномія лібералізму і тоталітаризму. Право.ua. 2022. № 1. С. 227-234. DOI: 10.32782/LAW.UA.2022.1.35.

9. Russian Federation 1993 (rev. 2014). Constitute: the world's constitutions to read, search, and compare. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Russia_2014.

10. Belarus 1994 (rev. 2004). Constitute: the world's constitutions to read, search, and compare. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Belarus_2004.

11. Скрипнюк О.О. Сучасний авторитарний режим: характерні риси і прояви. *ScienceRise: Juridical Science.* 2020. № 2 (12). С. 18–23. DOI: 10.15587/2523-4153.2020.210869.

12. Скрипнюк О. Авторитарний політичний режим у парадигмі конституціоналізму. *Сучасні політичні процеси: глобальний та національний виміри*: матеріали IV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Одеса, 6–7 березня 2025 р.) / за заг. ред. С.В. Ківалова. Одеса, 2025. С. 13–17. URL: https://hdl.handle.net/11300/29639.

13. Бульбенюк С.С. Поліфонія дослідницьких позицій щодо висвітлення феномену новітніх автократій. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* 2022. № 34. С. 47–51. DOI: https://doi.org/10.32837/apfs.v0i34.1075.

14. Ратушний Д.М. Політичний режим Угорщини: від партократії до електоральної автократії та організованої клептократії. *Політичне життя*. 2024. № 2. С. 116–123. DOI: https://doi.org/10.31558/2519-2949.2024.2.15.

15. Наливайко Л.Р. Інформаційна автократія як загроза правам і свободам людини в умовах цифрової трансформації. *Нове українське право*. 2026. № 3. С. 119–124. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.13.

16. Саміло Г., Романцов Ю. Законодавчі механізми контролю над інформаційним простором в інформаційних автократіях: теоретико-правовий аналіз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. *Серія: Право.* 2025. Т. 1, № 89. С. 156–162. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.20.

17. Scheppele K. L. Autocratic Legalism. *University of Chicago Law Review*. 2018. Vol. 85, №. 2. P. 545–583. URL: https://chicagounbound.uchicago.edu/uclrev/vol85/iss2/2.

18. Guriev S., Treisman D. Informational Autocrats. *Journal of Economic Perspectives*. 2019. 33 (4). P. 100–127**.** DOI: 10.1257/jep.33.4.100.

19. Bernhard M., Hicken A., Reenock C. *et al.* parties. Civil Society, and the Deterrence of Democratic Defection. *Studies in Comparative International Development*. 2020. № 55. P. 1–26. DOI: https://doi.org/10.1007/s12116-019-09295-0.

20. Chimiak G., Kravchenko Z., Pape U. Civil Society and the Spread of Authoritarianism: Institutional Pressures and CSO Responses. V*oluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*. 2024. № 35(2). P. 221–225. DOI: https://doi.org/10.1007/s11266-024-00641-y.

Shulzhenko F. P., Ryndiuk V. I. AUTOCRACY AS A SYSTEMIC THREAT TO DEMOCRACY: A PHILOSOPHICAL AND LEGAL ANALYSIS

The article is devoted to a philosophical and legal study of the essence of the modern authoritarian political and legal regime as a component of the form of state, its varieties, as well as to clarifying the legal mechanisms of its legitimation and identifying the main safeguards to prevent the strengthening of autocratic trends in state legal systems and the erosion of democratic values. It is noted that in the twenty-first century, the classical authoritarian legal regime has evolved from the monopolization of power through direct violence, repression, and fear to modern hybrid political regimes that formally rely on law and imitate legitimacy, diluting the principles of constitutionalism – effectively demodernizing democracy from within. The essential foundation of modern authoritarian regimes is an exaggerated individual or group subjective interest in retaining and exercising arbitrary power. Contemporary forms of authoritarian regime include electoral and informational autocracies. The essence of electoral autocracy lies in using elections as a tool to legitimize perpetual rule through formally legal constitutional and institutional amendments tailored to the regime's interests. Informational autocracy relies on manipulating the information space to retain power through legislative control mechanisms over it. It is established that the roots of modern authoritarianism stem from low levels of legal consciousness and legal culture within society, as well as political apathy and civic passivity. Consequently, the key safeguards against an authoritarian political and legal regime are a developed civil society and civic education. This study demonstrates that a conscious commitment to democratic values among citizens and an active civil society are critical to democratic stability and resilience in the face of modern authoritarian threats. Consequently, future research directions include identifying legal safeguards against the spread of autocracy via the erosion of democratic values and the mimicry of democratic institutions, as well as analyzing practical case studies of constitutional and legislative mechanisms used to legitimize authoritarian regimes globally.

Keywords: *democratic political regime, authoritarian political regime, electoral autocracy, informational autocracy, legal mechanism of autocracy legitimation, civil society, civic education.*

Дата першого надходження статті до видання: 14.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 02.10.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.53:336.148
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/04

Квашин В. Ю.
https://orcid.org/0000-0001-9558-5272

ПРОБЛЕМА «АБСОЛЮТИЗАЦІЇ» НЕЗАЛЕЖНОСТІ РАХУНКОВОЇ ПАЛАТИ ВІД СИСТЕМИ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ

У статті проведено правовий аналіз проблеми прагнення Рахункової палати до «абсолютизації» власної незалежності, яке випливає зі змісту Стратегії її розвитку на 2025–2029. Зважаючи на сучасні дослідження та публікації доведено, що вказана проблема залишається недостатньо дослідженою. На підставі аналізу норм Конституції України та профільного Закону України «Про Рахункову палату» з'ясовано місце Рахункової палати як органу парламентського контролю та невід'ємного конституційного складника законодавчої гілки влади в системі органів державної влади. Виявлено, що організаційну, функціональну, політичну та фінансову незалежність Рахункової палати як від органів виконавчої та судової влади, так і від самого парламенту вже на достатньому рівні забезпечено завдяки змінам до профільного законодавства. Доведено, що такі зміни повністю відповідають приписам Конституції України та її міжнародним договорам. Виявлено запобіжники проти обмеження Верховною Радою України незалежності Рахункової палати: право Рахункової палати проводити аудит витрат парламенту, обов'язковість розгляду парламентом висновків Рахункової палати щодо проєктів законів, що стосуються питань статусу, незалежності, організації, повноважень і порядку її діяльності, захист Рахункової палати Верховним Судом від будь-якого втручання, зокрема, парламентського, що унеможливлює позбавлення Рахункової палати незалежності в законний спосіб без її згоди. У висновках також обґрунтовано, що положення Стратегії розвитку Рахункової палати на 2025–2029 роки не відповідають Конституції України та її чинному законодавству та вже наразі можуть створювати передумови для дисбалансу в системі органів державної влади України, в тому числі, через спроби узурпації влади. Запропоновано задля уникнення таких ризиків привести вказану Стратегію у відповідність до Основного Закону, інших чинних законів та міжнародних договорів України.

Ключові слова: *поділ державної влади на гілки, парламентський контроль, Рахункова палата, абсолютизація незалежності, узурпація влади.*

Постановка проблеми. 30 жовтня 2024 року Верховна Рада України прийняла Закон «Про внесення змін до Закону України «Про Рахункову палату» та деяких інших законодавчих актів України» (далі – Закон № 4042) [1]. Вказані зміни було ініційовано з урахуванням Звіту Європейської Комісії про прогрес України в рамках Пакета розширення Європейського Союзу за 2023 рік (гл. 32) [2], Меморандуму України з Міжнародним валютним фондом про економічну та фінансову політику (п. 65) [3], а їх метою було встановлено врегулювання окремих питань організації, повноважень та порядку діяльності Рахункової палати відповідно до міжнародних стандартів INTOSAI. Такий орієнтир визначено в законодавстві щодо реформування сфери державного фінансового контролю (аудиту) не вперше: згідно зі статтею 346 Угоди про асоціацію [4], сторони домовились про спрямування співробітництва в галузі управління державними фінансами на забезпечення й розвиток, зокрема, надійних систем зовнішнього аудиту, що базуються на міжнародних стандартах.

Вказаним законом було забезпечено не лише організаційну, функціональну та фінансову від-

© Квашин В. Ю., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

окремленість від системи державних органів, а й незалежність Рахункової палати від самої Верховної Ради України завдяки уточненню механізму їхньої взаємодії [5].

Вочевидь на підставі та у продовження вказаних законодавчих новел Рахункова палата, визначаючи у Стратегії розвитку на 2025–2029 роки (далі – Стратегія) стратегічні цілі, вказала на свою роль *«незалежного державного зовнішнього аудитора України»*, акцентуючи увагу на подальшому посиленні власної незалежності як у візії, так і при визначенні основних завдань, очікуваних результатів та умов власної трансформації [6].

Зазначимо, що Рахункова палата у вказаному програмному документі самостійно визначила основні підходи до інституційної трансформації та розвитку, розкрила напрями зміцнення спроможності інституції та заявила про забезпечення діяльності на основі міжнародних стандартів (розділ «Наш стратегічний контекст» Стратегії). Також у Стратегії акцентовано на залученні для оцінювання рівня незалежності Рахункової палати інституцій міжнародних експертів, які, зокрема, забезпечуватимуть підтримку такого її статусу.

Уявляється, що вказані положення Стратегії не повною мірою відповідають конституційному статусу Рахункової палати та її місцю в системі органів державної влади, а виявлена тенденція до «абсолютизації» незалежності суперечать як Конституції України [7], так і профільному Закону України «Про Рахункову палату» [8], згідно з якими вона здійснює контроль за надходженням коштів до Державного бюджету України та їх використанням від імені Верховної Ради України. Таким чином, проблема подальшого функціонування Рахункової палати в контексті такого її прагнення потребує нагального вирішення задля уникнення порушення конституційного ладу через ризик дисбалансу в системі органів державної влади та узурпації влади Рахунковою палатою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми конституційного статусу Рахункової палати традиційно привертали увагу вітчизняних правників. Значний внесок у дослідження вказаної проблематики зробили Ю.Г. Барабаш, С.К. Базика, В.Ю. Квашин, О.С. Койчева, У.О. Олексій (Лазар).

Так, Ю.Г. Барабаш у кандидатській дисертації «Парламентський контроль в Україні: проблеми теорії та практики» (2004) системно розглянув сутність, форми та механізми парламентського контролю, заклавши методологічну основу для подальшого аналізу місця спеціалізованих органів, у тому числі, Рахункової палати, у системі поділу влади. Автор, зокрема, вказував на можливість розширення чисельності апарату Рахункової палати та створення її представництв на місцях [9].

Питання статусу Рахункової палати як суб'єкта парламентського контролю за публічними фінансами ґрунтовно досліджувала також У.О. Олексій (Лазар), яка у дисертації «Фінансово-правовий аспект парламентського контролю за публічними фінансами»(2017), в якій авторка обґрунтувала парламентську природу контролю, здійснюваного Рахунковою палатою, проаналізувала форми такого контролю (аудит, ревізія, експертиза, моніторинг) та виявила проблеми взаємодії з Верховною Радою України [10].

Механізми парламентського контролю у сфері публічних фінансів, у тому числі роль Рахункової палати як вищої аудиторської інституції, досліджував С.К. Базика у дисертації «Механізми парламентського контролю у сфері публічних фінансів в Україні» (2019), в якій він акцентував увагу на унікальності Рахункової палати як незалежного органу, утвореного парламентом, та запропонував напрями її модернізації [11].

Адміністративно-правовий статус Рахункової палати як вищого органу аудиту у дисертації «Рахункова палата як суб'єкт фінансового контролю» (2016) досліджувала О.С. Койчева, яка доводила необхідність закріплення за Рахунковою палатою статусу вищого органу фінансового контролю в спеціальному Законі України «Про систему державного фінансового контролю» [12].

Досліджено також окремі аспекти статусу Рахункової палати в попередніх роботах В.Ю. Квашина. Так, в науковій статті «Нормативно-правові особливості здійснення державного фінансового контролю Рахунковою палатою» (2026) автор, зокрема, акцентує на отриманні Рахунковою палатою широких дискреційних повноважень для визначення організаційної та методологічної основи своєї діяльності відповідно до міжнародно визнаних стандартів INTOSAI (ISSAI) [13].

Питання можливого конфлікту між прагненням до подальшого посилення незалежності Рахункової палати та конституційним принципом поділу влади, закріпленим у статті 6 Конституції України, залишається недостатньо дослідженим, що й зумовлює актуальність цієї статті.

Постановка завдання. Метою цієї статті є правовий аналіз Стратегії розвитку Рахункової палати на 2025–2029 роки в контексті прагнення Рахункової палати до «абсолютизації» власної незалежності задля встановлення його відповідності Конституції України та профільному законодавству.

Виклад основного матеріалу. Згідно зі статтями 6, 75 Конституції України державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову, всі органи державної влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією України межах і відповідно до законів України, а єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України [7]. Згідно зі статтею 98 Основного Закону від імені Верховної Ради України контроль за надходженням коштів до Державного бюджету України та їх використанням здійснює Рахункова палата [7]. Аналогічне за змістом положення міститься й в статті 1 Закону України «Про Рахункову палату», з чого можна дійти висновку про те, що вона є органом парламентського контролю [8]. Цей висновок також відповідає й пункту 16 частини першої статті 85 Конституції України, за яким саме парламент призначає на посади та звільнює з посад Голову та інших членів Рахункової палати [7]. Водночас маємо визнати, що в чинному Основному Законі порядок реалізації парламентом таких конституційних повноважень відсутній.

У Стратегії [6] з посиланням на Лімську декларацію керівних принципів аудиту (INTOSAI – P1) (далі – Лімська декларація) [14] вказується на нереалізованості закріплення в Конституції України незалежності Рахункової палати та її членів (пункт 1.1. «Поточний стан» розділу 1 «Інституційна та фінансова незалежність» Цілі 1), припускається вірогідність стикання з ризиками у частині незалежності через можливе втручання органів влади в процес реалізації її повноважень (пункт 1.2. «Ризики» розділу 1 «Інституційна та фінансова незалежність» Цілі 1), акцентується на необхідності безумовного дотримання міжнародних стандартів незалежності ВОА та впровадження механізмів для запобігання впливу сторонніх осіб чи установ на її діяльність тощо.

Вказана Стратегія у розумінні Закону України «Про правотворчу діяльність» є програмним документом публічної політики, який згідно зі статтею 20 зазначеного закону може прийматися, зокрема, і для окремого виду суспільних відносин на довготривалий період та способів досягнення поставленої мети [15]. Звичайно, прийняття вказаної Стратегії Рахунковою палатою в цілому не суперечило її праву на своїх засіданнях розглядати та вирішувати питання загальної концепції роботи та власного розвитку, надане вищому органу державного фінансового контролю (аудиту) у пункті 1 частини другої статті 25 профільного закону [8].

Разом з тим, у Стратегії, тобто вже після прийняття Закону № 4042-IX [1], Рахункова палата допускає імовірність політичного тиску та спроб обмеження її незалежності через бюджетні механізми або зміни до законодавства, а також політично мотивовані звільнення / призначення членів Рахункової палати (пункт 1.3. «Виклики та загрози» розділу 1 «Інституційна та фінансова незалежність» Цілі 1) [6].

Зі змісту Стратегії також вбачається, що Рахункова палата концептуально орієнтована на подальше «посилення власної незалежності завдяки закріпленню на конституційному рівні положень щодо її інституційної та фінансової незалежності» (пункт 1.4. «Потенціал розвитку» розділу 1 «Інституційна та фінансова незалежність» Цілі 1) та гарантування на законодавчому рівні «закріплення повної інституційної та фінансової незалежності Рахункової палати та її членів (пункт 1.6. «Основні завдання» розділу 1 «Інституційна та фінансова незалежність» Цілі 1), як це визначено міжнародними стандартами», а визнання прогресу в питанні інституційної та фінансової незалежності Рахункова палата пропонує передати міжнародним партнерам (INTOSAI, IDI, SIGMA), які за її баченням мають оцінювати цей прогрес в своїх звітах [6].

Зі змісту пункту 65 Меморандуму України з Міжнародним валютним фондом про економічну та фінансову політику вбачається, що ця фінансова установа підтримала таке посилення з метою забезпечення використання державних коштів, зокрема на відбудову та відновлення, за цільовим призначенням та заявила про продовження захисту Рахункової палати відповідно до її ролі та конституційної незалежності [3].

З наведеного, на нашу думку, вбачається прагнення Рахункової палати до «абсолютизації» власної незалежності від системи органів державної влади України. Разом з тим, подібне прагнення не випливає із зобов'язань, прийнятих нашої державою відповідно до Угоди про асоціацію. Так, згідно зі статтею 347 цього міжнародного договору співробітництво сторін, спрямоване на забезпечення й розвиток надійних систем зовнішнього аудиту, що базується на міжнародних стандартах, має полягати в імплементації стандартів та методик Міжнародної організації вищих органів фінансового контролю (INTOSAI), а також обміну найкращими практиками ЄС у галузі зовнішнього контролю та аудиту державних фінансів з особливим акцентом на незалежності відповідальних органів Сторін. На наше переконання, «особливий акцент

на незалежності» ніяк не означає її «абсолютизації», а отже посилання на цю Угоду як джерело виникнення міжнародних зобов'язань України щодо розбудови конкретної моделі державного фінансового контролю (аудиту) з надмірною відокремленістю Рахункової палати не є належним обґрунтуванням вказаної тенденції [4].

Прагнення до «абсолютизації» незалежності Рахункової палати не повною мірою узгоджується і з положеннями Лімської декларації, що може бути наслідком вільного тлумачення її змісту. Так, у статті 5 Лімської декларації вказано, що «вищі органи аудиту можуть виконувати свої завдання неупереджено та ефективно лише в тому разі, якщо вони незалежні від об'єкта контролю й захищені від зовнішнього впливу» [14].

Вказані положення деталізовано в частині третій статті 6 Лімської декларації, відповідно до якої «у своїй професійній кар'єрі аудиторський персонал вищих органів аудиту не повинен перебувати під впливом об'єктів контролю і бути залежним від них», у статті 7 цієї Декларації, згідно з якою «вищі органи аудиту мають бути забезпечені фінансовими ресурсами, необхідними для виконання покладених на них завдань, мають за потреби звертатися про виділення необхідних фінансових ресурсів безпосередньо до державного органу, що ухвалює рішення про державний бюджет», та «повинні мати право використовувати кошти, виділені їм окремою бюджетною програмою, на свій розсуд». Водночас у статті 5 Лімської декларації підкреслено, що «державні установи не можуть бути абсолютно незалежними, оскільки вони є частиною держави загалом» [14].

Отже, для нашого дослідження уявляється доцільним з'ясування поточного стану врегулювання в профільному Законі України «Про Рахункову палату» відносин вищого органу державного фінансового контролю з Кабінетом Міністрів України і Верховною Радою України.

Оцінюючи відносини з Урядом України згідно зі статтею 39 профільного закону, зазначимо, що на запит Рахункової палати він має подавати їй статистичну, фінансову та іншу інформацію, необхідну для виконання нею повноважень; Рахункова палата може звернутися до Кабінету Міністрів України також і з обґрунтованою пропозицією призупинити дію або скасувати урядовий акт з питань фінансів і бюджету з мотивів його невідповідності законам України, надає Кабінету Міністрів України відомості про результати здійснених нею стосовно органів виконавчої влади, об'єктів державної власності заходів державного зовнішнього фінансового контролю (аудиту), а також пропозиції щодо притягнення до передбаченої законом відповідальності осіб, винних у порушенні вимог законодавства, нецільовому та неефективному використанні коштів, заподіянні матеріальної шкоди державі. При цьому, Кабінет Міністрів України, своєю чергою, має інформувати Рахункову палату про вжиті за результатами розгляду таких відомостей заходи [8].

Як бачимо, Рахункова палата має встановлені законом повноваження здійснювати заходи державного фінансового контролю (аудиту) стосовно органів виконавчої влади, об'єктів державної власності, але немає таких чітко та беззаперечно встановлених повноважень стосовно самого Кабінету Міністрів України. Таким чином, виявлений поточний стан нормативного регулювання відносин Рахункової палати з Кабінетом Міністрів України не повною мірою відповідає статті 9 Лімської декларації, згідно з якою вищі органи аудиту здійснюють аудит діяльності Уряду, його адміністративних органів та інших підпорядкованих установ, а Уряд несе повну та виключну відповідальність за свої дії й бездіяльність і не може ігнорувати рішення, прийняті за результатами аудитів, якщо вони чинні та обов'язкові до виконання, а також експертні висновки вищого органу аудиту [14].

Іншим є поточне нормативне забезпечення незалежності Рахункової палати у відносинах з Верховною Радою України. Так, у статті 37 Закону України «Про Рахункову палату» визначено зміст її взаємодії з парламентом, в якому за останнім залишено вирішення питань призначення і звільнення Голови та інших членів Рахункової палати, заслуховування ним або його органами інформації про результати здійснення Рахунковою палатою заходів державного зовнішнього фінансового контролю (аудиту) тощо [8].

До цього ж внесеними до Закону новелами, зокрема, його статтею 20^{-1}, встановлено, що попередній відбір кандидатів на посаду члена Рахункової палати здійснює дорадча група експертів в складі шести осіб, яку утворює Верховна Ради України на підставі пропозицій депутатських фракцій та груп. Деталізовано порядок утворення такого дорадчого органу, обговорення кандидатів на посади членів Рахункової палати, їх призначення на посади та звільнення, а також оформлення вказаних рішень парламенту в статті 208^{-2} Регламенту Верховної Ради України [16]. Саме з числа відібраних в такому порядку членів Рахункової палати відповідно до статті 20 профільного закону Верховна Рада України за поданням Голови

Верховної Ради України призначає Голову Рахункової палати [8].

Всі наведені законодавчі приписи щодо порядку призначення та звільнення Голови та членів Рахункової палати не суперечать частині другій статті 6 Лімської декларації, згідно з якою «метод призначення та звільнення членів вищого органу аудиту залежить від конституційного устрою кожної країни» [14].

Важливим, на наш погляд, запобіжником від спроб парламенту змінити стан незалежності Рахункової палати є передбачене частиною третьою статті 104 Регламенту Верховної Ради України положення, відповідно до якого зареєстровані законопроєкти, що стосуються питань статусу, незалежності, організації, повноважень і порядку діяльності Рахункової палати та інших питань, пов'язаних з її функціонуванням, направляються для одержання висновків до Рахункової палати [16]. При цьому, згідно з пунктом 6^{-2} частини першої статті 7 профільного закону такі висновки є обов'язковими до розгляду парламентом [8].

Не менш важливою гарантією діяльності Рахункової палати в контексті її взаємодії з парламентом та вже існуючої самостійності є положення частини шостої статті 3 профільного закону, відповідно до якої повноваження Рахункової палати не можуть бути припинені чи обмежені у разі закінчення строку повноважень Верховної Ради України, а також у разі дострокового припинення повноважень Верховної Ради України, введення воєнного або надзвичайного стану в Україні чи в окремих її місцевостях [8].

Також важливим для доведення чи спростування потреби в посиленні незалежності Рахункової палати від Верховної Ради України, яка є самостійним об'єктом контролю Рахункової палати, є, на нашу думку, з'ясування фактичних витрат на утримання парламенту, тобто визначення його місця серед «споживачів» коштів державного бюджету. Так, за 2025 рік касові видатки загального фонду на утримання Апарату Верховної Ради України та народних депутатів склали за загальним та спеціальним фондом загалом 6,31 млрд. грн., в той час як загалом фактичні (касові) витрати державного бюджету за цей період склали 5480,5 млрд. грн. (5,48 трлн. грн.), тобто 0,1151% від всіх фактичних витрат. Для порівняння це майже на 15,35 млрд. гривень менше, ніж фактичні витрати на фінансове забезпечення діяльності місцевих та апеляційних судів, ВККС України, НШС України, ССО та ДСА України (її територіальних управлінь), щодо яких функції головного розпорядника коштів Державного бюджету України здійснює Державна судова адміністрація (21,66 млрд. гривень) [18]. Природно, що за функціональною ознакою найбільшу частину витрат державного бюджету в умовах воєнного стану склали в цей період витрати на оборону (3069,9 млрд. грн.), а також витрати на громадський порядок і безпеку (819,4 млрд. грн.), соціальний захист і соціальне забезпечення (453,4 млрд. грн.), охорону здоров'я (218,8 млрд. грн.) тощо [17]. Отже, парламент не є найбільшим «споживачем» бюджетних коштів, не займає ключове місце серед всіх об'єктів контролю Рахункової палати, а тому немає об'єктивних підстав для імовірного впливу на неї задля приховування витрат на власне утримання.

Таким чином, вже впроваджені особливості законодавчого регулювання функціонування Рахункової палати нівелюють зазначені нею в Стратегії припущення про імовірність політичного тиску та спроб обмеження її незалежності через бюджетні механізми або зміни до законодавства, покладені в основу її прагнення до «абсолютизації» власної незалежності [6].

Разом з тим, інші аспекти взаємодії визначено в Законі України «Про Рахункову палату» без деталізації порядку реалізації [6]. Приміром, не встановлено порядок надання Рахунковою палатою в межах компетенції консультацій парламенту або взаємна участь народних депутатів України в засіданнях Рахункової палати та участь її членів в засіданнях парламенту. Навіть заслуховування Верховною Радою України щорічного звіту про результати діяльності Рахункової палати чітко не визначено ані цим законом, ані Законом України «Про Регламент Верховної Ради України». Зазначимо, що у частині третій статті 156 Регламенту лише зазначено, що Рахункова палата проводить експертизу проєкту закону про Державний бюджет України на наступний рік і до 1 жовтня року, що передує плановому, подає свої висновки Верховній Раді України [16].

Зазначимо, що згідно зі статтею 8 Лімської декларації «незалежність вищих органів аудиту має гарантувати дуже високий рівень ініціативи та самостійності, врегульованих Конституцією відповідно до умов і вимог кожної країни» [14]. Дійсно, в статті 98 Основного Закону України ані підстав такої ініціативності та самостійності Рахункової палати, ані порядку її реалізації не встановлено [7], але нам уявляється, що словосполучення «умови і вимоги кожної країни» не передбачає застосування якихось єдиних

підходів до визначення такої ініціативності та самостійності та універсальних порядків взаємодії, які потрібно було б обов'язково запровадити для відносин між Верховною Радою України і Рахунковою палатою.

Отже, проаналізований поточний стан законодавчого регулювання незалежності Рахункової палати від Верховної Ради України дозволяє визнати існування не стільки обмежень цієї незалежності, скільки стверджувати про виявлення інституційних, організаційних та функціональних особливостей її забезпечення, а серед недоліків вказувати лише на відсутність механізмів реалізації ініціатив вищого органу державного фінансового контролю (аудиту) в межах його компетенції. За таких обставин, на наш погляд, потребують законодавчому впровадженню, як раз таки, механізми реалізації ініціатив Рахункової палати, а не додаткові інструменти її відмежування від українського парламенту.

У контексті встановленої в частині першій статті 5 Лімської декларації вимоги захищеності вищих органів аудиту від зовнішнього впливу зазначимо, що цю вимогу деталізовано в частині третій цієї ж статті, згідно з якою для забезпечення необхідного рівня незалежності вищих органів аудиту має бути «гарантованим належний юридичний захист з боку Верховного Суду від будь-якого втручання» [14].

Слід звернути увагу на те, що дотримання такої вимоги парламент забезпечив Законом № 4042, яким зокрема статтю 20 Кодексу адміністративного судочинства України було доповнено частиною четвертою, згідно з якою справи про втручання в незалежність і повноваження Рахункової палати та її членів було віднесено до предметної юрисдикції Верховного Суду. На наш погляд, і зміни до частини п'ятої статті 26 Закону України «Про Рахункову палату», за якими рішення Рахункової палати можуть бути оскаржені в судовому порядку до Верховного Суду як суду першої інстанції протягом тридцяти днів з дня їх прийняття, і таке оскарження не зупиняє виконання вказаних рішень, також зміцнюють захищеність, а отже і незалежність Рахункової палати [1].

Всі виявлені особливості законодавчого регулювання свідчать про безпідставність прагнення до «абсолютизації» незалежності вищого органу державного фінансового контролю від єдиного законодавчого органу нашої держави. Протилежна логіка напряму не відповідатиме статтям 6, 75, 98 Конституції України та суперечитиме поділу державної влади на гілки.

На нашу думку, вказана тенденція до «абсолютизації» незалежності може підпадати під ознаки створення передумов для узурпації влади вищим органом державного фінансового контролю (аудиту), що порушуватиме приписи статті 5 Конституції України, згідно з якими ніхто не може узурпувати державну владу тавиключно народові належить право визначати і змінювати конституційний лад в Україні, а отже й поділ в ній державної влади на законодавчу, виконавчу та судову [7].

Конституційний Суд України в рішенні від 5 жовтня 2005 року № 6-рп/2005 у справі про здійснення влади народом (№ 1-5/2005) дійшов висновку, що узурпація державної влади означає неконституційне або незаконне її захоплення органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, громадянами чи їх об'єднаннями тощо [19]. Згідно з пунктом 4.5 вказаного рішення КСУ гарантією недопущення узурпації державної влади є положення частини другої статті 19 Конституції України, за якою, зокрема, органи державної влади, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [19].

В контексті ставлення до узурпації влади показовою є також і позиція самої Верховної Ради України, яку вона сформувала у Заяві у зв'язку з сьомою річницею початку Євромайдану та подій Революції Гідності. Так, за пунктом 5 вказаної заяви узурпація влади однією з її гілок, партією чи окремим посадовцем є абсолютно недопустимим явищем, що спричиняє довготривалі тяжкі наслідки. Така позиція зайвий раз свідчить про безпідставність припущень про політичний вплив на Рахункову палату з боку Верховної Ради України, а отже й недоречність спрямованості донадмірної її незалежності від парламенту [20].

На нашу думку, здійснення державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову передбачає, що кожний орган державної влади має належати до однієї з гілок влади (законодавчої, виконавчої чи судової). Таким чином, «абсолютизація» незалежності від парламенту України постійно діючого незалежного державного колегіального органу, який за конституційним статусом є органом парламентського контролю, а отже й невід'ємним конституційним складником законодавчої гілки влади, не узгоджується ані з Конституцією України, ані з її міжнародними договорами.

Висновки. Оскільки жоден з міжнародних договорів не покладає на Україну зобов'язання

змінити конституційний лад задля розбудови якоїсь конкретної моделі зовнішнього державного фінансового контролю (аудиту), то Рахункова палата має продовжувати здійснювати зовнішній державний фінансовий контроль (аудит) не поза існуючої вітчизняної системи органів державної влади, а від імені Верховної Ради України. Це апріорі визначає її місце в цій системі як органу парламентського контролю та невід'ємного конституційного складника законодавчої гілки влади.

Забезпечення у чинному законодавстві України незалежності Рахункової палати від системи органів виконавчої та судової влади України є виправданим та повністю відповідає приписам Конституції України та її міжнародним договорам. Разом з тим, її повноваження щодо здійснення аудиту фактичних витрат Кабінету Міністрів України та механізми реалізації нею ініціатив в межах компетенції підлягають законодавчому уточненню.

У національному законодавстві вже впроваджено необхідні механізми, якими Рахунковій палаті забезпечено достатній рівень незалежності від Верховної Ради України та запобіжники проти її обмеження: право Рахункової палати проводити аудит витрат парламенту, обов'язковість розгляду парламентом її висновків щодо проєктів законів, що стосуються питань статусу, незалежності, організації, повноважень і порядку її діяльності, захист Рахункової палати Верховним Судом від будь-якого втручання, зокрема, парламентського. Отже, Верховна Рада України немає підстав та повноважень в законний спосіб позбавити Рахункову палату незалежності без її згоди.

Самостійне визначене Рахунковою палатою завдання з подальшого конституційного визнання її повної інституційної та фінансової незалежності від Верховної Ради України можна оцінювати як цього контрольного органу до «абсолютизації» власної незалежності. Зважаючи на це, відповідні положення Стратегії розвитку Рахункової палати на 2025–2029 роки не відповідають Конституції України та вже наразі можуть створювати передумови для дисбалансу в системі органів державної влади, в тому числі, через спроби її узурпації. Задля уникнення таких ризиків слід вказану Стратегію привести у відповідність до Основного Закону, інших чинних законів та міжнародних договорів України.

Список літератури:

1. Про внесення змін до Закону України «Про Рахункову палату» та деяких інших законодавчих актів України : Закон України від 30.10.2024 № 4042-IX. *Відомості Верховної Ради України.* 2025. № 15. Ст. 37. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4042-20#Text (дата звернення: 02.09.2026).

2. Ukraine 2023 Report : Commission Staff Working Document (2023) 699 final, 8.11.2023. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/bb61ea6d-dda6-4117-9347-a7191ecefc3f_en?filename=SWD_2023_699%20Ukraine%20report.pdf (дата звернення: 02.09.2026).

3. Меморандум про економічну та фінансову політику : міжнародний договір між Україною та Міжнародним валютним фондом від 17.06.2024. URL: https://mof.gov.ua/storage/files/Lol_MEFP_Ukraine_2024-03-11.pdf. (дата звернення: 02.09.2026).

4. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Закон України від 16.09.2014 № 1678-VII. *Відомості Верховної Ради України.* 2014. № 40. Ст. 2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1678-18#Text (дата звернення: 02.09.2026).

5. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про Рахункову палату» та деяких інших законодавчих актів України». URL: https://itd.rada.gov.ua/93175f35-e705-47b3-b057-5f9b60e5381b (дата звернення: 02.09.2026).

6. Стратегія розвитку Рахункової палати на 2025–2029 роки : рішення Рахункової палати від 19.03.2025 № 6–4. URL: https://rp.gov.ua/upload-files/About/Strategy/Strategy_ACU_2025-2029_.pdf (дата звернення: 02.09.2026).

7. Конституція України : Основний Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 02.09.2026).

8. Про Рахункову палату : Закон України від 02.07.2015 № 576-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2015. № 36. Ст. 360. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/576-19#Text (дата звернення: 02.09.2026).

9. Барабаш Ю. Г. Парламентський контроль в Україні: проблеми теорії та практики : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.02 – конституційне право / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України. 2004. URL: https://scholar.google.com/scholar?oi=bibs&cluster=3548126214232606521&btnI=1&hl=uk (дата звернення: 03.09.2026).

10. Олексій У.О. Рахункова палата як орган парламентського контролю за публічними фінансами / У.О. Олексій (Лазар) // *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє* : матеріали

Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2017 р.). У 2 т. Т. 2 / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 123–125. URL: http://hdl.handle.net/11300/11006 (дата звернення: 03.09.2026).

11. Базика С. К. Механізми парламентського контролю у сфері публічних фінансів в Україні : автореф. дис. … канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 – механізми державного управління / Хмельницький університет управління та права, Хмельницька обласна рада. 2019. URL: https://univer.km.ua/sites/default/files/%D0%9D%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%B4%D1%96%D1%8F%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C/aref_Bazika.pdf (дата звернення: 03.09.2026).

12. Койчева О.С. Рахункова палата як суб'єкт фінансового контролю: автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право / Національний університет «Одеська юридична академія», МОН. 2016. URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/1096f720-1387-4d27-a059-34954724c368 (дата звернення: 03.09.2026).

13. Квашин В. Ю. Нормативно-правові особливості здійснення державного фінансового контролю Рахунковою палатою. *Право та інновації.* 2026. № 2 (54). С. 157–165. DOI: https://doi.org/10.37772/2518-1718-2026-2(54)-21.

14. Лімська декларація керівних принципів аудиту «INTOSAI-P 1» : декларація, ухвалена на IX Конгресі Міжнародної організації вищих органів аудиту (INTOSAI) 1977 р. (в редакції 2019 р.). URL: https://rp.gov.ua/upload-files/About/Standards/INTOSAI_P1.pdf (дата звернення: 04.09.2026).

15. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX. *Відомості Верховної Ради України.* 2023. № 93. Ст. 364. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20?find=1&text=%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%BD%D0%BE#w1_1 (дата звернення: 04.09.2026).

16. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10.02.2010 № 1861-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 14–15, № 16–17. Ст. 133. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17?find=1&text=%D1%80%D0%B0%D1%85%D1%83%D0%BD%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0#w1_1 (дата звернення: 04.09.2026).

17. Інформація Міністерства фінансів України про виконання Державного бюджету України за 2025 рік. URL: https://mof.gov.ua/storage/files/!%20%D0%86%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D1%89%D0%BE%D0%B4%D0%BE_%D0%B2%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BD_%D0%94%D0%91%D0%A3_%D0%B7%D0%B0_2025_%D1%80%D1%96%D0%BA_27_02_2026.pdf (дата звернення: 04.09.2026).

18. Звіт про діяльність ДСА України в 2025 р. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/dsa/stan_rob_zap_pub_inf/%D0%97%D0%92%D0%86%D0%A2%20%D0%B4%D1%96%D1%8F%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C%20%D0%94%D0%A1%D0%90%202025%20%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%B9.pdf (дата звернення: 04.09.2026).

19. Рішення Конституційного Суду України від 05.10.2005 № 6-рп/2005 у справі за конституційним поданням 60 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 103 Конституції України в контексті положень її статей 5, 156 та за конституційним зверненням громадян Галайчука В.С., Подгорної В.В., Кислої Т.В. про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої, четвертої статті 5 Конституції України (справа про здійснення влади народом). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-05#Text (дата звернення: 04.09.2026).

20. Заява Верховної Ради України у зв'язку з сьомою річницею початку Євромайдану та подій Революції Гідності : Постанова Верховної Ради України від 17.02.2021 № 1240-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1240-IX#Text (дата звернення: 04.09.2026).

Kvashyn V. Yu. THE PROBLEM OF THE "ABSOLUTISATION" OF THE ACCOUNTING CHAMBER'S INDEPENDENCE WITHIN UKRAINE'S SYSTEM OF PUBLIC AUTHORITIES

The article provides a legal analysis of the Accounting Chamber's pursuit of the "absolutisation" of its independence, as reflected in its Development Strategy for 2025–2029. A review of current research and academic publications demonstrates that this issue remains insufficiently examined in legal scholarship. Based on an analysis of the Constitution of Ukraine and the Law of Ukraine "On the Accounting Chamber," the article determines the place of the Accounting Chamber within Ukraine's system of public authorities as a body of parliamentary oversight and an integral constitutional component of the legislative branch of government. The analysis establishes that the organisational, functional, political, and financial independence of the Accounting Chamber from the executive and judicial branches, as well as from Parliament itself, has already been secured to a sufficient degree through amendments to the relevant legislation. These legislative amendments are found to be fully consistent with the Constitution of Ukraine and Ukraine's international

treaties. The article further demonstrates that the Accounting Chamber's powers to audit the actual expenditures of the Cabinet of Ministers of Ukraine, as well as the mechanisms for implementing initiatives falling within its competence, require further legislative clarification. The article identifies a number of safeguards against restrictions by the Verkhovna Rada of Ukraine on the independence of the Accounting Chamber. These include the Accounting Chamber's authority to audit parliamentary expenditures; the requirement that Parliament consider the Accounting Chamber's conclusions on draft laws concerning its status, independence, organisation, powers, and procedures; and judicial protection by the Supreme Court against any interference with the Accounting Chamber's activities, including interference by Parliament. The article concludes that the provisions of the Development Strategy of the Accounting Chamber for 2025–2029 are inconsistent with the constitutional principle of the separation of powers among the legislative, executive, and judicial branches and may already create conditions for an imbalance within Ukraine's system of public authorities, including through attempts by the Accounting Chamber to usurp the powers and functions of other public authorities. It is therefore proposed that the Strategy be brought into conformity with the Constitution of Ukraine, other applicable legislation, and Ukraine's international treaties.

Keywords: *separation of powers; parliamentary oversight; Accounting Chamber; "absolutisation" of independence; usurpation of powers and functions of public authorities.*

Дата першого надходження статті до видання: 10.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 340.12:342.37:172.2
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/05

Кравчук О. О.
https://orcid.org/0000-0002-7844-2381
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Остащук І. Б.
https://orcid.org/0000-0002-6115-0884
Український гуманітарний інститут

ПРИСЯГА ТА ІНШІ КОНСТИТУЦІЙНІ ПРОЦЕДУРИ НАБУТТЯ ПОВНОВАЖЕНЬ КОРОЛЯ НОРВЕГІЇ

У статті розглянуті процедура складання присяги та інші конституційні процедури набуття повноважень Короля Норвегії. Аналіз процедури здійснено на основі присяги Короля Гокона VIII, складеної 1 вересня 2026 року, Кронпринцеси Інгрід Александри та відповідних їм історичних присяг. Проаналізовані текст присяги Короля, церемонія її складення та відповідні конституційні традиції і ритуали. Наведені відповідні положення Конституції Норвегії. У необхідних випадках зроблені порівняння з іншими європейськими монархіями. Присяга Короля є присягою на вірність, вона складається на засіданні парламенту та містить обіцянку правити Королівством Норвегія відповідно до її Конституції та Законів. Це сучасна лаконічна усна присяга, текст якої визначено в Конституції. Конституційна присяга супроводжується короткою тронною промовою, що є, по суті, неофіційною присягою, в котрій містяться більш детальні обіцянки щодо служіння Короля народу країни. Голова парламенту виступає з промовою-відповіддю. В цьому обміні промов підтекстово простежуються риси згадки суспільного договору щодо обмеженого правління глави держави. Зміна Короля одночасно означає номінацію нового спадкоємця престолу, що визначається правилами спадкування. Спадкоємець престолу Норвегії складає письмову присягу. Складення такої присяги обумовлюється тим, що Кронпринц або Кронпринцеса може виконувати функції Короля в період його відсутності. Якщо Кронпринц або Кронпринцеса (старша дитина Короля) досягла повноліття на момент вступу монарха на престол, то ця присяга складається практично одночасно з присягою глави держави; якщо не досягли – то після досягнення повноліття. Королівська присяга в спадковій монархії, як правило, складається в період трауру за спочилим монархом, тому урочистість усіх церемоній супроводжується поховальними обрядами та іншими траурними традиціями.

Ключові слова: *присяга глави держави, присяга спадкоємця трону, Стортинг, Конституція Норвегії, неперервність влади, суспільний договір, конституційні цінності, парламентські процедури, конституційна монархія.*

Постановка проблеми. Конституційна монархія – це форма правління, в якій монарх не тільки виконує представницькі й церемоніальні обов'язки як глава держави, але окремі моменти його служіння – сповнені символічних форм із концептуально насиченим змістом. Перехід влади від одного монарха до іншого – юридичний акт, виразно регламентований та ритуально насичений. Присяга вірності нового монарха чітко вписана в структуру спадкоємності влади й культурно-історичний дискурс відповідної держави, а також досить часто включена у релігійний культ та церковну традицію.

28 серпня 2026 р. відійшов до вічності Король Норвегії Гаральд V (1937–2026). Конституція Королівства Норвегія, що була прийнята 17 травня 1814 р., і вважається однією з найстаріших у Європі та світі (звісно, до неї неодноразово вносилися правки) [1, p. 31–32] у статті про виконавчу владу вказує: «Порядок спадкування є прямим, тобто право на престол має лише дитина, народжена в законному шлюбі Королеви чи Короля або особи, яка сама має право на престол, причому найближча лінія спадкування має пріоритет над більш віддаленою, а старші

© Кравчук О. О., Остащук І. Б., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

за віком у лінії – над молодшими» (ст. 6) [2]. Першим у лінії спадкування престолу Норвегії був син спочилого Гаральда V – Гокон Маґнус (норв. Haakon Magnus), який став новим главою держави, взявши ім'я – Гокон VIII.

Наведеним вище було спадкування влади 28 серпня 2026 р., проте, згідно Конституції, можуть бути й інші варіанти номінації Короля Норвегії: «Якщо немає принцеси чи принца, які мають право на престол, Король може запропонувати свого наступника Стортингу, який має право зробити вибір, якщо пропозиція Короля не буде прийнята» (ст. 7); «Якщо королівська династія вимерла і спадкоємець престолу не призначений, то Стортинг обирає нову Королеву або Короля. Тим часом виконавча влада здійснюється відповідно до статті 40» (ст. 48); «Доки Стортинг не збереться і не прийме рішення щодо урядування на час неповноліття Короля, Державна рада несе відповідальність за управління королівством відповідно до Конституції» (ст. 40) [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У нашій монографії «Присяги», де детально проаналізовані різні види присяг, у розділі про присяги монархів ми описали правові процедури переходу влади до нового глави держави в Норвегії. Зокрема, відзначили: «Король Гаральд V у день смерті свого батька 17 січня 1991 р. Олафа V посів престол Королівства Норвегія, а через чотири дні склав присягу в парламенті <…> Після складення обов'язкової присяги перед парламентарями Король Гаральд V за власним бажанням вирішив дещо пізніше (23 червня 1991 р.) прийняти церковні обряди консекрації у головному лютеранському храмі Норвегії – суворо величному Нідароському соборі (місто Тронгейм), святині, де протягом століть коронувалися та складали присягу монархи» [3, с. 247–248]. На відміну від Великої Британії з її складним і пишним церемоніалом престолонаслідування [3, с. 252–303], у Норвегії все є стриманим та лаконічним. Безумовно, що тут свою роль відіграють культурно-історична й ментальна характеристики різних націй: «Сучасні скандинавські монархії Швеції та Норвегії (у Данії, з її тисячолітньою історією державності, загалом не передбачено жодних урочистостей щодо складення присяги монарха) цілком узгоджуються із загальним характером скандинавського утилітаризму й мінімалізму, стиль якого при допомозі глобальних кампаній дизайну та сучасного мистецтва поширюється цілим світом» [3, с. 248].

Через кілька годин після смерті Короля Гаральда V 28 серпня 2026 р. на офіційному сайті Уряду Норвегії – з'явилася стаття з поясненням, як відбувається передача влади новому главі держави: «Після смерті монарха відбувається така послідовність подій: президент Стортингу, прем'єр-міністр та голова Верховного суду отримують повідомлення про смерть монарха. Уряд скликається на позачергове засідання. У Королівському палаці за участю нового Короля проводиться позачергове засідання Державної ради. Під час цього засідання уряд офіційно інформується про смерть монарха, а також оголошуються ім'я та девіз нового монарха. У разі смерті монарха новий монарх повинен особисто скласти присягу на вірність перед Стортингом. Це передбачено статтею 9 Конституції. Крім того, відповідно до статті 44 Конституції, принцеса або принц, які посідають друге місце в черзі на престол і досягли повноліття, повинні скласти письмову присягу перед Стортингом» [4].

У вказаній публікації подано також історичні особливості передачі влади й присяг у XX столітті, починаючи з 1905 р.: «Король Гокон VII помер вранці 21 вересня 1957 р. Того ж дня в Королівському палаці було скликано надзвичайне засідання Державної ради за участю Короля Олафа V. Оскільки на той час Стортинг не засідав, присяга на вірність була складена перед надзвичайною Державною радою, а потім повторена перед Стортингом під час його офіційного відкриття 20 січня 1958 р. Король Олаф V помер увечері 17 січня 1991 р. Опівночі в Королівському палаці було скликано надзвичайне засідання Державної ради за участю Короля Гаральда V. Стортинг на той час засідав, і новий Король склав присягу на вірність перед Стортингом 21 січня 1991 р.» [4].

Попри поважні проблеми зі здоров'ям Король Гаральд V до кінця свого життя служив Норвегії як глава держави, не передавав владу спадкоємцеві престолу, як то зробили, наприклад, Королева Нідерландів Беатрікс у 2013 р. та Королева Маргрете II в Данії в 2024 р. 31 грудня 2013 р. в новорічній промові Король Гаральд V чітко висловився про своє розуміння служіння державі й нації на основі складеної присяги: «Коли у 1991 році я вступив на трон, то склав перед Стортингом ту саму присягу, яку до мене складали мій батько й мій дід. Ця присяга триває все життя. Силою цієї присяги я щодня зобов'язуюся дотримуватися Конституції – служити Норвегії та нашому народові» [5].

Прем'єр-міністр Норвегії Юнас Гар Стере у зверненні до співвітчизників у день смерті Короля Гаральда V завершив свої слова історично традиційними фразами, які передають розуміння

переходу влади в конституційній монархії: «Одна епоха закінчилася. Починається нова епоха. Король помер. Хай живе Король!» [6].

Постановка завдання. У цій статті ставимо мету на прикладі присяги нового Короля Норвегії Гокона VIII та відповідних історичних присяг розглянути присягу монарха Королівства Норвегія та інші конституційні процедури, що супроводжують його вступ на посаду.

Виклад основного матеріалу. 28 серпня 2026 року новий Король Гокон VIII провів позачергове засідання Державної ради за участю членів уряду, на якому звернувся до зібраних із такими словами: «Прем'єр-міністре та члени уряду! Мій обов'язок повідомити Державну раду, що мій дорогий батько, Його Величність Король Гаральд V, сьогодні, 28 серпня 2026 р., о 06:35 відійшов у вічність, і що я, відповідно до положень Конституції, вступив на престол як Король Норвегії. Я приймаю ім'я Гокон VIII і надалі зберігатиму той самий девіз, який обрали мій батько, дід і прадід: "Усе для Норвегії" ("Alt for Norge")» [7]. У засіданні брала участь поруч із Королем Гоконом VIII перша в лінії спадкування престолу його дочка Кронпринцеса Норвегії Інгрід Александра.

28 серпня на сайті парламенту країни оприлюднили інформацію про те, що Король Гокон VIII у залі засідань Стортингу у вівторок 1 вересня 2026 р. складе присягу вірності Конституції. Голова Стортинга Масуд Гараххані відзначив: «Присяга, яку Король складає перед Стортингом, є надзвичайно урочистим актом, що має фундаментальне значення для Норвегії. Король Гокон обіцяє і присягає керувати Норвегією відповідно до Конституції та Законів країни» [8].

28 серпня на парламентському сайті оновили публікацію про історію королівської присяги в XIX–XX ст. Стаття 9 Конституції Норвегії встановлює, що коли Король, досягнувши повноліття, вступає на престол, то він повинен скласти перед Стортингом присягу. Якщо на той час Стортинг не засідає, присяга складається у письмовій формі в Державній раді та урочисто повторюється Королем на першому наступному засіданні Стортингу. У статті подано слова юриста й колишнього парламентського омбудсмена Арне Фліфлет (норв. Arne Fliflet) із книги «Конституція – історичний коментар»: «Присяга на вірність <…> є, згідно з нашою Конституцією, важливим конституційним актом. Вона має чіткими, лаконічними та ретельно підібраними словами виражати відданість принципам, які завжди будуть керувати діями особи, що складає присягу, на посаді, яку вона обійматиме. Це юридично зобов'язуюча декларація, яка може мати серйозні наслідки у разі нескладення присяги або її порушення. Згідно з норвезьким законодавством, Король присягає дотримуватися Конституції та законів країни» [9]. Якщо парламент на момент початку правління нового монарха не працював, то Король складав письмову присягу, а потім її повторював під час відкриття Стортинга. Наприклад: «Коли Карл Йоган помер у 1844 р., Стортинг перебував на канікулах. Коли він знову зібрався у 1845 р., Король Оскар I взяв участь у церемонії урочистого відкриття парламенту. Під час засідання він виголосив тронну промову, а потім повторив присягу, яку раніше склав у письмовій формі у Стокгольмському палаці після сходження на престол» [9]. Або в другій половині XX століття, «коли в 1957 р. Олаф V спадкував престол після смерті свого батька, він склав присягу в Державній раді, але повторив її під час урочистого відкриття Стортингу в січні 1958 р.» [9].

Особливості королівської присяги як складника процедур набуття повноважень новим главою держави передбачають, що вона, як правило, складається в період трауру за спочилим монархом. Відтак, у цей період відбуваються церемонії прощання з померлим та обмежуються урочистості. 31 серпня 2026 р. труну Гаральда V, покриту королівським штандартом, у Королівському палаці перенесли із Червоної зали до палацової каплиці, де вона залишалася до дня похорону (09 вересня 2026 р.), тут віддати йому останню шану мали можливість усі бажаючі (до 08 вересня 2026 р.). Примітно, що переміщали домовину найближчі родичі на чолі з сьогоднішнім Королем [10], хоч зазвичай у похоронах монархів все дистанційовано й ритуалізовано, в чому мало є місця для особистого й родинного. Процесія пройшла через найгарніші зали палацу. На чолі жалобної ходи гофмейстер (норв. hoffsjefen) Двору, який є найвищим керівником Королівського двору та який, з-поміж інших своїх службових функцій, відповідальний за церемоніальні й протокольні обов'язки, ніс на подушці корону Норвегії, яку монархи ніколи не надягають. Королівську корону замовив та оплатив для своєї коронації Король Карл Йоган у 1818 р. Питання виготовлення корони й інших королівських регалій постало з історичної причини. Під час союзу Норвегії з Данією для обох королівств проводилися спільні церемоніали інавгурації в Данії. А після здобуття незалежності в 1814 р. власних норвезьких регалій не існувало. Королівською

короною від того часу вінчали чотирьох королів та вона була частиною церемонії ще двох коронацій. По смерті монарха її кладуть на труну, чого дотримано і в 2026 р. Корона має форму обруча, виготовлена з 20-каратного золота, оздоблена перлами та різними дорогоцінними каменями [11].

Пані Голова Королівського секретаріату (в спеціальних білих рукавичках) йшла з королівським мечем, несучи його у горизонтальному положенні перед собою. Про цей символ військової могутності й справедливості варто окремо згадати, оскільки він має цікаву історію в контексті загальноєвропейської історії XIX ст.: «Від часу смерті Короля Карла Йогана в 1844 р. меч поміщається на труні монарха поруч із норвезькою короною. Норвезький королівський меч спочатку належав самому Королю Карлу Йогану, який був за походженням французом і мав ім'я Жан-Батист Бернадот. Він зробив військову кар'єру під командуванням Наполеона Бонапарта, і, як свідчать перекази, імператор подарував йому цей меч, коли призначив Бернадота французьким маршалом. Пізніше Бернадот був обраний шведським Кронпринцом під ім'ям Карла Йогана і, як припускається, носив цей меч у битві під Лейпцигом у 1813 р., коли воював проти свого колишнього імператора» [11]. Меч поклали також і на труну Короля Гаральда V під час прощання в королівській каплиці.

Позаду домовини несли найвищі ордени Норвегії, Данії, Швеції та Сполученого Королівства, якими був відзначений спочилий Король. Службовці Королівського двору вишикувалися вздовж зал палацу й низьким поклоном прощалися зі своїм Королем, а потім приєдналися до процесії в каплицю, де відбулося приватне богослужіння. У 1991 р. церемоніальне перенесення труни з Червоної зали до палацової каплиці також відбувалося під час похорону Короля Олафа V, тобто можемо говорити про традиційність цього звичаю в поховальних обрядах монархів Норвегії [12].

На нашу думку, в описаному фунеральному церемоніалі поєднано два основних символічних аспекти. По-перше, сімейний, особистий – як вияв подяки, супроводжуючи із власного дому в останній шлях. Тут новий Король виступав передусім як син, що прощається з батьком. Родина прощається перед тим, як до померлого прийдуть віддати шану співвітчизники й закордонні делегації. По-друге, в цій сцені відбувається майже фізично відчутна спадкоємність влади від батька до сина. У такому стриманому, мовчазному ритуалі показано людський образ монархії – без помпезності, яка ставить огорожі й прокладає дистанції.

Місце публічного прощання з Королем Гаральдом V – палацова каплиця (норв. Slottskapellet) – виразно вписане в символічний простір служіння родини монарха. Під вівтарем каплиці поміщено наріжний камінь Королівського палацу, який був покладений 1825 р., а відкрили офіційну резиденцію монарха у 1849 р. В каплиці відбуваються важливі події королівської родини, зокрема хрещення та конфірмація [13]. Можна сказати, що сакральний простір, де майбутній Король Гаральд V був прийнятий до церковної спільноти, зустрічав його й огортав молитвою перед шляхом до вічності. Норвезький монарх не займає якогось місця в керівництві Церкві Норвегії, яка належить до спільноти євангельсько-лютеранських церков, проте Конституція визначає в одній із своїх перших статей: «Король повинен завжди сповідувати євангельсько-лютеранську релігію» (ст. 4) [2]. Звісно, що такого обов'язку не мають всі інші норвежці, яким юридично забезпечена свобода віросповідання, однак Церква Норвегії має особливий статус: «Усі мешканці королівства мають право на вільне сповідування своєї релігії. Церква Норвегії, євангельсько-лютеранська церква, залишатиметься офіційною церквою Норвегії і як така отримуватиме державну підтримку. Детальні положення щодо її організації будуть визначені законом. Усі релігійні та віросповідні спільноти повинні отримувати підтримку на рівних умовах» (ст. 16) [2].

01 вересня 2026 р. Король Гокон VIII у норвезькому парламенті – Стортингу – склав присягу на вірність Конституції [14]. Новий Король прибув до будівлі парламенту в урочистій парадній військовій формі після урочистого проїзду в спеціальному відкритому автомобілі Lincoln Continentale Convertible 1966 [15] повз центральний проспект, уздовж якого була виставлена почесна варта та зібралися тисячі небайдужих громадян. Коло будівлі Стортингу Короля чекали посадовці парламенту, військові та члени його сім'ї, зокрема Кронпринцеса Інгрід Александра (дочка), Королева Соня (мати) та принц Сверре Магнус (син). Урочиста варта із представників різних родів військ була виставлена й усередині будинку парламенту, вздовж всього шляху прямування Короля до зали засідань [16].

Після оголошення голови Стортингу Масуда Гараххані про початок засідання і входу Короля до зали всі присутні піднялися. Король насамперед зробив поклон, вітаючи головуючих, депутатів та гостей.

Надалі голова Стортингу зачитав офіційне оголошення з канцелярії Прем'єр-міністра про смерть Короля Гаральда V та сходження на престол нового монарха, після чого Королю була передана папка для проголошення присяги [14].

Присяга Короля Норвегії на вірність Конституції доволі лаконічна й сучасна. Вона відбувається в світській обстановці в залі парламенту на його спеціальному засіданні. Новий Король зачитував присягу, стоячи обличчям до членів парламенту перед спеціально відведеним для нього місцем, перед троном, розміщеним під величною картиною «Ейдсвол 1814» («Eidsvold 1814», 1885) Оскара Арнольда Вергеланда (Oscar Arnold Wergeland, 1844–1910), присвяченою сюжету обговорення й ухвалення Норвезької Конституції Установчими Зборами в 1814 р. Ця картина з 1886 р. прикрашає залу Норвезького парламенту й підкреслює єдине призначення двох асамблей – захист незалежності й конституційного ладу Норвегії [17]. Водночас полотно ніби й спеціально призначено для використання для церемоній присяг. Описуючи Установчі Збори в Ейдсволі, часто згадують проголошену їх членами присягу, що є однією з найвідоміших у політичній історії Норвегії і стала національним девізом Норвегії: «Поєднані та вірні, доки не впадуть гори Довр» (норв. «Enige og tro inntil Dovre faller») [18].

В урочисто приготованій залі засідань парламенту домінували золотистий і червоний кольори – символи сили влади й високої гідності. Вся церемонія була сповнена шляхетної простоти в рухах і жестах присутніх, зокрема у поклонах, які часто повторювалися, – як вираженні взаємної поваги між монархією та парламентом. Для присяги Короля в залі парламенту було зроблено деякі зміни: трон розміщений на підвищенні на місці парламентської президії – натомість для розміщення голови парламенту встановлено спеціальний стіл, ближче до депутатів, напроти звичного місця президії (де було встановлено трон Короля). Подібні перестановки в залі Стортингу влаштовують під час урочистого відкриття парламенту, яке в монархіях традиційно супроводжується промовою Короля як глави держави, зокрема в Норвегії вона містить програму уряду на наступний рік [19].

Проголошуючи присягу, Король зачитував її, тримаючи папку з відповідним текстом у руках. При цьому він не піднімав руки, не клав її на Конституцію чи будь-яку священну книгу, і не використовував жодного особливого жесту, що іноді практикується в урочистих церемоніях інших присяг. Також не було публічної процедури підписання присяги, що дозволяє побачити відмінність усної королівської присяги (яка тільки проголошується) від письмової присяги Кронпринцеси (котра тільки підписується і про яку йтиметься нижче). Вище ми вже наводили положення ст. 9 Конституції Норвегії щодо складання письмової присяги Короля в Державній Раді з наступним урочистим повторенням її в Стортингу (якщо Король набуває повноважень і складає присягу не у період сесії Стортингу). Це правило цікаво порівняти із відповідними конституційними правилами Великої Британії, що були проаналізовані нами в окремій статті, присвяченій присягам Короля Чарльза III: Британський парламент скликається на засідання протягом 24 годин після смерті глави держави [20; 21].

Присяга Короля Норвегії розпочинається зі звернення до парламенту. Наведемо текст присяги: *«Шановний Голово Стортингу, я обіцяю та присягаю, що правитиму Королівством Норвегія відповідно до її Конституції та Законів; тож допоможи мені Боже, Всемогутній та Всевідаючий»* [14]. Цікаво, що в присягах більшості глав держав немає в кінці закликання Бога. У тих сучасних текстах меншості, де присутнє згадування про Бога в розумінні християнської релігії, додають фразу «Так допоможи мені, Боже» (наприклад, у Великій Британії – «So help me God»). Норвезька присяга вірності подає також означення Бога, що передбачено Конституцією: «så sant hjelpe meg Gud den allmektige og allvitende!» (ст. 9) [2]. Характеристика Бога як всемогутнього[1] і всевідаючого[2] має чіткі біблійні паралелі й відповідає традиційним присягам християнських монархів в епохи домінування християнського світогляду.

Описаний заклик про допомогу Божу в одній із найбільш секуляризованих європейських держав зберігається у присязі монарха, який, як уже зазначалось, належить до євангельсько-лютеранської Церкви Норвегії, попри загальну свободу віросповідання [3, с. 247–248].

Одразу після зачитування стислого конституційного тексту присяги новий Король безпосередньо продовжив виступ урочистим зверненням до членів Парламенту: *«Шановний Голово, під час цієї першої зустрічі між представниками народу та мною, як Королем Норвегії, я хочу висловити надію, що добрі стосунки, які існували між Стортингом та моїм батьком, Королем Гаральдом;*

[1] Наприклад: «Я – Бог Всемогутній!» (Бут. 17, 1).

[2] Скажімо: «Бог більший від нашого серця і знає все!» (1 Ів. 3, 20).

моїм дідом, Королем Олафом, та моїм прадідом, Королем Гоконом, будуть збережені та й надалі розвиватимуться відповідно до викликів, які стоятимуть перед нацією в найближчі роки. Королева та я хочемо підтвердити, що ми готові виконувати свої обов'язки на службі нації та народу. У цій традиції я, як Король Норвегії, також обрав девіз: "Все для Норвегії" (норв. "Alt for Norge")» [14].

Як бачимо, це звернення містило запевнення щодо продовження гарних, конструктивних відносин між монархом і Парламентом, а також обіцянки щодо готовності виконання обов'язків у служінні нації і народу та згадки продовження традиційного девізу «Все для Норвегії». Цю другу частину промови можна вважати неофіційним складником присяги, оскільки вона виконується в тому ж стилі й обстановці та містить урочисту обіцянку, як і офіційний (визначений Конституцією) текст присяги.

В обіцянках, що містяться в неофіційній частині присяги Короля Норвегії, імпліцитно прочитуються корені королівських європейських присяг як відображення суспільного договору між монархом і парламентом щодо забезпечення прав і автономій певних суб'єктів (прав людини, прав знаті, прав церкви). Алюзії цього можна помітити і в короткій промові голови парламенту після виступу нового монарха (котру можна сприймати як відповідь на виступ Короля). Отож бачимо мовний і правовий діалог Короля і Стортингу на початку нового правління.

Папку з текстом присяги й промови Королю підніс гофмейстер Королівського двору. На відео видно, що текст присяги вірності та лаконічної промови – на різних аркушах паперу, зважаючи на історичну вагу цього конституційного акта. Після присяги президент Стортингу сам підійшов до тронного п'єдесталу та з куртуазним поклоном взяв від Короля папку з текстом присяги вірності [22], а далі зі свого місця у промові на згадку про Його Величність Гаральда V віддав шану спочилому як улюбленому та об'єднуючому монарху впродовж 35 років: *«Він був непохитним захисником Конституції і нашої демократії. Для норвезького народу він був символом безпеки, стабільності та єдності»* [23].

Після хвилини мовчання за спочилим монархом президент парламенту звернувся зі словами до нового Короля: *«Ваші Величності[3] прибувають до Стортингу, щоб скласти присягу на вірність Конституції, яку королівська родина так рішуче захищає з 1905 року. У своєму першому зверненні до норвезького народу як Король Ваша Величність підкреслили важливість демократії та верховенства права. Присяга, яку складають сьогодні, є підтвердженням цієї прихильності. Вона об'єднує покоління, Короля та народ. Ваша Величність тепер спадковує спадщину трьох поколінь монархів, які передували Вам. Цю спадщину необхідно берегти»* [25].

Президент Стортингу в зверненні до Гокона VIII виразив сучасне розуміння конституційної монархії, в якій глава держави є своєрідним символом єдності нації: *«Ваші Величності успадкували Королівство Норвегію. З цією відповідальністю пов'язані великі сподівання. Сподівання на Короля Гокона VIII як главу держави, як монарха і як людину. Ми не маємо жодних сумнівів: Король має виняткові здібності, щоб виправдати ці сподівання. Як особисто, так і як людина. Рішення, які Ваша Величність приймали як Кронпринц, свідчать про те, що Ви – монарх, готовий формувати та виконувати свою роль відповідно до вимог часу. Разом із Королевою Метте-Маріт і завжди поруч із народом. Від сьогодні Стортинг та норвезький народ будуть розглядати Ваші Величності як наш природний символ єдності. У добрі часи, а також у часи випробувань»* [25].

Церемонію складення присяги вірності завершило спільне виконання королівського гімну. Кронпринцеса Інгрід Александра перебувала під час церемонії поруч із монархом на підвищенні. Королева Соня та принц Сверре Магнус були в нижчій частині зали, поруч із столом президента Стортингу [22].

Наведемо інформацію про офіційну титулатуру членів монаршої родини, яка відповідним чином змінилася після смерті Короля Гаральда V. Повна титулярна формула Короля Норвегії мовою оригіналу є такою: Hans Majestet Kong Haakon VIII – Його Величність Король Гокон VIII. На офіційному сайті Королівського дому як заголовок біографії та ролі в державі використовується форма без зазначення імені – Hans Majestet Kongen – Його Величність Король. Слово Kongen позначає конкретного, правлячого монарха. В біографічному тексті використано теж титул Kong Haakon – Король Гокон [26]. Норвезьке формулювання «Hans Majestet Kongen» можна зіставити з більш відомим титулом – у британській монархії: The King [27] – саме так названо на офіційному сайті розділ, який представляє Чарльза III.

[3] Форма множини (англ. Your Majesties – норв. Deres Majestet) передбачала звертання також і до Її Величності Королеви Метте-Маріт, яка, за офіційним повідомленням Королівського двору, була відсутньою через післяопераційні ускладнення та необхідність перебування під медичним наглядом [24].

Hennes Majestet Dronning – Її Величність Королева – саме так, без імені, можна звертатися до дружини Короля. Повний титул такий: Hennes Majestet Dronning Mette-Marit, тобто Її Величність Королева Метте-Маріт [28]. Новий повний титул старшої дитини Короля, яка є першою в порядку престолонаслідування: Hennes Kongelige Høyhet Kronprinsesse Ingrid Alexandra – Її Королівська Високість Кронпринцеса Інгрід Александра. В офіційній біографії використовуються більш короткі форми іменування: Hennes Kongelige Høyhet Kronprinsessen, Kronprinsesse Ingrid Alexandra або Kronprinsesse [29]. Вдову Гаральда V (мати нового Короля) зараз офіційно називають Dronning Sonja – Королева Соня, однак перед її ім'ям більше не вживається формула Hennes Majestet – Її Величність [30].

Після церемонії в парламенті члени королівської родини повернулися до Королівського палацу, зокрема Король їхав у відкритому авто вздовж вулиць і площ із приспущеними на період жалоби національними прапорами. У королівській резиденції Кронпринцеса Інгрід Александра підписала власну присягу на вірність Конституції. З моменту складення цієї присяги Кронпринцеса Інгрід Александра може виконувати обов'язки регента під час відсутності Короля Гокона [31].

Звернемося до статей Конституції Норвегії: «Принцеса або принц, які у випадках, зазначених у статті 41, очолюють уряд, складають перед Стортингом таку письмову присягу: *«Я обіцяю і присягаю, що буду здійснювати управління відповідно до Конституції та Законів, нехай допоможе мені Бог, Всемогутній і Всевідаючий»*. Якщо на той час Стортинг не засідає, присяга складається в Державній раді, а згодом подається на розгляд наступного Стортингу. Принцеса або принц, які вже склали присягу, не повинні повторювати її згодом» (ст. 44); «Якщо Король відсутній у королівстві, за винятком випадків, коли він командує на полі бою, або якщо він настільки хворий, що не може виконувати обов'язки глави держави, особа, яка має наступне право на престол, за умови, що вона досягла віку, встановленого для повноліття Короля, здійснює управління державою як тимчасовий виконавець королівських повноважень. Якщо це не так, управління королівством здійснює Державна рада» (ст. 41). Підписання присяги відбулося максимально стримано й швидко: спадкоємиця трону зайшла у кімнату в супроводі службовця Королівського двору, сіла за стіл, мовчки підписала текст, після чого піднялася й пішла. Присягу передали до Стортингу в другій половині дня [32].

Як зазначається на сайті Уряду Норвегії, смерть Короля Гаральда V стала першим випадком у новітній історії Норвегії, коли друга особа в черзі на престол є старшою за 18 років. Тому Кронпринцеса Інгрід Александра склала письмову присягу перед Стортингом. Коли 2 липня 1924 р. тодішній Кронпринц Олаф досяг повноліття, його батько, Король Гокон, уже зійшов на престол. Те саме сталося, коли Кронпринц Гаральд досяг повноліття 21 лютого 1958 р. та коли Кронпринц Гокон досяг повноліття 20 липня 1991 р. Вони стали другими у черзі на престол ще до того, як їм виповнилося 18 років, і тому кожен склав присягу на вірність Стортингу, коли досяг повноліття [4].

У кафедральному соборі в Осло під час похоронної літургії прем'єр-міністр Норвегії сказав: «Норвезька монархія ґрунтується на нашій історії, міцно закріплена в нашій Конституції та принципі народного правління. Від імені народу Норвегії я звертаюся до короля Гаральда V: дякую Вам за Ваше життя, присвячене служінню. А королю Гаакону VIII: Хай живе король!» [33]. І як один із символічних переходів влади відбулася церемонія підняття національних прапорів. Після завершення поховальних обрядів, включно з покладанням труни в крипті Акерсгуської замкової церкви (норв. Akershus slottskirke), Король і Королева вийшли на подвір'я замку Акерсгус – і в цей момент прапори були підняті на найвищу точку під звуки королівського салюту й церковних дзвонів [34]. Після замку прапори було піднято на вулицях Осло [35] та всією країною. У цей же день Гокон VIII та члени королівської родини вітали співвітчизників з балкону королівського палацу, з якого розвівався піднятий національний прапор [35] – як промовистий знак прямування Норвегії в майбутнє з новим Королем, що присягнув на вірність Конституції та Законів.

Висновки. Серед конституційних процедур набуття повноважень Королем Норвегії є складення присяги, передбаченої Конституцією. Присяга Короля є присягою на вірність, вона складається на засіданні парламенту та містить обіцянку правити Королівством Норвегія відповідно до її Конституції та Законів. Це сучасна лаконічна усна присяга, текст якої визначено в Конституції. Конституційна присяга супроводжується короткою тронною промовою, що є, по суті, неофіційною присягою, в котрій містяться більш детальні обіцянки щодо служіння Короля народу країни. Голова парламенту виступає з промовою-відповіддю. В цьому обміні промов підтекстово про-

стежуються риси згадки суспільного договору щодо обмеженого правління глави держави.

В офіційному тексті присяги, неофіційному виступі Короля одразу після складення присяги (який можна вважати неофіційною частиною присяги) та виступі-відповіді Голови Парламенту після складення присяги королем, а також виступах Прем'єр-міністра Норвегії з питань, присвячених зміні монарха, неодноразово згадувалися конституційні цінності, притаманні сучасній демократичній правовій державі, зокрема: правління відповідно до Конституції та Законів (у тексті присяги), демократія, безпека, стабільність, єдність, захист Конституції, вірність Конституції, народне правління, взаємодія глави держави й Парламенту.

Символічним є те, що Гокон VIII зачитував присягу на тлі розміщеної в залі Парламенту картини О.А. Вергеланда «Ейдсвол 1814» (1885), яка присвячена події обговорення й ухвалення Норвезької Конституції Установчими Зборами в 1814 р., члени яких проголосили присягу, що стала знаковою у політичній історії Норвегії.

Зміна Короля одночасно означає номінацію нового спадкоємця престолу, що визначається правилами спадкування. Спадкоємець престолу Норвегії (перша за правилами спадкування особа) складає письмову присягу, текст якої також визначений Конституцією і є майже повністю ідентичним із присягою Короля. Складення такої присяги обумовлюється тим, що Кронпринц або Кронпринцеса може виконувати функції Короля (в якості регента) в період відсутності монарха. Однак ця присяга не проголошується в парламенті, а складається письмово і надсилається до парламенту. Якщо Кронпринц або Кронпринцеса (старша дитина Короля) досягла повноліття на момент вступу монарха на престол, то ця присяга складається практично одночасно з присягою глави держави; якщо не досягли – то після досягнення повноліття.

Особливості королівської присяги як складника процедур набуття повноважень новим монархом у спадковій монархії передбачають, що вона, як правило, складається в період трауру за спочилим монархом. Відтак, урочистість усіх церемоній супроводжується поховальними обрядами та іншими траурними традиціями, розписаними за офіційним протоколом. Попри прощання з найближчою людиною – Королем Гаральдом V – Його Величність у перші дні свого правління демонстрував високі приклади гідного переходу влади, що означало вірність верховенству права й готовність служити нації. Гокон VIII показав норвежцям та світовій спільноті шляхетну поведінку в обрядах прощання зі своїм батьком і перебуванням з власною сім'єю. Присяга вірності Короля Норвегії – важливий взірець дотримання верховенства права, збереження традицій неперервності влади, а також демонстрація етичних принципів у демократичній державі, що активно розвивається в європейському та глобальному контекстах.

Список літератури:

1. Holmoyvik E. The Constitution. The Oxford Handbook of Norwegian Politics, Oxford University Press, 2025.
2. The Constitution of the Kingdom of Norway. URL: https://lovdata.no/dokument/NLE/lov/1814-05-17
3. Кравчук О., Остащук І. Присяги : монографія. Одеса : Видавництво «Юридика», 2025, 542 с.
4. What happens when a monarch passes away? Government.no, 28.08.2026. URL: https://www.regjeringen.no/en/whats-new/what-happens-when-a-monarch-passes-away/id3171457/
5. Hans Majestet Kong Haralds tale nyttårsaften 2013. Det Norske Kongehus, 31.12.2013. URL: https://www.kongehuset.no/taler-og-budskap/kong-harald-v/nyttarstalen-2013?utm
6. King Harald V has died – The Prime Minister's Speech. Government.no, 28.08.2026. URL: https://www.regjeringen.no/en/whats-new/his-majesty-king-harald-v-has-died-the-prime-ministers-speech/id3171481/
7. Meddelelse i ekstraordinært statsråd. Det Norske Kongehus, Offisielle taler, 28.08.2026. URL: https://www.kongehuset.no/presse/pressemeldinger/meddelelse-i-ekstraordinaert-statsrad-pm
8. King Haakon to take the Oath of Allegiance before the Storting on 1st September (28.08.2026). Stortinget. URL: https://www.stortinget.no/en/In-English/About-the-Storting/News-archive/Front-page-news/2025-2026/king-haakon-to-take-the-oath-of-allegiance-before-the-storting-on-1st-september/
9. The King's Oath of Allegiance in the Storting. Stortinget, 28.08.2026. URL: https://www.stortinget.no/en/In-English/About-the-Storting/the-kings-oath-of-allegiance-in-the-storting/
10. King Harald V's coffin is moved to the Palace Chapel by his children and grandchildren. Scandinavian Royalty, 31.08.2026. URL: https://www.youtube.com/watch?v=R3qhTnYgxGY
11. Noregs regalia. Det Norske Kongehus. URL: https://www.kongehuset.no/monarkiet/kongelige-symboler/norges-regalier
12. Kong Harald V si båre i Slottskapellet Det Norske Kongehus, 31.08.2026. URL: https://www.kongehuset.no/nyheter/kong-harald-v-si-bare-i-slottskapellet?

13. Slottskapellet. Det Norske Kongehus. URL: https://www.kongehuset.no/kongelige-eiendommer/det-kongelige-slott/slottskapellet

14. His Majesty King Haakon VIII's Oath of Allegiance. Stortinget, 01.09.2026. URL: https://www.stortinget.no/en/In-English/About-the-Storting/News-archive/Front-page-news/2025-2026/king-haakon-took-the-oath-of-allegiance-before-the-storting/

15. The limousines and cabriolets of the King of Norway – English Version. GSG9 1/87 Unite Speciale. URL: https://gsg9polizei.blogspot.com/2022/11/the-limousines-and-cabriolets-of-king.html

16. FULL CEREMONY: King Haakon Takes Oath In Parliament After Death Of King Harald | AC1C, GBS, 01.09.2026. URL: https://www.youtube.com/watch?v=NAtw_LsuW98

17. The Storting opens an exhibition on the painting Eidsvold 1814. Stortinget, 22.05.2015. URL: https://www.stortinget.no/en/In-English/About-the-Storting/News-archive/Front-page-news/2014-2015/gh2/

18. Synneva Bratland.Til Dovre faller. The Norvegian American, 16.05.2024. URL: https://www.norwegianamerican.com/til-dovre-faller/

19. Start of parliamentary session. Stortinget, 23.09.2014 URL: https://www.stortinget.no/en/In-English/About-the-Storting/Start-of-parliamentary-session/

20. Кравчук О., Остащук І. 2023. Конституційне право і ритуал: присяги Чарльза III. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 94–100. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2023/21.pdf

21. Morris, B. Inauguration a New Reign: Planning for Accession and Coronation. London : The Constitution Unit, University College London, 2018. 42 p.

22. HISTORIC MOMENT: King Haakon VIII takes Constitutional Oath with Crown Princess Ingrid. DRM News, 01.09.2026. URL: https://www.youtube.com/watch?v=HritGALG3go

23. Memorial speech for H.M. Harald V. Stortinget, 01.09.2026. URL: https://www.stortinget.no/en/In-English/About-the-Storting/News-archive/Front-page-news/2025-2026/king-haakon-took-the-oath-of-allegiance-before-the-storting/memorial-speech-for-h.m.-harald-v/

24. Edsavleggelsen i Stortinget. Hennes Majestet Dronningen uteblir fra edsavlegelsen i Stortinget, Det Norske Kongehus, 01.09.2026. URL: https://www.kongehuset.no/presse/pressemeldinger/edsavleggelsen-i-stortinget

25. Speech to the new King of Norway. Stortinget, 01.09.2026. URL: https://www.stortinget.no/en/In-English/About-the-Storting/News-archive/Front-page-news/2025-2026/king-haakon-took-the-oath-of-allegiance-before-the-storting/speech-to-the-new-king-of-norway/

26. Hans Majestet Kongen. Det Norske Kongehus, 28.08.2026. URL: https://www.kongehuset.no/kongehuset/hans-majestet-kongen

27. The King (2026). The Royal Household. URL: https://www.royal.uk/the-king

28. Hennes Majestet Dronningen. Det Norske Kongehus, 28.08.2026. URL: https://www.kongehuset.no/kongehuset/hennes-majestet-dronningen

29. Hennes Kongelige Høyhet Kronprinsessen. Det Norske Kongehus, 28.08.2026. URL: https://www.kongehuset.no/kongehuset/hennes-kongelige-hoyhet-kronprinsessen

30. Dronning Sonjas virke. Det Norske Kongehus, 28.08.2026. URL: https://www.kongehuset.no/kongehuset/dronning-sonja/dronning-sonjas-virke?utm_source=chatgpt.com

31. King Haakon and Crown Princess Ingrid Alexandra take their Oath of Allegiance to the Constitution. UFO No More, 01.09.2026. URL: https://ufonomore.com/blog/2026/9/1/king-haakon-and-crown-princess-ingrid-alexandra-take-their-oath-of-allegiance-to-the-constitution#google_vignette

32. Crown Princess Ingrid Alexandra takes historic Oath following King Haakon's Accession. GBS, 01.09.2026. URL: https://www.youtube.com/watch?v=VrFL0DDt04M

33. The Prime Minister's speech at the funeral of King Harald V. Government.no, 09.09.2026. URL: https://www.regjeringen.no/en/whats-new/the-prime-ministers-speech-at-the-funeral-of-king-harald-v/id3172089/

34. The funeral of King Harald V. Det Norske Kongehus, 09.09.2026. URL: https://www.kongehuset.no/for-pressen/information-in-english/the-funeral-of-king-harald-v-en?utm_source=chatgpt.com

35. Norway LIVE: Funeral of Norway's King Harald Takes Place in Oslo Cathedral | Oslo LIVE, 09.09.2026. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Esa0ohniGqU

Kravchuk O. O., Ostashchuk I. B. THE OATH AND OTHER CONSTITUTIONAL PROCEDURES FOR THE ACCESSION OF THE KING OF NORWAY

Procedure for the King of Norway's oath and other constitutional procedures of accession of the King of Norway are considered in the article. The analysis is based on the oath taken by King Haakon VIII on September 1, 2026, the oath of Crown Princess Ingrid Alexandra, and corresponding historical oaths. The text of the King's oath, the ceremony in which it is administered, and the relevant constitutional traditions and rituals are analyzed. The relevant provisions of the Norwegian Constitution are cited. Where necessary, comparisons are made with other European monarchies. The King's oath is an oath of allegiance. It is administered during a session of Parliament and contains a promise to rule the Kingdom of Norway in accordance with its Constitution and laws. It is a modern, concise oral oath, the text of which is specified in the Constitution. The constitutional oath is accompanied by a brief throne speech, which is, in essence, an unofficial oath. More detailed pledges regarding the King's service to the nation's people are contained in the speech. The Speaker of Parliament delivers a response speech. In this exchange of speeches, one can implicitly discern elements of a social contract regarding the limited authority of the head of state. A change in the King simultaneously signifies the nomination of a new heir to the throne, as determined by the rules of succession. The Crown Prince or Crown Princess of Norway takes a written oath. This oath is required because the Crown Prince or Crown Princess may perform the duties of the King during his or her absence. If the Crown Prince or Crown Princess (the King's eldest child) has reached the age of majority at the time the monarch ascends the throne, this oath is taken practically simultaneously with the head of state's oath; if they have not reached the age of majority, it is taken after they do. In a hereditary monarchy, the royal oath of office is typically taken during the period of mourning for the late monarch.

Keywords: *oath of office of the head of state, oath of the crown prince, Storting, Constitution of Norway, continuity of power, social contract, constitutional values, parliamentary procedures, constitutional monarchy.*

Дата першого надходження статті до видання: 10.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 342.565.2:340.113(477)
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/06

Лазарєв В. В.
https://orcid.org/0000-0001-9468-0497
Харківський національний університет внутрішніх справ

КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД УКРАЇНИ ЯК «ПОЗИТИВНИЙ ЗАКОНОДАВЕЦЬ»: НОВІ РЕСУРСИ РОЗВИТКУ ПРАВНИЧОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті досліджено роль Конституційного Суду України як «позитивного законодавця» та його вплив на розвиток сучасної української правничої термінології. Обґрунтовано, що трансформація класичної кельзенівської моделі конституційного суду як «негативного законодавця» пов'язана з розширенням практики конституційного тлумачення, конкретизацією конституційних принципів, подоланням законодавчих упущень, відтермінуванням втрати чинності неконституційними нормами та формуванням обов'язкових юридичних позицій. Проаналізовано нормативні та доктринальні передумови становлення концепції «позитивного законодавця» в діяльності КСУ, а також особливості її сприйняття українською правничою наукою і судовою практикою. Водночас наголошено, що «позитивна» правотворчість КСУ має похідний від Конституції характер і не може перетворюватися на самостійну політико-нормативну діяльність, що підміняє законодавця. Зроблено висновок, що діяльність КСУ як «позитивного законодавця» є самостійним механізмом розвитку української правничої терміносистеми та сприяє адаптації конституційно-правового понятійного апарату до динамічних суспільних реалій. Активна правотворча діяльність КСУ сприяє розвиткові національної правничої термінології не лише шляхом тлумачення вже існуючих юридичних понять, а й через формування нових термінологічних конструкцій, уточнення змісту понять та їх адаптацію до сучасних конституційних реалій. У цьому аспекті КСУ фактично виступає одним із ключових центрів розвитку спеціалізованої юридичної мови. При цьому розвиток правничої термінології є не побічним наслідком, а одним із самостійних та значимих результатів правотворчої діяльності єдиного органу конституційної юрисдикції в державі.

Ключові слова: *Конституційний Суд України, правнича термінологія, концепція «позитивного законодавця», концепція «негативного законодавця», юридичні позиції, конституційне тлумачення, правотворчість, судовий активізм, законодавче упущення.*

Постановка проблеми. В усіх правових системах світу можна виокремити основний принцип, відповідно до якого конституційні суди під час виконання своїх функцій мають завжди бути підпорядковані Конституції і не можуть втручатися у сферу компетенції законодавця або установчої влади. Протилежне, як стверджує колумбійська дослідниця С. Мореллі, означало б формування «безвідповідального судового тоталітаризму» [1, с. 5], що є проявом патології конституційного контролю. Іншими словами, конституційні суди можуть сприяти законодавцям у виконанні їхніх функцій, однак вони не можуть замінювати законодавця та приймати закони замість нього. Вони також не мають дискреційних політичних підстав для створення правових норм або положень, які не можуть бути виведені безпосередньо з Конституції. Саме в цьому сенсі можна стверджувати, як загальний принцип, що конституційні суди, як висловлювався Г. Кельзен, вважаються «негативними законодавцями» [2, с. 268–269]. Отже, класична модель конституційного суду передбачає, що суд контролює законодавця, але сам не створює нового законодавчого регулювання. Його основним інструментом є усунення (вилучення) неконституційних норм із правової системи. Саме тому кельзенівська концепція визначає конституційний суд передусім як «негативного законодавця». Однак сучасний конституціоналізм істотно ускладнив цю модель. Конституційні суди дедалі частіше не просто скасовують неконституційні приписи, а визначають їх конституційно

© Лазарєв В. В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

допустимий зміст, формулюють критерії правового регулювання, конкретизують конституційні принципи та реагують на законодавчі прогалини. У сучасній юридичній літературі саме ці явища стали підставою для формулювання й поширення в науковому обігові концепції конституційного суду як «позитивного законодавця» [3; 4; 5; 6].

Для України ця проблема набуває особливого практичного значення після так званого «конституційного реверсу» 2010 р. [7, с. 16], який було зумовлено Рішенням Конституційного Суду України (далі – КСУ) від 30.09.2010 р. № 20-рп/2010 [8]. Формально здійснюючи негативну функцію конституційного контролю шляхом визнання неконституційним Закону № 2222-IV, Суд одночасно сформував комплекс позитивних нормативних наслідків свого рішення: визначив момент втрати чинності зазначеним Законом, фактично відновив дію попередньої редакції Конституції України та зобов'язав органи державної влади привести нормативно-правове регулювання у відповідність до нового конституційного стану. Унаслідок цього рішення КСУ вийшло за межі суто негативного вилучення неконституційної норми та справило безпосередній вплив на подальшу організацію державної влади і зміст конституційно-правового регулювання. Особливість Рішення КСУ № 20-рп/2010 полягає також у тому, що його нормативний ефект не обмежувався конкретним положенням. Він поширився на систему органів державної влади; співвідношення повноважень Президента і парламенту України; статус Кабінету Міністрів України; законодавчий процес; інші нормативно-правові акти; подальше правозастосування. Тобто цього разу КСУ виступив не лише «негативним законодавцем» щодо конкретного закону, а фактично регулятором конституційної архітектури держави. Саме це дає підстави використовувати це Рішення як один із ключових українських прикладів для дослідження переходу від *negative constitutional adjudication* до *positive constitutional law-making*. Водночас воно продемонструвало і ризики концепції КСУ як «позитивного законодавця», адже офіційні парламентські матеріали, посилаючись на Венеційську комісію, відзначали проблему легітимності такого рішення: після нього основні державні інститути почали функціонувати на основі норм, змінених рішенням КСУ, а не Верховною Радою України як демократично обраним, легітимним органом законодавчої влади [9]. Зазначена практика виявила і принципову проблему меж позитивної правотворчості органу конституційної юстиції, оскільки виникло питання щодо допустимості фактичного визначення КСУ змісту конституційного регулювання поза процедурою внесення змін до Конституції України, встановленою її розділом XIII.

Отже, наукова актуальність теми визначається необхідністю переосмислення ролі КСУ не лише як суб'єкта конституційного контролю, а й як активного учасника формування нормативно-понятійного простору українського права. Дослідження КСУ як «позитивного законодавця» дає змогу виявити нові механізми розвитку правничої термінології, встановити співвідношення судового термінотворення із законодавчим та доктринальним, визначити межі допустимого нормативного впливу Суду на понятійний апарат права та оцінити його значення для забезпечення правової визначеності, єдності правозастосування і верховенства Конституції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вихідним теоретичним пунктом концепції конституційного суду як «позитивного законодавця» є кельзенівська дихотомія позитивного та негативного законодавця, в межах якої парламенту відводилася функція створення права, а конституційному суду – функція виключно «негативного законодавця». Подальший розвиток конституційної юстиції, пов'язаний із розширенням інтерпретаційних повноважень судів, подоланням законодавчих прогалин, прийняттям аддитивних рішень[1], зумовив формування доктрини конституційного суду як «позитивного законодавця». Найбільш системне компаративне обґрунтування цієї концепції запропонував Allan R. Brewer-Carías (Аллан Р. Брюер-Каріас) у монографії «Constitutional Courts as Positive Legislators» (2011 р.) [1]. Надалі вагомий внесок у розвиток цієї концепції внесли такі зарубіжні науковці: F.F. Segado (Ф.Ф. Сегадо), G. Parodi (Дж. Пароді), L. Claus (Л. Клаус), R.S. Kay (Р.С. Кей), K. Lachmayer (К. Лахмайєр), S. Deva (С. Дева), M. Cappelletti (М. Каппеллетті), R. Albert (Р. Альберт), B. Ackerman (Б. Акерман), A.S. Sweet (А.С. Світ), V.C. Jackson (В.С. Джексон), D.S. Law (Д.С. Ло) та ін. До суміжного теоретичного напряму належать праці A. Arato (Е. Арато), який, розвиваючи концепцію постсуверенного конституцієтворення, обґрунтовує значну роль конституційних судів у процесі формування конституційного порядку, а також D.M. Beatty

[1] Аддитивні рішення (від лат. *additio* – додавання) у практиці конституційних судів – це рішення, якими суд не просто визнає норму неконституційною або залишає її чинною, а фактично «додає» до нормативного регулювання відсутній елемент, необхідний для приведення норми у відповідність до Конституції за такою логікою: «ця норма неконституційна через відсутність певного елемента – правове регулювання має бути доповнене цим елементом».

(Д.М. Бітті), G.J. Jacobsohn (Г.Дж. Джекобсон), R.B. Siegel (Р.Б. Сігел), R. Dixon (Р. Діксон), M. Tushnet (М. Ташнет), D. Landau (Д. Ландау), A. Sajó (А. Шайо) з їх працями про взаємодію конституційних судів із законодавцями та участь цих судів у конституєтворенні. Наприклад, R. Hirschl (Р. Гіршль) показує, що сучасні конституційні ї суди набули можливості вирішувати питання, які раніше належали до сфери парламентської політики, в результаті чого відбувається *judicialization of politics* – судова політизація / юрисдикціоналізація політичних питань [10, с. 169–210]. Зазначені наукові підходи виразно розширюють традиційне розуміння конституційного суду як «негативного законодавця» і створюють досить широке теоретичне підґрунтя для його розгляду як суб'єкта «позитивного» правотворення.

В українській правничій науці недостатньо дослідженим залишається як питання про роль конституційного суду як «позитивного» законодавця, так і взаємозв'язок правотворчої діяльності КСУ із розвитком правничої термінології. Так, про те, що формування правового поля органами конституційного контролю досить часто з площини «негативного» законодавця переходить у площину «позитивного», зауважував І. Сліденко [11, с. 266]. До нього доєднався А. Селіванов, відзначивши, що в актах тлумачення КСУ узагальнення змістовного характеру стають правовими постулатами, які слід розцінювати як корисну для правової системи практику «позитивного законодавця», який є вартовим конституційного правопорядку і продовжує у висловлених правових позиціях «руку законодавця» [12, с. 101-109]. М. Савчин також вживає поняття «позитивний законодавець» щодо діяльності КСУ при офіційному тлумаченні конституції і законів [13, с. 259]. Нарешті, в самому КСУ частина суддів схиляється до використання концепції «позитивного законодавця», як-от В. Лемак, який пише про виконання КСУ функції «позитивного законодавця» далеко за межами кельзенівської моделі конституційного суду як «негативного законодавця», наголошуючи, що така роль можлива в ситуації так званого «законодавчого упущення» [14, с. 28]. Натомість значна частина наукових праць вітчизняних учених (Ю. Бисаги, О. Водяннікова, С. Головатого, В. Городовенка, В. Кампа, М. Козюбри, А. Колодій, В. Кравчука, Б. Малишева, В. Погорілка, С. Різника, О. Скрипнюка, О. Совгирі, О. Спінчевської, М. Тесленко, Т. Цимбалістого, В. Шаповала, С. Шевчука та ін.) зосереджується на юридичній природі рішень Суду, його правотворчій функції, юридичних позиціях та їх значенні як джерела права. Між тим, в офіційному виданні КСУ за 2021–2022 рр. зазначено, що Суд у своїх рішеннях використовує як термінологію, сформовану практикою ЄСПЛ, так і «оригінальну українську правничу термінологію» [15, с. 19]. Це безпосередньо доводить, що акти Суду є середовищем функціонування та розвитку правничої терміносистеми. Водночас потребує окремого дослідження питання про те, яким чином нормативно-інтерпретаційна діяльність КСУ породжує нові термінологічні конструкції, змінює зміст уже усталених понять та забезпечує їх адаптацію до сучасних конституційних реалій.

Отже, за результатами огляду наукової літератури можна констатувати наявність чітко вираженої дослідницької прогалини. Попередні наукові розробки, переважно зосереджуючись на юридичному аналізові й формальній класифікації рішень КСУ, не приділяли достатньої уваги системному дослідженню моделей нормативної аргументації, за допомогою яких КСУ формує нові правові термінологічні конструкції та зв'язки між ними, спираючись на доктрину «живої Конституції».

Постановка завдання. Мета статті полягає у виявленні та систематизації основних форм і механізмів впливу Конституційного Суду України як «позитивного законодавця» на розвиток правничої термінології, зокрема через формування, розвиток і конкретизацію юридичних позицій і правових принципів та формування нових або переосмислення існуючих правничих понять у цілях розвитку сучасного українського правової системи та національної моделі конституціоналізму.

Виклад основного матеріалу. Як зазначають американські вчені Р. Кей і Л. Клаус, конституційні суди зазвичай не уповноважені розглядати, пропонувати або створювати *ex novo* законодавчі акти «на власний розсуд», а також вносити «реформи» до законів, розроблених іншими суб'єктами законодавчої діяльності [16, с. 481–482]. Цей принцип і надалі залишається загальним у зарубіжному і в українському праві, незважаючи на те, що протягом останніх десятиліть роль конституційних судів суттєво змінилася. Це зумовлено тим, що їхня діяльність уже не обмежується визнанням законів неконституційними або їх скасуванням чи залишенням чинними з огляду на їхню відповідність Конституції. Натомість у всіх правових системах сформувалися нові підходи, зокрема засновані на принципі збереження законодавчих актів з огляду на презумпцію їхньої конституційності. Це наділяє конституційні суди можливістю

не скасовувати закон і не визнавати його неконституційним, навіть якщо він формально суперечить Конституції, а тлумачити його відповідно до Конституції або в гармонії з нею. Наприклад, конституційні суди часто (КСУ – переважно з 2021 р.) застосовують доктрину «законодавчого упущення» [17; 18], що дає змогу їм самостійно «добудовувати» право, якщо вони доходять висновку, що без елементів правотворення реалізація того чи того права людини майже неможлива, інакше кажучи, коли аргументи забезпечення прав людини виявляються вищими (переконливішими) в ієрархії цінностей за аргументи дотримання принципу розподілу влади в конкретній ситуації» [17, с. 28]. Так, у Рішенні від 20.01.2026 р. № 1-р/2026 КСУ констатував, що зміна законодавчого регулювання пенсійного забезпечення державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування призвела до істотної нерівності у рівні пенсійного забезпечення, що не забезпечує дотримання юридичної рівності – одного зі складників принципу верховенства права – та порушує конституційні гарантії права на соціальний захист. Тому КСУ не просто визнав певні положення Закону № 889 неконституційними, але і вказав підставу такого визнання і разом з тим – необхідність формулювання законодавцем таких положень, а саме – фіксацію перехідних умов пенсійного забезпечення чи компенсаційних механізмів для осіб, які у період із 15.03.2000 р. до дня набрання чинності Законом № 889 обіймали посади державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування, але станом на 01.05.2016 р. не мали потрібного стажу для призначення пенсії на підставі статті 37 Закону № 3723 [19]. Тим самим КСУ не просто перевірив наявні законодавчі норми на предмет конституційності, а й визначив конституційно необхідний зміст майбутнього законодавчого регулювання, залишивши законодавцеві простір для вибору конкретної моделі, але, разом із тим, визначив нижню конституційну межу цього вибору. Вказуючи на бездіяльність парламенту, конституційні суди в багатьох випадках перебирають на себе роль «помічника» законодавця, створюючи (прямо чи імпліцитно) норми, які вони зазвичай виводять із Конституції. В окремих випадках вони навіть замінюють законодавця, відкрито виступаючи як «позитивні законодавці» та встановлюючи тимчасові або перехідні правила, які застосовуються до певних питань до моменту прийняття відповідного законодавства. Як зауважують фахівці з цього приводу, «функціональна спеціалізація органів влади зовсім не передбачає можливості здійснення відповідної правотворчої діяльності виключно законодавчими органами. Сама система стримувань і противаг – конститутивний елемент механізму влади у сучасних республіканських формах правління є наочним прикладом часткового змішування функцій органів влади й засвідчує неабсолютний характер згаданого принципу» [20, с. 84].

Інший прийом – відтермінування конституційним судом дати втрати чинності правових норм, визнаних неконституційними. Так, згідно з приписами частини другої статті 152 Конституції України [21] та статті 91 Закону України «Про Конституційний Суд України» [22] КСУ має таке право. За підрахунками Секретаріату КСУ, це право Суд у 2021–2022 рр. реалізував у 9 рішеннях, у яких: втрату чинності неконституційними приписами законів України було відтерміновано на три (рішення від 07.04.2021 р. № 1-р(II)/2021, від 08.06.2022 р. № 3-р(II)/2022) або шість місяців (рішення від 21.07.2021 р. № 3-р(II)/2021, від 15.06.2022 р. № 4-р(II)/2022, від 12.10.2022 р. № 7-р(II)/2022, від 12.10.2022 р. № 8-р(I)/2022, від 16.11.2022 р. № 9-р(II)/2022) з дня ухвалення Судом відповідного рішення; зазначено, що законодавчі положення, визнані неконституційними, втрачають чинність через три місяці з дня припинення чи скасування в Україні воєнного стану, введеного Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 р. № 64/2022 зі змінами (рішення від 06.04.2022 р. № 2-р(II)/2022, від 23.12.2022 р. № 3-р/2022) [15, с. 18]. Такий підхід дає змогу КСУ уникати виникнення законодавчого вакууму, а в окремих випадках – постійно або тимчасово заповнювати прогалини, які могли б виникнути внаслідок негайного визнання відповідної норми неконституційною.

Конституційний Суд як «позитивний законодавець» – це новітня теоретико-юридична та конституціоналістська концепція, відповідно до якої орган конституційної юрисдикції, здійснюючи контроль за конституційністю нормативних актів, не обмежується їх визнанням неконституційними та вилученням із правової системи, а й бере активну участь у формуванні нормативного змісту права шляхом конкретизації конституційних положень, розвитку їх змісту, доповнення або коригування законодавчого регулювання, заповнення законодавчих прогалин, формулювання обов'язкових правових позицій і визначення способів та умов реалізації конституційних норм.

У більш вузькому значенні поняття «позитивний законодавець» вказує на конституційний суд, який унаслідок здійснення конституційного правосуддя створює нові нормативні приписи або надає чинним нормам нового нормативного змісту, який стає обов'язковим для інших суб'єктів права. Йдеться про функціональне або матеріальне розуміння позитивного законодавця: у певних рішеннях Суд не обмежується усуненням неконституційної норми, а формує нове нормативне значення, розширює сферу дії права, відновлює попереднє регулювання, встановлює конституційні критерії для майбутнього законодавця або виявляє законодавчі упущення.

При цьому означена концепція не означає появу поряд із парламентом якогось законодавця-«дублера»: визнання за Конституційним Судом певного «позитивного» правотворчого потенціалу не означає наділення його загальною компетенцією створювати право з власної політичної волі. Парламент і Конституційний Суд здійснюють принципово різні види нормотворчої діяльності. Перший створює первинне законодавче регулювання, визначає напрями державної політики, встановлює правила поведінки та має широкий простір політичного розсуду. Конституційний Суд, навіть здійснюючи позитивну правотворчість, діє похідно від Конституції. Його нормативні приписи виникають не внаслідок самостійного визначення бажаної моделі суспільного регулювання, а як результат конкретизації, розвитку та забезпечення реалізації вже закріплених у Конституції принципів, прав і цінностей.

Концептуально розмежування між «негативним» і «позитивним» законодавцями можна подати так: 1) негативний законодавець усуває неконституційну норму, діє переважно шляхом скасування цієї норми, реагує на чинну норму, основний результат – втрата чинності норми; 2) позитивний законодавець сам формує норму або змінює її зміст, діє шляхом конкретизації, доповнення, коригування, може реагувати не лише на чинну норму, але також і на прогалину у праві; результат – поява нової або зміненої правової норми.

Як вважається, одним із головних чинників, що стимулювали появу цієї нової ролі конституційних судів, стали принципи прогресивності та пріоритетності прав людини, що особливо проявилося у процесі нового осмислення права на рівність та заборони дискримінації. У таких випадках, виходячи з необхідності захисту прав і гарантій громадян, не виникало істотних сумнівів щодо легітимності активістської діяльності конституційних судів, яка певною мірою втручається у законодавчі функції шляхом застосування конституційних принципів і цінностей [1, с. 92–105]. Якщо раніше питання ставилося переважно як «чи може Конституційний Суд скасувати закон?», то сучасна доктрина ставить складніше питання: що саме може зробити Суд, якщо закон суперечить Конституції, але його просте скасування не забезпечує конституційної справедливості? Саме пошук відповіді на це питання і став одним із джерел концепції позитивного законодавця. При цьому сучасна дискусія довкола цієї концепції полягає вже не стільки у запереченні можливості такої правотворчої діяльності конституційних судів, скільки у визначенні її обсягу та меж, а також допустимого ступеня втручання конституційних судів у суто законодавчі функції. Зрештою, як справедливо зазначає іспанський учений Ф.Ф. Сегадо, необхідно уникати ситуації, коли «охоронець Конституції перетворюється на суверена» [23, с. 161].

Застосування концепції Конституційного Суду як «позитивного законодавця» зумовлює не лише нормативну, а й термінологічну трансформацію законодавства. Здійснюючи конкретизацію конституційних принципів, розвиток юридичних позицій та реагуючи на законодавчі упущення, Конституційний Суд формує нові правничі категорії, уточнює зміст уже усталених понять і створює власний понятійно-термінологічний корпус. Такі термінологічні конструкції, набуваючи усталеності в практиці Суду, поступово переходять до юридичної доктрини, законодавства та професійної правничої мови. Водночас розширення термінологічної творчості Суду актуалізує проблему розмежування конституційного тлумачення, конкретизації та судової правотворчості, а відтак – визначення допустимих меж його діяльності як «позитивного законодавця».

Суд у такій ролі вже не лише застосовує та тлумачить наявні юридичні поняття, а й фактично формує нові нормативні смисли, уточнює зміст термінів і вводить у правовий обіг нові понятійні конструкції. Якщо у традиційній моделі «негативного законодавця» КСУ переважно встановлює, чи відповідає певна норма Конституції, то в моделі «позитивного законодавця» він може розширювати, конкретизувати або переосмислювати зміст конституційних категорій. Наприклад, конституційні терміни «гідність людини», «рівність», «дискримінація», «верховенство права», «правова визначеність», «пропорційність», «справедливість» не завжди мають вичерпно і чітко

визначений зміст у тексті Конституції України. Саме судова практика поступово наповнює їх конкретним нормативним змістом. Отже, КСУ виступає не лише інтерпретатором термінології, а й суб'єктом її нормативної конкретизації.

Здійснюючи конституційне тлумачення, Суд може вводити в юридичний дискурс поняття, які прямо не закріплені в тексті Конституції, але логічно випливають із її принципів. Зокрема, в Україні зусиллями КСУ формулювалися, такі категорії: «законодавчі упущення», «легітимні очікування», «юридична визначеність», «належне урядування», «конституційна ідентичність», «пропорційність втручання», «баланс конституційних цінностей», «позитивні зобов'язання держави», «конституційно допустиме обмеження прав» тощо. Тобто конституційно-судова практика стає своєрідним механізмом термінологічного розвитку права [24, с. 119–121].

Особливо важливим є те, що концепція «позитивного законодавця» дозволяє Суду краще адаптувати усталені конституційні поняття до нових соціальних, технологічних та політичних реалій [25, с. 55–59]. Текст Конституції України може залишатися незмінним, але значення понять, які в ньому використовуються, змінюється відповідно до розвитку суспільства. Наприклад, поняття «приватне життя», «свобода слова», «рівність», «власність» або «інформація» сьогодні охоплюють явища, яких законодавець ще років 20–30 тому міг взагалі не передбачати. Тому діяльність Суду породжує динамічну правничу термінологію, яка забезпечує зв'язок між стабільним текстом Конституції України та змінюваною соціальною реальністю.

Концепція «позитивного» законодавця сприяє й інституціалізації термінологічної правничої системи, її збагаченню новими поняттями, структуруванню завдяки віднайденню нових логічних зв'язків між ними. Тим самим така діяльність КСУ, із цього погляду, поступово створює власний термінологічний корпус, який стрімко розвивається і підживлюється потребами юридичної практики, актуальними напрямками правової реформи та, своєю чергою, сам впливає на них. Якщо певна категорія систематично використовується КСУ у рішеннях і набуває усталеного значення, вона переходить із судової аргументації у правову доктрину, потім у законодавство, а надалі – у професійну юридичну мову. Таким чином, конституційно-судова практика може виконувати роль джерела вторинної правничої термінології. Це особливо помітно щодо понять, які спочатку виникають у рішеннях КСУ, а згодом використовуються законодавцем, судами загальної юрисдикції, науковцями та практикуючими юристами (адвокатами, нотаріусами та ін.).

«Позитивна» законодавча функція КСУ проявляється і в тому, що він може усувати невизначеність правничої термінології. Якщо закон використовує оціночне або багатозначне поняття, Суд своїм рішенням встановлює критерії його застосування. Наприклад: «пропорційність» – визначення її елементів; дискримінація» – визначення критеріїв її встановлення; правова визначеність» – встановлення вимог щодо ясності, зрозумілості й передбачуваності законодавства. У результаті абстрактний термін перетворюється на операціоналізовану юридичну категорію, яку можуть застосовувати інші суб'єкти права.

Важливим результатом є не лише поява нових термінів, а й формування нових концептуальних зв'язків між уже існуючими поняттями. Наприклад, Суд може пов'язувати верховенство права, правову визначеність, легітимні очікування, заборону свавілля, пропорційність. Унаслідок цього окремі терміни перетворюються на елементи цілісної концептуальної системи правничої термінології. Саме тому вплив КСУ на термінологію не варто зводити лише до «створення нових слів». Значно важливішим є створення нових юридичних значень і взаємозв'язків між поняттями. Якщо Суд визнає певне законодавче регулювання неконституційним або визначає необхідність його зміни, законодавець змушений адаптувати нормативний текст до сформульованої Судом юридичної позиції. У цьому аспекті Суд фактично бере участь у термінологічному конструюванні законодавства, хоча формально не здійснює законодавчої діяльності.

Водночас концепція позитивного законодавця створює ризик надмірної термінологічної творчості суду. З цього приводу слід зробити застереження: КСУ може розвивати юридичну термінологію настільки, наскільки це необхідно для реалізації його конституційної функції та випливає з Конституції, але не може підміняти законодавця у визначенні політично доцільного змісту правового регулювання. Інакше кажучи, Суд може конкретизувати конституційний зміст, але не повинен довільно створювати нову політику права. Ця межа є принципово важливою для концепції «позитивного законодавця». У сучасній доктрині сама діяльність конституційних судів на межі негативної та позитивної правотворчості є одним із найбільш дискусійних питань.

Якщо ж Конституційний Суд починає не лише тлумачити конституційні поняття, а фактично створювати нові правила поведінки під виглядом їх тлумачення, виникає проблема розмежування тлумачення, конкретизації, розвитку права, судової нормотворчості та законодавчої діяльності. Саме тут проходить конституційна межа між легітимним судовим розвитком правничої термінології та фактичною підміною законодавця.

Висновки. Проведене дослідження засвідчило, що розширення сфер конституційної юрисдикції у сучасному конституціоналізмі зумовлює ситуацію, за якої судове тлумачення відкритих конституційних положень неминуче впливає на формування нормативного змісту права. У цьому сенсі конституційні суди фактично наближаються до законодавчої функції, хоча таке зближення породжує проблему меж діяльності органу конституційної юрисдикції та його демократичної легітимності.

Одна з впливових у західній юриспруденції концепцій – концепція «*Living Constitution*» («живої Конституції») створила теоретико-методологічне підґрунтя для переходу КСУ від моделі виключно «негативного законодавця» до моделі суду, який бере участь у позитивному формуванні конституційно-правових норм. Водночас це не означає необмеженої правотворчості Суду: питання меж такого формування якраз і становить центральну проблему сучасного конституціоналізму.

Означений теоретико-правовий підхід дає змогу КСУ динамічно й контекстуально тлумачити Конституцію України, забезпечуючи її відповідність соціальним, політичним і моральним змінам у суспільстві. Аналіз низки ключових рішень КСУ показує, що він не лише усуває неконституційні норми, а й формує нові нормативні положення, які розширюють захист конституційних прав та посилюють принцип матеріальної справедливості. КСУ виступає посередником між конституційним текстом і соціальною реальністю, а також одним із ключових учасників забезпечення балансу між народним суверенітетом і верховенством Конституції. Водночас нова роль КСУ як «позитивного законодавця» відображає зміну парадигми в українській правовій системі – від моделі судової стриманості (*judicial restraint*) до судового активізму (*judicial activism*). Така трансформація стала наслідком необхідності заповнення прогалин у праві, посилення захисту конституційних прав громадян та приведення змісту конституційних норм у відповідність до динамічних суспільних змін.

Основний теоретичний внесок дослідження полягає в тому, що концепція КСУ як «позитивного законодавця» зумовлює перетворення конституційно-судової діяльності на один із самостійних механізмів розвитку правничої термінології в Україні. Її вплив проявляється у трьох основних напрямах: термінологічному – поява та закріплення нових юридичних понять; семантичному – розширення, конкретизація та переосмислення змісту вже існуючих конституційних термінів; системному – формування нових взаємозв'язків між існуючими юридичними поняттями та їх включення до цілісної системи конституційно-правової аргументації. Активна правотворча діяльність КСУ сприяє розвиткові національної правничої термінології не лише шляхом тлумачення вже існуючих юридичних понять, а й через формування нових термінологічних конструкцій, уточнення змісту понять та їх адаптацію до сучасних конституційних реалій. У цьому аспекті КСУ фактично виступає одним із ключових центрів розвитку спеціалізованої юридичної мови. При цьому розвиток правничої термінології є не побічним наслідком, а одним із самостійних та значимих результатів правотворчої діяльності єдиного органу конституційної юрисдикції в державі. Через інтерпретацію права та формування юридичних позицій КСУ бере участь у концептуалізації нових юридичних явищ, стабілізації понятійного апарату та його адаптації до динаміки конституційного правопорядку. Тим самим виважений конституційно-судовий активізм сприяє підвищенню якості національного законодавства, поліпшенню умов його застосування, зняттю термінологічних бар'єрів та усуненню елементів юридичної невизначеності в законодавстві України.

Наведені вище міркування викладені значною мірою в постановочному ракурсі, а тому потребують суттєвого концептуального уточнення, переосмислення й розвитку. Тому необхідними видаються подальші ґрунтовні теоретико-правові та конституційно-правові дослідження, спрямовані на систематичне встановлення того, яким чином КСУ трансформує конституційне тлумачення у нові нормативні приписи, за допомогою яких заповнюються прогалини у праві, а також на перевірку того, наскільки такі дії органу конституційної юрисдикції відповідають принципам верховенства права, конституційної справедливості та демократії.

Список літератури:

1. Brewer-Carías A. R. Constitutional Courts as Positive Legislators: A Comparative Law Study. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. xxviii, 933 p.

2. Kelsen H. *General Theory of Law and State*. Translated by Anders Wedberg. Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1945. xxxiii, 516 p.

3. Claus L. P., Kay R. S. Constitutional Courts as "Positive Legislators" in the United States. *The American Journal of Comparative Law*. 2010. Vol. 58. Supplement 1. P. 479–504.

4. Deva S. Constitutional Courts as Positive Legislators: The Indian Experience. In: Brewer-Carías A. R. (ed.). *Constitutional Courts as Positive Legislators: A Comparative Law Study*. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. P. 587–601.

5. Kühn Z. Czech Constitutional Court as Positive Legislator? In: Brewer-Carías A. R. (ed.). *Constitutional Courts as Positive Legislators: A Comparative Law Study*. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. P. 445–470.

6. Lachmayer K. Constitutional Courts as »Positive Legislators«. In: Brewer-Carías A. R. (ed.). *Constitutional Courts as Positive Legislators: A Comparative Law Study*. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. P. 251–263.

7. Водянніков О. Ю. Конституція і революція : анатомія установчої влади. *Конституційний полілог. 20 років Конституції України : суспільство і влада в конституційному процесі. Збірка тез міжнародної науково-практичної конференції*. Київ : ВАІТЕ, 2016. С. 15-69.

8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України) від 30 вересня 2010 року № 20-рп/2010. *Офіційний вісник України*. 2010. № 72. Ст. 2596.

9. Європейська комісія за демократію через право (Венеціанська комісія). Висновок щодо конституційної ситуації в Україні, ухвалений на 85-му пленарному засіданні Венеціанської комісії 17 грудня 2010 року. CDL-AD(2010)044. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a36#Text/.

10. Hirschl R. Towards Juristocracy : The Origins and Consequences of the New Constitutionalism. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2004. 286 p.

11. Сліденко І. Д. Конституційний контроль в механізмі сучасної правової держави : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02. Маріупольський державний гуманітарний університет. Маріуполь, 2010. 482 с.

12. Селіванов А. О. Конституційні проблеми в сучасній теорії права. Доктрина стабільності та охорони Конституції України в контексті її модернізації та ефективного конституційного правосуддя. Київ : Логос, 2012. 151 с.

13. Савчин М. В. Конституційна юстиція та забезпечення конституційного порядку : 2005–2020 : монографія. Ужгород : Вид-во РІК-У, 2020. 384 с.

14. Окрема думка судді Конституційного Суду України Лемака В. В. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Лопушанського Володимира Михайловича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини другої статті 3, підпункту 9 пункту 1 частини другої статті 4 Закону України «Про судовий збір» (справа про обов'язковість судового рішення). *Вісник Конституційного Суду України*. 2024. № 4. С. 24–30.

15. Конституційний Суд України. Рішення. Висновки. 2021–2022. Кн. 19 / відп. ред. С. П. Головатий ; уклад. Я. В. Скринник ; пер. англ. мовою О. І. Кравченко ; алф.-предм. покажч. Ю. М. Михеєнко. Житомир : ТОВ «505», 2023. 860 с.

16. Claus L. P., Kay R. S. Constitutional Courts as "Positive Legislators" in the United States. *The American Journal of Comparative Law*. 2010. Vol. 58. Supplement 1. P. 479–504.

17. Бишевський І. Конституційний суд та його роль у вирішенні проблеми законодавчого упущення. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки.* 2026. Вип. 17. С. 20–31.

18. Городовенко В. В. Становлення концепції законодавчого упущення (legislative omission) у практиці Конституційного Суду України в контексті порівняльного правознавства. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2024. Т. 31. № 1. С. 78–102.

19. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 90, підпункту 1 пункту 2 розділу XI «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 року № 889-VIII, частини сьомої статті 21 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» від 7 червня 2001 року № 2493-III від 20 січня 2026 року № 1-р/2026. *Вісник Конституційного Суду України*. 2026. № 1-2. С. 176–190.

20. Мартинюк Р. Природа правових позицій органів спеціалізованого конституційного контролю : теоретико-правовий аспект. *Вісник Конституційного Суду України*. 2014. № 1. С. 76–86.

21. Конституція України від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

22. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017 р. № 2136-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 35. Ст. 376.

23. Segado F. Algunas reflexiones generales en torno a los efectos de las sentencias de inconstitucionalidad y a la relatividad de ciertas fórmulas estereotipadas vinculadas a ellas. *Anuario Iberoamericano de Justicia Constitucional*. 2008. № 12. Madrid : Centro de Estudios Políticos y Constitucionales. P. 159–185.

24. Лазарєв В. В. Тлумачення юридичної термінології Конституційним Судом України. *Право і безпека*. 2020. № 4 (79). С. 116–121.

25. Kavanagh A. The Idea of a Living Constitution. *Canadian Journal of Law & Jurisprudence*. 2003. Vol. 16. No. 1. P. 55–89.

Lazariev V. V. THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE AS A "POSITIVE LEGISLATOR": NEW RESOURCES FOR THE DEVELOPMENT OF LEGAL TERMINOLOGY

The article examines the role of the Constitutional Court of Ukraine as a "positive legislator" and its impact on the development of contemporary Ukrainian legal terminology. It substantiates the argument that the transformation of the classical Kelsenian model of a constitutional court as a "negative legislator" is associated with the expansion of constitutional interpretation, the specification of constitutional principles, the addressing of legislative omissions, the postponement of the loss of legal force of unconstitutional provisions, and the formulation of binding legal positions. The normative and doctrinal prerequisites for the emergence of the concept of the "positive legislator" in the activities of the Constitutional Court of Ukraine are analyzed, along with the particularities of its reception in Ukrainian legal scholarship and judicial practice. At the same time, the article emphasizes that the "positive" law-making activity of the Constitutional Court is constitutionally derivative in nature and must not develop into autonomous political and normative activity that substitutes for the legislature. It concludes that the activity of the Constitutional Court as a "positive legislator" constitutes an independent mechanism for the development of the Ukrainian legal terminological system and contributes to the adaptation of the constitutional-law conceptual framework to dynamic social realities. The active law-making activity of the Constitutional Court contributes to the development of national legal terminology not only through the interpretation of existing legal concepts but also through the formulation of new terminological constructs, the clarification of the meaning of established concepts, and their adaptation to contemporary constitutional realities. In this respect, the Constitutional Court effectively serves as one of the key institutional centers for the development of specialized legal language. The development of legal terminology should therefore be regarded not as a merely incidental consequence, but as an independent and significant outcome of the law-making activity of the state's sole body of constitutional jurisdiction.

Keywords: *Constitutional Court of Ukraine, legal terminology, "positive legislator" concept, "negative legislator" concept, legal positions, constitutional interpretation, law-making, judicial activism, legislative omission.*

Дата першого надходження статті до видання: 04.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 21.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 342.727:342.77
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/07

Матковський М. С.
https://orcid.org/0009-0009-3384-3913
Національний університет «Одеська юридична академія»

ЮРИДИЧНІ КРИТЕРІЇ ДОПУСТИМОСТІ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА НА ДОСТУП ДО ІНФОРМАЦІЇ В УМОВАХ ОСОБЛИВИХ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ

У статті досліджено юридичні критерії допустимості обмеження права на доступ до інформації в умовах особливих правових режимів, передусім воєнного стану. Обґрунтовано, що право на інформацію є фундаментальним конституційним правом, яке забезпечує реалізацію свободи вираження поглядів, участь особи у суспільному та політичному житті, здійснення громадського контролю за діяльністю органів публічної влади та належний рівень прозорості державного управління. Акцентовано увагу на необхідності забезпечення балансу між суспільним інтересом в отриманні інформації та потребою держави у захисті національної безпеки, територіальної цілісності, громадського порядку й інших охоронюваних законом інтересів. Проаналізовано положення статей 34 та 64 Конституції України, Закону України «Про правовий режим воєнного стану», Закону України «Про доступ до публічної інформації», Закону України «Про інформацію», Закону України «Про державну таємницю» та Закону України «Про захист персональних даних». Встановлено, що введення воєнного стану саме по собі не може розглядатися як безумовна підстава для припинення або довільного звуження права на доступ до інформації. Обґрунтовано, що правомірність відповідного обмеження повинна визначатися з урахуванням комплексу взаємопов'язаних критеріїв, до яких віднесено наявність законної підстави, легітимність мети, необхідність, пропорційність, тимчасовість та індивідуалізацію обмеження. Розкрито значення принципу часткового доступу до документів, відповідно до якого наявність окремих відомостей з обмеженим доступом не повинна автоматично призводити до закриття всього документа. Досліджено доктринальні підходи до співвідношення інформаційної відкритості та інформаційної безпеки, а також враховано практику Європейського суду з прав людини й правові позиції Конституційного Суду України щодо допустимості обмеження конституційних прав. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення законодавства, зокрема стосовно запровадження спеціального тесту обґрунтування обмеження доступу до інформації в умовах воєнного стану та встановлення механізму періодичного перегляду таких обмежень. Доведено необхідність забезпечення максимально можливого рівня інформаційної відкритості за умови недопущення розголошення відомостей, які створюють реальну загрозу національній безпеці.

Ключові слова: *право на доступ до інформації, право на інформацію, публічна інформація, обмеження права, особливий правовий режим, воєнний стан, інформаційна безпека, національна безпека, легітимна мета, частковий доступ.*

Постановка проблеми. Право на доступ до інформації належить до фундаментальних прав людини, безпосередньо пов'язаних із принципами демократичної держави, верховенством права, свободою вираження поглядів, участю громадян у публічному управлінні та здійсненням громадського контролю за діяльністю органів державної влади. У сучасних умовах інформація фактично перетворилася на один із ключових ресурсів суспільного розвитку, а доступ до неї є необхідною передумовою усвідомленого здійснення інших прав і свобод. Саме тому будь-яке втручання держави у сферу інформаційних правовідносин повинно ґрунтуватися не лише на формальній наявності законодавчої підстави, а й відповідати комплексу змістовних юридичних критеріїв.

Особливого значення проблематика допустимості обмеження доступу до інформації набуває в умовах особливих правових режимів, насамперед воєнного та надзвичайного стану. Такі режими

© Матковський М. С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

обумовлюють необхідність оперативного реагування держави на надзвичайні загрози, забезпечення національної безпеки, територіальної цілісності, обороноздатності, громадського порядку та захисту життя і здоров'я населення. Водночас сама наявність надзвичайної ситуації не означає автоматичного припинення дії конституційних прав. Навпаки, навіть за надзвичайних обставин держава залишається зв'язаною Конституцією, законами України та міжнародними стандартами прав людини.

Актуальність теми дослідження зумовлюється також необхідністю недопущення ситуацій, за яких посилання на воєнний стан перетворюється на універсальне виправдання закриття інформації. Надзвичайний характер правового режиму не може нівелювати принцип законності, а тимчасові обмеження не можуть автоматично перетворювати будь-яку інформацію, якою володіє державний орган, на інформацію з обмеженим доступом. Закон України «Про доступ до публічної інформації» виходить із протилежної презумпції, відповідно до якої публічна інформація є відкритою, крім випадків, встановлених законом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Юридичні критерії допустимості обмеження права на доступ до інформації в умовах особливих правових режимів на сьогодні в науці конституційного права недостатньо досліджені. Однак, окремі аспекти даної проблематики досліджують наступні науковці: Кметик-Подубінська Х. І., Кудрявцева О. М., Кучер В. О., Турченко О. Г., Фурман В. В.. Проте, з огляду на дію правового режиму воєнного стану дана тематика буде продовжувати цікавити фахівців у сфері конституційного права.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є комплексне визначення юридичних критеріїв допустимості обмеження права на доступ до інформації в умовах особливих правових режимів.

Виклад основного матеріалу. Конституція України у статті 34 гарантує кожному право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб на власний вибір. При цьому частина третя цієї статті допускає можливість законодавчого обмеження реалізації зазначеного права, якщо воно здійснюється в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, з метою запобігання заворушенням чи кримінальним правопорушенням, охорони здоров'я населення, захисту репутації або прав інших людей, запобігання розголошенню конфіденційної інформації або підтримання авторитету і неупередженості правосуддям [1]. Отже, конституційна модель від самого початку передбачає можливість певного обмеження інформаційних прав, однак одночасно встановлює його змістовні межі. В умовах воєнного стану актуальність зазначеної проблематики істотно посилюється. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» прямо передбачає можливість тимчасового обмеження окремих конституційних прав і свобод із зазначенням строку їх дії. Водночас стаття 20 цього Закону встановлює, що правовий статус і обмеження прав та свобод визначаються відповідно до Конституції України та самого Закону, а частина друга статті 64 Конституції України визначає перелік прав, які за жодних обставин не можуть бути обмежені в умовах воєнного або надзвичайного стану [2; 1].

Як зазначає В. В. Фурман, право на інформацію має комплексну правову природу. Право на інформацію – це комплексне поняття, що включає сукупність прав з пошуку, отримання, зберігання, виробництва, використання, передачі, поширення та охорони інформації, надає широку можливість вільно вчиняти з нею будь-які не заборонені законом дії, за умови наявності інформаційної безпеки держави, суспільства та людини. Тобто, воно одночасно виступає самостійним суб'єктивним правом, елементом свободи вираження поглядів та необхідною умовою реалізації цілої низки інших прав людини. Людина не може повноцінно брати участь у суспільному житті, здійснювати громадський контроль, оцінювати діяльність органів публічної влади або захищати власні права, якщо вона позбавлена можливості отримувати суспільно значущі відомості [3, с. 102].

Разом з тим, як вже було зазначено, конституційною основою такого права насамперед є стаття 34 Конституції України. Вона не лише проголошує свободу думки і слова, а й гарантує можливість вільного збирання, зберігання, використання та поширення інформації. Водночас Конституція не встановлює абсолютного характеру цього права. Частина третя статті 34 передбачає можливість його обмеження законом за наявності визначених цілей. Таким чином, уже на конституційному рівні сформовано базову модель, за якою право на інформацію є правилом, а його обмеження є винятком. Крім того, принципове значення має стаття 64 Конституції України. Вона закріплює загальне правило, відповідно до якого конституційні права і свободи не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією. У період воєнного або надзвичайного

стану допускається встановлення окремих обмежень із зазначенням строку їх дії [1]. Одночасно Конституція містить перелік прав, які не можуть бути обмежені навіть за таких умов.

Таким чином, з аналізу статей 34 та 64 Конституції випливає важливий юридичний висновок. Сам факт введення воєнного стану не означає автоматичного припинення права на інформацію. Для його обмеження необхідне нормативне правове підґрунтя, легітимна мета, зв'язок між обмеженням і реальною загрозою, а також дотримання принципу пропорційності. Іншими словами, воєнний стан створює правові передумови для застосування певних обмежень, але не скасовує необхідності їх юридичного обґрунтування [4, с. 110-111]. В цілому, даний підхід відповідає сучасній позиції Конституційного Суду України. У Рішенні від 19 травня 2026 року № 3-р/2026 Суд наголосив, що механізм обмеження конституційних прав, визначений статтею 64 Конституції України, застосовується як у мирний час, так і в умовах воєнного стану, однак обмеження не може посягати на мінімальні гарантії реалізації права та нівелювати його сутність. Суд також акцентував увагу на необхідності домірності засобів державного втручання [5]. Зазначена позиція має принципове значення і для права доступу до інформації. Навіть якщо держава має легітимну мету захистити національну безпеку, вона не може обмежувати інформаційне право ширше, ніж це об'єктивно необхідно для досягнення відповідної мети. Якщо ризик створює лише певна частина документа, закриття всього документа буде сумнівним із позиції пропорційності. Саме тому особливо важливим є принцип часткового доступу.

Такий принцип прямо закріплений у Законі України «Про доступ до публічної інформації». Стаття 6 цього Закону визначає, що інформацією з обмеженим доступом є конфіденційна, таємна та службова інформація. Водночас законодавець встановлює принципове правило, відповідно до якого обмеженню доступу підлягає інформація, а не документ. Якщо документ містить інформацію з обмеженим доступом, для ознайомлення повинна надаватися інформація, доступ до якої не обмежений. Ця норма має надзвичайно важливе практичне значення. Наприклад, якщо в одному документі містяться відомості про військовий об'єкт, розголошення яких може становити загрозу національній безпеці, та водночас міститься інформація про використання бюджетних коштів, необґрунтованим буде автоматичне закриття всього документа. Орган влади повинен оцінити кожен інформаційний фрагмент і забезпечити доступ до тієї частини відомостей, яка не створює загрози охоронюваним законом інтересам [6].

Разом з тим, Закон України «Про доступ до публічної інформації» встановлює також принцип відкритості публічної інформації. Його метою є забезпечення прозорості та відкритості суб'єктів владних повноважень і створення механізмів практичної реалізації права кожного на доступ до публічної інформації. Закон передбачає систематичне оприлюднення інформації та її надання за інформаційними запитами. На нашу думку, особливе значення має частина друга статті 6 зазначеного Закону, яка фактично встановлює тест допустимості обмеження доступу. Обмеження повинно здійснюватися виключно в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, з метою запобігання заворушенням чи кримінальним правопорушенням, охорони здоров'я населення, захисту репутації або прав інших людей, запобігання розголошенню конфіденційної інформації або підтримання авторитету і неупередженості правосуддя [6].

Таким чином, можемо констатувати, що першим юридичним критерієм допустимості обмеження є наявність законної підстави. Держава не може обмежувати доступ до інформації виключно на підставі внутрішнього розпорядження посадової особи, загального посилання на воєнний стан або абстрактного твердження про необхідність захисту державних інтересів. Обмеження повинно мати достатню правову основу, яка дозволяє передбачити його зміст, межі та наслідки.

В свою чергу, другим критерієм є наявність легітимної мети. Обмеження не може застосовуватися для приховування помилок державних органів, уникнення громадського контролю, захисту репутації конкретного посадовця або створення необґрунтованих адміністративних переваг. Воно повинно переслідувати одну з цілей, визнаних Конституцією та законом як суспільно значущих.

Третім критерієм є необхідність обмеження. Орган влади повинен мати можливість обґрунтувати, чому без такого обмеження існуватиме реальна загроза охоронюваному законом інтересу. Якщо бажаного результату можна досягнути менш обмежувальним способом, перевага повинна надаватися саме такому способу.

Натомість, четвертим критерієм виступає пропорційність. Необхідно зіставити суспільну цінність інформації та шкоду, яка може виникнути внаслідок її розголошення. При цьому необхідно оцінювати не лише абстрактну можливість негативних наслідків, а їх реальність, характер і ступінь імовірності.

П'ятим критерієм є тимчасовість. Особливий правовий режим за своєю природою є тимчасовим, а тому пов'язані з ним обмеження також не повинні перетворюватися на постійні. Конституція України прямо вимагає зазначення строку дії обмежень, які встановлюються під час воєнного або надзвичайного стану.

Шостим критерієм є індивідуалізація обмеження. Йдеться про необхідність визначення конкретної інформації, доступ до якої обмежується, конкретного ризику та конкретної правової підстави. Загальні формулювання на кшталт «інформація може становити загрозу» не повинні вважатися достатнім обґрунтуванням. Особливо це актуально в умовах воєнного стану, коли обсяг інформації, яка потенційно може мати оборонне значення, є надзвичайно широким [7, с. 173–174].

Закон України «Про правовий режим воєнного стану» передбачає можливість запровадження низки заходів, які безпосередньо або опосередковано впливають на інформаційні відносини. Зокрема, стаття 8 дозволяє регулювати роботу електронних комунікаційних мереж та засобів масової інформації, використовувати відповідну інфраструктуру для військових потреб, а в передбачених законом випадках забороняти передачу інформації через комп'ютерні мережі. Однак, при цьому, вищезазначені повноваження не слід тлумачити як необмежене право держави контролювати будь-яку інформацію. Навпаки, стаття 9 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» прямо передбачає, що Президент України та Верховна Рада України в умовах воєнного стану діють виключно на підставі, у межах повноважень та у спосіб, визначені Конституцією і законами України. Аналогічний принцип поширюється на інші органи державної влади, військове командування та військові адміністрації. Особливого значення набуває стаття 20 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», відповідно до якої правовий статус та обмеження прав і свобод визначаються відповідно до Конституції України та цього Закону. Отже, навіть в умовах воєнного стану адміністративні органи не отримують загального повноваження довільно встановлювати нові обмеження прав поза межами законодавства [2].

Варто зазначити, що досить важливе місце у системі нормативного регулювання посідає Закон України «Про інформацію». Він закріплює загальні правові засади одержання, використання, поширення та зберігання інформації, гарантує право особи на інформацію та визначає систему інформаційних відносин. Загальна логіка цього Закону полягає в тому, що інформація є суспільно значущим об'єктом правового регулювання, а доступ до неї є важливою складовою реалізації прав та законних інтересів особи [8].

Окремої уваги потребує Закон України «Про державну таємницю». Його положення необхідно застосовувати у взаємозв'язку із Законом України «Про доступ до публічної інформації». Саме по собі перебування інформації у розпорядженні органу державної влади не означає, що вона автоматично є секретною. Для обмеження доступу повинні існувати передбачені законодавством підстави, а віднесення інформації до державної таємниці повинно здійснюватися у встановленому законом порядку [9].

Водночас воєнний стан об'єктивно збільшує кількість інформації, яка може становити загрозу національній безпеці. Це стосується передусім відомостей, розголошення яких може надати противнику інформацію про оборонні можливості України, розташування критично важливих об'єктів, функціонування систем зв'язку, протиповітряної оборони, логістичні маршрути та інші чутливі аспекти державної безпеки. Тому обмеження доступу до такої інформації може бути правомірним, але лише за умови дотримання встановлених законом критеріїв.

Не менш важливим є законодавство про захист персональних даних. Право на доступ до публічної інформації не є необмеженим правом отримувати будь-які персональні відомості про інших осіб. Тут виникає необхідність балансування права суспільства знати з правом особи на приватність. Закон України «Про захист персональних даних» регламентує порядок обробки та передачі персональних даних, передбачаючи спеціальні правила для окремих сфер діяльності держави [10].

Таким чином, у практичному вимірі обмеження доступу до інформації повинно проходити своєрідний юридичний тест. Спочатку потрібно встановити, чи є інформація публічною. Далі необхідно визначити, чи існує законна підстава для обмеження її доступу. Після цього слід з'ясувати, яку саме легітимну мету переслідує обмеження, чи існує реальна загроза без його застосування, чи є обмеження необхідним і пропорційним, а також чи можна забезпечити частковий доступ до документа. Саме такий підхід відповідає і європейській доктрині. Європейський суд з прав людини у справі «Magyar Helsinki Bizottság v. Hungary» визнав, що за певних обставин доступ до інформації, якою володіють органи державної влади, може

перебувати під захистом статті 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Суд звернув увагу, зокрема, на значення інформації для громадського обговорення питань суспільного інтересу та на роль заявника як громадської організації, що здійснювала дослідження у сфері функціонування системи державної правової допомоги [11].

З позицій доктрини права на інформацію принциповим є положення про те, що обмеження повинно бути винятком, а не правилом. Держава повинна довести необхідність втручання у право, а не громадянин повинен доводити необхідність отримання інформації, яка за законом має відкритий характер. Це відповідає загальній логіці демократичної моделі публічного управління, за якої діяльність державних органів презюмується відкритою, а секретність є спеціальним режимом, який потребує юридичного обґрунтування [12, с. 149].

Водночас доктрина інформаційного права дедалі більше виходить із необхідності розмежування формальної та матеріальної законності обмеження. Формальна законність означає наявність відповідної норми права. Матеріальна законність вимагає, щоб застосування цієї норми відповідало принципам правової визначеності, пропорційності, необхідності та поваги до сутності основного права. Саме матеріальна законність не дозволяє перетворити широке формулювання закону на інструмент необґрунтованої адміністративної дискреції [13, с. 97].

Варто зазначити, що окремої уваги потребує проблема застосування грифу «для службового користування». Такий гриф не повинен використовуватися як універсальний спосіб закриття інформації. Віднесення інформації до службової повинно відповідати законодавчим критеріям і не може ґрунтуватися лише на бажанні органу уникнути її оприлюднення. Закон прямо встановлює, що перелік відомостей, які становлять службову інформацію, не може сам по собі бути закритим від доступу [6].

Необхідно також враховувати суспільний інтерес. Чим більш значущою для суспільства є інформація, тим вищими повинні бути вимоги до обґрунтування її обмеження. Особливо це стосується інформації про використання бюджетних коштів, діяльність органів державної влади, результати службових перевірок, стан довкілля та інші питання, щодо яких законодавство встановлює підвищені гарантії відкритості. Закон України «Про доступ до публічної інформації» прямо визначає низку категорій відомостей, доступ до яких не може бути обмежено, зокрема інформацію про стан довкілля та значну частину інформації щодо бюджетних коштів і публічних закупівель, за передбаченими законом винятками [6].

Особливе значення має і процесуальна сторона обмеження. Рішення про відмову у доступі повинно бути мотивованим, містити правову підставу та пояснення щодо причин, з яких інформація не може бути надана. Закон України «Про доступ до публічної інформації» визначає випадки відмови у задоволенні запиту, зокрема якщо інформація належить до категорії інформації з обмеженим доступом. Важливо, що навіть в умовах воєнного стану механізм інформаційних запитів не повинен повністю втрачати свою ефективність. Закон встановлює загальний строк відповіді на запит у п'ять робочих днів, а для інформації, необхідної для захисту життя чи свободи особи або такої, що стосується надзвичайних подій і загрожує безпеці громадян, передбачає строк не пізніше 48 годин [6].

На нашу думку, сучасна модель правового регулювання потребує подальшого вдосконалення з урахуванням тривалості воєнного стану та накопиченого практичного досвіду. Першою пропозицією є доцільність законодавчого закріплення спеціального обов'язкового тесту обґрунтування обмеження доступу до інформації в умовах воєнного стану. Такий тест доцільно оформити як окрему норму Закону України «Про доступ до публічної інформації». У рішенні про обмеження доступу орган повинен був би зазначати конкретну норму закону, легітимну мету, характер потенційної шкоди, оцінку ймовірності її настання, обґрунтування необхідності саме такого обмеження, можливість часткового доступу та строк, після завершення якого питання про доступ підлягає повторному перегляду. Другою пропозицією є запровадження обов'язкового періодичного перегляду обмежень доступу до інформації, встановлених у зв'язку з воєнним станом. У сучасних умовах інформація може втрачати чутливість із плином часу. Відомості, розголошення яких становило загрозу під час активної фази певної операції, через декілька місяців можуть вже не створювати відповідного ризику. Тому обмеження, яке колись було пропорційним, не повинно автоматично зберігатися безстроково. Доцільним видається також удосконалення механізму часткового доступу. Якщо документ містить одночасно відкриту та обмежену інформацію, орган повинен не просто формально посилатися на наявність секретних відомостей, а здійснювати вилучення або знеособлення конкретних

фрагментів і надавати решту документа. Такий підхід повною мірою відповідає ідеї, закріпленій у статті 6 Закону України «Про доступ до публічної інформації», відповідно до якої обмежується саме інформація, а не документ. Перспективним є також нормативне закріплення підвищених гарантій доступу до інформації, що має очевидний суспільний інтерес. Навіть в умовах воєнного стану суспільство повинно мати можливість контролювати використання публічних коштів, діяльність органів влади, реалізацію державних програм та інші питання, які не створюють безпосередньої загрози обороноздатності. В іншому випадку надмірна інформаційна закритість може послабити громадський контроль, створити передумови для корупційних ризиків і знизити рівень суспільної довіри до держави.

Висновки. Таким чином, право на доступ до інформації в Україні має конституційний характер і є невід'ємним елементом демократичного суспільства. Його обмеження можливе, однак лише за наявності визначених законом юридичних передумов. Особливий правовий режим, у тому числі воєнний стан, не скасовує права на інформацію та не створює для органів державної влади необмеженої дискреції щодо визначення обсягу відкритості. Основними юридичними критеріями допустимості обмеження доступу до інформації слід вважати законність, легітимність мети, необхідність, пропорційність, правову визначеність, індивідуалізацію обмеження, тимчасовість та можливість судового й адміністративного оскарження. Не менш важливим є принцип часткового доступу, відповідно до якого наявність у документі окремої інформації з обмеженим доступом не повинна автоматично призводити до закриття всього документа. В умовах воєнного стану потреба в обмеженні доступу до окремих категорій інформації є об'єктивною та може бути виправданою необхідністю захисту національної безпеки. Однак таке обмеження повинно бути безпосередньо пов'язане з реальною загрозою, а не з абстрактним посиланням на воєнний стан. Держава повинна щоразу знаходити справедливий баланс між безпековими інтересами та суспільною потребою в отриманні інформації. Сучасний розвиток українського законодавства має відбуватися у напрямі переходу від загальних і широких формулювань до більш чіткої процедури обґрунтування обмежень. Доцільним є законодавче закріплення спеціального тесту допустимості обмеження доступу в умовах особливих правових режимів, а також обов'язкового періодичного перегляду таких обмежень. Це дозволить уникнути перетворення тимчасових безпекових заходів на постійні обмеження інформаційних прав. Тому, на наш погляд, оптимальна модель інформаційної безпеки в умовах особливих правових режимів повинна ґрунтуватися не на максимальному обмеженні інформаційної відкритості, а на її диференційованому регулюванні. Держава має обмежувати лише ту інформацію, розголошення якої створює конкретну та обґрунтовану загрозу, одночасно забезпечуючи максимально можливий доступ до інших відомостей. Саме такий підхід відповідає принципам верховенства права, демократичної державності, пропорційності та поваги до прав людини.

Список літератури:

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР.. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/254к/96-вр. (дата звернення: 26.08.2026).

2. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/389-19. (дата звернення: 26.08.2026).

3. Фурман В. В. Право на інформацію в системі конституційних прав людини і громадянина. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса.* 2024. № 1. С. 100–110. DOI:10.31558/2786-5835.2024.1.11.URL:file:///C:/Users/user/Downloads/16164-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-32170-1-10-20240918.pdf. (дата звернення: 26.08.2026).

4. Турченко О. Г., Фурман В. В. Обмеження права на доступ до публічної інформації в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 5. С. 107–113. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.05.20

5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) приписів другого речення абзацу другого, абзацу третього частини першої статті 12, абзацу другого пункту 3 розділу «Прикінцеві положення» Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» (щодо права на відпустки) : Рішення Конституційного Суду України від 19.05.2026 № 3-р/2026. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va03p710-26#Text. (дата звернення: 26.08.2026).

6. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text (дата звернення: 26.08.2026).

7. Кудрявцева О. М. Право на інформацію: правові позиції Конституційного Суду України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право.* 2024. Т. 1, № 84. С. 179–184. DOI: 10.24144/2307-3322.2024.84.1.25

8. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text. (дата звернення: 26.08.2026).

9. Про державну таємницю : Закон України від 21.01.1994 № 3855-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text. (дата звернення: 26.08.2026).

10. Про захист персональних даних : Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text. (дата звернення: 26.08.2026).

11. Magyar Helsinki Bizottság v. Hungary : judgment of the European Court of Human Rights (Grand Chamber), 8 November 2016, application no. 18030/11. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-167828. (дата звернення: 26.08.2026).

12. Кметик-Подубінська Х. І. Зміст права на доступ до інформації в сучасному інформаційному суспільстві. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. № 2. С. 147–151. DOI: 10.24144/2788-6018.2025.02.19

13. Кучер В. О. Права людини: втручання у сферу приватного життя в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2024. Вип. 1. С. 92–100. DOI: 10.32782/2311-8040/2024-1-12

Matkovskyi M. S. LEGAL CRITERIA FOR THE PERMISSIBILITY OF RESTRICTING THE RIGHT OF ACCESS TO INFORMATION UNDER SPECIAL LEGAL REGIMES

The article examines the legal criteria for the admissibility of restricting the right to access information under special legal regimes, primarily martial law. It is substantiated that the right to information is a fundamental constitutional right that ensures the realization of freedom of expression, the participation of an individual in public and political life, public control over the activities of public authorities, and an appropriate level of transparency of public administration. The article focuses on the need to ensure a balance between the public interest in obtaining information and the state's need to protect national security, territorial integrity, public order, and other interests protected by law. The provisions of Articles 34 and 64 of the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine «On the Legal Regime of Martial Law», the Law of Ukraine «On Access to Public Information», the Law of Ukraine «On Information», the Law of Ukraine «On State Secrets» and the Law of Ukraine «On the Protection of Personal Data» are analyzed. It is established that the introduction of martial law in itself cannot be considered as an unconditional basis for the termination or arbitrary restriction of the right to access information. It is substantiated that the legality of the relevant restriction should be determined taking into account a set of interrelated criteria, which include the presence of a legal basis, the legitimacy of the purpose, necessity, proportionality, temporary nature and individualization of the restriction. The meaning of the principle of partial access to documents is revealed, according to which the presence of individual information with limited access should not automatically lead to the closure of the entire document. Doctrinal approaches to the relationship between information openness and information security are studied, and the practice of the European Court of Human Rights and the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine on the admissibility of restrictions on constitutional rights are also taken into account. Proposals are formulated to improve the legislation, in particular regarding the introduction of a special test for substantiating restrictions on access to information under martial law and the establishment of a mechanism for periodic review of such restrictions. The need to ensure the highest possible level of information openness is proven, provided that the disclosure of information that poses a real threat to national security is not allowed.

Keywords: *right to access information, right to information, public information, restriction of the right, special legal regime, martial law, information security, national security, legitimate purpose, partial access.*

Дата першого надходження статті до видання: 28.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

UDC 34.03:004.8
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/08

Brovchenko T. I.
https://orcid.org/0000-0002-2095-8887
Yaroslav Mudryi National Law University

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND AI-ENABLED ROBOTIC PROCESS AUTOMATION IN THE LEGAL SYSTEM: CONCEPTUAL FOUNDATIONS OF ELECTRONIC LEGAL PERSONALITY

The rapid development of artificial intelligence (AI) and robotic process automation (RPA) is transforming the technological environment in which legal relations arise and are implemented. Unlike traditional automation based primarily on predetermined rules, AI systems can analyse large volumes of data, identify patterns, generate predictions, adapt their behaviour and select among alternative outputs. This creates new challenges concerning legal attribution, liability, contractual relations and intellectual property.

The article examines the relationship between AI and RPA from legal, technological and interdisciplinary perspectives, with particular attention to the relationship between technological autonomy and legal personality. It argues that technological autonomy cannot, by itself, constitute grounds for granting an AI system legal personality, since legal personality is a normative construct established by law. The relevant question is whether a special legal status would provide an effective response to specific regulatory problems.

The study distinguishes conventional automated information systems, AI systems that assist human decision-making, and highly autonomous AI systems. While traditional legal mechanisms may generally be sufficient for conventional automation, AI-assisted and highly autonomous systems require additional safeguards concerning transparency, traceability, human oversight and accountability. The article also examines the informational structure of AI and the need to distinguish hardware, software, algorithms, models and data in relation to property rights, intellectual property and liability.

The concept of electronic personality is analysed in the context of the contemporary European approach, particularly Regulation (EU) 2024/1689 (Artificial Intelligence Act), which establishes a risk-based framework focused on safety, fundamental rights, transparency and human oversight. For Ukraine, the article proposes a gradual regulatory model based on coherent terminology, risk-based classification, transparency, traceability, human oversight and clear liability rules. Further regulation should address automated contractual activity, AI-generated results and risk insurance. A special electronic legal status should be considered only after sufficient technological, legislative and judicial practice has demonstrated that existing legal mechanisms are inadequate.

Keywords: *artificial intelligence, robotic process automation, AI-enabled automation, autonomous systems, electronic person, legal personality, civil law, liability, intellectual property, AI regulation.*

Statement of the problem. The development of artificial intelligence has fundamentally altered the technological environment in which legal relations arise and are performed. For many years, computer systems were treated predominantly as instruments of human activity. A software application executed

© Brovchenko T. I., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

a predetermined sequence of instructions, while the legal consequences of its operation could normally be attributed to the person who programmed, owned or operated it. The development of machine learning, generative artificial intelligence and increasingly autonomous digital systems has complicated this model.

The contemporary technological environment contains systems capable of analysing information, identifying patterns, generating content, making recommendations and selecting among alternative outputs. In some applications, a human user does not determine every individual operation performed by the system. This does not mean that artificial intelligence has become a legal person. It does, however, demonstrate that the traditional opposition between a human legal subject and an entirely passive technological object is becoming less adequate for describing certain forms of digital activity.

A particularly important distinction concerns robotic process automation (RPA). Conventional RPA normally automates repetitive and structured operations that can be described through predetermined rules. AI-enabled automation introduces an additional layer of computational analysis because the system may interpret unstructured information, recognise patterns or adapt its output to new data. Consequently, the legal significance of automation depends not simply on the fact that a process is automated, but on the degree of functional autonomy involved.

The problem has acquired additional importance because artificial intelligence is now regulated through increasingly comprehensive legal frameworks. The European Union has adopted Regulation (EU) 2024/1689, the Artificial Intelligence Act, which defines an AI system by reference to varying levels of autonomy and possible adaptiveness and establishes a risk-based regulatory framework [9].

For Ukraine, the issue is also significant. The Cabinet of Ministers approved the Concept for the Development of Artificial Intelligence in Ukraine by Order No. 1556-r of 2 December 2020. The Concept identifies artificial intelligence as an important area of technological development and provides a framework for the development and application of AI technologies in Ukraine.

The central problem of this research is therefore not whether every AI system should receive legal personality. Such an approach would be conceptually excessive and practically premature. The relevant question is whether different levels of technological autonomy should produce different legal consequences and, ultimately, whether a special legal status could be justified for a narrow class of highly autonomous systems.

Analysis of recent research and publications. The legal nature of artificial intelligence has been discussed in contemporary scholarship from the perspectives of liability, legal personality, agency, intellectual property and technological regulation. Abbott argues that legal systems should reconsider situations in which artificial and human agents perform functionally comparable activities and proposes a more technologically neutral approach to legal regulation [1].

Calo's analysis of robotics demonstrates that robots challenge traditional legal assumptions because they may simultaneously function as products, instruments and technologically autonomous systems [2]. Palmerini et al. similarly emphasise that robotics requires legal responses extending across several areas, with liability playing a particularly important role in technological regulation [3].

The question of synthetic legal personality has generated competing positions. Bryson, Diamantis and Grant argue that granting legal personality to artificial systems may create accountability problems and that the legal benefits of such recognition are uncertain [4]. By contrast, Kurki approaches legal personality as a normative construction and considers circumstances in which artificial intelligences could theoretically perform functions associated with legal persons, particularly in commercial relations [5].

More recent scholarship continues this debate by examining the possibility of applying theories of corporate legal personality to artificial intelligence. The comparison is important because corporations demonstrate that legal personality does not necessarily depend upon biological existence or consciousness. At the same time, corporate personality is supported by organisational structures, human participants and established mechanisms of accountability, which makes the analogy with autonomous AI incomplete [6].

Ukrainian scholarship has likewise addressed the legal nature of AI and the problem of distinguishing between an object and a subject of law. Recent Ukrainian research emphasises that artificial intelligence creates difficulties for existing categories of legal personality and liability and requires a more precise understanding of the relationship between technological autonomy and legal consequences [7]. The question of AI and civil-law relations has also been examined in recent Ukrainian legal scholarship [8].

The unresolved issue is the lack of a sufficiently clear functional distinction between different technological systems. The broad concept of "artificial intelligence" may cover both relatively simple automated tools and systems capable of adaptive

and partially autonomous behaviour. A legal model that treats these technologies identically risks either imposing excessive regulation on ordinary automation or failing to respond adequately to genuinely autonomous systems. The present research addresses this gap by linking technological characteristics to specific legal consequences.

Task statement. The purpose of the research is to develop a functional legal approach to artificial intelligence and AI-enabled robotic process automation and to determine the conditions under which a highly autonomous AI system could potentially receive a special form of electronic legal status.

The study seeks to distinguish conventional automation from AI-enabled autonomy, clarify the informational and technological structure of AI systems, examine the relationship between autonomy and legal personality, and formulate a gradual model of legal regulation suitable for Ukraine and compatible with contemporary European approaches.

Outline of the main material of the study. Artificial intelligence and robotic process automation should be distinguished at the conceptual level. Conventional RPA is primarily designed to reproduce structured human actions. Its operation can normally be described through predetermined rules: the system receives input, performs a defined sequence of operations and produces an expected output. Such automation may substantially improve efficiency, but it does not necessarily create a new legal actor.

AI-enabled automation is different because the system may process unstructured information and derive outputs through statistical or machine-learning techniques. The system may identify patterns that were not individually programmed by a human operator and may modify its behaviour when confronted with new information. The difference is not merely technical. It affects the legal problem of attribution.

Where software simply performs a predetermined command, the relevant legal act can normally be attributed to the person or organisation that authorised the system. Where an adaptive system selects among several possible outcomes, the causal chain between human intention and the final result becomes more complex. This does not eliminate human responsibility, but it may make traditional attribution mechanisms less straightforward.

Technological autonomy should therefore be treated as a continuum. At the lowest level are deterministic automated systems that execute predefined instructions. A second level includes AI-assisted systems capable of analysis and recommendation while leaving the final decision to a human. A third level includes highly autonomous systems capable of adaptive behaviour, independent selection between alternatives and sustained interaction with their environment.

This distinction provides a more appropriate basis for legal regulation than the simple statement that "AI" constitutes one technological category. It also corresponds to the contemporary European approach. The Artificial Intelligence Act defines an AI system with reference to varying levels of autonomy and possible adaptiveness and establishes obligations according to the risks associated with different uses of AI [9].

The information dimension of artificial intelligence is equally important. An AI system cannot be reduced to a physical machine. Its functioning depends on the interaction of hardware, software, algorithms, data and computational processes. Each of these elements may have a different legal status.

Hardware can constitute an object of property. Software can be protected by intellectual property law. Data can be subject to rules concerning information, personal data and confidentiality. Algorithms may form part of protected software or constitute technical information. Yet the operational AI system is more than the simple sum of these components because its legally relevant behaviour emerges from their interaction.

This distinction is particularly important when an AI system generates new information. A traditional computer program normally produces a result according to a predetermined procedure. A machine-learning system may produce an output through a combination of training data, model parameters and new inputs. The developer may not have specified the exact result in advance.

This phenomenon creates difficult questions for intellectual property law. The current Ukrainian copyright framework is based upon the legal recognition of human creative activity. The relevant legislation is now governed by the Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights" of 1 December 2022 No. 2811-IX rather than the earlier 1993 legislation [11]. The current law is in force and has subsequently been amended.

Consequently, AI-generated output cannot automatically be treated as a work created by an artificial legal author equivalent to a natural person. The more appropriate distinction is between AI-assisted creation, where a human makes a legally significant creative contribution, and autonomous generation, where the system produces the output with limited or no creative intervention by a human.

International discussions confirm the importance of this distinction. WIPO has identified artificial intelligence as a significant issue for contemporary intellectual property systems, particularly in relation to inventions and the interpretation of the concept of an inventor. Its recent work emphasises that AI may contribute substantially to inventive activity while existing patent systems continue to rely upon human-centred concepts of inventorship [12].

The problem of artificial intelligence and legal personality is nevertheless broader than intellectual property. It concerns the fundamental question of whether technological autonomy can justify the creation of a new category of legal subject.

Legal personality is a normative category. A legal person exists because the legal system recognises a particular entity as capable of possessing rights and duties. The concept therefore does not necessarily correspond to biological life or consciousness. Corporations, for example, possess legal personality despite being institutional rather than biological entities.

This observation is relevant to AI but does not establish that AI should become a legal person. The legal personality of a corporation is supported by an identifiable organisational structure, human participants, assets and established mechanisms of representation and accountability. An autonomous AI system may lack these characteristics.

The philosophical problem of consciousness should also be separated from the legal problem of autonomy. It remains uncertain whether an artificial system can possess subjective experience in a sense comparable to human consciousness. Legal regulation, however, does not always require resolution of metaphysical questions. The law can regulate technologically autonomous systems according to observable functions.

For this reason, functional autonomy should be treated as more relevant than presumed machine consciousness. A system capable of independently receiving information, processing it, selecting between alternatives, adapting its behaviour and interacting with external actors may create legal problems even if it has no subjective consciousness whatsoever.

The concept of electronic personality should therefore be formulated in functional rather than anthropomorphic terms. An electronic person would not be a "human-like machine". It would be a special legal construction designed to solve specific problems created by highly autonomous technological systems.

A future special status could be considered only where several conditions exist simultaneously. The first is substantial functional autonomy. The system should perform activities that cannot reasonably be characterised as the simple execution of predetermined instructions. The second is adaptive capacity, meaning that the system can modify its operational behaviour in response to new circumstances. The third is legally relevant decision-making capacity. The fourth is technical traceability. Significant decisions must be recorded in a manner allowing subsequent reconstruction and audit.

Identification would constitute another essential condition. A system that is to participate in legally relevant relations should have a unique legal and technical identity. Registration could identify the system, its owner or operator, its manufacturer, its relevant technical characteristics and the applicable liability regime. Without such identification, electronic personality could instead facilitate the concealment of human responsibility.

Finally, the system should have a limited capacity to participate in legal relations. The existence of a special electronic status would not require recognition of political, family or other rights associated with natural persons. Its legal capacity could be restricted to commercial transactions, management of designated assets, contractual activity or other functions for which autonomous participation is justified.

This approach differs from the proposal to grant general legal personality to all autonomous robots. The European Parliament's 2017 resolution on civil law rules on robotics discussed the possibility, in the longer term, of creating a specific legal status for the most sophisticated autonomous robots. At the same time, the resolution was not itself legislation establishing electronic persons [13].

The subsequent development of European law is significant because the EU has adopted a different regulatory priority. The Artificial Intelligence Act establishes a risk-based framework centred on human-centric and trustworthy AI, fundamental rights, safety, transparency and accountability [9]. This development supports the conclusion that the immediate legal task is regulation of AI activity rather than recognition of machine personhood.

Civil liability illustrates the issue particularly clearly. When an autonomous AI system causes damage, several potential actors may be relevant: the manufacturer, developer, provider, owner, operator or user. Traditional liability rules can often allocate responsibility among these actors. A design defect may support manufacturer liability; defective programming may implicate the developer; negligent

deployment may implicate the operator; inadequate maintenance may implicate the owner.

The existence of AI autonomy does not automatically justify transferring liability to the machine. Legal personality and liability are conceptually separate. A system could potentially receive a special legal status while the economic responsibility for its actions remained attached to a human or legal entity. Conversely, strict liability or mandatory insurance could be introduced without granting the AI any legal personality.

Therefore, the first regulatory priority should be attribution rather than personification. Only if existing attribution mechanisms prove systematically inadequate should electronic personality be considered.

Contractual relations provide another field of application. Automated systems already perform transactions such as purchasing goods, selecting services, comparing offers and executing standardised operations. Where the system acts according to predetermined instructions, the resulting transaction can generally be attributed to the person who authorised its operation.

A more complex situation arises when an autonomous system determines significant contractual conditions without direct human approval. A future legal framework could recognise limited transactional capacity for registered autonomous systems. The AI could act as a legally recognised electronic agent within predetermined limits, while a responsible human or legal entity would remain identifiable.

Such a model would provide legal certainty without requiring full legal personality. It would also permit technical systems to perform commercial functions while preserving accountability.

Intellectual property provides a similar example. There are at least three possible approaches to AI-generated results. The first attributes the relevant rights to the developer of the system. The second focuses on the user who formulates the creative or inventive objective. The third treats the AI system itself as an author or inventor.

The third approach would require the most significant transformation of existing legal concepts. It could potentially be justified only if an AI system possessed the legal capacity necessary to hold rights and exercise them. Current Ukrainian legislation does not provide such a general status. The more cautious approach is therefore to distinguish AI-assisted results from autonomous AI-generated results and establish specific rules concerning ownership and protection.

The international intellectual property debate supports such differentiation. WIPO's recent analysis demonstrates that AI can contribute to innovation and creativity while simultaneously creating uncertainty regarding inventorship, patentability and ownership [12].

The development of these problems has also contributed to the emergence of what may be described as robot law. The term should be used carefully. At present, robot law is better understood as an interdisciplinary field than as an autonomous branch of law in the classical sense. It encompasses civil liability, contract law, intellectual property, data protection, consumer protection, labour law, transport regulation, administrative law and fundamental rights.

The interdisciplinary character of the field is reflected in the RoboLaw project, which examined robotics through legal and ethical perspectives and emphasised the importance of liability and technological regulation [3].

The civil-law dimension nevertheless remains particularly important. Questions concerning ownership, contracts, damage compensation, agency, intellectual property and legal personality are predominantly private-law questions. Consequently, the development of AI law should not be isolated from established principles of civil law.

For Ukraine, a gradual approach is preferable. The existing legal system already contains mechanisms that can regulate many applications of artificial intelligence. The Civil Code provides general rules concerning property, information and civil relations. Intellectual property legislation regulates software and works. Sectoral legislation can address specific technological risks.

At the same time, Ukraine does not yet have a single comprehensive statute governing all legal aspects of artificial intelligence. The Concept for the Development of Artificial Intelligence in Ukraine remains an important policy document and establishes the general direction for AI development.

The legislative strategy should therefore begin with terminology. Ukrainian legislation would benefit from distinguishing artificial intelligence, automated information systems, AI-enabled systems and highly autonomous systems. Without such differentiation, legal provisions may apply equally to technologies with substantially different levels of risk.

The next step should involve risk-based regulation. Systems used in healthcare, critical infrastructure, public administration, financial services or other areas affecting fundamental rights may require stricter safeguards than systems used for low-risk commercial automation. This approach corresponds to the logic of the European AI Act [9].

Transparency and traceability should constitute another central element. Developers and operators of significant AI systems should maintain sufficient technical documentation to reconstruct important decisions. This is particularly relevant where the system produces legally significant consequences for individuals.

Human oversight should also remain central. Technological autonomy cannot be used as a mechanism for transferring responsibility away from identifiable human actors. Where an AI system assists a human decision-maker, the responsible person should retain the ability to review, challenge or disregard the system's output.

The legal framework should also distinguish between autonomy and independence. A system can be technologically autonomous while remaining legally dependent upon a human or legal entity. This distinction is fundamental. Technical autonomy describes how a system operates; legal independence describes how the legal system allocates rights and obligations.

The proposed model can therefore be expressed conceptually as a gradual transition from an automated system to an AI-assisted system, then to a highly autonomous AI system and, only in exceptional circumstances, to a qualified electronic person. The movement between categories should depend upon legally defined functional criteria rather than upon the manufacturer's description of the technology.

Such a model prevents two opposite regulatory errors. The first is technological overregulation, under which ordinary software is treated as if it were an autonomous legal subject. The second is regulatory underinclusion, under which highly autonomous systems are treated as ordinary objects despite their ability to generate legally significant consequences.

The proposed approach also supports technological neutrality. Legislation should not be tied to particular brands, software architectures or programming languages. Instead, it should focus on legally relevant capabilities: autonomy, adaptiveness, decision-making, risk, traceability and capacity to interact with people and institutions.

The concept of electronic personality should consequently remain a prospective instrument. It should be considered only where the legal system demonstrates that existing concepts of ownership, agency, contractual representation, product liability and organisational responsibility are insufficient.

This position is consistent with the strongest arguments in the academic debate. Bryson, Diamantis and Grant warn that electronic personhood may create accountability gaps because legal personality does not automatically provide resources or effective mechanisms for compensation [4, pp. 273–291]. Kurki, however, demonstrates that legal personality is not necessarily dependent upon moral personhood and that artificial systems could theoretically perform legally significant functions in commercial contexts [5].

The disagreement between these approaches suggests that the question should not be formulated as a simple choice between "AI is a person" and "AI is a thing". A third approach is possible: AI can occupy different legal positions depending upon its technological and functional characteristics.

This differentiated model is particularly suitable for civil law. An ordinary automated system can remain an object or instrument. An AI-assisted system can function as an electronic tool or agent of a human or organisation. A highly autonomous system may receive a special regulatory status without being granted full legal personality. Only an exceptionally autonomous system could potentially qualify as a limited electronic person.

The practical advantage of this approach is that it preserves the existing structure of legal responsibility while leaving room for future technological developments. It also avoids the anthropomorphic assumption that technological autonomy necessarily implies human-like rights.

Conclusions. Artificial intelligence and AI-enabled robotic process automation should not be treated as a single homogeneous technological phenomenon. Conventional robotic process automation primarily reproduces predetermined operations, while AI-enabled systems may analyse information, adapt their behaviour and select among alternative outputs. This difference has direct legal significance because increasing autonomy complicates the attribution of actions and consequences to a particular human actor.

The study demonstrates that the legal nature of AI should be examined through interconnected technological, informational and normative dimensions. Hardware, software, algorithms, data and computational processes may have different legal regimes, while the AI system as a functional configuration cannot always be reduced to one of these elements.

Technological autonomy should not automatically result in legal personality. The philosophical question of whether artificial systems possess consciousness remains unresolved and is not an appropriate primary criterion for legal regulation. A functional approach is more suitable. Autonomy, adaptiveness, decision-making capacity, traceability, identification and participation in legally relevant relations can be assessed more objectively and translated into legal requirements.

The concept of electronic personality should therefore be understood as a prospective special legal construction rather than as an equivalent of human legal personality. Such a status, if eventually introduced, should be limited to exceptionally autonomous systems and should confer only those rights and obligations necessary for the functions recognised by law.

The principal areas requiring adaptation are civil liability, contractual relations and intellectual property. Existing legal mechanisms remain capable of regulating many forms of automation. The immediate task is therefore not to replace existing legal categories but to supplement them where technological autonomy creates identifiable regulatory gaps.

The contemporary European approach confirms the value of gradual regulation. The European Parliament's earlier discussion of electronic personality did not result in recognition of robots as general legal persons, while the subsequent Artificial Intelligence Act adopted a risk-based framework focused on safety, fundamental rights, transparency, accountability and human oversight [9, 13].

For Ukraine, the appropriate strategy is similarly evolutionary. The first stage should establish coherent terminology and classifications of automated and AI-enabled systems. The second should introduce risk-based requirements concerning transparency, documentation, traceability and human oversight. The third should clarify liability, insurance and compensation mechanisms and regulate AI-generated intellectual property and automated contractual activity. Only after sufficient technological and legal practice has accumulated should the legislature determine whether a limited electronic legal status is necessary.

The proposed functional model may consequently be described as a continuum: automated system → AI-assisted system → highly autonomous AI system → qualified electronic person. The transition between these categories should depend on objectively identifiable capabilities rather than on the mere use of the term "artificial intelligence".

Such an approach allows technological innovation to be integrated into the legal system without either artificially equating machines with human beings or leaving highly autonomous systems outside effective legal regulation. The further development of AI law should therefore concentrate on the allocation of responsibility, protection of fundamental rights, technological transparency and the creation of legally predictable mechanisms for dealing with autonomous digital activity.

Bibliography:

1. Abbott R. The Reasonable Robot: Artificial Intelligence and the Law. Cambridge : Cambridge University Press, 2020. 166 p. DOI: https://doi.org/10.1017/9781108631761.

2. Calo R. Robots in American Law. Seattle : University of Washington School of Law, 2016. 45 p. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2737598 (date of access: 07.09.2026).

3. Palmerini E., Bertolini A., Battaglia F., Koops B.-J., Carnevale A., Salvini P. RoboLaw: Towards a European framework for robotics regulation. *Robotics and Autonomous Systems.* 2016. Vol. 86. P. 78–85. DOI: https://doi.org/10.1016/j.robot.2016.08.026.

4. Bryson J. J., Diamantis M. E., Grant T. D. Of, for, and by the people: the legal lacuna of synthetic persons. *Artificial Intelligence and Law*. 2017. Vol. 25, No. 3. P. 273–291. DOI: https://doi.org/10.1007/s10506-017-9214-9.

5. Kurki V. A. J. The Legal Personhood of Artificial Intelligences. In: A Theory of Legal Personhood. Oxford : Oxford University Press, 2019. P. 175–190. DOI: https://doi.org/10.1093/oso/9780198844037.003.0007.

6. Hybrid theory of corporate legal personhood and its application to artificial intelligence. *SN Social Sciences*. 2023. Vol. 3. Article 78. DOI: https://doi.org/10.1007/s43545-023-00667-x.

7. Посикалюк О. Правова природа штучного інтелекту: між «об'єктом» і «суб'єктом». *Право України*. 2022. № 3. С. 116–124.

8. Матвєєв В. Ю. Штучний інтелект: суб'єкт чи об'єкт цивільних правовідносин? *Правова держава.* 2025. № 57. С. 173–179. DOI: https://doi.org/10.18524/2411-2054.2025.57.325396.

9. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act). *Official Journal of the European Union.* 2024. L 1689. P. 1–144. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj (date of access: 07.09.2026).

10. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 № 1556-р. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1556-2020-р (дата звернення: 07.09.2026).

11. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2811-20 (дата звернення: 07.09.2026).

12. World Intellectual Property Organization. AI Inventions. Geneva : WIPO, 2024. URL: https://www.wipo.int/publications/en/details.jsp?id=4734 (date of access: 07.09.2026).

13. European Parliament. European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL)). 2017. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0051_EN.html (date of access: 07.09.2026).

Бровченко Т. І. ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ТА РОБОТИЗОВАНА АВТОМАТИЗАЦІЯ ПРОЦЕСІВ У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЕЛЕКТРОННОЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ

Стрімкий розвиток штучного інтелекту (ШІ) та роботизованої автоматизації процесів (RPA) трансформує технологічне середовище, у якому виникають і реалізуються правовідносини. На відміну від традиційної автоматизації, що ґрунтується переважно на заздалегідь визначених правилах, системи ШІ здатні аналізувати значні обсяги даних, виявляти закономірності, формувати прогнози, адаптувати свою поведінку та обирати між альтернативними результатами. Це створює нові виклики у сфері атрибуції юридичних наслідків, відповідальності, договірних відносин та інтелектуальної власності.

У статті досліджено співвідношення ШІ та RPA з правової, технологічної та міждисциплінарної перспектив, з особливою увагою до взаємозв'язку технологічної автономності та правосуб'єктності. Обґрунтовано, що технологічна автономність сама по собі не може бути підставою для надання системі ШІ правосуб'єктності, оскільки правосуб'єктність є нормативною конструкцією, встановленою правом. Визначальним є питання про те, чи забезпечуватиме спеціальний правовий статус ефективне вирішення конкретних регуляторних проблем.

У дослідженні розмежовано традиційні автоматизовані інформаційні системи, системи ШІ, що допомагають у прийнятті рішень людиною, та високоавтономні системи ШІ. Якщо для традиційної автоматизації загалом можуть бути достатні чинні правові механізми, то системи, що використовують ШІ, та високоавтономні системи потребують додаткових гарантій щодо прозорості, простежуваності, людського контролю та відповідальності. Також розглянуто інформаційну структуру ШІ та необхідність розмежування апаратного забезпечення, програмного забезпечення, алгоритмів, моделей і даних у контексті права власності, інтелектуальної власності та відповідальності.

Концепцію електронної особи проаналізовано в контексті сучасного європейського підходу, зокрема Регламенту (ЄС) 2024/1689 (Artificial Intelligence Act), який встановлює ризик-орієнтовану систему регулювання, спрямовану на забезпечення безпеки, фундаментальних прав, прозорості та людського контролю. Для України запропоновано поетапну модель регулювання, що ґрунтується на узгодженій термінології, ризик-орієнтованій класифікації, забезпеченні прозорості, простежуваності, людського контролю та чітких правил відповідальності. Подальше регулювання має охоплювати автоматизовану договірну діяльність, результати, створені з використанням ШІ, та страхування ризиків. Спеціальний електронний правовий статус доцільно розглядати лише після того, як достатня технологічна, законодавча та судова практика засвідчить недостатність чинних правових механізмів.

Ключові слова: *штучний інтелект, роботизована автоматизація процесів, автоматизація на основі штучного інтелекту, автономні системи, електронна особа, правосуб'єктність, цивільне право, юридична відповідальність, інтелектуальна власність, правове регулювання штучного інтелекту.*

Дата першого надходження статті до видання: 07.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 341.9.018
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/09

Кас'яновський І. О.
https://orcid.org/0000-0002-3282-6101
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОГО ДОГОВІРНОГО ПРАВА ЯК ОСНОВА РЕГУЛЮВАННЯ СУЧАСНИХ СПОРТИВНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Дослідження присвячено аналізу принципів міжнародного договірного права як фундаментальної основи регулювання сучасних спортивних правовідносин в умовах глобалізації професійного спорту та розширення транскордонної спортивної діяльності. Обґрунтовано, що міжнародні спортивні договори, які укладаються між спортсменами, спортивними клубами, федераціями, агентами, спонсорами та іншими учасниками спортивної індустрії, потребують єдиних правових засад, здатних забезпечити стабільність і передбачуваність договірного регулювання. Проаналізовано зміст основоположних принципів міжнародного договірного права, зокрема свободи договору, автономії волі сторін, добросовісності, обов'язковості виконання договору (pacta sunt servanda), справедливості та пропорційності. Визначено їх значення для укладення, тлумачення та виконання міжнародних спортивних договорів, а також для забезпечення належного балансу прав та інтересів учасників професійних спортивних відносин. Доведено, що найбільш повне нормативне закріплення зазначених принципів міститься у Принципах міжнародних комерційних договорів УНІДРУА, які, незважаючи на рекомендаційний характер, виконують роль універсальної моделі міжнародного договірного регулювання та можуть застосовуватися як орієнтир у сфері професійного спорту. Окрему увагу приділено аналізу lex sportiva та практики Спортивного арбітражного суду (CAS), що підтверджують імплементацію загальних принципів міжнародного договірного права у процесі вирішення міжнародних спортивних спорів. Зроблено висновок, що універсальні принципи міжнародного договірного права становлять концептуальну основу сучасного спортивного договірного регулювання, а Принципи УНІДРУА сприяють формуванню єдиних міжнародних стандартів регулювання спортивних правовідносин.

Ключові слова: *міжнародне договірне право, спортивні правовідносини, Принципи УНІДРУА, свобода договору, добросовісність, pacta sunt servanda, lex sportiva, Спортивний арбітражний суд (CAS).*

Постановка проблеми. Сучасний розвиток міжнародної спортивної діяльності істотно ускладнив характер правових зв'язків, що виникають у професійному спорті. Договірні відносини у цій сфері дедалі частіше виходять за межі одного національного правопорядку та охоплюють широке коло суб'єктів. При цьому правове регулювання таких відносин формується під впливом різних за своєю природою нормативних джерел і механізмів, включаючи національне та міжнародне право, правила спортивних організацій, lex sportiva і практику Спортивного арбітражного суду (CAS). За відсутності єдиного нормативного механізму регулювання міжнародних спортивних договорів особливої актуальності набуває пошук спільних правових орієнтирів, які могли б забезпечити послідовність і передбачуваність договірних відносин у спортивній сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика правового регулювання міжнародних договірних відносин та визначення змісту основоположних договірних принципів посідає важливе місце у доктрині міжнародного приватного права. У вітчизняній правовій науці відповідні питання висвітлювалися, зокрема, у працях А. С. Довгерта та В. І. Кисіля [1; 2], які досліджували загальні засади міжнародного приватноправового і договірного регулювання. Водночас окремий напрям зарубіжних досліджень становлять питання формування та функціонування lex sportiva. Значний внесок у розроблення цієї концепції зробили К. Фостер, Дж. Нафзігер, Л. Казіні, А. Дюваль [3; 4; 5; 6] та інші науковці, які розглядали природу автономного спортивного правопорядку, роль міжнародних спортивних федерацій та значення практики Спортивного арбітражного

© Кас'яновський І. О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

суду (CAS) у формуванні універсальних правил регулювання міжнародного спорту.

Попри значну увагу науковців до міжнародного договірного права та розвитку lex sportiva як окремих напрямів дослідження, питання їх взаємозв'язку залишається недостатньо дослідженим. Зокрема, потребує подальшого вивчення можливість застосування універсальних принципів міжнародного договірного права до спортивних контрактів, а також значення Принципів міжнародних комерційних договорів УНІДРУА для формування узгоджених стандартів регулювання міжнародних спортивних правовідносин. Це зумовлює необхідність комплексного аналізу співвідношення загальних договірних принципів, Принципів УНІДРУА, lex sportiva та практики CAS у сучасному міжнародному спортивному праві.

Постановка завдання. Метою статті є визначення ролі принципів міжнародного договірного права у регулюванні сучасних спортивних правовідносин та з'ясування значення Принципів УНІДРУА, lex sportiva і практики Спортивного арбітражного суду (CAS) у формуванні універсальних підходів до регулювання міжнародних спортивних договорів.

Виклад основного матеріалу. Сучасний етап розвитку міжнародного спортивного руху характеризується стрімкою глобалізацією професійного спорту та постійним зростанням кількості транскордонних правовідносин. Участь спортсменів у міжнародних змаганнях, укладення контрактів із закордонними спортивними клубами, здійснення міжнародних трансферів, залучення спонсорів, укладення договорів щодо трансляції спортивних подій та комерційного використання об'єктів інтелектуальної власності свідчать про те, що сучасний спорт дедалі більше функціонує як складова світового економічного та правового простору.

На відміну від традиційних приватноправових відносин, спортивні правовідносини характеризуються комплексністю правового регулювання, оскільки одночасно підпадають під дію національного законодавства, міжнародних договорів, регламентів міжнародних спортивних організацій, внутрішніх правил спортивних федерацій та практики міжнародного спортивного арбітражу. Така багаторівнева система регулювання зумовлює необхідність існування універсальних правових засад, здатних забезпечити єдність підходів до укладення, виконання, тлумачення та припинення міжнародних спортивних договорів.

У цьому контексті особливого значення набувають принципи міжнародного договірного права, які становлять фундамент сучасного міжнародного приватноправового регулювання. Саме вони забезпечують реалізацію автономії волі сторін, стабільність договірних зобов'язань, баланс інтересів учасників правовідносин, а також передбачуваність правозастосовної практики незалежно від юрисдикції, у межах якої виникає відповідний спір. Зазначені принципи мають універсальний характер і застосовуються далеко за межами класичних міжнародних комерційних відносин, поступово поширюючись і на сферу професійного спорту.

Найбільш системне відображення універсальні принципи міжнародного договірного права отримали у Принципах міжнародних комерційних договорів УНІДРУА [7], які сьогодні визнаються одним із найавторитетніших міжнародних актів «м'якого права» у сфері договірного регулювання. Незважаючи на їх первісну орієнтацію на міжнародні комерційні договори, закріплені в них принципи добросовісності, свободи договору, обов'язковості договору (*pacta sunt servanda*), справедливості та розумності дедалі частіше використовуються як універсальні стандарти оцінки договірної поведінки у різних сферах міжнародної діяльності, зокрема у професійному спорті.

Водночас розвиток автономної системи lex sportiva, діяльність міжнародних спортивних федерацій та практика Спортивного арбітражного суду (CAS) свідчать про поступове формування спеціалізованої моделі договірного регулювання, яка значною мірою ґрунтується саме на загальних принципах міжнародного договірного права. Це актуалізує необхідність дослідження ролі таких принципів як концептуальної основи сучасних спортивних правовідносин, а також визначення місця Принципів УНІДРУА у формуванні єдиних стандартів міжнародного спортивного договірного регулювання.

Міжнародні спортивні правовідносини за своєю правовою природою ґрунтуються переважно на договірних засадах. Взаємодія спортсменів, спортивних клубів, федерацій, агентів, спонсорів, організаторів змагань, мовників та інших учасників спортивної діяльності реалізується шляхом укладення різноманітних договорів, більшість з яких має міжнародний характер. Саме тому ефективність функціонування сучасного професійного спорту значною мірою залежить від стабільності договірного регулювання та дотримання універсальних принципів міжнародного договірного права.

На відміну від детальних норм національного законодавства чи спеціальних регламентів міжнародних спортивних федерацій, принципи міжна-

родного договірного права мають універсальний характер. Вони формують базові засади укладення, виконання, тлумачення та припинення договорів незалежно від предмета правового регулювання, забезпечуючи єдність договірної практики в умовах різноманіття національних правових систем. Саме тому такі принципи дедалі частіше розглядаються як загальні стандарти договірної поведінки, що поширюються і на сферу міжнародного спорту.

Одним із фундаментальних принципів міжнародного договірного права є принцип свободи договору [8]. Його зміст полягає у визнанні права сторін самостійно визначати умови договірних відносин, обирати контрагента, погоджувати права та обов'язки, а також встановлювати механізми врегулювання можливих спорів. Для міжнародних спортивних договорів зазначений принцип має особливе значення, оскільки дозволяє враховувати специфіку окремих видів спорту, статус спортсмена, вимоги міжнародних федерацій, особливості трансферних процедур, комерційних прав та інших елементів спортивної діяльності. Водночас свобода договору не є абсолютною, оскільки обмежується імперативними нормами застосовного права, міжнародними спортивними регламентами та вимогами публічного порядку.

Не менш важливим є принцип обов'язковості договору (*pacta sunt servanda*), який традиційно визнається однією з основ міжнародного договірного права. Його сутність полягає в обов'язку сторін належним чином виконувати взяті на себе договірні зобов'язання. У сфері професійного спорту цей принцип набуває особливого значення, адже забезпечує стабільність спортивних контрактів, передбачуваність трансферної системи, виконання фінансових зобов'язань між клубами, спортсменами та іншими суб'єктами спортивної діяльності. Саме завдяки принципу *pacta sunt servanda* забезпечується довіра учасників міжнародного спортивного обороту до укладених договорів, що є необхідною передумовою ефективного функціонування світового спортивного ринку.

Ключове місце у сучасному міжнародному договірному праві посідає також принцип добросовісності, який на сьогодні розглядається не лише як моральна категорія, а й як універсальний юридичний стандарт поведінки сторін договірних відносин. Добросовісність передбачає чесне здійснення прав, належне виконання договірних обов'язків, недопустимість зловживання правом та взаємне врахування законних інтересів контрагента. Для міжнародних спортивних правовідносин цей принцип має особливе значення, оскільки більшість спортивних контрактів характеризується тривалим характером виконання, високим рівнем взаємної довіри сторін та значною залежністю від репутаційних факторів. Недобросовісна поведінка будь-якого учасника здатна негативно вплинути не лише на виконання конкретного договору, а й на стабільність спортивних відносин загалом.

Поряд із добросовісністю важливу роль відіграють принципи справедливості, розумності та пропорційності [2], які дедалі частіше використовуються при оцінці договірної поведінки сторін та вирішенні міжнародних приватноправових спорів. Застосування зазначених принципів дозволяє забезпечити баланс інтересів учасників договірних відносин, уникнути надмірного обмеження прав однієї зі сторін та сприяє прийняттю рішень, що відповідають загальним засадам права. У сфері професійного спорту це має особливе значення під час оцінки дисциплінарних санкцій, визначення розміру компенсації за порушення контракту, тлумачення неоднозначних договірних положень, а також у випадках дострокового припинення спортивних договорів.

Особливістю сучасного міжнародного спортивного права є те, що зазначені принципи функціонують не ізольовано, а в комплексному взаємозв'язку з регламентами міжнародних спортивних організацій, положеннями lex sportiva та практикою міжнародного спортивного арбітражу. Саме вони забезпечують внутрішню узгодженість усієї системи спортивного договірного регулювання, дозволяючи застосовувати однакові підходи незалежно від виду спорту чи юрисдикції, у якій виникає відповідний спір.

Таким чином, принципи міжнародного договірного права сьогодні виконують значно ширшу функцію, ніж регулювання виключно міжнародних комерційних договорів. Вони формують універсальну нормативну основу сучасних міжнародних спортивних правовідносин, забезпечуючи стабільність договірного обороту, передбачуваність правозастосування та баланс інтересів усіх учасників спортивної діяльності. Найбільш повне та системне відображення зазначені принципи отримали у Принципах міжнародних комерційних договорів УНІДРУА, які кодифікували універсальні засади міжнародного договірного права та створили модель їх практичного застосування у різних сферах міжнародного приватноправового регулювання, у тому числі й у сфері професійного спорту. Це зумовлює необхідність окремого аналізу Принципів УНІДРУА як кодифікованого прояву універсальних принципів міжнародного договірного права.

Особливість Принципів УНІДРУА полягає у їх наднаціональному характері. На відміну від міжнародних договорів, вони не мають обов'язкової юридичної сили для держав, однак широко використовуються як універсальний орієнтир під час укладення, виконання та тлумачення міжнародних договорів. Їх нормативна цінність визначається насамперед тим, що вони відображають узгоджені підходи різних правових систем до основоположних питань договірного права, поєднуючи елементи континентальної та англо-американської правових традицій. Саме тому Принципи УНІДРУА дедалі частіше розглядаються не лише як модельний акт для міжнародної торгівлі, а як універсальна модель сучасного міжнародного договірного регулювання.

Концептуально, Принципи УНІДРУА ґрунтуються на тих самих універсальних засадах, які визначають зміст сучасного міжнародного договірного права: свободі договору, автономії волі сторін, добросовісності, обов'язковості договору (*pacta sunt servanda*), розумності, справедливості та забезпеченні балансу інтересів учасників договірних відносин. При цьому особливістю Принципів є не лише закріплення зазначених принципів, а й розроблення комплексного механізму їх практичної реалізації на всіх етапах існування договору.

Принципи УНІДРУА не обмежуються лише закріпленням класичних договірних принципів. Вони містять низку механізмів, що набувають особливої актуальності саме у сфері міжнародного спорту. До них належить правило *contra proferentem*, відповідно до якого неоднозначні положення договору тлумачаться проти сторони, яка їх сформулювала [7]. Зазначений підхід має важливе практичне значення при оцінці типових контрактів, що пропонуються міжнародними спортивними федераціями, професійними лігами чи спортивними клубами, коли одна зі сторін фактично позбавлена можливості впливати на зміст окремих договірних умов.

Ще одним прикладом адаптивності Принципів УНІДРУА є концепція hardship, яка передбачає можливість перегляду умов договору у випадку істотної зміни обставин, що порушують економічну рівновагу між сторонами. На відміну від традиційного підходу, орієнтованого переважно на припинення договірних відносин, Принципи УНІДРУА виходять із пріоритету збереження договору шляхом його адаптації до нових умов. Для сучасного спорту така модель є особливо актуальною з огляду на можливість перенесення міжнародних змагань, введення обмежень участі спортсменів, зміну календаря спортивних подій або виникнення інших непередбачуваних обставин, які можуть істотно впливати на виконання спортивних контрактів.

Таким чином, значення Принципів УНІДРУА полягає не лише у кодифікації універсальних принципів міжнародного договірного права, а й у створенні комплексної моделі їх практичної реалізації у міжнародних договірних відносинах, зокрема у застосуванні до міжнародних спортивних договорів.

При цьому, глобалізація професійного спорту сприяла формуванню автономної системи нормативного регулювання спортивних правовідносин, яка в юридичній доктрині отримала назву *lex sportiva* [3]. Вона охоплює нормативні акти міжнародних спортивних федерацій, положення Олімпійської хартії, регламенти міжнародних спортивних організацій, практику Спортивного арбітражного суду (CAS), а також загальні принципи права, що застосовуються під час вирішення міжнародних спортивних спорів. На відміну від національного законодавства, *lex sportiva* не є самостійною правовою системою у класичному розумінні, однак являє собою комплекс взаємопов'язаних нормативних положень і принципів, які забезпечують єдність регулювання міжнародної спортивної діяльності.

Особливість *lex sportiva* полягає у тому, що вона сформувалася не шляхом прийняття універсального міжнародного договору, а внаслідок тривалого розвитку практики міжнародних спортивних федерацій та діяльності Спортивного арбітражного суду. Саме CAS, вирішуючи спори між спортсменами, клубами, федераціями, агентами та іншими суб'єктами спортивної діяльності, сформував єдині підходи до застосування загальних принципів права у сфері міжнародного спорту. У зв'язку з цим у сучасній доктрині CAS нерідко розглядається не лише як арбітражна інституція, а й як один із ключових суб'єктів формування *lex sportiva*.

Попри автономний характер спортивного регулювання, практика CAS свідчить, що під час вирішення міжнародних спортивних спорів арбітраж не обмежується виключно застосуванням регламентів міжнародних федерацій. Навпаки, значна кількість рішень ґрунтується на універсальних принципах міжнародного договірного права, які використовуються як загальні критерії оцінки поведінки сторін, тлумачення договірних положень та визначення правових наслідків порушення договірних зобов'язань. Саме тому можна

стверджувати, що *lex sportiva* не протиставляється міжнародному договірному праву, а розвивається на його концептуальній основі.

Одним із найбільш послідовно застосовуваних CAS принципів є принцип обов'язковості договору (*pacta sunt servanda*), який забезпечує стабільність міжнародних спортивних контрактів. Його практичне значення яскраво простежується у справі CAS 2008/A/1519–1520 Matuzalem [9], що стосувалася одностороннього розірвання професійного контракту футболістом без поважної причини. Розглядаючи спір, арбітраж підкреслив, що договірні зобов'язання повинні виконуватися належним чином, а їх безпідставне порушення не може залишатися без відповідних правових наслідків. Водночас CAS наголосив, що застосування санкцій повинно забезпечувати баланс між захистом стабільності договірних відносин та недопущенням надмірного обмеження прав спортсмена. Таким чином, принцип *pacta sunt servanda* був застосований не формально, а у взаємозв'язку із принципами справедливості та пропорційності.

Аналіз практики CAS дозволяє зробити висновок, що універсальні принципи міжнародного договірного права не лише зберігають своє значення у сфері професійного спорту, а й отримують подальший розвиток відповідно до специфіки спортивної діяльності. При цьому *lex sportiva* не створює альтернативної системи договірного регулювання, а адаптує загальні принципи міжнародного договірного права до особливостей спортивних правовідносин.

Висновки. Таким чином, дослідження показало, що фундаментом сучасних міжнародних спортивних договорів виступають загальні принципи міжнародного договірного права, серед яких ключове значення мають свобода договору, автономія волі сторін, принцип *pacta sunt servanda*, добросовісність, справедливість і пропорційність. Саме вони забезпечують баланс інтересів сторін, належне виконання договірних зобов'язань та ефективний захист прав учасників міжнародних спортивних правовідносин. При цьому, найбільш повне нормативне відображення зазначені принципи отримали у Принципах міжнародних комерційних договорів УНІДРУА, які, незважаючи на їх рекомендаційний характер, сформували універсальну модель міжнародного договірного регулювання. Завдяки комплексному закріпленню механізмів реалізації фундаментальних договірних принципів Принципи УНІДРУА можуть розглядатися не лише як інструмент гармонізації міжнародних комерційних відносин, а й як концептуальна основа регулювання інших видів міжнародних приватноправових відносин, зокрема у сфері професійного спорту.

Список літератури:

1. Міжнародне приватне право. Міжнародні договори України / відп. ред. та упоряд. А. Довгерт, В. Крохмаль. Київ : Port Royal, 2000. Т. 1. 992 с.

2. Кисіль В. І. Міжнародне приватне право: питання кодифікації. Київ : Україна, 2000. 430 с.

3. Foster K. Is There a Global Sports Law? *Entertainment Law*. 2003. Vol. 2. No 1. P. 1–18.

4. Nafziger J. A. R. International Sports Law. 2nd ed. Ardsley, NY : Transnational Publishers, 2004.

5. Casini L. Sports Law: A Global Legal Order? Law & Society Forum. Honolulu, HI, June 2012. 18 p.

6. Duval A. Lex Sportiva: A Playground for Transnational Law. *European Law Journal*. 2013. Vol. 19, No. 6. P. 822–842.

7. UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts 2016. Rome: International Institute for the Unification of Private Law (UNIDROIT), 2016. URL: https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2016-English-bl.pdf (дата звернення: 05.09.2026).

8. Міжнародне приватне право: підручник / за ред. А. С. Довгерта, В. І. Кисіля. Київ : Алерта, 2012. 376 с.

9. Matuzalém Francelino da Silva v. FIFA & FC Shakhtar Donetsk. CAS 2008/A/1519 & CAS 2008/A/1520. Award of the Court of Arbitration for Sport. URL: https://arbitrationlaw.com/sites/default/files/free_pdfs/CAS%202008-A-1519-1520%20FCSD%20v%20MFS%20et%20al%20Award.pdf (дата звернення: 05.09.2026).

Kasianovskyi I. O. PRINCIPLES OF INTERNATIONAL CONTRACT LAW AS THE BASIS FOR REGULATING MODERN SPORTS LEGAL RELATIONS

The study is devoted to the analysis of the principles of international contract law as a fundamental basis for regulating contemporary sports legal relations in the context of the globalization of professional sport and the expansion of cross-border sporting activities. It is argued that international sports contracts concluded between athletes, sports clubs, federations, agents, sponsors, and other participants in the sports industry require a unified legal framework capable of ensuring the stability and predictability of contractual regulation. The study analyses the content of the fundamental principles of international contract law, including freedom

of contract, party autonomy, good faith, the binding force of contracts (pacta sunt servanda), fairness, and proportionality. Their significance for the conclusion, interpretation, and performance of international sports contracts, as well as for ensuring an appropriate balance between the rights and interests of participants in professional sports relations, is identified. It is demonstrated that the most comprehensive normative expression of these principles is found in the UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts, which, despite their non-binding nature, serve as a universal model for international contractual regulation and may be used as a point of reference in the field of professional sport. Particular attention is paid to the analysis of lex sportiva and the jurisprudence of the Court of Arbitration for Sport (CAS), which confirm the implementation of the general principles of international contract law in the resolution of international sports disputes. It is concluded that the universal principles of international contract law constitute the conceptual foundation of contemporary sports contractual regulation, while the UNIDROIT Principles contribute to the development of uniform international standards for the regulation of sports legal relations.

Keywords: *international contract law, sports legal relations, UNIDROIT Principles, freedom of contract, good faith, pacta sunt servanda, lex sportiva, Court of Arbitration for Sport (CAS).*

Дата першого надходження статті до видання: 10.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 347.214
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/10

Короєд С. О.
https://orcid.org/0000-0001-7899-957X
Науково-дослідний інститут публічного права

НЕЗАВЕРШЕНЕ БУДІВНИЦТВО ЯК ОБ'ЄКТ ПОДІЛУ І СПАДКУВАННЯ В СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ

Стаття присвячена питанням захисту прав на об'єкти, які незавершені будівництвом та/або не прийняті до експлуатації (включаючи об'єкти самочинного будівництва), коли забудовниками виступають безпосередньо громадяни, зокрема власники земельних ділянок, а об'єктами будівництва є приватні небагатоквартирні житлові будинки, які не є майбутнім об'єктом нерухомості. На основі актуальної судової практики Верховного Суду визначається правовий статус незавершеного будівництва (включаючи самочинного) як об'єктів поділу (зокрема при поділі спільного майна подружжя) та спадкування (у зв'язку із неможливістю оформлення спадкових прав в нотаріальному порядку), та належні способи захисту прав забудовника (його подружжя, члена його сім'ї чи його спадкоємця) на такі об'єкти. Робиться висновок, що як в науковій літературі, так й судовій практиці допускається визнання за об'єктами незавершеного будівництва статусу об'єктів цивільних прав (об'єктів права власності), зокрема у спорах щодо їх поділу чи спадкування з метою захисту права власності на них та усунення правової невизначеності як в правах власників (забудовника, його подружжя, члена його сім'ї, його спадкоємця) і розміру їх часток, так й в правовому режимі такого об'єкта. Можливість визнання незавершеного будівництва об'єктом нерухомого майна (а не будівельними матеріалами), а відтак й об'єктом поділу чи спадкування (із визначенням часток в такому об'єкті незавершеного будівництва за співвласниками, якщо можливо довести до кінця будівництво) пов'язана передусім із тим, що такий об'єкт не повинен мати ознаки самочинного будівництва в розуміння ст. 376 ЦК України, оскільки в такому випадку мова може йти лише про визнання права на будівельні матеріали і конструктивні елементи будинку. Разом з тим, якщо мова йде про спадкоємців забудовника і коли ступінь готовності об'єкту незавершеного будівництва не дозволяє визначити окремі частини, що підлягають виділу спадкоємцям, та за відсутності ознак самочинного будівництва, то належним способом захисту буде визнання за ними в порядку спадкування прав і обов'язків забудовника, з визнанням права власності на будівельні матеріали.

Ключові слова: *об'єкт незавершеного будівництва, самочинне будівництво, нерухоме майно, будівельні матеріали і конструкції, право власності, поділ, спадкування, забудовник, подружжя, спадкоємці, визнання права, судовий захист.*

Постановка проблеми. Нещодавно ми вже розглядали питання захисту прав, передусім інвесторів (замовників будівництва), на об'єкти незавершеного будівництва (житлової нерухомості або нежилі приміщення в багатоквартирних будинках або приміщення паркінгів), будівництво яких розпочалось з використанням механізмів на підставі законодавства, яке діяло до набрання чинності Законом України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» (тобто до 10 жовтня 2022 р.) [1], а також нових механізмів, запроваджених цим Законом [2]. Проте розглянуті нами питання не охоплюють ситуацій, коли забудовниками виступають безпосередньо громадяни, зокрема власники земельних ділянок, а об'єктами будівництва є приватні небагатоквартирні житлові будинки, які не є майбутнім об'єктом нерухомості. Саме такі об'єкти, які незавершені будівництвом та/або не прийняті до експлуатації, а також об'єкти самочинного будівництва, зазвичай й виступають об'єктами поділу (зокрема при поділі спільного майна подружжя) або спадкування (у зв'язку із неможливістю оформлення спадкових прав в нотаріальному порядку) та у зв'язку з цим стають предметом судових спорів. Водночас непослі-

© Короєд С. О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

довна судова практика щодо можливості визнання незавершеного будівництва об'єктами цивільних прав та належних способів захисту прав на них не сприяє правовій визначеності, а відтак й ефективному судовому захисту права власності на такі об'єкти за забудовником (його подружжям, членом його сім'ї чи його спадкоємцем).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов'язані із правовим статусом об'єктів незавершеного будівництва (включаючи самочинно збудоване нерухоме майно) та захистом права власності на них останніми роками безпосередньо висвітлювали в своїх публікаціях окремі науковці (зокрема, Д. М. Беззубов [3], А. А. Герц [4], С. Г. Деледивка [5], О. Є. Кухарєв [6], В. В. Нікітенко [7], В. І. Теремецький [8], а також деякі судді Верхового Суду в своїх презентаціях (зокрема, Н. О. Волковицька [9], Є. В. Краснов [10; 11], В. Ю. Уркевич [12]). Водночас питання правового статусу незавершеного будівництва як об'єкт поділу і спадкування в різних спірних ситуаціях, з урахуванням практики Верховного Суду, окремо не розглядалось.

Постановка завдання. З огляду на це метою нашої статті є встановлення, на основі актуальної судової практики Верховного Суду, правового статусу незавершеного будівництва (включаючи самочинне) як об'єктів поділу (зокрема при поділі спільного майна подружжя) та спадкування (у зв'язку із неможливістю оформлення спадкових прав в нотаріальному порядку) та визначення належних способів захисту прав забудовника (його подружжя, члена його сім'ї чи його спадкоємця) на такі об'єкти.

Виклад основного матеріалу. Одразу ж варто звернути увагу, що особливістю правового статусу нерухомого майна є те, що у процесі створення воно по черзі може набувати два статуси (незавершене будівництвом нерухоме майно і завершене нерухоме майно) [3, с. 12]; водночас об'єкти самочинного будівництва за своєю природою завжди є незавершеними, оскільки за відсутності відповідних дозволів / планів / проєктів чи в разі порушення визначених ними умов не можуть бути введені в експлуатацію за звичайною процедурою. Водночас далеко не кожен об'єкт незавершеного будівництва є самочинним [13]. При цьому в науковій літературі визначено, що об'єкт незавершеного будівництва має подвійну правову природу – з одного боку, він є самостійним об'єктом цивільного обороту, а з іншого – тимчасовим станом нерухомого майна, яке перебуває в процесі створення [4, с. 230].

Аналіз судової практики свідчить, що об'єкти незавершеного будівництва (тобто незавершені будівництвом та/або неприйняті до експлуатації) можуть визнаватися судом об'єктом цивільних прав (об'єктом цивільного обороту), зокрема у спорах щодо їх поділу чи спадкування з метою захисту права власності на них, але лише за відсутності факту самочинного будівництва. Так, у випадку, коли особа збудувала об'єкт нерухомого майна самочинно, вона не стає його власником. Особа залишається власником будівельних матеріалів і робіт, але не стає власником саме об'єкта нерухомого майна. Навіть якщо суд погодиться з тим, що об'єкт незавершеного будівництва є об'єктом нерухомого майна (будівлею або спорудою), відповідач не є його власником, бо не набув права власності на нього з огляду на імперативний припис ч. 2 ст. 376 ЦК України [12]. Доки право власності на збудований об'єкт (об'єкт незавершеного будівництва) ні за ким не зареєстроване, такий об'єкт як об'єкт права власності не існує взагалі (постанова Верховного Суду від 18 грудня 2024 року у справі № 906/1320/23) [10]. Науковці також вважають, що самочинне будівництво є дефектним, необоротоздатним об'єктом цивільних прав, а метою цивільно-правового регулювання таких суспільних відносин є введення в обіг якомога більшої кількості об'єктів, приведення у відповідність до закону їх обігу, виведення таких із правового режиму напівлегальності та обмеженості з одного боку, а також дотримання прав і інтересів широкого загалу з іншого [5, с. 45]. Так, в одній зі справ Верховний Суд зробив висновок, що оскільки спірний житловий будинок, який був реконструйований колишнім подружжям за відсутності дозвільних документів та проєкту, в установленому законом порядку не прийнятий в експлуатацію, відтак в розумінні статті 376 ЦК України є самочинним будівництвом, тому відсутні підстави для визнання зазначеного майна об'єктом права власності (спільною сумісною власністю подружжя) та його поділу як нерухомого майна [14]. При цьому, як вважає Верховний Суд, зміст приписів статті 376 ЦК України підтверджує неможливість застосування інших, ніж ті, що встановлені цією статтею, способів легітимізації (узаконення) самочинного будівництва та набуття права власності на такі об'єкти. Реєстрація права власності на самочинне будівництво за особою, яка його здійснила, не змінює правовий режим такого будівництва як самочинного (постанова Великої Палати Верховного Суду від 23 червня 2020 року у справі

№ 680/214/16-ц). А звернення до суду з позовом про визнання права власності на самочинне будівництво має здійснюватися за наявності даних про те, що це питання було предметом розгляду компетентного державного органу, рішення якого чи його відсутність дають підстави вважати про наявність спору про право (постанова Верховного Суду від 23 вересня 2019 року у справі № 309/3887/17) [12]. Як приклад, можна навести справу, в якій Верховний Суд погодився з висновком апеляційного суду про задоволення позовної вимоги про визнання права власності на самочинно збудований об'єкт, заявленої на підставі частини п'ятої статті 376 ЦК України, оскільки спірну будівлю збудовано без документа, який дає право виконувати будівельні роботи, й особа, яка здійснила самочинне будівництво, не є власником чи користувачем земельної ділянки, а отже, вона (будівля) є самочинно збудованим об'єктом, а не є об'єктом незавершеного будівництва, та на неї може бути визнано право власності за рішенням суду, а також визнання права власності Київради на спірну будівлю за рішенням суду дозволить ввести спірний об'єкт в експлуатацію шляхом подання нею до відповідного органу державного архітектурно-будівельного контролю декларації про готовність до експлуатації за формою, наведеною в додатку 5 до Порядку про прийняття в експлуатацію закінчених будівництвом об'єктів (постанова Верховного Суду від 15 березня 2023 року у справі № 910/5501/21) [10]. Подібний підхід підтримувався ще Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ, який роз'яснював, що право власності на самочинно збудовані житлові будинки, будівлі, споруди, інше нерухоме майно не набувають як особи, які здійснили це будівництво, так і їхні спадкоємці. Це майно не є об'єктом права власності, воно не може бути предметом поділу та встановлення порядку користування в судовому порядку; на нього не може бути звернено стягнення за виконавчими документами, у тому числі продаж його з прилюдних торгів (п. 6 постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 30.03.2012 № 6 «Про практику застосування судами статті 376 Цивільного кодексу України (про правовий режим самочинного будівництва)»). Водночас варто зауважити, що незважаючи на те, що Велика Палата Верховного Суду констатувала неможливість застосування інших, ніж ті, що встановлені статтею 376 ЦК України, способів легітимізації (узаконення) самочинного будівництва та набуття права власності на такі об'єкти [15], окремі науковці все ж допускають можливість визнання відповідного речового права на самочинне будівництво не лише на підставі судового рішення, а й рішення адміністративного органу [8, с. 176].

Водночас, без прив'язки до самочинного будівництва, Верховний Суд вважає за можливе поділ об'єкта незавершеного будівництва між подружжям (включаючи спадкоємців). Зокрема, в одній зі справ Верховний Суд зазначив, що новостворене нерухоме майно набуває юридичного статусу житлового будинку після прийняття його до експлуатації і з моменту державної реєстрації права власності на нього. Однак до цього, не будучи житловим будинком за своїм юридичним статусом, об'єкт незавершеного будівництва є сукупністю будівельних матеріалів, тобто речей як предметів матеріального світу, щодо яких можуть виникати цивільні права та обов'язки, тому такий об'єкт є майном, яке за передбачених законом умов може належати на праві спільної сумісної власності подружжю і з дотриманням будівельних норм і правил підлягати поділу між ними. Правовий аналіз статей 60, 63, 69 СК України та статей 328, 331, 368, 372 ЦК України дозволяє дійти висновку про те, що об'єкт незавершеного будівництва, зведений за час шлюбу, може бути визнаний об'єктом права спільної сумісної власності подружжя із визначенням часток. За позовом дружини, членів сім'ї забудовника, які спільно будували будинок, а також спадкоємців суд має право здійснити поділ об'єкта незавершеного будівництва, якщо, враховуючи ступінь його готовності, можна визначити окремі частини, що підлягають виділу, і технічно можливо довести до кінця будівництво зазначеними особами. Наведене дає підстави для висновку, що об'єкт незавершеного будівництва, зведений за час шлюбу, за визначених законом умов, може бути визнаний об'єктом права спільної сумісної власності подружжя. При цьому суд може визнати право на частину об'єкта незавершеного будівництва за кожною зі сторін [16].

Також Верховний Суд, зазначивши, що до прийняття новоствореного нерухомого майна до експлуатації та його державної реєстрації право власності на це новостворене нерухоме майно як об'єкт цивільного обороту не виникає, все ж допускає у разі неможливості поділу незакінченого будівництвом будинку можливість визнати право за сторонами спору не лише на будівельні матеріали і конструктивні елементи будинку, але й з урахуванням конкретних обставин залишити

його одній зі сторін (а іншій присудити компенсацію) [17]. При цьому, при визнанні майна – будівельних матеріалів, використаних при будівництві об'єкта самочинного будівництва, спільною сумісною власністю подружжя, суд також повинен вирішити питання щодо частки позивача та відповідача, а також конкретизувати вид будівельних матеріалів, використаних в будівництві [18].

Водночас Велика Палата Верховного Суду раніше вже вважала за необхідне відступити від висновку Верховного Суду України, висловленого у постанові від 7 вересня 2016 року у справі № 6-47цс16, про те, що оскільки спірний об'єкт незавершеного будівництва збудований за час шлюбу за спільні кошти подружжя та є об'єктом спільної сумісної власності подружжя; будівництво його закінчено й він фактично експлуатується за своїм функціональним призначенням, але не приймається до експлуатації і право власності на нього не оформлюється з вини відповідача; позивачка позбавлена можливості здійснити вказані дії, що перешкоджає їй реалізувати своє право на поділ набутого за час шлюбу зазначеного майна, є підстави для визнання за позивачкою права на частину спірного об'єкта незавершеного будівництва [19].

При цьому Верховний Суд, в аспекті незавершеного будівництва, справедливо погодився з тим, що такий об'єкт за своєю суттю є сукупністю будівельних матеріалів, які також є майном, що належить забудовнику (особі, яка на законних підставах здійснює відповідне будівництво). З метою отримання можливості укладення цивільно-правових договорів (купівлі-продажу, застави тощо) щодо такого майна (сукупності будівельних матеріалів), тобто можливості набути відповідні цивільні права та обов'язки власника майна, забудовник вправі, до завершення будівництва та досягнення його кінцевої мети у вигляді створення нерухомого майна, здійснити державну реєстрацію права власності на об'єкт незавершеного будівництва, надавши органу державної реєстрації визначений законодавством перелік документів. Проте факт здійснення державної реєстрації права власності на об'єкт незавершеного будівництва не змінює правового статусу такого майна та не перетворює сукупність будівельних матеріалів на об'єкт нерухомого майна (житловий будинок, будівлю, споруду тощо) в розумінні статті 181 та частини 2 статті 331 ЦК України, оскільки така реєстрація не звільняє забудовника від обов'язку після завершення будівництва (створення майна) ввести його в установленому порядку в експлуатацію та здійснити державну реєстрацію права власності на новостворене нерухоме майно [20].

Зважаючи на непослідовну судову практику в цій сфері Велика Палата Верховного Суду нещодавно зробила відповідні висновки, відповідаючи на питання: «Чи можна за позовом дружини (чоловіка), членів сім'ї забудовника, які спільно будували будинок, у судовому порядку визнати спільним сумісним майно, здійснити поділ (виділ) незавершеного будівництва, якщо, враховуючи ступінь його готовності, можна визначити окремі частини, що підлягають виділу, і технічно можливо довести до кінця будівництво зазначеними особами?». Вирішуючи зазначене питання Велика Палата Верховного Суду, посилаючись на підходи, які склалися у доктрині цивільного права, вказала на необхідність розглядати об'єкт незавершеного будівництва у трьох вимірах: 1) як сукупність будівельних матеріалів (сукупність рухомих речей – res mobiles); 2) як об'єкт нерухомого майна (res immobiles); 3) як річ особливого роду, яка, по суті, поєднує в собі ознаки рухомих і нерухомих речей (res sui generis – річ «свого роду»). Велика Палата констатувала, що: а) нерухомими речами треба визнавати як повністю завершені, так і не завершені будівництвом об'єкти, право власності на які зареєстроване у встановленому порядку; б) будівельні матеріали, вироби та конструкції, що використовуються під час будівництва, є рухомими речами до моменту їх фізичного включення до конструкцій об'єкта будівництва, після чого такі матеріали, вироби та конструкції втрачають свою ідентичність; в) об'єкт будівництва (об'єкт незавершеного будівництва), право власності на який не зареєстровано в установленому для державної реєстрації речових прав на нерухомість порядку, не належить ані до рухомих, ані до нерухомих речей, постаючи як річ sui generis (свого, особливого роду). Така річ може бути об'єктом цивільних прав і обов'язків, у тому числі речових, однак лише як річ особливого роду. В розглядуваній справі Велика Палата Верховного Суду додатково зауважила, що хоча суди в цій справі встановили, що спірний об'єкт готовий на 100 %, проте не введений у встановленому законом порядку в експлуатацію, ступінь готовності цього об'єкта незавершеного будівництва не є кваліфікуючою ознакою для його ідентифікації як житлового будинку. Велика Палата Верховного Суду вважала за необхідне конкретизувати сферу застосування правового висновку Великої Палати Верховного Суду, сформульованого у постанові від 12 квітня 2023 року у справі № 511/2303/19, та

зазначити, що для застосування такого висновку недостатньо встановити, що об'єкт нерухомості, який є предмет спору, не введено в експлуатацію. Необхідною кваліфікуючою ознакою є встановлення судом, що до складу відповідного об'єкта, про поділ якого заявлено вимогу, входять самочинно збудовані споруди (елементи), які відповідають ознакам, визначеним частиною першою статті 376 ЦК України. По суті, висновок Великої Палати Верховного Суду в постанові від 12 квітня 2023 року у справі № 511/2303/19 необхідно читати так: «у разі неможливості поділу [яка обумовлюється входженням до складу відповідного об'єкта самочинно збудованих споруд] незакінченого будівництвом будинку суд може визнати право за сторонами спору на будівельні матеріали і конструктивні елементи будинку». У тому ж разі, коли об'єкт не має ознак самочинного будівництва, проте не вводиться в експлуатацію з вини одного з подружжя (формального забудовника), то суд має право визнати за іншим з подружжя (співвласником) право на частку в об'єкті незавершеного будівництва, усунувши невизначеність у правовому режимі відповідної споруди. При цьому Велика Палата Верховного Суду підкреслила, що таке судове рішення не замінює процедуру введення об'єкта незавершеного будівництва в експлуатацію та не звільняє сторін у справі (співвласників) від обов'язку із вчинення дій, спрямованих на завершення процедури оформлення речових прав на це майно як на завершений будівництвом об'єкт нерухомості. Втім, таке судове рішення закріплює правовий режим цього майна як такого, що належить сторонам на праві спільної власності, усуває правову невизначеність у питанні власників та їх часток, є підставою для проведення державної реєстрації речових прав саме на об'єкт незавершеного будівництва, а також захищає права та інтереси того з подружжя (співвласника), який не є формальним забудовником, підтверджуючи його право на частку в об'єкті незавершеного будівництва, а після введення його в експлуатацію та державної реєстрації права власності – в об'єкті нерухомого майна [13].

Разом з тим, питання захисту прав на об'єкти незавершеного будівництва, які не є самочинно збудовані за спадкоємцями вирішується також й в інший спосіб. Так, ще в постанові Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 року № 7 «Про судову практику у справах про спадкування» наголошувалось, що якщо будівництво здійснювалося згідно із законом, то у разі смерті забудовника до завершення будівництва його права та обов'язки як забудовника входять до складу спадщини. Верховний Суд в одному із своїх рішень роз'яснив, що якщо об'єкт будівництва не був завершений спадкодавцем чи не був прийнятий в експлуатацію, або право власності не було за ним зареєстроване, то до складу спадщини входять усі належні спадкодавцеві як забудовнику права та обов'язки, а саме: право власності на будівельні матеріали та обладнання, які були використані спадкодавцем у процесі цього будівництва; право завершити будівництво (як правонаступник спадкодавця – замінений у порядку спадкування забудовник); право передати від свого імені для прийняття в експлуатацію завершений будівництвом об'єкт; право одержати на своє ім'я свідоцтво про право власності та зареєструвати право власності. Таким чином, спадкоємець має право звернутись до суду з позовом про визнання за ним майнових прав забудовника як таких, що входять до складу спадщини. Забудовник (замовник) – це особа, яка має у власності або у користуванні земельну ділянку, подала у встановленому законодавством порядку заяву (клопотання) щодо її забудови для здійснення будівництва або зміни (у тому числі шляхом знесення, реконструкції) об'єкта містобудування. Для спадкування прав забудовника спадкодавець за життя повинен набути у встановленому законодавством порядку право на забудову земельної ділянки та отримати документи дозвільного характеру для проектування будівництва й виконання будівельних робіт [21]. Причому Верховним Судом навіть визнається можливість визнання в порядку спадкування права забудовника як на весь будинок, так й право забудовника на 1/2 частини будинку [22]. Водночас об'єкт незавершеного будівництва, право власності на який було належним чином зареєстровано спадкодавцем, підлягає спадкуванню на загальних підставах [23]. Якщо ж мова йде про самочинне будівництво, то як наголошують окремі науковці, такий об'єкт, як об'єкт цивільних прав, доцільно розглядати як сукупність будівельних матеріалів, використаних для його будівництва, та конструктивних елементів, право власності на які переходить до спадкоємців. Водночас у разі надання земельної ділянки в установленому порядку під уже збудоване нерухоме майно, то до спадкоємців забудовника переходить право на визнання права власності на такий об'єкт, тобто йдеться про перехід т. зв. «права на легалізацію» [6, с. 52, 53].

Висновки. Таким чином, як в науковій літературі, так й судовій практиці допускається визна-

ння за об'єктами незавершеного будівництва статусу об'єктів цивільних прав (об'єктів права власності), зокрема у спорах щодо їх поділу чи спадкування з метою захисту права власності на них та усунення правової невизначеності як в правах власників (забудовника, його подружжя, члена його сім'ї, його спадкоємця) і розміру їх часток, так й в правовому режимі такого об'єкта. Можливість визнання незавершеного будівництва об'єктом нерухомого майна (а не будівельними матеріалами), а відтак й об'єктом поділу чи спадкування (із визначенням часток в такому об'єкті незавершеного будівництва за співвласниками, якщо можливо довести до кінця будівництво) пов'язана передусім із тим, що такий об'єкт не повинен мати ознаки самочинного будівництва в розуміння ст. 376 ЦК України, оскільки в такому випадку мова може йти лише про визнання права на будівельні матеріали і конструктивні елементи будинку. Разом з тим, якщо мова йде про спадкоємців забудовника і коли ступінь готовності об'єкту незавершеного будівництва не дозволяє визначити окремі частини, що підлягають виділу спадкоємцям, та за відсутності ознак самочинного будівництва, то належним способом захисту буде визнання за ними в порядку спадкування прав і обов'язків забудовника будівництва, з визнанням права власності на будівельні матеріали.

Список літератури:

1. Короєд С. О. Судовий захист прав інвестора на об'єкт незавершеного будівництва. *Правова держава* : Щорічник наукових праць Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Випуск 37. Київ, 2026. С. 538–550. https://doi.org/10.33663/0869-2491-2026-37-538-550.

2. Короєд С. О. Оцінка ефективності законодавчого механізму захисту речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому (об'єкти незавершеного будівництва). *Держава і право*: Збірник наукових праць. *Юридичні і політичні науки*. Випуск 99 / Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2026. С. 171–185. https://doi.org/10.33663/1563-3349-2026-99-171.

3. Беззубов Д. М. Будівництво, як правомірна дія. *Журнал східноєвропейського права.* 2025. № 131. С. 9–13. URL: https://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2025/02/bezzubov_131.pdf.

4. Герц А. А., Зборівський Ю.-А. Я. Цивільно-правове регулювання об'єктів незавершеного будівництва. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2025. Випуск № 03, частина 1. С. 225–230. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.32.

5. Деледивка С. Г. Способи захисту прав при здійсненні самочинного будівництва. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 7. С. 45–49. URL: https://lsej.org.ua/7_2025/11.pdf.

6. Кухарєв О. Є. Самочинне будівництво у складі спадщини: до питання про об'єкт спадкування. *Часопис цивілістики.* 2023. Вип. 50. С. 51–55. DOI https://doi.org/10.32782/chc.v050.2023.8

7. Нікітенко В. В. Поняття цивільно-правового режиму об'єктів самочинного будівництва. *Київський часопис права*. 2024. № 2. С. 76–82. DOI https://doi.org/10.32782/klj/2024.2.11.

8. Теремецький В. І., Маляр С. А. Правова природа самочинного будівництва як комплексної категорії: питання теорії та практики. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2021. № 4 (95). С. 166–178. DOI:https://doi.org/10.32631/v.2021.4.14.

9. Волковицька Н. О. Основні аспекти самочинного будівництва та визнання права власності на них. Практика Верховного Суду. Презентація. Київ, 21 жовтня 2020. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Presentation_Volkovytska.pdf.

10. Краснов Є. Практика Верховного Суду у спорах щодо самочинного будівництва. Презентація, 17 березня 2026 р. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezent2026/Prezent_Samochun_bydivn.pdf.

11. Краснов Є. Практика Верховного Суду у спорах щодо самочинного будівництва. Презентація, 05 червня 2026 року. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezent2026/Prezent_Prakt_VS_samochun_bydivn.pdf.

12. Уркевич В. Спори у сфері будівництва: практика Верховного Суду. Презентація. Київ, 27 січня 2023 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_budivnitcvo.pdf.

13. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 8 квітня 2026 року, судова справа № 607/10858/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/136045903.

14. Постанова Верховного Суду від 28 лютого 2025 року, судова справа № 405/7250/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125498529.

15. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23 червня 2020 року, судова справа № 680/214/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/91555165.

16. Постанова Верховного Суду від 28 жовтня 2019 року, судова справа № 308/2695/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/85354688.

17. Постанова Верховного Суду від 27 грудня 2024 року у справі № 726/1387/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124143521.

18. Постанова Верховного Суду від 11 листопада 2020 року, судова справа № 352/90/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93053445.

19. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12 квітня 2023 року, судова справа № 511/2303/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110255611.

20. Постанова Верховного Суду від 16 лютого 2021 року, судова справа № 914/2070/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/94999532.

21. Постанова Верховного Суду від 3 квітня 2025 року, судова справа № 359/7536/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126362667.

22. Постанова Верховного Суду від 1 квітня 2020 року, судова справа № 707/1803/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/88815284.

23. Постанова Верховного Суду від 14 січня 2026 року, судова справа № 524/12657/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/133348556.

Koroied S. O. UNCOMPLETED CONSTRUCTION AS AN OBJECT OF DIVISION AND INHERITANCE IN JUDICIAL PRACTICE

The article addresses issues related to the protection of rights to objects of uncompleted construction and/or objects not commissioned into operation (including unauthorized construction), where the developers are individual citizens–specifically landowners–and the construction projects are private single-family (non-apartment) residential houses that do not constitute future real estate units. Based on current judicial practice of the Supreme Court, the legal status of uncompleted construction (including unauthorized construction) is defined as an object of division (particularly in the division of joint marital property) and inheritance (due to the impossibility of executing inheritance rights through notary procedures), alongside the appropriate legal remedies for protecting the rights of the developer (their spouse, family member, or heir) to such objects. It is concluded that both academic literature and judicial practice permit recognizing uncompleted construction objects as objects of civil rights (objects of ownership), particularly in disputes concerning their division or inheritance, in order to protect ownership rights and eliminate legal uncertainty regarding both the rights of owners (the developer, spouse, family member, or heir) and the size of their shares, as well as the legal regime of the property itself. The possibility of recognizing uncompleted construction as immovable property (rather than building materials)–and consequently as an object of division or inheritance (with the determination of shares in such uncompleted construction for co-owners, provided the construction can be completed)–depends primarily on whether the object lacks the characteristics of unauthorized construction within the meaning of Article 376 of the Civil Code of Ukraine, as in the latter case, recognition can only extend to rights over building materials and structural elements. At the same time, regarding the developer's heirs, when the degree of completion of an uncompleted construction project does not allow for identifying distinct physical parts to be allocated to the heirs, and in the absence of signs of unauthorized construction, the appropriate remedy is the recognition of the developer's rights and obligations through inheritance, along with the recognition of ownership rights to the building materials.

Keywords: *uncompleted construction object, unauthorized construction, immovable property, building materials and structures, right of ownership, division, inheritance, developer, spouses, heirs, recognition of rights, judicial protection.*

Дата першого надходження статті до видання: 30.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 347.4
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/11

Ментух Н. Ф.
https://orcid.org/0000-0002-1016-7635
Західноукраїнський національний університет

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ЗАХИСТУ ПРАВ ТА ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ СТОРІН СМАРТ-КОНТРАКТУ

Стаття присвячена дослідженню питань стосовно захисту прав та законних інтересів сторін смарт-контракту, а також обґрунтуванню на цій основі окремих проблемних аспектів.

Визначено, що смарт-контракти дійсно автоматизують процеси та знижують витрати, але вони створюють нові виклики для захисту прав учасників. Через відсутність класичних посередників (юристів, нотаріусів, судів) правова та технічна безпека сторін часто опиняється під загрозою. Актуальності також набуває питання, наскільки загальноприйнятими у даній ситуації можуть бути застосовані форми та способи захисту прав та законних інтересів суб'єктів.

Обґрунтовано, що смарт-контракти мають подвійну природу: вони автоматизують процеси та мінімізують людський фактор, але водночас створюють серйозні ризики для прав і майна громадян через свою технічну та юридичну специфіку.

Автором звернуто увагу на те, що дотримання балансу та пропорційності при самозахисті з використанням смарт-контрактів є однією з найгостріших дискусійних тем у сучасному праві.

Аргументовано, що ключовою характеристикою смарт-контрактів виступає їх здатність автоматично виконувати умови договору, роблячи при цьому їх особливо корисними в ситуаціях, за умови коли потрібно належним чином забезпечити виконання умов без потреби в примусовому виконанні. Також однією з найбільших переваг смарт-контрактів є відсутність необхідності в довірі між сторонами та можливості застосування до відносин сторін принципу добросовісності.

У статті автором зроблено висновки з питань даної проблематики.

А також обґрунтовано, що у практиці застосування смарт-контракт виступає допоміжним програмним інструментом, який забезпечує автоматичне виконання зобов'язань, але його повноцінна інтеграція в правове поле вимагає усунення значних законодавчих прогалин у цифровій сфері.

Ключові слова: *смарт-контракт, блокчейн, цифрові технології, захист прав, захист законних інтересів.*

Постановка проблеми. Поява технології блокчейн зумовила автоматизацію та оптимізацію процесів укладання ділових правочинів, що призвело до створення смарт-контрактів. Смарт-контракт (розумний контракт) становить собою комп'ютерний алгоритм, який самостійно виконує, контролює та забезпечує дотримання умов цифрової угоди без участі посередників.

З огляду на широке застосування цифрових технологій, включаючи криптовалюти та децентралізовані фінансові системи, роль смарт-контрактів стає все більш значущою. Їх вплив на регулювання комерційних відносин та покращення захисту прав сторін вимагає детального аналізу та розуміння.

Смарт-контракти мінімізують витрати на посередників і автоматизують процеси, але створюють серйозні правові та технічні ризики для їхніх учасників. Водночас при цьому виникає проблема ефективного захисту суб'єктів, які вступають у такі відносини. Також актуальним постає питання, наскільки загальноприйняті форми та способи захисту прав та законних інтересів суб'єктів можуть застосовуватися у тій чи іншій ситуації чи, ймовірніше, слід створити особливий специфічний механізм охорони прав та інтересів сторін

© Ментух Н. Ф., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

смарт-контрактів. Адже загальноприйняті класичні способи захисту цивільних прав (наприклад, присудження до виконання обов'язку в натурі) безпосередньо не застосовуються до смарт-контрактів через незмінність та автоматичний характер блокчейн-коду, тому потрібне формування специфічних техніко-юридичних механізмів охорони.

Нормальний цивільний оборот передбачає не лише визнання за суб'єктами певних цивільних прав, а й забезпечення їхньої надійної правової охорони. У зв'язку з цим актуальним є дослідження питання щодо окремих проблемних аспектів захисту прав та інтересів сторін смарт-контракту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науково-теоретичну базу для написання даної статті склали праці таких українських та зарубіжних науковців, як: О.І. Антонюк, В. Варавка, А. Гурова, І. Діковська, Р. Зімерман, М. Кірпачова, Ю.В. Кривенко, В.С. Овчаренко, С. Петручіно, М. Раскін, К.Ш. Філіпченко, О.І. Чепис, І.А. Шуміло, Я.Ю. Щербовський та ін.

Постановка завдання. Метою даної статті є дослідження питань стосовно захисту прав та законних інтересів сторін смарт-контракту, а також обґрунтування на цій основі окремих проблемних аспектів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Захист прав учасників смарт-контрактів утруднений через незворотність блокчейн-коду та недосконаліть традиційного законодавства. Впровадження смарт-контрактів докорінно змінює підхід до класичних інститутів цивільного та господарського права. Оскільки смарт-контракт є цифровим алгоритмом, який автоматично виконує умови договору при настанні визначених подій, традиційні юридичні концепції потребують свого переосмислення. Смарт-контракт автоматично виконує закладені у нього алгоритми та гарантує виконання умов договору без участі людини чи посередників, тому фактично завдяки використанню смарт-контрактів усуваються ризики недобросовісності сторін договору. Водночас може виникнути невиконання зобов'язання, оформленого за допомогою смарт-контракту, але причиною цього здебільшого виступатиме технічна помилка. У більшості випадків невиконання або некоректне виконання зобов'язання в смарт-контракті стається саме через технічні помилки в коді або збої в інфраструктурі, а не через свідому відмову сторони платити чи виконувати умови.

Розвиток ІТ-технологій та поява смарт-контрактів створили суттєвий правовий вакуум, який вимагає негайного реформування договірного права. Традиційні юридичні інститути не завжди здатні адаптуватися до умов, де договір виконується автоматично за допомогою комп'ютерного коду. Насамперед це стосується технології блокчейну – алгоритму, що опосередковує безпечний розвиток, укладання та виконання смарт-контрактів.

Після написання коду смарт-контракт компілюється та розгортається (деплоїться) у мережі блокчейн, де він зберігається й виконується автоматично без участі виконавця (продавця, підрядника, виконавця за договором надання послуги і т.п.) при дотриманні заздалегідь визначених умов. Крім того, абсолютна незмінність та безпека коду є фундаментальним правилом розробки смарт-контрактів. Оскільки блокчейн функціонує як децентралізоване середовище, будь-яка логічна помилка чи залишений бекдор стають публічно доступними для аналізу зловмисниками.

Однак, з однієї сторони, надаючи учасникам угоди широкі можливості для саморегулювання, смарт-контракт полегшує реалізацію договірних зобов'язань, але з іншої – містить у собі суттєві загрози порушення прав громадян та їх майнових інтересів, як от: проблема ідентифікації особи сторін угоди; низький рівень усвідомленості громадян щодо власної правової безпеки є приманкою для «цифрових» шахраїв; якщо на етапі укладання смарт-контракту в інформаційну систему було внесено помилкові відомості або документи з вадами достовірності чи законності, то всі наступні юридично значущі дії матимуть ті самі вади; цифрові технології не гарантують автентичність первинного документа, на основі якого виникає право; відсутність можливості внесення змін до укладеного смарт-контракту; інформаційна система не може перевірити реальну волю учасників договору, переконатися в свідомості та добровільності їх дій; ризики порушення прав та визнання правочину недійсним виникають в учасників не одного, а цілого ланцюжка договорів.

Незважаючи на це, саме поняття «смарт-контракт», як відзначає Ю.В. Кривенко, «з небувалою швидкістю поширилося у всьому світі і вже впроваджується у законодавство. У законах раніше не було аналога «розумному договору», тому потреба у створенні правових заходів, які б змогли забезпечувати його укладення та виконання з врахуванням захисту інтересів сторін, є очевидною» [1, с. 81].

Слід відзначити, що в юридичній літературі вже вказується на проблеми, пов'язані із самозахистом цивільних прав, коли технологія смарт-

контракту поєднується з технологією Інтернету речей (Internet of Things) [2, с. 83–84].

З'єднання смарт-контрактів з Інтернетом речей (IoT) стирає межу між цифровим та фізичним простором. Цифрова технологія стає здатною вплинути на суб'єктивні права та обов'язки учасників цивільних правовідносин.

В свою чергу, самозахистом згідно ч. 1 ст. 19 ЦК України є «застосування особою засобів протидії, які не забороняються законом і не суперечать моральним засадам суспільства» [3].

У своїй роботі О.І. Антонюк, у цивільному праві під самозахистом пропонує розуміти «можливість особи в разі порушення свого цивільного права чи інтересу, цивільного права чи інтересу іншої особи або створення реальної загрози такого порушення застосувати доцільну й адекватну протидію, яка не забороняється законом, не суперечить моральним засадам суспільства та спрямовується на попередження чи припинення цього порушення або ліквідацію його наслідків» [4, с. 23–27].

Переваги самозахисту перед усіма іншими способами захисту, як відзначає О.І. Чепис, є очевидними. Ними є ефективність та оперативність, забезпечена особистою зацікавленістю уповноваженої особи. Сучасний законодавець, на жаль, визначає лише в загальних рисах самозахист, не деталізуючи його [5, с. 217].

Таким чином, самозахист – це законні дії особи, які вона вчиняє для захисту свого права або права іншої особи від порушень і протиправних посягань, без звернення до суду чи інших державних органів.

Використання смарт-контрактів як технологічного механізму самозахисту цивільних прав кардинально змінює баланс сил у правовідносинах, оскільки автоматичне виконання коду усуває потребу в судовому чи виконавчому провадженні. Оскільки можливі ситуації, коли кредитор повністю перевіряє контроль над стягненням або обмеженням прав боржника автоматичним алгоритмам самозахисту, боржник часто опиняється у вразливому положенні через цифрову асиметрію та відсутність гнучкості в системі. Ситуація, коли кредитор повністю передає контроль над стягненням автоматичним алгоритмам, виникає явище, яке в правовій науці часто називають «цифровим самозахистом» або «алгоритмічним правозастосуванням».

У науковій літературі зазначається, що «має бути використаний принцип еквівалентності (еквівалентного підходу) при розгляді спорів, пов'язаних із використанням технологічних засобів самозахисту прав учасників договірних відносин» [6].

Тому законодавчі правила, як зазначають С. П'єтро і П.Ф. Паоло, спрямовані на забезпечення виконання цивільно-правових договорів, а також присвячені самозахисту суб'єктивних прав, мають бути поширені на ситуації, пов'язані з автоматичним виконанням смарт-контрактів [7].

Чинне українське законодавство прямо встановлює допустимість самозахисту цивільних прав. Однак способи самозахисту повинні бути пропорційними порушенням та не виходити за межі дій, необхідних для його припинення. Тобто, способи самозахисту повинні бути пропорційні до скоєного правопорушення (або загрози його вчинення) та легальні.

Водночас оцінка технологічних (автоматичних) способів самозахисту цивільних прав вимагає дотримання балансу між ефективністю захисту та недопущенням зловживання правом. Автоматизація (наприклад, смарт-контракти, автоматичне блокування доступу або автосписання неустойки) виключає людський фактор, що створює як переваги, так і ризики для учасників договору. Якщо такі автоматичні способи самозахисту цивільних прав (смарт-контракти) передбачені договором та їх використання не суперечить легальним критеріям самозахисту, вони є цілком прийнятними.

Смарт-контракт визначає специфіку порядку та способів укладання договору, виконання зобов'язань сторін, припинення договірних відносин. Це комп'ютерна програма, яка самостійно виконує закладені в неї умови при настанні певних тригерів (подій).

Варто відзначити, що відсутність єдиних стандартів та технічних правил для форми електронних документів блокує визнання смарт-контракту повноцінним окремим видом договору. Проте незважаючи на це, в Україні смарт-контракти мають величезний потенціал для трансформації класичного договірного права, хоча їхнє масове практичне застосування все ще перебуває на етапі становлення.

Смарт-контракти, як відзначає М. Раскін – це «угоди, що виконуються автоматизовано за допомогою комп'ютерних програм, що мають контроль над фізичними або цифровими об'єктами, реалізація яких відбувається без людського впливу і звернення до суду» [8].

Ключовою характеристикою смарт-контрактів виступає їх здатність автоматично виконувати умови договору, роблячи при цьому їх особливо корисними в ситуаціях, за умови коли потрібно належним чином забезпечити виконання умов без потреби в примусовому виконанні. Тобто автоматичне та гарантоване виконання є головною

цінністю смарт-контрактів. Вони виключають людський чинник, знижують витрати на юристів та посередників, а також прибирають необхідність йти до суду, якщо одна із сторін вирішить порушити договір. Код просто виконує закладені умови (принцип «код є закон»).

Проте, як відзначає Е. Барбрі, «одним із традиційних аргументів проти широкого використання смарт-контрактів – високий ризик шахрайських дій, які можуть бути скоєні на шкоду споживачам та іншим учасникам таких угод. Інший актуальний недолік смарт-контрактів – проблеми, що виникають під час розгляду судових справ у разі виникнення спору» [9, с. 77].

Цифровий та технологічний розрив (digital divide) між сторонами судового процесу є однією з найбільших проблем правосуддя у XXI столітті. Суду доведеться розбирати не лише юридичні, а й технічні питання, що створить проблеми як для самого суду, так і сторони справи, яка є більш слабкою щодо наявності технічних можливостей. Вже навіть такий короткий опис проблем, які можуть виникнути при використанні смарт-контрактів, поставить у глухий кут багатьох юристів у той момент, коли виникне необхідність захисту сторін такого договору, насамперед судового.

З цього приводу Я.Ю. Щербовський наголошує, що при роботі зі смарт-контрактами суттєву складність викликає можливість застосування норм цивільного законодавства про визнання правочинів недійсними [10, с. 335].

Так, на перший погляд видається питання про визнання недійсної угоди, вчиненої у відсутності повноважень на її вчинення (наприклад, за наявності недійсної довіреності), або угоди, вчиненою недієздатною особою. Водночас не зовсім зрозумілим є те, як механізм визнання угод недійсними діятиме стосовно смарт-контрактів, адже укладати угоду від імені сторін буде комп'ютер. Тобто застосування класичних правил про недійсність угод (через відсутність повноважень або недієздатність) до смарт-контрактів викликає складні юридичні питання, оскільки код виконується автоматично без волевиявлення людини на момент транзакції.

Слід відзначити, що смарт-контракти – це комп'ютерні алгоритми, які самостійно виконують, контролюють та засвідчують умови цифрової угоди. Вони працюють у децентралізованому середовищі (зазвичай на базі блокчейну), що повністю виключає людський фактор та необхідність залучення таких посередників, як банки, юристи або нотаріуси. Вони надають можливість для сторін укладати угоди згідно наперед визначених умов, які виконуються автоматично, за умови коли виконуються певні передбачені події.

Також концепція «trustless» (відсутність необхідності в довірі) є фундаментальною перевагою смарт-контрактів. Тобто умови угоди встановлюються в коді контракту та виконуються точно згідно даних умов, забезпечуючи при цьому прозорість, відсутність можливості зміни умов угоди та усунення можливості шахрайства або спорів.

В Україні укладання смарт-контрактів між суб'єктами господарювання повністю узгоджується із фундаментальним принципом свободи договору (ст. 3, ст. 6 та ст. 627 Цивільного кодексу України). Сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог законодавства [3].

Також, можливим є застосування до відносин сторін принципу добросовісності.

Застосування принципу добросовісності до ситуації зі смарт-контрактами може бути принцип contra proferentem, який припускає, що у разі неясності умови договору та відсутності можливості встановити дійсну загальну волю сторін договору ця умова тлумачиться судом на користь контрагента сторони, яка підготувала проект договору або запропонувала формулювання неясної умови. Тобто суб'єкт, відповідальний за підготовку програми, яка створила запрограмований договір, несе ризик неясності тих чи інших умов угоди.

Слід відзначити, що принцип contra proferentem (тлумачення проти укладача) може застосовуватися до смарт-контрактів, якщо одна із сторін одноосібно визначила їхній програмний код або умови, а текст містить непереборні неясності.

Як зазначає Р. Зімерман «традиційно правило contra proferentem застосовувалося у якості додаткового способу тлумачення умов договору – у випадку, коли умова була дійсно неясною і визначити волю сторін було утруднено. Зі спливом певного часу цільова спрямованість правила contra proferentem збагатилася: воно стало використовуватися для забезпечення справедливості змісту договору» [11, с. 641].

Водночас справедливість у даному випадку повинна виражатися в забезпечені балансу прав та законних інтересів сторін. Також використання принципу contra proferentem може забезпечувати й добросовісність поведінки сторін цивільного договору на майбутнє, з однієї сторони, але з іншої, як зазначає І. Діковська, «добросовісність як регулятор приватних договірних відносин є джерелом тлумачення приватних договорів» [12, с. 125].

На сьогодні в Україні правовий статус смарт-контрактів все ще перебуває на етапі формування, а судова практика за результатами їх використання залишається вкрай обмеженою та поодинокою.

Адже, як зауважують окремі дослідники, «смарт-контракти, як частина програмного забезпечення, зазвичай самі по собі не створюють зобов'язань, скоріше вони контролюють, відстежують, документують або виконують, вільно прийняті, зобов'язання, які були створені деінде» [13, с. 192–193].

У зв'язку з цим прогнозувати судову практику в цій сфері – завдання не з легких. Суди часто балансують між двома протилежними підходами: буквальним дотриманням норми закону та застосуванням загальних принципів права (таких як добросовісність, справедливість і розумність).

Ще одним цікавим питанням стосовно виконання умов смарт-контрактів є вирішення спорів між сторонами.

З цього приводу у своїй роботі В. Варавка зазначає, що «законодавча неврегульованість використання електронних договорів замість традиційних ставить під сумнів можливість судового захисту прав сторін у випадку виникнення спорів» [14, с. 17].

Власне вирішення спорів в межах мережі є однією із ключових фундаментальних проблем децентралізованих систем. У мережах, де всі учасники рівні, класичний інститут суддівства суперечить самій природі архітектури, оскільки будь-яке наділення владою одного суб'єкта створює центральну точку відмови і ризику.

У цьому контексті С. Петручіно пропонує використовувати арбітражні угоди, зокрема ту частину, яку об'єктивно не можна передати як код, відобразити в юридичній угоді, а іншу – передбачити власне як арбітражний смарт-контракт, зміст якого може полягати у введенні у мережу адміністратора, який перевірятиме код та додаватиме інформацію про транзакцію у разі, якщо визначить, що попередня була проведена не відповідно до протоколу або без врахування обставин об'єктивної дійсності [15, с. 174].

Вказана пропозиція, як відзначають А. Гурова та М. Кірпачова, може бути застосована лише у мережах на підставі дозволу та орієнтована на так зване «судочинство», влада якого походить із добровільного погодження сторін, тобто договору. З цієї позиції автори припускають, що й у третейській угоді відповідні умови можуть бути прописані, частина з яких буде відображена у формі коду смарт-контракту [16, с. 28].

Незважаючи на те, що застосування смарт-контракту не є поширеним у цивільно-правовому обороті, проте судова практика містить достатню кількість справ, що дозволяють зробити висновок про те, що суди першої інстанції стикаються з серйозними труднощами при розгляді справ, пов'язаних із смарт-контрактами, через відсутність чіткого профільного законодавства, специфічних процесуальних інструментів та необхідної технічної експертизи.

Таким чином, однією з найважливіших проблем, пов'язаних з використанням смарт-контрактів, є проблема захисту прав його учасників.

Слушним видається твердження В. Мороз про те, що смарт-контракти вже найближчим часом будуть панівним інструментом бізнес-відносин, а юристи повинні володіти не лише відмінними знаннями права, але й розуміти математичні процеси. Автор також висловлює свої сподівання, що найближчим часом в законодавстві України законодавець зможе закласти ефективні механізми регулювання взаємовідносин учасників смарт-контрактів та дієві інструменти захисту їхніх прав [17].

Висновки. Отже, що стосується проблеми захисту сторін смарт-контракту, то слід висловити надію на те, що судова практика адаптує класичні принципи цивільного права (насамперед, добросовісності та юридичної рівності учасників правовідносин) до смарт-контрактів, а не відмовиться від них. Автоматичне виконання коду не повинно скасовувати захист прав учасників. У протилежному випадку смарт-контракти можуть активно використовуватися несумлінними учасниками цивільного обороту для різних зловживань. Адже якщо правова система або сам код смарт-контракту не мають запобіжників, зловмисники можуть використовувати їх для махінацій.

Загалом у практиці правозастосування в Україні та світі кваліфікація смарт-контракту як допоміжної програмної угоди та інструменту захисту прав викликає жваві дискусії. Головна проблема полягає в тому, що традиційне цивільне законодавство не завжди встигає за розвитком технології блокчейн. У зв'язку з цим, вбачаємо за доцільне виробити єдині технічні вимоги та правила до форми електронних документів для можливості автоматизації перевірок змісту смарт-контракту, що дозволить максимально захистити права учасників правовідносин. Адже уніфікація технічних вимог і правил для електронних документів є базовою умовою для успішної автоматизації перевірки смарт-контрактів та надійного захисту прав усіх сторін.

Таким чином, у практиці застосування смарт-контракт є допоміжною програмною угодою, яка автоматизує виконання зобов'язань, але його повноцінний розвиток стримується відсутністю чіткого правового регулювання та прогалинами в цифровому законодавстві. Відтак, легалізація смарт-контрактів в Україні є ключовим кроком для їхнього вдосконалення, оскільки офіційне визнання інтегрує цей цифровий інструмент у класичне правове поле та перетворить його на надійний спосіб захисту прав учасників цивільних правовідносин.

Список літератури:

1. Кривенко Ю.В. Щодо поняття та ознак смарт-контракту. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2023 № 64. С. 80–83. URL: http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/index.php/arkhiv-nomeriv?id=161

2. Katarzyna Kryla-Cudna. Chapter 5: Consumer contracts and the Internet of Things. *Research Handbook in Data Science and Law. Edward Elgar.* 2018. Pp. 83–107. DOI: https://doi.org/10.4337/9781788111300.00012

3. Антонюк О.І. Заходи самозахисту цивільних прав та інтересів. *Підприємництво, господарство і право.* 2003. № 6. С. 23–27.

4. Чепис О.І. До питання самозахисту цивільних прав та законних інтересів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО.* 2015. Випуск 35. Частина ІІ. Том 1. С. 213–217. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2020/12/No.35-2-1.pdf

5. Michael Furmston (ed.). The Future of the Law of Contract. Routledge. 2020. London. 302 pp.

6. Sirena, Pietro and Patti, Francesco Paolo. Smart Contracts and Automation of Private Relationships. *Bocconi Legal Studies Research Paper.* 2020. No. 3662402. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3662402

7. Raskin M. The Law and Legality of Smart Contracts. *Georgetown Law Technology Review*. 2017. No. 304. Pp. 37. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2959166

8. Barbry Par Éric. Smart contracts… Aspects juridiques! *RÉALITÉS INDUSTRIELLES – AOÛT*. 2017. No. 3. P. 77–80. URL: https://stm.cairn.info/revue-realites-industrielles-2017-3-page-77

9. Szczerbowski Jakub J. Place of Smart Contracts in Civil Law. *A Few Comments on Form and Interpretation* (November 9, 2017). Proceedings of the 12th Annual International Scientific Conference NEW TRENDS 2017. Published by: Private College of Economic Studies Znojmo, P. 333–338. URL: https://ssrn.com/abstract=3095933

10. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 року. *Відомості Верховної Ради. 2003.* №№ 40-44. Ст. 356.

11. Zimmermann R. The Law of Obligation. Roman Foundation of the Civilian Tradition. N. Y. 1996. 1312 p. P. 641.

12. Діковська І. Добросовісність – принцип регулювання міжнародних приватних договірних відносин. *Право України.* 2012. № 9. С. 118–127. URL: https://pravoua.com.ua/uk/store/pravoukr/2012-9

13. Шуміло І.А., Овчаренко В.С., Філіпченко К.Ш. Правова природа старт-контрактів та проблемні питання вибору права. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління : електронне наукове видання* : збірник. 2021. № 6 (18). С. 188–196. URL: https://maup.com.ua/assets/files/expert/18/13.pdf

14. Варавка В. Смарт-контракт як форма цивільно-правового договору. *Юридичні науки.* 2019. № 4(111). С. 15–20.

15. Silvia Petruzzino. Blockchain and Smart-Contracts: a New Challenges for International Commercial Arbitration. Czech Yearbook of Arbitration. *Arbitration and International Treaties, Customs and Standards*. 2020. vol. 10. pp. 161–179.

16. Гурова А., Кірпачова М. Правові засади застосування блокчейн у космічній діяльності: ключові елементи та моделі організації технології. *Підприємництво, господарство і право.* 2020. № 9. С. 24–30. https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.9.05

17. Мороз В. Смарт-контракти: в чому родзинка? *Юридична газета online.* № 46(648). 2018. URL: https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/cmartkontrakti-v-chomu-rodzinka.html

Mentukh N. F. PROBLEMOUS ASPECTS OF PROTECTING THE RIGHTS AND LEGAL INTERESTS OF THE PARTIES TO A SMART CONTRACT

The article is devoted to the study of issues related to the protection of the rights and legitimate interests of the parties to a smart contract, as well as the justification of individual problematic aspects on this basis.

It is determined that smart contracts do automate processes and reduce costs, but they create new challenges for the protection of the rights of participants. Due to the absence of classical intermediaries (lawyers, notaries, courts), the legal and technical security of the parties is often threatened. The question of how generally accepted the forms and methods of protecting the rights and legitimate interests of subjects can be applied in a given situation also becomes relevant.

It is substantiated that smart contracts have a dual nature: they automate processes and minimize the human factor, but at the same time they create serious risks to the rights and property of citizens due to their technical and legal specificity.

The author draws attention to the fact that maintaining balance and proportionality in self-defense using smart contracts is one of the most acute discussion topics in modern law.

It is argued that the key characteristic of smart contracts is their ability to automatically fulfill the terms of the contract, making them particularly useful in situations where it is necessary to properly ensure the fulfillment of the terms without the need for forced execution. Also, one of the greatest advantages of smart contracts is the absence of the need for trust between the parties and the possibility of applying the principle of good faith to the relations of the parties.

In the article, the author draws conclusions on the issues of this issue.

It is also substantiated that in the practice of application, a smart contract acts as an auxiliary software tool that ensures the automatic fulfillment of obligations, but its full integration into the legal field requires the elimination of significant legislative gaps in the digital sphere.

Keywords: *smart contract, blockchain, digital technologies, protection of rights, protection of legitimate interests.*

Дата першого надходження статті до видання: 01.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 347.78:004.8
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/12

Музика Т. О.
https://orcid.org/0000-0001-5267-0987
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харківська державна академія дизайну і мистецтв

КРИТЕРІЇ ВИЗНАЧЕННЯ ОРИГІНАЛЬНОСТІ ТВОРУ, ДЛЯ СТВОРЕННЯ ЯКОГО ВИКОРИСТОВУВАВСЯ ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ, ЯК ОЦІНОЧНОГО ПОНЯТТЯ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ТВОРЧОСТІ

У статті досліджено проблематику визначення критерію оригінальності для творів, для створення яких використовувалися системи генеративного штучного інтелекту, в умовах стрімкої цифровізації творчих процесів та безпрецедентного зростання ролі штучного інтелекту.

На основі аналізу положень чинного Закону України «Про авторське право і суміжні права» чітко розмежовано два види об'єктів генерації: неоригінальні об'єкти, утворені комп'ютерною програмою без істотної участі людини, на які поширюється право sui generis, та повноцінні твори, де штучний інтелект є винятково інструментом втілення творчого задуму. Доводиться, що встановлення оригінальності вимагає поєднання об'єктивного та суб'єктивного підходів для підтвердження наявності інтелектуального, творчого внеску людини. Особливу увагу в статті приділено правовій природі текстових підказок (промптів), які натепер з погляду права трансформуються з суто технічної інструкції в самостійний об'єкт цивільного обороту. Залежно від рівня деталізації, стилістичної завершеності та образності, промпти можуть визнаватися самостійними літературними творами або охоронятися як конфіденційна інформація чи комерційна таємниця (ноу-хау). Обґрунтовується, що аналіз вхідних даних є необхідним алгоритмом для конкретизації оціночного поняття оригінальності згенерованого об'єкта.

Досліджено проблеми розподілу майнових та особистих немайнових прав у випадках багатоетапного комерційного створення контенту. Пропонується вирішувати питання виникнення співавторства або створення похідних творів виключно через цивільно-правові договори, що дозволить мінімізувати ризики судових спорів та правової невизначеності. Крім того, наголошується на важливості імплементації «регуляторних пісочниць» (sandbox) для безпечного тестування ШІ, забезпечення етичних стандартів та контролю за правомірністю використання авторських творів як навчальних масивів даних.

Зроблено висновок, що забезпечення високого рівня захисту авторських прав на твори, створені з використанням ШІ, є критично важливим для стимулювання інвестицій та подальших інновацій. Підтверджено невід'ємність людського внеску для творчого процесу, оскільки справжня інтелектуальна діяльність полягає у відборі, оцінці, переробці, переосмисленні отриманого матеріалу, яку алгоритми наразі самостійно відтворити не здатні.

Ключові слова: *штучний інтелект, оригінальність, твір, авторське право, право sui generis, оціночне поняття, договір.*

Постановка проблеми. Україна є однією з держав, інновації в економіці яких становлять значну й помітну частку. Захист авторських прав у цій сфері, а саме оновлення законодавства України про авторське право та прав особливого роду (sui generis), пов'язаних зі сферою авторського права, відіграють одну з ключових ролей у розвитку інноваційної діяльності в державі. Захищаючи права авторів та користувачів комп'ютерних програм, за допомогою яких генеруються неоригінальні об'єкти, цей закон покликаний стимулювати творчу діяльність та мотивувати до впровадження нових ідей, технологій та культурних проєктів. Охорона інтелектуальної власності ство-

© Музика Т. О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

рює сприятливі умови для інвестицій, дає змогу авторам отримувати справедливу винагороду за свою працю, а також сприяє загальному економічному зростанню. Закон забезпечує баланс між інтересами творців та суспільства, що є критично важливим для формування конкурентоспроможної економіки й інноваційного потенціалу України, зокрема щодо технологій штучного інтелекту. Держава навіть формулює низку пріоритетних сфер, у яких реалізується політика впровадження штучного інтелекту, зокрема це освіта та професійне навчання, наука, економіка, кібербезпека, інформаційна безпека, оборона, публічне управління, правове регулювання та етика, правосуддя. Причому зазначається, що використання технологій штучного інтелекту в пріоритетних галузях економіки пов'язане з необхідністю зміни виробничих процесів, насамперед процесу ухвалення рішень на різних рівнях державного управління [5]. Творчість, зокрема у сфері науки, є важливим фактором розвитку будь-якої з названих галузей, так само все більшого значення набуває й вплив використання технологій штучного інтелекту для такої творчості. Не можна заперечити, що творча діяльність зазнає дедалі більшого впливу цифрових методів і способів. Дослідники взаємодії людини й комп'ютера, які цікавляться творчістю, намагаються зрозуміти, як цифрові інструменти сприяють творчості [16, с. 3]. З одного боку, використання штучного інтелекту звільняє користувача від витрат часу на низку рутинних завдань, з другого – є інструментом безпосереднього втілення ідей в об'єктивну форму на кшталт олівця, пензлика чи глини. Водночас часто говорять про те, що цифровізація несе потенційно катастрофічні загрози культурним установам і бізнесу, наприклад, як кібератака на Британську бібліотеку. Ще одне загрозливе питання – вплив штучного інтелекту на відповідні ринки. Штучний інтелект бере участь у всіх аспектах творчого виробництва, збирає та використовує дані для прогнозування попиту та мінімізації ризику. Занепокоєння щодо загрози, яку може становити штучний інтелект, демонструють зокрема страйки сценаристів й акторів у Голлівуді, які оголошено й через занепокоєння щодо використання штучного інтелекту для написання сценаріїв або для відтворення виступів чи цифрових подібностей [21]. Отже, цифровізація творчості виявляється не тільки в безпосередньо творчому процесі, а й у плануванні та співпраці за допомогою цифрових інструментів і підходів, які стимулюють діяльність авторів. Іноді творчість у цифровому середовищі є лише частиною процесу втілення цифрових об'єктів у фізичні, і може відкрити нові можливості для творчості та залучення й автоматизованої переробки для цього великого обсягу даних.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню правової природи штучного інтелекту та питань юридичної відповідальності присвячені праці Ю. М. Жорнокуя, В. В. Надьон, О. О. Рубан, О. В. Даниленко та ін. Зокрема, Ю. М. Жорнокуй наголошує на недоцільності надання штучному інтелекту правосуб'єктності (статусу «електронної особи») та обґрунтовує необхідність покладення відповідальності за його дії на розробників, володільців або користувачів, застосовуючи доктрину прориву корпоративної вуалі [3]. Аналогічного підходу дотримуються В. В. Надьон та О. О. Рубан, які розглядають штучний інтелект як об'єкт цивільних прав і пропонують запровадити інститут його обов'язкового страхування задля мінімізації майнових ризиків [10]. Роль штучного інтелекту в сучасних цивільних правовідносинах і питання розподілу деліктної відповідальності також розкривають В. В. Надьон і О. В. Даниленко [9]. Ю. М. Жорнокуй також висвітлює етичні аспекти використання штучного інтелекту та його вплив на фундаментальні права людини. Автор акцентує увагу на небезпеці алгоритмічної дискримінації, порушенні приватності та обґрунтовує необхідність імплементації концепції «прав людини за задумом» (human rights by design) ще на етапі розробки алгоритмів [4]. Окремий блок досліджень стосується авторсько-правової охорони об'єктів та критерію оригінальності. Н. М. Булат аналізує поняття оригінальності твору в законодавстві України крізь призму суб'єктивного підходу (притаманного країнам системи droit d'auteur), зазначаючи, що твір має відображати вільні та творчі рішення автора, а не бути продиктованим суто технічними чинниками [1]. Порівняльний аналіз європейського та українського стандартів оригінальності, а також здобутки на шляху їх гармонізації здійснено у роботі О. Кулініч та Д. Кондика [6].

З огляду на здійснюваний цивілістами ґрунтовний аналіз правового режиму штучного інтелекту та законодавче закріплення критерію оригінальності твору в Україні, низка питань залишається невирішеною. Так, не сформовано чіткого механізму застосування суб'єктивного критерію оригінальності до об'єктів, створених за допомогою систем штучного інтелекту. Залишається невизначеною межа, за якою вільний творчий вибір

людини «поглинається» автоматичною генерацією алгоритму. Водночас подальшого комплексного наукового розв'язання потребує встановлення балансу між авторсько-правовим захистом результатів роботи з штучного інтелекту та етико-деліктною відповідальністю за наслідки такої генерації.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає у розкритті змісту оригінальності твору як оціночного поняття в контексті цифровізації творчості, визначенні правової кваліфікації результатів взаємодії людини та алгоритму (розмежування об'єктів авторського права / права sui generis), а також у розробці цивілістичного підходу до договірного регулювання відносин щодо створення, використання та розпорядження правами на об'єкти, сформовані з використанням систем генеративного штучного інтелекту за допомогою промптів, що були придбані безпосереднім користувачем штучного інтелекту для створення / генерації певних об'єктів.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи основні питання, пов'язані із використанням штучного інтелекту для творчості, варто констатувати, що, з одного боку, мова йде про дотримання прав авторів творів, які використовуються в масиві даних для навчання штучного інтелекту. З другого боку – важливою є якісна характеристика цих даних, тобто їх достовірність, належність та відповідність інформації, що міститься в них, чинному законодавству України та міжнародним стандартам прав людини тощо. Так, якщо виходом для забезпечення правомірного використання творів для навчання штучного інтелекту є, наприклад, використання об'єктів, розміщених на загальнодоступних ресурсах на умовах публічної ліцензії (Creative Commons), то контроль якісних змістових ознак цих творів як даних має здійснюватися особами, що здатні нести відповідальність за наслідки генерування об'єктів штучним інтелектом як продуктом. Такий контроль може здійснюватися за допомогою залучення кваліфікованих фахівців у відповідних галузях, де планується використовуватися штучний інтелект, а також навчання штучного інтелекту в умовах так званих регуляторних пісочниць, або за допомогою методу «Sandbox». Мова йде про спеціальне середовище, що створюється, як правило, органами публічної влади, та дає змогу як компаніям, так і окремим дослідникам тестувати нові технології або інноваційні рішення в умовах обмеженого регулювання. У такій експериментальній зоні правила можуть бути більш гнучкими, щоб полегшити розвиток та тестування інновацій без ризику порушити стандарти або закони. Наприклад, може бути надано можливість працювати з персональними даними або новими алгоритмами, що мають регуляторний ризик, але під суворим наглядом і з урахуванням вимог щодо безпеки та конфіденційності [11]. Власне, введення в цивільний оборот об'єктів, згенерованих або й створених за допомогою штучного інтелекту, і ставить питання про належність майнових прав на них, а також відповідно про існування особистих немайнових прав на такі відповідно неоригінальні об'єкти або твори.

Так, аналіз норм чинного Закону України «Про авторське право і суміжні права» (далі – Закон), зокрема його ст. 33, дає змогу виокремити два види об'єктів, що є результатом використання комп'ютерних програм: це неоригінальні об'єкти, згенеровані комп'ютерною програмою, та твори, для створення яких використовувався штучний інтелект як інструмент на кшталт олівця чи пензлика.

У статті 33 Закону мова йде про право особливого роду (sui generis) на неоригінальні об'єкти, згенеровані комп'ютерною програмою, тобто такі об'єкти, які відрізняються від існуючих подібних об'єктів та утворені в результаті функціонування комп'ютерної програми без безпосередньої участі фізичної особи в утворенні цього об'єкта (абз. 1 ч. 1 ст. 33) [12]. Слід звернути увагу на формулювання цієї статті, з якого випливає висновок про те, що в описаного об'єкта немає автора. Відсутність атрибуту творчості в цьому об'єкті як результаті певної діяльності підкреслено обранням для процесу виникнення такого об'єкта слова «згенерований», що ніби виносить участь фізичної особи в цьому процесі за дужки. Фізична особа як користувач комп'ютерної програми в такому разі тільки дає завдання, запускає програму та очікує на результат, на зміст якого вона фактично не впливає.

Проте не можна заперечувати, що за допомогою штучного інтелекту генеруються об'єкти, внесок користувача у створення яких є настільки істотним, що можна твердити про його інтелектуальну, творчу діяльність, тобто ту діяльність, яка не може здійснюватися високотехнологічною машиною чи роботом, а доктринально визначена винятково людською. Іншими словами, за допомогою штучного інтелекту можуть не тільки генеруватися неоригінальні об'єкти – зображення, тексти чи музика, а й створюватися твори.

У правозастосовній практиці в Україні у сфері здійснення авторських прав уже є регулярні випадки реєстрації саме авторських прав на об'єкти, для яких використовувався штучний інтелект. Так, одними з перших таких тво-

рів, були збірка зображень «Великодні листівки» (твори образотворчого мистецтва; збірки творів, упорядник – Маргарита Бойко), де були використані зображення, згенеровані комп'ютерною програмою, а також дитяча книга та збірка віршів, які проілюстровані зображеннями, згенерованими ШІ [2]. Реєстрація таких об'єктів фактично означає визнання можливості використання штучного інтелекту як інструменту створення творів, питання лише в мірі участі користувача відповідної комп'ютерної програми. Більше того, використання штучного інтелекту може й додати цінності відповідному твору в очах поціновувачів інноваційних технологій в мистецтві та зокрема AI-арту.

Насправді не можна заперечити, що панівною в науці є думка про те, що базовим в теорії та практиці авторського права та права інтелектуальної власності є поняття людського авторства. І хоча й подекуди висловлюються сумніви щодо сталості розуміння гуманістичних основ творчості, зокрема й унаслідок появи штучного інтелекту, його частого залучення як помічника людини у створенні різноманітних форм творів, насамперед літературних та художніх, але слід констатувати, що оригінальність як ознака твору та оціночне поняття конкретизується саме за допомогою факту істотної людської інтелектуальної, творчої участі.

Тож з огляду на все частіше суттєву роль штучного інтелекту у творчому процесі вкрай важливо розуміти, як саме визначати істотність такої участі для вирішення питання авторства творів, створених за допомогою комп'ютера, і відповідно розподіляти права власності [17].

Отже, оригінальність означає певний рівень інтелектуального, творчого внеску. У п. 35 Закону України «Про авторське право і суміжні права» тепер міститься легальне визначення оригінальності як ознаки (критерію), що характеризує твір як результат власної інтелектуальної творчої діяльності автора та відображає творчі рішення, прийняті автором під час створення твору [12]. Однак сталого погляду на зміст та властивості творчих рішень, необхідний рівень інтелектуального, творчого внеску наразі не існує й не може існувати з огляду на високий рівень оціночності й суб'єктивності рішень у цій сфері. Дослідники зазначають зокрема про те, що в академічній спільноті існують розбіжності щодо «рівня творчості»: деякі вчені вважають, що стандарт креативності продуктів, створених штучним інтелектом, має бути вищим, ніж у творів людини. Це пояснюється тим, що сучасний штучний інтелект вийшов за рамки концепції механічного розширення і має здатність до «глибокого навчання», а підвищення рівня креативності може відповідати його вищим творчим здібностям і творчій ефективності [18, с. 371]. Проте здебільшого науковці все ще відстоюють традиційний стандарт, вважаючи, що підвищення стандарту креативності призведе до збільшення трансакційних і примусових витрат на функціонування системи, а соціально-економічні вигоди будуть обмеженими, з чим, на нашу думку, варто погодитися.

Водночас наразі буває важко відрізнити неоригінальні об'єкти, створені штучним інтелектом, від творів людини, які часто мають схожий з ними зовнішній вигляд, тому наявність визначених критеріїв має допомогти захистити права та інтереси, заохочуючи ідентифікацію справжнього джерела твору та уникаючи накопичення сирітських творів. Про це говорить і український IP-офіс у Рекомендаціях щодо етичного використання штучного інтелекту, де зазначається про те, що принципом етичного використання штучного інтелекту є прозорість, і відповідно до цього принципу слід належно інформувати третіх осіб про таке використання шляхом маркування передусім AI-outputs. Крім того, завдяки маркуванні можна додати визначеності правовому режиму AI-outputs [13, с. 42]. Мова йде й про те, що в такому разі користувач системи штучного інтелекту насамперед бере на себе відповідальність за встановлення достатнього рівня інтелектуального, творчого внеску, щоб відрізнити неоригінальні об'єкти, згенеровані штучним інтелектом, та твори, створені з використанням штучного інтелекту як інструменту.

До того ж останнім часом викликає дискусії питання про те, чи застосовувати «особистісні фактори, відображені в творчому процесі» як критерії оцінювання. Так звана «теорія суб'єктивного стандарту» означає, що народження твору ґрунтується на незалежному творчому процесі автора. Під час творчого процесу на твір накладається відбиток творця, що формує унікальний стиль і характеристики, які відрізняють його від інших творів. Тобто у творі мають віддзеркалюватися унікальна особистість автора та його творчі наміри. Натомість згідно з так званою «теорією об'єктивного стандарту» вважається, що об'єкт, який має ознаки твору, має потенціал бути твором за таким ключовим і єдиним критерієм, як самостійність і завершеність твору. Відповідно до цієї теорії увага зосереджується на самому творі, незалежно від творця і процесу [18, с. 371]. Маємо констатувати, що зрештою найбільш ефективним

підходом до визначення оригінальності твору є врахування обох теорій. Так, ми маємо аналізувати як сам твір як спосіб унікального втілення ідеї, так і внесок автора, вплив особистісних якостей на його створення, оскільки наразі в доктрині та правозумінні панує гуманістичний підхід до визначення змісту творчої діяльності, тобто визнання саме людини єдиним можливим автором твору. Навіть у разі визнання особистих немайнових та майнових авторських прав на твори, створені в результаті функціонування автономних систем штучного інтелекту, йдеться про надання їх конкретному автору – людині.

Слід також взяти до уваги таке: сучасні системи штучного інтелекту найкраще можна описати як такі, що мають десять характеристик: вони (1) інноваційні, (2) автономні, (3) непередбачувані, (4) незалежні, (5) раціонально-інтелектуальні, (6) розвиваються і здатні до навчання, (7) ефективні, (8) точні, (9) цілеспрямовані, і (10) здатні обробляти вільний вибір – всі характеристики, які роблять ці системи за своєю суттю інтелектуальними. Саме здатність цих систем створювати оригінальні твори мистецтва є основою для наступних дебатів щодо концепції оригінальності [22, с. 7]. Так, у зв'язку з цим учені зазначають, що невизначеність щодо точного формулювання оригінальності дає судам свободу в констатації того, які твори мають право на захист авторським правом, а відсутність однаковості та формальності у стандарті оригінальності та формальність стандарту оригінальності зокрема в США стосується предмета твору, створеного автором. Це ставить питання про те, чи повинен стандарт залежати від ступеня творчості залежно від типу твору. Останнім часом суди намагаються боротися з цією непослідовністю, встановлюючи однаковий стандарт для всіх типів творів, однак у літературі висловлюється думка про те, що суди повинні прийняти вищий, більш формальний стандарт [12, с. 26]. З цим твердженням можна погодитися, зважаючи й на принцип справедливості, добросовісності, розумності, що є однією із засад цивільного законодавства України (ст. 3 Цивільного кодексу України [15]). Вважаємо, що внаслідок запровадження стандартів та більш-менш визначених критеріїв з'ясування творчого внеску авторів та їх достатності для визнання об'єкта оригінальним – а отже й твором – може сприяти забезпеченню рівності авторів, що використовують для творчості штучний інтелект, інвестуючи в таке використання час, зусилля та матеріальні ресурси, як учасників цивільних правовідносин.

Необхідно також зауважити, що низка проблем, пов'язаних із використанням штучного інтелекту в галузі інтелектуальної власності, полягає, як зазначають, у перетині творів, створених штучним інтелектом, і авторського права, де традиційні правові рамки не встигають за технологічним прогресом [19]. Одна з головних проблем пов'язана з визначенням прав, зокрема й авторства на твори, згенеровані за допомогою систем штучного інтелекту. На відміну від традиційних творчих робіт, авторів яких легко ідентифікувати, твори, створені з використанням штучного інтелекту, ніби розмивають межі авторства, ставлячи питання про те, кого слід вважати творцем і хто має права на ці творіння.

Цікавим є дослідження, у якому звертається увага на необхідність з'ясування оригінальності текстових підказок як новий кут у ширшому дискурсі про штучний інтелект та авторське право. Саме текстові підказки відіграють роль вхідних даних або інструкцій, які надаються системам штучного інтелекту для створення певних типів вмісту, наприклад письмових розповідей, статей або віршів. Дійсно, можемо констатувати, що більшість досліджень, зокрема й здійснених нами [7; 8; 9; 10], містять насамперед аналіз правового режиму об'єктів, створених / згенерованих штучним інтелектом, проте порівняно мало уваги приділено оригінальності самих підказок і тому, як вони можуть вплинути на творчість, а також обсяг та зміст прав, які виникають щодо створених чи згенерованих штучним інтелектом творів чи відповідно неоригінальних об'єктів.

Проте цей маловивчений аспект заслуговує на увагу через його потенційні наслідки для закону про авторське право та визначення авторства та власності на контент, створений штучним інтелектом. Текстові підказки відіграють вирішальну роль у формуванні об'єкта, який буде згенерованим. Саме завдяки змісту текстових підказок, які ще називають промптами, відбувається формулювання загальної теми твору, його специфічних елементів, стилізація майбутнього об'єкта, задум щодо майбутнього використання цього об'єкта, що міститимуть авторський внесок користувача штучного інтелекту. Крім того, вони здійснять вплив і на зовнішнє втілення твору. Тобто, зважаючи на викладене вище, йтиметься про суб'єктивні та об'єктивні ознаки об'єкта, необхідні для визнання його твором, тобто констатації його оригінальності та відповідно інтелектуального, творчого внеску автора.

Так, заглиблюючись в оригінальність текстових підказок, науковці можуть відкрити нове уявлення про творчий процес, що лежить в основі творів, створених штучним інтелектом, і взаємодію між людським введенням і машинним виходом. Крім того, аналіз зв'язку між текстовими підказками та результатами, згенерованими штучним інтелектом, може пролити світло на філософські основи закону про авторське право, такі як дихотомія ідея-вираження та поріг оригінальності [19]. І хоча мова йде не тільки про суто юридичні аспекти використання штучного інтелекту, а про механізми (алгоритми його функціонування), проте розуміння їх сутності дасть змогу здійснити належну їх правову кваліфікацію.

Цей напрямок досліджень дає науковцям можливість отримати відповіді на складні питання, пов'язані з творчістю, авторством та інтелектуальною власністю в епоху цифрових технологій, може забезпечити більш повне розуміння правових та етичних наслідків технології штучного інтелекту для творчих індустрій і прав інтелектуальної власності [19].

Отже, текстову підказку можна визначити як вхідні дані (AI-input), які надаються генеративній системі штучного інтелекту, щоб керувати її виводом у створенні текстового вмісту (AI-output). Текстові підказки є відправною точкою або каталізатором для тексту, створеного штучним інтелектом, і можуть значно відрізнятися за форматом і складністю, надаючи штучному інтелекту контекст, напрямок і параметри, у яких він може працювати, впливаючи на стиль, тон і зміст кінцевого тексту, а також відіграють вирішальну роль у формуванні результату генеративних систем штучного інтелекту, надаючи їм напрямок і контекст [19]. Причому їх роль залишається значною для створення творів різних видів, як літературних, так і візуальних, і аудіальних, оскільки промпти в будь-якому разі впливають на якість, структуру й відповідність задуму згенерованих об'єктів.

Промпти, що використовуються в генеративних системах штучного інтелекту, часто вимагають певної творчості та виразності з боку автора. Вони служать не лише простими інструкціями, а й забезпечують художнє керівництво системою штучного інтелекту у створенні оригінального контенту. Таким чином, вони схожі на літературні твори, містять елементи творчості, експресії та оригінальності [19].

З огляду на подібну аргументацію український ІР-офіс так само зазначає, наприклад, про важливість для користувача утримуватися від використання в промпті відсилок до вже наявних об'єктів авторського права, як-от: відомі персонажі літературних творів, кінострічок, мультфільмів, коміксів тощо. Принаймні до тих, авторські права на які ще діють [13, с. 37]. Також рекомендується бути обережними з завантаженнями до системи штучного інтелекту зображень і відео, охоронюваних авторським правом та/або суміжними правами та/або правом особливого роду (sui generis) [13, с. 38], не використовувати як промпи чужий текст [13, с. 39].

Зважаючи на викладене вище, можемо погодитися, що визначення авторського права на текстові підказки залежить від їхніх індивідуальних характеристик і контексту, у якому вони використовуються. У той час як деякі можуть демонструвати достатню оригінальність і креативність, щоб заслуговувати на охорону авторським правом як літературні твори, інші можуть бути більш схожими на функціональні інструкції і, отже, не мати права на такий захист. Як і під час будь-якого аналізу авторських прав, щоб дійти остаточного висновку, необхідне детальне вивчення конкретних обставин і атрибутів відповідних текстових підказок [19]. Іншими словами, текстові підказки (промпти) підлягають правовій кваліфікації за допомогою оціночного поняття оригінальності, зміст якого конкретизується в кожному випадку його застосування, зважаючи на його зміст, відмінність від інших подібних текстів, особистого внеску автора та якості такого внеску. Зокрема якісною характеристикою промпту є його нерутинний характер, невластивість йому ознак об'єктивного закону чи типової механічної інструкції.

Крім того, слід зауважити, що результат, кілька разів згенерований штучним інтелектом на основі тих самих підказок, може доволі істотно відрізнятися, проте кожен результат повинен оцінюватися як потенційний твір у будь-якому разі в сукупності з текстовими підказками, на основі яких він був згенерований. Ця мінливість може випливати з внутрішньої природи алгоритмів штучного інтелекту, які можуть включати елементи випадковості або ймовірності, що призводить до дещо різних результатів для подібних підказок [19]. Однак виключати внесок користувача системи штучного інтелекту через це недоцільно, оскільки його без попередніх дій результат згенерований бути не може. Саме дії по використанню штучного інтелекту є тим юридичним фактом, який зумовлює виникнення відносин авторського права чи прав особливого роду, залежно від змісту та наповненості підказок для запуску відповідних алгоритмів.

Варто зауважити, що правова природа промптів зумовлює їх поступову трансформацію із суто технологічного засобу комунікації людини з алгоритмом у самостійний об'єкт цивільного обороту. Сьогодні промпти дедалі частіше виступають безпосереднім предметом цивільно-правових договорів, формуючи специфічний ринок послуг так званого «промпт-інжинірингу».

Можна твердити про активне використання таких договірних конструкцій у креативних індустріях і цифровому маркетингу під час розробки концепт-артів, бренд-айдентики чи рекламних текстів, у сфері інформаційних технологій для формулювання системних інструкцій із генерації та тестування коду, у геймдеві та цифровій анімації задля процедурної генерації ігрових середовищ, а також у корпоративній аналітиці для алгоритмізації обробки даних. При цьому правова кваліфікація самих підказок у договорах диференціюється залежно від їхньої змістовної форми: якщо промпт характеризується образністю, стилістичною завершеністю та оригінальним словесним викладом, розпорядження правами на нього здійснюється за правилами статей 1107–1113 Цивільного кодексу України через договори відчуження майнових прав або ліцензійні договори як на літературний твір, тоді як суто функціональні, технічні інструкції чи послідовності команд, позбавлені творчих ознак, передаються у режимі конфіденційної інформації чи комерційної таємниці (ноу-хау) у межах договорів про надання послуг із залученням застережень про нерозголошення.

Водночас сам факт набуття прав на текстову підказку не вирішує автоматично юридичної долі згенерованого за її допомогою об'єкта, що обумовлює необхідність чіткого розмежування прав на вхідні дані (AI-input) та безпосередній вихідний результат (AI-output). На наш погляд, у разі якщо згенерований об'єкт відповідно до частини першої статті 33 Закону України «Про авторське право і суміжні права» кваліфікується як неоригінальний об'єкт, утворений функціонуванням програми без безпосередньої творчої участі людини, майнове право особливого роду (sui generis) виникає у користувача або замовника згідно з частиною другою вказаної статті, якщо інше прямо не передбачено договором приєднання відповідної платформи або договором між розробником промпту та замовником.

Принципово інша договірна конструкція має застосовуватися тоді, коли промпт є настільки вичерпним, багаторівневим і деталізованим, що заздалегідь визначає всі істотні композиційні елементи твору – від ракурсу, колористики й просторового розміщення до настрою персонажів чи специфіки синтаксису. За таких обставин логічно одразу констатувати наявність істотного людського інтелектуального внеску ще на стадії формулювання завдання, і тоді штучний інтелект стає лише технічним знаряддям матеріалізації авторського задуму, а кінцевий об'єкт набуває статусу повноцінного твору, охоронюваного авторським правом. Водночас ускладненість цивільних правовідносин у такому разі полягає у справедливому розподілі авторських прав, оскільки комерційний процес створення продукту часто фрагментований між автором концептуального промпту, оператором системи, який здійснює багаторазовий запуск та відбір ітерацій, і дизайнером чи редактором, котрий виконує фінальну ручну доробку або текстову адаптацію. Так, вважаємо, що відповідно до положень ст. 13 Закону між автором деталізованого промпту та фахівцем, який здійснив творче редагування чи домальовування, виникають відносини співавторства на створений твір, оскільки творчий внесок обох осіб є взаємопов'язаним і формує кінцевий результат. Натомість особа, чия діяльність звелася виключно до механічного запуску програми чи відбору варіантів без внесення власних творчих змін у форму твору, авторських прав не набуває, надаючи лише технічну або організаційну допомогу. За іншої конфігурації деталізований промпт може виступати як самостійний первинний твір, а кінцевий результат – як твір похідний (ст. 17 Закону), що вимагає обов'язкової наявності дозволу на переробку.

Для подолання суб'єктивності критерію оригінальності та усунення ризиків судових спорів остаточний розподіл повноважень має врегульовуватися саме цивільно-правовим договором, умови якого повинні чітко закріплювати правову кваліфікацію внеску кожного учасника, визначати обсяг і момент переходу виключних майнових прав до набувача, гарантувати дотримання немайнових прав щодо зазначення авторства, а також передбачати перехід прав sui generis, якщо рівень творчого внеску буде визнано експертизою або судом недостатнім для констатації оригінальності твору.

Загалом щодо обґрунтування необхідності надання саме авторських прав на твори, створені штучним інтелектом, слід погодитися, що такий захист, більш високого класу, стимулює інвестиції в технології штучного інтелекту та сприяє інноваціям [19]. Надаючи захист авторських прав, творці та розробники систем штучного інтелекту заохочуються вкладати час, ресурси та досвід у роз-

робку складних алгоритмів, здатних генерувати високоякісний творчий контент. Натомість такі інвестиції сприяють розвитку технологій штучного інтелекту, що призводить до можливості створення за його допомогою більш складних і різноманітних творів, які збагачують культурні та мистецькі ландшафти. Таким чином захист авторських прав можна розглядати як фактор сприяння прогресу в галузі штучного інтелекту та заохочення постійних інновацій.

Крім того, слід зважати на сформульовані в літературі кілька сценаріїв можливих механізмів захисту результатів, згенерованих штучним інтелектом, у тому чи іншому обсязі простимульованих підказками користувача. Відповідно до першого, об'єкти, згенеровані штучним інтелектом, мають ставати суспільним надбанням, однак тоді люди не мали б стимулів публікувати свої роботи чи інвестувати в штучний інтелект (адже не отримували б ні вигоди, ні визнання авторства). Згідно з другим – штучний інтелект пропонується визнати так званою «електронною особою», фікцією на кшталт юридичної особи, з електронною правосуб'єктністю, зокрема щодо відшкодування будь-якої шкоди, яку він може заподіяти. Проте як на рівні ЄС, так і на національних рівнях штучний інтелект електронною особою не визнають, оскільки це «спричинило би розмиванням меж між людським та нелюдським». І третій сценарій передбачає, що режим таких «творів» у кожному випадку регулюватимуть договори, що може призвести до правової невизначеності та численних судових спорів щодо безлічі питань: наприклад, хто може розпоряджатися контентом чи хто відповідатиме за завдану шкоду [14]. Проте фактично згідно із чинним законодавством України про авторське право реалізовано четвертий сценарій правового режиму об'єктів, які виникають як результат використання штучного інтелекту: можливість їх кваліфікації за двома правовими режимами залежно від наявності або відсутності такої їх якості, як оригінальність, що є поняттям оціночним. Конкретизація цього оціночного поняття відбувається зокрема відповідно до розбору змісту підказок (промптів), наданих користувачем відповідної системи штучного інтелекту, а також подальшого редагування та коригування згенерованого на основі цих підказок об'єкта.

Так, у межах нашого дослідження в якості експеримента штучному інтелекту Chatgpt [20] було надано завдання сформулювати декілька можливих висновків до цієї статті, яка розглядає питання регуляторних пісочниць, оригінальності творів, створених штучним інтелектом, та правовий статус підказок (промптів). Відповідно до цього промпту Chatgpt згенерував кілька речень, що в цілому відповідали змісту наданого завдання, але потребували нашого авторського уточнення як користувача. Результати експерименту засвідчили характерну особливість генеративних систем: алгоритм генерує формально структурований, граматично узгоджений, але компілятивний текст, який оперує узагальненими категоріями без виявлення глибинних правових суперечностей і без критичного осмислення інститутів цивільного права. Це практично підтверджує ключовий доктринальний висновок: формулювання промпту (навіть деталізованого) є лише постановкою техніко-аналітичного завдання. Справжня творча інтелектуальна діяльність, яка наповнює зміст наукового дослідження чи твору мистецтва, належить людині, що здійснює відбір, оцінку, переробку отриманого матеріалу, крім того, заміна творчої праці дослідника в такому обсязі алгоритмами є не надто етичною.

Висновки:

1. Створення регуляторних пісочниць для тестування технологій штучного інтелекту є ефективним та надійним способом розвитку, навчання та вивчення цих технологій у контрольованому середовищі. Це сприяє швидшому та більш реальному для малого бізнесу, який займається діяльністю по розробці відповідних технологій, впровадженню інновацій, забезпечуючи дотримання стандартів безпеки та етичних норм. Такі пісочниці допомагають виробникам адаптуватися до регуляторних вимог і водночас отримувати потрібні дані для вдосконалення технологій та сприянню цифровізації у сферах, визначених державою для цього приоритетними.

2. Незважаючи на значний прогрес у розробці штучного інтелекту, природно залишається відкритим питання щодо рівня оригінальності творів, створених за його допомогою, як такого, що за своєю суттю є оціночним поняттям, що й не може бути раз і назавжди конкретизованим, тому потребує тільки певної уніфікації алгоритмів такої конкретизації. І хоча в цих творах можуть бути виявлені унікальні ознаки, вони залежать від алгоритмів та даних, на основі яких вони створені. Це ускладнює беззаперечне визнання таких творів повністю оригінальними, з огляду на те, що алгоритм діє як інструмент, функція, а не як незалежний автор. Алгоритми конкретизації оригінальності як оціночного поняття зокрема можуть базуватися на аналізі змісту підказок (промптів).

3. Промпти, які використовуються для генерування контенту штучним інтелектом, та, власне, способи та етика їх використання, безперечно, також підлягають правовій оцінці, адже саме від них істотно залежить кінцевий результат. У зв'язку з цим виникає питання характеру прав, зокрема й авторських, як на самі текстові підказки (промпти), так і на результати, отримані за їх допомогою. Важливо визначати, чи застосовані промпти можуть вважатися об'єктами інтелектуальної власності, чи не було порушення прав інших осіб на ці об'єкти, а також хто з урахуванням цього буде мати права на контент, згенерований на їхній основі, та яким буде характер та обсяг цих прав. Доречним є застосовувати договір як інструмент визначення прав на промпти та розподілу прав на об'єкти, створені / згенеровані за їх допомогою.

Врахування цих висновків спрямоване на досягнення балансу суспільних та приватних інтересів шляхом забезпечення прав як авторів контенту, створеного з використанням штучного інтелекту, так і авторів даних, які можуть використовуватися для навчання відповідних систем та для генерування об'єктів, а також прав споживачів такого контенту розуміти, за допомогою яких інструментів створено відповідні результати творчої (або ж механічної, алгоритмічної) діяльності.

Список літератури:

1. Булат Н. М. Поняття оригінальності твору в українському законодавстві в контексті суб'єктивного підходу до оригінальності в країнах системи droit d'auteur. *Правова держава.* 2025. № 60. С. 75–82. DOI: https://doi.org/10.18524/2411-2054.2025.60.348092.

2. В Україні вперше зареєстровано авторське право на твори, до яких включені зображення, згенеровані ШІ. URL: https://nipo.gov.ua/ap-zobrazhennia-shi/ (дата звернення: 10.09.2026).

3. Жорнокуй Ю. М. Штучний інтелект: питання відповідальності на сучасному етапі розвитку доктрини. *Форум Права*. 2024. № 79(2). С. 118–127. DOI: http://doi.org/10.5281/zenodo.10933572.

4. Жорнокуй Ю. М. Штучний інтелект: охорона та захист прав людини (етичний аспект). *Вісник ХНУВС*. 2025. № 1 (108). С. 71–83. DOI: https://doi.org/10.32631/v.2025.1.06.

5. Концепція Державної цільової науково-технічної програми з використання технологій штучного інтелекту в пріоритетних галузях економіки на період до 2026 року : затв. розпорядж. Каб. Мін-в України від 13 квітня 2024 р. № 320-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/320-2024-%D1%80#Text (дата звернення: 10.09.2026).

6. Кулініч О., Кондик Д. Стандарт оригінальності в авторському праві ЄС та України: порівняльний аспект. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2024. № 1 (127). С. 34–38. DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2195/2024/1.127-6.

7. Музика Т. О., Маслова-Юрченко К. О. Авторські права в навчанні та використанні штучного інтелекту: правове регулювання, правозастосовна практика та етичні питання в Україні та за кордоном. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки».* 2024. № 3 (73). С. 115–122. DOI https://doi.org/10.25313/2520-2308-2024-3-9759.

8. Музика Т. О. Оригінальність твору як оціночне поняття за чинним законодавством України про авторське право та з урахуванням сучасної інформаційної етики. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. № 5. С. 22–27. DOI https://doi.org/10.32782/39221546.

9. Надьон В. В., Даниленко О. В. Роль штучного інтелекту в цивільних правовідносинах в країнах ЄС, Україні та інших країнах. *Право.UA*. 2023. №4. Ч. 2. С. 194–201. DOI: https://doi.org/10.32782/LAW.UA.2023.4-2.31.

10. Надьон В. В., Рубан О.О. Аналіз положень ЄС та України щодо впровадження штучного інтелекту (роботів) у суспільне життя. *Європейські перспективи*. 2024. № 1. С. 201–206. DOI: https://doi.org/10.32782/ep.2024.1.29.

11. Порядок реалізації експериментального проекту щодо організації проведення дослідження високотехнологічних засобів методом "Sandbox" : затв. Постановою Кабінету мін-в України від 29 жовтня 2024 р. № 1238. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/uploads/public/672/22f/ef9/67222fef9a3ea405280121.pdf (дата звернення: 10.09.2026).

12. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#n855 (дата звернення: 10.09.2026).

13. Рекомендації щодо відповідального використання штучного інтелекту. URL: https://nipo.gov.ua/wp-content/uploads/2024/11/Rekomendatsi%C3%AF_vidpovidalne_vykorystannia_ShI.pdf (дата звернення: 10.09.2026).

14. Спесивцева О. Право sui generis: як штучний інтелект адаптує під себе авторське право? *Юридична газета online.* URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/informaciyne-pravo-telekomunikaciyi/pravo-sui-generis-yak-shtuchniy-intelekt-adaptue-pid-sebe-avtorske-pravo.html (дата звернення: 10.09.2026).

15. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 10.09.2026).

16. Ceh S., Benedek M., Rafner J. F. Creativity in digitally mediated times: How digital tools support creativity across domains. January 2024. DOI:10.31234/osf.io/mpyw9.

17. Gaffar H., Albarashdi S. Copyright Protection for AI-Generated Works: Exploring Originality and Ownership in a Digital Landscape. Published online by Cambridge University Press: 23 January 2024. Asian Journal of International Law , First View , pp. 1–24. DOI: https://doi.org/10.1017/S2044251323000735.

18. Han M., Wu X., Zhu Z. The Perspective of Originality: Research on the Legal Attribute of Content Generated by Artificial Intelligence. *Highlights in Business, Economics and Management*. 2024. Vol. 39. P. 369–374. DOI:10.54097/yjng0436.

19. Mazzi F. Authorship in artificial intelligence-generated works: Exploring originality in text prompts and artificial intelligence outputs through philosophical foundations of copyright and collage protection. *The journal of world intellectual property*. 26 May 2024. https://doi.org/10.1111/jwip.12310.

20. OpenAI. ChatGPT. Accessed 10 Sept. 2026, https://chat.openai.com.

21. Towse R. How has digitalisation changed the economics of the creative industries? *Business, big & small*. 22 Apr 2024. URL: https://www.economicsobservatory.com/how-has-digitalisation-changed-the-economics-of-the-creative-industries (дата звернення: 10.09.2026).

22. Yanisky-Ravid S., Velez-Hernandez L. A. Copyrightability of Artworks Produced by Creative Robots, Driven by Artificial Intelligence Systems and the Concept of Originality: The Formality – Objective Model (March 30, 2017). *Minnesota Journal of Law, Science & Technology, Forthcoming*. URL: https://ssrn.com/abstract=2943778 or http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2943778 (дата звернення: 10.09.2026).

Muzyka T. O. CRITERIA FOR DETERMINING THE ORIGINALITY OF A WORK CREATED USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE, AS AN EVALUATIVE CONCEPT IN THE CONTEXT OF THE DIGITALIZATION OF CREATIVITY

The article examines the issue of defining the criterion of originality for works created using generative artificial intelligence systems, in the context of the rapid digitization of creative processes and the unprecedented growth in the role of artificial intelligence.

Based on an analysis of the provisions of the current Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights", a clear distinction is made between two types of generated works: non-original works created by a computer program without significant human involvement, which are subject to sui generis protection, and full-fledged works in which artificial intelligence serves solely as a tool for realizing a creative vision. It is argued that establishing originality requires a combination of objective and subjective approaches to confirm the existence of a human intellectual and creative contribution. The article pays particular attention to the legal nature of text prompts, which, from a legal perspective, are currently transforming from purely technical instructions into independent objects of civil transactions. Depending on their level of detail, stylistic completeness, and figurative language, prompts may be recognized as independent literary works or protected as confidential information or a trade secret (know-how). It is argued that the analysis of input data is a necessary algorithm for specifying the evaluative concept of the originality of the generated object.

The problems of dividing property rights and personal non-property rights in cases of multi-stage commercial content creation have been examined. It is proposed that issues regarding the emergence of co-authorship or the creation of derivative works be resolved exclusively through civil law contracts, which will minimize the risks of litigation and legal uncertainty. In addition, the paper emphasizes the importance of implementing "regulatory sandboxes" for the safe testing of AI, ensuring ethical standards, and monitoring the lawful use of copyrighted works as training datasets.

It is concluded that ensuring a high level of copyright protection for works created using AI is critical for stimulating investment and further innovation. The integrity of human contribution to the creative process is confirmed, since true intellectual activity consists of selecting, evaluating, processing, and reinterpreting the received material, which algorithms are currently unable to reproduce on their own.

Keywords: *artificial intelligence, originality, work, copyright, sui generis right, evaluative concept, contract.*

Дата першого надходження статті до видання: 12.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 347.122:347.214.2(477)
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/13

Спєсівцев Д. С.
https://orcid.org/0000-0001-7337-7907
Волинський національний університет імені Лесі Українки

ВИЗНАННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ЧАСТКУ У СПІЛЬНОМУ «ОБ'ЄКТІ НЕЗАВЕРШЕНОГО БУДІВНИЦТВА», ЩО МАЄ ОЗНАКИ САМОЧИННОГО СПОРУДЖЕННЯ: ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ СПОСОБУ ЗАХИСТУ

Стаття присвячена визначенню основних проблем застосування такого способу захисту як визнання права для захисту права власності одного зі співвласників на частку у спільному «об'єкті незавершеного будівництва», що має ознаки самочинного будівництва.

Автором окреслюються детермінанти проблем, пов'язаних із застосуванням способів захисту прав на споруджувані об'єкти нерухомого майна. Аналізуються доктринальні підходи до визначення співвідношення між категоріями «об'єкт незавершеного будівництва» та «об'єкт самочинного будівництва», а також положення чинного цивільного законодавства, присвячені цій проблемі, зокрема Закону України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» та статті 347 Цивільного кодексу України.

Встановлюється, що за загальним правилом, правові режими «об'єкт незавершеного будівництва» та «об'єкт самочинного будівництва» є взаємовиключними. Такі ознаки самочинності як здійснення будівництва на земельній ділянці, не відведеній для цієї мети або ж без документа, який дає право на виконання будівельних робіт чи затвердженого проєкту, як правило, виключають можливість забудовника (замовника будівництва) набути право на виконання будівельних робіт, яке є ознакою «об'єкта незавершеного будівництва». Своєю чергою допущення істотних порушень норм і правил позбавляє споруджуваний об'єкт відповідності об'єкту, щодо якого отримано право на виконання будівельних робіт, яке є ознакою «об'єкта незавершеного будівництва». У зв'язку з цим визнання права власності одного зі співвласників на частку у спільному споруджуваному об'єкті нерухомого майна, що має ознаки самочинного будівництва, як в «об'єкті незавершеного будівництва» порушує заборону набуття прав на відповідний об'єкт, визначену частиною другою статті 376 Цивільного кодексу України і наділяє відповідний будівельний конструкт цивільною оборотоздатністю.

Обґрунтовується, що в якості виключення, на яке не повинна поширюватись відповідна заборона, необхідно розглядати застосування зазначеного способу захисту для захисту права власності співвласника на споруджуваний об'єкт в умовах, коли права співвласника-формального забудовника (замовника будівництва) на будівництво вже зареєстровані у Реєстрі прав власності на нерухоме майно або Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно.

Ключові слова: *захист, охорона, визнання права власності, об'єкт незавершеного будівництва, самочинне будівництво, нерухомість, нерухоме майно, права на нерухомість, захист прав на нерухомість, ефективність, Велика Палата Верховного Суду.*

Постановка проблеми. Ухвалення 8 квітня 2026 року Великою Палатою Верховного Суду постанови у справі № 607/10858/22 (далі – постанова ВП ВС у справі № 607/10858/22), пов'язаної з визнанням права власності співвласника (одного з подружжя) на частку у спільному об'єкті незавершеного будівництва, який не має ознак самочинного будівництва [1], значно актуалізувало проблему захисту прав співвласників на споруджувані нерухомі речі (будівлі та споруди), особливо ураховуючи неоднозначність попередньої судової практики щодо розв'язання відповідних спорів [Див.: 2, с. 96; 3, с. 103–104]. Важливим аспектом піднятої проблеми стало питання об'єкта та способів захисту прав й законних інтересів учасників цивільних правовідносин у ситуації, коли

© Спєсівцев Д. С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

спір виникає між співвласниками (співвласником, право власності на частку у спільному об'єкті якого не зареєстровано у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно, та співвласником-формальним забудовником (формальним замовником будівництва)) щодо прав на споруджуваний об'єкт нерухомості, який має ознаки самочинного будівництва. У такому ракурсі це питання не отримало однозначного вирішення ані на рівні наукових досліджень, ані на рівні судової практики.

Згідно з пунктом 184 постанови ВП ВС у справі № 607/10858/22, суд має право визнати за позивачем право власності на частку в об'єкті незавершеного будівництва у випадку, коли об'єкт не має ознак самочинного будівництва, проте не вводиться в експлуатацію з вини одного з подружжя (співвласника-формального забудовника) [1, п. 184]. У той же час, у своїй окремій думці від 8 квітня 2016 року щодо висновків Великої Палати Верховного Суду, викладених у постанові ВП ВС у справі № 607/10858/22 суддя Великої Палати Верховного Суду Банасько О. О. (далі – окрема думка судді ВП ВС Банаська О. О. у справі № 607/10858/22) не погодився із диференціацією способу захисту прав одного з подружжя на об'єкт незавершеного будівництва залежно від наявності ознак самочинності будівництва (пункт 131 окремої думки) й висловив переконання, що належним та ефективним способом захисту права одного з подружжя, який (яка) вважає себе (і дійсно є) співвласником об'єкта незавершеного будівництва (незалежно від ознак самочинності) є поділ такого об'єкта між сторонами спору в натурі або ж стягнення грошової компенсації вартості частки виходячи з реальної (ринкової) цінності об'єкта незавершеного будівництва як цілісної споруди (пункт 132 окремої думки) [4, п. 132].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема правової природи об'єктів незавершеного будівництва та самочинного будівництва, а також захисту прав на них ставала предметом розгляду таких вчених правників як О. О. Банасько, О. О. Кот, Н. С. Кузнєцова, Є. О. Мічурін, В. В. Нікітенко, В. Я. Погребняк, Я. М. Романюк, А. С. Савченко, І. В. Спасибо-Фатєєва, В. А. Ставицький, В. Л. Яроцький та ін.

Зокрема, окремі аспекти співвідношення категорій «об'єкт незавершеного будівництва» та «об'єкт самочинного будівництва», а також захисту прав на відповідні об'єкти цивільних правовідносин розглянуто Савченко А. С. у кандидатському дисертаційному дослідженні «Незавершене та самочинне будівництво як об'єкти цивільних правовідносин» (Харків, 2012 рік) [Див.: 5]. Також у наших попередніх дослідженнях ми зверталися до розгляду механізмів набуття права власності на об'єкти незавершеного будівництва та об'єкти самочинного будівництва, які передбачають у тому числі необхідність використання способів судового захисту суб'єктивних цивільних прав на відповідне майно [6, с. 101–117]. На рівні окремого наукового аналізу нами проаналізовано деякі аспекти проблеми використання такого способу захисту як визнання права для судового захисту права власності на об'єкт незавершеного будівництва у світлі тогочасних законодавчих ініціатив [Див.: 2, с. 94–96].

У подальшому окремі сторони проблеми захисту прав на об'єкти самочинного будівництва потрапили у поле зору В. В. Нікітенко у межах дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» на тему «Цивільно-правовий режим об'єктів самочинного будівництва» (Київ, 2025 рік) [Див.: 7].

Також нами розглядалися окремі особливості захисту права власності одного зі співвласників на частку у спільному об'єкті незавершеного будівництва, що належить подружжю, у контексті висновків Великої Палати Верховного Суду, висловлених у постанові ВП ВС від 8 квітня 2026 року у справі № 607/10858/22) [Див.: 3, с. 101–107].

Разом із тим, маючи «наскрізний» відносно окреслених проблем характер, питання можливості застосування такого способу захисту як визнання права для захисту права власності одного зі співвласників на частку у спільному «об'єкті незавершеного будівництва», що має ознаки самочинного будівництва, не ставало предметом окремої наукової уваги дослідників в аспекті положень чинного цивільного законодавства України.

Ураховуючи зазначене, а також приймаючи до уваги правові позиції, що отримали відображення у пункті 184 постанови ВП ВС у справі № 607/10858/22 [1, п. 184] та пунктах 131 та 132 окремої думки судді ВП ВС Банаська О. О. у справі № 607/10858/22 [4, п. 132] стосовно неможливості або можливості визнання права власності на частку одного з подружжя у спільному «об'єкті незавершеного будівництва», якщо споруджуваний об'єкт має ознаки самочинного будівництва, проблема об'єкта захисту, можливості застосування відповідного способу захисту, а також потенційних юридичних наслідків його застосування в окреслених умовах потребує більш глибо-

кого наукового розгляду (у першу чергу у контексті співвідношення категорій «об'єкт незавершеного будівництва» та «самочинне будівництво»).

Постановка завдання. Метою статті є визначення основних проблем застосування такого способу захисту як визнання права для захисту права власності одного зі співвласників на частку у спільному [як правило, «неподільному» у розумінні Закону України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому»] «об'єкті незавершеного будівництва», що має ознаки самочинного будівництва.

Виклад основного матеріалу. Основна цінність такого способу захисту як визнання права власності на частку у спільному об'єкті незавершеного будівництва полягає у тому, що його застосування створює для позивача додаткові гарантії на майбутнє (після завершення будівництва нерухомості співвласником-формальним забудовником (формальним замовником будівництва)), пов'язані з реєстрацією такого права у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно [Див.: 3, с. 104], можливості проведення якої позивач може бути позбавлений у силу особливостей процедури реєстрації прав на відповідний об'єкт у випадку набуття статусу забудовника лише одним зі співвласників споруджуваної нерухомості.

Поряд із цим, застосування судом того чи іншого способу захисту прав та законних інтересів учасників цивільних правовідносин, що складаються з приводу споруджуваного об'єкта нерухомого майна, головним чином повинно узгоджуватися із правовою природою об'єкта, за захистом прав на який звертається позивач.

Загалом необхідно зазначити, що значний масив проблемних питань, пов'язаних із захистом прав на споруджувані об'єкти нерухомого майна, детермінований особливостями законодавчого підходу до визначення нерухомих речей, який з одного боку у своєму концентрованому вигляді може бути неточним [Див.: 8, с. 105–108], а з іншого – закладає динаміку цивільних правовідносин, розвиток яких повинен призвести до набуття нерухомою річчю цивільної оборотоздатності [6, с. 104–108]. Інакше кажучи, сьогодні у ході розгляду справ щодо захисту прав на споруджувану нерухомість суд зіштовхується з необхідністю застосування законодавчо визначених ознак нерухомості щодо об'єктів, які у контексті нормативно-встановленої системи процедур створення нерухомої речі можуть характеризуватися різними ознаками і перебувати на різних етапах відповідних процедур.

Базову основу для розв'язання піднятого проблемного питання закладають правові категорії, які, як правило, характеризують зміст тих чи інших юридичних конструкцій і можуть отримувати розкриття у юридичних визначеннях. Останні, своєю чергою, мають надзвичайно важливе значення для належного правозастосування, особливо ураховуючи те, що норми-дефініції, як зазначає Я. М. Романюк, мають абсолютно імперативний характер [9, с. 359–361]. У зв'язку з цим певну чіткість у питання співвідношення категорій «об'єкт незавершеного будівництва» та «об'єкт самочинного будівництва», яке безпосередньо впливає на порядок розв'язання проблеми застосування способів захисту прав учасників цивільних правовідносин, які складаються з приводу відповідних майнових благ, вносить лексико-семантичний аспект чинних законодавчих положень, у першу чергу тих, що отримали закріплення у пунктах 7, 8 та 9 частини першої статті 1 Закону України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» [10, ст. 1] та статті 376 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [11, ст. 376] відповідно.

З цього приводу у першу чергу необхідно зазначити, що у 2012 році ще до оновлення законодавчого підходу до визначення об'єктів незавершеного будівництва А. С. Савченко дійшла висновку, що в аспекті статті 376 ЦК України об'єкт самочинного будівництва є об'єктом незавершеного будівництва, у той час як об'єкт незавершеного будівництва може при істотному порушенні будівельних норм і правил набувати ознак самочинності [5, с. 85–94, 108]. У подальшому, розглядаючи можливість визнання судом права власності на об'єкт самочинного будівництва, ми сформулювали тезу, згідно з якою в залежності від того чи завершено об'єкт будівництвом або ж ні відповідне майно може визнаватися за рішенням суду або об'єктом незавершеного будівництва або ж завершеною будівництвом нерухомою річчю [6, с. 116]. Своєю чергою В. Я. Погребняк, визнаючи можливість виникнення самочинності будівництва протягом усього процесу спорудження нерухомості, висловлював сумніви щодо доцільності визнання об'єкта, легітимність якого перебуває під питанням, незавершеним будівництвом відносно запроектованої моделі (еталону), зокрема у зв'язку з тим, що у відповідний період часу він їй не відповідає [12, с. 309–310].

Загалом в умовах дії положень чинного цивільного законодавства України питання можливості визнання права власності на об'єкт самочинного будівництва як на об'єкт незавершеного будівництва слід розглядати в аспекті можливості об'єкта незавершеного будівництва – квазінерухомої речі як не бути втіленим у нерухомому предметі матеріального світу, так і бути втіленому в ньому [Див.: 2, с. 95–96; 3, с. 106].

У першому випадку конструкт «об'єкт незавершеного будівництва, що має ознаки самочинного будівництва» є логічно суперечливим, тобто становить «юридичний оксюморон».

Як слідує з пунктів 7, 8 та 9 частини першої статті 1 Закону України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому», неподільним або подільним об'єктом незавершеного будівництва є об'єкт нерухомого майна, який буде споруджено в майбутньому (будівля, споруда), щодо якого отримано право на виконання будівельних робіт та який не прийнято в експлуатацію [10, ст. 1]. В аспекті частини п'ятої статті 26 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» набуттю такого права передує необхідність проходження таких процедур як отримання вихідних даних, розроблення проектної документації (та проведення у випадках, встановлених законом, її експертизи) і її затвердження [13, ст. 26].

Як вбачається із зазначених вище норм, «об'єкт незавершеного будівництва» є «законним» (легальним) об'єктом цивільних прав, тобто таким, спорудження якого здійснюється після затвердження проєкту.

Своєю чергою, як слідує з частини першої статті 376 ЦК України, об'єкт самочинного будівництва характеризується однією з таких ознак: 1) будівництво на земельній ділянці, не відведеній для цієї мети; 2) будівництво без документа, який дає право на виконання будівельних робіт чи затвердженого проекту; 3) будівництво з істотними порушеннями будівельних норм і правил [11, ст. 376]. При цьому заборона набуття права власності на такий об'єкт, встановлена частиною другою зазначеної статті ЦК України [11, ст. 376], дозволяє умовно охарактеризувати його як «незаконний» (нелегальний).

З наведених положень випливає, що відсутність затвердженої проєктної документації (друга з наведених ознак самочинного будівництва) унеможливлює кваліфікацію споруджуваного об'єкта як «об'єкта незавершеного будівництва», адже затвердження проєктної документації виступає умовою для набуття права на виконання будівельних робіт, яке, своєю чергою, є ознакою «об'єкта незавершеного будівництва».

У зв'язку з цим в умовах відсутності затвердженої проєктної документації застосувати такий спосіб захисту як визнання права власності на частку в «об'єкті незавершеного будівництва», що має ознаки самочинності, не представляється можливим, адже у такому випадку спосіб захисту прав власності на об'єкт незавершеного будівництва застосовується для захисту прав на об'єкт, який за визначенням не є об'єктом незавершеного будівництва.

Те саме стосується і першої з заведених вище ознак самочинного будівництва – «будівництво на земельній ділянці, не відведеній для цієї мети» [11, ст. 376], яка, як правило, унеможливлює затвердження будівельного проєкту, а тому і набуття права на виконання будівельних робіт, яке є ознакою «об'єкта незавершеного будівництва».

Своєю чергою, якщо щодо споруджуваного об'єкта набуто право на виконання будівельних робіт і при цьому він почав набувати фізичної форми, тобто втілюватися у предметі матеріального світу, співвідношення категорій «об'єкт незавершеного будівництва» та «об'єкт самочинного будівництва» повинно проводитися в аспекті третьої з наведених ознак самочинного будівництва – «будівництво з істотними порушеннями будівельних норм і правил» [11, ст. 376].

У контексті цієї ознаки необхідно зважати на те, що в практичних умовах існує ймовірність виникнення ситуацій, коли споруджуваний об'єкт, що наділений ознаками об'єкта незавершеного будівництва, може згодом набути ознаки самочинності [12, с. 310].

При цьому важливо звернути увагу на те, що, як слідує з частини першої статті 376 ЦК України, самочинним будівництвом є *«житловий будинок, будівля, споруда, інше нерухоме майно <...> якщо вони збудовані або будуються ... »* [11, ст. 376]. Тобто, як зазначається у сучасних дослідженнях, йдеться про об'єкти нерухомого майна у розумінні статті 181 ЦК України [12, с. 309]. Інакше кажучи, це може бути споруджуваний об'єкт, який вже є нерухомістю у фізичному сенсі, яка при цьому має дефекти юридичної складової нерухомої речі [6, с. 114].

Більше того, якщо умовно поміняти місцями два наведені вище фрагменти речення, закріпленого в частині першій статті 376 ЦК України [11, ст. 376], і застосувати їх відносно одне одного як однорівневі конструкції, то виходить,

що об'єктом самочинного будівництва є такі, що *«збудовані або будуються <…> житловий будинок, будівля, споруда, інше нерухоме майно».*

Однак, якщо об'єкт лише будується і, можливо, перебуває на ранній стадії спорудження (хоча при цьому вже у фізичному сенсі є «нерухомим»), то чому законодавець вже «кваліфікує» його як *«житловий будинок, будівлю або споруду»*? Відповідь, вважаємо, криється у тому числі у співвідношенні понять «об'єкт незавершеного будівництва» та «об'єкт самочинного будівництва».

Ймовірно, у зазначеній ситуації йдеться про випадки, коли об'єкт незавершеного будівництва набув фізичні ознаки нерухомої речі, однак у подальшому «відхилився» у своїх властивостях від «еталонної» (запроектованої) моделі [12, с. 309–310] внаслідок чого «перетворився» з «об'єкта незавершеного будівництва – об'єкта нерухомого майна, який буде споруджено в майбутньому (житлового будинку, будівлі або споруди)» (у розумінні Закону України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому») [10, ст. 1] в «об'єкт самочинного будівництва».

З цього слідує, що у такому випадку визнання права власності на відповідний об'єкт або на частку у такому об'єкті як в «об'єкті незавершеного будівництва» всупереч частини другої статті 376 ЦК України [11, ст. 376] легалізуватиме такий об'єкт шляхом пріоритезації фізичної складової та ігнорування дефектів юридичної, що є недопустимим.

Інакше кажучи, визнати право власності на такий об'єкт як на нерухомість (у фізичному сенсі) – об'єкт самочинного будівництва, неможна у зв'язку з прямою законодавчою забороною. У той же час визнати право власності на такий об'єкт (на частку такого об'єкта) як на об'єкт незавершеного будівництва, як вбачається, також не можна, оскільки об'єктом незавершеного будівництва є *«об'єкт нерухомого майна, який буде споруджено в майбутньому <…> щодо якого отримано право на виконання будівельних робіт та який не прийнято в експлуатацію»* (див. пункти 7, 8 та 9 частини першої статті 1 Закону України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому») [10, ст. 1]. З цього слідує, що у випадку, якщо у ході спорудження нерухомості було здійснено відступ від проєкту (допущено істотні порушення будівельних норм і правил, що є ознакою самочинного будівництва, визначеною частиною першою статті 376 ЦК України [11, ст. 376]), *«об'єкт нерухомого майна, який буде споруджено в майбутньому»* перестає відповідати об'єкту «*щодо якого отримано право на виконання будівельних робіт»,* тобто юридичній (а якщо точніше – проєктній) складовій споруджуваного об'єкта. У зв'язку з цим він перестає бути «об'єктом незавершеного будівництва» за визначенням.

Як наслідок для легалізації такого об'єкта як об'єкта незавершеного будівництва і зняття з нього режиму самочинності, необхідно або вносити зміни в будівельний проєкт, тобто підводити його (якщо це дозволяють будівельні норми) під фактичний будівельний конструкт, або ж приводити фактичний будівельний конструкт під затверджений проєкт.

Таким чином, за загальним правилом, правові режими *«об'єкта незавершеного будівництва»* та *«об'єкта самочинного будівництва»* є взаємовиключними.

Однак, все ж таки слід припустити існування одного виключення та однієї особливості застосування досліджуваного способу захисту прав на спільний об'єкт в аспекті описаної ситуації.

Включення стосується випадку, коли об'єкт незавершеного будівництва набув ознаки самочинного будівництва в частині дотримання будівельних норм і правил після реєстрації права власності на нього [12, с. 310].

Як вбачається, у такому випадку варто розглядати можливість визнання права власності позивача на частку у спільному споруджуваному майні, адже у такому разі рішення суду виступатиме підставою для реєстрації права власності на майно, на яке у співвласника-формального забудовника (формального замовника будівництва) вже зареєстровано право власності як на легальний об'єкт, тобто власне на об'єкт незавершеного будівництва. При цьому на момент реєстрації споруджуваний об'єкт мав саме такий статус. Тому, навіть незважаючи на те, що на момент розгляду справи ступінь готовності об'єкта і сам об'єкт будівництва можуть відрізнятися від показників готовності та власне об'єкта відповідно, що існували на момент проведення реєстрації права власності, до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, який зафіксував крайню «легальну версію» відповідного об'єкта, вноситимуться відомості про другого співвласника як особи, яка має право саме на об'єкт, зафіксований в Реєстрі.

Відмова від захисту прав співвласника за наведених умов навіть формально буде несправедливою. Тим більше, що самочинність все одно призводить до необхідності ліквідації відповідних

недоліків в об'єкті для прийняття нерухомості в експлуатацію [6, с. 107–108].

Також описана ситуація створює умови для окремого більш глибокого осмислення можливих форм реагування суду на відповідні обставини, тобто на виявлення ознак самочинності в «об'єкті незавершеного будівництва», наприклад, шляхом окремої ухвали, за результатами реагування на яку суб'єкти державного архітектурно-будівельного нагляду матимуть повноваження звернутися до суб'єктів реєстрації для накладення заборони вчинення будь-яких реєстраційних дій щодо відповідного об'єкта. Однак для цього, як вбачається, необхідно модернізувати відповідні механізми, визначені Законом України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно» [14].

Що стосується особливості застосування досліджуваного способу захисту, то вона пов'язується з першою з окреслених раніше ознак самочинного будівництва, визначених частиною першою статті 376 ЦК України, якою є «будівництво на земельній ділянці, не відведеній для цієї мети» [11, ст. 376]. Проблема полягає у тому, чи можна стверджувати про існування такої ознаки самочинності, якщо у власника споруджуваного об'єкта вже після набуття права на виконання будівельних робіт припинилися права на земельну ділянку, на якій здійснюється спорудження [12, с. 310]? Частково це питання випливає і з висновків В. В. Нікітенко щодо порядку набуття права власності на житло з урахуванням частини третьої статті 376 ЦК України [7, с. 140], а також власне зазначеного положення ЦК України.

Хоча при цьому незалежно від відповіді на це питання слід припустити доцільність визнання за позивачем права власності на відповідний об'єкт, якщо права іншого співвласника-формального забудовника (формального замовника будівництва) вже зареєстровані на нього у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно.

Висновки. Проведений аналіз дозволяє сформувати такі висновки.

1. За загальним правилом, правові режими «об'єкт незавершеного будівництва» та «об'єкт самочинного будівництва» є взаємовиключними. Здійснення будівництва на земельній ділянці, не відведеній для цієї мети або ж без документа, який дає право на виконання будівельних робіт чи затвердженого проєкту як ознака самочинного будівництва (частина перша статті 376 ЦК України) [11, ст. 376], як правило, виключає можливість набуття забудовником (замовником будівництва) права на виконання будівельних робіт, яке є ознакою «об'єкта незавершеного будівництва». Своєю чергою здійснення будівництва з істотними порушеннями будівельних норм і правил як ознака самочинного будівництва позбавляє споруджуваний об'єкт відповідності об'єкту, щодо якого отримано право на виконання будівельних робіт, яке, своєю чергою виступає необхідною ознакою об'єкта незавершеного будівництва.

2. Визнання права не можна вважати ефективним способом для захисту права власності одного зі співвласників на частку у спільному споруджуваному об'єкті нерухомого майна, що має ознаки самочинного будівництва, як в «об'єкті незавершеного будівництва».

2.1. У такому разі об'єктом захисту виступає право власності не на «об'єкт незавершеного будівництва», а на «об'єкт самочинного будівництва».

2.2. Такий спосіб захисту застосовується всупереч прямої заборони, встановленої частиною другою статті 376 ЦК України, яка визначає недопустимість набуття особою, яка здійснила або здійснює самочинне будівництво, права власності на нього.

2.3. Застосування такого способу захисту визначає можливість реєстрації права власності позивача (у відповідній частці) на споруджуваний об'єкт у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно як на «об'єкт незавершеного будівництва». Це надаватиме такому об'єкту легальної форми і наділятиме цивільною оборотоздатністю. Відповідна будівельна конструкція, незважаючи на свою небезпечність, зможе виступати об'єктом правонаступництва, у тому числі спадкування, а також об'єктом звернення стягнення за боргами власника.

3. В порядку виключення для забезпечення прав іншого співвласника (позивача) відносно зареєстрованих прав співвласника-формального забудовника (формального замовника будівництва) визнання права можна розглядати як ефективний спосіб для захисту права власності співвласника (позивача, чиї права власності на споруджуваний об'єкт не зареєстровані у відповідних інформаційних базах даних (Реєстрі прав власності на нерухоме майно або Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно)) на частку у спільному споруджуваному об'єкті нерухомого майна, що має ознаки самочинного будівництва, як в «об'єкті незавершеного будівництва», однак лише за умови наявності у відповідних інформаційних базах даних відомостей про зареєстровані права співвласника-формального забудовника (формального замовника будівництва) на споруджуваний об'єкт нерухомості, незалежно від фактичних змін у відповідному об'єкті.

Використання ШІ. Автором використано програмне забезпечення на основі штучного інтелекту для лінгвістичної корекції та структурного покращення англомовної версії анотації до цієї статті.

Генеративні інструменти штучного інтелекту під час створення оригінальних дослідницьких результатів та формування юридичних висновків не використовувалися.

Список літератури:

1. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 08.04.2026 р., судова справа № 607/10858/22. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/136045903 (дата звернення: 27.08.2026).

2. Спєсівцев Д. С. Проблеми визнання права власності на об'єкт незавершеного будівництва в контексті сучасних законодавчих ініціатив. *Наук. вісн. Міжнар. гуманіт. ун-ту. Сер.: Юриспруденція*. 2021. № 49. С. 94–97. https://doi.org/10.32841/2307-1745.2021.49.20

3. Спєсівцев Д. С. Окремі особливості захисту права власності на частку у спільному майні (об'єкті незавершеного будівництва) подружжя (за матеріалами постанови ВП ВС від 8 квітня 2026 року у справі № 607/10858/22). *Форум права* : електрон. наук. фахове вид. 2026. № 86 (2). С. 100–109. http://doi.org/10.32631/fp.2026.2.11

4. Окрема думка (збіжна) судді Великої Палати Верховного Суду Банаська О. О. від 08.04.2026 р. щодо висновків Великої Палати Верховного Суду, висловлених у постанові Суду від 08.04.2026 р. у справі № 607/10858/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/136341391 (дата звернення: 27.08.2026).

5. Савченко А. С. Незавершене та самочинне будівництво як об'єкти цивільних правовідносин: дис. … канд. юрид. наук (спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право). Харків, 2012. 204 с.

6. Спєсівцев Д. С. Юридичні факти у механізмах виникнення, переходу та припинення речових прав на нерухомість в Україні : дис… канд. юрид. наук (спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право). Харків, 2017. 225 с.

7. Нікітенко В. В. Цивільно-правовий режим об'єктів самочинного будівництва : дис. … д-ра філософії (спец. 081 Право). Київ, 2025. 258 с.

8. Ставицький В. А. Договір про порядок володіння та користування спільним нерухомим майном за цивільним законодавством України : дис … канд. юрид. наук. (спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право). Харків, 2017. 218 с.

9. Романюк Я. М. Проблеми застосування цивільно-правових норм у цивільному судочинстві України : дис. … докт. юрид. наук (спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право). Київ, 2017. 518 с.

10. Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому: Закон України від 15.08.2022 р. № 2518-IX. *Відом. Верхов. Ради України*. 2023. №№ 23–24. Ст. 90 (із змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2518-20 (дата звернення: 28.08.2026)

11. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відом. Верхов. Ради України*. 2003. №№ 40–44. Ст. 356 (із змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 28.08.2026).

12. Погребняк В. Я. Виникнення, перехід та припинення суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та практики : монографія. Київ : Алерта, 2020. 640 с.

13. Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17.02.2011 р. № 3038-VI. *Відом. Верхов. Ради України*. 2011. № 34. Ст. 343 (із змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17 (дата звернення: 28.08.2026).

14. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Закон України від 01.07.2004 р. № 1952–IV (в редакції Закону від 26.11.2015 р. № 834-VIII). *Відом. Верхов. Ради України*. 2016. № 1. Ст. 9 (зі змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15 (дата звернення: 28.08.2026).

Spiesivtsev D. S. RECOGNITION OF OWNERSHIP TO A SHARE IN A JOINT "OBJECT OF UNFINISHED CONSTRUCTION" EXHIBITING CHARACTERISTICS OF UNAUTHORIZED CONSTRUCTION: PROBLEMS IN APPLYING THE LEGAL REMEDY

This article examines the primary challenges in applying property recognition as a remedy to protect the ownership right of a co-owner to a share in a joint unfinished construction project that exhibits characteristics of unauthorized construction.

The author outlines the determinants of legal issues associated with safeguarding rights to real estate under construction. The paper analyzes doctrinal approaches to defining the relationship between the categories of an "unfinished construction object" and an "unauthorized construction object," alongside relevant provisions

of current civil legislation – specifically, the Law of Ukraine "On Guaranteeing Property Rights to Real Estate Objects to be Built in the Future" and Article 347 of the Civil Code of Ukraine.

The study establishes that, as a general rule, the legal regimes governing unfinished construction and unauthorized construction are mutually exclusive. Characteristics of unauthorized construction – such as erecting a structure on a land plot not allocated for that purpose, lacking a permit for construction works, or proceeding without an approved project – typically preclude the developer (client) from acquiring the lawful right to perform construction works, which is an essential feature of an unfinished construction object. Conversely, committing significant violations of building standards and regulations deprives the structure of its conformity with the approved project for which construction rights were initially granted. Consequently, recognizing a co-owner's ownership right to a share in a joint construction project that features elements of unauthorized construction as an "unfinished construction object" violates the prohibition set forth in Part 2 of Article 376 of the Civil Code of Ukraine, erroneously bringing the irregular structure into civil commerce.

The author argues that an exception exempt from this prohibition should apply when utilizing this remedy to safeguard a co-owner's property rights in scenarios where the formal developer's (construction client's) rights to the construction are already registered in the Register of Ownership Rights to Real Estate or the State Register of Real Property Rights.

Keywords: *protection, safeguarding, recognition of ownership, object of unfinished construction, unauthorized construction, real estate, immovable property, rights to real estate, protection of real estate rights, efficiency, Grand Chamber of the Supreme Court.*

Дата першого надходження статті до видання: 02.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 347.772.3
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/14

Фірман Д. І.
https://orcid.org/0000-0001-7598-6394
Львівський національний університет імені Івана Франка

БАЛАНС МІЖ ДОКТРИНОЮ ДОБРОСОВІСНОГО ВИКОРИСТАННЯ (FAIR USE) ТА ЛІЦЕНЗУВАННЯМ У КОНТЕКСТІ НАВЧАННЯ МОДЕЛЕЙ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: ПРОБЛЕМАТИКА ПРАВОМІРНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ОБ'ЄКТІВ АВТОРСЬКОГО ПРАВА

Стаття присвячена правовому аналізу використання об'єктів авторського права у процесі навчання моделей штучного інтелекту та визначенню критеріїв правомірності такого використання. Встановлено, що поширення генеративного ШІ та необхідність використання значних масивів даних для навчання відповідних моделей загострюють питання забезпечення прав та законних інтересів авторів і правовласників.

Проаналізовано сучасні підходи до регулювання використання охоронюваних творів для навчання ШІ у Європейському Союзі та США, зокрема положення Регламенту (ЄС) 2024/1689 (AI Act), винятки щодо глибинного аналізу текстів і даних та доктрину fair use. Звернуто увагу на транскордонний характер використання навчальних даних, що ускладнює визначення застосовного права та юрисдикції у спорах щодо порушення авторських прав.

Встановлено, що правомірність використання творів для навчання моделей ШІ не може визначатися виключно фактом їх доступності в мережі Інтернет. При її оцінці мають враховуватися правова підстава доступу до твору, характер та обсяг його використання, наявність дозволу або застереження правовласника, можливість застосування винятків і обмежень авторського права, здатність моделі відтворювати охоронювані елементи твору, а також вплив такого використання на економічні інтереси правовласника. Звернуто увагу на доцільність застосування правовласниками технічних засобів і спеціальних позначень для обмеження автоматизованого збору та використання їхнього контенту для навчання моделей ШІ.

Окрему увагу приділено механізму opt-out та проблемам його практичного застосування, зокрема недостатній обізнаності правовласників щодо можливості застереження від використання їхніх творів для навчання ШІ. Досліджено сучасну судову практику та встановлено складність доведення факту використання конкретних творів у навчальних масивах і характеру такого використання.

Ключові слова: *авторське право, штучний інтелект, навчання моделей штучного інтелекту, fair use (добросовісне використання), ліцензування, opt-out, цифрове середовище.*

Постановка проблеми. Розвиток генеративного штучного інтелекту поставив перед авторським правом питання щодо визначення допустимих меж використання охоронюваних творів для навчання моделей ШІ. Масштаб такого використання ускладнює застосування традиційної моделі індивідуального ліцензування, оскільки навчальні масиви можуть охоплювати значну кількість творів, встановлення правового статусу та правовласників яких потребує істотних організаційних і фінансових ресурсів.

Водночас сучасне правове регулювання поступово формує механізми узгодження інтересів правовласників і розробників ШІ. У праві ЄС важливе значення мають винятки щодо глибинного аналізу текстів і даних, передбачені Директивою (ЄС) 2019/790, у поєднанні з положеннями Регламенту (ЄС) 2024/1689 (AI Act).

Разом із тим наявність спеціального регулювання не усуває питання щодо правової підстави використання конкретних об'єктів авторського права під час навчання ШІ. Відкритий доступ до твору

© Фірман Д. І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

сам по собі не означає можливості його вільного використання, а навчальні масиви можуть містити контент, первинне розміщення якого здійснено без дозволу правовласника. Відповідно, актуальними залишаються питання дотримання виключних прав автора, застосування передбачених законом винятків та ефективності ліцензійних механізмів.

Особливого значення ця проблематика набуває при зіставленні різних правових підходів. Якщо право США допускає оцінку використання творів для навчання ШІ крізь призму доктрини fair use, то право ЄС виходить із системи спеціально визначених винятків та обмежень авторського права. За таких умов основна проблема полягає не у відсутності правового регулювання, а у визначенні оптимального співвідношення між дозволеним законом використанням творів та їх ліцензуванням, яке забезпечувало б належну охорону інтересів правовласників, правову визначеність для розробників ШІ та не створювало необґрунтованих перешкод для технологічного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика правомірності використання об'єктів авторського права у процесі навчання моделей штучного інтелекту протягом останніх років перебуває у центрі уваги як науковців і практикуючих юристів, так і міжнародних та європейських інституцій. Окремі аспекти цієї проблематики досліджуються Європейським офісом з питань штучного інтелекту (AI Office), Європейською радою зі штучного інтелекту (AI Board), Комітетом з питань комунікацій та цифрових технологій Палати лордів Великої Британії. Значну увагу питанням взаємодії штучного інтелекту та права інтелектуальної власності приділяє Всесвітня організація інтелектуальної власності (ВОІВ), у межах діяльності якої проводяться міжнародні дискусії та конференції, присвячені актуальним технологічним викликам для існуючої системи правової охорони інтелектуальної власності. Додаткового значення ця проблематика набула у процесі розроблення та прийняття Регламенту (ЄС) 2024/1689 про штучний інтелект, положення якого, серед іншого, безпосередньо стосуються дотримання законодавства ЄС у сфері авторського права провайдерами моделей ШІ загального призначення.

Питання взаємодії авторського права та технологій штучного інтелекту, зокрема використання охоронюваних творів для навчання моделей ШІ, висвітлювали у своїх працях К. Зеров, Ц. Міллер, М. Ділворт, Тітінтін Веня, Ф. Ріксон, О. Кульчій, А. С. Бугаєць, С. Глотов та інші.

Водночас особливого значення для дослідження набуває правозастосовна практика. Судові спори щодо використання охоронюваних творів для навчання моделей ШІ, а також позиції органів у сфері інтелектуальної власності дають змогу простежити формування практичних підходів до визначення меж правомірного використання творів.

Постановка завдання. Метою дослідження є аналіз правових засад використання об'єктів авторського права у процесі навчання моделей штучного інтелекту, визначення критеріїв правомірності такого використання, дослідження співвідношення доктрини fair use та ліцензійних механізмів у контексті забезпечення балансу між правами та законними інтересами правовласників і потребами технологічного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Штучний інтелект за відносно короткий період трансформувався з інноваційної технології у повсякденний інструмент, який активно використовується як бізнесом, так і пересічними користувачами. За допомогою систем ШІ щодня створюються значні обсяги текстового, графічного, аудіовізуального та іншого контенту. Зокрема, за даними Міністерства цифрової трансформації України, у 2025 році технологіями штучного інтелекту користувалися 42% дорослого населення та 70% підлітків [1]. Зростання попиту на такі технології стимулює розробників удосконалювати існуючі та створювати нові моделі ШІ, функціонування яких потребує значних обсягів даних.

Водночас здатність генеративних систем ШІ створювати новий контент безпосередньо залежить від процесу їх попереднього навчання. Зокрема, OpenAI зазначає, що моделі, які забезпечують роботу ChatGPT, тренуються з використанням загальнодоступної інформації в Інтернеті, даних, отриманих від третіх осіб, а також інформації, наданої або створеної користувачами, тренерами та дослідниками [2]. Однак, безсумнівно, сам факт відкритого доступу до інформації не означає відсутності правової охорони такого контенту. Більшість творів, розміщених у мережі Інтернет, продовжують охоронятися авторським правом незалежно від того, чи є доступ до них вільним. Відтак виникає питання щодо допустимості використання таких творів для навчання моделей штучного інтелекту без отримання згоди авторів або інших правовласників. Значна частина суб'єктів авторського права може не погоджуватися з використанням належних їм творів для навчання моделей штучного інтелекту, особливо якщо таке використання здійснюється без їх

попереднього повідомлення, згоди чи виплати винагороди. Водночас відсутність явно вираженої незгоди правовласника не завжди означає, що він фактично погоджується на використання свого твору для таких цілей.

Особливого значення це питання набуває в контексті передбаченого правом ЄС механізму застереження прав (opt-out). Відповідно до ст. 4 Директиви (ЄС) 2019/790 допускається відтворення та витягування правомірно доступних творів та інших об'єктів для цілей глибинного аналізу текстів та даних, якщо відповідні права не були прямо застережені їх правовласниками [3]. Щодо контенту, розміщеного у відкритому доступі в мережі Інтернет, Директива передбачає можливість здійснення такого застереження у машинозчитуваний спосіб.

На практиці реалізація цього механізму породжує низку питань. Автор або інший правовласник може не знати про необхідність здійснення відповідного застереження, не володіти технічними засобами для його належного оформлення або взагалі не мати можливості самостійно встановити відповідні технічні позначення, якщо твір поширюється через сторонню платформу. Не завжди очевидним для правовласника є і те, що розміщення твору у відкритому доступі потенційно створює можливість його використання для навчання моделей ШІ за відсутності належного застереження прав.

Вважаю, що сама лише відсутність технічно оформленого застереження не повинна автоматично ототожнюватися зі згодою правовласника на використання твору для навчання моделі ШІ. Особливо проблемним такий підхід є у випадках, коли правовласник фактично не має можливості контролювати технічний спосіб поширення твору на сторонній платформі. Відтак ефективність моделі opt-out залежить не лише від її нормативного закріплення, а й від доступності та зрозумілості способів застереження прав, їх технічної стандартизації та належного врахування таких застережень розробниками моделей ШІ.

Крім того, хоча ст. 53(1)(d) Регламенту (ЄС) 2024/1689 про штучний інтелект встановлює обов'язок провайдерів моделей ШІ загального призначення складати та оприлюднювати достатньо детальне резюме контенту, використаного для навчання моделі [4], практична реалізація цієї вимоги залишається недостатньо ефективною. Результати дослідження, проведеного вченими Триніті-коледжу Дубліна, свідчать, що на практиці відповідні резюме не завжди оприлюднюються або їх складно знайти [5]. Однією з причин є відсутність централізованого механізму їх оприлюднення: Регламент не визначає єдиного місця, де провайдери повинні розміщувати такі резюме, фактично залишаючи вибір способу та місця публікації за ними. За таких умов сам факт нормативного закріплення обов'язку щодо прозорості ще не забезпечує правовласникам простого та ефективного доступу до інформації, необхідної для встановлення факту можливого використання їхніх творів під час навчання моделей ШІ.

Додаткове занепокоєння викликає і те, що дані, зібрані з великої кількості відкритих джерел, потенційно можуть містити контент, який був розміщений в Інтернеті з порушенням авторських прав або без належних правових підстав для його подальшого використання. За таких умов виникають складнощі з перевіркою правового статусу кожного окремого об'єкта, що включається до навчальних наборів даних, а також із визначенням відповідальності за можливе використання неправомірно оприлюднених творів. Крім того, OpenAI, як і інші розробники не розкривають детальної інформації щодо складу та походження матеріалів, які надаються тренерами моделей або використовуються для їх подальшого вдосконалення, вважаючи цю інформацію важливою частиною своєї конкурентної переваги.

У цьому контексті заслуговують на увагу висновки Звіту Комітету з питань комунікацій та цифрових технологій Великої Британії за 2024–2026 роки, в якому зазначається, що широке неліцензійне використання охоронюваних творів у поєднанні з обмеженою прозорістю розробників штучного інтелекту щодо навчальних даних їхніх моделей суттєво ускладнює реалізацію прав авторів та інших правовласників [6]. Наслідком цього є фактична неможливість для багатьох суб'єктів авторського права перевірити, чи використовувалися їхні твори під час навчання моделей, а також належним чином захистити свої права у разі виявлення такого використання.

У США правомірність використання охоронюваних творів без дозволу правовласника за певних умов може обґрунтовуватися доктриною fair use (добросовісного використання), закріпленою у параграфі 107 Закону США про авторське право [7]. Її метою є забезпечення балансу між виключними правами автора та суспільним інтересом у розвитку науки, освіти й технологій. Саме на fair use розробники моделей ШІ часто посилаються як на правову підставу використання творів для навчання.

Загалом використання об'єктів авторського права для навчання моделей ШІ може безпосередньо впливати на економічні інтереси авторів/правовласників, зокрема у випадках, коли створений за допомогою ШІ контент конкурує з результатами людської творчої діяльності або зменшує попит на них. Водночас встановлення надмірно обтяжливих вимог щодо використання кожного окремого твору для навчання моделей ШІ може істотно ускладнити розвиток відповідних технологій та негативно позначитися на суміжних сферах економіки. Тому правове регулювання у цій сфері має бути спрямоване на пошук балансу між забезпеченням майнових інтересів авторів і правовласників та збереженням можливостей для технологічного розвитку.

У цьому контексті заслуговує на увагу пропозиція О. О. Кульчія щодо запровадження механізму, подібного до обов'язкового або розширеного колективного управління авторськими правами [8, с.143]. Його сутність полягає у створенні правового механізму, який дозволяв би використовувати публічно доступні об'єкти авторського права для навчання моделей ШІ з одночасним забезпеченням справедливої винагороди авторам і правовласникам. Такий підхід може стати альтернативою індивідуальному ліцензуванню, застосування якого ускладнюється масштабами навчальних масивів та необхідністю отримання дозволів від значної кількості правовласників.

Ще одним способом захистити твори від використання для навчання моделей ШІ є застосування спеціальних позначень і технічних засобів. Зокрема, автори можуть використовувати програму NO AI для маркування водяним знаком. Водночас власники вебресурсів можуть встановлювати технічні обмеження для автоматизованого збору їхнього контенту. Такі заходи застосовують і великі медіа: зокрема, The New York Times, BBC, CNN та Reuters обмежували доступ вебсканерів, що використовуються AI-компаніями для збору даних [9]. Подібні механізми дають правовласникам можливість більш чітко виразити незгоду з використанням їхніх творів для навчання моделей ШІ.

Зростання масштабів використання систем штучного інтелекту зумовило появу значної кількості судових спорів проти компаній-розробників у зв'язку з можливими порушеннями авторських прав під час навчання моделей ШІ. Водночас аналіз сучасної судової практики свідчить про відсутність усталеного підходу до вирішення таких спорів. Їх розгляд нерідко триває роками, а правовласники стикаються зі складнощами у доведенні факту та характеру використання своїх творів під час навчання моделей ШІ.

Показовою у цьому контексті є справа Andersen et al. v. Stability AI Ltd. et al. [10], ініційована у 2023 році групою художників проти розробників генеративних AI-сервісів. Позивачі стверджують, що їхні твори без дозволу були включені до масивів даних, використаних для навчання Stable Diffusion. Автори вимагали компенсації за завдані збитки через порушення авторських прав, правил DeviantArt, Закону про захист авторських прав у цифрову епоху (Digital Millennium Copyright Act), а також підтвердження того, що такі ситуації не повторюватимуться в майбутньому [11]. На початковому етапі суд відхилив значну частину заявлених вимог, звернувши увагу, зокрема, на недостатнє обґрунтування механізму копіювання творів. Після уточнення позову частина вимог щодо порушення авторського права продовжила розглядатися.

Важливим аспектом справи є розмежування можливого порушення авторського права на етапі навчання моделі та порушення, пов'язаного з результатами її роботи [10]. Відсутність істотної подібності між згенерованим зображенням і конкретним твором сама по собі не вирішує питання правомірності попереднього використання цього твору для навчання ШІ. При цьому оцінка такого використання значною мірою залежить від технічного механізму функціонування відповідної моделі.

Станом на серпень 2026 року остаточного рішення у справі не ухвалено. Водночас перебіг майже трирічного судового процесу дає змогу виокремити обставини, які мають значення для оцінки правомірності використання творів у межах доктрини fair use. Зокрема, враховуються спосіб отримання та використання твору, технічний механізм навчання моделі, а також можливість відтворення охоронюваних елементів твору у згенерованому результаті.

Одним із найбільш нових резонансних судових процесів у цій сфері є справа Encyclopaedia Britannica, Inc. та Merriam-Webster, Inc. v. OpenAI [12]. Позов було подано 13 березня 2026 року до Федерального окружного суду Південного округу Нью-Йорка, а станом на кінець серпня 2026 року розгляд справи триває.

Позивачі стверджують, що OpenAI без відповідного дозволу використовувала охоронюваний авторським правом контент для навчання своїх мовних моделей. Зокрема, Encyclopaedia Britannica володіє авторськими правами на колективні

твори, що охоплюють майже 100 000 онлайн-статей[13]. На думку позивачів, використання такого контенту для функціонування ChatGPT створює продукт, здатний частково замінювати першоджерело для користувача, що, своєю чергою, може призводити до зменшення відвідуваності ресурсів Britannica та Merriam-Webster і негативно впливати на їхні доходи.

Водночас претензії стосуються не лише етапу навчання моделей. У позові зазначається, що відповіді ChatGPT у певних випадках містять повні або часткові дослівні відтворення, перекази чи узагальнення охоронюваного контенту позивачів. Окремо оскаржується використання матеріалів Britannica у межах технології доповненої пошуком генерації (RAG), за допомогою якої система може звертатися до зовнішніх джерел під час формування відповіді користувачеві.

Справа становить особливий інтерес у контексті співвідношення ліцензування та доктрини fair use. OpenAI у спорах щодо використання загальнодоступного контенту для навчання моделей послідовно посилається на доктрину fair use. Водночас у цій справі суду належить оцінити заявлені позивачами порушення, тому питання щодо правомірності відповідного використання та можливості застосування fair use наразі залишається відкритим.

Слід зазначити, що цей позов є частиною ширшої хвилі судових спорів між онлайн-медіа та технологічними компаніями, які розробляють моделі штучного інтелекту. Подібні за правовими підставами та характером заявлених вимог позови були подані й іншими медіакомпаніями, що свідчить про формування окремого напряму судової практики щодо використання журналістського контенту для навчання та функціонування моделей ШІ.

Показовою для визначення меж правомірного використання творів під час навчання генеративного ШІ є справа GEMA v. Suno[14]. 31 липня 2026 року Земельний суд Мюнхена задовольнив більшість вимог німецької організації колективного управління GEMA до американського розробника генератора музики Suno. Предметом спору стало використання шести музичних творів із репертуару GEMA для навчання моделей відповідача та їх подальше відтворення у результатах роботи системи.

Одним із ключових висновків суду стало розмежування аналізу навчальних даних та їх «запам'ятовування» моделлю. Суд виходив із того, що у випадку закріплення охоронюваного змісту твору в параметрах моделі таким чином, що він надалі може бути відтворений у згенерованому результаті, може мати місце відтворення твору в розумінні авторського права.

Важливим є і підхід суду до винятку щодо глибинного аналізу текстів і даних. Суд визнав можливість його застосування до навчання генеративного ШІ як такого, проте відмежував необхідні для аналізу технічні копії від випадків, коли конкретний охоронюваний зміст зберігається у параметрах моделі та може бути надалі відтворений. На думку суду, таке «запам'ятовування» виходить за межі TDM-винятку. Окреме значення мало встановлення відсутності правомірного доступу до частини навчального контенту, отриманого шляхом обходу технічних обмежень на його завантаження.

Таким чином, рішення у справі GEMA v. Suno не заперечує можливості застосування винятків з авторського права до навчання моделей ШІ загалом, однак встановлює межу між аналізом охоронюваного контенту та фактичним збереженням його елементів у моделі з можливістю подальшого відтворення. Такий підхід має особливе значення для визначення співвідношення винятків з авторського права та ліцензування: чим ближчим результат функціонування моделі є до відтворення конкретного охоронюваного твору, тим складніше обґрунтувати відсутність необхідності отримання дозволу правовласника.

Висновки. Розвиток технологій штучного інтелекту є незворотним процесом, тому надмірне обмеження використання даних для навчання моделей ШІ може не лише стримувати інновації, а й створювати нерівні умови конкуренції між юрисдикціями з різним рівнем правових обмежень. Водночас технологічний розвиток не повинен відбуватися за рахунок необґрунтованого обмеження прав та економічних інтересів авторів і правовласників. Саме тому основним завданням правового регулювання має бути пошук балансу між цими інтересами.

На підставі проведеного дослідження до основних критеріїв оцінки правомірності використання об'єктів авторського права для навчання моделей ШІ доцільно віднести: правомірність доступу до твору; характер і обсяг його використання; наявність дозволу або застереження правовласника; можливість застосування передбачених законом винятків та обмежень авторського права; технічний механізм використання твору під час навчання; можливість відтворення охоронюваних елементів конкретного твору у результатах роботи

моделі; а також вплив такого використання на економічні інтереси правовласника, зокрема здатність згенерованого контенту конкурувати з оригінальним твором або замінювати його на відповідному ринку.

Аналіз судової практики свідчить, що формування критеріїв правомірності використання творів для навчання ШІ лише розпочинається. Такі судові процеси є тривалими та складними, зокрема через труднощі у встановленні факту використання конкретного твору та дослідженні технічних механізмів функціонування моделей.

Важливим напрямом удосконалення правового регулювання має залишатися підвищення прозорості навчання моделей ШІ. Правовласник повинен мати реальну можливість отримати інформацію про використання його творів та ефективно реалізувати передбачені законом способи захисту. У цьому контексті особливого значення набуває практична реалізація вимог AI Act щодо розкриття інформації про контент, використаний для навчання моделей загального призначення, а також удосконалення механізму opt-out.

Перспективним напрямом забезпечення балансу між інтересами правовласників та розвитком технологій ШІ є запровадження доступних механізмів ліцензування, зокрема колективних моделей, які дозволяли б використовувати значні масиви охоронюваного контенту без необхідності укладення окремого договору з кожним правовласником та водночас забезпечували б авторам справедливу винагороду. Хоча, звичайно, ліцензування не повинно бути обов'язковим для будь-якого використання творів у навчанні ШІ, але й fair use/TDM не повинні створювати універсальну презумпцію правомірності масового використання охоронюваного контенту. Поєднання прозорості навчальних даних, законодавчо визначених винятків, ефективного ліцензування та судового захисту може забезпечити належний баланс між охороною авторського права та подальшим розвитком технологій штучного інтелекту.

Список літератури:

1. 42 % дорослих і 70 % підлітків користуються ШІ в Україні: результати дослідження *Дія.Освіта*. Прес-офіс Міністерства. Міністерство цифрової трансформації України. URL:https://thedigital.gov.ua/news/education/42-doroslykh-i-70-pidlitkiv-korystuiutsia-shi-v-ukrayini-rezultaty-doslidzennia-diiaosvita (дата звернення: 24.08.2026)

2. How ChatGPT and our foundation models are developed. *OpenAI.* URL: https://help.openai.com/en/articles/7842364-how-chatgpt-and-our-foundation-models-are-developed (accessed: 30.08.2026).

3. Директива Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2019/790 від 17 квітня 2019 року про авторське право і суміжні права на Єдиному цифровому ринку та про внесення змін до директив 96/9/ЄС та 2001/29/ЄС. *Відомості Верховної Ради України.* 2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_022-19#Text (дата звернення: 31.08.2026).

4. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act). Official Journal of the European Union. 2024. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=OJ:L_202401689 (accessed: 31.08.2026).

5. Researchers have trouble finding AI training data summaries. Euractiv. 2026. URL: https://www.euractiv.com/news/researchers-have-trouble-finding-ai-training-data-summaries (accessed: 21.08.2026).

6. UK creative industries face a clear and present danger from generative AI. *UK Parliament.* 2026. URL: https://committees.parliament.uk/committee/170/communications-and-digital-committee/news/212361/uk-creative-industries-face-a-clear-and-present-danger-from-generative-ai/ (accessed: 31.08.2026).

7. Петрів О. Штучний інтелект та авторське право. Центр демократії та верховенства права. 2023. URL:https://cedem.org.ua/analytics/shtuchnyi-intelekt-avtorske-pravo/ (дата звернення:22.08.2026).

8. Кульчій О.О. Інститут авторського права в умовах розвитку інструментів генеративного штучного інтелекту. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія: Право. 2024. Вип. 86: частина 2. Ст. 143. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.22

9. Нановська В.The New York Times блокує вебсканер OpenAI (доповнено). *Медіамейкер*. 2023. URL: https://mediamaker.me/news/the-new-york-times-blokuye-vebskaner-openai/?utm_source=telegram&utm_medium=news&utm_campaign=vebskaner (дата звернення:10.03.2026).

10. Sarah Andersen, et al., v. Stability AI LTD., et al. United States District Court, Northern district of California. 2023. URL: https://fingfx.thomsonreuters.com/gfx/legaldocs/byprrngynpe/AI%20COPYRIGHT%20LAWSUIT%20mtdruling.pdf (accessed: 31.08.2026).

11. Петрів О., Спесивцева О. Автори проти штучного інтелекту: на чийому боці суд? Центр демократії та верховенства права. 2023. URL: https://cedem.org.ua/news/avtory-proty-shi-na-chyjomu-botsi-cud/?fbclid=IwAR1be8kM4gszuNsXl5l2hE85Om_u2Yz2ihnIWv0KeNzihcHo7fZzSNWHbP8 (дата звернення:10.08.2026).

12. Brittain B. Encyclopedia Britannica sues OpenAI over AI training. *Reuters*. 2026. URL: https://www.reuters.com/legal/litigation/encyclopedia-britannica-sues-openai-over-ai-training-2026-03-16/ (accessed: 31.08.2026).

13. Knobloch A. Copyright: Encyclopaedia Britannica sues OpenAI over AI training. *Heise Online*. 17 March 2026. URL: https://www.heise.de/en/news/Copyright-Encyclopaedia-Britannica-sues-OpenAI-over-AI-training-11213033.html (accessed: 31.08.2026).

14. Munich District Court Rules on AI-generated music: GEMA v Suno. *Bird & Bird.* 2026. URL: https://www.twobirds.com/en/insights/2026/germany/munich-district-court-rules-on-ai-generated-music-gema-v-suno (accessed: 31.08.2026).

Firman D. I. THE BALANCE BETWEEN THE FAIR USE DOCTRINE AND LICENSING IN ARTIFICIAL INTELLIGENCE MODEL TRAINING: LEGAL ISSUES SURROUNDING THE USE OF COPYRIGHTED WORKS

The article is devoted to a legal analysis of the use of copyright-protected works in the process of training artificial intelligence models and to identifying the criteria for determining the lawfulness of such use. It is established that the growing use of generative AI and the need for large volumes of data to train relevant models raise increasingly significant concerns regarding the protection of the rights and legitimate interests of authors and rightsholders.

The article analyses current approaches to regulating the use of copyright-protected works for AI training in the European Union and the United States, including the provisions of Regulation (EU) 2024/1689 (AI Act), text and data mining (TDM) exceptions, and the fair use doctrine. Particular attention is drawn to the cross-border nature of the use of training data, which complicates the determination of applicable law and jurisdiction in copyright infringement disputes.

It is established that the lawfulness of using copyright-protected works for AI model training cannot be determined solely by the fact that such works are publicly available on the Internet. Such an assessment should take into account the legal basis for access to the work, the nature and extent of its use, the existence of the rightsholder's authorisation or reservation of rights, the applicability of copyright exceptions and limitations, the model's ability to reproduce protected elements of the work, as well as the impact of such use on the rightsholder's economic interests. Attention is also given to the appropriateness of rightsholders using technical measures and specific markings to restrict the automated collection and use of their content for AI model training.

Special attention is paid to the opt-out mechanism and the challenges associated with its practical implementation, particularly the insufficient awareness of rightsholders regarding the possibility of reserving their rights against the use of their works for AI training. Current case law is examined, highlighting the difficulties in proving that specific works have been used in training datasets and in establishing the nature of such use.

Keywords: *copyright, artificial intelligence, AI model training, fair use, licensing, opt-out, digital environment.*

Дата першого надходження статті до видання: 31.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 347.11/.12:347.9(477)
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/15

Хлистік М. А.
https://orcid.org/0000-0002-7154-2320
Луцький національний технічний університет

Лесік Б. В.
https://orcid.org/0009-0002-6144-7255
Заклад вищої освіти «Академія рекреаційних технологій і права»

РОЛЬ ПРИНЦИПУ ДОБРОСОВІСНОСТІ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ СТАБІЛЬНОСТІ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН ТА ЗАПОБІГАННІ ЗЛОВЖИВАННЮ ПРАВАМИ

У статті здійснено цілісний системний аналіз теоретичних засад та практичних аспектів реалізації принципу добросовісності у цивільних правовідносинах з урахуванням тенденцій розвитку національної правової системи та узагальнення найновіших правових позицій і прецедентних рішень Верховного Суду щодо запобігання зловживанню правами та забезпечення стабільності цивільного обороту.

Досліджено еволюцію категорії «bona fides» від морально-етичного орієнтиру римського приватного права до імперативного стандарту поведінки та однієї з фундаментальних загальних засад цивільного законодавства України.

Акцентовано увагу на розмежуванні матеріальної та процесуальної добросовісності, що дозволяє комплексно охопити як приватні договірні відносини, так і стандарти поведінки учасників у межах судового процесу. Встановлено, що за відсутності законодавчого визначення поняття «добросовісність» судами вона розглядається як певний стандарт поведінки, що характеризується чесністю, відкритістю і повагою інтересів іншої сторони договору або відповідного правовідношення. Визначено ключову роль Верховного Суду у формуванні сталої правозастосовної практики щодо кваліфікації недобросовісної поведінки як прямої форми зловживання суб'єктивними цивільними правами, що тягне за собою законні підстави для відмови у судовому захисті. У контексті аналізу договірних спорів розглянуто критерії правомірної та добросовісної поведінки учасників цивільного обороту, зокрема вимоги щодо передбачуваності, розумності, законності та взаємного сприяння контрагентів.

Окрему увагу приділено практичному втіленню доктрини «venire contra factum proprium» (заборони суперечливої поведінки) та принципу «естопель» як ефективних правових механізмів захисту інтересів добросовісної сторони, яка розумно та обґрунтовано покладалася на попередню поведінку свого контрагента. На основі аналізу статистичних даних Єдиного державного реєстру судових рішень зроблено висновок про стрімке та широке застосування вказаної доктрини вітчизняними судами у вирішенні спорів.

Водночас акцентовано на теоретичних і практичних перешкодах, зокрема на відсутності законодавчо закріпленого визначення добросовісності та загрозі судового суб'єктивізму. Окреслено подальші кроки у вдосконаленні законодавства про добросовісність, які насамперед мають передбачати закріплення легальної дефініції цього поняття та законодавче визначення критеріїв добросовісної поведінки.

Ключові слова: *принцип, добросовісність, цивільні правовідносини, цивільне право, цивільний процес, bona fides, доктрина venire contra factum proprium, естопель, судова практика.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах трансформації національної правової системи та гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами особливу роль відіграють базові доктринальні засади цивільного права, що забезпечують надійність та передбачуваність цивільного обороту. Розбудова правової держави та розвиток ринкової економіки неможливі без

© Хлистік М. А., Лесік Б. В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

простих, але життєвих речей – чесності, справедливості та довіри між людьми і компаніями. Саме тому серед усього масиву загальноправових і цивілістичних принципів до визначальних належить принцип добросовісності, який виступає не лише моральним орієнтиром, а й дієвим регулятором приватноправових відносин, слугуючи надійним запобіжником зловживанню правами та гарантією стабільності цивільного обороту.

Аналіз чинного законодавства та правозастосовної практики засвідчує наявність суперечності між нормативним закріпленням принципу добросовісності як загальної засади цивільного права та відсутністю уніфікованих критеріїв його практичної реалізації. Доволі часто нечесна поведінка учасників цивільного обороту суттєво його ускладнює та спричиняє зростання кількості конфліктів, викликаних недотриманням цього принципу. У таких реаліях ключове значення набуває судова практика, завдяки якій добросовісність як юридична категорія наповнюється реальним змістом безпосередньо у процесі правозастосування – через самостійне визначення судами критеріїв та меж оцінки поведінки учасників сторін.

Останніми роками правові позиції Верховного Суду чітко окреслюють межі дозволеної поведінки, спираючись на європейські стандарти та доктрину «venire contra factum proprium» (заборону суперечливих дій). Проте на практиці втілення цього принципу натикається на низку бар'єрів. Серед головних проблем – відсутність чіткого законодавчого визначення добросовісності, дефіцит єдиних критеріїв її оцінки, а також ризик суб'єктивізму під час тлумачення таких оціночних понять. Усе це зумовлює гостру потребу в ґрунтовному теоретичному та практичному аналізі того, як саме принцип добросовісності реалізується у вітчизняному цивільному праві.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вагомий внесок у дослідження загальнотеоретичних засад принципу добросовісності, його генезису та функцій у приватному праві зробили такі вітчизняні вчені, як О. О. Бакалінська, А. Г. Байбак, С. Ю. Бурлаков, М. Ю. Бурдін, К. Ю. Валігура, О. О. Красовський, І. В. Назарова, Д. Г. Павленко, І. Л. Сердечна, І. М. Шаркова та інші. Сучасні тенденції правозастосування відображені у публікаціях суддів Верховного Суду Я. О. Берназюка, В. І. Крата, С. О. Погрібного та Н. Ю. Сакари. Попри це, проблематика добросовісності в цивілістичній доктрині потребує подальшого комплексного осмислення та поглибленого аналізу правозастосовної практики Верховного Суду з урахуванням новітніх тенденцій.

Постановка завдання. Метою статті є здійснення цілісного системного аналізу теоретичних засад та практичних аспектів реалізації принципу добросовісності у цивільних правовідносинах, а також узагальнення найновіших правових позицій і прецедентних рішень Верховного Суду щодо запобігання зловживанню правами та забезпечення стабільності цивільного обороту.

Виклад основного матеріалу. Фундаментом правових систем європейських країн вважається римське право, категорії та принципи якого не лише зберігають історичну цінність, а й активно застосовуються в сучасному цивільному законодавстві, юридичній науці та практиці. Така тенденція простежується і в положеннях та принципах цивільного права України. Так, у чинному Цивільному кодексі України (далі – ЦК України) чітко відображено фундаментальні засади римського приватного права, зокрема принципи рівності громадян перед законом (aequitas), справедливості (iustitia), добросовісності (bona fidei), свободи волі учасників цивільних відносин (libertas voluntatis hominis) [1, с. 13].

Принцип добросовісності посідає ключове місце в системі цивільного права України, що підтверджується його прямим нормативним закріпленням у пункті 6 частини 1 статті 3 ЦК України. У проєкті нового Цивільного кодексу добросовісність (bona fides) також окреслена як самостійна засада приватного права [2]. Законодавче визнання цієї категорії як однієї із загальних засад свідчить про те, що вона трансформувалася з суто морального орієнтира в обов'язковий імперативний стандарт поведінки для всіх учасників правовідносин, який має пряму юридичну дію.

На думку науковців, принцип добросовісності відігравав роль фундаментального етико-правового регулятора ще у римському праві та виник з категорії «bona fides» [3, с. 84], що буквально перекладається як «добра совість» та передбачає чесність, відкритість, повагу до прав інших [4, с. 2]. Інакше кажучи, добросовісність у поведінці учасників цивільних правовідносин полягає у щирості та відсутності прихованих намірів при укладанні угод чи виконанні обов'язків. Провісником категорії добросовісності (bona fides) є поняття «fides», що перекладається як віра, довіра, честь [5, с. 90]. Римські юристи визначали принцип доброї совісті першим і визначальним з-поміж інших. Якщо принцип bona fides початково був порушений, то ставилася під сумнів і правомірність відносин, що витікали з цієї ситуації.

Визначення поняття «добросовісність» у цивільному законодавстві відсутнє, проте тлумачення та критерії добросовісної поведінки можемо відшукати у судовій практиці. Так, Верховний Суд визначає добросовісність як певний стандарт поведінки, що характеризується чесністю, відкритістю і повагою інтересів іншої сторони договору або відповідного правовідношення [6; 7]. Суд поєднує об'єктивні поведінкові вимоги з визнанням наднормативного статусу добросовісності як загальної засади правопорядку. Зокрема, у постанові від 10 вересня 2018 року (справа № 920/739/17) колегія суддів підкреслила: добросовісність полягає у прагненні суб'єкта належним чином реалізувати свої права та забезпечити виконання обов'язків, що зокрема підтверджується змістом частини 3 статті 509 ЦК України [8], у якій визначено, що зобов'язання має грунтуватися на засадах добросовісності, розумності та справедливості [9]. Вводячи цей принцип у правову сферу, законодавець окреслив граничні межі поведінки, котрі зобов'язують кожного учасника цивільних відносин діяти сумлінно та враховувати ризик заподіяння шкоди правам інших осіб своїми діями.

Судова практика застосування принципу добросовісності при вирішенні договірних спорів є одним із найпоказовіших індикаторів сучасних тенденцій розвитку цивільного права України. Верховний Суд послідовно формує підходи до оцінки добросовісності поведінки сторін договору, визначає критерії добросовісності та наслідки недобросовісної поведінки [10; 11; 12]. При цьому підкреслюється, що варто розмежовувати матеріальну та процесуальну добросовісність за сферою їх поширення та юридичними наслідками. Матеріальна добросовісність ґрунтується на приписах пункту 6 частини 1 статті 3 ЦК України та виступає стандартом поведінки учасників приватних правовідносин, що базується, як уже зазначалось вище, на чесності, відкритості та повазі до інтересів іншої сторони, а процесуальна добросовісність регламентована статтею 44 Цивільного процесуального кодексу України та вимагає від учасників процесу та їхніх представників сумлінного здійснення процесуальних прав [13].

Принцип процесуальної доброї совісті виключає довільну непослідовність поведінки сторін. Зокрема процесуальний правопорядок не допускає ситуації, за якої особа висуває взаємовиключні твердження в різних судових процесах виключно задля досягнення власних корисливих інтересів. Як наголошує Верховний Суд у постанові від 30 травня 2024 року у справі № 229/7156/19, суд не є місцем для «безцеремонної процесуальної гри», а принцип добросовісності покликаний гарантувати стабільність і послідовність правової позиції учасників спору [14].

Так, Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду сформував чітку правову позицію: поведінка сторони договору є недобросовісною, якщо вона прийняла виконання від іншої сторони, а після цього посилається на недійсність такого договору або його неукладеність. Ця правова позиція була викладена в ухвалі у справі № 513/879/19 від 01 червня 2022 року, яка була передана на розгляд Великої Палати Верховного Суду [15].

Фабула цієї справи є показовою для розуміння сучасної судової практики. Між агропідприємством та власником земельної ділянки у 2011 році було укладено договір оренди землі на 7 років. Сторони не здійснили державну реєстрацію цього договору, однак виконували його умови. У 2014 році право оренди було зареєстровано, а у 2016 році сторони уклали додаткову угоду, якою збільшили орендну плату та строк оренди. У 2019 році власник землі самовільно зайняв ділянку, посилаючись на те, що договір припинив свою дію у 2018 році, а додаткову угоду він не підписував. Проте власник продовжував отримувати орендну плату та підписувати акти приймання-передачі. Суд у цій справі зазначив, що поведінка власника землі, який протягом тривалого часу виконував умови договору, приймав виконання від іншої сторони, а потім почав посилатися на недійсність договору, є недобросовісною. Якщо поведінка сторони давала іншій стороні підстави вважати, що договір є дійсним (виконувався належним чином сторонами протягом тривалого часу), то наступне висунення вимог про його недійсність або неукладеність є зловживанням правом. Суд зауважив, що принцип добросовісності проявляється у тому, що жодна особа не може отримувати переваги від своєї незаконної або недобросовісної поведінки [15].

Верховний Суд у цій справі також визначив ключові критерії добросовісної поведінки:

– поведінка сторони має бути очікуваною, характерною для інших учасників цивільних правовідносин в порівняних обставинах;

– поведінка учасника цивільно-правових відносин не повинна обмежувати право чи позбавляти права інших осіб та має враховувати права та законні інтереси іншої сторони правовідносин;

– поведінка сторони має бути законною, не допускаються дії виключно з протиправною метою або з наміром заподіяти шкоду іншій особі;

– учасники цивільних правовідносин повинні сприяти своєму контрагенту різними способами, у тому числі в отриманні необхідної інформації [15].

Дії сторони визнаються добросовісними лише за умови дотримання всього комплексу вказаних критеріїв. Відсутність хоча б однієї з цих умов дає підстави кваліфікувати такі дії як недобросовісні та розцінювати їх як зловживання правом.

Варто зауважити, що особливу цінність має трактування добросовісності як об'єктивного поведінкового еталону та використання його у судовій практиці як критерію для виявлення зловживання правом. Відповідно до частини 2 статті 13 ЦК України, при здійсненні своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині. Частина третя цієї статті встановлює, що не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах [9].

Згідно правової позиції Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду, викладеної у постанові від 16 січня 2019 року у справі № 521/17654/15-ц, недобросовісна поведінка особи, яка полягає у вчиненні дій, які можуть у майбутньому порушити права інших осіб, є формою зловживання правом, і виявлення недобросовісної поведінки чи неправомірної мети у діях особи є підставою для відмови їй у судовому захисті [16]. Тобто, якщо особа порушує вимоги частин 2–5 статті 13 ЦК України (вчиняє зловживання правом), суд отримує легітимне право відмовити у захисті такого права. Так, у згаданій постанові Касаційний цивільний суд, посилаючись на статті 13 та 16 ЦК України, відмовив позивачеві у захисті права, оскільки його дії були визнані недобросовісними. Суд встановив, що позивач укладав оспорюваний договір з метою виведення майна з-під майбутнього стягнення, що є недобросовісною поведінкою та зловживанням правом [16].

Вище згадані висновки національних судів абсолютно узгоджуються із європейськими стандартами. Зокрема, у статті III.–1:103 «Good faith and fair dealing» (Добросовісніть і чесність у ділових відносинах) Принципів, визначень та модельних правил європейського приватного права зазначено, що «особа зобов'язана діяти добросовісно та чесно під час виконання зобов'язання, здійснення права на його виконання, вжиття заходів у зв'язку з невиконанням зобов'язання або захисту своїх інтересів у таких випадках, а також під час реалізації права на припинення зобов'язання чи договірних відносин. Цей обов'язок не може бути виключений або обмежений договором. Порушення цього обов'язку не тягне за собою безпосереднього застосування засобів правового захисту, передбачених на випадок невиконання зобов'язання, однак може позбавити особу, яка допустила порушення, можливості реалізувати право, скористатися засобом правового захисту або засобом захисту проти вимог, які вона інакше могла б застосувати» [17, с. 704].

Слід згадати, що однією з найбільш важливих сучасних тенденцій застосування принципу добросовісності у судовій практиці є активне використання доктрини venire contra factum proprium (заборони суперечливої поведінки), яка базується ще на римській максимі – «non concedit venire contra factum proprium» (ніхто не може діяти всупереч своїй попередній поведінці), в основі якої – принцип добросовісності [7]. Згідно з цією доктриною, поведінкою, яка суперечить добросовісності та чесній діловій практиці, є, зокрема, поведінка, що не відповідає попереднім заявам або поведінці сторони, за умови, що інша сторона, яка діє собі на шкоду, розумно покладається на них [12, с. 2]. Іншими словами, особа не може діяти всупереч своїй попередній поведінці, якщо інша сторона покладалася на цю поведінку.

Аналіз судової практики демонструє стрімке зростання популярності доктрини venire contra factum proprium (заборони суперечливої поведінки) в Україні. Так, результати пошуку у Єдиному державному реєстрі судових рішень станом на 23 липня 2026 року за ключовими словами (контекстом) засвідчили, що вираз «venire contra factum proprium» згадується у 10262 документах (судових рішеннях різної форми). Для порівняння, згідно офіційних даних Верховного Суду, у жовтні 2021 року цей показник становив лише 1401 документ [12, с. 3]. Така динаміка яскраво свідчить про активне вкорінення та широке застосування цієї правової доктрини вітчизняними судами при вирішенні спорів.

До прикладу, доктрина venire contra factum proprium знайшла своє практичне застосування у згаданій вище справі № 513/879/19 від 01 червня 2022 року. Верховний Суд у цій справі зазначив, що одним із способів захисту добросовісної сторони є правовий принцип, згідно з яким особа втрачає право посилатися на будь-які факти на обґрунтування своїх домагань, якщо його попередня поведінка свідчила про те, що вона дотримується протилежної позиції (принцип естопелю) [15].

У зазначеній справі власник земельної ділянки, який впродовж років виконував умови договору оренди, приймав плату та підписував додаткові угоди, намагався посилатися на недійсність цього договору. Верховний Суд визнав таку поведінку недобросовісною, застосувавши принцип естопелю, оскільки попередня поведінка власника давала агропідприємству підстави вважати, що договір є дійсним та виконувався належним чином.

Слід зауважити, що естопель (процесуальний) – це принцип, згідно з яким сторона позбавляється права висувати певні заперечення або заяви, що розходяться з її початковою поведінкою, визнані в цьому та/або іншому процесі [18, с. 20]. Доктрина «естопель» походить з англосаксонського права та ґрунтується на добросовісності, послідовності та передбачає, що сторона, яка вчиняє дії або робить заяви у спорі, що суперечать тій позиції, яку вона займала раніше, не повинна отримати перевагу від своєї непослідовної поведінки [19]. Цей підхід повністю відповідає римській максимі «venire contra factum proprium non valet» – не можна діяти всупереч своїй попередній поведінці.

Висновки. Проведений аналіз дозволяє дійти висновку, що принцип добросовісності (bona fides) на сьогодні є фундаментальною засадою цивільного законодавства України, що виконує функцію регулятора приватноправових відносин, гарантуючи справедливий баланс інтересів усіх учасників цивільного обороту. У судовій практиці добросовісність послідовно трактується як об'єктивний еталон поведінки, а порушення вимог щодо додержання меж здійснення цивільних прав через недобросовісну поведінку розцінюється як зловживання правом і слугує законною підставою для відмови особі у судовому захисті. У цьому контексті Верховний Суд сформував комплекс критеріїв добросовісної поведінки (очікуваність, розумність, законність, сприяння контрагенту), дотримання яких є обов'язковим для учасників обороту.

Активне застосування вітчизняними судами доктрини заборони суперечливої поведінки (venire contra factum proprium) та принципу естопелю свідчить про успішну адаптацію до європейських стандартів правосуддя та про утвердження принципу добросовісності як дієвого інструменту судового контролю за поведінкою учасників цивільних правовідносин.

Подальші кроки у вдосконаленні законодавства про добросовісність насамперед мають передбачати закріплення легальної дефініції цього поняття та законодавче визначення критеріїв добросовісної поведінки. Це допоможе зменшити вплив суб'єктивних факторів і зробити цивільний оборот в Україні більш стабільним і передбачуваним.

Список літератури:

1. Валігура К. Принцип добросовісності як категорія цивільного права. *Підприємництво, господарство і право.* 2020. № 4. С. 11–16. DOI: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.4.02.

2. Проєкт Цивільного кодексу України, реєстр. № 15150 від 09.04.2026 р. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69837 (дата звернення: 20.07.2026).

3. Сердечна І. Принцип добросовісності у договірних відносинах щодо земельних ділянок як гарантія здійснення та захисту права приватної власності. *Юридична Україна*. 2026. № 4. С. 82–89. DOI: 10.37749/2308-9639-2026-4(280)-10.

4. Берназюк Я. Принцип добросовістності (bona fides) як складова верховенства права. *Національна школа суддів.* Програма підготовки та підвищення кваліфікації помічників суддів місцевих загальних та апеляційних судів 9 квітня 2025 року. 25с. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2025/130_principle_good_faith_component_rule_of_law_bernaziuk.pdf (дата звернення: 20.07.2026).

5. Красовський О. Зародження уявлень щодо добросовісності в римському цивільному процесі. *Держава і право* : збірник наукових праць. *Юридичні і політичні науки.* Випуск 95. Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2024. С. 89–97. DOI: 10.33663/1563-3349-2024-95-89 .

6. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 16.05.2018 у справі № 449/1154/14. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/74536892 (дата звернення: 21.07.2026).

7. Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 10.04.2019 у справі № 390/34/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81263995 (дата звернення: 21.07.2026).

8. Постанова Верховного Суду у складі палати для розгляду справ щодо земельних відносин та права власності Касаційного господарського суду від 10.09.2018 у справі № 920/739/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/77748947 (дата звернення: 21.07.2026).

9. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n20 (дата звернення: 21.07.2026).

10. Бурлаков С. Застосування принципу добросовісності при вирішенні цивільних спорів: Спеціально для підтримання кваліфікації суддів у цивільних справах апеляційних судів. Київ. 2022. 94 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/su preme/2022_prezent/Prezent_zastos_prun_dobrosov.pdf (дата звернення: 21.07.2026).

11. Крат В. Добра совість в практиці касаційного суду. Верховний Суд, 2025. 33 с. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2025/Prezent_D obra_sovist_12_06_2025.pdf (дата звернення: 20.07.2026).

12. Venire contra factum proprium: практика Верховного Суду. 25 жовтня 2021 року. 11 с. *Верховний Суд* : веб-сайт. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/PREZ_Krat_%20venire_contra_%20factum_proprium_25_10_2021.pdf (дата звернення: 20.07.2026).

13. Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 04.11.2024 у справі № 532/1550/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122883257 (дата звернення: 20.07.2026).

14. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 30.05.2024 у справі № 229/7156/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119559462 (дата звернення: 20.07.2026).

15. Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 01.06.2022 у справі № 513/879/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104896741 (дата звернення: 20.07.2026).

16. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 16.01.2019 у справі № 521/17654/15-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81020254 (дата звернення: 20.07.2026).

17. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR). Prepared by the Study Group on a European Civil Code and the Research Group on EC Private Law (Acquis Group). 4793 p. URL: https://www.law.kuleuven.be/personal/mstorme/european-private-law_en.pdf (дата звернення: 22.07.2026).

18. Сакара Н. Принцип добросовісності та зловживання процесуальними правами. *Верховний Суд*: веб-сайт. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/Prezent_Princ_dobrosov.pdf (дата звернення: 22.07.2026).

19. Боков О. Щодо доктрини venire contra factum proprium (заборони суперечливої поведінки). Див. також «естопель» (комент.). Позиції Вищих Судів України: публікація в соціальній мережі Facebook. URL: https://www.facebook.com/groups/poziciisudov/posts/3785065214852953/ (дата звернення: 22.07.2026).

Khlystik M. A., Lesik B. V. THE ROLE OF THE PRINCIPLE OF GOOD FAITH IN ENSURING THE STABILITY OF CIVIL LEGAL RELATIONS AND PREVENTIHG THE ABUSE OF RIGHTS

The article provides a comprehensive systematic analysis of the theoretical foundations and practical aspects of implementing the principle of good faith in civil legal relations, taking into account the development trends of the national legal system and the generalization of the latest legal positions and case law of the Supreme Court regarding the prevention of abuse of rights and ensuring the stability of civil turnover.

The evolution of the category of «bona fides» from a moral and ethical guideline of Roman private law to an imperative standard of conduct and one of the fundamental general principles of the civil legislation of Ukraine is investigated.

Emphasis is placed on distinguishing between substantive and procedural good faith, which allows for a comprehensive coverage of both private contractual relations and the standards of conduct of participants within judicial proceedings. It is established that in the absence of a legislative definition of «good faith», the courts view it as a standard of conduct characterized by honesty, openness, and respect for the interests of the other party to a contract or respective legal relationship. The key role of the Supreme Court in shaping a consistent law-enforcement practice regarding the qualification of unfair behavior as a direct form of abuse of subjective civil rights, which entails legal grounds for refusing judicial protection, is determined.

In the context of analyzing contractual disputes, the criteria for lawful and good-faith conduct of civil turnover participants are examined, including requirements of predictability, reasonableness, legality, and mutual assistance of counterparties.

Special attention is paid to the practical implementation of the doctrine of «venire contra factum proprium» (the prohibition of inconsistent behavior) and the principle of estoppel as effective legal mechanisms for protecting the interests of the fair party who reasonably and justifiably relied on the prior conduct of its counterparty. Based on the analysis of statistical data from the Unified State Register of Court Judgments, it is concluded that this doctrine is rapidly taking root and being widely applied by domestic courts in resolving disputes.

At the same time, theoretical and practical obstacles are highlighted, in particular the lack of a legislatively enshrined definition of good faith and the threat of judicial subjectivity. Further steps to improve the legislation on good faith are outlined, which should primarily provide for the entrenching of a legal definition of this concept and the legislative definition of criteria for good-faith conduct.

Keywords: *principle, good faith, civil legal relations, civil law, civil procedure, bona fides, doctrine of venire contra factum proprium, estoppel, judicial practice.*

Дата першого надходження статті до видання: 30.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 17.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 347.77/.78:004.8
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/16

Шевчук О. В.
https://orcid.org/0009-0009-6809-2793
Київський національний університет технологій та дизайну

ЕФЕКТ ДИНАМІЧНОЇ ВАВИЛОНСЬКОЇ БІБЛІОТЕКИ: ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ДОСТОВІРНОСТІ, ПОХОДЖЕННЯ ТА ПОВТОРНОГО ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЇ В УМОВАХ ГЕНЕРАТИВНОГО ШІ

У статті розвинуто правову модель ефекту динамічної Вавилонської бібліотеки як системи циркуляції інформаційного дефекту в умовах генеративного штучного інтелекту. Сам образ Вавилонської бібліотеки не становить наукової новизни цього дослідження. Його вже використовували у працях про штучний інтелект та інформаційне середовище, а в правовій доктрині – при аналізі комп'ютерно створених творів і масово сформованих відомостей про рівень техніки. Сучасні дослідження також підтверджують, що матеріали, створені ШІ, можуть ставати зовнішніми джерелами для нових генеративних відповідей. У статті увагу зосереджено на іншому аспекті: на юридично значущій зміні функціональної ролі похідного матеріалу. Після зовнішньої фіксації машинний результат може використовуватися людиною або алгоритмом уже як інформаційна основа для встановлення факту чи формування правового висновку. За таких умов наступна система не обов'язково створює нову галюцинацію – вона може коректно відтворити недостовірні відомості з реально наявного інформаційного середовища. Наскрізним прикладом є помилкове визначення твору як такого, що нібито перейшов у суспільне надбання через неправильні відомості про дату смерті автора. На цьому прикладі простежено шлях від формування інформаційного дефекту до його публікації, тиражування, переходу до ролі джерела, повторного використання та можливого правового наслідку. Досліджуваний ефект охоплює ширший цикл, ніж окремі технічні чи інформаційні явища, з якими він може бути пов'язаний. Галюцинація або інша первинна помилка можуть започаткувати інформаційний дефект; маскування походження та поступова втрата відомостей про джерело – сприяти його джерельній конверсії; використання синтетичних джерел і погіршення інформаційного пошуку – забезпечувати умови для його повторного використання та масштабування. Жодне з цих явищ окремо не є тотожним ефекту динамічної Вавилонської бібліотеки. Самоорганізовану критичність використано лише як аналітичну модель можливого нелінійного масштабування інформаційного каскаду, без твердження про емпіричну доведеність такої властивості всього цифрового середовища. Для позначення функціонального переходу похідного матеріалу до ролі джерела нового юридично значущого висновку запропоновано поняття джерельної конверсії. Правову простежуваність інформації визначено як можливість встановити походження юридично значущих відомостей, основні стадії їх трансформації та залежність від попередніх матеріалів. Для практичного застосування моделі сформульовано ознаки, які дають змогу відмежувати її від одиничної галюцинації, звичайного копіювання або самого факту масового генерування матеріалів. Аналіз українського авторського права, міжнародних та європейських правил щодо інформації про управління правами, практики Верховного Суду, вимог ЄС до прозорості ШІ та технічних підходів до фіксації походження цифрових матеріалів дає підстави для ризик-орієнтованого підходу: інтенсивність перевірки має зростати разом із потенційними правовими наслідками. Множинність публікацій при цьому не слід ототожнювати з множинністю незалежних джерел; у юридично значущих ситуаціях перевірка змісту має поєднуватися з перевіркою джерельного ланцюга.

Ключові слова: *генеративний штучний інтелект, інформаційний дефект, динамічна Вавилонська бібліотека, джерельна конверсія, правова простежуваність інформації, походження інформації, достовірність інформації, інтелектуальна власність, суспільне надбання, повторне використання інформації.*

© Шевчук О. В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Постановка проблеми. Право традиційно виходить із того, що для юридично значущого рішення необхідно встановити фактичні обставини з достатньо надійної інформаційної основи. Закон України «Про інформацію» прямо відносить достовірність і повноту інформації до основних принципів інформаційних відносин [1]. Генеративний ШІ змінює не цю вимогу, а середовище, в якому вона реалізується: створення правдоподібного тексту стало дешевим і масовим, тоді як перевірка його походження та змісту не стала пропорційно простішою. Через це дефіцит інформації дедалі частіше співіснує з її надлишком, а наявність багатьох повідомлень про той самий факт ще не означає наявності багатьох незалежних джерел.

Наскрізний приклад статті стосується авторського права. Якщо генеративна система помилково назве дату смерті автора і на цій підставі повідомить, що твір уже перебуває у суспільному надбанні, неправильним буде не лише факт, а й юридичний висновок. Частина друга статті 31 Закону України «Про авторське право і суміжні права» пов'язує загальний строк чинності майнових прав із сімдесятьма роками, що обчислюються з 1 січня року, наступного за роком смерті автора, а стаття 32 визначає перехід твору у суспільне надбання [2]. Отже, одна помилкова дата потенційно змінює оцінку правомірності використання твору. Якщо така відповідь залишиться в межах приватного діалогу, дефект локальний. Після публікації, копіювання й індексації він стає елементом зовнішнього інформаційного середовища і може бути використаний іншою людиною або системою як нібито незалежне підтвердження.

Практика вже показує, що машинна помилка може виходити за межі діалогу із моделлю і набувати процесуального значення. В ухвалі Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 15 січня 2026 року у справі № 240/14153/24 оцінювалися посилання на неіснуючі постанови та правові позиції Верховного Суду; Суд наголосив на обов'язку професійної перевірки результатів ШІ та відповідальності учасника за достовірність поданої інформації [3]. Цей приклад не тотожний динамічній Вавилонській бібліотеці, оскільки йдеться насамперед про первинну неперевірену галюцинацію. Водночас він підтверджує юридичну значущість переходу машинного виходу з приватного інформаційного простору до документа, на якому намагаються будувати правову аргументацію.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Для пояснення поширення інформаційного дефекту важливо відділити власне технічну помилку від мережевої поведінки повідомлення. А. В. Ткаченко та А. Б. Качинський досліджували фейкові новини через веб-аналітику, дані вебпотоків та графову модель, звертаючи увагу на часову концентрацію схожих повідомлень, структуру джерел і зміну фаз поширення [4, с. 49–50]. Їхня робота не є правовою моделлю й не стосується генеративного ШІ, однак дає корисну основу для переходу від питання «чи є повідомлення хибним?» до питання «як воно рухається між джерелами і змінює умови подальшого сприйняття?».

Сама аналогія між генеративним ШІ та Вавилонською бібліотекою не є новою. Дж. Пассмор і Д. Ті використали цей образ при оцінці ШІ як інструменту синтезу знань і окремо попереджали, що відтворення матеріалів, створених ШІ, у блогах, медіа та інших ресурсах може множити помилки, а повторення хибного твердження різними джерелами – підвищувати його видиму переконливість [5, с. 4–18]. С. А. Мемон і Дж. Д. Вест описали ще ближчий до сучасних пошукових систем процес: генеративні сервіси починають одночасно створювати, індексувати й поширювати матеріали, що ускладнює встановлення їх первинного походження [6, с. 4]. У сфері інтелектуальної власності Л. Р. Йорді у 2021 році застосував образ «Вавилонської бібліотеки» до масового продукування ШІ-матеріалів, які можуть функціонувати як відомості про рівень техніки і впливати на критерій новизни в патентному праві [7, с. 523]. Правове використання метафори має і більш ранній прецедент: Б. Шафер, Д. Комювес, Х. М. Ньєбла Сатараїн і Л. Дайвер у 2015 році прямо звернулися до «Вавилонської бібліотеки» при аналізі комп'ютерно створених творів, авторського права та меж юридичної мови, необхідної для опису технологічно зумовлених способів масового створення контенту [8, с. 225–227]. Отже, ні саме перенесення метафори у сферу права, ні її застосування до машинного створення творів чи об'єктів патентно-правового аналізу не можуть становити новизну цієї статті.

Близькою є й концепція маскування походження інформації. Д. С. Вілбур використовує поняття поступової втрати відомостей про джерело для опису ситуації, коли через повторення, запозичення та міжплатформну циркуляцію повідомлення слабшає можливість встановити його первинне походження [9]. Тому ні втрата атрибуції, ні повторення помилки, ні сама метафора Бібліотеки, ні її попереднє юридичне застосування не можуть подаватися як самостійна новизна цієї

статті. Власний предмет дослідження вужчий і стосується юридичного значення зміни функціональної ролі похідного матеріалу: моменту, коли він починає використовуватися як інформаційна основа встановлення юридично значущого факту або нового правового висновку.

Дослідження 2026 року дають змогу точніше провести межу між уже відомим інформаційним явищем і правовою конструкцією, запропонованою в цій статті. М. Аллахам і Н. Діакопулос під час аудиту чотирьох генеративних пошукових систем виявили, що близько 16 % проаналізованих цитованих джерел були ідентифіковані як створені ШІ [10, с. 1]. Х. Ю, Д. Кім і Й.-Б. Кім описали споріднений ризик деградації інформаційного пошуку: пошукові системи та системи генерації з доповненим пошуком дедалі більше споживають синтетичні матеріали як зовнішню інформаційну основу, що може зменшувати різноманітність джерел і формувати самопідсилювальний цикл [11, с. 8745–8748]. Отже, сам перехід машинно створеного матеріалу до ролі зовнішнього джерела вже зафіксований як технічний та інформаційний феномен. Для цього дослідження важливим є наступний крок – визначити, коли такий перехід набуває юридичного значення. Йдеться про ситуації, у яких похідний матеріал починає впливати на встановлення юридично значущої обставини або на формування правового висновку. Саме цей функціональний перехід у статті позначено поняттям джерельної конверсії.

Інші суміжні дослідження описують окремі ланки цієї системи. І. Шумаїлов та співавтори показали ризик деградації моделі внаслідок рекурсивного навчання на машинно згенерованих даних [12, с. 755–759]. Це важливий, але інший феномен: динамічна Вавилонська бібліотека не потребує повторного навчання моделі і може реалізуватися через вебпошук, генерацію з доповненим пошуком, людське цитування або повторну публікацію. Для пояснення можливого нелінійного масштабування використовується концепція самоорганізованої критичності П. Бака, Ч. Танга і К. Візенфельда [13, с. 381–384]; її застосування до соціальних процесів мережевого створення знань демонструють, зокрема, Б. Тадич, М. Митрович Данкулов і Р. Мельник [14, с. 032307-1–032307-14]. У цій статті самоорганізована критичність має лише евристичну функцію: вона пояснює можливість непропорційного каскаду, але не означає, що цифрове інформаційне середовище вже доведено відповідає математичним ознакам такої системи.

Окремий напрям становлять дослідження походження цифрових матеріалів та інформаційної цілісності. Технічний стандарт Коаліції з походження та автентичності контенту пропонує інфраструктуру для фіксації походження та історії змін цифрового об’єкта [15]. Такий підхід принципово важливий для статті, але не вирішує питання істинності: автентичний об’єкт може містити хибне твердження, а достовірний за змістом текст – втратити відомості про своє походження. Нормативний вимір цієї проблеми посилено статтею 50 Регламенту (ЄС) 2024/1689 (Акта ЄС про штучний інтелект), яка встановлює вимоги щодо прозорості та машинозчитуваного маркування певного згенерованого або маніпульованого за допомогою ШІ цифрового матеріалу [16].

Постановка завдання. Мета дослідження – визначити правовий зміст ефекту динамічної Вавилонської бібліотеки та відмежувати запропоновану модель від уже описаних застосувань цієї метафори, явищ маскування походження інформації, поступової втрати відомостей про джерело, використання синтетичних джерел у генеративному пошуку й технічних механізмів фіксації походження цифрових матеріалів. Для цього необхідно встановити ознаки юридично релевантної джерельної конверсії, обґрунтувати поняття правової простежуваності інформації та перевірити модель «результат – середовище – джерело – новий висновок» на прикладі юридично значущих відомостей про об’єкт інтелектуальної власності.

Виклад основного матеріалу. У цій статті я розглядаю ефект динамічної Вавилонської бібліотеки як систему циркуляції інформаційного дефекту, в якій відомості після включення до цифрового середовища можуть змінювати свою функціональну роль, ставати інформаційною основою наступних висновків і знову повертатися до процесу генерації або правової оцінки. Динамічність виникає через зворотний зв’язок: результат попереднього інформаційного циклу стає частиною середовища, а згодом саме середовище використовується як інформаційна основа нового циклу. Для права ця метафора набуває робочого змісту тоді, коли можна простежити такий перехід від результату до зовнішнього середовища, далі – до джерела і, зрештою, до нового юридично значущого висновку або інформаційного результату.

Початковою подією може бути галюцинація, помилка людини, недобросовісна публікація або неточний вторинний переказ. При цьому необхідно розрізняти щонайменше два види інформаційного дефекту. Змістовий дефект виникає тоді,

коли твердження є неправильним або істотно неповним. Джерельний дефект стосується ситуації, коли достовірність, походження чи незалежність інформаційної основи не можуть бути належно встановлені, навіть якщо саме твердження виявиться правильним. Галюцинація особливо показова: у межах діалогу вона існує як машинний результат, достовірність якого користувач часто не здатний визначити за формою. Після публікації інший алгоритм може отримати те саме хибне твердження вже з реально існуючої вебсторінки; тоді наступний дефект не обов'язково є новою галюцинацією, адже система може точно переказувати наявне, але недостовірне джерело.

Для позначення зміни функціональної ролі інформації використовується поняття джерельної конверсії. Воно не замінює ширших категорій маскування походження інформації чи поступової втрати відомостей про джерело. Джерельна конверсія описує момент, коли похідний матеріал починає використовуватися наступним користувачем або алгоритмом як інформаційна основа нового висновку. Втрата або ослаблення видимого зв'язку з первинним джерелом підвищує ризик такої конверсії, але не є її обов'язковою умовою. Правове значення виникає тоді, коли зміна інформаційної ролі впливає на встановлення юридичного факту. Саме тому п'ять вебпосилань можуть мати різну пізнавальну чи доказову вагу залежно від того, чи відображають вони п'ять незалежних встановлень факту, чи походять від одного неперевіреного повідомлення.

Для застосування цієї конструкції у правовому аналізі я пропоную перевіряти чотири взаємопов'язані ознаки. Перша – зовнішня фіксація інформаційного результату, внаслідок якої він виходить за межі первинної взаємодії з людиною або системою. Друга – функціональний перехід такого матеріалу до ролі джерела для наступного користувача чи алгоритму. Третя – повторне використання цього джерела при встановленні юридично значущої обставини або формуванні правового висновку. Четверта – можливість встановити залежність похідного матеріалу від попередньої інформаційної основи настільки, щоб відрізнити незалежне підтвердження від повторення того самого дефекту. Сукупність цих ознак відмежовує динамічну модель від одиничної галюцинації, простого копіювання та самого факту масового генерування матеріалів.

Наскрізний приклад показує цей цикл у конкретній правовій ситуації. Перша стадія – формування дефекту: неправильна дата смерті автора і помилковий висновок про завершення строку охорони. Друга – зовнішня фіксація, коли відповідь публікується або включається до доступного масиву. Третя – джерельна конверсія та тиражування: інші ресурси повторюють відомості, а їх залежність від первинного машинного результату може ставати менш помітною. Четверта – вторинне використання, коли пошукова система, система генерації з доповненим пошуком, редактор чи новий користувач спирається на похідні сторінки. П'ята – юридичний наслідок: на підставі хибної інформаційної основи приймається рішення про використання твору без дозволу.

Самоорганізована критичність доповнює цю модель лише у частині можливого масштабування. Накопичення локальних інформаційних взаємодій може створювати умови, за яких невеликий дефект спричиняє непропорційно великий каскад поширення [13, с. 381–384; 14, с. 032307-1–032307-14]. Для права це означає, що ризик не варто оцінювати виключно за серйозністю первинної помилки. Неправильна дата сама по собі може бути легко виправлена, але її масове тиражування через автоматизовані агрегатори, пошук і генеративні сервіси збільшує вартість подальшої перевірки та ймовірність юридично значущого використання. Водночас відсутні підстави стверджувати, що весь цифровий простір відповідає строгим математичним критеріям самоорганізованої критичності; для цього потрібне окреме емпіричне дослідження каскадів і масштабної інваріантності.

У запропонованій моделі для права мають значення три взаємопов'язані характеристики інформації: доступність, походження та достовірність. Законодавство про інформацію захищає доступ і водночас визнає значення достовірності [1], проте цифрове середовище змушує окремо враховувати походження. Сам факт доступності публікації нічого не говорить про незалежність її інформаційної основи. Відомості про походження також не дорівнюють істинності: Технічний стандарт Коаліції з походження та автентичності контенту може допомогти встановити, ким або яким інструментом створено чи змінено файл, але не підтвердить правильність дати смерті автора [15]. Тому для юридично значущого рішення необхідне поєднання перевірки джерельного ланцюга з перевіркою змісту.

Українське авторське право вже демонструє, що інформація про правовий статус об'єкта не є зовнішньою щодо самої системи охорони. Стаття 53 Закону «Про авторське право і суміжні

права» відносить до порушень, зокрема, підроблення, зміну чи вилучення інформації про управління правами, яка ідентифікує об'єкт, автора або іншого правовласника та умови використання [2]. Аналогічний нормативний зв'язок між охороною прав та цілісністю інформаційного шару простежується у статті 12 Договору ВОІВ про авторське право, яка вимагає ефективних засобів правового захисту проти несанкціонованого видалення або зміни електронної інформації про управління правами [17], а також у статті 7 Директиви 2001/29/ЄС, що закріплює подібний обов'язок для держав-членів ЄС [18]. Ці норми спрямовані на іншу поведінку і не встановлюють загального обов'язку гарантувати фактичну достовірність усіх цифрових відомостей. Проте вони підтверджують нормативно визнаний зв'язок між інформаційним шаром та реалізацією прав інтелектуальної власності. У середовищі генеративного ШІ цей зв'язок стає ширшим: хибні відомості про автора, правовласника, строк охорони, ліцензію, чинність патенту чи торговельної марки можуть змінювати правову поведінку навіть без втручання у сам об'єкт.

Під правовою простежуваністю інформації я пропоную розуміти можливість у розумно необхідному обсязі встановити походження юридично значущих відомостей, основні стадії їх трансформації та залежність від попередніх матеріалів настільки, щоб оцінити роль цих відомостей у правовому рішенні. Така вимога не передбачає повного розкриття вихідного коду моделі або всього набору навчальних даних. Для більшості практичних ситуацій важливішими є первинне джерело твердження, дата й спосіб отримання, наявність машинної трансформації, зв'язки між похідними публікаціями та факт незалежної перевірки. Підвищені вимоги мають виникати пропорційно юридичному ризику, а не поширюватися на будь-який побутовий ШІ-контент.

Європейський підхід до прозорості підтримує цю логіку, хоча вирішує лише частину проблеми. Стаття 50 Регламенту (ЄС) 2024/1689 вимагає, зокрема, забезпечувати машинозчитуване виявлення певних штучно згенерованих або маніпульованих результатів та встановлює спеціальні обов'язки розкриття для окремих категорій контенту [16]. Фінальні рекомендації Європейської Комісії від 20 липня 2026 року уточнюють сферу застосування цих обов'язків і підтверджують, що вимоги статті 50 застосовуються з 2 серпня 2026 року [19]. Маркер машинного походження полегшує оцінку джерела, але не є сертифікатом істинності і може бути втрачений при копіюванні, створенні знімка екрана чи переказі. Тому правова відповідь на динамічну Вавилонську бібліотеку не може зводитися до універсального маркування. Для юридично значущих контекстів важливіше зберігати можливість повернутися від похідного повідомлення до первинної інформаційної основи.

Звідси випливає ще один практичний наслідок: кількість збігів має значення лише за умови хоча б мінімальної незалежності походження. Якщо десять сторінок відтворюють одну й ту саму машинну помилку, десять посилань не повинні створювати десятикратну довіру. Для правника, експерта, редактора, державного органу або особи, яка приймає рішення щодо використання об'єкта ІВ, варто переходити від похідних публікацій до первинних реєстрів, офіційних документів, договорів, рішень або достовірних біографічних відомостей. У цьому аспекті позиція Верховного Суду щодо необхідності професійної перевірки ШІ-згенерованих посилань має ширше методологічне значення, хоча конкретна процесуальна відповідальність визначається відповідними галузевими нормами [3].

Інтелектуальна власність є зручним полігоном для перевірки моделі, але не її межею. Аналогічний цикл може стосуватися будь-якого об'єкта чи суб'єкта права ІВ: авторства, належності майнових прав, пріоритету, дати реєстрації, ліцензійного статусу, обсягу дозволу або строку чинності охорони. За межами ІВ викривлена інформація може стосуватися особи учасника справи, факту укладення договору, компетенції органу, строку, судової практики, технічної характеристики товару чи іншої обставини. Інформація є всеохопною характеристикою юридичної реальності: через неї право встановлює факти про суб'єктів, об'єкти, події та дії. Тому втрата походження і каскадне посилення дефекту здатні впливати на багато видів юридичних рішень.

Висновки. Отримані результати можна звести до семи положень. По-перше, метафора Вавилонської бібліотеки вже використовувалася як у дослідженнях ШІ та інформаційного середовища, так і в юридичній доктрині – зокрема при аналізі комп'ютерно створених творів, авторського права та масово сформованих відомостей про рівень техніки [5, с. 4–18; 6, с. 4–6; 7, с. 521–562; 8, с. 225–227]. Маскування походження інформації та поступова втрата відомостей про джерело також мають самостійне попереднє опрацювання [9]. Окремі дослідження 2026 року вже емпірично фіксують використання матеріалів, створених ШІ, як зовнішніх джерел генератив-

ними пошуковими системами та ризик накопичення синтетичної інформаційної основи у пошукових контурах [10, с. 1; 11, с. 8745–8748]. Ці праці окреслюють межу, за якою починається власний предмет статті. Науковий внесок я пов'язую з юридичним опрацюванням динамічного циклу такого переходу, визначенням його ознак і понять джерельної конверсії, що позначає перетворення похідного матеріалу на джерело нового юридично значущого висновку. По-друге, ознакою динамічності є зворотний зв'язок: результат попереднього інформаційного циклу стає частиною середовища, а середовище – інформаційною основою наступного циклу. По-третє, галюцинація є лише одним із можливих входів у систему: після зовнішньої фіксації наступна система може коректно відтворювати хибні дані з реально існуючого джерела, тому технічна якість генерації не усуває ризику забрудненої інформаційної основи.

По-четверте, інформаційний дефект доцільно розрізняти за його природою: змістовий дефект стосується неправильності або істотної неповноти відомостей, а джерельний – неможливості належно встановити їх походження, незалежність або надійність інформаційної основи. По-п'яте, джерельна конверсія описує зміну функціональної ролі похідного матеріалу, який починає використовуватися як основа нового висновку; втрата видимого зв'язку з первинним джерелом підвищує ризик такої конверсії, але не є її обов'язковою умовою. По-шосте, множинність публікацій не може автоматично ототожнюватися з множинністю незалежних підтверджень. Для юридично значущого використання інформації необхідно оцінювати походження, залежність між повідомленнями та факт незалежної перевірки.

По-сьоме, правова простежуваність інформації може виконувати функцію практичної відповіді на цей ризик: її інтенсивність має залежати від потенційних правових наслідків, а інструментами можуть бути первинні джерела, метадані, засоби фіксації походження, відомості про машинну трансформацію та професійна перевірка. Запропонована конструкція не ототожнюється з інформацією про управління правами, однак враховує вже визнану в українському, міжнародному та європейському авторському праві юридичну значущість збереження інформаційного зв'язку між об'єктом, правовласником та умовами використання [2; 17; 18]. Самоорганізована критичність корисна лише як пояснювальна модель можливого каскадного масштабування і поки не може вважатися емпірично підтвердженою властивістю всього цифрового середовища. Наскрізний приклад із суспільним надбанням підтверджує безпосередній зв'язок між якістю інформації та реалізацією прав інтелектуальної власності: неправильний факт про автора здатний спричинити неправильну оцінку строку охорони та правомірності використання твору [2]. Водночас модель не обмежується авторським правом або ІВ. Оскільки юридична кваліфікація майже завжди спирається на інформацію про факти, викривлення, рекурсивне повторення й втрата походження можуть впливати на широкий спектр правовідносин. Наступним кроком має стати емпіричне вимірювання джерельних каскадів і визначення тих юридичних контекстів, у яких простежуваність інформації вже має бути не професійною рекомендацією, а обов'язковою вимогою.

Використання інструментів штучного інтелекту. Під час підготовки статті інструменти генеративного штучного інтелекту використовувалися як допоміжний засіб для пошуку релевантних інформаційних матеріалів, мовно-стилістичного редагування, підготовки окремих робочих формулювань, перекладу англомовної анотації та технічної перевірки оформлення. Проблему дослідження, авторські поняття і модель визначено автором. Автор також здійснив відбір і перевірку джерел, правову оцінку нормативного матеріалу, інтерпретацію результатів і формулювання остаточних висновків. Остаточний текст перевірено та схвалено автором, який несе відповідальність за його зміст.

Список літератури:

1. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12 (дата звернення: 29.08.2026).

2. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX : редакція від 31.07.2026. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20 (дата звернення: 29.08.2026).

3. Верховний Суд. Ухвала від 15.01.2026 у справі № 240/14153/24, адміністративне провадження № К/990/56043/25, реєстраційний № судового рішення 133336040. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/133336040 (дата звернення: 29.08.2026).

4. Ткаченко А. В., Качинський А. Б. Ідентифікація фейкових новин в соціальних ЗМІ. *Теоретичні і прикладні проблеми фізики, математики та інформатики* : матеріали XVI Всеукраїнської науково-

практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, Київ, 26–27 квітня 2018 р. Київ : ВПІ ВПК «Політехніка», 2018. С. 49–50. URL: https://ela.kpi.ua/handle/123456789/25236 (дата звернення: 29.08.2026).

5. Passmore J., Tee D. The library of Babel: assessing the powers of artificial intelligence in knowledge synthesis, learning and development and coaching. *Journal of Work-Applied Management.* 2024. Vol. 16, No. 1. P. 4–18. DOI: https://doi.org/10.1108/JWAM-06-2023-0057.

6. Memon S. A., West J. D. Search Engines Post-ChatGPT: How Generative Artificial Intelligence Could Make Search Less Reliable. *arXiv.* 2024. arXiv:2402.11707. 9 p. DOI: https://doi.org/10.48550/arXiv.2402.11707.

7. Yordy L. R. The Library of Babel for Prior Art: Using Artificial Intelligence to Mass Produce Prior Art in Patent Law. *Vanderbilt Law Review*. 2021. Vol. 74, No. 2. P. 521–562. URL: https://scholarship.law.vanderbilt.edu/vlr/vol74/iss2/1/ (дата звернення: 29.08.2026).

8. Schafer B., Komuves D., Niebla Zatarain J. M., Diver L. A fourth law of robotics? Copyright and the law and ethics of machine co-production. *Artificial Intelligence and Law.* 2015. Vol. 23, No. 3. P. 217–240. DOI: https://doi.org/10.1007/s10506-015-9169-7.

9. Wilbur D. S. Blurring the Source: Information Laundering and the Cognitive Architecture of Modern Propaganda. *Media Psychology Review*. 2026. Vol. 18, No. 1. URL: https://mprcenter.org/review/blurring-the-source/ (дата звернення: 29.08.2026).

10. Allaham M., Diakopoulos N. Synthetic Sources?: Auditing Generative Search Engine Citations for Evidence of AI-Generated Sources. *arXiv.* 2026. arXiv:2605.23684. DOI: https://doi.org/10.48550/arXiv.2605.23684.

11. Yu H., Kim D., Kim Y.-B. Retrieval Collapses When AI Pollutes the Web. Proceedings of the ACM Web Conference 2026. 2026. P. 8745–8748. DOI: https://doi.org/10.1145/3774904.3792955.

12. Shumailov I., Shumaylov Z., Zhao Y., Papernot N., Anderson R., Gal Y. AI models collapse when trained on recursively generated data. *Nature*. 2024. Vol. 631. P. 755–759. DOI: https://doi.org/10.1038/s41586-024-07566-y.

13. Bak P., Tang C., Wiesenfeld K. Self-organized criticality: An explanation of 1/f noise. *Physical Review Letters.* 1987. Vol. 59, No. 4. P. 381–384. DOI: https://doi.org/10.1103/PhysRevLett.59.381.

14. Tadić B., Mitrović Dankulov M., Melnik R. Mechanisms of self-organized criticality in social processes of knowledge creation. *Physical Review E.* 2017. Vol. 96, No. 3. P. 032307-1–032307-14. DOI: https://doi.org/10.1103/PhysRevE.96.032307.

15. Coalition for Content Provenance and Authenticity. C2PA Technical Specification. Version 2.4. 2026. URL: https://spec.c2pa.org/specifications/specifications/2.4/specs/C2PA_Specification.html (дата звернення: 29.08.2026).

16. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act). *Official Journal of the European Union.* 2024. L 2024/1689. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng (дата звернення: 29.08.2026).

17. WIPO Copyright Treaty (WCT), adopted in Geneva on 20 December 1996. Article 12: Obligations concerning Rights Management Information. World Intellectual Property Organization. URL: https://www.wipo.int/edocs/mdocs/diplconf/en/crnr_dc/crnr_dc_94.html (дата звернення: 03.09.2026).

18. Directive 2001/29/EC of the European Parliament and of the Council of 22 May 2001 on the harmonisation of certain aspects of copyright and related rights in the information society. Article 7: Obligations concerning rights-management information. *Official Journal of the European Communities.* 2001. L 167. P. 10–19. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32001L0029 (дата звернення: 03.09.2026).

19. European Commission. Guidelines on transparency obligations for providers and deployers of AI systems. 20 July 2026. URL: https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/guidelines-transparency-obligations-providers-and-deployers-ai-systems (дата звернення: 03.09.2026).

Shevchuk O. V. THE EFFECT OF THE DYNAMIC LIBRARY OF BABEL: LEGAL ISSUES OF RELIABILITY, ORIGIN AND REUSE OF INFORMATION IN THE CONTEXT OF GENERATIVE AI

The article develops a legal model of the dynamic Library of Babel effect as a system in which information defects circulate in the environment of generative artificial intelligence. The Library of Babel metaphor itself is not claimed as a novel contribution. It has already been used in studies of AI and the information environment and, in legal scholarship, in discussions of computer-generated works and mass-produced prior-art materials. Recent research also shows that AI-generated materials can become external sources for subsequent generative responses. The article therefore focuses on a narrower legal problem: the change in the functional role of derivative material. After external fixation, a machine-generated output may be used by a person or an algorithm as an information basis for establishing a legally significant fact or forming a legal conclusion. In such a case, a subsequent system need not generate a new hallucination; it may accurately reproduce unreliable information obtained from a genuinely existing information environment. The recurring

example concerns the erroneous classification of a work as having entered the public domain because of incorrect information about the author's date of death. It illustrates the path from an information defect to publication, replication, transition into a source, reuse, and a possible legal consequence. The proposed effect encompasses a broader cycle than the individual technical or informational phenomena with which it may interact. Hallucination or another initial error may trigger an information defect; information laundering and gradual loss of source attribution may facilitate its source conversion; the use of synthetic sources and degradation of information retrieval may create conditions for its reuse and amplification. None of these phenomena, taken separately, is equivalent to the dynamic Library of Babel effect. Self-organized criticality is used only as an analytical model of possible nonlinear scaling of an information cascade. The concept of source conversion is proposed for the functional transition of derivative material into a source for a new legally significant conclusion. Legal traceability of information is understood as the ability to establish the origin of legally significant information, the principal stages of its transformation, and its dependence on previous materials. Four criteria are used to apply the model in legal analysis: external fixation of the information result; its functional transition into a source; reuse in establishing a legally significant circumstance or legal conclusion; and the ability to identify dependence between derivative and prior information bases. Based on Ukrainian copyright law, international and European rules on rights-management information, Supreme Court case law, EU transparency requirements for AI, and technical approaches to recording digital provenance, the article supports a risk-oriented approach in which verification intensity should increase with potential legal consequences. A plurality of publications should not be treated as a plurality of independent sources; legally significant decisions require both content verification and examination of the source chain.

Keywords: *generative artificial intelligence, information defect, dynamic Library of Babel, source conversion, legal traceability of information, information origin, information reliability, intellectual property, public domain, information reuse.*

Дата першого надходження статті до видання: 04.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 21.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 346:336.22
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/17

Марущак О. А.
https://orcid.org/0000-0001-6153-9868
Пенітенціарна академія України

МЕЖІ ПРАВОМІРНОЇ ПОДАТКОВОЇ ОПТИМІЗАЦІЇ У ДІЯЛЬНОСТІ КОРПОРАТИВНИХ СУБ'ЄКТІВ

У статті досліджено правові межі податкової оптимізації у діяльності корпоративних суб'єктів та критерії її відмежування від неправомірної податкової поведінки, встановлено, що можливість вибору платником способів організації господарської діяльності випливає зі свободи підприємницької та договірної діяльності й реалізується за умови належного виконання податкового обов'язку. Правомірну податкову оптимізацію запропоновано розглядати як вибір корпоративним суб'єктом юридично допустимого способу організації господарських операцій, який впливає на обсяг його податкових зобов'язань без порушення встановленого порядку їх визначення та виконання.

Систематизовано критерії визначення меж правомірної податкової оптимізації, до яких віднесено законність обраного способу оптимізації, реальність господарської операції, відповідність її юридичної форми економічному змісту, наявність розумної економічної причини (ділової мети) у передбачених податковим законодавством випадках, дотримання спеціальних правил оподаткування та належність документального й облікового підтвердження. Встановлено, що зазначені критерії мають застосовуватися комплексно, а отримання податкової переваги, збитковість окремої операції, недоліки документального оформлення, особливості правового статусу контрагента чи використання певної договірної конструкції самі по собі не є достатніми для висновку про неправомірність податкової поведінки.

Узагальнення правових позицій Верховного Суду дало підстави обґрунтувати, що межа правомірної податкової оптимізації визначається не самим фактом зменшення податкового навантаження, а сукупністю юридичних та економічних характеристик способу досягнення відповідного податкового результату, що забезпечує баланс між належним виконанням податкового обов'язку та правом корпоративного суб'єкта обирати законні способи організації господарської діяльності. Запропонована система критеріїв може бути використана для комплексної правової оцінки податкової поведінки корпоративних суб'єктів та визначення допустимості способів формування податкових наслідків господарських операцій.

Ключові слова: *податкова оптимізація, корпоративні суб'єкти, податкове планування, податкова поведінка, податкова перевага, ділова мета, господарські операції.*

Постановка проблеми. Податкова оптимізація є складовою фінансово-господарської діяльності корпоративних суб'єктів і передбачає використання передбачених законодавством способів організації господарських операцій та зменшення податкового навантаження. Водночас формальна відповідність обраних юридичних конструкцій вимогам законодавства не завжди свідчить про правомірність отриманої податкової переваги.

Ключовою проблемою є визначення межі між допустимим податковим плануванням та неправомірним отриманням податкової вигоди. Її встановлення потребує врахування фактичного та економічного змісту господарських операцій, правових

© Марущак О. А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

підстав їх здійснення, поведінки учасників та сформованих податкових наслідків. Невизначеність критеріїв такого розмежування створює ризики неоднакового правозастосування та знижує рівень правової визначеності для платників податків. Це зумовлює необхідність визначення правових меж податкової оптимізації у діяльності корпоративних суб'єктів та систематизації критеріїв її відмежування від неправомірної податкової поведінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика правомірної податкової оптимізації представлена у сучасних дослідженнях за кількома взаємопов'язаними напрямами. Н. Л. Губерська, О. А. Музика-Стефанчук та Т. М. Ямненко досліджують співвідношення оптимізації оподаткування і мінімізації податків, приділяючи увагу практичним проблемам їх розмежування та відповідним підходам судової практики [7]. Ю. П. Бишовець розглядає використання податкових пільг як інструмент оптимізації оподаткування, а також уточнює співвідношення понять «оптимізація оподаткування» і «податкове планування» [8; 9]. О. П. Мельник зосереджує увагу на правовому регулюванні трансфертного ціноутворення при здійсненні контрольованих операцій платниками податків [10].

У зарубіжних дослідженнях проблематика допустимих меж податкової поведінки розкривається переважно через співвідношення правомірного податкового планування, уникнення оподаткування та протидії зловживанням. H. Skar, R. Knuutinen, P. Koerver Schmidt і R. Croneberg досліджують особливості тлумачення та застосування загальних правил протидії уникненню оподаткування в умовах розвитку BEPS та європейського регулювання [11]. B. Kuźniacki аналізує агресивне податкове планування та розширення механізмів протидії уникненню оподаткування у праві ЄС [12], а спільно із S. van Weeghel порушує питання меж застосування антиухильних заходів і правової визначеності оподаткування [13]. A. Contrino та M. Righi розмежовують зловживання правом, ухилення від оподаткування і правомірне податкове планування, що має безпосереднє значення для встановлення меж допустимої податкової поведінки [14].

Наявні наукові підходи розкривають окремі аспекти податкової оптимізації, податкового планування, застосування пільг, трансфертного ціноутворення та протидії неправомірному отриманню податкових переваг. Водночас потребує подальшої конкретизації комплексний підхід до визначення меж правомірної податкової оптимізації саме у діяльності корпоративних суб'єктів, який поєднував би критерії законності обраного способу поведінки, реальності та економічного змісту господарських операцій, ділової мети у встановлених законодавством випадках, дотримання спеціальних правил оподаткування і належного документального підтвердження.

Постановка завдання. Мета статті полягає у визначенні правових меж податкової оптимізації у діяльності корпоративних суб'єктів, систематизації критеріїв її правомірності та обґрунтуванні підходів до відмежування допустимого податкового планування від неправомірного отримання податкової вигоди.

Виклад основного матеріалу дослідження. Правова природа податкової оптимізації у діяльності корпоративних суб'єктів безпосередньо пов'язана зі співвідношенням свободи підприємницької діяльності та належного виконання податкового обов'язку. Конституція України закріплює право кожного на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом, водночас встановлюючи обов'язок сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом [1]. Отже, можливість корпоративного суб'єкта самостійно визначати способи організації своєї діяльності реалізується за умови дотримання встановлених державою податкових обов'язків.

Цивільно-правову основу такої самостійності становлять закріплені Цивільним кодексом України свобода договору та свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом [2]. Водночас відповідно до ст. 13 ЦК України цивільні права особа здійснює у межах, наданих їй договором або актами цивільного законодавства, а зловживання правом в інших формах не допускається [2]. Зазначені положення мають принципове значення для визначення правової природи податкової оптимізації, оскільки вибір суб'єктом юридичної форми та способу здійснення господарських операцій не може розглядатися відокремлено від установлених законом меж здійснення відповідних прав.

Безпосередню податково-правову основу становлять положення Податкового кодексу України. Податкове законодавство ґрунтується, зокрема, на принципах загальності оподаткування та презумпції правомірності рішень платника податку [3]. Водночас платник податків зобов'язаний вести в установленому порядку облік доходів і витрат, подавати передбачені законодавством декларації, звітність та інші документи, пов'язані з обчисленням і сплатою податків та зборів, а також сплачувати податки та збори в строки та у розмірах, встановлених Кодексом та законами з питань митної справи [3].

Важливим нормативним орієнтиром для оцінювання окремих господарських операцій у випадках, визначених податковим законодавством, є закріплене у пп. 14.1.231 п. 14.1 ст. 14 ПК України поняття розумної економічної причини (ділової мети), яка може бути наявна лише за умови, що платник податків має намір одержати економічний ефект у результаті господарської діяльності. Економічний ефект, зокрема, але не виключно, передбачає приріст (збереження) активів платника податків та/або їх вартості, а так само створення умов для такого приросту (збереження) в майбутньому [3]. У такий спосіб правова оцінка окремих способів організації господарських операцій пов'язується не лише з їх юридичним оформленням, а й з економічним результатом, на досягнення якого спрямована діяльність платника податків.

Подальша конкретизація цих положень простежується у нормативному регулюванні трансфертного ціноутворення. Постановою Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2021 р. № 1114 визначено процедуру попереднього узгодження ціноутворення у контрольованих операціях, у межах якої узгоджуються критерії визначення відповідності умов контрольованих операцій принципу «витягнутої руки» [4]. Порядком опитування уповноважених, посадових осіб та/або працівників платника податків з питань трансфертного ціноутворення, затвердженим наказом Міністерства фінансів України від 14 серпня 2015 р. № 706 (у редакції наказу від 17 березня 2021 р. № 158), передбачено дослідження дотримання платником податків принципу «витягнутої руки», зокрема відповідності умов контрольованої операції цьому принципу, об'єктивності та повноти економічного і функціонального аналізу, а також достатності та повноти обґрунтування економічної доцільності і наявності ділової мети в контрольованих операціях [5]. Обов'язок належного відображення контрольованих операцій конкретизується також Порядком складання Звіту про контрольовані операції, затвердженим наказом Міністерства фінансів України від 18 січня 2016 р. № 8 [6].

Аналіз зазначених нормативних положень свідчить, що поняття «податкова оптимізація» безпосередньо не визначене законодавством як самостійна правова категорія. Водночас сукупність установлених норм дає підстави розглядати правомірну податкову оптимізацію як вибір корпоративним суб'єктом у межах свободи підприємницької та договірної діяльності юридично допустимого способу організації господарських операцій, який впливає на обсяг його податкових зобов'язань без порушення встановленого порядку їх визначення та виконання. За цією ознакою правомірна податкова оптимізація відмежовується від неправомірної податкової поведінки, пов'язаної з порушенням вимог податкового законодавства.

Визначення правової природи податкової оптимізації потребує конкретизації критеріїв, за якими встановлюються межі її правомірності. Такі критерії мають відображати не лише формальну відповідність обраного способу організації господарської діяльності вимогам законодавства, а й фактичний та економічний зміст операцій, умови формування податкових наслідків і належність їх документального підтвердження. З урахуванням цього систематизовано критерії, що дають змогу визначити ознаки допустимої податкової поведінки та обставини виходу корпоративного суб'єкта за межі правомірної податкової оптимізації (табл. 1).

Наведена систематизація демонструє, що межі правомірної податкової оптимізації не можуть визначатися за одним формальним критерієм. Законність обраного способу зменшення податкового навантаження має оцінюватися у взаємозв'язку з реальністю господарських операцій, їх економічним змістом, наявністю ділової мети у випадках, передбачених податковим законодавством, дотриманням спеціальних правил оподаткування та належним документальним підтвердженням. При цьому саме по собі отримання податкової переваги не свідчить про неправомірність поведінки корпоративного суб'єкта, якщо вона є наслідком використання передбачених законом можливостей із дотриманням установлених умов.

Вихід за межі правомірної оптимізації пов'язаний не стільки з фактом зменшення податкового навантаження, скільки зі способом досягнення відповідного результату. Визначальне значення має сукупність юридичних та економічних характеристик операції, зокрема відповідність її правової форми фактичному змісту, наявність самостійного господарського обґрунтування та відсутність штучного створення умов для отримання податкових переваг. Тому встановлення меж правомірної податкової оптимізації потребує комплексної оцінки поведінки корпоративного суб'єкта, що одночасно має забезпечувати виконання податкового обов'язку та збереження його права обирати законні способи організації господарської діяльності.

Розмежування правомірної податкової оптимізації та неправомірної податкової поведінки набуває практичного змісту у судовій оцінці конкрет-

Таблиця 1

Критерії визначення меж правомірної податкової оптимізації

Критерій	Зміст правової оцінки	Ознаки правомірної податкової оптимізації	Ознаки виходу за межі правомірної податкової оптимізації
Законність способу оптимізації	Встановлення відповідності обраного способу організації діяльності вимогам і обмеженням, установленим податковим та іншим законодавством	Використання передбачених законом організаційно-правових форм, режимів оподаткування, пільг та способів структурування господарських операцій із дотриманням установлених умов їх застосування	Порушення законодавчих заборон або використання юридичних конструкцій для отримання податкових наслідків усупереч установленим умовам їх застосування
Реальність господарської операції	Встановлення фактичного здійснення операції та відповідності її юридичного оформлення реальним діям учасників	Фактичне виконання операції, рух активів, товарів, робіт або послуг та відповідність документального оформлення фактичним обставинам	Формальне документування операцій, які фактично не здійснювалися, невідповідність задекларованих операцій реальній господарській діяльності
Відповідність юридичної форми економічному змісту	Оцінювання співвідношення обраної правової конструкції з фактичним економічним змістом та наслідками операції	Правова форма відображає реальні економічні відносини сторін, а податкові наслідки є результатом фактично здійснюваної діяльності	Використання формально допустимої конструкції, яка не відповідає фактичному економічному змісту операції або штучно створює умови для отримання податкової переваги
Наявність розумної економічної причини (ділової мети)	Встановлення спрямованості господарської операції на одержання економічного ефекту з урахуванням установленої ПК України сфери застосування цього критерію	Наявність економічної причини здійснення операції та спрямованість на приріст (збереження) активів платника податків та/або їх вартості чи створення умов для такого приросту (збереження) у майбутньому	Відсутність економічного обґрунтування операції у випадках, коли законодавство вимагає встановлення ділової мети, та домінування податкового результату над самостійним економічним ефектом
Відповідність спеціальним правилам оподаткування	Перевірка дотримання умов застосування спеціального податкового режиму, пільги або правил щодо контрольованих операцій	Використання податкової пільги чи спеціального режиму відповідно до встановлених умов; для контрольованих операцій - дотримання принципу «витягнутої руки»	Штучне створення умов для застосування пільги або спеціального режиму; для контрольованих операцій - невідповідність їх умов принципу «витягнутої руки»
Належність документального та облікового підтвердження	Встановлення можливості підтвердити фактичні й юридичні підстави податкових наслідків операції даними обліку та передбаченими законодавством документами	Узгодженість первинних документів, податкової звітності та фактичного змісту операцій; виконання спеціальних вимог щодо документування контрольованих операцій	Документальна непідтвердженість податкових наслідків, суперечності між документами та фактичними обставинами операції, невиконання встановлених вимог щодо звітності й документування

Джерело: авторське узагальнення, сформоване на підставі аналізу нормативно-правового регулювання та результатів вітчизняних і зарубіжних наукових досліджень щодо правової природи податкової оптимізації, критеріїв її правомірності та розмежування допустимого податкового планування і неправомірної податкової поведінки [1–14]

них господарських операцій. Аналіз наведених правових позицій Верховного Суду засвідчує орієнтацію судової практики на комплексне встановлення фактичних обставин господарських операцій та поведінки платника податків, а не лише на формальну оцінку окремих документів чи характеристик контрагента.

У постанові Великої Палати Верховного Суду від 07 липня 2022 р. у справі № 160/3364/19 сформовано принциповий підхід до оцінювання реальності господарських операцій. Суд відступив від висновку про безумовний вплив ознак фіктивності суб'єкта господарювання на правові наслідки всіх здійснених ним операцій та зазна-

чив, що використання первинних документів, які містять недостовірні відомості, саме по собі не є достатньою підставою для заперечення даних податкового обліку. Оцінюванню підлягають фактичне здійснення операції, обставини формування первинних документів та поведінка самого платника, зокрема його добросовісність і належна обачність [15]. Цей підхід безпосередньо узгоджується з виокремленими критеріями реальності господарської операції та належності її документального й облікового підтвердження.

Послідовне застосування зазначеної правової позиції простежується у постанові Верховного Суду від 14 вересня 2023 р. у справі № 140/2419/19. Суд наголосив на необхідності диференційованого дослідження господарських операцій та вказав, що контролюючий орган має довести обставини, які свідчать про нерозумність, недобросовісність або відсутність належної обачності у поведінці платника при використанні документів контрагента для цілей податкового обліку [19]. Отже, оцінка правомірності податкових наслідків не може ґрунтуватися виключно на формальних характеристиках документації або контрагента, а потребує встановлення зв'язку між документальним оформленням, фактичними обставинами операції та поведінкою її учасників.

Інший аспект меж правомірної податкової поведінки розкрито у постанові Верховного Суду від 26 березня 2024 р. у справі № 200/773/20-а. Розглядаючи питання оподаткування операцій із реалізації продукції за ціною, нижчою від собівартості, Суд виходив із необхідності встановлення економічних умов відповідної операції та зазначив, що договірна ціна презюмується такою, що відповідає рівню ринкових цін, якщо контролюючим органом не доведено інше [16]. Такий підхід має значення для визначення критерію розумної економічної причини (ділової мети): несприятливий для платника фінансовий результат або нижча ціна реалізації самі по собі не можуть автоматично свідчити про неправомірність його податкової поведінки без оцінки економічних обставин здійснення відповідної операції.

Співвідношення юридичної форми операції та її фактичного економічного змісту відображене у постанові Верховного Суду від 10 березня 2020 р. у справі № 816/1601/14. При вирішенні спору Суд виходив із необхідності застосування принципу превалювання сутності над формою та врахування дійсних змін майнового стану учасників господарської операції [18]. Для визначення меж податкової оптимізації це означає, що формальна допустимість використаної договірної чи організаційної конструкції не може оцінюватися ізольовано від економічних наслідків її реалізації. Водночас сама наявність певних юридичних зв'язків між учасниками операції не утворює достатньої підстави для висновку про неправомірність отриманого податкового результату.

Окремого значення набуває дотримання спеціальних правил оподаткування. У постанові Верховного Суду від 09 липня 2024 р. у справі № 160/3387/22 щодо контрольованих операцій Суд акцентував на необхідності визначення відповідності їх умов принципу «витягнутої руки» шляхом зіставлення з умовами операцій між непов'язаними особами та використання належних джерел інформації про ціни [17]. Така позиція підтверджує, що правомірність способу податкової оптимізації має оцінюватися не лише за загальними вимогами законодавства, а й з урахуванням спеціальних правил, установлених для відповідного виду операцій. Для контрольованих операцій такими орієнтирами виступають, зокрема, вимоги трансфертного ціноутворення та принцип «витягнутої руки».

Зіставлення наведених правових позицій із систематизованими критеріями дає підстави стверджувати, що у судовому правозастосуванні межа між правомірною податковою оптимізацією та неправомірною податковою поведінкою має комплексний характер. Жодна окрема обставина - отримання податкової переваги, збитковість операції, недоліки документального оформлення, особливості правового статусу контрагента чи використання певної договірної конструкції - не повинна автоматично визначати неправомірність поведінки платника. Правова оцінка потребує встановлення законності обраного способу організації діяльності, реальності операції, відповідності її юридичної форми економічному змісту, наявності ділової мети у визначених законодавством випадках, дотримання спеціальних правил оподаткування та належності документального й облікового підтвердження [15–19].

Отже, межу правомірної податкової оптимізації доцільно визначати не за самим фактом зменшення податкового навантаження, а за сукупністю характеристик способу, яким такого результату досягнуто. Податкова перевага залишається в межах правомірної оптимізації, якщо вона виникає внаслідок реальної господарської діяльності, здійсненої з використанням юридично допустимих конструкцій із дотриманням установлених законом умов та належним відображенням фак-

тичних обставин операцій. Вихід за ці межі має встановлюватися на підставі доведеної невідповідності відповідної поведінки сукупності зазначених критеріїв, а не лише з огляду на сприятливий для платника податковий результат.

Висновки. Таким чином, правомірна податкова оптимізація у діяльності корпоративних суб'єктів ґрунтується на можливості самостійного вибору юридично допустимих способів організації господарської діяльності, здатних впливати на обсяг податкових зобов'язань. Сам факт зменшення податкового навантаження або отримання податкової переваги не є достатньою підставою для визнання поведінки платника неправомірною. Визначальним є спосіб досягнення відповідного результату та його відповідність установленим законодавством вимогам.

Встановлено, що межі правомірної податкової оптимізації мають визначатися комплексно за критеріями законності обраного способу оптимізації, реальності господарської операції, відповідності її юридичної форми економічному змісту, наявності розумної економічної причини (ділової мети) у передбачених податковим законодавством випадках, дотримання спеціальних правил оподаткування та належності документального й облікового підтвердження. Вихід за межі правомірної оптимізації має місце тоді, коли спосіб формування податкового результату не відповідає сукупності зазначених критеріїв, зокрема пов'язаний із нереальністю операцій, невідповідністю їх форми фактичному змісту, штучним створенням умов для отримання податкових переваг або недотриманням установлених законом вимог.

Узагальнення правових позицій Верховного Суду підтверджує необхідність оцінювання податкової поведінки з урахуванням фактичних обставин господарських операцій, їх економічного змісту, документального підтвердження та особливостей застосовного податково-правового регулювання. Такий підхід дає змогу забезпечити баланс між належним виконанням податкового обов'язку та правом корпоративного суб'єкта обирати законні способи організації господарської діяльності. Перспективи подальших досліджень пов'язані з конкретизацією критеріїв розмежування правомірної податкової оптимізації та неправомірної податкової поведінки з урахуванням розвитку судової практики та змін податкового законодавства.

Список літератури:

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 07.09.2026)

2. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 07.09.2026)

3. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13–17. Ст. 112. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17 (дата звернення: 07.09.2026)

4. Про затвердження Порядку попереднього узгодження ціноутворення у контрольованих операціях, за результатами якого укладаються договори, що мають односторонній, двосторонній та багатосторонній характер, для цілей трансфертного ціноутворення : Постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2021 № 1114. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1114-2021-п (дата звернення: 07.09.2026)

5. Порядок опитування уповноважених, посадових осіб та/або працівників платника податків з питань трансфертного ціноутворення : затв. наказом Міністерства фінансів України від 14.08.2015 № 706 (у редакції наказу Міністерства фінансів України від 17.03.2021 № 158). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0708-21#Text (дата звернення: 07.09.2026).

6. Про затвердження форми та Порядку складання Звіту про контрольовані операції : Наказ Міністерства фінансів України від 18.01.2016 № 8 : зареєстровано в Міністерстві юстиції України 04.02.2016 за № 187/28317. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0187-16 (дата звернення: 07.09.2026)

7. Губерська Н. Л., Музика-Стефанчук О. А., Ямненко Т. М. Оптимізація оподаткування та мінімізація податків: практичні проблеми та судова практика. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Т. 3. № 87. С. 89–95. DOI: http://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.3.13

8. Бишовець Ю. П. Використання податкових пільг з метою оптимізації оподаткування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2024. Т. 2. № 85. DOI: http://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.2.34

9. Бишовець Ю. П. «Оптимізація оподаткування» та його відмінність від «податкового планування». *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 5. DOI: http://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.68

10. Мельник О. П. Трансфертне ціноутворення при здійсненні контрольованих операцій платниками податків. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 4. DOI: http://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.64

11. Skar H., Knuutinen R., Koerver Schmidt P., Croneberg R. Interpretation and Application of General Anti-Avoidance Rules after BEPS and ATAD: Nordic Perspectives. *World Tax Journal*. 2024. Vol. 16. №. 3. P. 508–560. DOI: http://doi.org/10.59403/23e6963

12. Kuźniacki B. Aggressive Tax Planning in Light of the Securing the Activity Framework of Enablers Initiative: A Path to Inflation of Anti-Tax Avoidance Rules in the EU Law. *International Tax Studies*. 2023. Vol. 6. №. 1. DOI: http://doi.org/10.59403/2k0pj4x

13. Kuźniacki B., van Weeghel S. Cairn Energy: when retroactive taxation not justified by prevention of tax avoidance is unfair and inequitable. *Arbitration International*. 2023. Vol. 39. № 1. P. 125–154. DOI: http://doi.org/10.1093/arbint/aiad003

14. Contrino A., Righi M. The Relationship between Abuse of Law, Tax Evasion, and Licit Tax Planning. *Revista Direito Tributário Atual*. 2024. №. 57. P. 92–121. DOI: http://doi.org/10.46801/2595-6280.57.4.2024.2269

15. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 07.07.2022 у справі № 160/3364/19, провадження № 11-200апп21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105852864 (дата звернення: 07.09.2026).

16. Постанова Верховного Суду у складі судової палати з розгляду справ щодо податків, зборів та інших обов'язкових платежів Касаційного адміністративного суду від 26.03.2024 у справі № 200/773/20-а, провадження № К/990/36578/22. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/rishennya_sud_palat/2024_03_26_200_773_20 (дата звернення: 07.09.2026).

17. Постанова Верховного Суду у складі Касаційного адміністративного суду від 09.07.2024 у справі № 160/3387/22, провадження № К/990/10532/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120350166 (дата звернення: 07.09.2026).

18. Постанова Верховного Суду у складі Касаційного адміністративного суду від 10.03.2020 у справі № 816/1601/14, провадження № К/9901/19799/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/88336240 (дата звернення: 07.09.2026).

19. Постанова Верховного Суду у складі Касаційного адміністративного суду від 14.09.2023 у справі № 140/2419/19, провадження № К/990/6150/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113485344 (дата звернення: 07.09.2026).

Marushchak O. A. LIMITS OF LAWFUL TAX OPTIMIZATION IN THE ACTIVITIES OF CORPORATE ENTITIES

The article examines the legal boundaries of tax optimization in the activities of corporate entities and the criteria for distinguishing it from unlawful tax behavior. It is established that taxpayers' ability to choose methods of organizing their business activities derives from the freedom of entrepreneurial and contractual activity and may be exercised subject to the proper fulfillment of tax obligations. Lawful tax optimization is proposed to be understood as the choice by a corporate entity of a legally permissible method of organizing business transactions that affects the amount of its tax liabilities without violating the established procedure for their determination and fulfillment.

The criteria for determining the boundaries of lawful tax optimization are systematized, including the legality of the chosen optimization method, the reality of a business transaction, the correspondence between its legal form and economic substance, the existence of a reasonable economic purpose (business purpose) in cases provided for by tax legislation, compliance with special taxation rules, and proper documentary and accounting substantiation. It is established that these criteria should be applied comprehensively, while obtaining a tax advantage, the unprofitability of an individual transaction, deficiencies in documentation, particular features of a counterparty's legal status, or the use of a specific contractual arrangement are not, in themselves, sufficient grounds for concluding that tax behavior is unlawful.

The generalization of the legal positions of the Supreme Court provides grounds for substantiating that the boundary of lawful tax optimization is determined not by the mere fact of reducing the tax burden, but by the combination of legal and economic characteristics of the means by which the relevant tax result is achieved, thereby ensuring a balance between the proper fulfillment of tax obligations and the right of a corporate entity to choose lawful methods of organizing its business activities. The proposed system of criteria may be used for a comprehensive legal assessment of the tax behavior of corporate entities and for determining the permissibility of methods used to shape the tax consequences of business transactions.

Keywords: *tax optimization, corporate entities, tax planning, tax behavior, tax advantage, business purpose, business transactions.*

Дата першого надходження статті до видання: 10.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/18

Синчук С. М.
https://orcid.org/0000-0003-2711-5919
Львівський національний університет імені Івана Франка

Гірник О. О.
https://orcid.org/0000-0001-9062-325X
Львівський національний університет імені Івана Франка

СОЦІАЛЬНЕ ЖИТЛО У НОВІЙ ЖИТЛОВІЙ ПОЛІТИЦІ УКРАЇНИ

У статті системно проаналізовано положення нормативно правових актів України про особливості реалізації права особи на соціальне житло. Виявлено неоднаковий підхід до визначення поняття «соціального житла» в контексті кількісних та якісних вимог, а також розміру орендної плати, що підлягає відшкодуванню наймачем. З урахуванням положень міжнародно-правових актів запропоновано використання державних будівельних стандартів щодо придатності житла для проживання, а також єдиних соціальних норм та нормативів житлової площі. Автори наводять аргументи, що законодавча диференціація вимог до житлової площі залежно від тривалості проживання у ньому особи / сім'ї /домогосподарства або правових підстав володіння житлом є дискримінаційною та потребує перегляду. Соціальні норми площі житлового приміщення мають бути єдиним державним соціальним стандартом, незалежно від суб'єкта права.

Проаналізовано законодавчі норми в частині визначення розміру орендної плати за користування соціальним житлом. Виокремлено різні критерії обчислення відповідної величини: середньомісячний сукупний дохід особи чи сім'ї; обсяг майна та інші обставини, які впливають на майновий стан особи / сім'ї /домогосподарства; доступність орендної плати; обсяг та види пільг, субсидій та інших виплат, право на які має особа / сім'я /домогосподарство, забезпечені соціальним житлом. Різні підходи щодо визначення розміру орендної плати, відсутність єдиного механізму обчислення розміру середньомісячного сукупного доходу суб'єкта права та визначення майнового стану особи чи сім'ї визначено як недолік законодавчого регулювання, що потребує перегляду. Автори акцентують увагу на неприпустимості використання оцінних понять для встановлення норм визначення оплати за користуванням соціальним житлом. На основі аналізу міжнародних економічних досліджень та рекомендацій Ради Європи запропоновано визначити максимальний розмір плати за оренду соціального житла, який має бути відшкодовано особою / сім'єю / домогосподарством, на рівні 30 відсотків від середньомісячного сукупного доходу суб'єкта,, який реалізує право на соціальне житло.

Ключові слова: *соціальний захист, соціальне законодавство, соціальне житло, доступність житла, соціальна житлова політика, державні соціальні стандарти, орендна плата, особа / сім'я / домогосподарство, сукупний дохід.*

Постановка проблеми. Формування у державі ефективного механізму забезпечення соціальним житлом осіб / сімей / домогосподарств, які його потребують через перебування у складних життєвих обставинах або з огляду на виконання соціально значимої трудової діяльності, є важливою гарантією реалізації конституційного права на житло. Відповідно до ст. 11 (1) Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права [1], ст. ст. 16, 31 Європейської соціальної

© Синчук С. М., Гірник О. О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

хартії (переглянутої) [2], ст. 47 Конституції України [3] житло є одним із основних прав людини, а його наявність засвідчує гідний рівень її життя.

Воєнні дії в Україні, вимушені міграційні процеси, економічна криза загострюють проблему реалізації права на житло. Згідно зі звітом Організації Об'єднаних Націй майже 14 мільйонів українців вимушені були покинути своє житло [4]. Станом на квітень 2025 р. близько 3,757 млн. внутрішньо переміщених осіб потребували соціального забезпечення житлом за новим місцем проживання / перебування [5].

Актуальність проблеми забезпечення соціальним житлом в Україні підтверджують також показники витрат осіб / сімей / домогосподарств. Як свідчить статистика, у 44% осіб витрати на житло становлять 30% від їхнього середньомісячного сукупного доходу, у 32% – від 30% до 50%, а у 9% – понад 70% [6].

15 лютого 2026 р. набув чинності Закон України «Про основні засади житлової політики» (далі – Закон № 4751-IX) [7]. Зазначений Закон задекларував базові аспекти формування та розвитку нової житлової політики, спрямованої на створення можливостей для кожної особи набути житло у власність чи отримати його в оренду. Водночас чинність деяких його положень потребує уточнення та деталізації на підзаконному рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Забезпечення соціальним житлом як одну із гарантій соціального захисту осіб / сімей / домогосподарств розглянуто у працях Т. Блеквела [8], В. Бурака [9], А. Гуттермана [10], С. Кохла [11], М. Марченка [12], А. Рогового, М. Дубини [13]. Соціальне житло як одна із складових гідного рівня життя особи представлено у дисертації О. Галушко [14]. Особливості надання соціального житла малозабезпеченим особам досліджено І. Волошин [15]. Водночас соціальне житло в сучасних умовах набуває ознак важливого інструмента збереження людського капіталу та повернення людей в Україну, тож житлова політика під цим кутом зору потребує ґрунтовного аналізу [16].

Постановка завдання. Метою статті є аналіз законодавчих дефініцій соціального житла в контексті його якісних та кількісних показників для особи / сім'ї / домогосподарства у межах нової житлової політики України.

Виклад основного матеріалу. Соціальне житло розглядають як таке, що відрізняється як від житла, що здається в оренду на приватному ринку, так і від житла, що перебуває у власності. Однак, попри те, що цей термін є цілком зрозумілим у побутовому контексті, загальновизнаного міждержавного законодавчого визначення соціального житла не існує [17]. Дослідники здебільшого послуговуються робочими визначеннями, які відповідають характеристикам житлової політики конкретної держави.

В українському законодавстві поняття «соціальне житло» закріплено п. 19 ч. 1 ст. 1 Закону № 4751-IX [7].

Законодавчий зміст цього поняття містить дві складові: суб'єктний склад (його отримувачі) та фінансову складову (критерії вартості житла).

Визначаючи суб'єкта права, законодавець окреслює межу його характеристик – надається особам, які потребують соціального захисту. Суб'єктами права на соціальне житло є особи / сім'ї / домогосподарства, які перебувають у складних життєвих обставинах, що позначають відсутність будь-якого житла для проживання, або які не мають доступу до житла через воєнні дії, неправомірність дій третіх осіб чи інші об'єктивні обставини, внаслідок яких вони не можуть користуватися житлом за цільовим призначенням. Відзначимо, що суб'єктний склад на соціальне житло повинен бути визначеним винятково на рівні закону, а його перелік у базовому Законі України (Закон № 4751-IX) не є вичерпним.

Таке закріплення суб'єкта права на соціальне житло цілком корелює підходам, які використовуються у зарубіжних державах та висвітлюються вченими у дослідженнях [17]. Зокрема, тут цільові групи визначено як домогосподарства, що мають певні проблеми у доступі до належного житла [8]. Відзначимо, що домогосподарства із зазначеною характеристикою не є сталою константою та позначають динамічну соціальну групу.

А. Гуттерман підкреслює, що особлива увага держави як гаранта прав людини у сфері реалізації права на житло повинна бути приділена запобіганню безпритульності, примусового виселення, дискримінації, а пріоритетними соціальними групами її зобов'язання є найбільш уразливі, а не всі [10, с. 11]. Тим самим вчений протиставляє універсальний та адресний підхід реалізації права на соціальне житло, надаючи пріоритет адресному.

Інша складова – критерії вартості «соціального житла» визначаються через умови фінансової його доступності для особи / сім'ї / домогосподарства. Особи / сім'ї / домогосподарства, забезпечені соціальним житлом сплачують орендну плату, розмір якої обчислюється з урахуванням рівня доходу суб'єкта реалізації права, а також підставності отримання ним субсидій чи

інших видів соціального захисту, пов'язаних із забезпеченням житлом, який відповідає визначеним стандартам.

Поняття «соціальне житло» закріплено у абз. 2 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про житловий фонд соціального призначення» [7]. Таким визначено житло із житлового фонду соціального призначення, за винятком соціальних гуртожитків, яке надається на підставі договору найму безкоштовно.

Ще одна дефініція міститься у Законі України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [18]. Відповідно до абз. 23 ст. 1 зазначеного Закону України соціальним житлом є жила площа, що належить до державного чи комунального житлового фонду та відповідає нормам державних соціальних стандартів. Відзначимо, що у Законі України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» не встановлює жодного державного стандарту реалізації права на житло [19].

Систему законодавства, яка визначає правові аспекти забезпечення соціальним житлом осіб / сімей / домогосподарства формує також низка інших нормативно-правових актів. Особливості соціального захисту осіб, у яких відсутнє (у власності, на умовах оренди чи на будь-яких інших правових підставах) житло, призначене та придатне для проживання закріплено у Законі України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» [20], «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [18], «Про забезпечення реалізації житлових прав мешканців гуртожитків» [21] тощо.

Кодексом цивільного захисту України [22], Законами України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [23], «Про Національну поліцію» [24] встановлено додаткові гарантії реалізації права на житло для відповідних категорій громадян (надання житла у власність, забезпечення проживання у гуртожитку, виплата компенсацій, що відповідають вартості житла чи орендної плати, кредити для будівництва житла тощо). Необхідність законодавчого закріплення особливостей соціального захисту деяких професійних категорій зумовлена значимістю для держави виконання ними службових повноважень.

Узагальнивши законодавчі дефініції поняття «соціальне житло», а також положення нормативно-правових актів, які закріплюють юридичний механізм забезпечення відповідним житлом, виявляємо неоднакове формулювання об'єкта, що може надаватися як соціальне житло. У проаналізованих актах зустрічаємо такі визначення, як: «житло із житлового фонду соціального призначення», «житлове приміщення», «житло усіх форм власності». Важливо наголосити, що незалежно від терміну, яким позначено житло, для його характеристики як соціального, у нормативному акті, обов'язковим є дотримання законодавчо визначеної вимоги реалізації права на житло через користування.

Соціальне житло як об'єкт реалізації права повинен відповідати нормативам. Проаналізуємо вимоги, що формують зміст таких нормативів.

Право кожного на житло, що є складовою основного стандарту «достатній життєвий рівень» проголошено ст. 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права [1]. Зміст права на житло, закріпленого у ст. 11 вище згаданого міжнародного документу роз'яснено Комітетом Організації Об'єднаних Націй з економічних, соціальних і культурних прав (далі – Комітет). Згідно з роз'ясненнями Комітету, житлом є не будь-яке закрите чи відгороджене приміщення, а лише те, що відповідає вимогам безпеки, забезпечує право жити у мирі та гідності [25]. Належне житло, у розумінні Комітету, має бути окремим приміщенням, мати відповідну стандартам площу, безпекові характеристики, освітлення і вентиляцію, основну інфраструктуру, місце розташування та розумну ціну [25].

Право на повагу до житла гарантує також ст. 8 Європейської конвенції з прав людини [26]. Розглядаючи справу Lopez Ostra v. Spain, Європейський суд з прав людини зробив важливий висновок щодо забезпечення належного житла в контексті реалізації одного із основних прав людини. Суд зазначив, що особа може бути позбавлена можливості користуватися своїм житлом через втручання у її довкілля третіми особами. Належними гарантіями реалізації права особи на житло визначено, серед іншого, дотримання балансу між інтересами економічного добробуту населеного пункту та особистими інтересами людини [27].

Українське законодавство оперує дещо іншими характеристиками житла. Відповідно до Закону України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» право на житло для бездомних осіб та безпритульних дітей може бути належним чином реалізоване лише в тому разі, якщо відповідне житло є призначеним та придатним для проживання. Аналогічна вимога передбачена ч. 1 ст. 279 Цивільного кодексу України [28].

Оскільки зміст поняття «житло, придатне та призначене для проживання» законодавчо не визначений, проаналізуємо його наукові інтерпретації. На думку Є. Мічуріна, незалежно від виду (житловий будинок, квартира, інші приміщення), житло має бути завершеним будівництвом та віднесеним до житлового фонду у порядку, передбаченому законодавством [29, с. 7]. Н. Матвєєва критеріями належного житла визначила: 1) відповідає вимогам санітарії та здоров'я (наявність електрики, води, опалення, утилізації відходів, санітарних приміщень тощо); 2) здійснюється контроль небезпечних речовин (свинець, азбест тощо); 3) відповідність розміру житла кількості осіб, які у ньому проживають; 4) право володіння, користування та розпорядження, оформлене у встановленому законом порядку[30, с. 130]. За висновками О. Арамова, придатність житла – це відповідність вимогам, передбаченим законодавством до приміщення, яке може бути жилим та характеризує його якісний стан [31, с. 155]. На думку І. Гулакової житлові умови повинні відповідати належним фізичним, гігієнічним, естетичним, психологічним та іншим вимогам до життєдіяльності населення гігієнічних, естетичних, психологічних та інших умов життєдіяльності населення, його безпеку і комфорт [32, с. 116–117].

Поняття придатності житлового приміщення для проживання міститься у правових висновках Верховного Суду. Так, за результатами розгляду справи № 42/130б 15 січня 2020 р. суд постановив, що придатний для постійного проживання житловий будинок повинен відповідати санітарно-епідеміологічним вимогам, нормам опалення, шуму, вібрації, випромінювання тощо [33].

Із прийняттям Закону № 4751-IX у юридичний механізм реалізації права на житло введено новий норматив – «споживча якість житла». Відповідно до ч. 1 ст. 6 кожному гарантується право на житло, яке відповідає вимогам щодо споживчої якості [7]. Законодавча дефініція «споживча якість житла» охоплює сукупність показників, які визначають комфортність, безпечність, гігієнічність, енергоефективність, доступність житла для постійного або тимчасового проживання у ньому (п. 18 ч. 1 ст. 1) [7]. Існують законодавчо диференційовані вимоги до споживчої якості житла (загальні або мінімальні) залежно від його цільового призначення – для постійного чи тимчасового проживання (п. 8, 10 ч. 1 ст. 1) [7].

Затвердження загальних та мінімальних вимог до споживчої якості житла належить до повноважень центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування житлової політики (п. 2 ч. 1 ст. 17) [7]. Станом на сьогодні вимоги до споживчої якості житла не затверджені. Тому проаналізуємо нормативи, які були визначені раніше і продовжують діяти.

Вимоги щодо забезпечення санітарно-гігієнічного благополуччя та пожежної безпеки мешканців різних категорій житла передбачено у відповідних ДБН В.2.2-15: 2019 «Житлові будинки. Житлові приміщення» [34], де визначення придатності житла для проживання та відповідності споживчій якості є упорядкованими та зрозумілими у застосуванні.

Дещо інший підхід у визначенні мінімальної площі житла. Постановою Кабінету Міністрів України від 19 березня 2008 р. № 219 затверджені тимчасові нормативи забезпечення соціальним житлом [35]. Відповідно до постанови мінімальний розмір житлової площі на одну особу у соціальних гуртожитках має бути не меншим ніж 6 кв.м. Мінімальний розмір відповідної площі у квартирах та житлових будинках має дорівнювати 22 кв.м. на сім'ю, до складу якої входять дві особи та 9,3 кв.м додатково на кожного наступного члена сім'ї.

Для порівняння наведемо вимоги щодо мінімальної житлової площі, призначеної для постійного та тимчасового проживання. Відповідно до ст.ст. 47, 49 Житлового кодексу України норма житлової площі на одну особу дорівнює 13,65 кв. м. та може бути збільшена на десять кв.м. або ж у вигляді надання додаткової кімнати [36]. Норми житла, призначеного для тимчасового проживання є іншими та затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 31 березня 2004 р. № 422 [37]: 1) у кімнатах гуртожитків, комунальних квартирах мінімальна площа такого приміщення має дорівнювати 6 кв.м. на одну особу; 2) у квартирах та будинках для індивідуального проживання повинна відповідати нормам, передбаченим у Житловому кодексі України для однієї особи, а для сім'ї не бути меншою ніж 35,22 кв. м. (абз. 5 п. 3) [37]. У випадку надання субсидій на оплату вартості оренди житлового приміщення та компенсації частини податку на доходи фізичних осіб, єдиного податку, військового збору встановлено критерій щодо наявності житлового приміщення загальною площею 13,65 кв.м. на кожну особу зі складу домогосподарства та 35,22 кв. м. на домогосподарство [38].

Досліджуючи питання нормативів забезпечення осіб житловою площею, вчені акцентують увагу на законодавчих недоліках: встановлення

різних нормативів житла для окремих соціальних програм, відсутність єдиних вимог до розміру житла з урахуванням кількості членів сім'ї / домогосподарства [9, с. 48–53]; не закріплення на рівні закону єдиного державного соціального стандарту у вимірі соціальних метрів [15, с. 3–4].

Погоджуючись із наведеними тезами, вважаємо доцільним зазначити наступне. По-перше, більшість норм щодо площі житлових приміщень закріплені у підзаконних нормативних актами (постановами Кабінету Міністрів України). Вимоги, передбачені Житловим кодексом України втратять чинність з початком функціонування Єдиної інформаційно-аналітичної житлової системи (п. п. 1 п. 2) [7]. Одночасно втратить чинність постанова Кабінету Міністрів України № 422 [37], яка прийнята відповідно до ст. ст. 1321 та 1322 Житлового кодексу України. По-друге, норми забезпечення житловою площею мають бути єдиними для усіх категорій осіб / сімей / домогосподарств незалежно від правової підстави забезпечення житлом та виду соціального захисту, для забезпечення яким враховується зазначений показник. Однакові стандарти забезпечення соціальним житлом сприятимуть реалізації принципу «заборона дискримінації». По-третє, норми забезпечення соціальним житлом, які передбачені постановою Кабінету Міністрів України № 219 [35], були затверджені як тимчасові, однак продовжують діяти майже 20 років. Один із основних державних соціальних стандартів не може бути затвердженим підзаконним актом зі статусом «тимчасовий». Тому, вважаємо, що вимоги щодо мінімальної площі житлових приміщень потрібно переглянути та закріпити на рівні закону. Нормативи забезпечення соціальним житлом не можуть бути меншими, ніж ті, що передбачені для іншого житла. Зменшення житлової площі для окремих категорій осіб через безкоштовний чи пільговий режим його надання набуває ознак дискримінації.

Ще однією складовою поняття «соціальне житло» є його вартість для осіб / сімей / домогосподарств.

Як свідчить досвід зарубіжних держав, більшість власників соціального житла встановлюють обмежений розмір орендної плати, позначаючи її як некомерційну (див. приклад Німеччини). Іншими способами є: 1) добровільне встановлення нижчого за ринкову вартість оренди житла; 2) примусова (контрольоване) обмеження орендної плати; 3) отримання допомоги (субсидії) на оплату оренди «несоціального» житла [17].

Закон України «Про житловий фонд соціального призначення» визначає наступні критерії визначення вартості оплати за оренду соціального житла: 1) середньомісячний сукупний дохід особи чи сім'ї за попередній рік, вартість майна, що належить їм на праві власності, а також інші обставини, що впливають на майновий стан наймачів (п. 1 ч. 3 ст. 28); 2) загальний розмір вартості оренди житла обчислюється з урахуванням його (житла) площі, кількості осіб, котрі будуть проживати, місця знаходження, видів житлово-комунальних послуг та ін. (п.п. 2–5 ч. 3 ст. 28); 3) розмір орендної плати за житло, що вноситься наймачем не повинна перевищувати 20% сукупного доходу особи / сім'ї / домогосподарства, які у ньому проживають (абз. 2 ч. 4 ст. 28) [7].

Варто зауважити, що Закон України «Про житловий фонд соціального призначення» в частині встановлення розміру орендної плати за соціальне житло для наймача є непослідовним та суперечливим. Законодавець використовує величину «сукупний дохід» для встановлення відсоткового розміру орендної плати. У положеннях про алгоритм визначення вартості оплати за оренду соціального житла одним із показників названо не лише сукупний дохід, а також майно та інші обставини, що впливають на майновий стан особи чи сім'ї. Водночас механізм обчислення доходу та обліку майна, перелік обставин щодо майнового стану або ж посилання на нормативний акт, який потрібно застосовувати відсутні.

Не менше недоліків щодо цього питання зустрічаємо також у Законі № 4751-IX. Зазначений Закон не містить вказівки на числове (фіксоване) чи відсоткове значення розміру орендної плати для осіб чи сімей, які отримують соціальне житло у користування. У визначенні поняття соціальне житло законодавець використовує конструкцію «рівень доходу особи / сім'ї / домогосподарства та види, обсяг соціального захисту, право на які мають ці суб'єкти» (ч. 4 ст. 6) [7]. Натомість для визначення розміру оплати за соціальне житло закріплено вимогу про врахування, крім доходу, також майна осіб / сімей / домогосподарств (ч. 4 ст. 29) [7].

Потребує, на нашу думку, упорядкування розмір орендної плати за соціальне житло для особи / сім'ї / домогосподарства. Закон України «Про житловий фонд соціального призначення» передбачає величину не більше 20% від сукупного доходу наймача такого житла (ч. 4 ст. 28) [39]. Натомість, Законом № 4751-IX закріплена вимога, що відповідна оплата має залежати від рівня доходу

осіб / сімей / домогосподарств та бути доступною (п. 17 ч. 1 ст. 1; ч. 4 ст. 6) [7].

Різні підходи до визначення вартості оренди соціального житла, використання оцінних понять «доступний розмір», а також відсутність юридично визначеної процедури оцінки майнового стану осіб / сімей / домогосподарств, які реалізують право на соціальне житло є законодавчими недоліками. Потрібно визначити єдиний механізм обчислення розміру орендної плати на соціальне житло шляхом закріплення: розміру орендної плати за таке житло у відсотковому співвідношенні до середньомісячного сукупного доходу суб'єктів, які ним користуються; порядку обчислення сукупного доходу осіб / сімей / домогосподарств; критеріїв врахування майна, майнових прав та витрат для визначення спроможності самостійно забезпечити себе житлом.

Щодо відсотку від загальної вартості оренди соціального житла, який повинен бути компенсованим наймачем, то Закон України «Про житловий фонд соціального призначення» визначає його нарівні 20% від його середньомісячного сукупного доходу. Такий відсоток відповідає міжнародній практиці забезпечення осіб / сімей / домогосподарств, які перебувають у складних життєвих обставинах, житлом, а також забезпечує практичне втілення засади «доступність житла».

У звіті про оцінку потреб особи, підготовленому Радою Європи наголошується, що житло можна вважати доступним, якщо особа може одночасно нести витрати на житло (орендна плата, комунальні послуги, інші витрати) та утримувати рівень життя не нижче визначених у державі стандартів [40]. Згідно із міжнародними дослідженнями, зокрема проведеними Гарвардським університетом, основним показником доступності житла є обсяг витрат на нього: вони не повинні перевищувати 30% місячного доходу суб'єкта реалізації права на житло [41]. А згідно із методологією Євростату, якщо домогосподарство витрачає понад 40% щомісячного доходу на оплату оренди житла, таке житло вважається недоступним [42]. В Україні цільові витрати на оренду житла часом сягають 70% доходу особи / сім'ї / домогосподарства [43].

Висновки. Побудова юридичного механізму забезпечення права на соціальне житло є нагальною потребою значеної кількості осіб / сімей / домогосподарств в Україні. Ефективність механізму передусім залежить від якісного нормативного врегулювання всіх понять та процедур реалізації цього права. За результатами нашого дослідження пріоритетним бачимо систематизацію норм про соціальне житло у одному базовому Законі України та припинення будь-яких суперечностей, невідповідностей з іншими нормативним актами.

Важливим у механізмі реалізації права на соціальне житло є уникнення оцінних понять. Потрібно законодавчо визначити єдині критерії та ознаки соціального житла, його державні соціальні стандарти, правові підстави та умови реалізації права на його отримання, форми та умови користування.

Детального аналізу та закріплення потребує визначення розміру орендної плати за соціальне житло. Доцільно визначити максимальну межу її частки у середньомісячному сукупному доході суб'єкта реалізації права на соціальне житло. Додатково мають бути розроблені методика обчислення середнього доходу особи / сім'ї / домогосподарства та критерії врахування їх майнового стану для визначення спроможності самостійного забезпечення житлом.

Список літератури:

1. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права : міжнародний документ від 16 грудня 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text

2. Європейська соціальна хартія (переглянута): міжнародний документ від 03 травня 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text.

3. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.

4. Авад А. Заява Аміна Авада, помічника Генерального секретаря та кризового координатора ООН в Україні, з нагоди 100-денного відзначення початку російського вторгнення в Україну 24 лютого. Управління ООН з координації гуманітарних питань. 2022. URL: https://reliefweb.int/report/ukraine/statement-amin-awad-assistant-secretary-general-and-united-nations-crisis coordinator-ukraine-marking-100-days-onset-russian-invasion-ukraine-24-february.

5. Звіт Міжнародної організації з міграції про внутрішнє переміщення в Україні. 2025. URL: https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbdl1461/files/reports/IOM_UKR_Internal%20Displacement%20Report_GPS%20R20_April%202025.pdf?iframe=true.

6. Тривале переміщення та нестабільне житло: доступ до належного та доступного житла в Україні. Міжнародна організація з міграції. 2025. URL: https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbdl1461/files/reports/IOM_UKR_Protracted%20Displacement%20and%20Prec arious%20Housing_Oct%202025.pdf?iframe=true.

7. Про основні засади житлової політики : Закон України від 13 січня 2026 р. № 4751-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4751-20#Text.

8. Blackwell, T., Bengtsson, B. The Resilience of Social Rental Housing in the United Kingdom, Sweden and Denmark. How Institutions Matter'. *Housing Studies.* 2023. Vol.38. № 2. P. 269–289. URL: https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.1080/02673037.2021.1879996?needAccess=true.

9. Синчук С.М., Бурак В.Я. Право на житло: соціальний вимір. Університетські наукові записки, 2021. № 4 (82). С. 46–60. DOI: https://doi.org/10.37491/UNZ.82.4.

10. Gutterman, Alan, Older Persons' Right to Adequate Housing. July 13, 2023. URL: https://ssrn.com/abstract=4250574.

11. Kohl, S. The rise and fall of social housing: Housing decommodification in long-run comparison. *Journal of Social Policy*, 2022. 51(4). P.871–890. URL: https://doi.org/10.1017/S0047279422000770.

12. Марченко М.С. Соціальне житло в системі соціального забезпечення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: ПРАВО.* 2018. № 49. С. 218–221. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/bitstreams/9f000c9b-a55e-4845-a839-6e4ce379343b/download.

13. Роговий А., Дубина М. Забезпечення соціальним житлом як складова житлової політики України в умовах євроінтеграції. *Проблеми і перспективи економіки та управління.* 2023. № 1 (33). С. 15–25. DOI: 10.25140/2411-5215-2023-1(33)-15-25.

14. Галушко О.І. Гарантування гідного рівня життя особи як принцип права соціального забезпечення : дис. ... док. філософії. Львів, 2025. 210 с. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2025/01/diss_Halushko.pdf.

15. Волошин І. П. Соціальний захист малозабезпечених осіб в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Львів, 2020. 240 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0420U102013.

16. Про схвалення Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2024 р. № 922-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-2024-%D1%80#Text.

17. Kholodilin K.A., Kohl S., Müller F. The Rise and Fall of Social Housing? Housing Decommodification in Long-run Comparison. *Journal of Social Policy.* Volume 53, Issue 4. October 2024 , pp. 970–996. URL: https://www.cambridge.org/core/journals/journal-of-social-policy/article/rise-and-fall-of-social-housing-housing-decommodification-in-longrun-comparison/FB7176A24F271E9929EE98AA0EF1C15F.

18. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13 січня 2005 р. № 2342-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text.

19. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії : Закон України від 05 вересня 2000 р. № 2017-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2017-14#Text.

20. Про основи соціального захисту бездомних осіб та безпритульних дітей : Закон України від 02 травня 2005 р. № 2623-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2623-15#Text.

21. Про забезпечення житлових прав мешканців гуртожитків : Закон України від 04 вересня 2008 р. № 500-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/500-17#Text.

22. Кодекс цивільного захисту України : Закон України від 02 жовтня 2012 р. № 5403-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text.

23. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20 грудня 1991 р. № 2011-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text.

24. Про Національну поліцію : Закон України від 02 липня 2015 р. № 580-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text.

25. Committee on Economic, Social and Cultural Rights. General Comment №. 4: The Right to Adequate Housing (Art. 11 (1) of the Covenant) Adopted at the Sixth Session of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights. URL: https://www.refworld.org/legal/general/cescr/1991/en/53157.

26. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнародний документ від 04 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

27. Рішення Європейського суду з прав людини від 09 грудня 1994 р. у справі Лопес Остра проти Іспанії. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_348#Text.

28. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.

29. Мічурін Є. О. Цивільний договір як один із засобів реалізації права на житло : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2000. 16 с.

30. Матвєєва Ю. Право на житло в розумінні Європейської соціальної хартії: щодо потреби у формуванні нових стандартів. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки.* 2025. Вип. 16. С. 125–136. DOI: https://doi.org/10.18523/2617-2607.2025.16.125-136.

31. Арамова О.Є. Придатність та призначення житла. *Часопис цивілістики*. Вип. 17. С. 154–157. URL: https://clj.nuoua.od.ua/archive/17/33.pdf.

32. Гулакова І.В. Якість життя населення України: суспільно-географічна концептуалізація: монографія. Київ : Інститут географії Національної академії наук України, 2009. 346 с. URL: https://igu.org.ua/sites/default/files/pdf-text/life-quality.pdf.

33. Постанова Верховного суду від 15 січня 2020 року у справі № 42/130б. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87150890.

34. Про затвердження ДБН В. 2.2-15: 2019 «Житлові будинки. Основні положення» : Наказ Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 26 березня 2019. № 87. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0087858- 19#Text.

35. Про встановлення тимчасових мінімальних норм забезпечення соціальним житлом : Постанова Кабінету Міністрів України від 19 березня 2008 р. № 219. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/219-2008-%D0%BF#Text.

36. Житловий кодекс України : Закон України від 30 червня 1986 р. № № 5464-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10#Text.

37. Порядок надання і користування житловими приміщеннями з фондів житла для тимчасового проживання : Постанова Кабінету Міністрів України від 31 березня 2004 р. № 422. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/422-2004-%D0%BF#Text.

38. Про реалізацію експериментального проекту щодо надання субсидії на оплату вартості або частини вартості найму (оренди) житлового приміщення та компенсації частини податку на доходи фізичних осіб та військового збору : Постанова Кабінету Міністрів України від 25 жовтня 2024 р. № 1225. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1225-2024-%D0%BF#Text.

39. Про житловий фонд соціального призначення : Закон України від 12 січня 2006 р. № № 3334-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3334-15#Text/

40. Моніка Смуш-Кулеша, Федорова Алла, Мойса Богдан. Соціальні права в Україні під час війни. Звіт про оцінку потреб. Рада Європи, серпень 2022. С. 9–10. URL: https://rm.coe.int/needs-assessment-ua-2/1680a9b408.

41. Herbert C., Hermann A., Mccue D. Вимірювання доступності житла: оцінка 30 відсотків стандарту доходу. Гарвардський університет. 2018. URL: https://www.jchs.harvard.edu/sites/default/files/Harvard_JCHS_Herbert_Hermann_McCue_measuring_housing_af fordability.pdf.

42. Eurostat. (n.d.). Overcrowding rate by age, sex and poverty status. EU-SILC survey. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/cache/digpub/housing/bloc-2b.html.

43. Звіт про повернення населення в Україні. Опитування IOM Ukraine. 2024. Звіт про повернення населення в Україні. Опитування загального населення. Раунд 17. URL: https://dtm.iom.int/reports/ukraina-zvit-pro-povernennya-naselennya-v-ukraini-opituvannyazagalnogonaselennya-raund-17.

Synchuk S. M., Hirnyk O. O. SOCIAL HOUSING IN UKRAINE'S NEW HOUSING POLICY

This article provides a systematic analysis of the provisions of Ukraine's regulatory and legal acts concerning the specific features of the realisation of an individual's right to social housing. It identifies inconsistencies in the approach to defining the concept of 'social housing' in terms of quantitative and qualitative requirements, as well as the amount of rent payable by the tenant. Taking into account the provisions of international legal instruments, the authors propose the use of state building standards regarding the suitability of housing for habitation, as well as uniform social standards and norms for living space. The authors argue that the legislative differentiation of living space requirements depending on the length of residence of an individual, family or household, or on the legal grounds for occupancy, is discriminatory and requires revision. Social standards for living space should constitute a single state social standard, regardless of the legal entity concerned.

The legislative provisions governing the determination of rent for social housing have been analysed. Various criteria for calculating the relevant amount have been identified: the average monthly total income of an individual or family; the value of assets and other circumstances affecting the financial circumstances of the individual, family or household; the affordability of the rent; and the amount and types of benefits, subsidies and other payments to which the individual, family or household provided with social housing is entitled. The various approaches to determining the amount of rent, the lack of a uniform mechanism for calculating the average monthly total income of the entitled party, and the determination of the financial circumstances of an individual or family are identified as shortcomings in the legislative framework that require review. The authors emphasise that it is unacceptable to use discretionary criteria when establishing rules for determining payments for the use of social housing. Based on an analysis of international economic studies and the recommendations of the Council of Europe, it is proposed that the maximum rent for social housing, to be paid by an individual, family or household, be set at 30 per cent of the average monthly total income of the person exercising the right to social housing.

Keywords: *social protection, social legislation, social housing, housing affordability, social housing policy, state social standards, rent, individual / family / household, aggregate income.*

Дата першого надходження статті до видання: 01.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.6:341.24(477)
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/19

Бондаренко К. А.
https://orcid.org/0009-0007-6817-468X
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ЗАХИСТ ТЕРИТОРІЙ СМАРАГДОВОЇ МЕРЕЖІ КРІЗЬ ПРИЗМУ РІШЕНЬ ВЕРХОВНОГО СУДУ

Статтю присвячено актуальним питанням забезпечення правової охорони територій Смарагдової мережі в Україні під час розгляду судових спорів. Проаналізовано правові наслідки розташування земельної ділянки в межах території Смарагдової мережі за умов, коли спеціальний закон залишається неухваленим. Україна є стороною Бернської конвенції з 1 травня 1999 року, тоді як проєкт Закону України «Про території Смарагдової мережі» № 4461 та альтернативний до нього проєкт № 4461-1 залишаються неухваленими, попри включення основного проєкту до порядку денного сесії Верховної Ради України знову в 2026 році. Обґрунтовано, що визначальним є розрив між змістом міжнародного зобов'язання, яке випливає з Бернської конвенції як частини національного законодавства, і станом національного регулювання, у якому механізм реалізації цього зобов'язання досі не створено. На прикладі справ № 480/2224/19, № 320/33830/24 та № 320/25649/24 простежено еволюцію юридичних позицій Верховного Суду – від висновку про чинність міжнародних природоохоронних зобов'язань за відсутності спеціального закону до встановлення юридичного значення статусу територій Смарагдової мережі та його впливу на допустимість зміни цільового призначення земель. Показано, що судова практика формує правозастосовні орієнтири, які згідно зі статтею 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» враховуються іншими судами, і в такий спосіб частково компенсує прогалини у законодавчому регулюванні. Проаналізовано наслідки доповнення статті 20 Земельного кодексу України частиною тринадцятою згідно із Законом № 4869-IX. Доведено, що цей припис діє на майбутнє й усуває нормативну підставу, на якій ґрунтувався судовий захист територій Смарагдової мережі, а відступ від режиму охорони сформульовано без умов, передбачених статтею 6 Директиви 92/43/ЄЕС. Сформульовано пропозиції щодо подолання фрагментарності законодавчого регулювання та підготовки до переходу від мережі Emerald до мережі Natura 2000 за умови набуття Україною членства в Європейському Союзі.

Ключові слова: *Бернська конвенція, міжнародні природоохоронні зобов'язання, оцінка впливу на довкілля, цільове призначення земельної ділянки, обмеження у використанні земель, Natura 2000.*

Постановка проблеми. В умовах сьогодення наближення національного законодавства до acquis ЄС у сфері охорони довкілля спирається на низку стратегічних документів. В контексті проведеного наукового дослідження вважаємо за доцільне звернути увагу в першу чергу на Національну програму адаптації законодавства України до права Європейського Союзу (acquis ЄС), затверджену постановою Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2026 р. № 438 [1], а також на главу 6 «Навколишнє природне середовище» Угоди про асоціацію, стаття 363 і Додаток XXX до якої передбачають поступове наближення національного законодавства до Директиви Ради 92/43/ЄЕС

© Бондаренко К. А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

про охорону природних оселищ та дикої фауни і флори [2; 3]. Одним із практичних вимірів цього напряму адаптації є формування Смарагдової мережі (Emerald Network), як системи територій особливого природоохоронного інтересу (Areas of Special Conservation Interest, ASCI), що створюється на виконання Конвенції про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі 1979 року (далі – Бернська конвенція) [4].

Україна приєдналася до цієї Конвенції із застереженнями ще в 1996 році, узявши на себе зобов'язання створити та забезпечити належний правовий режим відповідних територій [4; 5]. Чинності для України Конвенція набрала 1 травня 1999 року, з першого дня місяця, що настає після спливу тримісячного строку з дати депонування документа про приєднання [4]. Український перелік територій Смарагдової мережі формувався поетапно: у 2016 та 2019 роках Постійний комітет Бернської конвенції схвалив 377 територій площею 7 922,6 тис. га; у 2021 році Україна подала ще 161 територію площею 4 289,14 тис. га; станом на 2026 рік перелік налічує 538 територій загальною площею 12 211,4 тис. га, наземна частина яких становить близько 15,8 % площі суходолу держави [6, с. 5]. Смарагдову мережу при цьому слід відмежовувати від національної екологічної мережі: перша формується на міжнародно-правових підставах за екологічними критеріями, затвердженими Постійним комітетом Бернської конвенції (Рекомендація № 16 (1989) про Території особливого природоохоронного інтересу, резолюції № 4 і № 6), тоді як друга формується на підставі національного законодавства, маючи власний порядок визначення територій та механізми охорони. Ототожнення цих мереж, як обґрунтовано у працях М. Я. Ващишин, призводить до суперечностей у законодавстві [7, с. 91–95; 8, с. 326].

Парадокс правового стану Смарагдової мережі полягає в тому, що, попри понад чверть століття дії міжнародного зобов'язання та майже шість років з моменту реєстрації проєкту Закону України «Про території Смарагдової мережі» № 4461 [9], в Україні досі відсутній спеціальний закон, який визначав би правовий режим таких територій, порядок управління ними та оцінки впливу планованої діяльності на них. Це породжує ситуацію, коли відповідні території сформовані та включені до Переліку територій особливого природоохоронного інтересу на підставі міжнародного договору, який за статтею 9 Конституції України є частиною національного законодавства [10], тоді як національний механізм їх правового регулювання відсутній. Саме цей розрив між зовнішнім зобов'язанням і станом національного законодавства становить ядро цього дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З огляду на обрану тему дослідження його теоретичною основою стали наукові напрацювання вітчизняних учених у галузі екологічного права. Підтримуємо висновки М. Я. Ващишин, яка у дисертаційному дослідженні обґрунтувала доцільність інтеграції смарагдових територій до територіальної системи національної екомережі, а також застерегла проти їх паралельного, неузгодженого формування [8, с. 108]. Авторкою окреслено також правові засади формування мережі в Україні [11] і роль оцінки впливу на довкілля в механізмі збереження таких територій [12]. Ю. О. Власенко проведено одне із перших комплексних досліджень правового забезпечення формування й функціонування Смарагдової мережі як природоохоронного механізму збереження природних оселищ і видів дикої флори й фауни в умовах європеїзації екологічного законодавства [13]. А також О. В. Бевз і Ю. Л. Власенко вивчали питання правового регулювання Смарагдової мережі в контексті євроінтеграційних зобов'язань, зокрема, дозвільні процедури та оцінку впливу планованої діяльності [14; 15], оптимізації, гармонізації та адаптації екологічного законодавства як передумови узгодженості національного правового регулювання з правом Європейського Союзу [16, с. 123–128].

Однак, з огляду на наукову важливість і практичну значущість цих праць, переважна більшість із них тяжіє до описово-аналітичного або суто інституційного підходу. Поза увагою вчених залишаються питання про те, як правозастосувач діє за наявності міжнародного зобов'язання при відсутності сформованого національного правового механізму його реалізації, а також які наслідки настають, коли законодавець реагує на сформовану судову практику не ухваленням спеціального закону, а зміною норм, на яких ця практика ґрунтувалася.

Мета і завдання статті. Метою статті є визначення правової природи та меж захисту територій Смарагдової мережі в умовах прогалин у національному законодавчому регулюванні, з'ясування ролі практики Верховного Суду у конкретизації правових наслідків міжнародних природоохоронних зобов'язань та оцінка стійкості сформованого судового підходу в умовах подальшого законодавчого втручання. Задля досягнення мети поставлено наступні завдання: встановити коло джерел,

якими визначається правовий режим таких територій; простежити еволюцію підходів Верховного Суду у відповідних справах; оцінити правові наслідки законодавчого врегулювання, здійсненого після ухвалення остаточного судового рішення у справі щодо Національного військового меморіального кладовища; розкрити земельно-майновий вимір проблеми; сформулювати пропозиції щодо законодавчої інституціоналізації правового режиму цих територій.

Виклад основного матеріалу. Стан законодавчого забезпечення охорони територій Смарагдової мережі. Правовий режим територій Смарагдової мережі визначається сукупністю джерел різного рівня, серед яких відсутній спеціальний закон. Базовою є Бернська конвенція, стаття 4 якої зобов'язує кожну Договірну Сторону вживати належних і необхідних законодавчих та адміністративних заходів для забезпечення збереження природних середовищ існування видів дикої флори та фауни, а у політиці планування і розвитку враховувати вимоги охорони таких територій, уникаючи або мінімізуючи їх погіршення [4]. Можливість безпосереднього застосування цих приписів судами ґрунтується на конструкції національного права: відповідно до статті 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства [10], а згідно зі статтею 19 Закону України «Про міжнародні договори України» такі договори застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства, і мають пріоритет у разі суперечності з правилами закону [17].

Додатковим зобов'язанням є стаття 363 та Додаток XXX до глави 6 «Навколишнє природне середовище» Угоди про асоціацію, за якими Україна зобов'язалася поступово наблизити національне законодавство до Директиви Ради 92/43/ЄЕС [2; 3]. Передбачене цим Додатком наближення залишається незавершеним, а спеціальний закон – неухваленим. У звіті Європейської Комісії в межах пакета розширення 2025 року наближення природоохоронного законодавства України до acquis ЄС оцінено як таке, що перебуває на ранній стадії [14, с. 87]. Заходи щодо наближення національного законодавства до Директиви Ради 92/43/ЄЕС та врегулювання питань територій Смарагдової мережі передбачені Національною програмою адаптації законодавства України до права Європейського Союзу (acquis ЄС) [1, с. 742].

Механізм спеціального правового регулювання мав бути запроваджений завдяки прийняттю проєкту Закону України «Про території Смарагдової мережі» № 4461, метою якого було встановлення правових та організаційних засад визначення таких територій і управління ними, а також оцінки впливу на них у процесі прийняття рішень про провадження господарської діяльності з урахуванням державних, громадських і приватних інтересів [9]. Станом на вересень 2026 року цей проєкт та альтернативний до нього проєкт № 4461-1 залишаються неухваленими: після повернення основного проєкту на повторне перше читання у 2021 році його було включено до порядку денного сесії Верховної Ради України Постановою від 1 вересня 2026 року № 4958-IX. Унаслідок цього процедура юридичного визнання таких територій на національному рівні та наступний етап, розроблення і затвердження планів управління, залишаються незапровадженими.

Наслідком є те, що належність території до Смарагдової мережі залишається без нормативно визначеного змісту обмежень, які мали б із неї випливати. Погоджуємось із висновком О. В. Бевз і Ю. Л. Власенко, що шкода територіям Смарагдової мережі в Україні спричиняється не лише бойовими діями, а й самою відсутністю національного законодавства та невизначеністю правового режиму цих територій [14, с. 85].

Еволюція підходів Верховного Суду до правового значення статусу території. В умовах сьогодення маємо констатувати, що зміст та особливості правового режиму відповідних територій визначаються та конкретизуються у практиці Верховного Суду. У національній правовій системі джерелом права визнається нормативно-правовий акт, а з-поміж судової практики – лише практика Європейського суду з прав людини, яка застосовується як джерело права за статтею 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [18]. Натомість значення висновків Верховного Суду визначається законодавством про судоустрій: згідно з частиною шостою статті 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» вони враховуються іншими судами при застосуванні відповідних норм [19], а відступити від них можливо лише в порядку, визначеному процесуальним законом. Саме тому послідовність цих висновків має самостійне значення для учасників земельних та природоохоронних правовідносин.

Вихідною є постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 15 листопада 2021 року у справі № 480/2224/19, у якій розглядалося правове значення території

«Верхньосульський» (UA0000051) за відсутності спеціального національного закону. Верховний Суд зазначив, що така відсутність не означає відсутності правових зобов'язань України щодо охорони відповідної території, оскільки норми міжнародних договорів, зокрема Бернської конвенції, є частиною національного законодавства, і пов'язав виконання міжнародних природоохоронних зобов'язань із процедурою оцінки впливу на довкілля, визначивши її як правовий механізм забезпечення виконання таких зобов'язань щодо планованої діяльності, яка може становити загрозу для цих територій [20]. Такий підхід узгоджується з висновками юридичної доктрини про роль оцінки впливу на довкілля в механізмі збереження територій Смарагдової мережі [12].

Принципово важливим є те, що Суд не поставив юридичне значення території Смарагдової мережі в залежність від попереднього створення на її місці об'єкта природно-заповідного фонду чи прийняття окремого спеціального закону. Отже, неповнота внутрішньодержавного механізму реалізації міжнародних природоохоронних зобов'язань не була визнана підставою для ігнорування статусу відповідної території. Водночас процесуальним наслідком розгляду стало скасування рішень судів попередніх інстанцій і направлення справи на новий розгляд. Тому цю постанову слід розглядати як джерело правової позиції щодо юридичного значення належності території до мережі, а не як остаточну заборону конкретної діяльності.

Подальший розвиток підходу простежується у постанові Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 23 травня 2025 року у справі № 320/33830/24, предметом якої були земельні ділянки, що за встановленими обставинами входили до території Смарагдової мережі. Суд виходив із того, що такі території перебувають під охороною Бернської конвенції, мають особливу екологічну та наукову цінність і належать до територій та об'єктів природоохоронного значення, тобто застосував відповідний статус, не очікуючи завершення формування національного механізму його нормативного закріплення [21]. Разом із тим ця справа також завершилася скасуванням судових рішень попередніх інстанцій та направленням справи на новий розгляд з процесуальних підстав. Тому її значення для досліджуваної проблематики полягає не стільки у встановленні остаточної заборони певного способу використання земель, скільки у підтвердженні того, що Верховний Суд розглядає належність земельної ділянки до території Смарагдової мережі як юридично значущу обставину, яка має враховуватися при вирішенні земельних та природоохоронних спорів.

Найбільш повно сформований підхід розкрито у постанові Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 29 січня 2026 року у справі № 320/25649/24. На відміну від попередніх прикладів, Суд не лише визнав природоохоронне значення території, а й підтвердив правовий природоохоронний статус відповідного об'єкта та визначив правові наслідки включення території до складу територій особливого природоохоронного інтересу. Суд виходив із того, що після схвалення відповідних територій Постійним комітетом Бернської конвенції вони набувають статусу об'єктів Смарагдової мережі та підлягають режиму охорони, передбаченому Бернською конвенцією. Особливо важливим для формування судової практики є висновок про те, що цей статус не є декларативним. Суд пов'язав його із конкретними юридичними наслідками для використання земельної ділянки, зазначивши, що включення ділянки до території Смарагдової мережі зумовлює застосування обмежувального та природоохоронного режиму, а Україна зобов'язана забезпечувати реальний та ефективний захист відповідних природних комплексів, оселищ і видів. У результаті Верховний Суд дійшов висновку про відсутність правових підстав для зміни цільового призначення спірної земельної ділянки та її використання для розміщення Національного військового меморіального кладовища, залишивши рішення судів попередніх інстанцій без змін [22].

Окремої уваги заслуговує постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 12 травня 2026 року у справі № 907/801/20 щодо території «Полонина Боржава» (UA0000263). Спір стосувався земельних ділянок, що входять до Смарагдової мережі, та можливості їх використання для енергогенеруючих об'єктів. Суд залишив без змін постанову Західного апеляційного господарського суду від 28 січня 2026 року. При цьому остаточна відмова у задоволенні позову була зумовлена, зокрема, процесуальними обставинами та неналежністю обраного способу захисту, а не запереченням природоохоронного значення відповідної території [23].

Зазначені рішення дозволяють простежити поступову еволюцію підходу Верховного Суду. У справі № 480/2224/19 Суд виходив із того, що відсутність спеціального національного законодавства не усуває міжнародних зобов'язань України та не дозволяє ігнорувати природоохоронний

статус території Смарагдової мережі. У справі № 320/33830/24 цей підхід був застосований до конкретних земельних ділянок як юридично значуща ознака їх природоохоронного статусу. Нарешті, у справі № 320/25649/24 Верховний Суд сформулював найбільш конкретний висновок: схвалення відповідної території в межах механізму Бернської конвенції зумовлює набуття нею статусу об'єкта Смарагдової мережі та застосування режиму охорони, передбаченого Бернською конвенцією, що безпосередньо впливає на допустимість зміни цільового призначення і способів використання земель.

Отже, практика Верховного Суду демонструє поступовий перехід від визнання необхідності врахування міжнародних природоохоронних зобов'язань до встановлення конкретних правових наслідків належності територій та окремих земельних ділянок до Смарагдової мережі. У функціональному сенсі така практика частково компенсує неповноту законодавчого регулювання, забезпечуючи застосування міжнародних стандартів охорони до конкретних правовідносин. Проте називати судову практику повноцінною заміною законодавства було б методологічно некоректно. Судові рішення формують правозастосовні орієнтири та конкретизують правовий режим у межах розглянутих спорів, але не усувають потреби у комплексному законодавчому врегулюванні статусу, управління та охорони територій Смарагдової мережі.

Законодавче врегулювання після судового рішення: випадок Національного військового меморіального кладовища. Практичного виміру ця проблема набула у 2025–2026 роках, коли абстрактний конфлікт, що доти залишався предметом переважно доктринальних дискусій, матеріалізувався у спорах щодо конкретних земельних ділянок, а згодом – у законодавчому врегулюванні наслідків одного з таких спорів. Перед виникненням зазначеного спору законодавець вніс спеціальні зміни до механізму оцінки впливу на довкілля: Законом України від 8 грудня 2023 року № 3505-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення будівництва та експлуатації Національного військового меморіального кладовища», який набрав чинності 4 січня 2024 року, діяльність, пов'язану з розміщенням Національного військового меморіального кладовища, було виключено зі сфери застосування Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» шляхом внесення відповідної зміни до абзацу другого частини першої статті 3 Закону. Таким чином, ще до розгляду спору судами було звужено застосування одного з механізмів превентивної екологічної охорони саме щодо діяльності, яка згодом стала предметом спору про допустимість використання земельної ділянки, включеної до Смарагдової мережі. Найбільш виразно ця проблема виявилася у спорі щодо створення Національного військового меморіального кладовища (далі – НВМК) поблизу села Мархалівка на Київщині. Громадська організація «Мархалівка. Підтримка» оскаржила розпорядження Київської обласної військової адміністрації від 14 березня 2024 року про зміну цільового призначення та передачу земельної ділянки площею близько 258,7 га, посилаючись, зокрема, на те, що спірна ділянка входить до території Смарагдової мережі, а орган державної влади не врахував її спеціального природоохоронного статусу [22].

Постановою від 29 січня 2026 року у справі № 320/25649/24 Верховний Суд залишив без змін рішення судів попередніх інстанцій, якими зміну цільового призначення визнано протиправною та скасовано. Суд констатував, що обласна військова адміністрація не мала правових підстав для зміни цільового призначення землі та її передачі для розміщення НВМК, оскільки не було враховано спеціального природоохоронного статусу ділянки. Принципово, що Суд, визнаючи суспільну важливість гідного вшанування пам'яті загиблих захисників України, водночас надав пріоритет дотриманню встановлених законом вимог щодо зміни цільового призначення земель. Постанова Верховного Суду є остаточною та оскарженню не підлягає [22].

Подальший розвиток подій має самостійне значення для теми цієї статті. 30 квітня 2026 року Верховна Рада України ухвалила Закон № 4869-IX, яким статтю 20 Земельного кодексу України доповнено частиною тринадцятою, за якою наявність на земельній ділянці території Смарагдової мережі та/або структурних елементів екологічної мережі не є підставою для заборони зміни цільового призначення такої ділянки для розміщення Національного військового меморіального кладовища та військових меморіальних кладовищ [24]. Тим самим нормативну підставу, на якій ґрунтувалося вищенаведене судове рішення, було змінено вже після набрання цим рішенням законної сили.

Оцінюючи це регулювання, слід розмежувати кілька самостійних питань. Щодо дії закону в часі: новий припис поширюється на рішення, які ухвалюватимуться після набрання ним чинності, а правові наслідки вже вирішеного спору

зберігаються. Щодо остаточності судового рішення: постанова Верховного Суду залишається чинною, а принцип res judicata – дотриманим. Водночас судове рішення в адміністративній справі скасувало конкретний акт, залишивши органу влади можливість ухвалити нове рішення щодо тієї самої ділянки. Після внесення змін до Земельного кодексу України природоохоронний статус території перестав бути перешкодою для такого рішення. Отже, наслідком є вичерпання практичного ефекту судового захисту на майбутнє, що порушує питання правової визначеності та легітимних очікувань осіб, які покладалися на сформований судовий підхід. Щодо сфери дії нового припису: він сформульований як загальне правило для цілої категорії об'єктів, а тому охоплює ширше коло випадків, ніж ситуація, яка стала приводом для його ухвалення.

Цей епізод порушує й питання поділу влади: ситуація, за якої парламент змінює закон у відповідь на конкретне програшне для держави рішення суду, створює ризик вибіркового законодавчого подолання результатів судового контролю. Він також демонструє вразливість судової моделі захисту територій Смарагдової мережі. Оскільки така модель побудована на тлумаченні загальних норм, а не на спеціальному законі, її дію можна усунути точковою зміною Земельного кодексу України.

На нашу думку, найбільш дискусійним є зміст самого відступу. Він сформульований як безумовний, тоді як стаття 6 Директиви 92/43/ЄЕС допускає реалізацію плану чи проєкту, що негативно впливає на цілісність території, лише за сукупності умов – відсутності альтернативних рішень, наявності причин переважного суспільного інтересу та вжиття компенсаційних заходів, необхідних для забезпечення загальної узгодженості мережі [3]. Саме недотримання вимог статті 6 Директиви стало підставою для висновку Суду Європейського Союзу у справі C-441/17 про порушення державою-членом зобов'язань щодо території мережі Natura 2000 [25]. Обраний національним законодавцем критерій розмежування за видом об'єкта, що розміщується, залишає поза оцінкою наявність переважного суспільного інтересу та відсутність альтернатив, тоді як саме ці умови є визначальними за статтею 6 Директиви. Мета вшанування пам'яті полеглих захисників є безумовно вагомою, однак питання стосується правового механізму, обраного для її досягнення, який за своїм формулюванням поширюється значно ширше, ніж конкретна ситуація, що його зумовила.

Обмеження та обтяження при використанні земель у межах територій Смарагдової мережі. Окремий вимір проблеми лежить у земельно-майновій сфері. Території Смарагдової мережі здебільшого територіально збігаються з уже сформованими земельними ділянками різного цільового призначення, що перебувають на праві власності або користування конкретних суб'єктів. Виникає проблема так званих режимоутворюючих об'єктів: по-перше, міжнародно-правовий статус території об'єктивно обмежує господарську свободу власника, проте зміст і межі цього обмеження залишаються невизначеними доти, доки вони не отримають чіткого закріплення в національному праві. По-друге, сам по собі такий статус не змінює форми власності на землю і не має наслідком припинення речових прав; по-третє, у проєкті Закону № 4461 питання права власності на ці території окремо не врегульовано, додатково наголошено, що ідеться про обмеження у використанні земель, а не про зміну титулу права власності на них [9].

Зазначимо, що ключовою розглядається вимога статті 111 Земельного кодексу України, відповідно до якої обмеження у використанні земель (крім тих, що безпосередньо встановлені законом) підлягають державній реєстрації в Державному земельному кадастрі і є чинними з моменту такої реєстрації, а обтяження прав на земельні ділянки реєструються в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно [26]. Саме тут виявляється прогалина: обмеження, пов'язані з належністю ділянки до території Смарагдової мережі, мали б вноситися до відповідних реєстрів, однак за відсутності спеціального закону та затверджених планів управління їх зміст нормативно не сформульований, а отже, не може бути зареєстрований. Як наслідок, набувач земельної ділянки не отримує з реєстру визначеної інформації про обсяг обмежень, тоді як обов'язок враховувати природоохоронний статус території залишається.

Відтак створюються ризики для обох сторін відносин. Для власника це ризик покладення обмежень, зміст яких на момент набуття ділянки не був визначений, та невизначеності щодо допустимих видів діяльності, що об'єктивно впливає на оборотоздатність і вартість ділянки. Для держави це ризик того, що за відсутності зареєстрованого обмеження ділянка буде використана у спосіб, несумісний зі збереженням оселищ, а реагування знову зведеться до судового оскарження вже прийнятого рішення. Наявний конфлікт інтересів має конкретний зміст: публічний інтерес полягає

у збереженні оселищ і видів, що підлягають охороні згідно з Конвенцією, а приватний – у правовій визначеності щодо змісту обмежень і захисті добросовісного набувача. Обмеженню підлягає лише та діяльність, що шкодить відповідним видам і оселищам, проте без законодавчого закріплення цих меж розмежування та механізми захисту інтересів залишаються неврегульованими.

Перспектива переходу до мережі Natura 2000 та напрями вдосконалення законодавства. Стратегічний горизонт розвитку законодавства про території Смарагдової мережі визначається перспективою членства України в Європейському Союзі. Мережа Natura 2000, що функціонує в державах – членах ЄС, є за змістом та природоохоронними цілями практично ідентичною мережі Emerald, однак відрізняється джерелом правового регулювання та юридичною силою вимог: вона ґрунтується на Оселищній і Пташиній директивах, виконання яких забезпечується механізмами права ЄС, тоді як Смарагдова мережа формується на основі резолюцій Постійного комітету Бернської конвенції [3; 15]. Відтак належне впровадження Смарагдової мережі в Україні є водночас підготовкою до переходу до системи управління територіями спеціального збереження (SAC) та спеціального захисту (SPA). Важливим є й обґрунтування того, що така розбудова має здійснюватися не паралельно з національною екомережею, а шляхом інтеграції смарагдових територій у її територіальну систему [8, с. 108].

З огляду на викладене видається доцільним окреслити кілька напрямів удосконалення національного регулювання. По-перше, нагальним є ухвалення спеціального закону про території Смарагдової мережі, у якому було б визначено їх правовий режим, процедуру оцінки впливу планованої діяльності на такі території та механізм затвердження планів управління. По-друге, необхідним є запровадження механізму внесення відомостей про обмеження у використанні земель, пов'язані з належністю ділянки до такої території, до Державного земельного кадастру та Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, що забезпечило б правову визначеність для землевласників і добросовісних набувачів. По-третє, потребує перегляду припис Закону № 4869-IX: безумовний дозвіл на зміну цільового призначення доцільно привести у відповідність до європейського стандарту, який допускає відступ лише за сукупності умов – відсутності альтернативних рішень, наявності причин переважного суспільного інтересу та вжиття компенсаційних заходів. По-четверте, доцільним є законодавче закріплення порядку застосування самовиконуваних норм Бернської конвенції у процедурах зміни цільового призначення земель та оцінки впливу на довкілля, що надало б сформованій практиці Верховного Суду стабільної нормативної опори та знизило б її залежність від кон'юнктурних законодавчих змін. Це водночас дозволило б узгодити екомережеве та смарагдове законодавство, оскільки оптимізація законодавства передбачає усунення суперечностей між чинними актами та їх гармонізацію з європейськими вимогами [16, с. 123–128].

Запропонований підхід дозволяє розглядати законодавство про території Смарагдової мережі не як периферійний сегмент екологічного законодавства, а як модель виконання державою міжнародних зобов'язань в умовах конкуренції публічних інтересів. Подолання фрагментарності регулювання та підвищення рівня правової визначеності є, як слушно зауважують дослідники, ключовою передумовою не лише збереження природоохоронних територій, але й європейської інтеграції України [14, с. 85].

Висновки. Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що стан правового забезпечення охорони територій Смарагдової мережі в Україні визначається розривом між змістом міжнародного зобов'язання, що випливає з Бернської конвенції як частини національного законодавства, і станом національного регулювання, у якому механізм його реалізації досі не створено. Цей розрив має практичний вимір і простежується у конкретних земельних та природоохоронних спорах.

За відсутності спеціального закону визначальну роль у формуванні правового режиму цих територій відіграє практика Верховного Суду, який послідовно виходить із того, що належність ділянки до території Смарагдової мережі є юридично значущою обставиною, застосовує приписи Бернської конвенції як частину національного законодавства та пов'язує їх виконання з процедурою оцінки впливу на довкілля. Наведена модель захисту, попри її результативність, є структурно вразливою, оскільки ґрунтується на тлумаченні загальних норм, а не на спеціальному законі.

Ухвалення Закону № 4869-IX унаочнило цю вразливість: діючи на майбутнє, цей припис усунув нормативну підставу, на якій ґрунтувався судовий захист, що порушує питання правової визначеності, легітимних очікувань, поділу влади та узгодженості національного законодавства з європейськими природоохоронними стандартами. Для усунення зазначених суперечностей

необхідним вважаємо системне та комплексне законодавче врегулювання питань щодо: (а) ухвалення закону про території Смарагдової мережі, який визначив би їх правовий режим і порядок затвердження планів управління; (б) запровадження порядку внесення відомостей про відповідні обмеження у використанні земель до Державного земельного кадастру та Державного реєстру речових прав на нерухоме майно; (в) приведення підстав відступу від режиму охорони у відповідність до умов, передбачених статтею 6 Директиви 92/43/ЄЕС, тобто відсутності альтернатив, переважного суспільного інтересу та компенсаційних заходів. Реалізація наведених заходів виступає доконечною візією та передумовою переходу від мережі Emerald до мережі Natura 2000 за умови набуття Україною повноправного членства в Європейському Союзі.

Список літератури:

1. Про затвердження Національної програми адаптації законодавства України до права Європейського Союзу (acquis ЄС) : Постанова Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2026 р. № 438. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/438-2026-%D0%BF (дата звернення: 06.09.2026).
2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення: 06.09.2026).
3. Директива Ради 92/43/ЄЕС від 21 травня 1992 року про охорону природних оселищ та дикої фауни і флори. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987_004-92 (дата звернення: 06.09.2026).
4. Конвенція про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі від 19 вересня 1979 року (Бернська конвенція). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_032 (дата звернення: 06.09.2026).
5. Про приєднання України до Конвенції 1979 року про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі : Закон України від 29 жовтня 1996 р. № 436/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 50. Ст. 278. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436/96-вр (дата звернення: 06.09.2026).
6. Дребет М., Ковбаснюк А., Зіньковський А., Драпалюк А. Аналіз відповідності Смарагдової мережі України мережі Natura 2000 щодо створення та практики управління : звіт у рамках проєкту ConNaturLIFE Ukraine. 2026. URL: https://uncg.org.ua/wp-content/uploads/2026/04/analiz-vidpovidnosti-emerald-natura2000-ukr-2026s.pdf (дата звернення: 06.09.2026).
7. Ващишин М. Я. Співвідношення національної екомережі та Смарагдової мережі в Україні. Актуальні проблеми соціального права : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. *«Проблеми реалізації і захисту соціальних прав в Україні»* (м. Львів, 27 квітня 2018 р.). Львів, 2018. Вип. 7. С. 91–95.
8. Ващишин М. Я. Національна екомережа України як об'єкт правового регулювання : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.06. Львів, 2021. 465 с.
9. Про території Смарагдової мережі : проєкт Закону України № 4461 від 4 грудня 2020 р. URL: https://itd.rada.gov.ua (дата звернення: 06.09.2026).
10. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 06.09.2026).
11. Ващишин М. Я. Правове забезпечення формування Смарагдової мережі в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2018. № 3. С. 115–119. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2018/34.pdf (дата звернення: 06.09.2026).
12. Ващишин М. Я. Оцінка впливу на довкілля у механізмі збереження територій Смарагдової мережі. *Земельне, екологічне, аграрне право: оцінка впливу на довкілля* : матеріали Всеукр. круглого столу (м. Київ, 18 червня 2018 р.). Київ, 2018. С. 42–45.
13. Власенко Ю. О. Правове забезпечення формування та функціонування Смарагдової мережі в умовах європеїзації екологічного законодавства : дис. … д-ра філософії : 081 – Право. Харків, 2026. URL: https://nauka.nlu.edu.ua/nauka/download/diss/vlasenko/d_vlasenko.pdf.p7s (дата звернення: 06.09.2026).
14. Bevz O. V., Vlasenko Yu. L. The Emerald Network in Ukraine: Problems of Legal Regulation in the European Integration Obligations Context. *Juris Europensis Scientia.* 2026. Вип. 1. С. 85–89. DOI: https://doi.org/10.32782/chern.v1.2026.14 (дата звернення: 06.09.2026).
15. Bevz O. Legal Regulation of the Emerald Network: National and Global Aspects. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*. 2018. Vol. 5, No. 2. P. 91–98. DOI: https://doi.org/10.15330/jpnu.5.2.91-98 (дата звернення: 06.09.2026).
16. Власенко Ю. Л. Оптимізація законодавства України у сфері забезпечення екологічної безпеки : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2009. 236 с.
17. Про міжнародні договори України : Закон України від 29 червня 2004 р. № 1906-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 50. Ст. 540. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15 (дата звернення: 06.09.2026).

18. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2006. № 30. Ст. 260. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15 (дата звернення: 06.09.2026).

19. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19 (дата звернення: 06.09.2026).

20. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 15 листопада 2021 р. у справі № 480/2224/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101123117 (дата звернення: 06.09.2026).

21. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 23 травня 2025 р. у справі № 320/33830/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua (дата звернення: 06.09.2026).

22. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 29 січня 2026 р. у справі № 320/25649/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua (дата звернення: 06.09.2026).

23. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 12 травня 2026 р. у справі № 907/801/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua (дата звернення: 06.09.2026).

24. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо місць поховання загиблих (померлих) осіб, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України : Закон України від 30 квітня 2026 р. № 4869-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4869-20 (дата звернення: 06.09.2026).

25. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 17 April 2018. European Commission v Republic of Poland. Case C-441/17. ECLI:EU:C:2018:255. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62017CJ0441 (дата звернення: 06.09.2026).

26. Земельний кодекс України : Закон України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3–4. Ст. 27. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14 (дата звернення: 06.09.2026).

Bondarenko K. A. PROTECTION OF EMERALD NETWORK SITES THROUGH THE LENS OF SUPREME COURT JUDGMENTS

The article is devoted to the legal protection of Emerald Network sites in Ukraine. The legal consequences of a land plot being located within an Emerald Network site in the absence of an adopted special law are examined. Ukraine has been a party to the Bern Convention since 1 May 1999, whereas Draft Law of Ukraine No. 4461 «On the Territories of the Emerald Network» and the alternative Draft Law No. 4461-1 remain unadopted, despite the inclusion of the main draft in the agenda of the session of the Verkhovna Rada of Ukraine in 2026. It is substantiated that the decisive factor is the gap between the content of the international obligation arising from the Bern Convention as part of national legislation and the state of national regulation, in which the mechanism for implementing this obligation has not yet been created. Using Cases No. 480/2224/19, No. 320/33830/24 and No. 320/25649/24 as examples, the evolution of the legal positions of the Supreme Court is traced – from the conclusion on the validity of international environmental obligations in the absence of a special law to establishing the legal significance of the status of Emerald Network sites and its impact on the permissibility of changing the designated purpose of land. It is shown that judicial practice forms law-application guidelines which, pursuant to Article 13 of the Law of Ukraine «On the Judiciary and the Status of Judges», are taken into account by other courts, and thus partially compensates for gaps in legislative regulation. The consequences of supplementing Article 20 of the Land Code of Ukraine with Part 13 pursuant to Law No. 4869-IX are analysed: this provision operates prospectively and removes the normative basis on which the judicial protection of Emerald Network sites rested, while the derogation from the protection regime is formulated without the conditions provided for by Article 6 of Directive 92/43/EEC. Proposals are formulated for overcoming the fragmented nature of legislative regulation and preparing for the transition from the Emerald Network to the Natura 2000 network, subject to Ukraine acquiring membership of the European Union.

Keywords: *Bern Convention, international environmental obligations, environmental impact assessment, designated purpose of a land plot, restrictions on land use, Natura 2000.*

Дата першого надходження статті до видання: 11.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 29.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 347.77:004.056
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/20

Гнедюк В. Л.
https://orcid.org/0009-0007-8025-0876
Служба безпеки України

КІБЕРСТІЙКІСТЬ (ЮРИДИЧНІ АСПЕКТИ)

Стаття є дослідженням сучасного стану та тенденцій розвитку правового регулювання кіберстійкості в Україні з урахуванням відповідних підходів Європейського Союзу. Автором розкрито правову природу кіберстійкості як міжгалузевої правової категорії, що охоплює питання кібербезпеки, захисту критичної інфраструктури, управління кіберризиками, реагування на кіберінциденти та забезпечення безперервності функціонування цифрових систем. Проаналізовано нормативно-правові засади забезпечення кіберстійкості в Україні, зокрема положення законодавства у сфері кібербезпеки, критичної інфраструктури, захисту державних інформаційних ресурсів, реагування на кіберінциденти та оцінювання стану кіберзахисту. Висвітлено основні напрями розвитку національного правового регулювання у 2022–2026 роках та визначено його ключові проблеми, пов'язані з відсутністю цілісної нормативної конструкції кіберстійкості, необхідністю подальшого вдосконалення механізмів управління кіберризиками, повідомлення про кіберінциденти та відповідальності відповідних суб'єктів. Окрему увагу приділено правовому регулюванню кіберстійкості в Європейському Союзі, зокрема підходам, закріпленим у Директиві (ЄС) 2022/2555, Директиві (ЄС) 2022/2557, Регламенті (ЄС) 2022/2554 та Регламенті (ЄС) 2024/2847. Встановлено, що європейська модель характеризується переходом до ризик-орієнтованого управління, посиленням ролі органів управління, розвитком механізмів реагування та відновлення, а також поширенням вимог кібербезпеки на критичних суб'єктів і цифрові продукти. На цій основі визначено напрями подальшого вдосконалення українського законодавства з урахуванням acquis Європейського Союзу, зокрема щодо нормативного визначення кіберстійкості, удосконалення процедур повідомлення про кіберінциденти, посилення відповідальності органів управління та розвитку механізмів тестування і координованого розкриття вразливостей.

Ключові слова: *кіберстійкість, кіберризики, критична інфраструктура, кіберінцидент, кіберзахист, цифрова стійкість, acquis Європейського Союзу.*

Постановка проблеми. Стрімке зростання кіберзагроз та залежності держави і суспільства від цифрової та критичної інфраструктури зумовлює необхідність переходу від переважно захисної моделі кібербезпеки до комплексного забезпечення кіберстійкості. Для України ця проблема особливо загострилася в умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації та систематичних кібератак на державні інформаційні ресурси й об'єкти критичної інфраструктури. Водночас розвиток законодавства у сфері кібербезпеки та захисту критичної інфраструктури не усуває проблеми системності правового регулювання та належного розмежування понять кібербезпеки, кіберзахисту і кіберстійкості. Це зумовлює необхідність визначення правової природи кіберстійкості, оцінювання стану її нормативного забезпечення в Україні та визначення напрямів його вдосконалення з урахуванням acquis Європейського Союзу.

© Гнедюк В. Л., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика кіберстійкості в українській науковій літературі перебуває на етапі активного формування та концептуалізації, що зумовлено трансформацією підходів до забезпечення кібербезпеки в умовах ускладнення кіберзагроз. Важливе теоретико-правове значення має праця О. Є. Користіна та С. В. Демедюка, у якій кіберстійкість розглядається як здатність протистояти кіберризикам, відновлюватися після їх реалізації та адаптуватися до нових загроз [6]. Комплексний розвиток правової та кримінологічної проблематики здійснено С. В. Демедюком у докторській дисертації «Організаційно-правові та кримінологічні засади кіберстійкості в Україні» (2026 року), присвяченій правовому регулюванню кіберстійкості, управлінню ризиками, інституційним механізмам та її взаємозв'язку з національною безпекою і захистом критичної інфраструктури [1]. Окремі аспекти кіберстійкості у контексті національної безпеки, ідентифікації кіберризиків та посилення стійкості інформаційної інфраструктури досліджено С. В. Онищенко, А. Д. Глушко та О. А. Маслій [9]. Питання глобальних кіберзагроз, управління ризиками, моніторингу рівня кібербезпеки та захисту підприємств і критичної інфраструктури розглянуто у праці Л. В. Рибальченко, О. А. Габорець та Д. І. Прокопович-Ткаченко [22]. Правовий та кримінологічний вимір проблематики доповнює дослідження А. А. Олійник, присвячене взаємозв'язку кіберстійкості, прав людини та міжнародних превентивних моделей у цифровому просторі України [8]. Водночас, потребують подальшого дослідження системні питання правового регулювання кіберстійкості в Україні.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження правового регулювання кіберстійкості в Україні та Європейському Союзі, виявлення основних проблем національного регулювання та визначення напрямів його вдосконалення з урахуванням acquis ЄС.

Для досягнення мети визначено такі завдання:

1. Визначити правову природу кіберстійкості та її співвідношення з кібербезпекою і кіберзахистом.

2. Проаналізувати правове регулювання кіберстійкості в Україні та ЄС.

3. Виявити основні проблеми національного регулювання та запропонувати напрями його вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. У сучасному правовому дискурсі кіберстійкість формується як міжгалузева правова категорія, що охоплює не лише захист інформаційних систем, а й здатність відповідних суб'єктів та інфраструктури протистояти кіберзагрозам, забезпечувати безперервність функціонування та відновлюватися після кіберінцидентів. Її правове забезпечення охоплює відносини у сфері кібербезпеки, захисту критичної інфраструктури, управління кіберризиками, реагування на кіберінциденти та відповідальності. У цьому контексті розвиток правового регулювання характеризується переходом до ризик-орієнтованого управління кібербезпекою та посиленням ролі органів управління відповідних суб'єктів.

Національно-правове регулювання кібербезпеки та кіберстійкості України ґрунтується на Конституції України [5] та системі спеціального законодавства у сфері кібербезпеки, захисту критичної інфраструктури, електронних комунікацій і захисту інформації. Базовим спеціальним актом у цій сфері є Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 5 жовтня 2017 року № 2163-VIII [19]. Водночас чинне законодавство вже пов'язує кіберзахист із забезпеченням стійкості, однак питання кіберстійкості не сформоване в законодавстві як окрема цілісна правова конструкція. Водночас розвиток відповідного нормативного регулювання продовжується, зокрема шляхом розширення механізмів реагування та обміну інформацією про кіберзагрози. Суттєвим етапом такого розвитку стало прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформації та кіберзахисту державних інформаційних ресурсів, об'єктів критичної інформаційної інфраструктури» від 27 березня 2025 року № 4336-IX, яким, зокрема, Закон № 2163-VIII доповнено статтею 9-1 «Національна система обміну інформацією про кіберінциденти, кібератаки, кіберзагрози» [10]. Відповідно до оновленого законодавства, Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України визначено уповноваженим органом, що забезпечує функціонування зазначеної системи, а також встановлено правові засади обов'язкового і добровільного обміну інформацією про кіберінциденти, кібератаки та кіберзагрози [10]. Подальша нормативна конкретизація відповідного механізму відбулася у 2026 році: наказом Адміністрації Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України від 14 травня 2026 року № 351, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 22 червня 2026 року за № 899 / 46293, затверджено Порядок обміну інформацією про кіберінциденти, кібератаки, кіберзагрози та Критерії визначення

значного кіберінциденту [15]. Окремим наказом Адміністрації Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України від 5 березня 2026 року № 179, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 7 квітня 2026 року за № 473 / 45867, затверджено Порядок ведення репозитарію інформації про кіберінциденти, що визначає організаційні та правові засади формування і ведення відповідного інформаційного ресурсу [14]. Отже, сучасний розвиток національного законодавства характеризується переходом від загального нормативного визначення засад кібербезпеки до деталізованого правового регулювання інформаційної взаємодії щодо кіберінцидентів, кібератак і кіберзагроз, що створює нормативне підґрунтя для підвищення спроможності держави своєчасно виявляти загрози, координувати реагування та забезпечувати кіберстійкість відповідних інформаційних і критичних систем.

Важливим самостійним напрямом розвитку національного нормативно-правового регулювання стало формування комплексного правового режиму критичної інфраструктури на основі Закону України «Про критичну інфраструктуру» від 16 листопада 2021 року № 1882-IX, який визначає правові, організаційні та економічні засади функціонування і захисту критичної інфраструктури, а також забезпечення її стійкості [18]. Подальший розвиток зазначеного правового режиму відбувався, зокрема, шляхом внесення змін Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо повноважень уповноваженого органу у сфері захисту критичної інфраструктури України» від 18 жовтня 2022 року № 2684-IX, прийнятим в умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації [11]. Водночас механізми ідентифікації та категоризації об'єктів критичної інфраструктури врегульовано постановою Кабінету Міністрів України від 9 жовтня 2020 року № 1109 «Деякі питання об'єктів критичної інфраструктури», яка неодноразово зазнавала змін та на сьогодні діє у редакції від 22 травня 2026 року [3].

Окремий нормативний блок становлять акти, спрямовані безпосередньо на забезпечення кіберзахисту критичної інфраструктури, зокрема постанова Кабінету Міністрів України від 19 червня 2019 року № 518 «Про затвердження Загальних вимог з кіберзахисту об'єктів критичної інфраструктури», яка встановлює організаційно-методологічні засади здійснення відповідних заходів [12]. Важливе значення для формування правового розуміння кіберстійкості має постанова Кабінету Міністрів України від 11 листопада 2020 року № 1176 «Про затвердження Порядку проведення огляду стану кіберзахисту критичної інформаційної інфраструктури, державних інформаційних ресурсів та інформації, вимога щодо захисту якої встановлена законом», якою безпосередньо визначено поняття «кіберстійкість критичної інформаційної інфраструктури» як стан, за якого забезпечується її спроможність надійно функціонувати та надавати основні послуги в умовах кіберзагроз [17]. Зазначене свідчить про поступове формування в українському законодавстві окремого нормативного напряму, у межах якого кіберзахист критичної інфраструктури поєднується із забезпеченням її функціональності, безперервності роботи, відновлюваності та стійкості.

Окремий нормативний напрям розвитку правового регулювання кіберстійкості становить забезпечення функціональної стійкості державних інформаційних ресурсів та публічних електронних реєстрів в умовах воєнного стану. Важливе значення у цьому контексті має Закон України «Про хмарні послуги» від 17 лютого 2022 року № 2075-IX, який визначає правові відносини у сфері надання хмарних послуг та встановлює особливості їх використання органами державної влади, органами місцевого самоврядування, державними підприємствами, установами й організаціями та іншими визначеними законом суб'єктами, зокрема для обробки державних інформаційних ресурсів [21]. Безпосереднім правовим механізмом забезпечення функціонування інформаційно-комунікаційних систем і публічних електронних реєстрів в умовах воєнного стану стала постанова Кабінету Міністрів України від 12 березня 2022 року № 263 «Деякі питання забезпечення функціонування інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних систем, публічних електронних реєстрів в умовах воєнного стану». Зазначена постанова передбачає, зокрема, можливість розміщення державних інформаційних ресурсів та публічних електронних реєстрів на хмарних ресурсах та/або в центрах обробки даних за межами України, а також створення резервних копій відповідних інформаційних ресурсів, що спрямовано на забезпечення їх збереження та безперервності функціонування в умовах воєнного стану [2]. Таким чином, нормативне регулювання функціонування державних цифрових ресурсів у воєнний період доповнює традиційні механізми кіберзахисту інструментами резервування, дублювання та використання розподіленої інфраструктури, що має безпосереднє значення для забезпечення

їх функціональної стійкості та відновлення у разі порушення штатного режиму роботи.

Стратегічний рівень правового регулювання представлений Стратегією кібербезпеки України, затвердженою Указом Президента України від 26 серпня 2021 року № 447 / 2021, яка визначає забезпечення кібербезпеки одним із пріоритетів у системі національної безпеки України та орієнтує державну політику на посилення спроможностей національної системи кібербезпеки і досягнення кіберстійкості на всіх рівнях [20]. Подальше нормативне забезпечення механізмів реагування на кіберзагрози було розвинуте постановою Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2025 року № 1533 «Деякі питання реагування на кіберінциденти, кібератаки та кіберзагрози», якою затверджено, зокрема, Національний план реагування на кіберінциденти, кібератаки та кіберзагрози, а також визначено відповідні організаційні засади реагування та інформаційної взаємодії [4]. На рівні оцінювання стану кіберзахисту важливим етапом розвитку нормативної бази стало прийняття постанови Кабінету Міністрів України від 31 грудня 2025 року № 1799 «Про затвердження Порядку оцінювання стану кіберзахисту інформаційних, електронних комунікаційних та інформаційно-комунікаційних систем, об'єктів критичної інфраструктури, об'єктів критичної інформаційної інфраструктури», яка встановлює механізм проведення такого оцінювання та визначає його основні види [16].

Секторальний рівень регулювання найбільш комплексно представлений у фінансовому секторі, де Національний банк України сформував спеціальну нормативну систему забезпечення кіберзахисту банківської системи. Ключовим актом у цій сфері є постанова Правління Національного банку України від 12 серпня 2022 року № 178 «Про затвердження Положення про організацію кіберзахисту в банківській системі України та внесення змін до Положення про визначення об'єктів критичної інфраструктури в банківській системі України», якою затверджено Положення про організацію кіберзахисту в банківській системі України та визначено основні організаційні засади забезпечення кіберзахисту в банківській системі [13]. Зазначене регулювання надалі розвивалося шляхом внесення змін, зокрема постановою Правління НБУ від 25 лютого 2025 року № 24 «Про затвердження Змін до деяких нормативно-правових актів Національного банку України з питань інформаційної безпеки та кіберзахисту», постановою від 27 червня 2025 року № 69 «Про критичну інфраструктуру фінансового сектору» та постановою від 12 червня 2026 року № 66.

Правове регулювання кіберстійкості в Європейському Союзі сформовано як багаторівневу систему, що охоплює управління кіберризиками, стійкість критичних суб'єктів, цифрову операційну стійкість фінансового сектору та безпеку продуктів із цифровими елементами. Директива (ЄС) 2022/2555 Європейського Парламенту і Ради від 14 грудня 2022 року про заходи для високого спільного рівня кібербезпеки в Союзі (NIS2) встановлює вимоги до управління кіберризиками, запобігання та реагування на кіберінциденти, забезпечення безперервності діяльності, а також передбачає відповідальність органів управління відповідних суб'єктів за затвердження та контроль заходів з управління кіберризиками [23]. Директива (ЄС) 2022/2557 Європейського Парламенту і Ради від 14 грудня 2022 року про стійкість критичних суб'єктів (CER) встановлює правові засади забезпечення спроможності критичних суб'єктів запобігати інцидентам, протистояти їм, реагувати на них, відновлюватися після їх настання та забезпечувати безперервність надання основних послуг [24]. Спеціальний режим для фінансового сектору встановлено Регламентом (ЄС) 2022/2554 Європейського Парламенту і Ради від 14 грудня 2022 року про цифрову операційну стійкість фінансового сектору (DORA), який регулює управління ІКТ-ризиками, повідомлення та реагування на ІКТ-інциденти, тестування цифрової операційної стійкості та ризики, пов'язані з ІКТ-послугами третіх сторін [25]. Окремий горизонтальний рівень становить Регламент (ЄС) 2024/2847 Європейського Парламенту і Ради від 23 жовтня 2024 року про горизонтальні вимоги кібербезпеки для продуктів із цифровими елементами (Cyber Resilience Act), який встановлює вимоги до кібербезпеки таких продуктів на етапах їх проєктування, розроблення, виробництва та протягом життєвого циклу, включаючи управління вразливостями [26]. Водночас стандарти ISO/IEC 27001, ISO 22301 та NIST Cybersecurity Framework 2.0 мають методологічне значення для управління інформаційною безпекою, забезпечення безперервності діяльності та управління кіберризиками, проте самі по собі не є актами права Європейського Союзу. Таким чином, європейська нормативна модель характеризується переходом від фрагментарного регулювання окремих аспектів кібербезпеки до комплексного правового забезпечення управління кіберризиками, відповідальності органів управління, реагування

та відновлення, безперервності функціонування, стійкості критичних суб'єктів і безпеки цифрових продуктів, що визначає важливі напрями подальшого наближення законодавства України до acquis Європейського Союзу.

Забезпечення кіберстійкості передбачає застосування комплексу юридичних засобів, спрямованих як на запобігання порушенням у сфері кібербезпеки, так і на притягнення винних осіб до відповідальності. Кримінально-правовий захист забезпечується положеннями розділу XVI Особливої частини Кримінального кодексу України, який охоплює, зокрема, кримінальні правопорушення, пов'язані з несанкціонованим втручанням у роботу інформаційних, електронних комунікаційних та інформаційно-комунікаційних систем, створенням і поширенням шкідливих програмних чи технічних засобів, несанкціонованими діями з інформацією та іншими посяганнями на безпеку інформаційних систем [7]. Адміністративно-правові засоби застосовуються у випадках порушення встановлених законодавством вимог у сфері захисту інформації та кібербезпеки, якщо за відповідне діяння законом передбачено адміністративну відповідальність.

Водночас у праві Європейського Союзу простежується тенденція до посилення відповідальності органів управління за управління кіберризиками. Так, відповідно до статті 20 Директиви (ЄС) 2022/2555 (NIS2) органи управління основних та важливих суб'єктів зобов'язані затверджувати заходи з управління кіберризиками та здійснювати нагляд за їх реалізацією, а держави-члени повинні забезпечити можливість притягнення членів таких органів до відповідальності за порушення відповідних вимог згідно з національним законодавством. У фінансовому секторі цей підхід отримав подальший розвиток у статті 5 Регламенту (ЄС) 2022/2554 (DORA), відповідно до якої орган управління фінансової установи несе кінцеву відповідальність за управління ІКТ-ризиками, затверджує відповідну систему управління та здійснює нагляд за її реалізацією.

Висновки. Отже, правове регулювання кіберстійкості в Україні формується як міжгалузевий комплекс норм у сфері кібербезпеки, захисту критичної інфраструктури, управління кіберризиками та реагування на кіберінциденти. Водночас його подальший розвиток потребує чіткішого нормативного визначення кіберстійкості та наближення окремих механізмів до підходів acquis ЄС.

Основними напрямами вдосконалення є:

1. Удосконалення понятійного апарату – нормативно визначити поняття «кіберстійкість» та узгодити його з категоріями кібербезпеки і кіберзахисту.

2. Удосконалення повідомлення про кіберінциденти – наблизити національні процедури до диференційованих моделей NIS2 та CRA і забезпечити єдиний механізм подання повідомлень.

3. Посилення ролі органів управління – закріпити їх обов'язки щодо управління кіберризиками, нагляду та підвищення відповідної компетентності з урахуванням NIS2 і DORA.

4. Розвиток тестування та розкриття вразливостей – запровадити регулярні навчання з реагування на кіберінциденти та нормативно врегулювати механізми координованого повідомлення про вразливості.

Список літератури:

1. Демедюк С. В. Організаційно-правові та кримінологічні засади кіберстійкості в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 ; 12.00.08. Одеса. 2026. 525 с.

2. Деякі питання забезпечення функціонування інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних систем, публічних електронних реєстрів в умовах воєнного стану : Постанова Каб. Міністрів України від 12.03.2022 № 263. URL: https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/263–2022-п#Text (дата звернення: 13.08.2026).

3. Деякі питання об'єктів критичної інфраструктури : Постанова Каб. Міністрів України від 09.10.2020 № 1109. URL: https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/1109–2020-п#Text (дата звернення: 13.08.2026).

4. Деякі питання реагування на кіберінциденти, кібератаки та кіберзагрози : Постанова Каб. Міністрів України від 26.11.2025 № 1533. URL: https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/1533–2025-п#Text (дата звернення: 15.08.2026).

5. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 13.08.2026).

6. Користін О. Є., Демедюк С. В. Актуалізація кіберстійкості та історичні витоки концепції «стійкість». *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2023. № 6. С. 708–713.

7. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/2341–14#Text (дата звернення: 15.08.2026).

8. Олійник А. А. Кіберстійкість та права людини: імплементація міжнародних превентивних моделей у цифровий простір в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Т. 3, № 6. С. 84–90.

9. Онищенко С. В., Глушко А. Д., Маслій О. А. Кіберстійкість як основа національної безпеки України. *Innovations and prospects of world science* : Proceedings of XI International Scientific and Practical Conference, Vancouver, Canada, 22–24 June 2022. Vancouver : Perfect Publishing, 2022. С. 551–556.

10. Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформації та кіберзахисту державних інформаційних ресурсів, об'єктів критичної інформаційної інфраструктури : Закон України від 27.03.2025 № 4336-IX. URL: https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/4336–20#Text (дата звернення: 14.08.2026).

11. Про внесення змін до деяких законів України щодо повноважень уповноваженого органу у сфері захисту критичної інфраструктури України : Закон України від 18.10.2022 № 2684-IX. URL: https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/2684–20#Text (дата звернення: 13.08.2026).

12. Про затвердження Загальних вимог до кіберзахисту об'єктів критичної інфраструктури : Постанова Каб. Міністрів України від 19.06.2019 № 518. URL: https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/518–2019-п#Text (дата звернення: 13.08.2026).

13. Про затвердження Положення про організацію кіберзахисту в банківській системі України та внесення змін до Положення про визначення об'єктів критичної інфраструктури в банківській системі України : Постанова Нац. банку України від 12.08.2022 № 178. URL: https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/v0178500–22#Text (дата звернення: 15.08.2026).

14. Про затвердження Порядку ведення репозитарію інформації про кіберінциденти : Наказ Адмін. Держ. служби спец. зв'язку та зах. інформації України від 05.03.2026 № 179. URL: https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/z0473–26#Text (дата звернення: 14.08.2026).

15. Про затвердження Порядку обміну інформацією про кіберінциденти, кібератаки, кіберзагрози та Критеріїв визначення значного кіберінциденту : Наказ Адмін. Держ. служби спец. зв'язку та зах. інформації України від 14.05.2026 № 351. URL: https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/z0899–26#Text (дата звернення: 14.08.2026).

16. Про затвердження Порядку оцінювання стану кіберзахисту інформаційних, електронних комунікаційних та інформаційно-комунікаційних систем, об'єктів критичної інфраструктури, об'єктів критичної інформаційної інфраструктури : Постанова Каб. Міністрів України від 31.12.2025 № 1799. URL: https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/1799–2025-п#Text (дата звернення: 15.08.2026).

17. Про затвердження Порядку проведення огляду стану кіберзахисту критичної інформаційної інфраструктури, державних інформаційних ресурсів та інформації, вимога щодо захисту якої встановлена законом : Постанова Каб. Міністрів України від 11.11.2020 № 1176. URL: https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/1176–2020-п#Text (дата звернення: 12.08.2026).

18. Про критичну інфраструктуру : Закон України від 16.11.2021 № 1882-IX. URL: https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/1882–20#Text (дата звернення: 12.08.2026).

19. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII. URL: https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/2163–19#Text (дата звернення: 12.08.2026).

20. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про Стратегію кібербезпеки України» : Указ Президента України від 26.08.2021 № 447/2021. URL: https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/447/2021#Text (дата звернення: 15.08.2026).

21. Про хмарні послуги : Закон України від 17.02.2022 № 2075-IX. URL: https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/2075–20#Text (дата звернення: 14.08.2026).

22. Рибальченко Л. В., Габорець О. А., Прокопович-Ткаченко Д. І. Кіберстійкість: глобальні загрози та національні стратегії кіберзахисту. *Системи та технології.* 2024. Т. 68, № 2. С. 95–101.

23. Directive (EU) 2022/2555 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 on measures for a high common level of cybersecurity across the Union, amending Regulation (EU) No 910/2014 and Directive (EU) 2018/1972, and repealing Directive (EU) 2016/1148 (NIS 2 Directive). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2022/2555/oj/eng (дата звернення: 15.08.2026).

24. Directive (EU) 2022/2557 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 on the resilience of critical entities and repealing Council Directive 2008/114/EC. URL: https://eur-lex. europa. eu/eli/dir/2022/2557/oj/eng (дата звернення: 15.08.2026).

25. Regulation (EU) 2022/2554 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 on digital operational resilience for the financial sector and amending Regulations (EC) No 1060/2009, (EU) No 648/2012, (EU) No 600/2014, (EU) No 909/2014 and (EU) 2016/1011. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2554/oj/eng (дата звернення: 15.08.2026).

26. Regulation (EU) 2024/2847 of the European Parliament and of the Council of 23 October 2024 on horizontal cybersecurity requirements for products with digital elements and amending Regulations (EU) No 168/2013 and (EU) 2019/1020 and Directive (EU) 2020/1828 (Cyber Resilience Act). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/2847/oj/eng (дата звернення: 15.08.2026).

Gnediuk V. L. CYBER RESILIENCE (LEGAL ASPECTS)

The article examines the current state and development trends of the legal regulation of cyber resilience in Ukraine, taking into account the relevant approaches of the European Union. The author elucidates the legal nature of cyber resilience as an interdisciplinary legal category encompassing cybersecurity, critical infrastructure protection, cyber risk management, cyber incident response, and ensuring the continuity of digital systems. The article analyses the regulatory framework for ensuring cyber resilience in Ukraine, including legislation on cybersecurity, critical infrastructure, protection of state information resources, cyber incident response, and assessment of cybersecurity. Particular attention is paid to the main directions of development of national legal regulation in 2022–2026 and to the key challenges arising from the absence of a comprehensive legal framework for cyber resilience, as well as the need to further improve mechanisms for cyber risk management, cyber incident reporting, and liability of relevant entities. The study also examines the legal regulation of cyber resilience in the European Union, with particular emphasis on the approaches established by Directive (EU) 2022/2555, Directive (EU) 2022/2557, Regulation (EU) 2022/2554, and Regulation (EU) 2024/2847. It is established that the European regulatory model is characterised by a shift towards risk-based management, enhanced responsibilities of management bodies, development of response and recovery mechanisms, and the extension of cybersecurity requirements to critical entities and products with digital elements. On this basis, the article identifies directions for further improvement of Ukrainian legislation in accordance with the EU acquis, including the legal definition of cyber resilience, improvement of cyber incident reporting procedures, strengthening the responsibility of management bodies, and development of mechanisms for resilience testing and coordinated vulnerability disclosure.

Keywords: *cyber resilience, cyber risks, critical infrastructure, cyber incident, cybersecurity, digital resilience, EU acquis.*

Дата першого надходження статті до видання: 24.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 342.9:004.056(477)
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/21

Горєлова В. Ю.
https://orcid.org/0000-0001-6536-2422
Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННИХ ТА ГІБРИДНИХ ЗАГРОЗ

У статті досліджуються адміністративно-правові засади забезпечення інформаційної безпеки України в умовах воєнних та гібридних загроз. Обґрунтовується необхідність комплексного підходу до захисту національного інформаційного простору з урахуванням особливостей правового режиму воєнного стану. Наголошується, що сучасні загрози охоплюють дезінформацію, пропаганду, інформаційно-психологічні операції, кібератаки, витоки даних, втручання у функціонування критичної інформаційної інфраструктури та нові ризики, пов'язані з використанням штучного інтелекту. Звертається увага на значення чіткого розмежування адміністративних, правових, організаційних і технічних засобів забезпечення інформаційної безпеки та їх узгодженої реалізації суб'єктами публічного управління. Зазначається необхідність посилення координації між державними органами, удосконалення процедур реагування на кіберінциденти та розвитку кіберзахисту. Обґрунтовується висновок про те, що ефективність адміністративно-правового забезпечення залежить не лише від нормативної бази, а й від практичної спроможності уповноважених суб'єктів своєчасно виявляти, локалізувати та нейтралізувати інформаційні загрози. У статті розроблено рекомендації щодо вдосконалення адміністративно-правових механізмів забезпечення інформаційної безпеки, підвищення інституційної спроможності суб'єктів кіберзахисту, розвитку міжвідомчої взаємодії та адаптації правових інструментів до динаміки воєнних і гібридних загроз. Особливу увагу приділено поширенню вимог кіберзахисту на приватний сектор критичної інфраструктури, а також запровадженню незалежних аудитів ефективності адміністративно-правових засобів. Доведено доцільність системного оновлення підходів до державного управління інформаційною безпекою, що має забезпечити належний баланс між безпековими потребами держави та правами людини.

Ключові слова: *інформаційна безпека, правовий режим воєнного стану, кібербезпека, кіберзахист, воєнні загрози, гібридні загрози, критична інформаційна інфраструктура, суб'єкти забезпечення інформаційної безпеки, адміністративно-правове забезпечення.*

Постановка проблеми. В умовах повномасштабної війни інформаційна безпека України стала невід'ємною складовою національної безпеки та оборони держави. Воєнні й гібридні загрози охоплюють не лише поширення дезінформації та пропаганди, а й кібератаки, інформаційно-психологічні операції, втручання у функціонування критичної інформаційної інфраструктури, витоки даних та інші форми деструктивного впливу. За таких умов адміністративно-правове забезпечення інформаційної безпеки потребує постійного вдосконалення відповідно до характеру сучасних загроз. Проблема полягає у відсутності цілісного адміністративно-правового механізму, який би забезпечував узгоджену діяльність суб'єктів публічного управління. Неузгодженість проявляється у трьох основних площинах. По-перше, спостерігається дублювання функцій між окремими органами, зокрема у сфері реагування на кіберінциденти. По-друге, відсутній єдиний центр обміну даними про загрози, що ускладнює оперативне реагування. По-третє, існують розбіжності між воєнними та цивільними підходами до організації інформаційної безпеки, що особливо помітно в умовах воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження окремих аспектів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки

© Горєлова В. Ю., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

здійснювали різні науковці. В. М. Кондратенко та О. А. Сокуренко дослідили адміністративно-правові засади доступу до публічної інформації в діяльності правоохоронних органів [1]. А. А. Васильєв і Я. О. Бакай зосередилися на регулюванні кібербезпеки критичної інформаційної інфраструктури в умовах воєнного стану [2]. А. О. Крупнова визначила систему суб'єктів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки [3]. А. М. Лисеюк і Т. В. Свінцицька проаналізували правове забезпечення кібербезпеки України в умовах воєнного стану та євроінтеграції [4]. С. Ф. Константінов розглянув адміністративно-правові засоби забезпечення інформаційної безпеки держави у воєнний період [5]. Водночас поза увагою дослідників залишлося питання узгодження компетенції цих суб'єктів та механізмів їхньої міжвідомчої взаємодії в умовах одночасного впливу воєнних і гібридних загроз.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Отже, попри наявність значної кількості наукових досліджень, недостатньо комплексно дослідженими залишаються питання формування цілісного адміністративно-правового механізму забезпечення інформаційної безпеки України в умовах одночасного впливу воєнних і гібридних загроз.

Постановка завдання. Метою статті є комплексне дослідження адміністративно-правових засад забезпечення інформаційної безпеки України в умовах воєнних та гібридних загроз. Для досягнення поставленої мети передбачається охарактеризувати сучасні загрози, визначити систему суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки, проаналізувати адміністративні, правові, організаційні та технічні засоби протидії, дослідити особливості міжвідомчої взаємодії та обґрунтувати напрями вдосконалення нормативно-правового забезпечення.

Виклад основного матеріалу. Дослідження адміністративно-правового механізму забезпечення інформаційної безпеки потребує чіткої методологічної основи, оскільки йдеться про складний об'єкт, що перебуває під одночасним впливом воєнних і гібридних загроз. Саме тому системний підхід застосовано для розгляду цього механізму як цілісної системи нормативних, інституційних і процедурних елементів, що перебувають у взаємозв'язку та взаємодіють із зовнішнім безпековим середовищем [6]. Формально-юридичний метод дозволив проаналізувати норми Конституції України [7], законів України «Про національну безпеку України» [8], «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» [9], «Про правовий режим воєнного стану» [10] та підзаконних актів. Порівняльно-правовий метод використано для зіставлення національної моделі з практикою Європейського Союзу (зокрема діяльністю Агентства ЄС з кібербезпеки ENISA) [11] та Німеччини [12]. Такий підхід дозволив виявити спільні риси та відмінності в організації інституційної складової забезпечення інформаційної безпеки.

Сучасний стан забезпечення інформаційної безпеки України визначається одночасним впливом воєнних та гібридних загроз, які взаємно підсилюють одна одну. Повномасштабна збройна агресія російської федерації супроводжується системними кібератаками на об'єкти критичної інформаційної інфраструктури, масованими дезінформаційними кампаніями та інформаційно-психологічними операціями. З огляду на це, адміністративно-правовий механізм забезпечення інформаційної безпеки має розглядатися не як сукупність окремих заходів, а як цілісна система взаємопов'язаних елементів, до яких належать нормативна основа, інституційна складова, процедурні механізми та ресурсне забезпечення.

Сучасні воєнні та гібридні загрози інформаційній безпеці характеризуються різноманітністю форм і методів впливу. Дезінформація та пропаганда залишаються основними інструментами маніпуляції суспільною свідомістю. За даними Центру протидії дезінформації, з 2022 року зафіксовано тисячі випадків скоординованого поширення недостовірної інформації, спрямованої на підрив довіри до органів влади [13]. Кібератаки набули ознак усталеного типу військових операцій. Дослідження фахівців засвідчують, що DDoS-атаки становлять близько 87,5 відсотка всіх зареєстрованих кібератак, а найбільше їх спрямовано на фінансовий, державний та інформаційно-комунікаційний сектори [14, с. 8]. Показовим прикладом є кібератака на оператора мобільного зв'язку «Київстар» у грудні 2023 року, яка призвела до тимчасового порушення роботи мережі по всій країні. Інцидент засвідчив вразливість навіть великих приватних операторів та необхідність посилення державного нагляду за кіберзахистом критичної інфраструктури. Крім того, з'являються нові ризики, пов'язані з використанням штучного інтелекту. Зокрема, технології глибокого синтезу голосу та зображення використовуються для створення дипфейків, які ускладнюють верифікацію інформації. Відповідно до Стратегії кібербезпеки України, такі технології віднесено до нових викликів, що потребують додаткових правових інструментів реагування [15].

Окремої уваги потребують загрози, пов'язані з витоками персональних даних та втручанням у функціонування критичної інформаційної інфраструктури. Такі інциденти завдають шкоди не лише окремим громадянам, а й обороноздатності держави в цілому. Отже, правове регулювання має охоплювати весь спектр загроз, а не лише найбільш очевидні з них [16, с. 121].

Система суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки включає кілька рівнів. Провідну роль відіграє Рада національної безпеки і оборони України, яка координує політику у сфері інформаційної безпеки. Національний координаційний центр кібербезпеки функціонує як робочий орган Ради та забезпечує загальний контроль за діяльністю суб'єктів сектору безпеки і оборони [9]. Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України відповідає за технічний захист інформації, функціонування систем захищеного доступу та реагування на кіберінциденти. Служба безпеки України здійснює контррозвідувальну діяльність у кіберпросторі та протидіє кібертероризму. Національна поліція України забезпечує запобігання, виявлення та розкриття кіберзлочинів [17]. Міністерство оборони України та Генеральний штаб Збройних Сил України опікуються захистом військових інформаційних систем, а також координують діяльність кіберсил [18].

Водночас значна кількість суб'єктів ускладнює ефективний обмін інформацією про загрози та правопорушення. Наприклад, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації відповідає за технічний захист, тоді як Служба безпеки України – за контррозвідувальну діяльність у кіберпросторі. На практиці виникають ситуації, коли один і той самий інцидент потребує одночасного реагування обох органів, що ускладнює визначення відповідального суб'єкта. З огляду на це, ключовим завданням є налагодження чіткої міжвідомчої взаємодії, яка б виключала дублювання повноважень та забезпечувала оперативність реагування [19, с. 173].

Певним орієнтиром тут може слугувати досвід Європейського Союзу. ENISA виконує не лише консультативну, а й координуючу функцію, готуючи щорічні звіти про стан кібербезпеки та рекомендації для держав-членів [11]. Це дозволяє формувати спільні стандарти та оперативно реагувати на транскордонні загрози. В Україні аналогічний орган (Національний координаційний центр кібербезпеки) поки що не має достатніх повноважень для впливу на галузеві центри реагування. Запозичення окремих елементів моделі ENISA, зокрема обов'язковості рекомендацій для органів влади, могло б підвищити ефективність національної системи.

Протидія інформаційним і кіберзагрозам здійснюється через поєднання адміністративних, правових, організаційних і технічних засобів. Адміністративні засоби охоплюють дозвільні процедури, ліцензування медіа, контроль контенту та координацію діяльності державних органів. Прикладом може слугувати діяльність Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, яка здійснює моніторинг та анулювання ліцензій для запобігання пропаганді [20]. Правові засоби формують нормативну базу для регулювання інформаційних відносин. Зокрема, Кримінальний кодекс України передбачає відповідальність за поширення завідомо неправдивих повідомлень про загрозу безпеці громадян [21], а Кодекс України про адміністративні правопорушення встановлює відповідальність за поширення неправдивих чуток, що можуть викликати паніку [22].

Організаційні засоби включають створення спеціалізованих підрозділів з кіберзахисту в органах влади, призначення керівників з кіберзахисту та функціонування національної системи реагування на кіберінциденти [23]. Технічні засоби охоплюють шифрування даних, моніторинг мереж, двофакторну аутентифікацію, застосування систем запобігання витокам даних та управління подіями безпеки. Важливим кроком стало прийняття Закону України від 27 березня 2025 року № 4336-IX, який посилив вимоги до кіберзахисту державних інформаційних ресурсів та об'єктів критичної інформаційної інфраструктури, зокрема запровадив обов'язкову перевірку постачальників програмного забезпечення [24]. Водночас поза межами цього Закону залишилося регулювання приватного сектору, який також є частиною критичної інфраструктури. Це створює розрив між державним і приватним сегментами кіберзахисту, що може бути використано агресором. Отже, доцільно поширити вимоги цього Закону й на приватних операторів критичної інфраструктури.

Особливості міжвідомчої взаємодії в умовах воєнного стану потребують окремої уваги. Практика засвідчує, що оперативність реагування залежить не лише від наявності повноважень, а й від якості комунікації між суб'єктами. Для цього доцільно запровадити єдину платформу обміну інформацією про кіберзагрози, яка б об'єднувала дані CERT-UA, кіберполіції, Служби безпеки України та галузевих центрів реагування. Крім

того, варто передбачити регулярне проведення спільних навчань і тренувань, спрямованих на відпрацювання алгоритмів реагування на комплексні гібридні атаки. Показовим є досвід Німеччини, де Національний центр кіберзахисту об'єднує представників федеральних і земельних органів влади, а також бізнесу [12]. Така модель дозволяє оперативно обмінюватися інформацією та координувати реакцію на інциденти. В Україні аналогічну роль міг би відіграти Національний координаційний центр кібербезпеки, але для цього йому потрібно надати повноваження з обов'язкового залучення представників приватного сектору.

Напрями вдосконалення нормативно-правового та організаційного забезпечення інформаційної безпеки потребують системного оновлення. Доцільно ухвалити спеціальний закон про інформаційну безпеку в умовах воєнного стану, який би систематизував чинні норми та усунув прогалини [25]. Варто законодавчо закріпити повний перелік інформаційних загроз та детермінант їх поширення, що сприятиме своєчасному виявленню та нейтралізації. Необхідно посилити юридичну відповідальність за поширення дезінформації та втручання в роботу критичної інформаційної інфраструктури. Слід розвивати співпрацю з Європейським Союзом та НАТО у сфері обміну технологіями кіберзахисту та гармонізації стандартів [26]. Важливо забезпечити регулярне підвищення кваліфікації державних службовців у сфері кібербезпеки та медіаграмотності. Нарешті, доцільно запровадити незалежні аудити ефективності адміністративно-правових засобів, що дозволить адаптувати їх до змінюваних загроз.

Таким чином, адміністративно-правовий механізм забезпечення інформаційної безпеки України в умовах воєнних та гібридних загроз потребує системного оновлення. Ефективність цього механізму залежить від узгодженості нормативної бази, інституційної спроможності суб'єктів, оперативності процедур реагування та належного ресурсного забезпечення. Лише за умови комплексного підходу можливо забезпечити належний баланс між безпековими потребами держави та правами людини, що є запорукою стійкості національного інформаційного простору.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє сформулювати три узагальнюючі положення. Чинна модель адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки формувалася переважно як відповідь на вже реалізовані загрози. Через це окремі сегменти регулювання розвивалися нерівномірно, а законодавче закріплення окремих механізмів відставало від динаміки гібридних загроз. Відтак подальший розвиток має бути спрямований на випереджальне моделювання ризиків та своєчасне оновлення нормативної бази.

Розгалуженість системи суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки не є недоліком сама собою, однак за відсутності чітких процедур координації вона перетворюється на чинник, що уповільнює реагування. Дослідження засвідчує, що дублювання функцій між окремими органами та відсутність єдиного центру обміну даними про загрози створюють розрив між нормативним закріпленням повноважень і практичною здатністю їх реалізувати. Відтак удосконалення потребує не стільки розширення переліку суб'єктів, скільки впорядкування їхньої взаємодії.

Подальший розвиток адміністративно-правового механізму доцільно спрямувати на подолання фрагментарності регулювання. Ідеться про поширення вимог кіберзахисту на приватний сектор критичної інфраструктури, законодавче закріплення повного переліку інформаційних загроз та запровадження незалежних аудитів ефективності адміністративно-правових засобів. Перспективними напрямами подальших наукових розвідок є розроблення критеріїв оцінювання ефективності цих засобів та адаптація національного законодавства до стандартів ЄС у сфері кібербезпеки.

Список літератури:

1. Кондратенко В. М., Сокуренко О. А. Адміністративно-правові засади забезпечення інформаційної безпеки та доступу до публічної інформації в діяльності правоохоронних органів сектору національної безпеки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2025. Т. 2, № 89. С. 452–457. DOI: 10.24144/2307-3322.2025.89.2.69.

2. Васильєв А. А., Бакай Я. О. Адміністративно-правове регулювання кібербезпеки критичної інформаційної інфраструктури в умовах воєнного стану. *Український політико-правовий дискурс.* 2025. № 11. DOI: 10.5281/zenodo.21297649.

3. Крупнова А. О. Система суб'єктів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2024. Т. 2, № 83. С. 277–287. DOI: 10.24144/2307-3322.2024.83.2.40.

4. Лисеюк А. М., Свінцицька Т. В. Правове забезпечення кібербезпеки України в умовах воєнного стану та євроінтеграції. *Право та інновації*. 2024. № 4 (48). С. 32–38. DOI: 10.37772/2518-1718-2024-4(48)-4.

5. Константінов С. Ф. Адміністративно-правові засоби забезпечення інформаційної безпеки держави у воєнний період. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2025. № 4 (111). С. 165–178. DOI: 10.32631/v.2025.4.13.

6. Баран М. Information Security as a Subject of Administrative and Legal Regulation. *Social and Legal Studios*. 2021. Vol. 4, No. 3. P. 50–56. DOI: 10.32518/2617-4162-2021-3-50-56.

7. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 20.09.2026).

8. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text (дата звернення: 20.09.2026).

9. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text (дата звернення: 20.09.2026).

10. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 20.09.2026).

11. European Union Agency for Cybersecurity (ENISA). URL: https://www.enisa.europa.eu/ (дата звернення: 20.09.2026).

12. Nationales Cyber-Abwehrzentrum (National Cyber Defence Centre), Germany. URL: https://www.bsi.bund.de/DE/Themen/Unternehmen-und-Organisationen/Cyber-Sicherheitslage/Reaktion/Nationales-IT-Lagezentrum/Nationales-Cyber-Abwehrzentrum/nationales-cyber-abwehrzentrum_node.html (дата звернення: 20.09.2026).

13. Аналітичний звіт «Мережа російського деструктивного інформаційного впливу CopyCop». Центр протидії дезінформації. 2025. URL: https://cpd.gov.ua/reports/analitychnyj-zvit-merezha-rosijskogo-destruktyvnogo-informaczijnogo-vplyvu-copycop/ (дата звернення: 20.09.2026).

14. Duguin S., Pavlova P. The role of cyber in the Russian war against Ukraine: Its impact and the consequences for the future of armed conflict. Policy Department, Directorate-General for External Policies. European Union, 2023. 47 p. URL: https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EXPO_STU(2023)702.570 (дата звернення: 20.09.2026).

15. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про Стратегію кібербезпеки України» : Указ Президента України від 26.08.2021 № 447/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447/2021#Text (дата звернення: 20.09.2026).

16. Смотрич Д. В., Браілко Л. Інформаційна безпека в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2023. Вип. 77, ч. 2. С. 121–127. DOI: 10.24144/2307-3322.2023.77.2.20.

17. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text (дата звернення: 20.09.2026).

18. Про Збройні Сили України : Закон України від 06.12.1991 № 1934-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text (дата звернення: 20.09.2026).

19. Balan S., Balan L., Vorotynskyy V., Rybak I., Tarasiuk V. State information policy in the context of hybrid threats: Legal and political aspects. *Social & Legal Studios.* 2025. Vol. 8, No. 1. P. 166–177. DOI: 10.32518/sals1.2025.166.

20. Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення : Закон України від 23.09.1997 № 538/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/538/97-вр#Text (дата звернення: 20.09.2026).

21. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 20.09.2026).

22. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text (дата звернення: 20.09.2026).

23. Про затвердження Порядку функціонування національної системи реагування на кіберінциденти : Постанова Кабінету Міністрів України від 04.07.2023 № 679. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-2023-%D0%BF#Text (дата звернення: 20.09.2026).

24. Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформації та кіберзахисту державних інформаційних ресурсів, об'єктів критичної інформаційної інфраструктури : Закон України від 27.03.2025 № 4336-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4336-20#Text (дата звернення: 20.09.2026).

25. Діхтієвський П. В. Адміністративно-правове забезпечення захисту персональних даних громадян в умовах воєнного стану. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування.* 2023. № 10. DOI: 10.54929/2786-5746-2023-10-01-15.

26. Semenenko O., Dobrovolskyi U., Sliusarenko M., Levchenko I., Mytchenko S. Legal aspects of the cybertechnology development and the cyberweapon use in the state defence sphere: Global and Ukrainian experience. *Social & Legal Studios.* 2023. Vol. 6, No. 4. P. 192–199. DOI: 10.32518/sals4.2023.192.

Horielova V. Yu. ADMINISTRATIVE AND LEGAL MECHANISM FOR ENSURING THE INFORMATION SECURITY OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF MILITARY AND HYBRID THREATS

This article examines the administrative and legal principles of ensuring Ukraine's information security in the context of military and hybrid threats. It substantiates the need for a comprehensive approach to protecting the national information space, taking into account the specific features of the legal regime of martial law. The article emphasises that contemporary threats encompass disinformation, propaganda, information and psychological operations, cyberattacks, data breaches, interference with the functioning of critical information infrastructure, and emerging risks associated with the use of artificial intelligence. Attention is drawn to the importance of a clear delineation between administrative, legal, organisational, and technical means of ensuring information security, as well as their coordinated implementation by public administration entities. The article also highlights the necessity of strengthening coordination among state authorities, improving procedures for responding to cyber incidents, and developing cyber defence. The conclusion is substantiated that the effectiveness of administrative and legal frameworks depends not only on the regulatory framework but also on the practical capacity of authorised entities to identify, contain, and neutralise information threats in a timely manner. The article develops recommendations for improving the administrative and legal mechanisms for ensuring information security, enhancing the institutional capacity of cyber defence entities, developing inter-agency cooperation, and adapting legal instruments to the evolving dynamics of military and hybrid threats. Particular attention is paid to extending cyber defence requirements to the private sector of critical infrastructure, as well as to introducing independent audits of the effectiveness of administrative and legal measures. The expediency of systematically updating approaches to public administration in the field of information security is substantiated in order to ensure an appropriate balance between the state's security needs and human rights.

Keywords: *information security, legal regime of martial law, cybersecurity, cyber defence, military threats, hybrid threats, critical information infrastructure, entities responsible for ensuring information security, administrative and legal provision.*

Дата першого надходження статті до видання: 06.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 21.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 342.924
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/22

Гуржій Т. О.
https://orcid.org/0000-0002-3348-8298
Державний торговельно-економічний університет

Шатіло В. А.
https://orcid.org/0000-0003-3274-4744
Національний транспортний університет

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ПРИРОДА СУДОВОГО КОНТРОЛЮ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Стаття присвячена здійсненню комплексного теоретико-правового аналізу сутності, ознак, форм та процесуальних механізмів реалізації судового контролю в адміністративному судочинстві України в умовах сучасного реформування правової системи та євроінтеграційних процесів. Актуальність обраної проблематики обумовлена необхідністю пошуку дієвого балансу між повноваженнями органів публічної адміністрації та ефективним судовим захистом прав, свобод і законних інтересів приватних осіб від будь-яких проявів свавілля чиновників.

В статті встановлено, що судовий контроль є самостійною, конституційно визначеною та незалежною функцією судової влади, яка полягає у безперервній та глибокій перевірці діяльності суб'єктів владних повноважень на предмет її повної відповідності загальновизнаному принципу верховенства права. У межах дослідження проведено чітке теоретико-методологічне розмежування поняття судового контролю із суміжними правовими категоріями, такими як класичне правосуддя та внутрішньосистемний судовий нагляд, що дозволило глибше обґрунтувати його специфічну зовнішню спрямованість на захист прав громадян у правовідносинах із державою. Визначено, що цілісний процесуальний механізм здійснення такого контролю має чітку трирівневу структуру, що включає три форми (превентивний (попередній), наступний (подальший) та судовий контроль за виконанням судових рішень), де найбільш проблемною, але водночас критично важливою для збереження авторитету судочинства є саме наступна форма контролю за виконанням судових рішень. На основі узагальнення сучасної правозастосовної практики у роботі виявлено системні проблеми у законодавчому регулюванні, які суттєво знижують ефективність досліджуваного інституту на практиці. Констатовано, що хронічне невиконання або затягування процесу виконання судових рішень органами державної влади нівелює сутність правосуддя. Обґрунтовано конкретні перспективні напрями удосконалення вітчизняного процесуального законодавства, які полягають у максимальній автоматизації процедури накладення фінансових стягнень на недобросовісних посадових осіб та нормативному розширенні практики судових приписів, що дозволить повністю адаптувати українську модель адміністративної юстиції до європейських стандартів.

Ключові слова: *судовий контроль, адміністративне судочинство, виконання судового рішення, форми, механізми, проблеми, перспективи.*

Постановка проблеми. Актуальність вивчення судового контролю в адміністративному судочинстві пов'язана із розбудовою правової держави та триваючим реформуванням судової гілки влади в Україні. У цих умовах особливого значення набуває створення ефективних засобів захисту прав людини від протиправних дій чи бездіяльності органів влади. У відносинах між державою та приватними особами судовий контроль є головним гарантом дотримання законності та принципу верховенства права. Водночас ускладнення публічно-правових відносин та збільшення кількості спорів вимагають системного оновлення та оптимізації існуючих контрольних механізмів.

Євроінтеграційний вектор розвитку України висуває нові вимоги до процесуальних гарантій

© Гуржій Т. О., Шатіло В. А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

прав людини та узгодження національного права зі стандартами Євросоюзу, що робить цю проблему ще більш вагомою. На сьогоднішній день дискусійними у доктрині залишаються питання розмежування судово-процесуальної компетенції, балансу між судовим контролем і самостійністю публічної адміністрації, а також забезпечення обов'язковості виконання рішень суду. З огляду на це, ґрунтовний розгляд інституту судового контролю є надзвичайно важливим як для теорії права, так і для практичного реформування судочинства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дану проблематику досліджували такі науковці як В. Авер'янов, А. Берлач, К. Владовська, Ю. Волкова, Р. Гаврік, О. Дзісяк, В. Кузьмич, К. Кучма, Ю. Легеза, М. Сусак та інші. Водночас, попри значний масив наявних наукових праць, чимало аспектів цієї проблематики досі не носять фрагментарний характер. Зокрема, теоретична сутність, специфіка здійснення, а також межі та конкретні процесуальні форми втілення судового контролю в адміністративному судочинстві залишаються предметом дискусій. Вони вимагають додаткового аналізу в контексті новітніх напрямів розвитку адміністративного права та актуальних тенденцій у практиці адміністративних судів.

Постановка завдання. Метою статті є проведення комплексного теоретико-правового аналізу сутності, ознак, форм та процесуальних механізмів реалізації судового контролю в адміністративному судочинстві України.

Виклад основного матеріалу. Розбудова України як суверенної, демократичної та правової держави нерозривно пов'язана зі створенням дієвих механізмів захисту прав і свобод людини від протиправних посягань, насамперед із боку суб'єктів владних повноважень. В умовах сучасних євроінтеграційних процесів та реформування системи правосуддя особливого значення набуває функціонування адміністративного судочинства. Головним завданням цього інституту є справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав фізичних та юридичних осіб.

Варто наголосити, що на законодавчому рівні дефініція «судового контролю» наразі відсутня. Ця нормативна невизначеність зумовлює наявність розбіжностей у правовій доктрині, де представники правничої науки демонструють суттєве розмаїття підходів до інтерпретації сутності та змістового наповнення вказаної категорії. Так, В. Б. Авер'янов зазначав, що судовий контроль – це «комплексне правове явище, яке відображає як основні риси судової влади, так і ознаки юрисдикційної діяльності органів держави» [1]. У свою чергу, Ю. Волкова наголошує, що «судовий контроль в адміністративному судочинстві є достатньо дієвим інструментом забезпеченням виконання рішення суду у випадку застосування його самим судом» [2].

Кодекс адміністративного судочинства України визначає завдання адміністративного судочинства як «справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень» [3]. В даному контексті варто погодитися з думкою К. Кучми та Ю. Легези, які стверджують, що «такий підхід дає підстави розглядати адміністративний судовий контроль як особливу процесуальну форму зовнішньої перевірки законності владної діяльності у сфері архітектури та містобудування. У матеріальному аспекті цей контроль спрямований на з'ясування того, чи діяли уповноважені органи в межах компетенції, на підставі закону, з дотриманням принципів належного урядування, пропорційності, правової визначеності, рівності та недискримінації. У процесуальному аспекті йдеться про механізм судового реагування на порушення, який охоплює скасування незаконних актів, визнання дій або бездіяльності протиправними, а також зобов'язання суб'єкта владних повноважень вчинити певні дії або утриматися від них» [4].

Отже, враховуючи вище наведене, можна дійти висновку, що у сучасній доктрині адміністративного процесуального права судовий контроль розглядається не просто як сукупність процесуальних дій, а як фундаментальна функція судової влади. Її мета полягає у забезпеченні верховенства права та стримуванні беззаконня з боку суб'єктів владних повноважень. Еволюційний розвиток цього інституту тісно пов'язаний з концепцією розподілу влад і системою стримувань і противаг. В адміністративному судочинстві судовий контроль має специфічну спрямованість. Так, він реалізується у вертикальних правовідносинах (громадянин – держава), де приватна особа є «слабшою стороною». Основними ознаками судового контролю в адміністративному процесі є:

1. Публічно-правовий характер (об'єктом контролю є діяльність органів виконавчої влади, місцевого самоврядування та їхніх посадових осіб).

2. Ініціативність (суд не здійснює контроль за власною ініціативою; підставою завжди є позов чи заява особи, яка вважає свої права порушеними).

3. Імперативність результатів (рішення суду, прийняті в порядку контролю, є обов'язковими до виконання всіма органами державної влади.

4. Специфіка критеріїв оцінки (суд перевіряє правомірність дій адміністративного органу через чіткі вимоги, закріплені в ч. 2 ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України (обґрунтованість, пропорційність, добросовісність тощо)).

Для формування цілісного наукового уявлення про природу досліджуваного явища виникає гостра теоретична необхідність чітко розмежувати категорію судового контролю з такими суміжними юридичними поняттями як правосуддя та судовий нагляд. Поняття правосуддя за своєю суттю є значно ширшим за змістом, оскільки воно охоплює весь комплекс процесуальних дій щодо розгляду, вирішення та остаточного врегулювання юридичного спору по суті з ухваленням підсумкового судового акту. Судовий контроль у цьому контексті виступає складовою правосуддя, яка водночас має тенденцію до виходу за його класичні межі, яскравим прикладом чого є самостійна діяльність суду на стадії реального виконання ухваленого рішення.

У свою чергу, розмежування судового контролю та судового нагляду криється у спрямованості відповідних напрямів юридичного впливу. Судовий нагляд традиційно асоціюється виключно із внутрішньосистемною діяльністю вищих ланок судової системи, які здійснюють перевірку законності, обґрунтованості та справедливості рішень, ухвалених судами нижчих інстанцій у порядку апеляційного та касаційного перегляду. Натомість судовий контроль в адміністративному судочинстві завжди спрямований зовні судової системи і має своїм безпосереднім об'єктом зовнішню правозастосовну та управлінську діяльність органів публічної адміністрації, що підтверджує його особливу правову природу як «зовнішнього правового стабілізатора».

Дослідження зарубіжної практики здійснення судового контролю за виконанням рішень в адміністративних спорах дає змогу виокремити специфічні форми реалізації цього правового інституту. Як зазначають науковці, «у інших державах судовий контроль за виконанням судових рішень у адміністративних справах передусім здійснюється через оцінку судом рішень, дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень на предмет їх спрямованості на виконання судового рішення і через застосування санкцій до суб'єкта, уповноваженого здійснювати виконання судового рішення (штрафу чи сплати компенсаційних виплат на користь фізичної особи), а також через видання адміністративного акта, який зобов'язаний видати орган публічної адміністрації відповідно до рішення суду, самим судом, у разі невиконання судового рішення у адміністративній справі» [5].

Реалізація судового контролю в адміністративному судочинстві забезпечується через конкретні процесуальні форми, які деталізують порядок застосування його контрольних механізмів. На думку А. Берлач, О. Джісяк та М. Сучсак, «до основних форм судового контролю належать:

1. Превентивний (попередній) судовий контроль – здійснюється шляхом надання судом дозволу на вчинення органами публічної адміністрації певних дій, які можуть суттєво вплинути на права і свободи осіб. Прикладом такої форми контролю є розгляд судом справ за зверненням суб'єктів владних повноважень щодо обмеження реалізації права на мирні зібрання, примусового видворення іноземців та осіб без громадянства, надання доступу до приміщень та володінь особи тощо.

2. Наступний (подальший) судовий контроль – здійснюється шляхом перевірки законності та обґрунтованості вже прийнятих рішень або вчинених дій суб'єктів владних повноважень. Ця форма контролю реалізується через розгляд справ щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень.

3. Судовий контроль за виконанням судових рішень – спрямований на забезпечення належного виконання рішень адміністративних судів. Відповідно до ст. 382 Кодексу адміністративного судочинства України, суд, який ухвалив судове рішення в адміністративній справі, має право зобов'язати суб'єкта владних повноважень надати звіт про виконання судового рішення, накласти штраф за невиконання судового рішення тощо» [6].

Особливого значення інститут судового контролю в адміністративному судочинстві набуває під час воєнного стану. Запровадження цього режиму серйозно змінило взаємовідносини між державою та громадянином. Органи військового управління, територіальні центри комплектування, військово-лікарські комісії та місцева влада отримали значно ширші повноваження для захисту національної безпеки. Проте розширення прав державних органів завжди збільшує ризик порушення прав та свобод звичайних громадян. У таких умовах саме судова влада стає головним захисником людини від можливого беззаконня чиновників. Відповідно до конституційних норм, право на судовий захист є абсолютним, і його не можна обмежити навіть під час війни. Через це на адміністративні суди лягає велика відповідальність, а у практиці

з'являються абсолютно нові категорії публічно-правових спорів.

Яскравим прикладом роботи судового контролю у цей період є розгляд справ, де громадяни оскаржують рішення територіальних центрів комплектування та постанови військово-лікарських комісій. Під час розгляду таких справ суди мають ретельно перевіряти, чи дотримано баланс між інтересами оборони держави та правами конкретної людини на здоров'я і справедливу процедуру. Судовий контроль тут не може бути суто формальним, коли суд перевіряє лише підписи на документах. Суддя повинен оцінити обґрунтованість медичних висновків та процедурних рішень за критеріями, що закріплені у ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України. Іншою важливою категорією є спори щодо вилучення майна для потреб армії. У цих справах суд контролює, щоб держава дотримувалася вимог закону про повне відшкодування вартості майна. Специфіка попереднього судового контролю під час війни полягає в тому, що судді мають дуже зважено підходити до зупинення рішень військових органів, аби не нашкодити обороноздатності країни. Отже, судовий контроль в умовах воєнного стану став простішим за своєю логікою, але надзвичайно важливим інструментом, який захищає принципи правової держави під час кризи.

Однак практична реалізація судового контролю в Україні постійно стикається із серйозними правозастосовними та організаційними викликами. Однією з найбільш гострих проблем є масове ігнорування державними органами вимог суду щодо надання звітів про виконання рішень, коли замість реальних дій міністерства та відомства надсилають формальні відписки, посилаючись на відсутність бюджетного фінансування чи організаційні труднощі. Суди, перебуваючи в умовах величезного щоденного навантаження, вкрай рідко застосовують надане їм право накладення штрафів за власною ініціативою, що суттєво знижує загальний превентивний ефект цього інституту.

Цілком виправдано зазначає В. Кузьмич, що «попри очевидний прогрес у правовому регулюванні питань судового контролю, аналіз судової практики засвідчує, що на сьогодні все ще спостерігається значна кількість випадків не виконання судових рішень суб'єктами владних повноважень. Основною причиною виникнення цієї проблеми є недостатній рівень дисциплінованості посадових та службових осіб суб'єктів владних повноважень, на яких покладається безпосередній обов'язок по виконанню судового рішення» [7].

Додаткові ускладнення виникають у сфері визначення точних меж судового втручання у дискреційні повноваження органів влади, оскільки існує постійний ризик підміни судом функцій виконавчих структур, проти чого системно застерігає у своїх постановах Верховний Суд. У цьому контексті визначальне значення має послідовне впровадження практики Європейського суду з прав людини, яка чітко відзначає, що без стадії реального виконання ухваленого рішення право на судовий захист стає нереальним, а виконання акту має розглядатися як невід'ємна частина єдиного судового процесу в розумінні міжнародних стандартів справедливого правосуддя.

Відтак, на нашу думку, перспективні напрями удосконалення інституту судового контролю мають полягати у рішучому посиленні процесуальної відповідальності та цифровізації контрольних процедур. Насамперед вбачається доцільним запровадження механізму автоматизації накладення процесуальних стягнень на посадових осіб за невиконання судових приписів, що дозволить суттєво мінімізувати суб'єктивний людський фактор та усунути необхідність тривалого доказування вини чиновника. Також нагальною потребою є нормативне розширення та уніфікація інституту судових наказів або приписів, які б містили чіткий, покроковий та безальтернативний алгоритм дій для державних органів у випадках тривалого ухилення від виконання рішень адміністративного суду. Комплексна реалізація цих законодавчих заходів дозволить остаточно адаптувати національну модель адміністративної юстиції до суворих європейських стандартів, суттєво підвищить авторитет судової влади та забезпечить реальне, а не декларативне відновлення прав кожного громадянина у його суперечках із державою.

Висновки. Таким чином, на основі вище наведеного можна дійти висновку, що судовий контроль в адміністративному судочинстві постає фундаментальним елементом загальнодержавного контрольного механізму. Його головна функція полягає у забезпеченні режиму законності, утвердженні верховенства права та ефективному захисті прав, свобод і законних інтересів осіб (як фізичних, так і юридичних) у сфері їхньої взаємодії з інститутами публічної адміністрації. Правова реалізація цього інституту спирається на розгалужену систему процесуальних форм. Залежно від стадії адміністративного провадження та часових меж контрольного впливу, доцільно виокремити такі його різновиди, як превентивний (попере-

дній), наступний (подальший) судовий контроль, а також контроль на стадії виконання ухвалених судових рішень. Перспективи підвищення ефективності судового контролю в адміністративному судочинстві безпосередньо пов'язані з якісним оновленням положень Кодексу адміністративного судочинства України. Реалізація вище наведених перспектив дадуть можливість оптимізувати судовий захист прав, свобод і законних інтересів приватних осіб у їхніх відносинах із державою, а також реально утвердити засади верховенства права в Україні.

Список літератури:

1. Авер'янов В.Б. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики. Київ, 2003. 384 с.

2. Волкова Ю. Судовий контроль в адміністративному судочинстві: від теорії до практики. *Концептуальні засади розвитку вітчизняного адміністративного права та процесу: тенденції, перспективи, практика* : колективна монографія. Рига, Латвія : "Baltija Publishing", 2022. 986 с.

3. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#top.

4. Кучма К. С., Легеза Ю. О. Теоретико-методологічні основи судового контролю в адміністративному судочинстві у сфері містобудування. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія.* DOI: https://doi.org/10.32782/npnuola.v38.2026.20.

5. Гаврік Р.О., Владовська К.П. Теоретико-правові та прикладні аспекти здійснення судового контролю за виконанням судових рішень в адміністративних справах. *Аналітично-порівняльне правознавство* : електронне наукове видання. 2025. Випуск 04. С. 144–148. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.2.22.

6. Берлач А.І., Дзісяк О.П., Сусак М.С. Судовий контроль у системі адміністративного судочинства в Україні: теоретико-правові та прикладні аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2025. № 1. С. 594–597. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-1/138.

7. Кузьмич В. В. Судовий контроль за виконанням судових рішень в адміністративному судочинстві України. *Академічні візії*. 2025. Випуск 43. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17579654.

Gurzhii T. O., Shatilo V. A. THE THEORETICAL AND LEGAL NATURE OF JUDICIAL CONTROL IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS IN UKRAINE

This article presents a comprehensive theoretical and legal analysis of the essence, characteristics, forms, and procedural mechanisms of judicial control within the context of administrative proceedings in Ukraine, amidst the ongoing reform of the legal system and the processes of European integration. The relevance of this topic stems from the need to strike an effective balance between the powers of public administration bodies and the robust judicial protection of the rights, freedoms, and legitimate interests of private individuals against any instances of arbitrary conduct by officials.

The article establishes that judicial control constitutes a distinct, constitutionally enshrined, and independent function of the judiciary. It entails a continuous and in-depth review of the activities of public authorities to ensure their full compliance with the universally recognized principle of the rule of law. The study provides a clear theoretical and methodological distinction between the concept of judicial control and related legal categories – such as the administration of justice in the traditional sense and internal judicial oversight – thereby offering a more profound justification for its specific external orientation toward protecting citizens' rights within legal relations involving the state. It has been established that the comprehensive procedural mechanism for exercising such control possesses a clear three-tiered structure, comprising three forms: preventive (preliminary) control, subsequent (follow-up) control, and judicial control over the enforcement of court decisions. Among these, the subsequent form of control over the enforcement of court decisions is the most problematic, yet critically important for upholding the authority of the judiciary. Based on an analysis of contemporary law-enforcement practice, the study identifies systemic issues within the legislative framework that significantly diminish the practical effectiveness of this mechanism. It is noted that the chronic failure – or the undue delay – by public authorities to enforce court decisions undermines the very essence of justice. The study proposes specific, forward-looking avenues for improving domestic procedural legislation, including the maximum automation of the process for imposing financial penalties on non-compliant public officials, as well as the legislative expansion of the use of judicial orders. These measures would facilitate the full alignment of the Ukrainian model of administrative justice with European standards.

Keywords: *judicial control, administrative justice, enforcement of court decisions, forms, mechanisms, problems, prospects.*

Дата першого надходження статті до видання: 06.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 342.9:614.2
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/23

Зима О. Т.
https://orcid.org/0000-0003-4937-871X
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В ПРОЄКТІ КОДЕКСУ УКРАЇНИ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРОСТУПКИ

Чинний Кодекс України про адміністративні правопорушення архаїчний, містить багато вад та недоліків і потребує невідкладних змін. Наразі у Верховній Раді України розглядається проєкт Кодексу України про адміністративні проступки. Це принципово новий документ, який істотно змінює підходи до сутності адміністративної відповідальності, її суб'єктів, системи адміністративних стягнень, порядку вирішення справ про адміністративні правопорушення. Зазнала змін і система адміністративних правопорушень, за вчинення яких встановлено відповідальність. Зміни стосуються і правопорушень у сфері охорони здоров'я. На основі аналізу проєкт Кодексу України про адміністративні проступки та співставлення його положень з нормами медичного законодавства, практикою правозастосування та позиціями вітчизняних науковців автор статті відповідає на питання, наскільки прогресивним є законопроєкт, чи містить він істотні недоліки, і яким чином їх можна усунути.

У роботі досліджено структуру законопроєкту та вказано на недоречність розміщення статей, які встановлюють адміністративну відповідальність за порушення у сфері охорони здоров'я в трьох різних главах. Таке розпорошення статей зумовлено ігноруванням положень Закону України «Про систему громадського здоров'я» та низки інших нормативних актів. Також зазначається, що у 2018 році в Україні розпочалася медична реформа, яка істотно змінила систему правових відносин у сфері здоров'я. З одного боку, це призвело до позитивних наслідків, а з іншого – створило передумови для виникнення нових правопорушень, які раніше були неможливі. Перш за все, йдеться про порушення, пов'язані з телемедициною, а також порушення, які виникають у сфері публічного адміністрування Національної служби здоров'я України. Окрема увага була спрямована на ст. 60 проєкту Кодексу України про адміністративні проступки. Працюючи над цією статтею, розробники законопроєкту мали на меті встановити відповідальність за проступки, пов'язані із наданням медичної допомоги та медичним обслуговуванням, однак у результаті термінологічної плутанини текст статті містить низку внутрішніх протиріч.

Ключові слова: *адміністративна відповідальність, адміністративний проступок, охорона здоров'я, громадське здоров'я, санітарний нагляд, медична допомога.*

Постановка проблеми. Адміністративна відповідальність у сфері охорони здоров'я має істотне значення для забезпечення якісної медичної допомоги та фармацевтичного забезпечення населення, однак КУпАП 1984 року є безнадійно застарілим і малоефективним нормативним актом. Ухвалення нового кодексу на часі. Робота над законопроєктом триває більше року, і перш ніж він буде ухвалений, вважаємо доречним дати науково-правову оцінку його положенням, що стосуються охорони здоров'я в Україні.

Аналіз наукових досліджень. Аналіз наукових досліджень. Питання адміністративної відповідальності у царині охорони здоров'я порушуються в Україні досить давно. Про них згадується в роботах патріарха медичного права України З.С. Гладуна [1], в першому вітчизняному підручнику з медичного права С.Г. Стеценка [2] та й у роботах інших авторів [3]. Однак говорити про системне дослідження проблем адміністративної відповідальності у сфері охорони здоров'я навряд чи можна. Останнє дисертаційне дослідження з цього приводу було завершене М.В. Співак у 2010 році [4]. З того часу в Україні відбулася так звана «медична реформа», її положення та нормативне підґрунтя кілька разів коригували

© Зима О. Т., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

та уточнювали, держава пережила запровадження карантину у національному масштабі, з'явилося близько десяти нових спеціалізованих законів, та й саме законодавство про адміністративну відповідальність у сфері охорони здоров'я зазнало кардинальних змін. До особливої частини другого розділу КУпАП [5] було включено низку нових статей, а старі зазнали істотних змін. За таких обставин нині дисертаційне дослідження М.В. Співак можна розцінювати радше як історичне.

Окремі наукові публікації з'являлися і по тому. Так у статті О. Доценка порушуються проблеми визначення адміністративного правопорушення у царині охорони здоров'я, встановлення його ознак. Також автор висловлює думку стосовно того, що коло проступків, пов'язаних з охороною здоров'я, виходить за межі глави 5 КУпАП, і пропонує віднести до їх числа випуск у продаж нестандартної продукції (ст. 168 КУпАП); передачу замовнику або у виробництво документації, яка не відповідає вимогам стандартів (ст. 169 КУпАП); недодержання стандартів при транспортуванні, зберіганні і використанні продукції (ст. 170) тощо [6, с. 130–131]. Схожі міркування викладені і у статті К. Примакова. Судячи з усього, автор перебував під впливом іще не прийнятого на той час закону «Про систему громадського здоров'я» [7] і враховував окремі положення, які пізніше знайдуть у ньому закріплення. Також у вказаній статті звертається увага на необхідність збільшення розмірів адміністративних штрафів. Говорячи про існуючі штрафи, дослідник зазначає: «Здебільшого вони не відповідають сучасним реаліям та не здатні бути ефективним інструментом державного примусу щодо правопорушників» [8, с. 105].

Позиції, сформульовані у статті О. Доценка, отримали подальший розвиток і у роботі О. Ілюшик, яка пропонує доповнити КУпАП статтею «Порушення обов'язкових вимог, які пред'являються якості медичної допомоги». Причому, на її думку, доцільно, щоб суб'єктами правопорушення виступали не медичні працівники чи фармацевти, а юридичні особи, її керівники, фізичні особи-підприємці [9, с. 31]. С. Книш присвятив своє дослідження розмежуванню різних видів юридичної відповідальності у царині охорони здоров'я [10, с. 47]. Багато уваги приписам, що встановлюють адміністративну відповідальність за проступки у сфері охорони здоров'я, приділено у статті Г. Сарибаєвої [11].

Однак автори як перерахованих, так і не згаданих тут робіт орієнтувались на встановлення меж адміністративної відповідальності в медичній, санітарно-епідемічній та фармацевтичній сферах та аналіз складів правопорушень. Питання доцільності запровадження адміністративної відповідальності за те чи інше правопорушення, якості правових норм, ефективності їх застосування порушувалися фрагментарно, ніби між іншим.

Постановка завдання. Таким чином на момент оприлюднення проєкт нового КУпАП (надалі Законопроєкт) [12], юридична наука не встигла напрацювати чітких та однозначних підходів до широкого кола питань щодо адміністративної відповідальності у царині охорони здоров'я. Тому текст Законопроєкту [13] заслуговує серйозної уваги і ми маємо на меті проаналізувати його положення, що стосуються охорони здоров'я та дати їм юридичну оцінку. Буде зроблена спроба виокремити як вади так і досягнення, однак акцент робиться саме на недоліках Законопроєкту з огляду на надію їх усунення.

Викладення основного матеріалу. Щодо досягнень Законопроєкту, то до їх числа перш за все слід віднести встановлення адміністративної відповідальності юридичних осіб. Ця новація стосується не лише сфери охорони здоров'я але тут вона має особливу вагу. Заслуговує схвалення і істотне уточнення складів правопорушень пов'язаних з обігом лікарських засобів та карантинними обмеженнями. Також автори Законопроєкту переосмислили сутність такого правопорушення як куріння тютюнових виробів у заборонених місцях (ст. 175-1 чинного КУпАП). Нині воно розцінюється як проступок, що посягає на громадський порядок і громадську безпеку. Він полягає у недотриманні певних загальнообов'язкових правил поведінки. В Законопроєкті ж це правопорушення розглядається як посяганням на здоров'я оточуючих, створення ризику заподіяння йому шкоди.

Стосовно недоліків Законопроєкту, то проаналізувати їх в одній статті виявилось неможливо і ми вирішили сконцентруватись лише на трьох з них, а саме на хиби у його структурі, новітніх порушення права, які не потрапили до Законопроєкту, та низці очевидних вад у формулюваннях ст. 60.

Розпочнемо зі структури Законопроєкту. Предметом нашого дослідження є не його будова загалом, а лише підхід до виокремлення глав особливої частини, пов'язаних зі сферою охорони здоров'я та розміщенням у них (розподілом між ними) статей, які встановлюють відповідальність за окремі правопорушення. Щодо глав які нас цікавлять, то у особливій частині Законопроєкті

їх три: (а) глава 1 розділу 4 «Адміністративні проступки *у сфері праці, охорони здоров'я*» містить дев'ять статей та частину іще однієї статті присвячених охороні здоров'я; (б) глава 2 розділу 6 «Адміністративні проступки *у сфері громадського здоров'я*, безпечності та окремих показників якості харчових продуктів, карантину та захисту рослин, ветеринарної медицини» містить дві статті присвячені охороні здоров'я; (в) глава 6 розділу 6 «Адміністративні проступки у *сфері туризму та курортів*» містить частину однієї із статей присвячену охороні здоров'я.

Щодо виокремлення двох глав, одна з яких об'єднує проступки у сфері охорони здоров'я, а інша у сфері громадського здоров'я, то виникає враження ніби автори Законопроєкту перебували під впливом совєтського підходу до санітарного нагляду. За радянських часів охорона здоров'я та забезпечення санітарно-епідеміологічного благополуччя чітко відмежовувались одне від одного. Санітарний нагляд не розглядався як складова охорони здоров'я. Його здійснювала Санітарно-епідеміологічна служба, яка не була пов'язана із органами охорони здоров'я загалом і Міністерством охорони здоров'я зокрема. Її діяльність спрямовувалась на розробку та забезпечення дотримання санітарних норм та правил. Цей орган був одним із самих потужних суб'єктів державного контролю і користувався широким колом повноважень щодо застосування адміністративного примусу (особливо запобіжних заходів та заходів адміністративного припинення). У той час як органи охорони здоров'я здійснювали управління наданням медичної допомоги та забезпеченням ліками громадян, санітарні органи – здійснювали безпосередній контроль за діяльністю юридичних осіб. Нині санітарний нагляд є однією зі складових системи громадського здоров'я.

На перший погляд може скластися враження, що вказаний підхід дає логічне підґрунтя розмістити статті стосовно відповідальності за порушення санітарних норм та карантинних обмежень окремо від інших. Однак проаналізуємо ситуацію більш детально. Традиційно поділ особливої частини деліктних кодексів на складові (глави чи розділи) здійснюється за принципом близькості безпосередніх об'єктів складів правопорушень які до них включені. Така близькість трансформується у так званий «родовий об'єкт правопорушення» – групу однорідних суспільних відносин, що охороняються певним розділом (главою) кодексу.

Відповідно, проступки, об'єднані в одній главі Законопроєкту, повинні мати схожі безпосередні об'єкти складів правопорушень. Постає питання, чи є відносини, на які посягають порушення карантинних обмежень (ст. 168 Законопроєкту), близькими до відносин, на які посягає порушення правил ідентифікації та реєстрації тварин (ст. 177 Законопроєкту), чи до відносин, на які посягає порушення вимог законодавства про захист рослин (ст. 176 Законопроєкту)? На наш погляд, безпосередній об'єкт порушення карантинних обмежень значно ближчий до аналогічного об'єкта складу такого проступку, як, наприклад, порушення вимог закону у сфері охорони здоров'я (ст. 60 Законопроєкту).

Розподіл статей, які встановлюють адміністративну відповідальність за порушення у царині охорони здоров'я, на дві групи (проступки у сфері охорони здоров'я як такі та проступки у сфері громадського здоров'я) з подальшим розміщенням у дві різні глави Законопроєкту видається невиправданим ще й з наступних причин.

По-перше, у Основах законодавства України про охорону здоров'я досить чітко сформульована внутрішня будова вказаної сфери [14]. Її основними елементами є: (а) забезпечення здорових та безпечних умов життя, передусім громадського здоров'я; (б) медична допомога та медичне обслуговування; (в) забезпечення лікарськими засобами; (г) курортна справа; (д) різні види медико-експертної діяльності. До них додатковим комплексним елементом додається забезпечення здоров'я матері та дитини. Таким чином, порушення у сфері громадського здоров'я загалом (ст. 169 Законопроєкту) та карантинних обмежень зокрема (ст. 168 Законопроєкту) є посяганням на суспільні відносини, які є складовою, окремим елементом суспільних відносин у сфері охорони здоров'я.

По-друге, назва глави другої шостого розділу є некоректною. Згідно з законопроєктом, вона звучить як «Адміністративні проступки у сфері громадського здоров'я, безпечності та …», однак переважна більшість адміністративних правопорушень у царині громадського здоров'я містяться у главі першій п'ятого розділу (Адміністративні проступки у сфері праці, охорони здоров'я). Такий висновок можна зробити, співставивши зміст цієї глави із положеннями закону «Про систему громадського здоров'я».

Так, зокрема, ст. 58 Законопроєкту встановлює відповідальність за ухилення від медичного огляду, умови та порядок якого встановлено ст. 45 закону «Про систему громадського здоров'я».

Частина 8 ст. 54 Законопроєкту встановлює відповідальність за порушення вимог законодавства з безпеки та здоров'я працівників на робот, у той час як загальні засади та необхідність

дотримання вимог до умов праці (робочого місця, процесу роботи тощо) встановлені ст. 34 закону «Про систему громадського здоров'я».

Самий очевидний та прямий зв'язок між ст. 38 закону «Про систему громадського здоров'я» та ст. 62 Законопроєкту. Перша з них називається «Захист населення від шкідливого впливу шуму», а другу встановлює відповідальність за порушення вимог щодо здійснення такого захисту.

Статті 63 та 64 Законопроєкту передбачають відповідальність за порушення, пов'язані із тютюнопалінням. І хоча відносини щодо запобігання шкідливого впливу тютюну регулюються окремим законодавчим актом [15], однак системний аналіз ст. 32 Основ законодавства України про охорону здоров'я та ст. 40 закону «Про систему громадського здоров'я» дозволяє зробити висновок, що запобігання негативного впливу тютюнопаління на населення України є складовою системи громадського здоров'я.

Таким чином, глава перша п'ятого розділу Законопроєкту містить п'ять статей, які встановлюють відповідальність за проступки у царині громадського здоров'я, в той час як глава друга шостого розділу містить лише дві. За таких обставин перша зі згаданих глав більше відповідає назві «Адміністративні проступки у сфері громадського здоров'я». Відтак буде доречним перенести статті, які встановлюють відповідальність у сфері громадського здоров'я, із глави 2 розділу 6 до глави 1 розділу 4.

По-третє, принцип розподілу адміністративних проступків між главою першою п'ятого розділу та главою другою шостого розділу є незрозумілим. Закон «Про систему громадського здоров'я» містить перелік медико-санітарних вимог. До них належать вимоги щодо безпечності: (а) водних об'єктів та питної води; (б) атмосферного повітря; (в) ґрунтів та територій населених пунктів; (г) житлових приміщень; (д) умов праці та навчання; (е) тощо. Також у цьому розділі регулюються особливості забезпечення інфекційної, біологічної та радіаційної безпеки і захисту від шуму. Разом з тим відповідальність за порушення вимог законодавства щодо якості води, повітря, приміщень (ст. 169) встановлена у шостому розділі законопроєкту, а відповідальність за порушення вимог до умов праці (ч. 8 ст. 54) та умов захисту від шуму (ст. 62) – у п'ятому. Очевидно, що вказані порушення посягають на однотипні чи, принаймні, досить близькі правовідносини у царині громадського здоров'я.

Завершуючи проблему структури Законопроєкту, слід згадати і про ст. 247 – Порушення вимог щодо санітарної охорони курортів та правил щодо охорони чи використання об'єктів туристичної інфраструктури. Вже зазначалось, що курортна справа це елемент системи охорони здоров'я. Курорт – це «освоєна природна територія на землях оздоровчого призначення, що має природні лікувальні ресурси, необхідні для їх експлуатації, будівлі та споруди з об'єктами інфраструктури, використовується з метою лікування, медичної реабілітації, профілактики захворювань та для рекреації і підлягає особливій охороні» [16].

Зв'язок туризму та курортів проголошений законом «Про туризм» [17], однак на практиці він проглядається дуже слабко. Державну політику у сфері туризму та курортів реалізовує Державне агентство з розвитку туризму України [18]. Однак у складі цього центрального органу виконавчої влади відсутні структурні підрозділи, що спеціалізуються на курортній справі, а на офіційному сайті органу, в рубриці «Діяльність», жодного разу не згадано термін «курорт» [19]. Стратегія розвитку туризму та курортів на період до 2026 року, розроблена Державним агентством з розвитку туризму України, згадує про курорти кілька разів; однак ні серед показників розвитку, ні серед очікуваних результатів реалізації стратегії про курорти не йдеться [20].

Підкреслимо, що порушення вимог санітарної охорони курортів є принципово новим адміністративним проступком, який нині не передбачений ні чинним КУпАП, ні іншими нормативними актами. Відтак ми не певні у доцільності запровадження адміністративної відповідальності за таке порушення. У випадку її встановлення відповідна стаття має міститись поряд із іншими правопорушеннями у сфері охорони здоров'я, особливо з огляду на те, що санітарна охорона у будь-якому разі пов'язана із забезпеченням громадського здоров'я.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що навіть архаїчний та вкрай недосконалий чинний КУпАП об'єднує усі порушення в царині охорони здоров'я у главі п'ятій – «Адміністративні правопорушення в галузі охорони праці і здоров'я населення». Вважаємо, що і надалі усі правопорушення, пов'язані з охороною здоров'я, мають бути зібрані в одній главі Законопроєкту, а саме в главі першій п'ятого розділу, назву якої можна зберегти без змін. Це відповідатиме принципу виокремлення структурних елементів особливої частини деліктного кодексу на основі родових об'єктів складів правопорушень, та забезпечить відповідність положенням медичного законодавства. Передусім йдеться про врахування при-

писів Основ законодавства України про охорону здоров'я і законів «Про систему громадського здоров'я» та «Про курорти».

Друге принципове зауваження стосується новацій у царині охорони здоров'я, які відбулись впродовж останніх десяти років, істотно вплинули на медичне обслуговування та фармацевтичне забезпечення населення, але не знайшли жодного відображення у Законопроєкті. Йдеться про запровадження нової системи фінансування медичної допомоги та медичного обслуговування, яка базується на державних фінансових гарантіях. Не занурюючись у проблематику медичної реформи в Україні, зазначимо, що в першому «реформаційному» законі було передбачено утворення органу виконавчої влади, який має забезпечити реалізацію державної політики з фінансування медичного обслуговування [21]. Цей орган, Національна служба здоров'я України, організовує систему безоплатної медичної допомоги та забезпечення безоплатними лікарськими засобами. Він перебуває у постійних правових відносинах з медичними закладами, лікарями, фармацевтичними компаніями, пацієнтами. Його сфера відання знаходиться на межі медицини, фінансів та фармацевтики. Це створює передумови для різноманітних порушень законодавства у царині його відання. До їх числа можна віднести порушення у обліку обсягів наданої медичної допомоги, відхилення від встановлених нормативів медичного обслуговування, порушення правил оформлення та підписання декларацій із сімейним лікарем, недотримання вимог, які ставляться до надавача медичної допомоги тощо. Цілком логічно, що для протидії таким порушенням Національна служба здоров'я України має бути наділена повноваженнями щодо застосування адміністративного примусу загалом та накладення адміністративних стягнень зокрема. Однак Законопроєкт не передбачив жодного правопорушення у цій сфері. Звичайно, розробка принципово нового складу (складів) правопорушення, та ще й у сфері публічного адміністрування, яка нещодавно сформована «з нуля», є складним завданням, але його вирішення це необхідна передумова забезпечення ефективного медичного обслуговування та забезпечення ліками усього населення України.

Залишилась поза увагою авторів Законопроєкту і порушення у сфері телемедицини. Термін «телемедицина», «телемедичне консультування» на рівні закону вперше згадується в 2017 році [22]. Впродовж певного проміжку часу до цього напрямку медичного обслуговування відносились формально. Такий підхід певною мірою зумовлений наказом Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження нормативних документів щодо застосування телемедицини у сфері охорони здоров'я». Цей документ має дещо пародійний характер і виставляє телемедицину у дивному світлі. Так, згідно з ним, телемедичні консультації надаються лише із спеціального кабінету та відображаються у журналі обліку, який ведеться на паперовому носії і має зберігатись 25 років [23].

Однак, в умовах війни ситуація істотно змінилася. Наказ «Про затвердження Порядку надання медичної та/або реабілітаційної допомоги із застосуванням телемедицини на період дії воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях» [24] створив підґрунтя для телемедичного консультування громадян України навіть на окупованих територіях. З іншого боку, з телемедициною пов'язана низка проблем. Мова йде про надання в Україні телемедичних послуг неліцензованими іноземними компаніями, в Україні, надання послуг з недотримання медико-технічних документів, неможливість перевірки фахової підготовки особи, яка надає телемедичну допомогу, тощо. На наш погляд, питання адміністративної відповідальності за порушення у царині телемедицини потребують окремого регулювання.

На завершення звернемо увагу на ст. 60 Законопроєкту. Її назва – «Порушення вимог закону у сфері охорони здоров'я», хоча, судячи з тексту, автори мають на увазі відповідальність за порушення у сфері медичної допомоги та медичного обслуговування. Передусім висновок ґрунтується на тій обставині, що справи за цією статтею вирішують адміністративні органи у сфері охорони здоров'я, а не, наприклад, органи у сфері якості лікарських засобів.

Перша частина статті встановлює відповідальність за порушення вимог закону у сфері охорони здоров'я, тобто за порушення у сфері громадського здоров'я, медичної допомоги, реабілітаційної допомоги, фармацевтичної діяльності, курортної справи, різних видів медичних експертиз тощо. Таким чином, об'єктивна сторона складу правопорушення є по суті безмежною, а стягнення передбачено одне, незалежно від сутності діяння та його наслідків. Це істотно порушує принцип індивідуалізації стягнення. Безмежність об'єктивної сторони, у свою чергу, порушує принцип правової визначеності. Це вказує на низку якість правової норми. Діючи за логікою авторів Законопроєкту весь КУпАП можна було втиснути у одну статтю: «порушення вимог закону тягне

накладення штрафу». Відтак, введення в дію такої норми є неприпустимим.

Частина 2 ст. 60 встановлює відповідальність за порушення порядку надання медичної допомоги. Її проблема полягає в тому, що термін «порядок надання медичної допомоги» має принаймні два значення. У вузькому сенсі це закріплені підзаконним актом правила діяльності медичного працівника та закладу охорони здоров'я. Прикладами такого акту є Порядок надання первинної медичної допомоги чи Порядок надання спеціалізованої медичної допомоги з застосуванням методу остеоінтегративного протезування. У більш широкому сенсі під порядком надання медичної допомоги слід розуміти комплекс правил здійснення медичного обслуговування з урахуванням системи державних фінансових гарантій (в яких випадках медична допомога надається безоплатно, як призначається лікуючий лікар, впродовж якого строку хворий може перебувати у стаціонарі, яким чином оформлюється рецепт на безоплатні лікарські засоби тощо). Загалом ч. 2 ст. 60 є більш досконалою, ніж ч. 1, і хоча потребує уточнення, однак не має серйозних вад.

Щодо ч. 3 ст. 60 то її зміст зрозумілий фахівцеві у царині медичного права, хоча викличе багато питань у сторонньої особи. Це зумовлено складністю її формулювання. Більш коректно викласти її наступним чином: «Порушення порядку атестації медичних працівників та допуску їх до роботи».

У ч. 4 ст. 60 йдеться про порушення порядку виконання ліцензійних умов у сфері охорони здоров'я, за яке передбачено штраф та позбавлення ліцензії. Якби в приписі йшлося про порушення ліцензійних умов на медичну практику, то до нього не було б жодних запитань. Однак у сфері охорони здоров'я видається сім різних ліцензій. Дві з них видає Міністерство охорони здоров'я, інші п'ять – Державна служба України з лікарських засобів та контролю за наркотиками. Постанови у справах по ст. 60 Законопроєкту виносять адміністративні органи у сфері охорони здоров'я (в нашому випадку МОЗ); однак ситуація, коли один орган видає ліцензії, а інший їх відкликає, прямо протирічить положенням закону «Про адміністративну процедуру». Для зняття цього протиріччя у ч. 4 ст. 60 слід замінити термін «у сфері охорони здоров'я» на «з медичної практики».

Висновки. Таким чином, проєкт Кодексу України про адміністративні проступки містить низку конструктивних новацій. Разом з тим він сильно орієнтований на чинний КУпАП і ігнорує низку положень медичного законодавства. Їх не складно усунути. Зокрема, доцільно зконцентрувати усі статті, що встановлюють відповідальність у сфері охорони здоров'я, в одній главі Законопроєкту, доповнити його принципово новими складами правопорушень, виникнення яких є результатом запровадження в Україні медичної реформи. Також потребують уточнення та приведення у відповідність з медичним законодавством окремі статті, включені до Законопроєкту. Перед усім йдеться про ст. 60, яка є першою спробою у вітчизняному законодавстві встановити адміністративну відповідальність за порушення, пов'язані з наданням медичної допомоги.

Список літератури:

1. Гладун З. С. Державна політика охорони здоров'я в Україні (адміністративно-правові проблеми формування і реалізації) : монографія / З. С. Гладун. Тернопіль : «Економічна думка», 2005. 460 с.

2. Стеценко С. Г., Стеценко В. Ю., Сенюта І. Я. Медичне право України: підручник / За загальною редакцією д. ю. н., професора С. Г. Стеценка. К. : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 507 с.

3. Заварза Т. В. Специфіка юридичної відповідальності медичних працівників. *Медичне право України: правовий статус пацієнтів в Україні та його законодавче забезпечення (генезис, розвиток, проблеми і перспективи вдосконалення)* : матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 17–18 квіт. 2008 р.). Львів : Медицина і право, 2008. С. 119–123. URL: http://medicallaw.org.ua/uploads/media/02_119_01.pdf

4. Співак М. В. Правове регулювання адміністративної відповідальності в галузі охорони здоров'я населення : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07 / Нац. акад внутр. справ. Київ, 2010. 16 с.

5. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7.12.1984. № 8073-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8073-10?find=1&text=%D0%BA%D1%83%D1%80%D0%BE%D1%80%D1%82#Text

6. Доценко А. Адміністративна відповідальності за правопорушення в галузі охорони здоров'я населення. *Адміністративне право та процес*. 2017. № 1. С. 128–132. URL: https://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/1/25.pdf

7. Про систему громадського здоров'я : Закон України від 6.09.2022. № 2573-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2573-20#Text

8. Примаков К. Братішко Н. Адміністративної відповідальності за правопорушення в галузі охорони здоров'я населення. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 2 С. 101–107. DOI: 10.31733/2078-3566-2022-2-101-107

9. Ілюшик О. Адміністративна відповідальність у сфері охорони здоров'я: реалії та напрямки удосконалення. *Роль і значення Основ законодавства України про охорону здоров'я для системи охорони здоров'я і забезпечення прав людини* : збірник наукових статей. Львів : ЛОБФ «Медицина і право». 2022. С. 28–32. URL: https://medcom.unba.org.ua/assets/uploads/Lviv/Zbirnyk.pdf

10. Книш С. Юридична відповідальності за правопорушення в галузі охорони здоров'я населення. *Право і безпека.* 2018. № 4 (71). С. 43–49.

11. Сарибаєва Г. Адміністративне законодавство у сфері охорони здоров'я: стан кодифікованості. *Національний юридичний журнал : теорія і практика*. 2017. № 6. Частина 1. С. 60–62.

12. Проект Кодексу про адміністративні проступки : Картка законопроекту. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44507

13. Кодекс України про адміністративні проступки : проєкт. URL: blob:https://itd.rada.gov.ua/2f8958b5-3335-42e9-93ac-dd59ef7aca5f

14. Основи законодавства України про охорони здоров'я : Закон України від 19.11.1992. № 2801-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12?find=1&text=%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BC%D0%B5#Text

15. Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення : Закон України. 22.09.2005. № 2899-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2899-15#top

16. Про курорти : Закон України. 5.10.2000. № 2026-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2026-14#Text

17. Про туризм : Закон України. 15.09.1995. № 324/95-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80#Text

18. Деякі питання діяльності Державного агентства розвитку туризму : постанова Кабінету Міністрів України. 24.12.2019. № 1162. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1162-2019-%D0%BF#Text

19. Інформація із сайту Державне агентство розвитку туризму України. URL: https://www.tourism.gov.ua

20. Про схвалення Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України. 16.03.2017. № 168-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2017-%D1%80/conv/print#n9

21. Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення : Закон України. 19.10.2017. № 2168-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19#Text

22. Про підвищення доступності та якості медичного обслуговування у сільській місцевості : Закон України. 14.11.2017. № 2206-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2206-19?find=1&text=%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BC%D0%B5#Text

23. Про затвердження нормативних документів щодо застосування телемедицини у сфері охорони здоров'я : Наказ Міністерства охорони здоров'я України. 19.10.2015. № 681. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1400-15#Text

24. Про затвердження Порядку надання медичної та/або реабілітаційної допомоги із застосуванням телемедицини на період дії воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях : Наказ Міністерства охорони здоров'я України. 17.09.2022. № 1695. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1155-22#

Zyma O. T. ADMINISTRATIVE LIABILITY IN THE FIELD OF HEALTH CARE IN THE DRAFT CODE OF UKRAINE ON ADMINISTRATIVE OFFENSES

The current Code of Ukraine on Administrative Offenses is archaic, contains many flaws and shortcomings and needs urgent changes. Currently, the Verkhovna Rada of Ukraine is considering the draft Code of Ukraine on Administrative Offenses. This is a fundamentally new document that significantly changes approaches to the essence of administrative responsibility, its subjects, the system of administrative penalties, the procedure for resolving cases of administrative offenses. offenses for which liability has been established. The changes also apply to health care offenses. Based on the analysis of the draft Code of Ukraine on Administrative Offenses and the comparison of its provisions with the norms of medical legislation, law enforcement practice, and the positions of domestic scientists, the author of the article answers the question of how progressive the draft law is, whether it contains significant shortcomings, and how they can be eliminated.

The paper examines the structure of the draft law and points out the inappropriateness of placing articles that establish administrative responsibility for violations in the field of health care in three different chapters. Such a dispersion of articles is due to ignoring the provisions of the Law of Ukraine «On the Public Health

System» and a number of other regulations. It is also noted that in 2018, a medical reform began in Ukraine, which significantly changed the system of legal relations in the field of health. On the one hand, this led to positive consequences, and on the other hand, it created prerequisites for the emergence of new offenses that were previously impossible. First of all, we are talking about violations related to telemedicine, as well as violations that arise in the field of public administration of the National Health Service of Ukraine. Special attention was paid to Art. 60 of the draft Code of Ukraine on Administrative Offenses. When working on this article, the drafters of the draft law aimed to establish responsibility for misdemeanors related to the provision of medical care and medical care, but as a result of terminological confusion, the text of the article contains a number of internal contradictions.

The article not only reveals the essence of the shortcomings of the draft Code of Ukraine on Administrative Offenses regarding the regulation of administrative liability in the field of healthcare, but also proposes means of overcoming them.

Keywords: *administrative responsibility, administrative misdemeanor, health care, public health, sanitary supervision, medical care, draft law.*

Дата першого надходження статті до видання: 02.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/24

Іщенко Є. М.
https://orcid.org/0009-0007-4029-0320
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ПРАВОВИЙ БАЗИС ЦИФРОВІЗАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ПРОЦЕДУРИ

У науковій статті розглянуто правову основу цифровізації адміністративної процедури. Автор наголошує на важливості розмежування понять «цифровізація», «діджиталізація» та «діджитизація» публічного адміністрування та адміністративної процедури. Зауважено, що в літературі часто ці всі терміни є синонімічними. Запропоновано використовувати термін «цифровізація» як такий, що є більш автентичний до української мови та вжитку. Крім того, надано авторське бачення такого правового феномену як «цифровізація адміністративної процедури». Під неї запропоновано розглядати впровадження інформаційно-комунікаційних технологій (у т.ч. цифрових артефактів, технологій штучного інтелекту) в адміністративне провадження, яке забезпечується правовими, науковими та організаційно-технічними заходами.

Висунуто ідею про багаторівневість правового базису цифровізації адміністративної процедури. Обґрунтовано, що за таких умов він складається із трьох рівнів.

Перший рівень представлений тими правовими актами нормативного та організаційно-розпорядчого характеру, що закладають засади та вектори цифрової трансформації публічного адміністрування в цілому.

Другий рівень правового забезпечення цифровізації адміністративної процедури складають правові акти, які встановлюють можливість та/або необхідність використання інформаційно-комунікаційних технологій в адміністративному провадженні.

Акти, що визначають організаційну складову цифровізації адміністративної процедури, повноваження публічної адміністрації, яка забезпечує процедуру використання ІКТ в адміністративному провадженні, а також, що регламентують функціонування електронних інформаційних систем, мереж тощо, порядок обміну інформацією між адміністративними органами та ін. віднесено до третього рівня правового базису цифровізації адміністративної процедури.

Ключові слова: *адміністративна процедура, цифровізація, правове регулювання, адміністративне провадження, електронні послуги, адміністративний орган, публічне адміністрування*

Постановка проблеми. Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій (далі – ІКТ) впливає не лише на повсякденне життя суспільства, а й пронизує діяльність публічної адміністрації. Процес цифровізації взаємодії публічної адміністрації між собою та приватною особою за останні роки стрімко пришвидшився та виходить на якісно новий рівень. Свідченням цього є зростання України у світовому рейтингу розвитку електронного урядування. З розвитком ІКТ та електронного урядування у науковий вжиток і правові акти увійшли поняття «цифровізація», «діджиталізація» та «діджитизація» публічного адміністрування та адміністративної процедури, що, як свідчить аналіз нормативних приписів та наукових доробок, часто ототожнюються та вживаються як взаємозамінні, а іноді розрізняються. Наведене обумовлює науковий пошук остаточної відповіді на розуміння цих понять та доречності їх однакового застосування з тим або дослідити правове унормування використання ІКТ саме в адміністративно-процедурній діяльності органів публічної влади.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемами становлення та розвитку у правовій площині адміністративної процедури опікувалися низка визнаних вчених-адміністративістів, зокрема, Балакарєва І. М., Бєлікова М. І.,

© Іщенко Є. М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Бойко І. В., Тимощук В. П., Маркова О. О., Школик А. М. та ін. Разом із тим, питання цифровізації публічного адміністрування підіймалися у роботах Битяк О. В., Георгієвського Ю. В., Ковтун М. І., Лученка Д. В., Соловйової О. М. Поряд із цим дослідження архітектури правового регулювання саме цифровізації адміністративної процедури є недостатнім та малоактивним.

Постановка завдання. Мета статті полягає у тому, щоб на підставі положень чинних законодавчих актів окреслити правовий базис цифровізації адміністративної процедури задля встановлення його системи та змісту.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукових робіт вітчизняних та закордонних експертів у царині цифровізації публічного управління та його правового регулювання надає підстави нам для розгляду «цифровізації адміністративної процедури» як впровадження інформаційно-комунікаційних технологій (у т.ч. цифрових артефактів, технологій штучного інтелекту) в адміністративне провадження, яке забезпечується правовими, науковими та організаційно-технічними заходами.

Правове підґрунтя цифровізації адміністративної процедури складає чимало нормативно-правових актів, що були ухвалені відповідними суб'єктами нормотворення за останнє десятиріччя. Як відзначає Соловйова О. М. «… за останні роки в Україні прийнято низку важливих правових актів, зміст яких свідчать про трансформацію відносин у сфері публічного адміністрування, зокрема адміністративної процедури в електронну форму. Цифровізація з деталізацією адміністративної процедури, починаючи від звернення, реєстрації заяви та прийняття акта і його реалізації, створюють умови для максимального скорочення впливу суб'єктивних чинників на прийняття рішення, усунення зловживань чи необґрунтованих зволікань або відмов. Безперечно наявність такого законодавства є важливим кроком в удосконаленні взаємодії держави-особи (людини), та створенні відкритих зрозумілих, а подекуди звичних простих алгоритмів покрокової адміністративної процедури» [1]. Ми цілковито підтримуємо позицію дослідниці та підкреслимо, що хоча питання цифровізації адміністративного провадження досить ґрунтовно віднайшло свого закріплення на рівні профільного закону – Закону України «Про адміністративну процедуру» від 17.02.2022 № 2073-IX (далі – ЗАП) [2], існує й інший правовий масив, що включає акти різної юридичної сили, що прямо чи опосередковано врегульовують цифровізацію адміністративного провадження.

Здійснений науковий аналіз нормативного масиву надає можливість стверджувати про існування кількох рівнів правового унормування використання ІКТ публічною адміністрацією, зокрема й в адміністративному провадженні.

Перший рівень складають правові акти, котрі визначають вектори розвитку ІКТ та їх застосування в діяльності органів публічного адміністрування.

Так, Національна програма інформатизації від 01.12.2022 № 2807-IX визначає особливості реалізації державної політики у сфері інформатизації для забезпечення потреб та розвитку інформаційного суспільства, впровадження інформаційно-комунікаційних та цифрових технологій та спрямована на забезпечення: 1) розробки, впровадження та застосування інформаційно-комунікаційних технологій у державному управлінні, місцевому самоврядуванні та суспільному житті; 2) реалізації та впровадження заходів, спрямованих на розвиток електронного урядування та електронної демократії; 3) створення та розвитку системи державних інформаційних ресурсів; 4) рівного доступу до інформаційно-комунікаційних технологій та підвищення рівня освіченості громадян з питань інформаційно-комунікаційних технологій; 5) удосконалення процедури надання публічних (електронних публічних) послуг; 6) організації інформаційної взаємодії державних органів та органів місцевого самоврядування за допомогою електронного документообігу; 7) створення систем інформаційної та аналітичної підтримки діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування; 8) підвищення ефективності вітчизняного виробництва шляхом використання інформаційно-комунікаційних та цифрових технологій; 9) створення умов для розвитку господарської діяльності у сфері інформатизації [3].

Іншим актом – Державною Стратегією регіонального розвитку на 2021–2027 роки, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 року № 695 визначається засади розвитку муніципалітетів в умовах війни та цифрової трансформації. У ній окреслено вектори подолання негативних наслідків, пов'язаних із війною, які включають в себе різні сфери суспільного життя громади, а також визначено стратегічні цілі та завдання, серед яких в межах нашого дослідження, виокремимо наступні: 1) надання адміністративних послуг та послуг у сфері соціального захисту через онлайн-сервіси громадянам України, які проживають у населених пунктах, що розташовані на лінії розмежування;

2) забезпечення: а) цифровізації системи надання послуг у сфері соціального захисту; б) оприлюднення органами місцевого самоврядування та обласними державними (військовими) адміністраціями публічної інформації у формі відкритих даних на Єдиному державному веб-порталі відкритих даних (data.gov.ua); підвищення рівня цифрової грамотності населення, зокрема шляхом створення можливостей для навчання на Єдиному державному веб-порталі цифрової освіти «Дія. Освіта»; в) впровадження системи електронного отримання документів та забезпечення можливості звернення за послугами у сфері соціального захисту через онлайн-сервіси; 3) розвиток мереж доступу до високошвидкісного Інтернету в усіх населених пунктах; 4) сприяння: а) модернізації інфраструктури електронних комунікацій з метою мінімізації безпекових ризиків та забезпечення роботи електронних комунікаційних мереж незалежно від централізованого постачання електроенергії; б) операторам електронних комунікацій в доступі до об'єктів будівництва, транспорту, електроенергетики та оренді державного і комунального майна з метою розміщення технічних засобів електронних комунікацій, у відведенні земельних ділянок для розгортання електронних комунікаційних мереж та/або їх інфраструктури тощо; 5) проведення реінжинірингу адміністративних та інших публічних послуг та ін. [4].

Відзначимо, що до першого рівня правового забезпечення входять й акти організаційно-розпорядчого характеру. Прикладом такого акту є Стратегія цифрової трансформації соціальної сфери, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України 28.10.2020 р. № 1353-р. Її метою визначалося «забезпечення європейських стандартів функціонування інституцій соціального захисту, надання послуг соціального характеру, фінансової стабільності соціальної сфери, підвищення її прозорості та оптимізації її адміністративних видатків» [5]. Нею було встановлено необхідність створення Єдиної інформаційної системи соціальної сфери (далі – ЄІССС), яка враховує новітні інформаційні та управлінські технології, єдині сучасні стандарти якості обслуговування громадян, з можливістю прийняття ефективних організаційних і структурних рішень. Задля цього були заплановані певний комплекс заходів, серед яких: 1) створення в ЄІССС підсистеми «Єдиний соціальний процесинг» для забезпечення автоматизації звернень громадян, пов'язаних з наданням соціального захисту (розгляд звернень, формування відповідних електронних документів, призначення виплати, зміна умов надання, перерахунки тощо); 2) забезпечення на базі ЄІССС можливості обслуговування громадян незалежно від їх зареєстрованого місця проживання; 3) створення на Єдиному державному веб-порталі електронних послуг «Портал Дія» Єдиного соціального веб-порталу як підсистеми ЄІССС для забезпечення дистанційного доступу громадян до всіх послуг, що надаються інституціями соціального захисту, зокрема осіб, які мають порушення зору, слуху, опорно-рухового апарату, мовлення та інтелектуального розвитку, а також різні комбінації порушень, з дотриманням вимог ДСТУ ISO/IEC 40500:2015 Інформаційні технології. Настанова з доступності веб-контенту W3C (WCAG) 2.0» [5].

Другий рівень правового забезпечення цифровізації адміністративної процедури, на наше переконання, складають правові акти, які встановлюють можливість та/або необхідність використання ІКТ в адміністративному провадженні.

Першочергово таким актом є ЗАП. Так, його частина перша статті 39, частина друга статті 41, частина друга статті 40, стаття 81, частина перша та п'ята статті 51, частина четверта статті 54, частина десята статті 67, стаття 75, частина тертя статті 98 гарантують приватній особі право:

1) звертатися із заявою в електронній формі до адміністративного органу;

2) подавати таку заяву в електронній формі, у тому числі з використанням Єдиного державного вебпорталу електронних послуг;

3) підписувати заяву з використанням електронного підпису, якщо інше не встановлене законодавством;

4) звертатися із скаргою в електронній формі на стадії адміністративного оскарження;

5) ознайомлюватися з матеріалами справи, робити з них витяги, знімати копії, у тому числі з використанням технічних засобів;

6) мати віддалений доступ у режимі реального часу до всіх матеріалів справи, що зберігаються в електронній формі;

7) надавати пояснення та/або зауваження в режимі відеоконференції поза межами приміщення адміністративного органу;

8) під час слухань проводити фотозйомку, відео- та аудіозапис з використанням портативних відео- та аудіотехнічних засобів без отримання окремого дозволу адміністративного органу, з урахуванням обмежень, встановлених законом;

9) отримувати адміністративний акт, попередження про застосування заходів впливу, рішення за скаргою на адресу електронної пошти.

Своєю чергою, окремі положення ЗАП уповноважують адміністративний орган використовувати ІКТ задля:

1) надсилання запрошення електронною поштою;

2) здійснення електронної інформаційної взаємодії;

3) засвідчування витягу з відповідного національного електронного інформаційного ресурсу, розпорядником (держателем) якого є інший адміністративний орган;

4) забезпечення учасникам адміністративного провадження безоплатний віддалений доступ у режимі реального часу до всіх матеріалів справи, що зберігаються в електронній формі, у тому числі з використанням засобів Єдиного державного вебпорталу електронних послуг;

5) розміщення повідомлення про початок адміністративного провадження невідкладно на своєму офіційному веб-сайті, у разі якщо адресат та/або заінтересована особа невідомі;

6) користування даними відповідних національних електронних інформаційних ресурсів, які визначаються засобами доказування в адміністративній справі;

7) забезпечення технічної можливості надати особі свої пояснення та/або зауваження в режимі відеоконференції поза межами приміщення адміністративного органу, крім випадків, якщо присутність особи згідно із законом є обов'язковою;

8) фіксування технічними засобами відео- та звукозапису відеоконференції, у випадку, якщо про таке клопотала особа, яка бере у ній участь;

9) збереження відео- та/або звукозапису відеоконференції у встановленому ним (адміністративним органом) порядку протягом строку, передбаченого для оскарження рішення в такій справі, з подальшою передачею цих матеріалів до відповідного архіву;

10) проведення під час огляду на місці або огляд речей фотозйомки, відеозапису, здійснення електронного копіювання доказів;

11) розміщення повідомлення про початок адміністративного провадження з великою кількістю осіб та про суть справи в медіа та/або на своєму офіційному веб-сайті;

12) вжиття заходів для розгляду справ в автоматичному режимі;

13) прийняття адміністративного акту в електронній формі;

14) надсилання на адресу електронної пошти чи передачі з використанням інших засобів телекомунікаційного зв'язку адміністративного акту, рішення за скаргою, попередження про застосування заходів впливу;

15) доведення до відома адміністративного акту, що стосується великої кількості осіб через його (адміністративного органу) офіційний вебсайт та/або шляхом публікації у друкованих медіа із зазначенням суті рішення, порядку ознайомлення з актом та порядку його оскарження;

16) опублікування на своєму офіційному вебсайті із дотриманням вимог Закону України «Про захист персональних даних» інформацію щодо практики розгляду та вирішення скарг.

У деяких випадках ЗАП має бланкетні норми, що відсилають до правоположень вміщених в інших нормативних актах.

Наприклад, статті 39, 70 ЗАП відсилає нас до Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22.05.2003 № 851-IV, у якому визначено основні організаційно-правові засади електронного документообігу та використання електронних документів.

Відповідно до його положень електронним документом є «документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа. Електронний документ може бути створений, переданий, збережений і перетворений електронними засобами у візуальну форму». Для ідентифікації автора електронного документа може використовуватися електронний підпис. Для підтвердження достовірності походження та цілісності електронного документа може використовуватися електронна печатка. Накладанням електронного підпису та/або електронної печатки завершується створення електронного документа. Надано у цьому Законі також й поняття електронного документообігу (обігу електронних документів) як сукупності «процесів створення, оброблення, відправлення, передавання, одержання, зберігання, використання та знищення електронних документів, які виконуються із застосуванням перевірки цілісності та у разі необхідності з підтвердженням факту одержання таких документів. Відправлення та передавання електронних документів здійснюються автором або посередником в електронній формі за допомогою засобів інформаційних, електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем або шляхом відправлення електронних носіїв, на яких записано цей документ» [6].

Задля тлумачення положень статей 40, 41, 71 ЗАП необхідно звернутися до приписів Закону України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» від 05.10.2017 № 2155-VIII,

який надає визначення таким термінам, які мають значення при здійсненні адміністративного провадження з використанням ІКТ як «електронний підпис», «електронна печатка», «кваліфікований електронний підпис», «електронні данні», «електронна ідентифікація», «електронна довірча послуга», «електронна послуга», «автентифікація». Автентифікацією визнається електронний процес, що дає змогу підтвердити електронну ідентифікацію фізичної, юридичної особи, інформаційної або інформаційно-комунікаційної системи та/або походження та цілісність електронних даних. Електронним підписом є електронні дані, що додаються до інших електронних даних або логічно з ними пов'язуються і використовуються підписувачем як підпис [7].

Не можна оминути увагою й Закон України «Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг», який був ухвалений ВРУ пізніше за попередній, а саме 15.07.2021 року. Ним встановлено «засади надання електронних публічних послуг, публічних послуг, комплексних електронних публічних послуг, автоматичного режиму надання електронних публічних послуг» [8]. Під електронною публічною послугою розуміється «послуга, що надається органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями, які перебувають в їх управлінні, у тому числі адміністративна послуга (у тому числі в автоматичному режимі), яка надається з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем на підставі заяви (звернення, запиту), поданої в електронній формі з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем (у тому числі з використанням Єдиного державного веб-порталу електронних послуг), або без подання такої заяви (звернення, запиту)». Автоматичним режимом надання електронної публічної послуги визнається «надання електронної публічної послуги програмними засобами інформаційно-телекомунікаційних систем, без додаткового опрацювання суб'єктом надання електронної публічної послуги у режимі реального часу або з відкладальною умовою на підставі заяви (звернення, запиту) суб'єкта звернення, у тому числі поданої в електронній формі з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем (у тому числі з використанням Єдиного державного веб-порталу електронних послуг)» [8].

Наведені вище приписи закону кореспондують положенням статті 62 ЗАП. Проте на відміну від Закону України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» до Закону України «Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг» не було внесено змін у зв'язку із прийняттям ЗАП.

Положення статей 35, 40, 41, 53, 69 ЗАП передбачають використання національних електронних інформаційних ресурсів в адміністративному провадженні, тому для розуміння їх сутності слід звернутися до Закону України «Про основні засади кібербезпеки України» від 05.10.2017 № 2163-VIII у якому національні електронні інформаційні ресурси – це «систематизовані електронні інформаційні ресурси, які містять інформацію незалежно від виду, змісту, форми, часу і місця її створення (включаючи публічну інформацію, державні інформаційні ресурси та іншу інформацію), призначену для задоволення життєво важливих суспільних потреб громадянина, особи, суспільства і держави». Під електронними інформаційними ресурсами розуміється «будь-яка інформація, що створена, записана, оброблена або збережена у цифровій чи іншій нематеріальній формі за допомогою електронних, магнітних, електромагнітних, оптичних, технічних, програмних або інших засобів»[9].

Третій рівень правового базису складають акти, які: визначають організаційну складову цифровізації адміністративної процедури, повноваження публічної адміністрації, яка забезпечує процедуру використання ІКТ в адміністративному провадженні; регламентують функціонування електронних інформаційних систем, мереж тощо, порядок обміну інформацією між адміністративними органами та ін.

Висновки. Все вищенаведене свідчить про те, що розгляд правового базису цифровізації адміністративної процедури виключно у площині ЗАП як профільного нормативного акту не видається таким, що відповідає сучасному стану правового регулювання використання ІКТ в діяльності адміністративного органу та під час здійснення ним адміністративного провадження. Саме тому багаторівневість правового базису, що запропонована нами, надасть можливість до розуміння як векторів розвитку цифровізації публічного адміністрування, так і тих цифрових інструментів, що вже впроваджені на загальнодержавному та місцевому рівнях.

Список літератури:

1. Соловйова О. М. Цифрові тренди законодавства у сфері адміністративної процедури. International scientific conference (Riga, November 17, 2023). Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2023. DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-369-9-18
2. Про адміністративну процедуру : Закон України від 17.02.2022 № 2073-IX . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#top
3. Національна програма інформатизації : Закон України від 01.12.2022 № 2807-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-20#Text
4. Державна Стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 : Постанова Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 року № 695. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text
5. Стратегія цифрової трансформації соціальної сфери : Розпорядження Кабінету Міністрів України 28.10.2020 р. № 1353-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1353-2020-%D1%80#Text
6. Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22.05.2003 № 851-IV URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text
7. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги : Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text
8. Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг : Закон України від 15.07.2021 №1689-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1689-20#Text
9. Про основні засади кібербезпеки України : Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text

Ishchenko Ye. M. LEGAL BASIS OF DIGITALIZATION OF THE ADMINISTRATIVE PROCEDURE

This article examines the legal basis of digitalization of the administrative procedure. The author emphasizes the importance of distinguishing the concepts of «цифровізація», «діджиталізація», and «діджитизація» of public administration and the administrative procedure (three Ukrainian terms denoting related but distinct notions of digital transformation, with no single-word English equivalents capturing the distinction). It is noted that in the literature these terms are often used synonymously. It is proposed to use the term «цифровізація» as being more authentic to the Ukrainian language and its usage. In addition, the author offers his own vision of such a legal phenomenon as the digitalization of the administrative procedure. It is proposed to understand it as the introduction of information and communication technologies (including digital artifacts and artificial intelligence technologies) into administrative proceedings, ensured by legal, scientific, and organizational-technical measures.

The idea of the multi-level nature of the legal basis of digitalization of the administrative procedure is put forward. It is substantiated that, under these conditions, it consists of three levels.

The first level comprises those legal acts of a normative and organizational-executive nature that establish the foundations and set the direction of digital transformation of public administration as a whole.

The second level of legal support for the digitalization of the administrative procedure consists of legal acts that establish the possibility and/or necessity of using information and communication technologies in administrative proceedings.

Acts defining the organizational component of the digitalization of the administrative procedure and the powers of the public administration that ensures the procedure for using ICT in administrative proceedings, as well as acts regulating the functioning of electronic information systems, networks, etc., and the procedure for exchanging information between administrative bodies, among others, are assigned to the third level of the legal basis of digitalization of the administrative procedure.

Examining the legal framework for the digitalization of administrative procedures strictly through the lens of the Law on Administrative Procedure (LAP) as a specialized legislative act fails to reflect the current state of legal regulation governing ICT use in administrative activities and proceedings. Therefore, our proposed multi-level legal framework offers valuable insights into both the future trajectories of public administration digitalization and the digital tools already deployed at the national and local levels.

Keywords: *administrative procedure, digitalization, legal regulation, administrative proceedings, electronic services, administrative body, public administration.*

Дата першого надходження статті до видання: 02.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 342.9:35.08(477)
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/25

Коросташівець І. М.
https://orcid.org/0000-0002-5691-2370
Державна кримінально-виконавча служба України
Інституту професійного розвитку Пенітенціарної академії України

Барахта В. В.
https://orcid.org/0000-0003-2627-8839
Державна кримінально-виконавча служба України
Інституту професійного розвитку Пенітенціарної академії України

БАЛАНС ПУБЛІЧНОГО ІНТЕРЕСУ ТА ПРАВ ОСІБ РЯДОВОГО І НАЧАЛЬНИЦЬКОГО СКЛАДУ ПІД ЧАС ПРОХОДЖЕННЯ СЛУЖБИ В ДЕРЖАВНІЙ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧІЙ СЛУЖБІ УКРАЇНИ

У статті досліджено правові засади забезпечення балансу між публічним інтересом та правами осіб рядового і начальницького складу під час проходження служби в Державній кримінально-виконавчій службі України, визначено особливості співвідношення спеціального характеру служби та встановлених державою правових і соціальних гарантій. Обґрунтовано, що публічний інтерес у відповідних службових правовідносинах пов'язаний із належним і безперервним виконанням визначених законом завдань Державної кримінально-виконавчої служби України, забезпеченням законності, правопорядку та безпеки під час виконання кримінальних покарань і не може ототожнюватися з організаційними потребами окремого органу чи установи або управлінським рішенням конкретного керівника. Встановлено, що особливий характер служби зумовлює можливість передбачених законом обмежень прав осіб рядового і начальницького складу, однак не допускає їх невиправданого або непропорційного звуження.

Систематизовано критерії забезпечення балансу публічного інтересу та прав осіб рядового і начальницького складу, до яких віднесено наявність належної правової підстави, визначеність службово зумовленої публічної мети, об'єктивну службову необхідність, пропорційність службового заходу та його наслідків, обґрунтованість рішення, процедурну справедливість, збереження гарантованої основи прав і компенсаційних гарантій, а також контрольованість управлінського рішення та можливість відновлення порушеного права.

Узагальнення судової практики дало змогу виокремити проблеми забезпечення відповідного балансу у сфері грошового забезпечення та соціальних гарантій, дисциплінарної відповідальності і службових розслідувань, кадрових рішень, організаційно-штатних змін та припинення служби. Обґрунтовано необхідність удосконалення правового регулювання шляхом конкретизації підстав прийняття рішень, що впливають на права осіб рядового і начальницького складу, визначення меж управлінських повноважень керівника, посилення вимог до обґрунтованості таких рішень та процедурних гарантій їх прийняття й оскарження.

Ключові слова: *публічний інтерес, права осіб рядового і начальницького складу, Державна кримінально-виконавча служба України, проходження служби, службові правовідносини, управлінське рішення, правові гарантії, службова необхідність.*

Постановка проблеми. Проходження служби в Державній кримінально-виконавчій службі України пов'язане з виконанням особами рядового і начальницького складу завдань, що мають особливе суспільне та державне значення, і передбачає підвищені вимоги до дисципліни, професійної поведінки, готовності діяти в умовах службового ризику та дотримання встановлених законодавством обмежень. Специфіка такої служби об'єктивно зумовлює пріоритетність

© Коросташівець І. М., Барахта В. В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

належного виконання функцій держави у сфері виконання кримінальних покарань, забезпечення правопорядку та безпеки в установах виконання покарань і слідчих ізоляторах. Водночас особливий характер служби не позбавляє осіб рядового і начальницького складу належних їм прав та не може сам по собі слугувати достатньою підставою для їх невиправданого обмеження.

У процесі проходження служби необхідність забезпечення публічного інтересу може зумовлювати встановлення спеціальних вимог до службової поведінки, режиму служби, переміщення, виконання наказів, дотримання службової дисципліни та інших складових службових правовідносин. Такі особливості актуалізують питання щодо допустимих меж втручання у права осіб рядового і начальницького складу, обґрунтованості відповідних обмежень та наявності належних правових гарантій їх реалізації і захисту. Особливої ваги набуває визначення критеріїв, за яких рішення, прийняте в інтересах служби, відповідатиме вимогам законності, обґрунтованості та пропорційності й водночас не призводитиме до необґрунтованого звуження прав особи.

Проблема ускладнюється тим, що правове регулювання проходження служби в Державній кримінально-виконавчій службі України поєднує спеціальні норми, загальні засади публічної служби та правові гарантії особи, тоді як забезпечення їх узгодженого застосування безпосередньо впливає на правомірність кадрових і організаційно-управлінських рішень. За таких обставин актуальним є визначення правових засад забезпечення балансу між публічним інтересом, пов'язаним із належним функціонуванням Державної кримінально-виконавчої служби України, та правами осіб рядового і начальницького складу під час проходження служби, а також встановлення критеріїв допустимості їх обмеження і належних механізмів правового захисту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика правового регулювання проходження служби в Державній кримінально-виконавчій службі України представлена у сучасних дослідженнях за кількома взаємопов'язаними напрямами. Н. О. Томков [11] звертає увагу на проблеми нормативної визначеності окремих складових службових правовідносин та необхідність удосконалення їх правового регулювання. В. В. Карелін [12] досліджує правове забезпечення проходження служби в Державній кримінально-виконавчій службі України в умовах воєнного стану, акцентуючи увагу на особливостях відповідного нормативного регулювання та напрямах його вдосконалення.

Окремі організаційно-правові аспекти проходження служби досліджує О. Г. Михайлик [13], зосереджуючи увагу на правовому забезпеченні службової діяльності в слідчих ізоляторах Державної кримінально-виконавчої служби України. Д. В. Кисельов [14] аналізує встановлені для персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України заборони та обмеження як складову його спеціального правового статусу. Н. М. Свириденко [15] комплексно досліджує правовий і соціальний захист персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України, розглядаючи відповідні гарантії у взаємозв'язку з особливим характером службової діяльності.

М. С. Пузирьов та І. В. Боднар [16] розкривають правоохоронні функції в діяльності персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України, що має значення для розуміння публічно-правової спрямованості виконуваних ним завдань. Г. П. Залуговська [17] досліджує особливості нормативно-правового забезпечення службової дисципліни в органах та установах Державної кримінально-виконавчої служби України, приділяючи увагу правовим засадам її забезпечення та проблемам відповідного нормативного регулювання.

Наявні наукові праці розкривають окремі аспекти правового забезпечення проходження служби, спеціального правового статусу персоналу, встановлених для нього заборон та обмежень, правового і соціального захисту, реалізації правоохоронних функцій та забезпечення службової дисципліни. Водночас потребує подальшого опрацювання комплексний підхід до забезпечення балансу між публічним інтересом та правами осіб рядового і начальницького складу під час проходження служби в Державній кримінально-виконавчій службі України. Зокрема, недостатньо конкретизованими залишаються критерії оцінювання рішень, що впливають на правове становище таких осіб, з позицій їх правової підстави, публічної мети, службової необхідності, пропорційності, обґрунтованості, дотримання встановленої процедури та можливості ефективного захисту і відновлення порушених прав.

Постановка завдання. Мета статті полягає у визначенні правових засад забезпечення балансу між публічним інтересом та правами осіб рядового і начальницького складу під час проходження служби в Державній кримінально-виконавчій службі України, виявленні проблем правового регулювання відповідних службових правовідно-

син, систематизації критеріїв оцінювання рішень, що впливають на реалізацію прав таких осіб, та обґрунтуванні напрямів удосконалення правового регулювання проходження служби.

Виклад основного матеріалу дослідження. Правова природа службових правовідносин у Державній кримінально-виконавчій службі України (далі – ДКВС України) визначається поєднанням публічно-правового характеру виконуваних державою завдань та спеціального правового статусу осіб, які забезпечують їх реалізацію. Вихідне значення мають положення Конституції України, відповідно до яких права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а органи державної влади та їх посадові особи зобов'язані діяти на підставі, в межах повноважень та у спосіб, передбачені Конституцією і законами України [1]. Отже, реалізація публічних функцій держави не може розглядатися відокремлено від обов'язку забезпечувати права людини.

Спеціальним нормативним підґрунтям відповідних правовідносин є Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», яким на ДКВС України покладено завдання щодо здійснення державної політики у сфері виконання кримінальних покарань. Діяльність ДКВС України ґрунтується, зокрема, на принципах законності, поваги та дотримання прав і свобод людини та громадянина, гуманізму, єдиноначальності та відкритості для демократичного цивільного контролю [2]. Зміст окреслених положень дає підстави розглядати публічний інтерес у службових правовідносинах ДКВС України як нормативно зумовлену потребу в належному та безперервному виконанні покладених на службу завдань, забезпеченні законності, правопорядку і безпеки під час виконання кримінальних покарань. При цьому публічний інтерес не може ототожнюватися з організаційними потребами окремого органу чи установи або суб'єктивним баченням службової доцільності конкретним керівником.

Забезпечення публічного інтересу безпосередньо пов'язане зі спеціальним статусом осіб рядового і начальницького складу. Законодавець визначає службу в ДКВС України як державну службу особливого характеру та встановлює для відповідних осіб спеціальні вимоги й обмеження, одночасно передбачаючи їх правовий і соціальний захист [2]. Отже, особливий характер служби виявляється не лише у підвищених вимогах до виконання службових обов'язків, а й у необхідності забезпечення відповідних правових гарантій.

Публічно-правова спрямованість статусу особи простежується вже на етапі виникнення службових правовідносин. Особи, вперше прийняті на службу, складають Присягу на вірність Українському народові, зобов'язуючись неухильно додержуватися Конституції та законів України і під час виконання службових обов'язків не допускати порушень прав і свобод людини та громадянина [3]. Водночас належне виконання службових повноважень забезпечується системою службової підготовки, спрямованої на закріплення та оновлення необхідних знань, умінь і навичок з урахуванням специфіки службової діяльності [4].

Набуття спеціального службового статусу не означає втрати особою конституційних прав або можливості їх довільного звуження з посиланням на інтереси служби. Конституція України гарантує право на працю, відпочинок, соціальний захист та інші права, а їх обмеження допускається лише на конституційно визначених підставах [1]. Тому спеціальний статус осіб рядового і начальницького складу зумовлює особливий порядок реалізації окремих прав, але не усуває їх конституційної природи.

Таким чином, публічний інтерес і права особи у службових правовідносинах ДКВС України не є взаємовиключними правовими категоріями. Публічний інтерес зумовлює встановлення спеціального режиму проходження служби, додаткових обов'язків та передбачених законом обмежень, тоді як права особи визначають юридичні межі реалізації щодо неї владних повноважень. Відповідно, належне виконання завдань ДКВС України не може обґрунтовувати безумовну перевагу інтересів служби над правами особи, а потребує забезпечення їх такого співвідношення, за якого встановлені службові вимоги не призводять до невиправданого або непропорційного обмеження прав осіб рядового і начальницького складу.

Питання забезпечення балансу публічного інтересу та прав осіб рядового і начальницького складу набуває практичного значення під час прийняття конкретних рішень щодо проходження служби. Аналіз судової практики свідчить, що найбільш виразно відповідні проблеми виявляються у сфері грошового забезпечення, реалізації соціальних гарантій, застосування дисциплінарної відповідальності, проведення службових розслідувань, припинення службових правовідносин та здійснення належного розрахунку при звільненні. Виникнення таких спорів засвідчує складність узгодження організаційних потреб служби та реалізації управлінських повноважень керів-

ників із необхідністю забезпечення передбачених законодавством прав і гарантій осіб рядового і начальницького складу.

Однією з найбільш поширених проблем є реалізація права на належне грошове забезпечення. Показовою є постанова Верховного Суду від 02.11.2023 у справі № 160/11851/22, у якій розглядався спір щодо виплати додаткової винагороди особі начальницького складу ДКВС України відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 28.02.2022 № 168. Верховний Суд не підтримав звужувальне тлумачення умов отримання такої винагороди та дійшов висновку про наявність у позивача відповідного права [5]. Сформований підхід надалі застосовувався у низці аналогічних справ, що свідчить про системний характер проблеми. Окреслена практика також демонструє залежність обсягу відповідного права від зміни нормативного регулювання та території проходження служби [6]. Отже, забезпечення публічного інтересу, зокрема пов'язаного з організацією служби та використанням бюджетних коштів, не може бути підставою для звужувального тлумачення встановлених державою майнових гарантій службовців.

Інша проблемна сфера пов'язана із застосуванням дисциплінарної відповідальності та проведенням службових розслідувань. У постанові від 23.09.2022 у справі № 540/1982/19 Верховний Суд звернув увагу на необхідність чіткого дотримання предмета службового розслідування. Суд установив, що підставою його призначення були одні обставини, тоді як висновок ґрунтувався на порушеннях, виявлених під час іншої перевірки, та наголосив, що результати службового розслідування, здатні спричинити дисциплінарну відповідальність службовця, мають містити чітку оцінку саме тих обставин, які стали підставою для його призначення [7]. Такий підхід має принципове значення для забезпечення балансу: інтерес у підтриманні належної службової дисципліни не усуває вимог правової визначеності та дотримання встановленої процедури притягнення особи до відповідальності.

Не менш важливим є питання пропорційності дисциплінарного впливу. Законодавче надання керівникові повноважень щодо вибору виду дисциплінарного стягнення не означає необмеженості такого рішення. Судова практика виходить із необхідності врахування тяжкості проступку, обставин його вчинення, заподіяної шкоди, попередньої поведінки особи, її ставлення до виконання службових обов'язків, рівня кваліфікації та інших обставин [7]. Відповідно, публічний інтерес у забезпеченні службової дисципліни має реалізовуватися не шляхом автоматичного застосування найбільш суворого заходу, а через індивідуалізацію дисциплінарної відповідальності.

Окрему групу проблем становлять кадрові рішення, пов'язані з організаційно-штатними змінами та припиненням служби. Показовою є справа № 640/9980/20, у якій оскаржувалося звільнення особи зі служби в ДКВС України у зв'язку зі скороченням штату. За результатами розгляду спору наказ про звільнення було визнано протиправним і скасовано, а особу поновлено на службі [8]. Такі спори демонструють, що організаційна потреба у зміні структури чи штатної чисельності, хоча й пов'язана з реалізацією управлінських повноважень держави, не виключає обов'язку додержуватися встановлених законом гарантій особи при припиненні службових правовідносин. Публічний інтерес у забезпеченні ефективної структури органів ДКВС України повинен реалізовуватися через юридично визначену процедуру, а не замінювати її.

Самостійною проблемою є реалізація майнових гарантій при звільненні зі служби. У постанові від 25.11.2024 у справі № 320/14700/21 Верховний Суд розглянув питання щодо права на одноразову грошову допомогу при звільненні та співвідношення календарної і пільгової вислуги років. Суд розмежував умову набуття права на таку допомогу та порядок визначення її розміру, зазначивши, що для набуття права враховується вислуга років, тоді як календарна вислуга використовується для визначення розміру виплати [9]. Наявність спорів щодо змісту базових соціальних гарантій свідчить про необхідність більшої правової визначеності нормативного регулювання проходження та припинення служби. Варто наголосити, що за результатами касаційного перегляду судові рішення було скасовано, а справу направлено на новий розгляд.

Із цією проблематикою безпосередньо пов'язане своєчасне проведення остаточного розрахунку після припинення службових правовідносин. У справі № 560/2525/19 Верховний Суд розглядав вимоги колишньої посадової особи ДКВС України щодо стягнення коштів за затримку розрахунку при звільненні [10]. Розгляд відповідної категорії спорів підтверджує практичне значення належного виконання майнових зобов'язань, що виникають у зв'язку з припиненням служби.

Наведена судова практика дає підстави виокремити декілька взаємопов'язаних проблем забезпечення балансу публічного інтересу та прав осіб

рядового і начальницького складу ДКВС України. До них належать неоднозначність нормативного визначення окремих службових гарантій, звужувальне тлумачення умов їх реалізації, ризик виходу дисциплінарної процедури за межі визначеного предмета, необхідність індивідуалізації дисциплінарних заходів, забезпечення прав особи при організаційно-штатних змінах, неоднозначність правил обчислення вислуги та належне виконання майнових зобов'язань після припинення служби. Спільною для цих проблем є необхідність забезпечення належних правових меж реалізації управлінських повноважень: рішення, мотивоване потребами служби, не набуває правомірності лише внаслідок посилання на публічний інтерес, а має відповідати вимогам законності, обґрунтованості, необхідності та пропорційності.

Виявлені у судовій практиці проблеми узгоджуються з результатами наукових досліджень правового регулювання проходження служби в ДКВС України. У науковій літературі звертається увага на проблеми нормативної визначеності окремих складових службових правовідносин та необхідність удосконалення їх правового регулювання [11]. Дослідження правового забезпечення проходження служби в ДКВС України також засвідчують необхідність удосконалення законодавства, що регламентує порядок та умови проходження державної служби особливого характеру [12], а також окремих організаційно-управлінських і кадрових складових відповідних службових правовідносин [13].

Окремим напрямом наукових досліджень є встановлені для персоналу ДКВС України заборони та обмеження, зумовлені особливостями його правового статусу [14]. Водночас правовий і соціальний захист персоналу розглядається як необхідна складова забезпечення його прав та інтересів, а передбачені державою соціальні гарантії – як засіб компенсації обмежень, пов'язаних зі спеціальним характером службової діяльності [15]. Сукупність наведених наукових положень та результатів судової практики дає підстави пов'язувати проблеми забезпечення прав осіб рядового і начальницького складу як із недостатньою визначеністю та узгодженістю нормативного регулювання, так і з практичною реалізацією управлінських повноважень. Це зумовлює необхідність визначення критеріїв, за якими має оцінюватися допустимість обмеження прав таких осіб з метою забезпечення публічного інтересу.

Узагальнення виявлених проблем дає підстави запропонувати систему критеріїв забезпечення балансу публічного інтересу та прав осіб рядового і начальницького складу ДКВС України. Їх доцільно розглядати як взаємопов'язану послідовність юридичної оцінки рішень, дій та заходів, що приймаються або застосовуються під час проходження служби та здатні обмежувати чи іншим чином впливати на реалізацію прав особи. Відповідність окремого рішення лише одному з таких критеріїв не є достатньою для висновку про забезпечення належного балансу, оскільки оцінюватися мають одночасно його правова підстава, публічна мета, необхідність, пропорційність наслідків, обґрунтованість, дотримання процедури та можливість захисту порушеного права. Запропоновані критерії та відповідні напрями вдосконалення правового регулювання систематизовано в табл. 1.

Таблиця 1

Критерії забезпечення балансу публічного інтересу та прав осіб рядового і начальницького складу ДКВС України і напрями їх нормативного забезпечення

Критерій	Зміст юридичної оцінки службового рішення	Напрям удосконалення правового регулювання
Належна правова підстава	Рішення, що обмежує право особи або впливає на його реалізацію, має прийматися уповноваженим суб'єктом на прямо визначеній нормативній підставі, у межах компетенції та з дотриманням установленого способу її реалізації. Внутрішня організаційна потреба сама по собі не може замінювати правову підставу рішення.	Усунення прогалин і колізій у регулюванні проходження служби; конкретизація підстав прийняття кадрових, дисциплінарних, організаційних та інших індивідуальних рішень, що впливають на права осіб рядового і начальницького складу.
Службово зумовлена публічна мета	Обмеження права має переслідувати конкретну публічну мету, безпосередньо пов'язану з виконанням визначених законом завдань ДКВС України, забезпеченням законності, безпеки, правопорядку та безперервності виконання покладених на службу функцій. Посилання лише на «інтереси служби» без визначення конкретної мети є недостатнім.	Нормативне закріплення вимоги конкретизувати публічну мету рішення, яке погіршує правове становище особи, та відмежовувати її від поточної організаційної доцільності або суб'єктивного управлінського рішення.

Продовження таблиці 1

Об'єктивна службова необхідність	Втручання у право має бути зумовлене реальною службовою потребою. Необхідно встановити, чи можна досягти тієї самої публічної мети іншим правомірним способом, що меншою мірою обмежує права особи.	Запровадження обов'язку оцінювати наявність службової необхідності та, коли характер рішення це допускає, можливість застосування менш обтяжливого заходу.
Пропорційність службового заходу та його наслідків	Обсяг обмеження права і негативні наслідки для особи не повинні бути надмірними порівняно з результатом, необхідним для забезпечення публічного інтересу. Особливого значення критерій набуває при дисциплінарних стягненнях, кадрових рішеннях, зміні умов проходження служби та припиненні службових правовідносин.	Конкретизація обставин, які мають ураховуватися при виборі заходу, що обмежує права особи, з урахуванням характеру службової необхідності, наслідків рішення та індивідуальних обставин службових правовідносин.
Обґрунтованість рішення	Рішення має ґрунтуватися на повно та належно встановлених фактичних обставинах і містити зрозумілий зв'язок між установленими фактами, правовою підставою, публічною метою та обраним заходом. Формального посилання на службову необхідність недостатньо.	Встановлення чіткіших вимог до змісту і мотивування індивідуальних кадрових, дисциплінарних та інших рішень, які обмежують права або погіршують правове становище особи.
Процедурна справедливість	Особа має бути своєчасно поінформована про підстави рішення, а у випадках, передбачених характером процедури, – мати можливість надати пояснення, докази та заперечення. Службове розслідування чи інша процедура не повинні використовуватися поза межами визначених для них підстав і предмета.	Деталізація процедурних гарантій під час службових розслідувань, дисциплінарних і кадрових процедур; закріплення вимог щодо ознайомлення особи з матеріалами та належного врахування її пояснень і заперечень у випадках, коли це передбачено процедурою.
Збереження гарантованої основи прав і компенсаційних гарантій	Особливий характер служби може зумовлювати встановлені законом обмеження, однак не повинен призводити до фактичного нівелювання змісту гарантованого права. Якщо специфіка служби об'єктивно передбачає додаткові обмеження, вони мають узгоджуватися з передбаченими державою правовими, соціальними та майновими гарантіями.	Системне узгодження службових обмежень із гарантіями грошового, соціального та правового забезпечення; усунення нормативної невизначеності щодо умов виникнення, реалізації та припинення відповідних гарантій.
Контрольованість управлінського рішення та відновлюваність права	Управлінські повноваження керівника мають реалізовуватися у визначених законодавством межах. Особа повинна мати реальну можливість перевірки правомірності прийнятого щодо неї рішення та, у разі встановлення порушення, ефективного поновлення права або отримання передбаченої законом компенсації.	Конкретизація меж управлінських повноважень керівників, вимог до прийняття та обґрунтування відповідних рішень, а також механізмів їх адміністративного і судового оскарження, здатних забезпечити не лише встановлення порушення, а й фактичне відновлення права.

Джерело: авторське узагальнення, сформоване на підставі аналізу нормативно-правового регулювання, судової практики та результатів наукових досліджень щодо проходження служби в ДКВС України, правового статусу осіб рядового і начальницького складу, встановлених для них обмежень, правових і соціальних гарантій та особливостей реалізації управлінських повноважень у службових правовідносинах [1–17]

Запропоновані критерії утворюють взаємопов'язану систему оцінювання рішень, дій і заходів, що застосовуються під час проходження служби в ДКВС України та впливають на реалізацію прав осіб рядового і начальницького складу. Їх послідовне застосування передбачає встановлення належної правової підстави відповідного рішення, визначення конкретної публічної мети та об'єктивної службової необхідності, оцінювання пропорційності обраного заходу з його наслідками для особи, а також перевірку обґрунтованості рішення і дотримання процедурних гарантій. Тому посилання на інтереси служби саме по собі не може бути достатнім обґрунтуванням рішення, що обмежує права особи.

Особливе значення має взаємозв'язок установлених для осіб рядового і начальницького складу обмежень із системою правових, соціальних і майнових гарантій. Спеціальний характер служби об'єктивно зумовлює підвищені вимоги до службової дисципліни та виконання покладених обов'язків, однак відповідні обмеження мають супроводжуватися належними механізмами забезпечення і захисту прав особи. Водночас управлінські повноваження керівника мають реалізовуватися у юридично визначених межах,

а прийняті рішення – підлягати ефективному контролю та оскарженню з можливістю реального відновлення порушеного права.

Отже, удосконалення правового регулювання проходження служби в ДКВС України доцільно спрямувати не на формальне розширення переліку прав чи обмежень, а на конкретизацію меж управлінських повноважень керівників, вимог до обґрунтування рішень, що впливають на правове становище особи, та процедурних гарантій їх прийняття. Такий підхід дає змогу забезпечити публічний інтерес у належному виконанні завдань ДКВС України без невиправданого звуження прав осіб рядового і начальницького складу.

Висновки. Таким чином, забезпечення балансу між публічним інтересом та правами осіб рядового і начальницького складу є необхідною умовою належного правового регулювання проходження служби в ДКВС України. Особливий характер служби об'єктивно зумовлює підвищені вимоги до службової дисципліни, виконання покладених обов'язків та можливість установлення передбачених законом обмежень. Водночас публічний інтерес не може ототожнюватися з організаційною доцільністю чи потребами окремого органу або установи та сам по собі не надає достатніх підстав для звуження прав особи. Його реалізація має бути безпосередньо пов'язана з виконанням визначених законом завдань ДКВС України та здійснюватися з дотриманням установлених правових гарантій.

Установлено, що найбільш уразливими для порушення такого балансу є правовідносини у сфері грошового забезпечення та соціальних гарантій, дисциплінарної відповідальності і службових розслідувань, прийняття кадрових рішень, проведення організаційно-штатних змін та припинення служби. Судова практика засвідчує, що виникнення спорів у цих сферах пов'язане не лише з недоліками нормативного регулювання, а й зі звужувальним тлумаченням установлених гарантій, недотриманням процедурних вимог та прийняттям окремих управлінських рішень без належного дотримання встановлених правових меж і процедурних вимог.

Запропоновано систему взаємопов'язаних критеріїв забезпечення балансу публічного інтересу та прав осіб рядового і начальницького складу, яка охоплює наявність належної правової підстави, визначеність публічної мети, об'єктивну службову необхідність, пропорційність застосованого заходу, обґрунтованість рішення, дотримання встановленої процедури, забезпечення правових і соціальних гарантій та можливість ефективного оскарження і відновлення порушеного права. Застосування цих критеріїв у сукупності дає змогу оцінювати не лише формальну законність службового рішення, а й допустимість його впливу на правове становище особи.

Удосконалення правового регулювання проходження служби в ДКВС України доцільно спрямувати на усунення нормативних прогалин і неузгодженостей, конкретизацію підстав прийняття рішень, що впливають на права осіб рядового і начальницького складу, визначення меж управлінських повноважень керівників, посилення вимог до обґрунтованості та мотивованості таких рішень, а також належне нормативне забезпечення процедур їх прийняття й оскарження. Водночас передбачені особливим характером служби обмеження мають бути нормативно визначеними та узгоджуватися з установленими правовими, соціальними і майновими гарантіями осіб рядового і начальницького складу.

Практичне значення запропонованого підходу полягає в можливості використання сформованої системи критеріїв під час нормотворчої діяльності, прийняття кадрових, дисциплінарних та інших управлінських рішень у ДКВС України, а також оцінювання їх правомірності. Подальші дослідження доцільно спрямувати на конкретизацію механізму застосування запропонованих критеріїв до окремих видів службових правовідносин та визначення способів їх нормативного закріплення.

Список літератури:

1. Конституція України : Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 07.09.2026).

2. Про Державну кримінально-виконавчу службу України : Закон України від 23.06.2005 № 2713-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2713-15 (дата звернення: 07.09.2026).

3. Про затвердження Порядку складення Присяги особами рядового і начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України : Наказ Міністерства юстиції України від 14.05.2024 № 1423/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/z0702-24 (дата звернення: 07.09.2026).

4. Про затвердження Положення про організацію службової підготовки осіб рядового і начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України : Наказ Міністерства юстиції України від 17.03.2023 № 1000/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/z0466-23 (дата звернення: 07.09.2026).

5. Постанова Верховного Суду від 02.11.2023 у справі № 160/11851/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114660865 (дата звернення: 07.09.2026).

6. Постанова Верховного Суду від 06.08.2026 у справі № 420/31318/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/138803296 (дата звернення: 07.09.2026).

7. Постанова Верховного Суду від 23.09.2022 у справі № 540/1982/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106413740 (дата звернення: 07.09.2026).

8. Постанова Верховного Суду від 06.04.2023 у справі № 640/9980/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110094205 (дата звернення: 07.09.2026).

9. Постанова Верховного Суду від 25.11.2024 у справі № 320/14700/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123281626 (дата звернення: 07.09.2026).

10. Постанова Верховного Суду від 14.03.2024 у справі № 560/2525/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117663984 (дата звернення: 07.09.2026).

11. Томков Н. О. Правове регулювання порядку організації добору на службу до Державної кримінально-виконавчої служби України. *Науковий вісник Сіверщини. Серія: Право.* 2024. № 1 (21). С. 115–128. DOI: http://doi.org/10.32755/sjlaw.2024.01.115.

12. Карелін В. В. Правове забезпечення проходження служби в Державній кримінально-виконавчій службі України в умовах воєнного стану. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування.* 2024. № 12. DOI: http://doi.org/10.54929/2786-5746-2024-12-01-16.

13. Михайлик О. Г. Правове забезпечення проходження служби в слідчому ізоляторі Державної кримінально-виконавчої служби України. *Юридична Україна.* 2024. № 7 (259). DOI: http://doi.org/10.37749/2308-9639-2024-7(259)-9.

14. Кисельов Д. В. Окремі питання регулювання заборон та обмежень для персоналу ДКВС України. *Науковий вісник Сіверщини. Серія: Право.* 2024. № 3 (23). С. 23–34. DOI: http://doi.org/10.32755/sjlaw.2024.03.023.

15. Свириденко Н. М. Правовий та соціальний захист персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України : дис. … д-ра філософії : 081 Право. Чернігів, 2023. 318 с. URL: https://dspace.pau.edu.ua/items/9b3c8753-e07e-4004-8c6e-e6792548c7bb (дата звернення: 07.09.2026).

16. Пузирьов М. С., Боднар І. В. Правоохоронні функції в діяльності персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2022. № 3. С. 180–183. DOI: http://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.03.32.

17. Залуговська Г. П. Особливості нормативно-правового забезпечення службової дисципліни в органах та установах Державної кримінально-виконавчої служби України. *Київський часопис права.* 2021. № 4. С. 185–189. DOI: http://doi.org/10.32782/klj/2021.4.27.

Korostashivets I. M., Barakhta V. V. BALANCE OF PUBLIC INTEREST AND THE RIGHTS OF RANK-AND-FILE AND COMMANDING STAFF DURING SERVICE IN THE STATE CRIMINAL-EXECUTIVE SERVICE OF UKRAINE

The article examines the legal foundations for ensuring a balance between the public interest and the rights of rank-and-file and commanding staff during service in the State Criminal-Executive Service of Ukraine and identifies the specific relationship between the special nature of such service and the legal and social guarantees provided by the State. It is substantiated that the public interest within the relevant service-related legal relations is associated with the proper and continuous performance of the statutory tasks of the State Criminal-Executive Service of Ukraine and with ensuring legality, public order, and security in the execution of criminal sentences. At the same time, the public interest cannot be equated with the organizational needs of a particular body or institution or with the subjective understanding of service-related expediency by an individual head. It is established that the special nature of service may entail restrictions on the rights of rank-and-file and commanding staff as prescribed by law but does not justify unjustified or disproportionate limitations of such rights.

The criteria for ensuring a balance between the public interest and the rights of rank-and-file and commanding staff are systematized. These criteria include the existence of a proper legal basis, a clearly defined service-related public purpose, objective service necessity, proportionality of a service measure and its consequences, justification of the decision, procedural fairness, preservation of the guaranteed core of rights and compensatory guarantees, as well as the possibility of reviewing a managerial decision and restoring a violated right.

The generalization of judicial practice has made it possible to identify problems in ensuring the relevant balance in the areas of remuneration and social guarantees, disciplinary liability and service investigations, personnel decisions, organizational and staffing changes, and termination of service. The need to improve

legal regulation by specifying the grounds for decisions affecting the rights of rank-and-file and commanding staff, defining the limits of managerial powers of heads, strengthening the requirements for the justification of such decisions, and enhancing procedural safeguards for their adoption and appeal is substantiated.

Keywords: *public interest, rights of rank-and-file and commanding staff, State Criminal-Executive Service of Ukraine, service, service-related legal relations, managerial decision, legal guarantees, service necessity.*

Дата першого надходження статті до видання: 11.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/26

Краглевич В. В.
https://orcid.org/0009-0005-5946-5405

АНАЛОГІЯ ПРАВОВИХ НАСЛІДКІВ ТА АНАЛОГІЯ НОРМАТИВНИХ КОНСТРУКЦІЙ ПРАВОВИХ ІНСТИТУТІВ У ПУБЛІЧНОМУ ПРАВІ

Статтю присвячено обґрунтуванню аналогії правових наслідків та аналогії нормативних конструкцій правових інститутів як самостійних різновидів аналогії у публічному праві. Установлено, що набрання чинності Законом України «Про адміністративну процедуру» істотно змінило правову природу аналогії процедури: із основного способу подолання процедурних прогалин вона перетворилася на субсидіарний інструмент, допустимий лише після встановлення того, що відносини не охоплюються сферою дії Закону або виключені з неї статтею 3, і за умови, що її застосування не створює нових повноважень.

Розкрито зміст прогалини, яка стосується не змісту прав та обов'язків і не порядку їх реалізації, а юридичних наслідків порушення встановлених вимог. На прикладі співвідношення статті 152 Конституції України з регулюванням актів органів виконавчої влади показано механізм поширення принципу юридичної значущості процедурної форми на інші види владних актів. Обґрунтовано, що такий підхід не суперечить абзацу другому частини шостої статті 7 КАС України, оскільки лише встановлює наслідки недодержання вже наявних процедурних вимог. Наголошено, що аналогія правових наслідків не може застосовуватися механічно й потребує оцінки істотності порушення відповідно до практики Верховного Суду та принципу пропорційності.

У діахронічному аспекті проаналізовано інститут фінансової відповідальності за Податковим кодексом України. Виявлено два взаємопов'язані дефекти регулювання: відсутність самостійного провадження щодо притягнення до відповідальності та відсутність нормативного закріплення вини, що формувало модель об'єктивного ставлення у вину. Обґрунтовано, що конституційний принцип індивідуального характеру юридичної відповідальності (стаття 61 Конституції України) виступав нормативною підставою для застосування за аналогією конструкції статті 280 КУпАП.

Ключові слова: *аналогія правових наслідків, аналогія нормативних конструкцій, аналогія процедури, фінансова відповідальність, істотність процедурного порушення, індивідуалізація юридичної відповідальності, адміністративна процедура.*

Постановка проблеми. Набрання чинності Законом України «Про адміністративну процедуру» істотно змінило контекст застосування аналогії в адміністративних справах. Із 15 грудня 2023 року значна частина процедурних прогалин усунута шляхом запровадження універсальних правил провадження – щодо строків розгляду, вимог до звернень, процесуальних прав учасників, обов'язку мотивування рішень і порядку адміністративного оскарження. Відтак аналогія процедури з основного способу подолання процедурних прогалин перетворилася на субсидіарний інструмент, допустимий лише після встановлення того, що відносини не охоплюються сферою дії Закону або прямо виключені з неї статтею 3. Ця зміна правової природи інституту потребує теоретичного осмислення.

Другий проблемний вузол стосується прогалин особливого типу – коли законодавець визначає юридичні наслідки порушення правових приписів для одного виду публічно-правових відносин, але не встановлює аналогічних наслідків для подібних за юридичною природою відносин, урегульованих іншим нормативним масивом. Показовим є співвідношення статті 152 Конституції України, яка визнає порушення процедури підставою неконституційності акта, з тривалою відсутністю універсального правила щодо наслідків процедурних порушень при прийнятті актів органами виконавчої влади. Механізм поширення відповідного конституційного принципу на інші види владних актів у доктрині не обґрунтований, а сучасна практика Верховного Суду додатково ускладнює питання вимогою істотності порушення.

© Краглевич В. В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Третя проблема має методологічний характер. Інститут фінансової відповідальності в Податковому кодексі України тривалий час містив два взаємопов'язані дефекти – відсутність самостійного провадження щодо притягнення до відповідальності та відсутність нормативного закріплення вини, що фактично формувало модель об'єктивного ставлення у вину, несумісну зі статтями 3 і 61 Конституції України. Шлях подолання цих дефектів – від доктринальної пропозиції застосувати аналогію до наступного законодавчого врегулювання – потребує узагальнення як самостійна модель взаємодії науки, судової практики і законодавця.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Загальнотеоретичні засади вчення про прогалини та засоби їх подолання розроблялися у працях С. С. Алексєєва, П. М. Рабіновича, М. І. Козюбри, О. В. Петришина, Н. М. Пархоменко, В. І. Риндюк, С. П. Погребняка; комплексні дослідження правової аналогії здійснили С. В. Завальнюк і Ю. І. Матат. Безпосереднє значення для цієї роботи мають праці О. О. Уварової, у яких обґрунтовано конструкцію прогалини щодо юридичних наслідків порушення правових приписів.

Проблематику адміністративної процедури, вимог до індивідуальних адміністративних актів і наслідків їх недодержання досліджували В. П. Тимощук, А. М. Школик, І. В. Бойко, Р. С. Мельник, В. М. Бевзенко; питання істотності процедурного порушення та його впливу на законність акта розробляються у практиці Верховного Суду й коментарях М. І. Смоковича, О. М. Пасенюка.

Доктринальні засади фінансової відповідальності ґрунтовно розроблено в українській науці фінансового права: монографічне дослідження А. Й. Іванського, присвячене фінансовій відповідальності, та праця Ю. О. Ровинського щодо державного примусу у фінансовому праві. Інститут відповідальності за податковим законодавством після кодифікації аналізували М. П. Кучерявенко, Д. О. Гетманцев, Н. В. Атаманчук, Л. К. Воронова.

Але аналогія правових наслідків та аналогія нормативних конструкцій правових інститутів не виокремлені як самостійні різновиди з власним режимом допустимості. Не з'ясовано вплив Закону України «Про адміністративну процедуру» на сферу їх застосування, а досвід подолання дефектів інституту фінансової відповідальності не узагальнено в діахронічному аспекті – від прогалини через судову аналогію до нормативного закріплення.

Постановка завдання. Метою статті є обґрунтування аналогії правових наслідків та аналогії нормативних конструкцій правових інститутів як самостійних різновидів аналогії у публічному праві й визначення меж їх застосування в умовах оновленого законодавства.

Виклад основного матеріалу. Істотний вплив на сферу застосування аналогії процедури справило набрання чинності Законом України «Про адміністративну процедуру». Починаючи з 15 грудня 2023 року, значна частина процедурних прогалин була усунута шляхом запровадження універсальних правил здійснення адміністративного провадження. Загальні положення цього Закону регламентують строки розгляду адміністративних справ, вимоги до адміністративних звернень, процесуальні права учасників провадження, обов'язок адміністративного органу мотивувати прийняті рішення та порядок їх адміністративного оскарження. Відтак у випадках, коли спеціальне законодавство не містить відповідного процедурного регулювання, насамперед підлягають застосуванню положення Закону України «Про адміністративну процедуру». Лише після встановлення того, що конкретні правовідносини не охоплюються сферою його дії або прямо виключені з неї статтею 3 цього Закону, виникає питання про можливість звернення до аналогії процедури.

Таким чином, після реформування адміністративного процесуального законодавства аналогія процедури не втратила свого значення, однак її правова природа істотно змінилася. Із основного способу подолання процедурних прогалин вона перетворилася на субсидіарний інструмент, застосування якого є допустимим лише за відсутності прямих процесуальних приписів, зокрема положень Закону України «Про адміністративну процедуру», та за умови, що таке застосування не призводить до створення нових повноважень або розширення меж компетенції суб'єкта владних повноважень.

Ще один різновид аналогії виникає у випадках, як обґрунтовує О. О. Уварова, коли законодавець визначає юридичні наслідки порушення правових приписів для одного виду публічно-правових відносин [1, с. 106–110], але не встановлює аналогічних наслідків для подібних за своєю юридичною природою відносин, що регулюються іншим нормативним масивом. У такій ситуації прогалина стосується не змісту прав та обов'язків учасників правовідносин і не порядку їх реалізації, а саме юридичних наслідків порушення встановлених вимог.

Характерним прикладом є положення статті 152 Конституції України, відповідно до яких підставою для визнання акта неконституційним є не лише його змістовна невідповідність Конституції України, а й порушення встановленої Конституцією процедури його розгляду, ухвалення або набрання чинності. Але спеціальне законодавство тривалий час не містило універсального правила щодо правових наслідків аналогічних процедурних порушень під час прийняття актів органами виконавчої влади чи органами місцевого самоврядування.

За таких умов судова практика виробила підхід, відповідно до якого конституційний принцип юридичної значущості процедурної форми може бути поширений на інші види владних актів. Йдеться не про механічне перенесення положень статті 152 Конституції України, а про застосування за аналогією загального правового принципу, відповідно до якого істотне порушення встановленої законом процедури здатне поставити під сумнів юридичну чинність адміністративного акта. Такий підхід не суперечить абзацу другому частини шостої статті 7 КАС України, оскільки не створює нових владних повноважень, не розширює меж компетенції суб'єкта владних повноважень і не визначає нового способу здійснення адміністративної діяльності, а лише встановлює юридичні наслідки недодержання вже існуючих процедурних вимог.

Водночас застосування аналогії правових наслідків у сучасних умовах зазнало істотної трансформації. Так, після набрання чинності Законом України «Про адміністративну процедуру» значна частина вимог до прийняття індивідуальних адміністративних актів отримала безпосереднє нормативне закріплення. Відповідно, оцінка законності адміністративного акта у багатьох випадках здійснюється шляхом прямого застосування положень цього Закону, що істотно звужує сферу використання аналогії.

Крім того сучасна практика Верховного Суду виходить із того, що саме по собі порушення адміністративної процедури не зумовлює автоматичної протиправності адміністративного акта. Вирішальне значення має істотність процедурного порушення, тобто його здатність вплинути на зміст прийнятого рішення, реалізацію процесуальних прав особи або законність результатів адміністративного провадження. Такий підхід узгоджується з принципом пропорційності та забезпечує баланс між вимогами законності й принципом правової визначеності. Відтак аналогія правових наслідків не може застосовуватися механічно: вона потребує оцінки характеру допущеного процедурного порушення та його впливу на законність відповідного адміністративного акта.

Таким чином, аналогія правових наслідків є самостійним різновидом аналогії у публічному праві, який використовується для подолання прогалин щодо юридичних наслідків порушення правових приписів. Її застосування є допустимим лише за відсутності прямого нормативного регулювання та за умови, що відповідний правовий наслідок випливає із загальних принципів публічного права, не призводить до розширення компетенції суб'єкта владних повноважень і відповідає вимогам пропорційності та ефективного судового захисту.

Наступним видом аналогії є аналогія нормативних конструкцій правових інститутів, що, зокрема, реалізується в межах приклад регулювання фінансової відповідальності, що доцільно продемонструвати з врахуванням положень Податкового кодексу України [5].

При цьому наведений приклад сьогодні має не стільки прикладне, скільки методологічне значення, оскільки підлягає розгляду в діахронічному аспекті: від існування законодавчої прогалини та вироблення судовою практикою механізму її подолання до подальшого нормативного закріплення відповідного правового регулювання.

Доктринальні засади фінансової відповідальності були ґрунтовно розроблені в українській науці фінансового права ще до кодифікації податкового законодавства. Особливе значення мають монографічне дослідження А. Й. Іванського, присвячене фінансовій відповідальності, та праця Ю. О. Ровинського щодо державного примусу у фінансовому праві [2; 3, с. 22–30]. Проте прийняття Податкового кодексу України змінило природу цієї конструкції: із переважно доктринальної категорії фінансова відповідальність перетворилася на самостійний законодавчий інститут, нормативне оформлення якого істотно відрізнялося від виробленої наукою теоретичної моделі.

Стаття 111 Податкового кодексу України відносила до юридичної відповідальності за порушення податкового та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, фінансову, адміністративну та кримінальну відповідальність, реалізуючи фінансову відповідальність через застосування штрафних (фінансових) санкцій та (або) пені. Стаття 113 Кодексу, визначаючи загальні засади застосування фінансових санкцій, відсилала до порядку та роз-

мірів, установлених Кодексом і законами України, однак самостійної процедури притягнення до фінансової відповідальності не встановлювала.

Найбільш ефективний механізму правозастосування доводилося реконструювати шляхом системного аналізу окремих положень ПК України. Так, результати податкової перевірки оформлювалися актом або довідкою (стаття 86 ПК України); платнику надавалося право подати заперечення, які контролюючий орган був зобов'язаний розглянути у визначений законом строк із повідомленням особи про час і місце їх розгляду; рішення про визначення грошового зобов'язання приймав керівник або заступник керівника контролюючого органу, після чого платнику надсилалося податкове повідомлення-рішення. При цьому законодавче визначення грошового зобов'язання охоплювало як суму податкового зобов'язання, так і суму штрафної (фінансової) санкції (підпункт 14.1.39 ПК України).

Така законодавча конструкція свідчила про наявність двох взаємопов'язаних дефектів правового регулювання. Перший мав процедурний характер. Податковий кодекс України не передбачав самостійного адміністративного провадження щодо притягнення особи до фінансової відповідальності. Застосування фінансових санкцій здійснювалося в межах процедури визначення грошового зобов'язання, тоді як процесуальний статус платника податків, обсяг його процесуальних прав, гарантії участі у розгляді справи та стандарти оцінки доводів заперечень залишалися нормативно невизначеними. Другий дефект стосувався матеріально-правових підстав відповідальності. Законодавче визначення податкового правопорушення (стаття 109 ПК України у первісній редакції) не містило ознаки вини, а диспозиції статей 117–128 ПК України [4] були побудовані переважно як формальні склади правопорушень із абсолютно визначеними санкціями. За відсутності нормативного закріплення суб'єктивної сторони відповідальності правозастосовна практика фактично ґрунтувалася на моделі об'єктивного ставлення у вину, за якої сам факт вчинення передбаченого законом діяння вважався достатньою підставою для застосування фінансових санкцій незалежно від психічного ставлення платника податків до своєї поведінки.

Стаття 3 Конституції України визначає права і свободи людини та їх гарантії змістом і спрямованістю діяльності держави, покладає на державу відповідальність перед людиною і проголошує утвердження та забезпечення прав людини головним її обов'язком; цей принцип не має винятків для податкової сфери [5; 6]. Стаття 61 Конституції України закріплює індивідуальний характер юридичної відповідальності: при накладенні стягнення мають ураховуватися дані про особу винного – обставини, що пом'якшують і обтяжують відповідальність, кваліфікуючі ознаки діяння, майновий стан, ступінь вини, мета й мотиви, – і саме з їх урахуванням вирішується питання про вид і міру стягнення та про можливість звільнення від відповідальності [7, с. 171]. У регулюванні кримінальної та адміністративної відповідальності цей принцип реалізовано; щодо фінансової відповідальності він тривалий час ігнорувався.

Відсутність законодавчого регулювання суб'єктивної сторони фінансового правопорушення та процесуальних гарантій притягнення до фінансової відповідальності зумовила появу доктринальної пропозиції щодо застосування аналогії. Вихідним положенням було визнання близької правової природи фінансової та адміністративної відповідальності, що давало підстави звернутися до процесуальної моделі, закріпленої в Кодексі України про адміністративні правопорушення [8].

Найбільш придатною для такого запозичення визнавалася конструкція статті 280 КУпАП, відповідно до якої орган (посадова особа), який розглядає справу про адміністративне правопорушення, зобов'язаний встановити факт вчинення правопорушення, вину особи, наявність підстав для відповідальності, обставини, що пом'якшують або обтяжують відповідальність, а також інші юридично значущі обставини справи [8]. Вирішального значення набував саме обов'язок встановлення вини, оскільки його поширення на фінансову відповідальність забезпечувало узгодження податкового законодавства з принципом індивідуального характеру юридичної відповідальності, закріпленим статтею 61 Конституції України. Таким чином, конституційний принцип індивідуалізації юридичної відповідальності виступав не лише критерієм оцінки законодавства, а й нормативною підставою для застосування аналогії.

Список літератури:

1. Уварова О. О. Принципи права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика : монографія. Харків : «Друкарня МАДРИД», 2012. 196 с.
2. Іванський А. Й. Фінансово-правова відповідальність: теоретичний аналіз : монографія. О. : Юридична література, 2008. 504 с.
3. Ровинський Ю. О. Державний примус у системі фінансового права України : монографія. Запоріжжя : КПУ, 2011. 404 с.
4. Податковий кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17
5. Конституція України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text
6. Конституція України : Коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина : навч. посібник / авт.-упоряд. М.І. Хавронюк. К. : Парламентське видавництво, 1999. 544 с.
7. Тильчик В. В. Типологізація спору в сфері публічно-правових відносин у контексті новел Кодексу адміністративного судочинства України. *Jurnalul juridic naţional: teorie şi practică.* 2019. № 5. С. 170–173.
8. Кодекс України про адміністративні правопорушення. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text

Krahlevych V. V. ANALOGY OF LEGAL CONSEQUENCES AND ANALOGY OF NORMATIVE CONSTRUCTIONS OF LEGAL INSTITUTIONS IN PUBLIC LAW

The article substantiates analogy of legal consequences and analogy of the normative constructions of legal institutions as distinct types of analogy in public law. It is established that the entry into force of the Law of Ukraine «On Administrative Procedure» has substantially altered the legal nature of analogy of procedure: from being the principal means of bridging procedural gaps it has become a subsidiary instrument, admissible only once it has been established that the relations concerned fall outside the scope of the Law or are excluded from it by Article 3, and provided that its application creates no new powers.

The content of a gap relating not to the substance of rights and obligations, nor to the procedure for their exercise, but to the legal consequences of breaching established requirements is examined. Using the relationship between Article 152 of the Constitution of Ukraine and the regulation of acts of executive authorities, the article demonstrates how the principle of the legal significance of procedural form may be extended to other types of public acts. It is substantiated that this approach does not contradict the second paragraph of part six of Article 7 of the Code of Administrative Justice, since it merely establishes the consequences of non-compliance with already existing procedural requirements. It is emphasised that analogy of legal consequences cannot be applied mechanically and requires an assessment of the materiality of the breach in accordance with the case-law of the Supreme Court and the principle of proportionality.

The institution of financial liability under the Tax Code of Ukraine is analysed in a diachronic perspective. Two interrelated regulatory defects are identified: the absence of a distinct procedure for imposing liability and the absence of any statutory requirement of fault, which produced a model of strict imputation. It is substantiated that the constitutional principle of the individual character of legal liability (Article 61 of the Constitution of Ukraine) served as the normative basis for applying, by analogy, the construction contained in Article 280 of the Code of Ukraine on Administrative Offences.

Keywords: *analogy of legal consequences, analogy of normative constructions, analogy of procedure, financial liability, materiality of procedural breach, individualisation of legal liability, administrative procedure.*

Дата першого надходження статті до видання: 03.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/27

Крестьянінов А. О.
https://orcid.org/0009-0006-1110-8983
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Костіна Д. А.
https://orcid.org/0009-0003-5221-1088
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ ТА ГРОМАДСЬКОСТІ: МІСЦЕ ТА РОЛЬ МЕДІАЦІЇ

У статті досліджено місце та роль медіації у системі адміністративно-правових механізмів взаємодії органів публічної влади та громадськості. Актуальність теми зумовлена потребою у розвитку таких правових інструментів взаємодії публічної адміністрації з приватними особами, які не обмежуються інформуванням, консультаціями, зверненнями чи адміністративним оскарженням, а дають змогу запобігати виникненню публічно-правових конфліктів та сприяти їх правомірному врегулюванню. Метою дослідження є визначення функціонального місця медіації серед адміністративно-правових механізмів взаємодії органів публічної влади та громадськості, з'ясування її співвідношення з іншими формами участі громадськості та окреслення правових меж застосування медіації за участю суб'єктів владних повноважень. Методологічну основу становлять системний, формально-юридичний, функціональний та порівняльний методи, застосування яких дало змогу проаналізувати законодавче регулювання медіації й адміністративної процедури, співвіднести медіацію зі зверненнями громадян, публічними консультаціями, громадським контролем та адміністративним оскарженням, а також врахувати європейські підходи до врегулювання адміністративних спорів. Обґрунтовано, що медіацію доцільно розглядати як самостійний конфліктно-врегулювальний адміністративно-правовий механізм, який застосовується за наявності конкретного спору або реальної загрози його виникнення та передбачає структуровану добровільну взаємодію сторін за участю нейтрального медіатора. Встановлено, що медіація не замінює обов'язкові адміністративні процедури, адміністративне оскарження чи судовий захист, а може доповнювати їх лише в межах компетенції органу публічної влади. Запропоновано оцінювати допустимість медіації з урахуванням предмета компетенції відповідного органу, наявності правомірної адміністративної дискреції, дотримання публічного інтересу, прав третіх осіб і принципу рівності, належного представництва органу та добровільності участі сторін. Наголошено, що конфіденційність переговорного процесу не може нівелювати вимоги законності, прозорості та належного оформлення юридично значущих рішень. Визначено врегулювальну, превентивну, правозахисну та узгоджувальну функції медіації. Перспективним напрямом визнано інституціоналізацію медіації у діяльності органів публічної влади шляхом запровадження внутрішніх процедур оцінки медіабельності конфліктів, визначення повноважень представників органу в переговорах, інтеграції медіації з процедурами розгляду звернень та адміністративного оскарження, а також підготовки публічних службовців до конфліктної комунікації.

Ключові слова: *публічна влада, громадськість, адміністративно-правовий механізм, медіація, публічно-правовий спір, публічний інтерес, адміністративна дискреція.*

Постановка проблеми. Взаємодія органів публічної влади та громадськості є важливою складовою сучасного публічного адміністрування та однією з передумов реалізації принципів правової держави. Зміст такої взаємодії охоплює різні форми участі громадськості у формуванні та реа-

© Крестьянінов А. О., Костіна Д. А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

лізації публічної політики, зокрема, звернення громадян, публічні консультації, адміністративні процедури, адміністративне оскарження та інші механізми, спрямовані на забезпечення належної комунікації між публічною адміністрацією та приватними особами. У сучасних умовах особливого значення набуває не лише розширення таких форм взаємодії, а й підвищення їх ефективності, зокрема шляхом упровадження механізмів, здатних запобігати виникненню конфліктів або сприяти їх урегулюванню.

Сучасні підходи до участі громадськості ґрунтуються на необхідності забезпечення реального діалогу між публічною владою та громадськістю, належного врахування позицій заінтересованих осіб і функціонування ефективних механізмів зворотного зв'язку. У документах ОЕСР громадська участь розглядається крізь призму інформування, консультацій та залучення громадян до процесів прийняття публічних рішень, а її ефективність пов'язується з прозорістю, підзвітністю, інклюзивністю та довірою до публічних інституцій [14, с. 16]. Подібний підхід простежується і в сучасних стандартах Ради Європи, у яких акцентується на значенні діалогу між громадянами та суб'єктами прийняття рішень для забезпечення легітимності й ефективності демократичного врядування [15, с. 1].

Актуальність розширення інструментарію взаємодії підтверджується й сучасними програмними актами держави. План заходів з реалізації у 2025–2026 роках Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства передбачає подальший розвиток процедур громадської участі та міжсекторальної співпраці [3]. Водночас ефективна взаємодія не може вважатися завершеною лише на етапі залучення громадськості до формування рішень. Публічна адміністрація має також володіти інструментами реагування на конфлікти, які виникають унаслідок реалізації рішень, надання послуг, застосування адміністративних процедур або неоднакового розуміння сторонами змісту прав та обов'язків.

У цьому контексті окремого та особливого значення набуває медіація. На відміну від традиційних механізмів звернення, адміністративного оскарження чи судового захисту, медіація передбачає структуровану добровільну взаємодію сторін за участю нейтрального медіатора та орієнтується не на одностороннє владне чи юрисдикційне вирішення спору, а на пошук сторонами взаємоприйнятного і водночас правомірного способу його врегулювання.

Водночас застосування медіації у публічно-правовій сфері має істотну специфіку, зумовлену особливим правовим статусом суб'єкта владних повноважень. На відміну від учасника приватно-правових відносин, орган публічної влади не є вільним у визначенні змісту можливої домовленості, а зобов'язаний діяти виключно в межах наданої компетенції та відповідно до встановлених законом процедур. Саме тому наукового осмислення потребують не лише переваги медіації, а насамперед її місце серед інших адміністративно-правових механізмів взаємодії органів публічної влади та громадськості, межі її допустимого застосування, співвідношення з адміністративною дискрецією, публічним інтересом і правами третіх осіб.

Попри активізацію наукових досліджень медіації у сфері публічного управління та адміністративних спорів протягом останніх років, зазвичай дослідження зосереджено на медіації як альтернативному способі вирішення спорів або на окремих аспектах її застосування в адміністративному судочинстві. Натомість питання про системне місце медіації серед адміністративно-правових механізмів взаємодії органів публічної влади та громадськості, її функціональне співвідношення з іншими формами такої взаємодії та критерії допустимості її використання потребують подальшого дослідження, що зумовлює актуальність обраної теми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика взаємодії органів публічної влади та громадськості посідає помітне місце в сучасних дослідженнях у галузях адміністративного права та публічного управління. У науковій літературі основна увага приділяється змісту, принципам, формам і механізмам такої взаємодії, а також її організаційним і комунікативним аспектам. Зокрема, О. Т. Васильковський розглядає механізми взаємодії органів публічного управління з громадськістю як комплексну систему, у межах якої поєднуються організаційні та комунікативні складові [4, с. 226]. В адміністративно-правовій площині А. П. Миколаєць акцентує на принципових засадах взаємодії держави та громадськості, відносячи до них демократизм, верховенство права, рівноправність, добровільність, прозорість, публічність та ініціативність [5, с. 69]. Розвиваючи цей підхід, автор характеризує таку взаємодію як постійний і системний процес взаємного впливу, що передбачає підтримання комунікації, виявлення суспільних потреб та об'єднання ресурсів для розв'язання суспільно значущих завдань [6, с. 44].

Наведені наукові підходи формують теоретичне підґрунтя для розуміння взаємодії публічної влади та громадськості як системного й багаторівневого процесу. Водночас питання про місце медіації у системі адміністративно-правових механізмів такої взаємодії, її співвідношення з іншими правовими формами участі громадськості та межі застосування у публічно-правових відносинах залишаються недостатньо розробленими, що зумовлює необхідність їх окремого дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є визначення місця та ролі медіації у системі адміністративно-правових механізмів взаємодії органів публічної влади та громадськості, з'ясування її співвідношення з іншими формами такої взаємодії, окреслення правових меж застосування медіації за участю суб'єктів владних повноважень і формулювання пропозицій щодо її інституціоналізації у діяльності публічних органів.

Методологічну основу дослідження становлять системний, формально-юридичний, функціональний та порівняльний методи. Системний метод застосовано для класифікації механізмів взаємодії; формально-юридичний – для аналізу законодавства про медіацію й адміністративну процедуру; функціональний – для визначення ролі медіації серед інших форм взаємодії; порівняльний – для врахування європейських підходів до адміністративної медіації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасна взаємодія органів публічної влади та громадськості реалізується через сукупність нормативно визначених форм, процедур та інструментів. Адміністративно-правовий механізм такої взаємодії охоплює не лише конкретну форму участі, а й порядок дій суб'єктів, їхні права та обов'язки, юридичні засоби та наслідки. У сучасних дослідженнях відповідні механізми класифікуються за їх функціональним призначенням; зокрема, виділяються інформаційно-комунікаційний і партисипативний механізми, громадський контроль та цифрові форми взаємодії [4, с. 226; 16, с. 614]. Для цілей цього дослідження доцільно розмежовувати інформаційні, консультативно-партисипативні, ініціативні, контрольно-моніторингові, інституційні та адміністративно-процедурні механізми.

Інформаційні механізми забезпечують відкритість діяльності публічної адміністрації та доступ громадськості до відомостей, необхідних для реалізації прав і здійснення громадського контролю. Консультативно-партисипативні механізми спрямовані на залучення громадян до підготовки й обговорення публічно-владних рішень. До них належать публічні консультації, громадські слухання, загальні збори жителів, місцеві ініціативи, участь у консультативно-дорадчих органах та бюджетуванні. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування» систематизував на рівні місцевого самоврядування основні форми участі територіальної громади, включивши до них, зокрема, громадські слухання, місцеву ініціативу, публічні консультації, участь у дорадчих органах і громадське оцінювання діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування [18].

Окремим ініціативним механізмом є звернення громадян, у тому числі електронні петиції, де взаємодія ініціюється приватною особою або групою осіб. Електронна петиція поєднує інститут звернень із можливостями електронної демократії. Д. В. Лученко зазначає, що електронні петиції сприяють розширенню участі громадян, підвищенню прозорості та підзвітності публічних інституцій, активізації суспільної дискусії та приверненню уваги до процесу прийняття рішень [17, с. 186]. Отже, їх доцільно розглядати як інструмент ініціювання публічного реагування та зворотного зв'язку між громадськістю і владою.

Контрольно-моніторингові механізми охоплюють громадський контроль, моніторинг, експертизу та оцінювання діяльності органів влади. Інституційна взаємодія здійснюється через громадські ради, консультативно-дорадчі органи, робочі та експертні групи; для органів виконавчої влади базовим актом у цій сфері залишається постанова Кабінету Міністрів України № 996, чинна в редакції від 25 березня 2025 року [20]. Адміністративно-процедурні механізми виникають у межах конкретного адміністративного провадження та охоплюють участь особи у прийнятті адміністративного акта, право бути вислуханою й адміністративне оскарження [2]. Цифрові інструменти при цьому доцільно розглядати переважно як спосіб реалізації зазначених механізмів, а не як повністю відокремлену їх групу.

Окреме місце належить публічним консультаціям. Закон України «Про публічні консультації» передбачає електронні, адресні консультації та публічне обговорення, однак станом на 2026 рік ще не набрав чинності: його введення в дію пов'язане із закінченням воєнного стану [19]. До цього часу консультації органів виконавчої влади продовжують проводитися, зокрема, на підставі постанови Кабінету Міністрів України № 996.

Таким чином, чинна система адміністративно-правової взаємодії охоплює механізми інформування, участі, ініціювання, контролю та процедурного захисту. Більшість із них спрямована або на залучення громадськості до прийняття рішення, або на реагування особи після його прийняття. Натомість безпосереднє консенсуальне врегулювання вже сформованого публічно-правового конфлікту залишається менш інституціоналізованим. Саме у цій частині системи взаємодії особливого значення набуває медіація.

Закон України «Про медіацію» визначає медіацію як позасудову, добровільну, конфіденційну та структуровану процедуру, під час якої сторони за допомогою медіатора намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт шляхом переговорів; його дія поширюється, зокрема, на адміністративні спори [1]. У сучасних дослідженнях медіація розглядається як перспективний інструмент урегулювання конфліктів за участю органів публічної влади та як складова розвитку партнерської моделі публічного управління [7, с. 7; 8, с. 480; 9, с. 439].

У системі взаємодії органів публічної влади та громадськості медіація має особливу функціональну спрямованість: на відміну від консультацій, звернень чи громадського контролю, вона застосовується за наявності конкретного конфлікту або реальної загрози його виникнення. Тому її доцільно відносити до конфліктно-врегулювальних адміністративно-правових механізмів. СЕРЕЈ також акцентує, що адміністративна медіація здатна покращувати діалог між громадянами й органами влади та запобігати новим конфліктам [13, с. 3]; європейські моделі її застосування мають адаптуватися до національних правил компетенції, адміністративної процедури та судового контролю [10, с. 80; 11, с. 191].

Медіація не підміняє адміністративне рішення та не усуває обов'язку дотримуватися передбаченої законом процедури. Конфлікт може виникнути у зв'язку з розглядом звернення, прийняттям адміністративного акта, наданням послуги або адміністративним оскарженням; у таких випадках медіація здатна доповнювати відповідний механізм, але не замінювати його. Її учасниками є конкретні сторони конфлікту, а нейтральний медіатор організовує переговорний процес, не приймаючи рішення замість сторін.

Функціонально медіація може виконувати врегулювальну, превентивну, правозахисну та узгоджувальну функції: сприяти завершенню конфлікту, запобігати його ескалації, забезпечувати додаткову можливість для приватної особи бути почутою та допомагати сторонам знайти правомірний варіант поведінки. Отже, медіація посідає самостійне місце між загальними формами участі громадськості та юрисдикційними способами захисту, однак можливість її застосування залежить від характеру конкретних публічно-правових відносин.

Ключовою особливістю медіації у публічно-правовій сфері є зв'язаність суб'єкта владних повноважень законом і компетенцією. Представник публічного органу не може погодити рішення, яке орган не вправі прийняти у звичайній адміністративній процедурі, відмовитися від імперативного обов'язку або надати окремій особі необґрунтовану перевагу. Вимоги законності, пропорційності, добросовісності та належного здійснення адміністративної дискреції визначають межі допустимого узгодження позицій [2; 12, с. 420].

На нашу думку, допустимість медіації доцільно оцінювати за сукупністю критеріїв: предмет домовленості має перебувати в межах компетенції відповідного органу; повинна існувати правомірна варіативність поведінки, зокрема адміністративна дискреція; результат не може порушувати права третіх осіб, принцип рівності чи публічний інтерес; представник органу має бути належно уповноваженим, а участь сторін – добровільною. Досягнута домовленість повинна бути юридично та фактично виконуваною.

Публічний інтерес не є предметом вільного розпорядження посадової особи, тому взаємна прийнятність домовленості сама по собі не свідчить про її правомірність. Аналогічно конфіденційність медіації не змінює правового режиму інформації, що підлягає оприлюдненню, і не звільняє орган від належного оформлення юридично значущих рішень [1]. Отже, переговорний процес може залишатися конфіденційним, тоді як рішення, прийняте за його результатами, має відповідати вимогам законності, компетенції та прозорості.

Висновки. Взаємодія органів публічної влади та громадськості є багаторівневою системою адміністративно-правових механізмів, що охоплює інформування, консультації, участь громадськості у прийнятті рішень, звернення, адміністративні процедури, громадський контроль та способи врегулювання конфліктів. У межах цієї системи медіацію доцільно розглядати як самостійний конфліктно-врегулювальний механізм, який застосовується до конкретних правовідносин за наявності спору або ризику його виникнення.

Медіація створює можливість для безпосередньої взаємодії суб'єкта владних повноважень і приватної особи за участю нейтрального медіатора та дозволяє сторонам з'ясувати причини конфлікту, визначити свої правомірні інтереси і знайти спосіб урегулювання, який відповідає законодавству. Водночас вона не замінює обов'язкові адміністративні процедури, громадські консультації, адміністративне оскарження чи судовий захист, а може доповнювати їх у межах, установлених законом.

Основною особливістю медіації у публічно-правовій сфері є обмеженість переговорної автономії суб'єкта владних повноважень. Умови домовленості не можуть виходити за межі його компетенції, суперечити імперативним нормам, порушувати права третіх осіб або публічний інтерес. Тому найбільший потенціал медіація має у правовідносинах, де закон передбачає адміністративну дискрецію або іншу допустиму варіативність поведінки органу.

Перспективним напрямом є інституціоналізація медіації у діяльності органів публічної влади шляхом розроблення внутрішніх правил оцінки медіабельності конфліктів, визначення повноважень представників органу у переговорах, інтеграції медіації з процедурами розгляду звернень та адміністративного оскарження, підготовки публічних службовців до участі у медіації та узагальнення відповідної практики. Такий підхід дозволяє розглядати медіацію як складову людиноцентричної моделі публічного адміністрування, орієнтованої на ефективний захист прав особи та правомірне узгодження приватних і публічних інтересів.

Список літератури:

1. Про медіацію : Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX. *Відомості Верховної Ради України.* 2022. № 7. Ст. 51. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text

2. Про адміністративну процедуру : Закон України від 17.02.2022 № 2073-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text

3. Про затвердження плану заходів з реалізації у 2025–2026 роках Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.03.2025 № 246-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-2025-%D1%80#Text

4. Васильковський О. Т. Механізми взаємодії органів публічного управління з громадськістю : дис. … д-ра філософії : 281 Публічне управління та адміністрування / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків, 2024. 254 с.

5. Миколаєць А. П. Особливості правового регулювання адміністративно-правового статусу суб'єктів взаємодії держави та громадськості. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2023. Т. 3. Вип. 75. С. 66–71. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.75.3.11.

6. Миколаєць А. П. Концептуальні основи адміністративно-правового регулювання взаємодії держави та громадськості в Україні : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Київський університет інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія». Київ, 2025. 407 с.

7. Мельничук О. Ф., Саліхов О. О. Правове регулювання медіації у публічному управлінні. *Публічне управління і право: історія, теорія, практика.* 2022. Вип. 2. С. 5–10. DOI: https://doi.org/10.31652/2786-6068-2022-2-5-10.

8. Мельничук О. Ф., Саліхов О. О. Впровадження медіації для потреб органів публічної влади. *Актуальні питання у сучасній науці.* 2023. № 9(15). С. 476–485. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-9(15)-476-485.

9. Різенко О. В. Медіація в адміністративному процесі. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 1. С. 437–440. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.77.

10. Мельничук О. Ф. Медіація в адміністративному судочинстві: європейський досвід для України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2022. Т. 2. Вип. 72. С. 77–81. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.72.45.

11. Serhieieva A. CEPEJ Guidelines for Mediation Resolving Administrative Disputes – A Comparison between Council of Europe States and Ukrainian Perspectives. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Iuridica*. 2023. Vol. 105. P. 185–194. DOI: https://doi.org/10.18778/0208-6069.105.11.

12. Шелевер Н. В. Роль медіації при вирішенні публічно-правових спорів: досвід України, Великобританії та ЄС. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2025. Т. 3. Вип. 92. С. 417–422. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.3.60.

13. European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). Promoting Mediation to Resolve Administrative Disputes in Council of Europe Member States. CEPEJ(2022)11. Strasbourg: Council of Europe, 2022. URL: https://www.coe.int/en/web/cepej/cepej-work/mediation

14. OECD. OECD Guidelines for Citizen Participation Processes. OECD Public Governance Reviews. Paris: OECD Publishing, 2022. DOI: https://doi.org/10.1787/f765caf6-en.

15. Recommendation CM/Rec(2023)6 of the Committee of Ministers to member States on deliberative democracy, adopted on 6 September 2023. Council of Europe, 2023. URL: https://rm.coe.int/recommendation-cm-rec-2023-6-of-the-committee-of-ministers-to-member-s/1680b4c36f

16. Корбутяк В. І., Щербина І. Форми та механізми взаємодії органів публічної влади, місцевого самоврядування та громадськості в Україні. *Суспільство та національні інтереси.* 2026. № 1(21). С. 610–623. DOI: https://doi.org/10.52058/3041-1572-2026-1(21)-610-623.

17. Лученко Д. В. Роль і значення електронних петицій у забезпеченні доступу громадян до управління державними справами. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Спеціальний випуск. 2021. С. 179–191. DOI: https://doi.org/10.31359/1993-0941-2021-1-179-191.

18. Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування : Закон України від 09.05.2024 № 3703-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3703-IX#Text

19. Про публічні консультації : Закон України від 20.06.2024 № 3841-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3841-IX#Text

20. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 № 996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text

Krestianinov A. O., Kostina D. A. ADMINISTRATIVE LAW MECHANISMS FOR INTERACTION BETWEEN PUBLIC AUTHORITIES AND THE PUBLIC: THE PLACE AND ROLE OF MEDIATION

The article examines the place and role of mediation within the system of administrative-law mechanisms governing interaction between public authorities and the public. The relevance of the topic is determined by the need to develop legal instruments of interaction between public administration and private persons that are not limited to information, consultations, petitions or administrative appeals, but are also capable of preventing public-law conflicts and facilitating their lawful settlement. The purpose of the study is to determine the functional position of mediation among administrative-law mechanisms of interaction between public authorities and the public, to clarify its relationship with other forms of public participation, and to define the legal limits of mediation involving public authorities. The methodological framework comprises systemic, formal-legal, functional and comparative methods. Their application made it possible to analyse the legislative regulation of mediation and administrative procedure, compare mediation with citizens' petitions, public consultations, public oversight and administrative appeals, and take account of European approaches to the settlement of administrative disputes. It is substantiated that mediation should be regarded as an independent conflict-resolution administrative-law mechanism applicable where a specific dispute exists or there is a real risk of its occurrence and involving structured voluntary interaction between the parties with the assistance of a neutral mediator. It is established that mediation does not replace mandatory administrative procedures, administrative appeals or judicial protection; rather, it may supplement them only within the lawful competence of a public authority. The admissibility of mediation is proposed to be assessed with regard to the subject matter of the authority's competence, the existence of lawful administrative discretion, compliance with the public interest, the rights of third parties and the principle of equality, proper representation of the authority, and the voluntariness of participation. It is emphasised that confidentiality of negotiations cannot override the requirements of legality, transparency and proper formalisation of legally significant decisions. The settlement, preventive, rights-protective and coordinating functions of mediation are identified. A promising direction is the institutionalisation of mediation in the activities of public authorities through internal procedures for assessing the mediability of conflicts, defining the powers of representatives participating in negotiations, integrating mediation with procedures for handling petitions and administrative appeals, and training public officials in conflict communication.

Keywords: *public authorities, the public, administrative-law mechanism, mediation, public-law dispute, public interest, administrative discretion.*

Дата першого надходження статті до видання: 25.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 09.10.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 342.951:656.61:004(477)
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/28

Кузнєцов С. С.
https://orcid.org/0009-0008-3978-7046
Національний університет «Одеська юридична академія»

ІНСТРУМЕНТИ ІМО У СФЕРІ ЦИФРОВІЗАЦІЇ МОРСЬКОГО ТРАНСПОРТУ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ У ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

У статті аналізуються основні інструменти політики Міжнародної морської організації (ІМО) у сфері діджиталізації морського транспорту та визначаються можливості їх реалізації у законодавстві України. Встановлено, що політика ІМО у сфері цифровізації еволюціонувала від окремих технічних ініціатив до формування комплексної системи міжнародного цифрового морського урядування. Її складниками є «морське єдине вікно» (MSW), електронна сертифікація, стандартизований електронний обмін даними, цифрова ідентифікація та кібербезпека. На основі аналізу документів ІМО запропоновано класифікацію інструментів цифровізації морського транспорту на стратегічні, обов'язкові та рекомендаційні. До перших віднесено проєкт Стратегії ІМО з цифровізації морського транспорту, яким визначено принципи, цілі та основні напрями подальшої цифрової трансформації галузі. До обов'язкових інструментів віднесено Конвенцію про полегшення міжнародного морського судноплавства 1965 р., насамперед вимоги щодо функціонування MSW. Проаналізовано рекомендаційні документи ІМО, спрямовані на уніфікацію підходів до створення MSW, організації електронного обміну інформацією та упровадження цифрових технологій у портовій діяльності. Обґрунтовано необхідність комплексного оновлення українського законодавства з метою імплементації відповідних інструментів ІМО. Визначено перспективні напрями удосконалення актів програмно-цільового регулювання, Кодексу торговельного мореплавства України та іншого галузевого законодавства. Особливу увагу приділено правовому забезпеченню функціонування MSW, інтероперабельності інформаційних систем державних органів, розвитку електронного документообігу, використанню електронних транспортних документів і сертифікатів. Підсумовано, що реалізація відповідних заходів сприятиме гармонізації законодавства України з сучасною політикою ІМО та інтеграції національного морського сектору до глобального цифрового середовища морського транспорту.

Ключові слова: *діджиталізація, інноваційний розвиток, мореплавство, судна, морська діяльність, портова діяльність, публічне адміністрування, імплементація, оновлення законодавства, «морське єдине вікно», DocPort.*

Постановка проблеми. Триваюча цифрова трансформація є одним із пріоритетних напрямів розвитку міжнародної логістики. Вона охопила усі види транспортних сполучень та сприяла широкому розгортанню електронного документообігу, цифрових платформ обміну даними, автоматизованих інформаційних систем та інших діджитал-технологій, спрямованих на підвищення ефективності перевезень, безпеки операцій і спрощення адміністративних процедур. Морський транспорт як основа міжнародної торгівлі також зазнає суттєвих змін, пов'язаних із цифровізацією процесів управління судноплавством, портової діяльності та взаємодії між державними органами та учасниками морських перевезень. Важливу роль у формуванні міжнародної політики його цифровізації відіграє Міжнародна морська організація (International Maritime Organization, далі – ІМО, Організація), що розробляє як обов'язкові міжнародно-правові акти, так і рекомендаційні документи, спрямовані на упровадження цифрових технологій у сфері мореплавства. Упродовж останніх років ІМО послідовно розвиває такі напрями цифровізації, як створення систем «морського єдиного вікна» (Maritime Single Window, далі – MSW), використання електронних сертифікатів і документів, стандартизація електронного обміну даними, концепцію "e-navigation" та забезпечення кібербезпеки морської галузі. Сукупність відповідних документів свідчить

© Кузнєцов С. С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

про формування цілісної політики ІМО щодо цифровізації морського транспорту. Для України дослідження зазначених процесів набуває особливого значення з огляду на необхідність подальшої адаптації національного законодавства до сучасних міжнародних стандартів та кращих практик функціонування морської галузі, а також з урахуванням євроінтеграційного курсу держави і розвитку цифрових публічних сервісів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання цифровізації морського транспорту є предметом значної кількості зарубіжних досліджень технічного (М. Бальдауф, К. Бенедікт, Д. Джіджліо, М. Кітада, В. Пальма, А. Тей, Л. Фрохольдт, С.-Б. Хонг та ін.), управлінського (І. Теотокас, І. Лагудіс, К. Рафтопулу, А. Цвєткова, Ю. Чень Чжоу, І. Вальстрем та ін.) та правничого (С. Кабанас Ареа, Т. Кребс, Х.-Х. Цай та ін.) спрямування. Значна частина робіт присвячена концепції "e-navigation" як одному з ключових напрямів цифрової трансформації морської галузі з середини 2000-х р. Зокрема, М. Бальдауф зі співавторами [1; 2] аналізували реалізацію Стратегічного плану ІМО щодо впровадження цієї концепції, її вплив на безпеку та ефективність судноплавства, а В. Пальма, Д. Джіджліо та А. Тей [3] визначали можливості її використання для оптимізації маршрутів суден. Управлінські аспекти цифрової трансформації морської галузі розглядали І. Теотокас, І. Лагудіс та К. Рафтопулу [4]. Значна кількість правничих досліджень присвячена електронному супроводу торговельних операцій. Так, Т. Кребс [5] обґрунтовує необхідність переходу від паперових коносаментів до електронних транспортних документів на основі узгоджених міжнародних правових підходів, а Х.-Х. Цай [6] досліджує перспективи формування уніфікованого міжнародно-правового режиму використання блокчейн-технологій у цій сфері. Розвиток автономного судноплавства призвів до значної активізації досліджень, присвячених адаптації чинної нормативної бази до його специфіки. Так, С. Кабанас Ареа [7] акцентує увагу на змінах у структурі морської відповідальності за шкоду, спричинену збоями в автономних навігаційних системах, а Ц. Ванг та М. Юань [8] досліджують правові проблеми експлуатації автономних суден, пов'язані з регулюванням викидів вуглецю, шумового забруднення, безпекою мореплавства та пов'язаною з цим відповідальністю.

В українському науковому дискурсі окремі аспекти цифровізації морської галузі розглядаються у контексті галузевого управління (Т. Аверочкіна, О. Аляб'єва, Н. Коваль, Б. Кормич, С. Кузнєцов, Ю. Сергєєв), портової діяльності (Я. Галета, А. Насарая, А. Панчук, М. Рудик) та підвищення її економічної ефективності (О. Воркунова, І. Ларіна, Д. Решетков, Н. Ярова, В. Яровий), а також розвитку безекіпажного судноплавства і забезпечення кібербезпеки (М. Бєлікова, Ю. Георгієвський, О. Дроздов, С. Кузніченко, Д. Лученко, О. Мельник, О. Оніщенко). Так, Б. Кормич та Т. Аверочкіна [9] відзначають, що цифрова трансформація визначатиме подальший розвиток морського сектору, сприяючи вдосконаленню публічного адміністрування, підвищенню ефективності та стійкості морської галузі, а також модернізації її правового регулювання. Ю. Сергєєв [10] звертає увагу на необхідність оновлення адміністративно-правових засад цифровізації морської та портової діяльності через стандартизацію цифрових портових сервісів, формування нормативної бази для автономного судноплавства та взаємодії портів з прилеглими населеними пунктами, а також імплементації рекомендацій ІМО щодо правового статусу моряків.

Разом з тим, аналіз наукових праць свідчить про відсутність комплексного дослідження політики цифровізації морського транспорту, що на теперішній час формується та реалізується ІМО, а також можливостей імплементації відповідних документів у внутрішнє законодавство України.

Постановка завдання. Метою статті є визначення основних напрямів та перспектив реалізації у законодавстві України обов'язкових і рекомендаційних інструментів політики ІМО щодо цифровізації морського транспорту.

Виклад основного матеріалу. Досвід 2020-х років свідчить, що відома консервативність морського транспорту та портової діяльності не стала перешкодою для їх цифровій трансформації, яка перетворилася з окремого напряму технічної модернізації судноплавства і окремих портових операцій на один із пріоритетів діяльності ІМО та стрімкого оновлення підходів до організації роботи портів усього світу. Якщо раніше відповідні ініціативи ІМО були пов'язані переважно з розвитком концепції "e-navigation" та електронного обміну даними, то на теперішній час цифровізація розглядається як комплексний інструмент підвищення ефективності, безпеки та сталості морських перевезень. Так, у 2025 р. Комітет ІМО зі спрощення формальностей (Facilitation Committee, далі – FAL) розпочав розробку комплексної Стратегії цифровізації морського транспорту (IMO Strategy on Maritime Digitalization,

далі – Стратегія), визначивши її як міжгалузеву ініціативу, що має охопити усі напрями діяльності Організації та забезпечити формування взаємопов'язаного, гармонізованого та автоматизованого глобального морського сектору. Для керівництва цим процесом FAL засновано Кореспондентську групу для окреслення сфери охоплення Стратегії, основних цілей та рамок її реалізації, зокрема існуючих та нових технологій і стандартів, що можуть посприяти цифровізації морської галузі, забезпечуючи погодженість дій різних комітетів ІМО [11].

Результати цієї роботи відображено у рішеннях 50-ї сесії FAL (23–27 березня 2026 р.), під час якої схвалено остаточний варіант Стратегії та проголошено цифровізацію в якості наскрізної політики ІМО, що має інтегруватися до Стратегічного плану Організації та ураховуватися у діяльності усіх її органів. Стратегію було спрямовано Комітету із захисту морського середовища (Marine Environment Protection Committee, MEPC), Комітету з безпеки на морі (Maritime Safety Committee, MSC) та Юридичному комітету (IMO Legal Committee, LEG) для подальшого розгляду перед презентацією для схвалення на 35-й сесії Асамблеї ІМО у 2027 році [12]. Відповідно до проєкту Стратегії, її основними принципами є інтероперабельність інформаційних систем, стандартизація даних, забезпечення ефективного обміну інформацією між організаціями та юрисдикціями, належне управління даними, кіберстійкість цифрових систем, інклюзивність цифрової трансформації та застосування найкращих практик управління змінами [13, p. 3–4]. Серед окреслених цілей Стратегії особливого значення набувають підвищення ефективності, безпеки та екологічної сталості морського транспорту, забезпечення виконання міжнародних інструментів ІМО за допомогою цифрових технологій, використання даних для підтримки управлінських рішень та забезпечення стійкості морських інформаційних систем до кіберзагроз і зовнішніх впливів [13, p. 4]. Важливим є те, що сфера дії Стратегії не обмежується окремими цифровими технологіями чи інформаційними системами. Вона поширюється на діяльність усіх органів ІМО, цифрові ініціативи Організації, міжнародні стандарти обміну даними, взаємодію «судно–берег», цифрову ідентифікацію та електронні підписи, а також на питання функціонування морських адміністрацій, портів і судноплавних компаній [13, p. 4–5]. Це свідчить про перехід від фрагментарної цифровізації окремих процесів до формування цілісної політики цифрової трансформації морської галузі.

За своєю правовою природою Стратегія належить до кола програмних, орієнтуючих, політичних документів. Вона не створює обов'язкових для держав міжнародно-правових зобов'язань, а встановлює концептуальні засади подальшого розвитку нормативного регулювання у сфері цифровізації морського транспорту. Таким чином, її можна розглядати в якості акта «м'якого права», призначеного для забезпечення узгодженого розвитку обов'язкових та рекомендаційних інструментів ІМО у відповідній сфері.

Серед обов'язкових інструментів політики ІМО щодо цифровізації морського транспорту центральне місце посідає Конвенція про полегшення міжнародного морського судноплавства 1965 року (Convention on Facilitation of International Maritime Traffic, далі – FAL Convention) [14]. Її метою є спрощення формальностей, що застосовуються до суден, екіпажів, пасажирів і вантажів під час міжнародних морських перевезень. Традиційно реалізація положень FAL Convention пов'язувалася з уніфікацією документів та процедур, однак упродовж останнього десятиліття її розвиток дедалі більше спрямовується на цифровізацію інформаційного обміну між суднами, портами та уповноваженими органами. Знаковим етапом цього процесу стало ухвалення поправок до її Додатка у 2022 р. [15], що передбачили зобов'язання держав забезпечити електронне подання інформації для заходження суден до портів та виходу з них. З 1 січня 2024 р. набрала чинності вимога щодо функціонування такого механізму із застосуванням MSW. Відповідно до Стандарту 1.3bis Додатка до FAL Convention, державні органи повинні створити, підтримувати або забезпечити функціонування MSW для електронного отримання, обміну та обробки інформації, що подається у зв'язку із заходженням, перебуванням або виходом судна з порту. При цьому інформація має подаватися лише один раз і надалі використовуватися усіма уповноваженими органами через єдину систему обміну даними. Фактично концепція MSW адаптувала для сфери морського транспорту загальний принцип "single submission of data", який уже широко використовується у митній справі та міжнародній торгівлі (в Україні – у роботі державного інформаційного веб-порталу «Єдине вікно для міжнародної торгівлі» Державної митної служби України [16]). Як відзначається ІМО, метою MSW є усунення

дублювання інформації, скорочення адміністративного навантаження на учасників перевезень, прискорення обробки даних та підвищення ефективності взаємодії між державними органами, суб'єктами морської та портової діяльності [17].

Необхідно звернути увагу на те, що MSW є не окремою інформаційною системою, а міжнародно визнаним механізмом (стандартом) організації електронного обміну даними, обов'язковість впровадження якого випливає безпосередньо з положень FAL Convention. Саме тому вимоги щодо створення та функціонування MSW становлять сьогодні найбільш розвинений та юридично обов'язковий елемент політики ІМО щодо цифровізації морського транспорту. Методологію та процеси обміну даними визначає спеціально розроблений ІМО у співпраці з Всесвітньою митною організацією, Європейською економічною комісією ООН, Міжнародною організацією зі стандартизації та Міжнародною гідрографічною організацією Компендіум зі спрощення процедур та електронного бізнесу (IMO Compendium on Facilitation and Electronic Business, далі – IMO Compendium) [18]. Його значення полягає у стандартизації інформації, подання якої передбачене FAL Convention, він не створює нових інформаційних зобов'язань, а є інструментом гармонізації даних та їх електронного обміну. Інструмент охоплює електронне представлення даних щодо генеральної декларації судна, вантажної декларації, суднових ролей та списків пасажирів, небезпечних вантажів, портового контролю, повідомлень про баластні води, приймання відходів, маси контейнерів, електронних бункерних накладних, електронних коносаментів та інших процесів, пов'язаних із функціонуванням MSW. Таким чином, якщо MSW визначає організаційну модель електронної взаємодії учасників морських перевезень, то IMO Compendium формує стандартизовану інформаційну основу такої взаємодії. У сукупності ці інструменти є основою обов'язкового сегмента політики ІМО щодо цифровізації морського транспорту та створюють передумови для подальшого розвитку електронного документообігу у морській галузі.

Ще одним специфічним інструментом ІМО, спрямованим на скорочення адміністративного навантаження на морські адміністрації, судновласників, екіпажі та органи контролю держави порту, є електронні сертифікати. Керівні принципи щодо їх використання було оновлено у 2025 р. [19] та відзначено, що Адміністрації (уряди або спеціально призначені ними органи), які використовують електронні сертифікати, мають забезпечити їх відповідність таким вимогам: дійсність та узгодженість відповідно до формату та змісту, що вимагаються відповідними міжнародними правилами; захищеність від редагування, модифікацій або переглядів, окрім тих, що дозволені емітентом або Адміністрацією; наявність унікального номеру відстеження та інших даних, що використовуються для перевірки, видимого підтвердження джерела видачі, а також електронного підпису. Адміністрації, що використовують веб-сайти для онлайн-перегляду або перевірки електронних сертифікатів, мають забезпечити створення та управління ними відповідно до встановлених стандартів інформаційної безпеки для контролю доступу, запобігання шахрайству, стійкості до кібератак, техногенних та стихійних лих. Застосовувані електронні підписи мають відповідати схваленим Адміністрацією стандартам автентифікації.

Необхідно звернути увагу на те, що використання електронних сертифікатів не є обов'язковим для держав відповідно до чинних міжнародних угод. Проте у випадку схвалення Адміністрацією рішення про їх застосування вона повинна забезпечити відповідність таких сертифікатів вимогам, визначеним Керівними принципами ІМО щодо автентичності, цілісності, захищеності та можливості перевірки. Таким чином, електронна сертифікація поєднує ознаки рекомендаційного та обов'язкового регулювання: факультативним є саме її впровадження, тоді як порядок використання підпорядковано міжнародним стандартам.

Рекомендаційні інструменти становлять найбільш численну групу документів ІМО у сфері цифровізації морського транспорту. На відміну від міжнародних конвенцій, вони не створюють юридично обов'язкових правил для держав, проте відіграють важливу роль у формуванні єдиних підходів до упровадження цифрових технологій, розвитку інформаційної взаємодії та забезпечення сумісності національних і міжнародних цифрових систем. Одним із найбільш важливих рекомендаційних інструментів цієї групи є Керівні принципи щодо створення MSW, затверджені циркуляром FAL.5/Circ.42/Rev.4 [20]. Документ містить рекомендації щодо проєктування, створення та модернізації систем MSW, забезпечення їх інтероперабельності, використання стандартизованих наборів даних, а також реалізації принципу "single submission of data". Незважаючи на рекомендаційний характер, саме цей документ визначає модель практичної реалізації вимог FAL Convention щодо функціонування MSW, він також містить неодно-

разові посилання на IMO Compendium як довідковий інструмент для реалізації механізму MSW.

Важливе значення для цифровізації портової діяльності мають Керівні принципи щодо електронного обміну експлуатаційними даними під час заходжень суден до порту, затверджені циркуляром FAL.5/Circ.52 [21]. Їх метою є гармонізація процедур обміну інформацією між суднами, портами, терміналами та іншими учасниками портових операцій для оптимізації планування суднозаходжень, скорочення часу перебування суден у портах та підвищення ефективності логістичних процесів. У документі підкреслюється необхідність використання стандартизованих цифрових повідомлень і забезпечення сумісності між різними інформаційними платформами.

У цілому рекомендаційні інструменти ІМО виконують функцію методичного та організаційного забезпечення цифрової трансформації морського транспорту. Саме через такі документи Організація апробує нові підходи до цифровізації, формує міжнародні стандарти обміну даними та створює передумови для подальшого закріплення найбільш успішних практик у міжнародно-правових актах обов'язкового характеру. І хоча впровадження, наприклад, електронних сертифікатів залишається дискреційним рішенням держав, рекомендації з цього питання фактично формують міжнародний стандарт їх використання та взаємного визнання.

З метою імплементації положень зазначених актів та приведення внутрішнього морського, портового та природоохоронного законодавства у відповідність до глобальних трендів цифровізації та інноваційного розвитку в Україні необхідно продовжувати роботу щодо комплексного оновлення нормативно-правової бази на кількох рівнях. Насамперед йдеться про модернізацію програмно-цільових документів довгострокового планування розвитку галузі, Кодексу торговельного мореплавства України (далі – КТМ України) [22], а також іншого галузевого законодавства і актів локального регулювання.

На рівні програмного регулювання доцільним видається відображення цілей і принципів цифровізації морського транспорту, сформульованих Стратегією ІМО, у документах довгострокового планування розвитку морської, портової та поєднаної з ними природоохоронної сфер. Зокрема, потребує актуалізації Морська доктрина України [23], яка хоча й містить окремі положення щодо електронного документообігу у портах та створення «системи електронного обміну інформацією, в тому числі за принципом "єдиного вікна", та автоматизованої обробки документів», а також «функціонування в портах інформаційних систем, програмних продуктів, необхідних для здійснення прикордонного, митного, інших видів державного контролю та оформлення товарів і транспортних засобів» (розділ «Розвиток портової діяльності»), проте не формує цілісного бачення цифрової трансформації морської галузі, не визначає напрямів розвитку електронної сертифікації та не враховує появу обов'язкових міжнародних вимог щодо функціонування MSW (при цьому фрагментарно все ж згадує про нього), стандартизованого обміну даними, кібербезпеки та інших інструментів, що на теперішній час становлять основу політики ІМО у сфері цифровізації. Крім того, документ не враховує суттєвих змін у функціонуванні морської галузі, зумовлених пандемією COVID-19 та повномасштабною збройною агресією проти України.

Ще більш обмежено питання цифровізації відображені у Морській природоохоронній стратегії України [24]. Фактично єдиною згадкою про використання цифрових технологій є положення щодо створення інформаційної системи прогнозування переміщення нафтопродуктів на поверхні моря. Водночас сучасні підходи до охорони морського середовища дедалі більше ґрунтуються на використанні цифрових технологій моніторингу, автоматизованого збору та обробки екологічних даних, супутникового спостереження, інтегрованих інформаційних систем та електронного обміну інформацією між уповноваженими органами. Урахування таких напрямів у стратегічних документах набуває особливого значення з огляду на екологічні наслідки збройної агресії проти України та необхідність післявоєнного відновлення довкілля.

Відповідно до Стратегії розвитку морських портів України [25] передбачається впровадження «інформаційної системи "Морське вікно" з подальшою її інтеграцією в інформаційні системи фіскальних та контролюючих органів» та «сучасних інформаційних систем із високим рівнем захисту від кіберзагроз». Водночас, декларуючи інноваційний розвиток портів на основі концепцій «смарт-порт», «енергоефективний порт» та «зелений порт», документ не розкриває змісту відповідних напрямів. На нашу думку, такий підхід має як переваги, так і недоліки. З одного боку, він забезпечує необхідну гнучкість планування в умовах стрімкого розвитку технологій, з іншого – не дозволяє належним чином відобразити ті стратегічні

напрями розвитку морської галузі, які уже набули визначального значення у міжнародній практиці та знайшли відображення у сучасній політиці ІМО щодо цифровізації морського транспорту.

Наступний напрям реалізації діджитал-ініціатив ІМО у внутрішньому законодавстві представлений оновленням КТМ України, чинна редакція якого формувалася в умовах переважання паперового документообігу та лише частково ураховує сучасні тенденції цифровізації морської галузі. У зв'язку з цим доцільним видається подальше розширення та систематизація положень Кодексу, спрямованих на використання електронних документів, електронних сертифікатів, електронних записів і повідомлень під час здійснення адміністративних процедур у сфері торговельного мореплавства. На теперішній час у ст. 39 передбачено, що «у випадках, передбачених законодавством та/або міжнародними договорами України, суднові документи можуть бути на судні в електронному вигляді», а про електронний документообіг згадується у нормах про окремі реєстраційні процедури стосовно суден (ст. 27). Електронні коносаменти, порядок та особливості використання яких активно досліджуються у сучасній науковій літературі, чинною редакцією КТМ України прямо не урегульовані. Попри відсутність прямої заборони на їх використання, відсутність спеціальних норм щодо їх статусу, порядку видачі, передачі та підтвердження автентичності створює правову невизначеність щодо їх практичного застосування. У зв'язку з цим перспективним видається нормативне закріплення можливості використання електронних коносаментів та інших електронних транспортних документів з урахуванням міжнародних стандартів, що формуються у межах діяльності ІМО, ЮНСІТРАЛ та інших міжнародних організацій.

Окремим напрямом імплементації політики цифровізації морського транспорту ІМО є також оновлення іншого галузевого законодавства та підзаконних нормативно-правових актів. Насамперед це стосується Закону України 17 травня 2012 р. «Про морські порти України» [26], положення якого доцільно доповнити нормами щодо електронного обміну даними між суднами, портами, портовими операторами та органами державної влади. З урахуванням вимог FAL Convention перспективним є нормативне закріплення механізму MSW та забезпечення його з уже функціонуючими в Україні інформаційними системами, зокрема «Єдиним вікном для міжнародної торгівлі», системами портових співтовариств, електронними базами даних органів, залучених до функціонування портів. Такий підхід цілквито відповідає принципам інтероперабельності та одноразового подання даних, які послідовно впроваджуються ІМО через FAL Convention, IMO Compendium та супутні інструменти.

Необхідно відзначити, що окремі елементи MSW уже функціонують в Україні. Зокрема, ДП «Адміністрація морських портів України» впроваджено інформаційну систему "DocPort", призначену для електронної взаємодії між судновими агентами, портовими операторами, адміністраціями морських портів та державними органами під час оформлення заходу суден до портів та виходу з них. Водночас система "DocPort" не є MSW у розумінні FAL Convention, а виступає одним із технологічних компонентів його майбутньої національної реалізації [27]. У зв'язку з цим вона може розглядатися як основа для подальшого формування в Україні повноцінного MSW шляхом інтеграції з державними інформаційними ресурсами та базами даних відповідно до вимог ІМО. Першими кроками у цьому напрямку стала розпочата у 2025 р. інтеграція "DocPort" із системою «Єдине вікно для міжнародної торгівлі» Державної митної служби України [28], а у 2026 р. – автоматизований обмін даними з Державною прикордонною службою України [29].

Спрямованим на упровадження цифрових інструментів у морській сфері є Проєкт Закону № 14344 від 30.12.2025 р. про внесення змін до деяких законодавчих актів України, що стосуються торговельного мореплавства та судноплавства на внутрішніх водних шляхах [30], що передбачає внесення змін до КТМ України стосовно регулювання роботи інформаційно-комунікаційної системи суден та українського MSW, під яким у документі «розуміється програмно-технічний комплекс для подання, отримання, обміну та пересилання в електронний спосіб інформації про захід суден в морський порт». Запропоновані положення у цілому відповідають підходам ІМО щодо впровадження MSW та можуть розглядатися як один із перших кроків з імплементації відповідних міжнародних стандартів у національне законодавство. Робота України щодо впровадження MSW підкреслюється також у Національній програмі адаптації законодавства України до права Європейського Союзу (acquis ЄС), затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2026 р. № 438 [31].

Поряд із зазначеними аспектами, подальшого розвитку потребує і правове регулювання електронного документообігу. Хоча загальні засади використання електронних документів, електронної ідентифікації та довірчих послуг визначені законодавством України, ними не враховуються особливості міжнародного морського судноплавства та специфіки документів, що використовуються під час здійснення морських перевезень. У зв'язку з цим доцільним є нормативне врегулювання порядку використання електронних суднових документів, електронних сертифікатів та інших цифрових інструментів у діяльності уповноважених органів, портів та інших стейкхолдерів. Важливим напрямом також є реалізація міжнародних стандартів управління даними та кібербезпеки, зокрема щодо захисту інформаційних систем, забезпечення цілісності електронних даних і протидії кіберзагрозам під час обміну інформацією. Урахування відповідних рекомендацій ІМО сприятиме інтеграції національної морської інфраструктури до глобального цифрового середовища морського транспорту.

Висновки. Як показали результати дослідження, політика ІМО у сфері цифровізації еволюціонувала від окремих галузевих технічних проєктів до формування комплексної системи міжнародного цифрового морського урядування, елементами якої є MSW, електронна сертифікація, стандартизований обмін даними, кібербезпека та майбутня комплексна Стратегія цифровізації морського транспорту. Результати опрацювання документів ІМО свідчать, що реалізація політики цифровізації морського транспорту здійснюється за допомогою трьох основних груп інструментів: стратегічних, обов'язкових та рекомендаційних. При цьому між зазначеними групами існує функціональний взаємозв'язок: стратегічні документи визначають напрями розвитку, обов'язкові інструменти закріплюють мінімально необхідні стандарти, а рекомендаційні забезпечують механізми їх практичної реалізації та подальшого розвитку. До першої групи належать документи політичного характеру, що визначають загальні напрями цифрової трансформації морської галузі. Другу групу становлять міжнародно-правові акти, положення яких є обов'язковими для держав-учасниць відповідних міжнародних договорів. Третю – рекомендаційні документи ІМО, спрямовані на уніфікацію підходів до використання цифрових технологій та сприяння їх практичному впровадженню.

Дослідження також засвідчило, що імплементація відповідних інструментів ІМО в Україні потребує комплексного оновлення національного законодавства. Воно має охопити програмні документи, Кодекс торговельного мореплавства України та спеціальне галузеве законодавство, зокрема щодо створення правових засад функціонування MSW, забезпечення інтероперабельності морських інформаційних систем, використання електронного документообігу та впровадження міжнародних стандартів управління даними і кібербезпеки. Реалізація зазначених заходів сприятиме гармонізації законодавства України з сучасними тенденціями розвитку судноплавства і портової діяльності та створить необхідні передумови для інтеграції національного морського сектору до глобального цифрового простору морського судноплавства та міжнародної торгівлі.

Список літератури:

1. Baldauf M., Hong S.-B. Improving and Assessing the Impact of e-Navigation applications. *International Journal of E-Navigation and Maritime Economy.* 2016. Vol. 4. P. 1–12. https://doi.org/10.1016/j.enavi.2016.06.001

2. Baldauf M., Kitada M., Froholdt L. The role of VTS operators in new maritime safety situations: when conventional and autonomous ships meet. *Application of Emerging Technologies*. T. Ahram & W. Karwowski (Eds.). AHFE International Conference. USA, AHFE Open Access, 2023. Vol 115. https://doi.org/10.54941/ahfe1004339

3. Palma V., Giglio D., Tei A. Investigating the influence of e-navigation and S-100 over the computation of the weather route. *WMU Journal of Maritime Affairs*. 2024. Vol. 23. P. 457–475. https://doi.org/10.1007/s13437-024-00344-7

4. Theotokas I.N., Lagoudis I.N., Raftopoulou K. Challenges of maritime human resource management for the transition to shipping digitalization. *Journal of Shipping and Trade*. 2024. Vol. 9(6). https://doi.org/10.1186/s41072-024-00165-0

5. Krebs T. Electronic bills of lading, transnational and English law: blocking the blockchain? *Uniform Law Review*. 2023. Vol. 28(3–4). P. 323–338, https://doi.org/10.1093/ulr/unad022

6. Tsai, H.-H. Electronic Bills of Lading and Blockchain Technology: A Regulatory Perspective. *Journal of Marine Science and Technology–Taiwan*. 2026. Vol. 34(1). Art. 7. https://doi.org/10.51400/2709-6998.2817

7. Cabañas Area S. Between Limitation and Non-Limitation: Regulatory Overlap between the LLMC and Directive (EU) 2024/2853 in Autonomous Shipping. *Lex Portus*. 2026. Vol. 12(2). P. 28–39. https://doi.org/10.62821/lp12202

8. Wang J., Yuan M. Regulation of maritime autonomous surface ships on carbon emissions and marine pollution: Context, challenges, responses. *Marine Policy*. 2026. Vol. 186. 107020. https://doi.org/10.1016/j.marpol.2025.107020

9. Кормич Б.А., Аверочкіна Т.В. Публічне адміністрування морського сектору: цифровізація, автоматизація та оновлення правового базису. *Право та державне управління*. 2024. № 1. С. 294–301. https://doi.org/10.32782/pdu.2024.1.41

10. Сергєєв Ю.В. Адміністративно-правові засади діджиталізації морської галузі України: від сервісів для плавскладу до «смарт-портів» та автономного судноплавства. *Український політико-правовий дискурс*. 2025. № 17. https://doi.org/10.5281/zenodo.17839246

11. IMO to develop global strategy for maritime digitalization. URL: https://surl.li/kioiwk (дата звернення: 11.06.2026 р.).

12. Facilitation Committee approves digitalization strategy and cyber security measures. URL: https://surl.li/iomjxo (дата звернення: 11.06.2026 р.).

13. IMO Strategy on Maritime Digitalization. FAL 50/20/Add.1. Annex 7. 2026. URL: https://surl.li/pqblke (дата звернення: 12.06.2026 р.).

14. Convention on Facilitation of International Maritime Traffic, 1965. URL: https://www.mofa.go.jp/policy/treaty/submit/session162/agree-5.pdf (дата звернення: 12.06.2026 р.).

15. Report of the Facilitation Committee on Its Forty-Sixth Session. FAL 46/24/Add.1. 2022. URL: https://surl.li/rztlwm (дата звернення: 15.06.2026 р.).

16. Єдиний державний інформаційний веб-портал «Єдине вікно для міжнародної торгівлі». URL: https://cabinet.customs.gov.ua (дата звернення: 15.06.2026 р.).

17. Guidelines for setting up a Maritime Single Window. FAL.5/Circ.42/Rev.3. 2024. URL: https://surl.lt/cohwvs (дата звернення: 15.06.2026 р.).

18. The IMO Compendium on Facilitation and Electronic Business. URL: https://www.imo.org/en/ourwork/facilitation/pages/imocompendium.aspx (дата звернення: 15.06.2026 р.).

19. Report of the Facilitation Committee on Its Forty-Eighth Session. FAL 49/22/Add.1. 2025. Annex 6. URL: https://surl.li/lwzyzm (дата звернення: 15.06.2026 р.).

20. Guidelines for Setting up a Maritime Single Window. FAL.5/Circ.42/Rev.4. 2025. URL: https://surl.li/kczbgn (дата звернення: 25.06.2026 р.).

21. Guidelines for Harmonized Communication and Electronic Exchange of Operational Data for Port Calls. FAL.5/Circ.52. 2023. URL: https://surl.li/atzlri (дата звернення: 25.06.2026 р.).

22. Кодекс торговельного мореплавства України, 1995. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/176/95-вр#Text (дата звернення: 27.06.2026 р.).

23. Морська доктрина України на період до 2035 року, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 7.10.2009 № 1307 (у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 18.12.2018 № 1108). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1307-2009-п#Text (дата звернення: 27.06.2026 р.).

24. Морська природоохоронна стратегія України, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 11.10.2021 № 1240-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1240-2021-р#Text (дата звернення: 27.06.2026 р.).

25. Стратегія розвитку морських портів України на період до 2038 року, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 11.07.2013 № 548-р (в редакції розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.12.2020 № 1634-р). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-2013-р#Text (дата звернення: 27.06.2026 р.).

26. Про морські порти України: Закон України від 17.05.2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4709-17#Text (дата звернення: 27.06.2026 р.).

27. АМПУ запустила морський модуль системи DocPort в тестовому режимі в порту Південний. URL: https://surl.li/zrxnpg (дата звернення: 27.06.2026 р.).

28. Митниця та АМПУ об'єднують інформаційні системи: як DocPort змінить роботу в портах. URL: https://surl.li/joypcj (дата звернення: 28.06.2026 р.).

29. АМПУ і Держприкордонслужба переходять на автоматичний обмін даними через DocPort. URL: https://surl.li/vbnefg (дата звернення: 28.06.2026 р.).

30. Проєкт Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України, що стосуються торговельного мореплавства та судноплавства на внутрішніх водних шляхах, № 14344 від 30.12.2025. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/59445 (дата звернення: 29.06.2026 р.).

31. Національна програма адаптації законодавства України до права Європейського Союзу (acquis ЄС), затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 1.04.2026 № 438. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/438-2026-п#Text (дата звернення: 29.06.2026 р.).

Kuznietsov S. S. THE IMO INSTRUMENTS FOR MARITIME TRANSPORT DIGITALIZATION AND THEIR IMPLEMENTATION IN UKRAINIAN LEGISLATION

The article analyzes the main instruments of policy of the International Maritime Organization (the IMO) in the sphere of digitization of maritime transport and determines the possibilities of their implementation in the legislation of Ukraine. It has been determined that the IMO's policy in the sphere of digitalization has evolved from the individual technical initiatives to the formation of a comprehensive system of the international digital maritime governance. Its components are the Maritime Single Window (the MSW), electronic certification, standardized electronic data exchange, digital identification and cybersecurity. Based on the analysis of the IMO's documents, a classification has been proposed of instruments for the digitalization of maritime transport into strategic, mandatory and recommendatory. The first is the draft of the IMO Strategy on Maritime Digitalization, which defines the principles, goals and main directions of further digital transformation of the industry. The mandatory instruments include the Convention on Facilitation of International Maritime Traffic 1965, primarily the requirements for the functioning of the MSW. The IMO's recommended documents have been analyzed, which are aimed at unifying approaches to the creation of the MSW, the organization of electronic information exchange and the introduction of digital technologies in port activities. The need has been substantiated for a comprehensive update of the Ukrainian legislation in order to implement the relevant IMO's tools. The prospective directions have been determined for improving the acts of program-target regulation, the Merchant Shipping Code of Ukraine and other sectoral legislation. The particular attention has been paid to the legal support of the functioning of the MSW, the interoperability of the information systems of state bodies, the development of electronic documentary turnover, the use of electronic transport documents and certificates. It has been summed up that the realization of the appropriate measures will contribute to the harmonization of the Ukrainian legislation with the current policy of the IMO and the integration of the national maritime sector into the global digital environment of maritime transport.

Keywords: *digitalization, innovative development, navigation, ships, maritime activities, port activities, public administration, implementation, legislative modernization, maritime single window, DocPort.*

Дата першого надходження статті до видання: 28.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 340.1:346.2:796(477)
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/29

Макаренков О. Л.
https://orcid.org/0000-0003-0042-165X
Запорізький національний університет

Удовика Л. Г.
https://orcid.org/0000-0001-9260-4474
Запорізький національний університет

Єрмоленко Д. О.
https://orcid.org/0009-0008-1334-5194
Запорізький національний університет

ПУБЛІЧНО-ПРИВАТНЕ ПАРТНЕРСТВО У СФЕРІ СПОРТУ: ПРИНЦИПИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА ГАРАНТІЇ БАЛАНСУ ПУБЛІЧНИХ І ПРИВАТНИХ ІНТЕРЕСІВ

У статті досліджено правові умови узгодження суспільної доступності спортивної інфраструктури з інтересами приватного партнера у довгострокових інвестиційних відносинах. Нормативну основу становлять Закон України «Про публічно-приватне партнерство» 2025 року, законодавство про фізичну культуру і спорт, цивільне законодавство та міжнародні положення щодо участі у спортивному житті. Застосовано доктринальний аналіз і системне тлумачення правових норм; міжнародні стандарти та зарубіжні дослідження використано для оцінювання запропонованих договірних механізмів. Обґрунтовано, що рівність сторін договору не усуває відмінностей між їхніми правовими функціями, а взаємна вигода партнерів не вичерпує публічного інтересу. Права користувачів спортивної інфраструктури потребують самостійного врахування, оскільки вони зазвичай не беруть участі в погодженні інвестиційних умов. Запропоновано конкретизувати законодавчий принцип доступності суспільно значущих послуг через додаток до договору, який визначає обсяг і час доступу, категорії користувачів, правила оплати, відповідальних виконавців та способи захисту. Показано, чому загальна кількість відвідувань або формальне відкриття об'єкта не є достатніми показниками виконання соціальних зобов'язань. Розмежовано обов'язки, враховані у початковій ціні договору, нові вимоги публічного партнера та наслідки зовнішніх подій, які потребують окремого розподілу ризиків. Проаналізовано співвідношення гарантії стабільності законодавства, допустимих змін договору та його припинення з міркувань публічного інтересу. Розглянуто можливість використання конструкції договору на користь третьої особи для захисту визначених користувачів із застереженням щодо згоди на зміну або припинення відповідних прав. Науковий результат полягає в обґрунтуванні юридичного зв'язку між встановленою потребою громади, змістом послуги, її фінансуванням і доступним способом примусового виконання. Запропонований підхід конкретизує чинні принципи регулювання та може застосовуватися під час підготовки проєктів відновлення спортивної інфраструктури. Його фактична результативність потребує подальшої перевірки на матеріалах укладених договорів.

Ключові слова: *державно-приватне партнерство, спортивна інфраструктура, суспільні інтереси, договірні гарантії, доступ до послуг, розподіл ризиків, права третіх сторін.*

Постановка проблеми. Територіальна громада може зберігати право власності на спортивний комплекс, але фактично втратити вплив на те, хто й коли ним користується. Договір партнерства може докладно визначати вимоги до утримання будівлі та порядок розрахунків, водночас залишаючи операторові змогу віддавати найзручніші години комерційним клієнтам. Можлива й зворотна ситуація: після вкладення інвестицій орган місцевого самоврядування вимагає додаткових пільгових занять і тим самим ставить під загрозу фінансову життєздатність проєкту. В обох випадках проблема полягає в тому, як юридично визначено послугу, хто оплачує її надання та за яких умов сторони можуть змінювати домовленості.

© Макаренков О. Л., Удовика Л. Г., Єрмоленко Д. О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Закон України «Про публічно-приватне партнерство» від 19 червня 2025 року дає безпосередню правову основу для розгляду цих питань. Він прямо поширюється на сферу спорту та закріплює доступність послуг для соціально вразливих груп населення серед принципів партнерства [1, ст. 3–4]. Отже, потрібно з'ясувати, як цей законодавчий принцип має втілюватися в конкретних договірних обов'язках і способах захисту. Самого повторення положень закону в описі проєкту недостатньо, щоб визначити, скільки годин школа може користуватися басейном, чи має постійно працювати пристосована для осіб з інвалідністю роздягальня та хто повинен відновити доступ у разі порушення.

Конституційний обов'язок держави дбати про розвиток фізичної культури і спорту визначає публічну мету її участі в таких відносинах. Закон України «Про фізичну культуру і спорт» пов'язує заняття спортом із доступністю, безпекою та захистом інтересів користувачів [2, ст. 49; 3, ст. 3–4]. Водночас ці норми не встановлюють єдиної моделі фінансування всіх спортивних об'єктів. У кожному випадку слід обґрунтувати, якої саме послуги потребує громада і чому обрана форма її надання є доцільною.

У статті розглянуто партнерства, що передбачають створення або відновлення спортивних об'єктів та їх подальше використання для потреб громади. Основну увагу приділено комунальній інфраструктурі, якою користуються мешканці, школи та громадські організації. Об'єкти професійного спорту розглядаються тією мірою, якою вони допомагають з'ясувати, чому комерційний успіх не завжди означає суспільну користь. Спонсорство й неформальна співпраця залишаються поза основним предметом дослідження. Вихідна теза полягає в тому, що узгодження публічних і приватних інтересів потребує чітко визначених, фінансово забезпечених обов'язків щодо доступу, виконання яких можна вимагати протягом усього строку дії договору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідники публічно-приватного партнерства неодноразово ставили під сумнів припущення, що залучення приватного сектору саме по собі поліпшує надання публічних послуг. Г. Годж і К. Грев у своєму огляді виявили суперечливі дані щодо результативності довгострокових інфраструктурних договорів [4, с. 545]. А. Фабр і С. Страуб, узагальнюючи дослідження у сферах інфраструктури, охорони здоров'я та освіти, виокремлюють повторювані проблеми договірного регулювання, перегляду умов та інституційного середовища [5, с. 655]. Ці праці свідчать про потребу оцінювати кожен проєкт окремо. Брак у публічного органу коштів для початкових інвестицій ще не доводить переваг партнерства перед іншими способами надання послуг.

Економічний аналіз Е. Іосси та Д. Мартімора пояснює, чому розподіл завдань і стимули до скорочення витрат набувають особливого значення, коли договір не може вичерпно визначити всі складові якості послуги [6, с. 4]. Для спортивного об'єкта це створює цілком конкретний ризик: оператор може дотримуватися вимог до утримання будівлі, які легко перевірити, але водночас погіршувати менш помітні умови доступу. Дж. Форрер та співавтори досліджують пов'язане з цим питання публічної підзвітності через співвідношення партнерських домовленостей і цілей публічного сектору [7, с. 475]. У цій статті підзвітність розглядається не лише як управлінський нагляд, а й як наявність визначених обов'язків та правових наслідків їх порушення.

У спорті коло інтересів ширше за відносини між публічним замовником і приватним надавачем послуг. Y. Fang, P. He та T. Tan зараховують користувачів й інші організації до заінтересованих учасників спортивних партнерств, водночас відзначаючи домінування органів влади та інвесторів [8, с. 438]. С. Кеннеді та М. Розентрауб на прикладі об'єктів професійного спорту показують, чому громади потребують гарантій захисту після вкладення публічних ресурсів у проєкт [9, с. 436]. Запропонований ними механізм примусового відчуження майна для суспільних потреб належить до іншого правового середовища. Для цього дослідження важливий сам ризик залежності результатів публічних інвестицій від подальших комерційних рішень приватної сторони.

В українській науковій літературі Н. В. Статівка та К. В. Боднар розглядають кадрові потреби відбудови спортивної інфраструктури й пропонують співпрацю органів влади, бізнесу та закладів освіти [10, с. 99–100]. Їхній акцент на спроможності реалізувати проєкт важливий і для договірного регулювання: зобов'язання надати послугу ненадійне, якщо проєктна компанія або публічний орган не здатні виконати свою частину роботи. Зазначена праця присвячена кадровому забезпеченню, тоді як предметом цієї статті є правове становище користувачів та збереження їхнього доступу в разі зміни договору.

Наведені дослідження пояснюють, чому фінансування, спроможність сторін та інтереси користувачів потрібно розглядати у взаємозв'язку. У цій статті зосереджено увагу на вужчому питанні: як

у межах українського законодавства 2025 року пов'язати доступність послуг з укладенням договору, розподілом ризиків і способами захисту. Питання суспільної користі та участі користувачів уже висвітлювалися в науковій літературі. Проте вони потребують конкретизації щодо укладення, зміни та припинення договорів про спортивну інфраструктуру за новим законом.

Постановка завдання. Мета статті – визначити правові механізми, які дають змогу на практиці забезпечити баланс публічних і приватних інтересів у спортивних партнерствах. Для цього необхідно з'ясувати, що означає доступність для конкретного об'єкта, як розподілити витрати на її забезпечення та хто має право вимагати виконання відповідних обов'язків.

Дослідження ґрунтується на доктринальному аналізі. Закон про публічно-приватне партнерство 2025 року розглянуто в системному зв'язку із законодавством про фізичну культуру і спорт, Цивільним кодексом України та нормами про доступ до публічної інформації. Конвенцію про права осіб з інвалідністю використано як обов'язковий міжнародно-правовий орієнтир, а Міжнародну хартію фізичного виховання, фізичної активності та спорту ЮНЕСКО – як рекомендаційний стандарт. Це розмежування має практичне значення: сама Хартія не створює засобу договірного захисту в національному праві.

У дослідженні використано тексти законодавчих актів, доступні станом на 10 вересня 2026 року. Пропозиції стосуються загального законодавчого регулювання та не охоплюють усіх перехідних положень, підзаконних актів і донорських умов, що можуть застосовуватися до окремих проєктів. Наведені договірні ситуації є умовними прикладами. Інтерв'ю, опитування та оцінювання завершених українських проєктів не проводилися, тому стаття не доводить причинного зв'язку між запропонованими механізмами та практичними результатами їх застосування.

Виклад основного матеріалу. Правова природа партнерства та його публічна мета. Передусім потрібно правильно кваліфікувати правовідносини. Закон про публічно-приватне партнерство встановлює спеціальний правовий режим і розмежовує концесійний договір та договір ППП, який не є концесійним. Визначення останнього охоплює фінансування, будівництво або відновлення та технічне обслуговування об'єкта з переданням чи без передання функцій експлуатації або надання послуг [1, ст. 1–5]. Спортивне спонсорство, звичайний договір управління та інфраструктурне партнерство, яке відповідає вимогам закону, мають різну правову природу, хоча в усіх цих випадках можуть співпрацювати громада й бізнес.

Від правової кваліфікації залежить і належна процедура. Частина третя статті 2 виключає застосування загального законодавства про публічні закупівлі до відбору приватного партнера, виконання договору ППП та надання підтримки ППП. Це не скасовує конкурсного відбору: Закон про публічно-приватне партнерство передбачає власні процедури [1, ст. 2, 13]. Тому застосування правил закупівель без урахування спеціального режиму може призвести до хибного визначення як обов'язків публічного органу, так і процедурних гарантій інвестора.

У межах цього режиму договірна рівність і публічна відповідальність виконують різні функції. Рівність сторін означає, що орган влади не може нехтувати своїми зобов'язаннями лише через свій публічний статус. Водночас інтереси, які представляють сторони, не стають тотожними. Приватний партнер прагне отримати дохід у межах погодженого розподілу ризиків. Публічний партнер має також обґрунтувати використання публічного майна та коштів для надання послуг людям, які не беруть участі в погодженні інвестиційних умов.

Отже, взаємна вигода сторін не є достатнім критерієм дотримання публічного інтересу. Невеликі виплати з місцевого бюджету можуть бути наслідком того, що більшість зручних годин відведено клієнтам, готовим платити більше. Для органу місцевого самоврядування та оператора така домовленість може бути привабливою, хоча вона обмежує користування об'єктом громадою, заради якої проєкт і обґрунтовували. Збереження права комунальної власності цього не виправляє: право на будівлю саме по собі не визначає розкладу її роботи та правил допуску відвідувачів.

Пропонуємо до остаточного погодження умов договору готувати обґрунтування потреби в послузі. У ньому слід визначити майбутніх користувачів, пояснити, чого бракує в наявній інфраструктурі, та оцінити альтернативні способи задоволення цієї потреби. Таке обґрунтування конкретизувало б передбачений законом аналіз ефективності, не спираючись на припущення, що будь-яка інвестиція у спорт неодмінно приносить суспільну користь [1, ст. 11]. Арена для професійного спорту може відповідати законним цілям громади, однак очікуваний престиж чи витрати приїжджих відвідувачів потрібно оцінювати окремо від доступності спортивних об'єктів для мешканців.

Під час оцінювання потрібно також розмежувати функції публічного органу та проєктної компанії. Якщо приватний партнер утримує будівлю, а заняття організовує комунальна установа, причиною обмеження доступу можуть бути саме її рішення щодо розкладу чи бронювання. Договірна відповідальність має відповідати розподілу завдань. Покладати на інвестора всі порушення доступу так само необґрунтовано, як і залишати невизначеними обов'язки комунальної установи.

Конкретизація умов доступу в договорі. Доступність залежить від того, за яких умов людина справді може скористатися послугою. Частина п'ята статті 30 Конвенції про права осіб з інвалідністю стосується доступу до спортивних об'єктів, послуг і заходів, зокрема участі дітей з інвалідністю [11]. Хартія ЮНЕСКО також пов'язує участь у спорті з інклюзивними можливостями та належною інфраструктурою, хоча має інший правовий статус [12, ст. 1, 8]. Обидва документи дають підстави оцінювати доступність з огляду на реальні можливості користувачів, а не лише на наявність будівлі.

Обґрунтовану потребу в послузі доцільно закріпити в додатку до договору через конкретні обов'язки щодо відповідного об'єкта. Для басейну це можуть бути визначені години для шкільних занять, доступні роздягальні та встановлена плата за пільгові сеанси. У додатку потрібно відокремити час для загального користування від періодів, правомірно відведених клубам, змаганням або комерційним заходам. Для кожного обов'язку слід визначити виконавця й спосіб перевірки виконання.

Час надання послуги є частиною змісту зобов'язання. Обіцянка виділити двадцять годин для потреб громади може виявитися малокорисною, якщо цей час припадає на шкільні уроки або на години, коли громадський транспорт уже не працює. Подібна проблема виникає, коли оператор формально пропонує пільговий тариф, але умови бронювання не дають тим, для кого його запроваджено, отримати місця.

Отже, умови в додатку мають бути достатньо чіткими, щоб незалежний орган розгляду спору міг установити, чи порушено зобов'язання. Для цього не потрібна єдина загальнодержавна квота для всіх спортивних споруд. Належний обсяг послуг залежить від місцевого попиту, виду занять та можливостей сусідніх об'єктів. Спільна структура договорів цілком сумісна з різним змістом зобов'язань. Вона допомагає визначити коло питань, які сторони мають погодити, але не повинна підміняти оцінку потреби довільним кількісним показником.

Фінансова доступність потребує передбаченого законом механізму оплати. Закріплене право займатися спортом не означає, що кожен об'єкт під приватним управлінням має бути безоплатним для всіх [3, ст. 3]. Якщо публічний партнер вимагає безоплатного або пільгового доступу понад загальнообов'язкові вимоги, відповідні витрати потрібно врахувати у фінансовій моделі проєкту. Правила отримання пільг мають бути зрозумілими й не створювати надмірного документального навантаження. Програма для малозабезпечених сімей може не спрацювати, якщо заради невеликої знижки потрібно розкривати невиправдано великий обсяг особистих відомостей або проходити складну процедуру.

Важливо також пов'язати оплату послуг із дотриманням умов доступу. Якщо винагорода залежить лише від того, чи відчинений об'єкт, оператор має недостатньо стимулів зберігати погоджений розподіл занять. Коли доступ контролює приватний партнер, порядок оплати має враховувати підтверджені випадки ненадання передбачених договором сеансів. Якщо допуском відвідувачів керує інша установа, її обов'язки та звітність потрібно врегулювати окремо. Виконавець технічного обслуговування не повинен втрачати оплату через те, що школа не організувала перевезення учнів.

Відвідуваність дає корисну інформацію, але не замінює перевірки виконання договору. Об'єкт може мати багато відвідувачів і водночас систематично обмежувати доступ невеликої групи, права якої підлягають захисту. І навпаки, належно організоване заняття може зібрати мало учасників з причин, незалежних від оператора. Тому у звітності слід розмежовувати готовність надати обіцяну послугу та фактичний попит на неї. Це дає змогу з'ясувати причини низької участі, не визнаючи її автоматично порушенням з боку приватного партнера.

Окремої уваги потребують безпека та інклюзивність. Навіть фізично доступний об'єкт може не мати працівників, підготовлених до проведення передбачених занять. Законодавство про спорт установлює захисні обов'язки, зокрема щодо дітей у закладах фізичної культури і спорту [3, ст. 4-2]. У договірних документах потрібно визначити, хто відповідає за відповідні заходи. Зменшення оплати не може замінити дотримання обов'язкових правил безпеки й фактично дозволити продовження небезпечної діяльності.

Фінансування доступності та розподіл ризиків виконання. Вартість зобов'язань із надання суспільно значущих послуг зазвичай має бути зрозумілою вже під час підготовки конкурсних пропозицій. Коли учасники розраховують ціну однакового обсягу послуг, їхні пропозиції можна коректно порівнювати. Якщо ж публічний орган відкладає визначення пільгових умов до завершення конкурсу, учасники можуть по-різному оцінити комерційні можливості об'єкта. Тоді за зовні порівнюваними цінами стоятимуть різні зобов'язання.

Закон про публічно-приватне партнерство передбачає публічні платежі та співфінансування серед механізмів підтримки [1, ст. 43]. Однак сама наявність цих механізмів не доводить, що конкретне зобов'язання є фінансово посильним і взяте в межах належних повноважень. Публічний орган має оцінити тривалість та умови своїх зобов'язань, зокрема можливі витрати за несприятливих сценаріїв. Об'єкт, початкове будівництво якого профінансував інвестор, надалі може потребувати значних бюджетних видатків. Зарубіжні дослідження також дають підстави враховувати ці тривалі зобов'язання, не зводячи оцінку проєкту до початкового внеску капіталу [5, с. 655].

Потрібно розмежовувати обов'язки, включені до початкових умов надання послуг, та подальші зміни. Оператор не має отримувати додаткову оплату лише за виконання вимоги доступності, яку він уже врахував у конкурсній ціні. Якщо ж публічний орган згодом просить розширити програму, фінансові наслідки слід оцінити за погодженою процедурою зміни договору в межах, дозволених законом. Інакше на інвестора покладається неоцінений ризик нових публічних вимог. Це може стримати участь у проєкті або спонукати його компенсувати витрати шляхом обмеження інших послуг.

Іншого підходу потребують зовнішні події. Подорожчання енергії, тривале припинення комунальних послуг і пошкодження об'єкта відрізняються від рішення оператора скасувати збиткове заняття. Ці ситуації також не обов'язково дають підстави для однакових заходів захисту. Договір має визначати відповідну подію, обов'язки, на виконання яких вона впливає, та необхідні докази, а також заходи зі зменшення наслідків і строк застосування послаблень. Загальна обіцянка відновлювати фінансову рівновагу проєкту щоразу, коли знижується прибутковість, розмиває межі ризиків, які інвестор узяв на себе.

Під час війни ці розмежування набувають особливої ваги. Не можна виходити з того, що будь-яка безпекова подія є непередбачуваною для договору, укладеного в умовах збройного конфлікту, або що всі пов'язані з нею збитки підлягають страхуванню. Оцінювати потрібно конкретну, визначену договором подію та її вплив на виконання зобов'язань. Можливість фінансування чи страхового покриття слід установлювати для кожного проєкту окремо. Саме існування програм відбудови цього не гарантує.

Оцінюванню підлягає й поведінка публічного партнера. Несвоєчасне передання майданчика або ненадання погодженого ресурсу може перешкодити операторові виконати зобов'язання щодо доступу. Заходи захисту мають відповідати доведеним наслідкам такого порушення й не обов'язково охоплювати втрати, які з ним не пов'язані. Так зберігається взаємність договірних обов'язків, а виплата компенсації з публічних коштів залишається пов'язаною з причинним зв'язком та погодженим розподілом ризиків.

Такої самої точності потребує зменшення платежів за порушення умов надання послуг. Підстави й порядок розрахунку відповідних сум мають бути відомі заздалегідь, а їх застосування – доступним для оскарження. Слід розрізняти одиничну адміністративну помилку та систематичне обмеження доступу. Якщо відвідувачам загрожує небезпека, можуть знадобитися негайні захисні заходи. Натомість помилка в розкладі, яку можна виправити, може вимагати відновлення заняття та пропорційного зменшення оплати. Спосіб реагування має відповідати характеру порушення.

Зміна договору та межі розсуду публічного партнера. Довгостроковий договір не може передбачити всі майбутні потреби у спортивних послугах. Демографічні зміни здатні вплинути на співвідношення шкільних занять, реабілітаційних програм і клубних тренувань. Правове завдання полягає в тому, щоб дозволити обґрунтоване пристосування послуг до нових потреб, зберігаючи встановлені законом межі перегляду умов, за якими відбувся конкурс.

Стаття 36 Закону про публічно-приватне партнерство допускає визначені зміни договору та враховує можливість заздалегідь закріпити чіткі умови його перегляду в початковій документації. Водночас вона визначає зміни, що потребують нового конкурсу [1, ст. 36]. Ці обмеження слід ураховувати під час підготовки додатка про послуги. Наприклад, він може передбачати обмежений перерозподіл годин у встановлених межах і спосіб обчислення фінансових наслідків. Самої згоди сторін для правомірності зміни недостатньо.

Особливо важливо це тоді, коли скорочення доступу громади пропонують як спосіб подолати фінансові труднощі. Вилучення значної частини послуг може настільки змінити договір, що це матиме значення для умов первинного конкурсу. Публічний орган повинен перевірити це до погодження на привабливе, на перший погляд, зменшення щорічного платежу. Так само розширення пільгового користування не стає безвитратним через його суспільно корисну мету. В обох випадках потрібна обґрунтована оцінка того, як зміна вплине на зміст договірних зобов'язань.

Додаткову гарантію становить стабільність законодавства, однак її межі потрібно визначати точно. Стаття 44 захищає застосування відповідного законодавства про партнерство та визначених положень податкового законодавства з урахуванням установлених законом винятків [1, ст. 44]. Звідси не випливає загальне звільнення інвестора від усіх нових правил, що стосуються спортивного об'єкта. Застосування конкретної вимоги залежить від змісту й предмета гарантії та відповідних правових норм. Тому, заявляючи вимогу про договірний захист, слід указати, яке саме правове становище охоплює гарантія, а не посилатися на стабільність загалом.

Передбачене законом розірвання договору в публічних інтересах також має фінансові наслідки. Частина четверта статті 38 пов'язує його з договірними наслідками, встановленими для істотного порушення з боку публічного партнера [1]. Отже, це повноваження не дає змоги повернути об'єкт без урегулювання погоджених наслідків для інвестора. Водночас обов'язок сплатити компенсацію не усуває потреби обґрунтувати дійсну публічну підставу розірвання.

Пропонуємо документувати, чому продовження виконання договору, його допустима зміна або тимчасові заходи не дають змоги належно розв'язати виявлену проблему. Це рекомендація щодо здійснення відповідного повноваження та його договірного врегулювання, а не твердження, що стаття 38 прямо встановлює таку послідовність дій. Поряд із фінансовими вимогами потрібно оцінити ризик перерви в наданні послуг. Припинення участі інвестора саме по собі не забезпечує школам і мешканцям подальшої можливості користуватися об'єктом.

Захист прав користувачів та забезпечення виконання зобов'язань. Зазвичай право вимагати від інвестора виконання договору належить публічному партнерові. Така модель працює, коли орган влади контролює надання послуг і реагує на порушення. Проблеми виникають, якщо він погоджується з обмеженням доступу в обмін на фінансову поступку або якщо постраждалі користувачі не можуть отримати інформацію для підтвердження невиконання. Їхня залежність від дій публічного партнера створює окрему вразливість правового захисту.

Оприлюднення умов доступу та процедура розгляду скарг можуть зменшити цю вразливість, але не замінюють права вимагати виконання договірного обов'язку. Процедура має визначати відповідальну установу, передбачати вмотивовану відповідь і зберігати можливість скористатися іншими встановленими законом способами захисту. Потрібно також розрізняти скаргу на надавача послуги та оскарження дії чи бездіяльності органу влади. Належна юрисдикція залежить від характеру відповідних правовідносин; сама назва «публічно-приватне партнерство» цього питання не вирішує.

Один із можливих договірних механізмів передбачено статтею 636 Цивільного кодексу України. Вона дозволяє встановити виконання на користь третьої особи, визначеної або не визначеної в договорі, та надає вигодонабувачеві право вимагати виконання з урахуванням застережень цієї норми [13, ст. 636]. Отже, конкретній школі або категорії користувачів, склад якої можна встановити, потенційно можна надати прямо передбачене право щодо визначених умов доступу. Це договірна можливість, яку потрібно оцінювати з урахуванням спеціального правового режиму. Вона не означає, що кожен мешканець автоматично набуває права вимоги за будь-яким договором ППП.

Водночас цей механізм має наслідок, який слід урахувати ще під час підготовки договору. Після того як третя особа висловила намір скористатися своїм правом, частина третя статті 636 обмежує можливість зміни або розірвання договору без її згоди, якщо інше не встановлено договором або законом [13]. Надто широке формулювання прав користувачів може ускладнити подальше коригування послуг. Тому слід визначити зміст права та допустимі межі його зміни, дотримуючись імперативних норм і самостійних обмежень Закону про публічно-приватне партнерство. Водночас право, яке можна скасувати на нічим не обмежений розсуд сторін, майже не захищає користувача.

Якщо інвестиційний договір не підходить для закріплення таких прав, доступ школи чи організації можна врегулювати окремим договором про надання послуг. Документи потрібно узгодити між собою, щоб зміна основного проєкту ненавмисно

не припинила зобов'язання перед користувачами. Вибір конструкції залежить від того, хто організовує заняття, хто їх оплачує та хто може вимагати захисту. Залучати всіх користувачів як сторони фінансових домовленостей для цього не потрібно.

Обидві моделі потребують прозорості. Закон України «Про доступ до публічної інформації» встановлює критерії допустимості обмежень і окремо регулює інформацію про публічні кошти та майно [14, ст. 6]. Тому підстави для комерційної конфіденційності слід оцінювати щодо конкретних відомостей. Не можна заздалегідь вважати конфіденційним увесь додаток про послуги або кожне пояснення причин скорочення доступу. Водночас законні обмеження можуть залишатися необхідними, зокрема для захисту безпекової інформації та персональних даних.

Під час виконання договору публічний орган має зберігати відомості про проведені заняття, випадки закриття об'єкта та вжиті заходи для усунення порушень. Для звітності зазвичай достатньо узагальнених даних. Оприлюднювати імена користувачів або відомості про їхнє здоров'я для підтвердження виконання умов доступу не потрібно. Якщо органові бракує технічної спроможності оцінити виконання, доцільною може бути незалежна перевірка. При цьому має залишатися чітко визначеним, хто зобов'язаний реагувати на її результати.

Безперервність доступу слід забезпечувати й у разі заміни приватного партнера. Стаття 39 визначає правові підстави такої заміни та пов'язаних із нею прямих договорів у передбачених законом випадках [1]. Під час правомірної заміни потрібно врегулювати подальше виконання обов'язків щодо доступу. Інакше заходи, спрямовані на збереження фінансування, можуть залишити невирішеним питання послуг. Аналогічна проблема виникає після закінчення строку договору: публічному органові потрібні експлуатаційні відомості та організаційні домовленості, які дозволять зберегти роботу об'єкта після його передання.

Висновки. Прийнятна для публічного органу та інвестора ціна ще не доводить, що спортивне партнерство відповідає публічному інтересу. Доступ користувачів має бути закріплений у правовій структурі проєкту. Договірна рівність захищає інвестора, а публічна відповідальність зобов'язує орган влади обґрунтувати, які послуги отримає громада.

Закон про публічно-приватне партнерство 2025 року вже дає основу для захисту доступності. Основна пропозиція полягає в конкретизації цього принципу через додаток до договору про послуги, пов'язаний з обґрунтованою потребою громади. У ньому слід визначити умови доступу, витрати на їх забезпечення та відповідального виконавця. Саме відкриття об'єкта або загальна кількість відвідувань не замінюють перевірки виконання цих зобов'язань.

Передбачуваність партнерства потребує розмежування початкових обов'язків, нових вимог публічного партнера та наслідків зовнішніх подій. Зміну договору й розірвання в публічних інтересах слід оцінювати в установлених законом межах, ураховуючи фінансові наслідки та вплив на надання послуг. Гарантія стабільності законодавства діє у визначеній сфері й не створює необмеженої гарантії прибутковості.

Захист прав потребує уваги до осіб, які не є сторонами основного договору. Чітко визначені права третіх осіб, узгоджені договори про надання послуг і доступні процедури розгляду скарг становлять різні способи захисту користувачів. Під час їх запровадження потрібно враховувати наслідки зміни та припинення договору, а також питання юрисдикції. Ці механізми доповнюють публічна звітність і збереження обов'язків щодо доступу під час заміни партнера або передання об'єкта.

Запропонований зв'язок між потребою громади, юридично забезпеченим доступом і належним фінансуванням може бути основою для підготовки договорів із відбудови спортивної інфраструктури. Подальші дослідження мають перевірити, чи допомагають ці механізми зберігати доступність під час перегляду умов, зміни оператора та перебоїв у роботі об'єктів.

Список літератури:

1. Про публічно-приватне партнерство : Закон України від 19.06.2025 № 4510-IX. Відомості Верховної Ради України. 2025. № 43–45. Ст. 192. URL: https://docs.dtkt.ua/doc/4510-20 (дата звернення: 10.09.2026).

2. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Ст. 49. URL: https://protocol.ua/ua/konstitutsiya_ukraini_stattya_49/ (дата звернення: 10.09.2026).

3. Про фізичну культуру і спорт : Закон України від 24.12.1993 № 3808-XII. URL: https://docs.dtkt.ua/doc/3808-12 (дата звернення: 10.09.2026).

4. Hodge G. A., Greve C. Public–Private Partnerships: An International Performance Review. *Public Administration Review*. 2007. Vol. 67, no. 3. P. 545–558. DOI: https://doi.org/10.1111/j.1540-6210.2007.00736.x.

5. Fabre A., Straub S. The Impact of Public–Private Partnerships (PPPs) in Infrastructure, Health, and Education. *Journal of Economic Literature*. 2023. Vol. 61, no. 2. P. 655–715. DOI: https://doi.org/10.1257/jel.20211607.

6. Iossa E., Martimort D. The Simple Microeconomics of Public–Private Partnerships. Journal of Public Economic Theory. 2015. Vol. 17, no. 1. P. 4–48. DOI: https://doi.org/10.1111/jpet.12114.

7. Forrer J., Kee J. E., Newcomer K. E., Boyer E. Public–Private Partnerships and the Public Accountability Question. *Public Administration Review*. 2010. Vol. 70, no. 3. P. 475–484. DOI: https://doi.org/10.1111/j.1540-6210.2010.02161.x.

8. Fang Y., He P., Tan T. A Study on Public-Private Partnership Development in Sports From the Perspective of the Stakeholder. Proceedings of the Second International Symposium on Management and Social Sciences (ISMSS 2020). *Advances in Social Science, Education and Humanities Research.* 2020. Vol. 500. P. 438–444. DOI: https://doi.org/10.2991/assehr.k.201202.153.

9. Kennedy S. S., Rosentraub M. S. Public-Private Partnerships, Professional Sports Teams and the Protection of the Public's Interests. *The American Review of Public Administration*. 2000. Vol. 30, no. 4. P. 436–459. DOI: https://doi.org/10.1177/02750740022064768.

10. Статівка Н. В., Боднар К. В. Публічно-приватне партнерство як механізм залучення кадрових ресурсів при відбудові спортивної інфраструктури в післявоєнній Україні. *Актуальні проблеми державного управління*. 2024. № 2 (65). С. 99–129. DOI: https://doi.org/10.26565/1684-8489-2024-2-06.

11. Convention on the Rights of Persons with Disabilities. United Nations, 13 December 2006. Arts. 9, 30. Official Ukrainian translation. URL: https://docs.dtkt.ua/doc/995_g71 (accessed: 10.09.2026).

12. UNESCO. International Charter of Physical Education, Physical Activity and Sport. Paris, 17 November 2015. URL: https://www.unesco.org/en/legal-affairs/international-charter-physical-education-physical-activity-and-sport (accessed: 10.09.2026).

13. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. Ст. 636. URL: https://protocol.ua/ua/tsivilniy_kodeks_ukraini_stattya_636/ (дата звернення: 10.09.2026).

14. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI. URL: https://docs.dtkt.ua/doc/2939-17 (дата звернення: 10.09.2026).

Makarenkov O. L., Udovyka L. H., Yermolenko D. O. PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIPS IN SPORTS: PRINCIPLES OF LEGAL REGULATION AND GUARANTEES FOR BALANCING PUBLIC AND PRIVATE INTERESTS

This article examines the legal conditions for reconciling public access to sports infrastructure with the interests of private partners within long-term investment relationships. The regulatory framework comprises the 2025 Law of Ukraine "On Public-Private Partnerships," legislation on physical culture and sports, civil law, and international provisions regarding participation in sporting life. The study employs doctrinal analysis and the systemic interpretation of legal norms, utilizing international standards and foreign research to evaluate proposed contractual mechanisms. It argues that the equality of contracting parties does not eliminate the distinctions between their legal functions, nor does the partners' mutual benefit exhaust the scope of the public interest. The rights of sports infrastructure users require independent consideration, given that they typically do not participate in negotiating investment terms. The article proposes specifying the legislative principle of accessibility for socially significant services through a contract annex defining the scope and timing of access, user categories, payment rules, responsible parties, and legal remedies. It demonstrates why aggregate visitor numbers or the formal opening of a facility are insufficient indicators of the fulfillment of social obligations. A distinction is drawn between obligations factored into the initial contract price, new requirements imposed by the public partner, and the consequences of external events necessitating a specific allocation of risks. Finally, the article analyzes the interplay between guarantees of legislative stability, permissible contract modifications, and contract termination on grounds of public interest. The article examines the possibility of using the legal mechanism of a contract for the benefit of a third party to protect specific users, incorporating a stipulation regarding consent for the modification or termination of the relevant rights. The research outcome lies in substantiating the legal link between an identified community need, the content of the service, its financing, and the available means of enforcement. The proposed approach elaborates on existing regulatory principles and can be applied when preparing sports infrastructure restoration projects. Its practical effectiveness requires further verification based on the analysis of concluded contracts.

Keywords: *public-private partnership, sports infrastructure, public interest, contractual guarantees, service accessibility, risk allocation, third-party rights.*

Дата першого надходження статті до видання: 12.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 342.951:351:004
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/30

Мельникова А. В.
https://orcid.org/0009-0005-1262-1001
Приватний вищий навчальний заклад «Університет сучасних знань»

ТРАНСФОРМАЦІЯ ІНСТИТУТУ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ

Інтенсивне зростання інформаційних технологій та всеосяжна цифровізація суспільних процесів вимагають перегляду традиційного правового регулювання. Впровадження цифрових інструментів в адміністративний процес є одним із головних завдань державної стратегії, що реалізується в межах розбудови цифрової держави в Україні. Переведення в електронну форму розгляду справ про адміністративні правопорушення спрямоване на підвищення швидкості та прозорості правозастосовної діяльності із супутнім зниженням корупційних ризиків. Водночас, масштабний розвиток комплексів автофіксації порушень та інструментів е-урядування (зокрема платформи «Дія») зумовлює необхідність оновлення законодавчої бази в частині чіткого визначення прав та обов'язків учасників процесу. У зв'язку з цим актуалізується питання нормативно-правового врегулювання статусу цифрових доказів та автоматизованих алгоритмів, що застосовуються при притягненні осіб до відповідальності. рім того, впровадження дистанційних форматів розгляду справ вимагає від юридичної спільноти створення нових підходів для беззастережного забезпечення прав громадян на справедливий розгляд справи та правову допомогу у цифровому середовищі.

У статті з'ясовано детермінанти модернізації публічного управління, що зумовлюють перехід від класичних паперових та очних процедур до концепту цифрової держави. Проаналізовано матеріально-правові аспекти трансформації, зокрема появу нових складів цифрових правопорушень у публічно-управлінській сфері та деформацію традиційного принципу індивідуальної вини через легітимізацію елементів об'єктивного заліку системами автоматичної фіксації. Особливу увагу приділено змінам в адміністративно-процесуальній формі, пов'язаним із запровадженням електронних протоколів, дистанційного розгляду справ та формуванням правового статусу цифрових доказів. За результатами даного дослідження доведено необхідність побудови майбутньої реформи адміністративного законодавства України, у тому числі розробки нового Кодексу України про адміністративні проступки, на засадах цифрового гуманізму, де пріоритет прав і свобод людини домінує над технологічною та фіскальною доцільністю.

Ключові слова: *публічне управління, цифровізація, адміністративна відповідальність, цифрова держава, електронне урядування.*

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток цифрових технологій та їх інтеграція в усі сфери суспільного життя зумовили масштабну трансформацію системи державного управління. Побудова «цифрової держави» та перехід до концепції електронного урядування (e-governance) вимагають докорінного перегляду традиційних правових інститутів, серед яких особливе місце посідає інститут адміністративної відповідальності.

Цифровізація публічного управління змінює не лише характер взаємодії між державою та громадянами, але й саму природу правопорушень та способи реагування на них. З одного боку, впровадження автоматизованих систем (наприклад, фото- та відеофіксації порушень, ШІ-аналітики, електронних реєстрів тощо) дозволяє мінімізувати корупційні ризики та забезпечити принцип невідворотності покарання. З іншого боку, поява нових цифрових правопорушень, віртуалізація адміністративного процесу (електронний протокол, дистанційний розгляд справ тощо) та використання алгоритмів автоматичного прийняття рішень

© Мельникова А. В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

створюють нові виклики для захисту прав і свобод людини, дотримання процесуальних строків та забезпечення кібербезпеки персональних даних.

Додаткової актуальності ці процеси набувають в умовах адаптації національного законодавства до стандартів Європейського Союзу, що вимагає не просто механічного впровадження нових технологій, а створення збалансованого правового механізму, здатного захистити приватний інтерес від надмірного та неконтрольованого цифрового тиску з боку держави. За таких обставин виникає нагальна потреба у переосмисленні правової природи адміністративного проступку в кіберпросторі, модернізації статусу суб'єктів публічного управління та розробленні концептуально нових підходів до реформування адміністративного законодавства України. Необхідність подолання дисбалансу між стрімким технологічним прогресом та правовим регулюванням, а також потреба у формуванні ефективних рекомендацій для оновлення вітчизняного законодавства в контексті вимог цифровізації визначають актуальність даного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дану проблематику досліджували такі науковці як К. Балабушкін, О. Вжешневська, Н. Карпеко, Д. Кузик, Р. Мигаль, Д. Тюріна, Є. Фітяк, О. Шелест та інші. Проте, попри значний масив наукових напрацювань, більшість наявних досліджень зосереджена або на загальних питаннях реформування публічної служби, або на суто технічних проблемах кібербезпеки та електронного документообігу. Специфіка трансформації інституту адміністративної відповідальності, зумовлена впровадженням автоматичного прийняття рішень, використанням цифрових доказів та появою нових складів правопорушень у публічно-управлінській сфері, досі є недостатньо дослідженою. Багато аспектів правового регулювання адміністративної відповідальності в умовах цифровізації залишаються дискусійними та потребують подальшого детального вивчення.

Постановка завдання. Метою статті є розкриття трансформації інституту адміністративної відповідальності в умовах цифровізації публічного управління.

Виклад основного матеріалу. Правова природа інституту адміністративної відповідальності в умовах цифровізації виражається адаптацією класичних норм права до умов цифрової трансформації та оновлених функцій державних органів. На сучасному етапі розвитку правознавства зазначений інститут трактується як комплексна багатоаспектна система, орієнтована на забезпечення сталого інформаційного правопорядку, досягнення консенсусу між державними та приватними інтересами, а також гарантування основоположних прав особи в цифровому просторі.

В даному контексті варто погодитися з думкою Р. Мигдаля, Є. М. Митяка та Д. О. Кузика, що «сутність цифровізації у сфері адміністративного права полягає у формуванні нормативної основи для запровадження електронного документообігу, автоматизації процесів прийняття рішень та електронної ідентифікації громадян при зверненні до органів влади» [1]. Так, впровадження новітніх технологій у сферу публічного управління супроводжується перебудовою традиційних інструментів правового впливу. Це вимагає системного оновлення адміністративного законодавства з метою його узгодження з поточним рівнем розвитку та викликами інформаційного суспільства.

Специфіка цифровізації полягає в її системному характері, оскільки вона охоплює не лише технологічне оновлення публічного управління, але й зумовлює глибоку реформацію правового регулювання адміністративно-процедурної діяльності. Центральне місце тут посідає нормативне формування надійних інструментів безпеки персональних даних, закріплення процесуальних гарантій від правопорушень у віртуальному просторі, а також визначення доказового статусу цифрової інформації. Таким чином, цифрові інновації в адміністративно-правовій сфері є інструментом якісної модернізації правових механізмів, який забезпечує належне виконання функцій державою та захист інтересів громадян.

Теоретичний аналіз змін у системі адміністративної відповідальності передбачає ґрунтовне дослідження чинників, які стимулюють реформування системи публічного управління. Зміна класичної бюрократичної парадигми на модель цифрової держави суттєво переформатовує структуру правовідносин між органами правопорядку (суб'єктами владних повноважень) та фізичними чи юридичними особами. При цьому впровадження інноваційних технологій та алгоритмізація процесів покликані підвищити результативність, прозорість і швидкість ухвалення управлінських рішень. Д. М. Тюріна, Н. М. Карпеко та К. С. Балабушкін зазначають, що цифровізація поступово переходить від «точкової автоматизації окремих адміністративних процедур до формування цілісної моделі цифрової держави» [2].

На думку О. М. Вжешневської, «цифрова трансформація публічного адміністрування потребує вирішення як організаційно-технічних,

так і правових проблем. Організаційно-технічна складова визначена на рівні програмних документів та стратегій цифровізації як всього механізму публічного адміністрування, так і окремих органів публічної влади. Правові проблеми обумовлені наявністю значної кількості декларативних, відсильних норм у спеціальних законах щодо механізму контролю за наданням електронних публічних послуг, веденням публічних електронних реєстрів, координації діяльності органів публічної адміністрації та заходів юридичної відповідальності» [3].

Водночас, виступаючи засобом оптимізації публічного управління, цифровізація закономірно поширюється на сферу адміністративно-юрисдикційної діяльності, правова природа якої пов'язана із застосуванням заходів державного примусу та обмеженням прав і свобод людини. Через це традиційна класичне право потребує модернізації матеріальних і процесуальних норм відповідно до умов, де головна роль належить інформаційним системам та автоматизованим алгоритмам. Цей процес зумовлює трансформацію класичних правових інститутів та актуалізує концептуалізацію новітньої парадигми правового регулювання, спроможної нівелювати ризики високотехнологічного інформаційного суспільства.

Ухвалений ще у 1984 році Кодекс України про адміністративні правопорушення [4] на сьогоднішній день не забезпечує належного правового підґрунтя, необхідного для ефективного функціонування та розвитку системи адміністративної відповідальності в межах цифрової трансформації держави. Тому існує об'єктивна необхідність модернізації нормативно-правової бази шляхом імплементації положень, що регламентують процесуальний статус цифрових доказів, функціонування комплексів автоматичної фіксації протиправних діянь, проведення юрисдикційних процедур у дистанційному форматі та механізми електронного застосування заходів адміністративного примусу.

Важливим складником цифровізації інституту адміністративної відповідальності виступає оперування цифровими даними під час розгляду правопорушень. Загальні засади функціонування електронних доказів в адміністративному судочинстві нормативно закріплені у статті 99 Кодексу адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року № 2747-IV [5]. Водночас вітчизняне законодавство досі характеризується системною прогалиною, оскільки не містить галузевих правил щодо критеріїв допустимості, верифікації та правової оцінки е-доказів. До цієї категорії матеріалів належать файли відеофіксації, відомості супутникового позиціонування (геолокації), електронне листування, матеріали цифрової фотозйомки та записи автомобільних реєстраторів.

Як зазначає О. В. Шелест, «цифровізація процедур притягнення до адміністративної відповідальності передбачає впровадження електронного адміністративного провадження. Закон України «Про адміністративну процедуру» від 16 листопада 2022 року № 2782-IX встановлює правові засади електронної адміністративної процедури [6]. Електронне адміністративне провадження у справах про адміністративні правопорушення має включати можливість електронної подачі пояснень та заперечень, участі у розгляді справи в режимі відеоконференції, отримання електронних копій постанов про накладення адміністративних стягнень. Важливим аспектом законодавчого оновлення є врегулювання адміністративної відповідальності за правопорушення у кіберпросторі. Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 5 жовтня 2017 року № 2163-VIII встановлює організаційні та правові засади забезпечення кібербезпеки, однак не містить спеціальних складів адміністративних правопорушень у кіберпросторі [7]. Кодекс України про адміністративні правопорушення потребує доповнення новими складами правопорушень, пов'язаних з несанкціонованим доступом до інформаційних систем, поширенням шкідливого програмного забезпечення, кібербулінгом, порушенням правил захисту персональних даних в електронних системах» [8].

Варто зауважити, що матеріально-правовий аспект трансформації інституту адміністративної відповідальності виявляється у суттєвій зміні суб'єктного складу та об'єктивної сторони адміністративних правопорушень. Розвиток цифрового простору спровокував появу нових протиправних діянь, які вчиняються у віртуальному середовищі або з використанням специфічних цифрових інструментів, що потребує конструювання нових складів адміністративних правопорушень у законодавстві. Зокрема, йдеться про правопорушення, пов'язані з несанкціонованим доступом до публічних електронних реєстрів, порушенням порядку ведення державних баз даних, а також протиправними маніпуляціями в цифрових системах надання державних послуг. Водночас, серйозну теоретичну проблему становить інститут суб'єкта правопорушення, оскільки масове впровадження систем автоматичної фіксації проступків деформує класичний принцип персональної вини. Законодавче закріплення юридичної відповідальності власників

транспортних засобів або керівників юридичних осіб за правопорушення, зафіксовані в автоматичному режимі, фактично легітимізує елементи об'єктивного заліку, що суперечить традиційним засадам вітчизняного права та вимагає розробки додаткових матеріально-правових гарантій захисту прав громадян. Це створює ситуацію, коли юридична відповідальність «відривається» від реального психологічного ставлення особи до вчиненого діяння, перетворюючи інститут адміністративної відповідальності на фіскально-технічний інструмент.

Не менш радикальних змін зазнає адміністративно-процесуальна форма, яка в умовах цифровізації публічного управління поступово втрачає свій виключно паперовий та очний характер. Віртуалізація провадження у справах про адміністративні правопорушення знаходить свій вияв у запровадженні електронних протоколів, дистанційному розгляді справ за допомогою систем відеоконференцзв'язку та формуванні інституту цифрових доказів. Електронні дані, отримані з інформаційних систем, реєстрів або засобів фото- і відеофіксації, стають головними джерелами доказової інформації. Це актуалізує потребу в чіткому нормативному регулюванні критеріїв їх допустимості, належності та автентичності, оскільки цифрова інформація є вразливою до зовнішніх модифікацій, програмних збоїв і навмисних фальсифікацій. Крім цього, делегування функцій кваліфікації діянь автоматизованим системам без належного контролю з боку людини створює ризики системних помилок та нівелює індивідуалізацію стягнення. Процесуальний алгоритм, позбавлений людського співпереживання та оцінки конкретних життєвих обставин, не здатний належним чином врахувати пом'якшуючі чи обтяжуючі обставини, що ставить під сумнів справедливість остаточного рішення.

Особливе місце у процесі трансформації посідає проблема легітимності рішень, прийнятих за допомогою алгоритмів штучного інтелекту у структурі публічного адміністрування. Використання великих масивів даних для запобіжного аналізу поведінки громадян та виявлення потенційних правопорушників може призвести до дискримінації та порушення презумпції невинуватості. Це суттєво ускладнює реалізацію конституційного права на захист та оскарження дій влади, оскільки спростувати невидимий математичний алгоритм у судовому порядку набагато складніше, ніж довести неправомірність дій конкретного інспектора чи службовця. Таким чином, цифровізація не повинна випереджати розвиток інституту правових гарантій, оскільки виникає реальна загроза дегуманізації публічного управління, де правовий статус особи зводиться до ролі об'єкта автоматизованого обліку та адміністрування.

Головним викликом сучасної трансформації є дотримання балансу між цифровізацією юрисдикційних процедур та забезпеченням прав людини, зокрема права на справедливий розгляд справи та презумпції невинуватості. Автоматизація публічного управління не повинна перетворюватися на інструмент спрощеного та безконтрольного притягнення особи до відповідальності. Тому, подальший розвиток інституту адміністративної відповідальності має базуватися на принципі «цифрового гуманізму», згідно з яким будь-яке автоматизоване рішення повинно мати механізм обов'язкової верифікації людиною-посадовцем, а особі має бути гарантовано прозорий та доступний порядок його оскарження. Модернізація вітчизняного законодавства, у тому числі розробка нового Кодексу України про адміністративні проступки, повинна відбуватися не шляхом фрагментарного копіювання технологічних рішень, а на основі системного узгодження правових гарантій із реальними можливостями та ризиками цифровізації. Тільки за умови пріоритету прав і свобод людини над технологічною доцільністю трансформація адміністративної відповідальності дозволить побудувати дійсно ефективну, прозору та справедливу систему публічного управління.

Таким чином, адаптація інституту адміністративної відповідальності до умов цифровізації вимагає системного перегляду нормативно-правової бази. Модернізація матеріальних і процесуальних норм має охоплювати легалізацію електронного судочинства, нормативне закріплення статусу штучного інтелекту, технологій блокчейн та електронних доказів, а також цифровізацію обліку правопорушень і стягнень. Процес розробки нового Кодексу про адміністративні проступки повинен базуватися на балансі між ефективністю цифрових інструментів та непорушністю фундаментальних прав і свобод людини.

Висновки. Отже, беручи до уваги все вище наведене можна дійти висновку, що аналіз матеріально-правових аспектів підтверджує появу абсолютно нової категорії цифрових адміністративних правопорушень у сфері публічного управління, що вимагає негайної модернізації норм чинного законодавства. Серйозним викликом для класичного права є деформація принципу індивідуалізації вини через легітимізацію елементів об'єктивного заліку, коли за автоматично зафіксоване правопорушення карається не фактичний виконавець діяння, а юридичний власник майна

чи цифрового профілю. Це актуалізує потребу в переоцінці категорії суб'єкта відповідальності у віртуальному просторі та розробці чітких матеріальних критеріїв захисту прав громадян.

Стратегічним напрямом розвитку інституту адміністративної відповідальності має стати впровадження принципу цифрового гуманізму. Будь-які інновації у сфері публічного управління повинні підпорядковуватися пріоритету прав і свобод людини, а не лише критеріям технологічної доцільності. Модернізація вітчизняного законодавства, зокрема розробка нового Кодексу України про адміністративні проступки, має передбачати обов'язкову верифікацію автоматизованих рішень людиною, чітку регламентацію статусу цифрових доказів та забезпечення прозорого механізму захисту прав громадян у відносинах із цифровою державою.

Список літератури:

1. Мигаль Р. В., Фітяк Є. М., Кузик Д. О. Адміністративно-правове регулювання цифровізації адміністративних процедур в Україні. *Академічні візії.* 2024. Випуск 33. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.14771983.

2. Тюріна Д. М., Карпеко Н. М., Балабушкін К. С. Нормативно-правові засади цифрової трансформації публічного управління в Україні. *Інвестиції: практика та досвід.* 2025. № 24. С. 303–308. DOI: https://doi.org/10.32702/2306-6814.2025.24.303.

3. Вжешневська О.М. Адміністративно-правові засади забезпечення цифровізації діяльності органів публічної адміністрації в Україні: дис. на здобуття наук. ступеня доктора філософії. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2025. 224 с.

4. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8073-10#Text.

5. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text.

6. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17.02.2022 р. № 2073-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text

7. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017 р. № 2163-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text.

8. Шелест О. В. Адміністративна відповідальність у цифрову епоху: напрями законодавчого оновлення. URL: https://confuf.wunu.edu.ua/index.php/confuf/article/view/1715.

Melnykova A. V. TRANSFORMATION OF THE INSTITUTION OF ADMINISTRATIVE LIABILITY IN THE CONTEXT OF THE DIGITALIZATION OF PUBLIC ADMINISTRATION

The rapid growth of information technologies and the comprehensive digitalization of societal processes necessitate a revision of traditional legal regulation. Integrating digital tools into administrative proceedings is a key objective of the state strategy aimed at building a digital state in Ukraine. Transitioning the adjudication of administrative offense cases to an electronic format is intended to enhance the speed and transparency of law enforcement activities while simultaneously reducing corruption risks. At the same time, the widespread deployment of automated violation-recording systems and e-governance tools (such as the "Diia" platform) highlights the need to update the legislative framework to clearly define the rights and obligations of the parties involved in the process. Consequently, there is an urgent need to establish a regulatory framework governing the status of digital evidence and automated algorithms used when holding individuals liable. Furthermore, the introduction of remote case-handling formats requires the legal community to develop new approaches to fully guarantee citizens' rights to a fair hearing and legal assistance within the digital environment. The article identifies the determinants of public administration modernization that drive the transition from traditional paper-based and in-person procedures to the concept of a digital state. It analyzes the substantive legal aspects of this transformation, specifically the emergence of new categories of digital offenses within the public administration sphere and the alteration of the traditional principle of individual fault through the legitimization of elements of strict liability in automated recording systems. Particular attention is paid to changes in administrative procedural forms associated with the introduction of electronic protocols, remote case adjudication, and the establishment of the legal status of digital evidence. Based on the findings, the article argues for the necessity of structuring future administrative law reform in Ukraine – including the drafting of a new Code of Ukraine on Administrative Offenses – on the principles of digital humanism, where the priority of human rights and freedoms prevails over technological and fiscal expediency.

Keywords: *public administration, digitalization, administrative liability, digital state, e-governance.*

Дата першого надходження статті до видання: 04.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 21.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 342.951:336.24.07
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/31

Пахолок Ю. П.
https://orcid.org/0000-0002-3642-1478
Державний податковий університет

ГАРМОНІЗАЦІЯ МИТНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ З ПРАВОМ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ У СФЕРІ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

У статті визначено правові засади, сучасні тенденції та перспективні напрями гармонізації митного законодавства України з стандартами Європейського Союзу в умовах активного впровадження й масштабування технологій штучного інтелекту. Метою статті є визначення правових засад гармонізації митного законодавства України до стандартів Європейського Союзу в умовах діджиталізації, визначення правового становища систем штучного інтелекту у митному правозастосуванні, а також формування пропозицій щодо законодавчого врегулювання використання алгоритмічних рішень у митній справі. Обґрунтовано, що прискорений курс України на повноправне членство в ЄС та ухвалення за основу проєкту нового Митного кодексу України вимагають розробки принципово нової філософії митного адміністрування, заснованої на балансі між автоматизацією та правовою безпекою. У цьому контексті детально проаналізовано поточний стан і динаміку цифровізації Державної митної служби України, зокрема практичні аспекти використання алгоритмічних рішень, нейромереж та великих мовних моделей для автоматизованої класифікації товарів за українською класифікацією товарів зовнішньоекономічної діяльності, оптимізації роботи автоматизованої системи аналізу ризиків та інтелектуального спрощення процедур заповнення митних декларацій. Особливу увагу в дослідженні приділено компаративному аналізу українських інноваційних інструментів із жорсткими регуляторними вимогами європейського Регламенту про штучний інтелект, норми якого відносять митні алгоритми контролю до систем високого ризику. Обґрунтовано, що інтегровані в митне правозастосування алгоритми штучного інтелекту за своєю юридичною природою мають виключний статус систем підтримки прийняття рішень, оскільки не володіють деліктоздатністю та не є суб'єктами права. Доведено, що фінальне юридично значуще рішення та повна юридична відповідальність за результати використання штучного інтелекту, зокрема за недобори митних платежів через помилки кодування, мають залишатися виключно за посадовими особами митних органів або декларантами. На основі проведеного аналізу сформульовано конкретні пропозиції щодо вдосконалення законодавства України, адаптації національних інструментів до вимог кібербезпеки та захисту комерційних даних зовнішньоекономічної діяльності у процесі євроінтеграції.

Ключові слова: *митні органи, євроінтеграція, цифрові технології, штучний інтелект, міжнародна торгівля, митне законодавство ЄС, митне адміністрування.*

Постановка проблеми. Стрімка цифровізація митної сфери та курс України на повноправне членство в Європейському Союзі зумовлюють необхідність перегляду регуляторних підходів до автоматизації контрольних процедур. Сучасний етап модернізації Державної митної служби України характеризується активним впровадженням алгоритмічних рішень, зокрема мовних моделей та систем аналізу ризиків для автоматичного кодування товарів за УКТ ЗЕД і перевірки декларацій. Однак, масштабний розвиток і подальше впровадження технологій штучного інтелекту в діяльність митних органів наразі випереджає темпи формування відповідного правового регулювання, створюючи нормативний вакуум у питаннях прозорості алгоритмів, захисту комерційних даних і розподілу юридичної відповідальності за помилки при використанні технологій штучного інтелекту.

Крім того, актуальність дослідження вказаної тематики посилюється набранням чинності Регламенту Європейського Союзу про штучний інте-

© Пахолок Ю. П., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

лект [1] та розробкою проєкту Митного кодексу України [2], що, у свою чергу, вимагає гармонізації вітчизняного законодавства із стандартами ЄС. Враховуючи те, що системи штучного інтелекту в митному правозастосуванні належать до категорії високого ризику, виникає науково-практична необхідність чіткого визначення їхнього правового становища виключно як систем підтримки прийняття рішень. Без належного нормативно-правового закріплення меж відповідальності посадових осіб митних органів, обов'язкового нагляду з боку фізичної особи, а також визначення персональної відповідальності декларантів або посадових осіб митних органів, інтеграція технологій штучного інтелекту створює передумови для системної правової невизначеності, порушення прав суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності та ризиків так званого «автоматизованого упередження» під час митного оформлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання теоретико-правових засад застосування новітніх технологій, модернізації митної справи та адаптації митного законодавства України до права Європейського Союзу у вказаній сфері висвітлювали у своїх наукових працях такі вітчизняні вчені як: В.В. Берч, Д.М. Бєлов, К.О. Ващенко, О.П. Гребельник, С.Б. Звягінцев, І.М. Коросташова, О.В. Микуляк, П.В. Пашко, І.П. Петрова, І.С. Пирога, В.В. Руденко, К.Є. Рум'янцева, Н.Б. Чернецька-Білецька та інші. Водночас, попри значний масив наукових напрацювань, комплексна проблема гармонізації митних процедур із митним правом ЄС у контексті стрімкого впровадження систем штучного інтелекту все ще перебуває на етапі свого становлення.

Постановка завдання. Метою статті є визначення правових засад гармонізації митного законодавства України до стандартів Європейського Союзу в умовах діджиталізації, визначення правового становища систем штучного інтелекту у митному правозастосуванні, а також формування пропозицій щодо законодавчого врегулювання використання алгоритмічних рішень у митній справі.

Виклад основного матеріалу. Запровадження технологій штучного інтелекту у практику митного правозастосування є логічним продовженням масштабного процесу діджиталізації публічного управління, що спрямований на мінімізацію дискреційних повноважень посадових осіб митних органів і прискорення митних процедур. Водночас особливість митних правовідносин, які за своєю правовою природою є імперативними та публічно-правовими, вимагає абсолютного дотримання принципів законності та правової визначеності. Враховуючи зазначене, процес інтеграції інтелектуальних алгоритмів, нейромереж та/або великих мовних моделей у діяльність Державної митної служби України не може бути реалізований без належного законодавчого підґрунтя, узгодженого із сучасними європейськими та міжнародними стандартами. Одним із напрямів удосконалення чинного законодавства України у цій сфері є необхідність гармонізації вітчизняних правових норм із положеннями Регламенту ЄС про штучний інтелект, який формує уніфіковані правові межі безпечного та етичного використання цифрових технологій.

Орієнтиром для удосконалення законодавства України в сфері цифровізації митних процедур є необхідність гармонізації національних правових норм із положеннями Регламенту ЄС про штучний інтелект [1]. Зазначений документ сформував уніфіковану транснаціональну рамку безпечного етичного та підзвітного використання цифрових технологій.

Основою європейської нормативної моделі є ризикоорієнтований підхід, відповідно до якого системи штучного інтелекту поділяються за рівнем загрози для основоположних прав людини, загальної безпеки та суспільних інтересів. Для митної справи особливе значення мають системи штучного інтелекту високого ризику. Відповідно до митного законодавства ЄС до цією групи відносяться алгоритми, які використовуються у сфері управління критичною інфраструктурою, правоохоронної діяльності, а також міграційного та митного контролю. Оскільки митні інструменти, зокрема автоматизовані системи профілювання вантажопотоків та аналізу ризиків, за своєю функціональною специфікою безпосередньо впливають на фінансові інтереси держави та правомірність обмеження прав суб'єктів господарювання, вони автоматично підпадають під регуляторні зобов'язання для систем високого ризику [3]. До таких систем висуваються імперативні техніко-юридичні вимоги, серед яких: автоматична фіксація всіх етапів роботи алгоритму для можливості ретроспективного аналізу помилок; забезпечення повної прозорості процесу прийняття рішень і доступного роз'яснення логіки згідно із якою алгоритм згенерував конкретну рекомендацію; обов'язкова наявність інтерфейсу, який дозволяє людині-оператору контролювати, змінювати або скасовувати будь-яку дію автоматизованої системи; мінімізація ризиків системних помилок шляхом навчання систем штучного інтелекту на репрезентативних і актуальних даних.

У цьому контексті важливим кроком гармонізації митного законодавства до стандартів ЄС став розвиток новітнього кодифікованого митного законодавства. У червні 2026 року Кабінет Міністрів України зареєстрував проєкт Митного кодексу України № 15450 [2], а 19 серпня 2026 року Верховна Рада України прийняла його за основу в першому читанні. Розробка відповідного кодифікованого акта безпосередньо зумовлені виконанням вимог, що ставляться перед Україною як кандидатом на членство в ЄС у межах переговорного розділу 29 «Митний союз». Зміст та структура проєкту Митного кодексу України № 15450 відповідають ключовим нормативним актам Європейського Союзу, насамперед Регламенту Європейського Парламенту і Ради про встановлення Митного кодексу Союзу № 952/2013, Регламенту Європейського Парламенту і Ради про створення єдиного вікна Європейського Союзу для митниці № 2022/2399, Регламенту Ради про встановлення у Співтоваристві системи звільнень від сплати мита № 1186/2009, Регламенту Європейського Парламенту і Ради щодо забезпечення митними органами дотримання прав інтелектуальної власності № 608/2013, тощо [2].

На нашу думку, таке структурне зближення вітчизняного законодавства з правом і стандартами ЄС створює необхідну нормативну платформу для впровадження наскрізних цифрових технологій. Разом із цим, оскільки фактично проєктом Митного кодексу України № 15450 переносяться європейські правила в українську правову систему, виникає потреба системного законодавчого узгодження автоматизованих митних процедур із європейською концепцією безпеки штучного інтелекту. Процес формування спеціального законодавства України у сфері штучного інтелекту перебуває на стадії активної практичної реалізації. У межах виконання Концепції розвитку штучного інтелекту в України Міністерство цифрової трансформації спільно з профільною робочою групою Верховної Ради України здійснюють розробку рамкового євроінтеграційного закону про штучний інтелект [4]. Водночас необхідно враховувати специфіку митного законодавства України, яке вимагає чіткої галузевої адаптації цих загальних норм безпосередньо у тексті Митного кодексу, оскільки загальний закон фокусується на ринковому нагляді за цивільним сектором, тоді як митне правозастосування є сферою підвищеного ризику.

Варто зазначити, що Державна митна служба України вже здійснила перехід від концептуального проектування до практичного інтегрування елементів штучного інтелекту у свої основні підсистеми. Важливим етапом такої модернізації стало оновлення Автоматизованої системи аналізу та управління ризиками. Зокрема до її структури було інтегровано сучасні аналітичні інструменти класу Business Intelligence. Це технологічне рішення дозволило перевести колосальні масиви митної статистики на джерело автоматизованого виявлення ризикових операцій у режимі реального часу, суттєво мінімізуючи корупціогенний фактор під час профілювання ризиків [5]. Крім того, окремим важливим кроком автоматизації став запуск відомчих цифрових сервісів на базі великих мовних моделей, адаптованих під особливості митного оформлення. Відповідний інструмент здійснює семантичний аналіз текстових описів товарів у митних деклараціях, верифікує додану технічну документацію та графічні зображення, після чого генерує для декларанта або інспектора найбільш імовірний код згідно з УКТ ЗЕД [6]. Зазначений алгоритм не лише пропонує цифровий код, а й формує розгорнуте юридичне обґрунтування на основі бази попередніх рішень Державної митної служби України та європейської системи Binding Tariff Information. Для автоматичного зчитування характеристик транспортних засобів за VIN-кодами та фотографіями технічних паспортів під час оформлення легкових автомобілем наразі активно застосовуються технології комп'ютерного зору [7]. Проте, функціонування цих систем в умовах правового вакууму створює передумови для системної правової невизначеності та виникнення правових колізій. Українські цифрові інструменти у процесі повної правової гармонізації з Європейським Союзом не можуть функціонувати як закриті відомчі програми, а повинні пройти процедуру сертифікації на відповідність критеріям безпеки Регламенту ЄС про штучний інтелект.

Окремим правовим аспектом гармонізації є забезпечення режиму конфіденційності та захисту даних суб'єктів ЗЕД при інтеграції інструментів штучного інтелекту. Митна декларація, контрактні специфікації та супровідні документи містять інформацію, що може становити комерційну таємницю. У свою чергу використання Державною митною службою України генеративних моделей від транснаціональних корпорацій актуалізує проблему транскордонної передачі чутливої інформації та ризики її несанкціонованого витоку або повторного використання для навчання сторонніх комерційних моделей штучного інтелекту. Врахування цієї

практики зі стандартами ЄС вказує на необхідність дотримання не тільки Регламенту ЄС про штучний інтелект, а також Загального регламенту про захист даних [8] і європейських стандартів захисту неперсональних даних у хмарних середовищах [9]. Тобто, європейський підхід вимагає, щоб будь-які системи штучного інтелекту високого ризику, які оперують державними чи критичними комерційними реєстрами, розгорталися виключно в межах суверенної та захищеної цифрової інфраструктури. Для України це означає необхідність повної відмови від використання публічних інтерфейсів іноземних сервісів штучного інтелекту у митній справі. Крім того, на законодавчому рівні повинна бути закріплена вимога щодо застосування виключно закритих державних інформаційно-комунікаційних систем, що розгорнуті на базі сертифікованих державних дата-центрів під повним контролем національних органів кібербезпеки. Будь-яка обробка комерційних даних суб'єктів ЗЕД мовними моделями має гарантувати повну деперсоналізацію відомостей перед їх передачею на аналіз алгоритмам штучного інтелекту, заборону використання комерційних даних декларантів для загального навчання та покращення моделей штучного інтелекту, зберігання та обробку даних виключно на серверах у межах юрисдикції України або держав-членів ЄС.

Узагальнення техніко-правових характеристик впровадження штучного інтелекту в митній сфері дозволяє стверджувати, що жоден із запроваджених або перспективних алгоритмів не володіє та не може володіти ознаками суб'єкта права чи деліктоздатності. Робота систем штучного інтелекту у сервісах Державної митної служби України наразі регулюється здебільшого внутрішніми відомчими актами й положеннями, що є недостатніми для забезпечення балансу прав. Цифрові сервіси, що функціонують нараз в митній сфері за своєю правовою природою повинні розглядатися виключно як системи підтримки прийняття рішень, що не змінюють і не скасовують індивідуальні акти митного органу. Остаточне юридичне значуще рішення (про випуск товару, зміну колу УКТ ЗЕД або нарахування штрафних санкцій) залишається за людиною (декларантом або посадовою особою митного органу). Тобто, якщо штучний інтелект припустився помилки в кодування через недосконалості навчальної вибірки даних, а посадова особа митного органу «наосліп» погодилась із цією рекомендацією, тобто проявивши психологічний ефект «automation bias», коли особа віддає перевагу рішенням чи рекомендаціям автоматизованої системи, ігноруючи при цьому суперечливу інформацію, суб'єктом правопорушення у вигляді недобору митних платежів все одно залишається посадова особа митного органу або суб'єкт зовнішньоекономічної діяльності.

Висновки. Гармонізація митного законодавства України з правом Європейського Союзу у сфері використання штучного інтелекту є обов'язковою передумовою інтеграції до єдиного митного простору. Водночас існує ряд недоліків, які перешкоджають зазначеному процесу, зокрема на сьогодні відсутнє законодавче визначення та класифікація систем штучного інтелекту, які застосовуються в митній сфері, що може створювати ризики використання непрозорих алгоритмів. Крім того, існує ризик витоку комерційної таємниці та конфіденційних даних ЗЕД через відсутність нормативних вимог щодо використання виключно закритих державних інформаційно-комунікаційних систем для навчання мовних моделей. Для усунення зазначених недоліків пропонується закріпити у проєкті Митного кодексу України окрему статтю, яка легалізуватиме використання штучного інтелекту виключно як систем підтримки прийняття рішень, в якій остаточне юридично значуще рішення залишається за посадовою особою митного органу), а відповідальність за рішення, прийняті на основі рекомендацій штучного інтелекту, на суб'єкта верифікації (інспектора), що на нормативному рівні покладе обов'язок на представників митних органів здійснювати верифікаційний контроль алгоритмічних підказок. Доцільно також запровадити обов'язковий аудит та сертифікацію митних алгоритмів на відповідність вимогам безпеки та прозорості Регламенту ЄС про штучний інтелект.

Список літератури:

1. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) № 300/2008, (EU) № 167/2013, (EU) № 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act). *Eur-Lex.* URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng (дата звернення: 08.09.2026).

2. Проєкт Митного кодексу України від 28 липня 2026 року № 154450. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/70415 (дата звернення: 08.09.2026).

3. Rules for trustworthy artificial intelligence in the EU 11.03.2025. *Eur-Lex.* URL: https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/rules-for-trustworthy-artificial-intelligence-in-the-eu.html (дата звернення: 08.09.2026).

4. Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 02 грудня 2020 року № 1556-р. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80 (дата звернення: 08.09.2026).

5. Держмитслужба продовжує системну модернізацію інструментів аналізу ризиків та цифрового контролю міжнародних поштових і експрес-повідомлень. *Державна митна служба України.* 2026. URL: https://customs.gov.ua/en/news/novini-20/post/derzhmitsluzhba-prodovzhuie-sistemnu-modernizatsiiu-instrumentiv-analizu-rizikiv-ta-tsifrovogo-kontroliu-mizhnarodnikh-poshtovikh-i-ekspres-vidpravlen-2867 (дата звернення: 08.09.2026).

6. Держмитслужба впровадила сервіс штучного інтелекту для допомоги у класифікації товарів за УКТ ЗЕД. *Державна митна служба України.* 2026. URL URL: https://customs.gov.ua/en/news/it-transformatsiia-62/post/derzhmitsluzhba-vprovadila-servis-shtuchnogo-intelektu-dlia-dopomogi-u-klasifikatsiyi-tovariv-za-ukt-zed-2911 (дата звернення: 08.09.2026).

7. Держмитслужба впроваджує штучний інтелект для спрощення митного оформлення авто. *Державна митна служба України.* 2026. URL URL: URL: https://customs.gov.ua/en/news/it-transformatsiia-62/post/derzhmitsluzhba-vprovadzhuie-shtuchnii-intelekt-dlia-sproshchennia-mitnogo-oformlennia-avto-2025 (дата звернення: 08.09.2026).

8. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation). *Eur-Lex*. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj/eng (дата звернення: 08.09.2026).

9. Free flow of non-personal data. *Eur-Lex*. URL: https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/non-personal-data (дата звернення: 08.09.2026).

Pakholok Yu. P. HARMONIZATION OF CUSTOMS LEGISLATION OF UKRAINE WITH EUROPEAN UNION LAW IN THE FIELD OF THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

The article defines the legal framework, current trends and promising directions of harmonization of the customs legislation of Ukraine to the standards of the European Union in the context of active implementation and scaling of artificial intelligence technologies. The purpose of the article is to determine the legal principles of harmonization of the customs legislation of Ukraine to the standards of the European Union in the context of digitalization, to determine the legal status of artificial intelligence systems in customs law enforcement, as well as to formulate proposals for legislative regulation of the use of algorithmic solutions in customs matters. It is substantiated that Ukraine's accelerated course towards full membership in the EU and the adoption of a draft of the new Customs Code of Ukraine as a basis require the development of a fundamentally new philosophy of customs administration, based on a balance between automation and legal security. In this context, the current state and dynamics of the digitalization of the State Customs Service of Ukraine are analyzed in detail, in particular, practical aspects of using algorithmic solutions, neural networks and large language models for automated classification of goods according to the Ukrainian classification of goods for foreign economic activity, optimization of the work of the automated risk analysis system and intellectual simplification of procedures for filling out customs declarations. Particular attention is paid in the study to the comparative analysis of Ukrainian innovative tools with the strict regulatory requirements of the European Regulation on Artificial Intelligence, the norms of which classify customs control algorithms as high-risk systems. It is substantiated that AI algorithms integrated into customs law enforcement, by their legal nature, have the exclusive status of decision support systems, since they do not have tortious capacity and are not subjects of law. It is proven that the final legally significant decision and full legal responsibility for the results of the use of artificial intelligence, in particular for customs payment shortfalls due to coding errors, should remain exclusively with customs officials or declarants. Based on the analysis, specific proposals have been formulated to improve Ukrainian legislation, adapt national instruments to cybersecurity requirements, and protect commercial data of foreign economic activity in the process of European integration.

Keywords: *customs authorities, European integration, digital technologies, artificial intelligence, international trade, EU customs legislation, customs administration.*

Дата першого надходження статті до видання: 09.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 342.738
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/32

Пішта В. І.
https://orcid.org/0000-0003-2769-7189
Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»

Віхляєв М. Ю.
https://orcid.org/0000-0002-1906-5176
Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»

ПРАВО КОРИСТУВАЧА ПІДКЛЮЧЕНОГО ПРОДУКТУ НА ДОСТУП ДО ДАНИХ ІНТЕРНЕТУ РЕЧЕЙ ТА ЗАХИСТ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ ТРЕТІХ ОСІБ: ПІДХОДИ ЄС ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ

У статті здійснено дослідження щодо співвідношення права користувача підключеного продукту на доступ до даних, які генеруються під час його використання, та права інших фізичних осіб на захист персональних даних. Було проаналізовано підходи, закріплені у Загальному регламенті про захист даних та Акту про дані, зокрема увагу було звернуто на ті відмінності, що існують між статусом користувача пристрою та суб'єкта персональних даних. Обґрунтовано, що право користувача на доступ до даних Інтернету речей не є абсолютним, позаяк набори даних можуть одночасно містити як технічну інформацію, так і персональні дані самого користувача чи персональні дані третіх осіб. Увагу також було приділено питанню використання службових автомобілів, систем «розумного будинку» та інших підключених пристроїв, де власник або користувач продукту не завжди є суб'єктом усіх даних, що створюються. Встановлено, що Акт про дані не містить самостійної правової підстави для здійснення розкриття персональних даних щодо третіх осіб, а натомість передбачає необхідність дотримання вимог, які встановлено Загальним регламентом про захист даних. Стверджується, що під час вирішення питання про доступ до даних необхідно окремо перевірити зв'язок заявника з продуктом, а також правовий режим даних, їх персональний або неперсональний характер, а також можливість ідентифікації інших осіб. Також було проаналізовано стан українського законодавства та виявлено відсутність комплексного механізму доступу до даних підключених продуктів. У зв'язку з цим було запропоновано розмежовувати статус користувача та суб'єкта даних, перевіряти правову підставу передачі персональних даних третіх осіб, застосовувати відокремлення або знеособлення змішаних наборів даних, забезпечувати прозорість рішень та право на оскарження. Наголошено на необхідності інформування користувачів про види даних, порядок їх отримання та обмеження доступу, що зумовлено захистом приватності. Зроблено висновок про доцільність послідовної комплексної імплементації підходів ЄС в Україні.

Ключові слова: *Інтернет речей, Акт про дані, Загальний регламент про захист даних, доступ до даних, персональні дані.*

Постановка проблеми. Підключені до мережі автомобілі, годинники, побутові прилади, системи «розумного будинку» та інші пристрої постійно генерують багато даних, які пов'язані як із їх використанням, так і з навколишнім середовищем. Частина цих даних має переважно технічний характер. Інша частина натомість прямо або опосередковано стосується людини: її місцезнаходження, режиму дня, стану здоров'я, поведінки, звичок або будь-яких дій. У зв'язку з цим право користувача отримати дані від пристрою не можна розглядати лише як питання доступу до інформації, оскільки воно може одночасно зачіпати право іншої людини на захист персональних даних.

Аналіз останніх досліджень. До недавнього часу правова дискусія щодо Інтернету речей

© Пішта В. І., Віхляєв М. Ю., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

у ЄС була зосереджена переважно на застосуванні Загального регламенту про захист даних (далі – GDPR). А. Д. Кунудес та Дж. М. Капіцакі звернули увагу на те, що для Інтернету речей (далі – IoT) особливе значення мають такі базові принципи як прозорість, контроль користувача, мінімізація даних та захист даних ще на етапі створення продукту [1]. Інші науковці акцентують на іншій проблемі, а саме на тому, що у «розумному будинку» важко визначити, хто саме відповідає за обробку даних, оскільки до неї можуть бути залучені власник пристрою, виробник та постачальник цифрової послуги [2, с. 281].

Постановка завдання. Виходячи з наведеного, метою дослідження є визначення меж права користувача підключеного продукту на доступ до даних, що виникають у процесі його використання, у випадках, коли такі дані містять персональні дані інших фізичних осіб, а також розроблення пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання відповідних відносин в Україні з урахуванням підходів GDPR та Акту ЄС про дані (далі – Data Act).

Виклад основного матеріалу. Важливо підкреслити, що окреме значення має також право на мобільність даних, яке закріплено у статті 20 GDPR. С. Тернер та інші автори, дослідивши політики конфіденційності 160 IoT-продуктів та практику чотирьох систем, дійшли висновку, що саме по собі не забезпечує його практичної здійсненності [3, с. 2867]. Подальше дослідження С. Тернер і Л. Танцер підтвердило, що користувачі та фахівці позитивно ставляться до мобільності даних, але відсутність зрозумілих процедур суттєво зменшує практичне значення цього права [4].

Водночас право на мобільність даних за GDPR має чіткі межі, оскільки пов'язане з персональними даними конкретного суб'єкта та залежить від тих умов, які визначено у статті 20 GDPR. Разом з тим воно не створює загального права власника автомобіля, годинника чи іншого пристрою отримати всі дані, які було створено під час його використання.

Саме цю прогалину на рівні ЄС частково заповнив Data Act, який запровадив окреме поняття «користувач», під яким розуміють фізичну або юридичну особу, яка володіє підключеним продуктом або якій тимчасово передано права на використання цього підключеного продукту за договором, або яка отримує пов'язані послуги [5]. Це визначення принципово відрізняється від поняття суб'єкта даних у GDPR. Користувач отримує права у зв'язку з правомірним використанням певного продукту, тоді як статус суб'єкта даних виникає через те, що інформація стосується конкретної фізичної особи.

У цьому й полягає основна правова проблема, яку можна визначити як те, що користувач і суб'єкт даних можуть бути тією самою особою, але це не обов'язково.

Слід звернути увагу й на те, що поняття «дані пристрою» не означає автоматично «персональні дані». Data Act виходить із ширшого поняття даних і охоплює як персональні, так і неперсональні дані. Через це правовий режим конкретного набору не можна визначити, виходячи з джерела його походження. Так, дані про температуру в будинку, заряд акумулятора чи технічний стан приладу можуть не стосуватися людини безпосередньо. Але ті самі дані в поєднанні з часом, місцем, номером облікового запису або історією використання можуть дозволити зробити висновок про поведінку конкретної людини. Тому важливо оцінювати не виключно назву або тип пристрою, а зміст даних і можливість пов'язати їх з конкретною особою. Звідси можна побачити ще одну відмінність між правом на доступ, яке закріплено у Data Act та правами, які визначені у GDPR. Коли фізична особа є одночасно користувачем та суб'єктом даних, ці права можуть, по суті, діяти паралельно. При цьому Data Act прямо передбачає, що його правила доповнюють, а не замінюють права доступу та мобільності за GDPR [5]. Такий підхід може бути корисним для України, оскільки дозволяє уникнути вибору між двома моделями, а в такому разі законодавство може одночасно захищати персональні дані та надавати користувачу більш широке право на дані, які пов'язані з використанням продукту.

Очевидний приклад у цій ситуації може бути пов'язаний зі службовим автомобілем: юридична особа може бути користувачем підключеного автомобіля, однак дані про маршрут, швидкість, зупинки або час керування можуть стосуватися конкретного працівника.

Схожа ситуація виникає в «розумному будинку», оскільки власник системи є користувачем, але датчики, камери або інші пристрої можуть створювати дані про членів сім'ї, гостей чи працівників. Отже, вимога користувача надати «його» дані насправді може бути вимогою надати персональні дані інших осіб.

Європейський законодавець вочевидь визнав цю небезпеку. Відповідно до статті 4(12) Data Act, якщо користувач не є суб'єктом даних, дані можуть бути надані йому лише за наявності

належної правової підстави згідно зі статтею 6 GDPR, а для спеціальних категорій даних – також з урахуванням статті 9 GDPR. Аналогічне правило містить також стаття 5(7) Data Act щодо передачі даних третій особі за запитом користувача [5]. Власне Data Act прямо не створює нової правової підстави для обробки персональних даних. Натомість у разі конфлікту перевага зберігається за правилами ЄС, що стосуються захисту персональних даних. Таке рішення є важливим, оскільки не дозволяє перетворити право доступу до даних пристрою на спосіб обходу GDPR. Ще на стадії обговорення Data Act Європейська рада із захисту даних та Європейський інспектор із захисту даних наголошували, що розширення обміну даними не повинно послаблювати гарантії для фізичних осіб [6]. Питання набуває особливого значення у тому випадку, коли дані можуть використовуватися для оцінки поведінки людини, у трудових відносинах, страхуванні або інших сферах, де неправильний доступ до даних здатний прямо впливати на її права.

У правовій доктрині зміна підходу до IoT-даних добре простежується після появи Data Act. В. Кербер розглядає нові правила як спробу послабити фактичний контроль виробників над даними, які створюють підключені пристрої, та дати користувачам реальну можливість отримувати і передавати ці дані [7, с. 120]. Г. Швайцер та А. Мецгер наголошують, що Data Act запроваджує нову категорію прав доступу до даних, яка виходить за межі традиційного режиму доступу та переносимості персональних даних, установленого GDPR [8, с. 338].

Це розмежування має принципове значення, адже GDPR відповідає передусім на питання про те, які права має людина щодо персональних даних про неї. Натомість Data Act фокусується на дещо іншому питанні: які права має користувач щодо даних, які виникли внаслідок використання окремого продукту. У першому випадку відправною точкою буде зв'язок інформації з людиною. У другому – зв'язок даних із використанням речі або послуги.

М. Екардт та В. Кербер звертають увагу, що до прийняття Data Act виробник часто мав фактичний контроль над даними IoT без окремого права власності на них [9]. Якщо здійснювати аналіз Data Act, то може йтися про перерозподіл можливостей доступу та використання таких даних. Проте дослідники переважно аналізують неперсональні дані. Саме змішані набори, у яких технічні дані поєднані з інформацією про фізичних осіб, створюють складніше правове питання. Практичність цієї проблеми підтверджують Ф. Касароза та Ф. Дженнарі на прикладі медичних IoT-пристроїв. Вони показують, що одночасне застосування GDPR, Data Act та спеціальних правил про медичні дані може створювати відмінності у поняттях, правах доступу та обов'язках учасників [10, с. 1116]. Для цього дослідження такий висновок важливий і поза медичною сферою, позаяк збільшення кількості прав на доступ до даних не завжди робить правове становище особи простішим.

Найточніше проблему доступу користувача до даних інших осіб визначили П. Т. Дж. Wolters та Й. Й. Ху, які звертають увагу на необхідність перевірити не лише те, чи має заявник статус користувача, але й те, чи має він право отримати конкретні персональні дані [11]. Від цього залежить законність усього подальшого використання інформації. Якщо особа справді є користувачем пристрою, це ще не означає, що вона має законну підставу бачити дані іншої людини.

Таким чином, доступ до IoT-даних потребує двох окремих перевірок. Перша стосується зв'язку заявника з продуктом: тобто є потреба визначити, чи є він його користувачем. Друга стосується вже самих даних: тобто, чи є в них персональні дані та кого саме вони стосуються. Змішування цих питань створює ризик неправомірного розкриття інформації.

Станом на сьогодні в Україні ця проблема є наразі не врегульованою. Зокрема, чинний Закон України «Про захист персональних даних» визначає загальні правила обробки персональних даних, права суб'єкта та обов'язки володільців і розпорядників [12]. Водночас він не встановлює загального права користувача підключеного продукту вимагати всі дані, які виникли під час використання такого продукту. Закон України «Про цифровий контент та цифрові послуги» також не вирішує це питання, оскільки його предметом є насамперед відносини щодо надання цифрового контенту і цифрових послуг споживачеві [13]. Не зважаючи на це, на сьогодні є спроби приведення українського законодавства до цифрового acquis ЄС. Так, проєкт Закону № 8153 був прийнятий за основу 20 листопада 2024 року і станом на серпень 2026 року готується до другого читання [14]. Проте навіть оновлення загального закону про захист персональних даних саме по собі не вирішить питання доступу до даних підключених продуктів. Для цього необхідно визначити окремий правовий режим доступу до таких даних та одразу погодити його з правилами захисту персональних даних.

Для українського законодавства доцільно використати підхід, за якого право користувача на доступ до IoT-даних не є абсолютним. Воно має діяти в межах, які не порушують права суб'єктів персональних даних. Право власності на пристрій також не повинно тлумачитися як право на всі персональні дані, які цей пристрій здатний зібрати.

Насамперед необхідно здійснити розмежування таких категорій як «користувач підключеного продукту» і «суб'єкт персональних даних». Користувачем може бути фізична або юридична особа. Суб'єктом персональних даних може бути лише фізична особа, якої стосується відповідна інформація. Якщо ці статуси збігаються, то доступ не має суттєво обтяжуватися. Якщо не збігаються, то доцільно здійснити додаткову перевірку. При цьому наявність належної правової підстави, що дає можливість користування пристроєм не повинні визнаватися достатньою підставою для отримання персональних даних третіх осіб. Інакше може виникнути ситуація, коли цивільно-правовий зв'язок особи з річчю фактично визначатиме обсяг її прав щодо інформації про інших людей, що, на нашу думку, суперечить самій логіці захисту персональних даних.

Щодо змішаних наборів даних, то на практиці один масив може містити технічну інформацію, персональні дані користувача та персональні дані третіх осіб. Відмова у доступі до всіх даних лише через наявність у ньому персональних даних була б надмірною. Однак і передача даних без перевірки створювала б загрозу приватності. Тому очевидно, що закон має дозволяти відокремлення даних, а коли у разі, коли це можливо – знеособлення тієї частини інформації, яка стосується інших осіб.

Важливо також, хто саме перевіряє наявність правової підстави для передачі. У моделі Data Act ключова роль часто належить особі, яка фактично має дані і повинна надати їх на запит. Для України варто прямо встановити, що особа, яка надає персональні дані користувачу або визначеній ним третій особі, повинна до передачі перевірити правову підставу такого розкриття. Самого посилання заявника на право користування пристроєм для цього недостатньо. Водночас така перевірка не повинна перетворюватися на зручний спосіб постійно відмовляти користувачам у доступі. Тому закон має вимагати дотримання юридичної визначеності, щоб відмова була обґрунтованою та містила вказівку на конкретну причину, через яку передача відповідних даних порушувала б права іншої особи.

Законодавцю також слід буде чітко визначити питання щодо мети використання, оскільки навіть законно отримані дані не повинні автоматично ставати доступними для будь-якої подальшої мети. Це особливо важливо, якщо йдеться про трудові правовідносини. Наприклад, право роботодавця користуватися службовим автомобілем та отримувати певні технічні дані не повинно саме по собі створювати необмежене право контролювати пересування працівника. Подальша обробка персональних даних повинна обов'язково мати визначену законну мету та відповідати загальним принципам захисту даних. Те саме буде стосуватися і страхових компаній, орендодавців, власників житла чи інших осіб, які формально можуть бути користувачами пристрою, але не є суб'єктами всіх даних, що створюються під час його роботи.

Крім цього суб'єкт персональних даних повинен мати можливість дізнатися, кому і на якій підставі були передані його дані, а також вимагати припинення незаконної обробки. Водночас користувач пристрою має отримати можливість оскаржити необґрунтовану відмову у доступі до тих даних, які він має право отримати.

Людина також має розуміти, які види даних створює пристрій, який вона використовує, хто їх зберігає, які дані можна отримати безпосередньо, а які – лише через окремий запит. Таке інформування не слід змішувати з повідомленням про обробку персональних даних. Вочевидь, що це різні за метою юридичні обов'язки, де один стосується доступу до даних продукту, а інший – безпосередньо захисту персональних даних. Водночас для користувача вони мають бути узгодженими та не суперечити один одному. Доцільним було б також прямо передбачити обов'язок повідомляти користувача про те, що частина даних може бути недоступною або надаватися в обмеженому вигляді через необхідність захисту персональних даних інших осіб. Це дозволить уникнути ситуації, коли обмеження доступу стає для користувача несподіваним уже після придбання продукту.

Зрештою для України важливо обрати комплексний варіант імплементації положень acquis ЄС, а не фрагментарним. Якщо законодавець запровадить лише право користувача вимагати дані, але не визначить співвідношення цього права із законодавством про персональні дані, виникне нова невизначеність. Якщо ж обмежитися лише оновленням закону про персональні дані, проблема фактичного контролю виробника над неперсональними IoT-даними залишиться поза регулюванням.

Висновки. Розвиток права ЄС показує перехід від підходу, за якого IoT-дані розглядалися переважно через захист персональних даних, до ширшого регулювання доступу та використання даних підключених продуктів. Data Act надав користувачу окремі права щодо даних, але не скасував вимоги GDPR. Ключовим тут є правило відповідно до якого статус користувача продукту та статус суб'єкта персональних даних мають різну правову природу.

Для України це означає, що майбутнє регулювання IoT не слід зводити до простого права власника пристрою «отримати всі свої дані». Тут важливо розуміти, що дані пристрою не завжди є даними його власника. У них може міститися інформація про інших фізичних осіб. Тому доцільно закріпити послідовний правовий механізм, який включатиме: (1) встановлення статусу заявника як користувача; (2) визначення складу запитуваних даних; (3) визначення того, чи стосуються персональні дані самого користувача або третіх осіб; (4) за наявності даних третіх осіб перевірити окрему правову підставу їх передачі; (5) за можливості відокремити або знеособити такі дані; (6) забезпечення права на оскарження рішення. При цьому зв'язок особи з пристроєм та зв'язок інформації з конкретною фізичною особою мають оцінюватися окремо.

Вважаємо, що такий підхід дозволить поєднати дві законні потреби. По-перше, користувач не залишатиметься повністю залежним від виробника або постачальника послуги у питанні доступу до даних, які створює його пристрій. По-друге, право на доступ не перетвориться на підставу для отримання чужих персональних даних. Саме це розмежування варто покласти в основу майбутнього українського регулювання даних, що створюються підключеними продуктами.

Список літератури:

1. Kounoudes A. D., Kapitsaki G. M. A mapping of IoT user-centric privacy preserving approaches to the GDPR. *Internet of Things*. 2020. Vol. 11. Art. 100179. DOI: https://doi.org/10.1016/j.iot.2020.100179

2. Chen J., Edwards L., Urquhart L., McAuley D. Who is responsible for data processing in smart homes? Reconsidering joint controllership and the household exemption. *International Data Privacy Law*. 2020. Vol. 10. Is. 4. P. 279–293. DOI: https://doi.org/10.1093/idpl/ipaa011

3. Turner S., Galindo Quintero J., Turner S., Lis J., Tanczer L. M. The exercisability of the right to data portability in the emerging Internet of Things (IoT) environment. *New Media & Society*. 2021. Vol. 23. Is. 10. P. 2861–2881. DOI: https://doi.org/10.1177/1461444820934033

4. Turner S., Tanczer L. M. *In principle* vs *in practice*: User, expert and policymaker attitudes towards the right to data portability in the internet of things. *Computer Law & Security Review*. 2024. Vol. 52. Art. 105912. DOI: https://doi.org/10.1016/j.clsr.2023.105912

5. Regulation (EU) 2023/2854 of the European Parliament and of the Council of 13 December 2023 on harmonised rules on fair access to and use of data and amending Regulation (EU) 2017/2394 and Directive (EU) 2020/1828 (Data Act) (Text with EEA relevance). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/2854/oj/eng

6. EDPB-EDPS Joint Opinion 2/2022 on the Proposal of the European Parliament and of the Council on harmonised rules on fair access to and use of data (Data Act). URL: https://www.edpb.europa.eu/documents/legislative-opinion/edpb-edps-joint-opinion-22022-on-the-proposal-of-the-european_en

7. Kerber W. Governance of IoT Data: Governance of IoT Data: Why the EU Data Act Will not Fulfill Its Objectives. *GRUR International*. 2023. Vol. 72. Is. 2. P. 120–135. DOI: https://doi.org/10.1093/grurint/ikac107

8. Schweitzer H., Metzger A. Data Access under the Draft Data Act, Competition Law and the DMA: Opening the Data Treasures for Cowmpetition and Innovation? *GRUR International*. 2023. Vol. 72. Is. 4. P. 337–356. DOI: https://doi.org/10.1093/grurint/ikad012

9. Eckardt M., Kerber W. Property rights theory, bundles of rights on IoT data, and the EU Data Act. *European Journal of Law and Economics*. 2024. Vol. 57. P. 113–143. DOI: https://doi.org/10.1007/s10657-023-09791-8

10. Casarosa F., Gennari F. Data Sharing in the Internet of Medical Things: Between the Data Act and the EHDS. *European Journal of Risk Regulation*. 2025. Vol. 16. Spec. Is. 3. P. 1115–1137. DOI: https://doi.org/10.1017/err.2025.18

11. Wolters P. T. J., Hu Y. Y. Authentication and authorisation and the access of the user in the Data Act. *Computer Law & Security Review*. 2026. Vol. 61. Art. 106292. DOI: https://doi.org/10.1016/j.clsr.2026.106292

12. Про захист персональних даних: Закон України від 01 червня 2010 року № 2297-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text

13. Про цифровий контент та цифрові послуги: Закон України від 10 серпня 2023 року № 3321-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3321-20#Text

14. Проєкт Закону про захист персональних даних: № 8153 від 25 жовтня 2022 року. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/40707

Pihta V. I., Vikhliaiev M. Yu. THE RIGHT OF THE USER OF A CONNECTED PRODUCT TO ACCESS DATA FROM THE INTERNET OF THINGS AND THE PROTECTION OF PERSONAL DATA OF THIRD PARTIES: EU APPROACHES AND PROSPECTS FOR UKRAINE

The article studies the relationship between the right of a user of a connected product to access data generated during its use and the right of other individuals to the protection of personal data. The approaches enshrined in the General Data Protection Regulation and the Data Act were analyzed, in particular, attention was paid to the differences that exist between the status of a device user and a personal data subject. It is argued that the user's right to access Internet of Things data is not absolute, since data sets can simultaneously contain both technical information and the user's personal data or the personal data of third parties. Attention was also paid to the issue of the use of company cars, smart home systems and other connected devices, where the owner or user of the product is not always the subject of all the data created. It is established that the Data Act does not contain an independent legal basis for the disclosure of personal data to third parties, but instead provides for the need to comply with the requirements established by the General Data Protection Regulation. It is argued that when deciding on data access, it is necessary to separately verify the applicant's relationship with the product, as well as the legal regime of the data, their personal or non-personal nature, and the possibility of identifying other persons. The state of Ukrainian legislation was also analyzed and the absence of a comprehensive mechanism for accessing data from connected products was revealed. In this regard, it was proposed to distinguish between the status of the user and the data subject, verify the legal basis for the transfer of personal data of third parties, apply separation or depersonalization of mixed data sets, and ensure transparency of decisions and the right to appeal. The need to inform users about the types of data, the procedure for obtaining them and restricting access, which is due to the protection of privacy, was emphasized. The conclusion was made on the feasibility of consistent comprehensive implementation of EU approaches in Ukraine.

Keywords: *Internet of Things, Data Act, General Data Protection Regulation, data access, personal data.*

Дата першого надходження статті до видання: 07.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 21.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 342.951:351.74
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/33

Правдюк А. Л.
https://orcid.org/0000-0002-5248-8111
Харківський національний університет внутрішніх справ

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СПІВРОБІТНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню адміністративно-правових засад притягнення працівників Національної поліції України до дисциплінарної відповідальності в сучасних умовах, зокрема в період дії правового режиму воєнного стану. Визначено, що юридична відповідальність виступає фундаментальним засобом охорони правопорядку та суспільних відносин. Вона полягає у встановленому законом і підкріпленому силою держави обов'язку особи, яка вчинила правопорушення, зазнати певних примусових наслідків у вигляді обмеження або позбавлення особистих, організаційних чи матеріальних благ. Такий вид відповідальності забезпечує реалізацію принципу невідворотності покарання за протиправну поведінку та слугує превентивним і виховним чинником у правовій системі. Обґрунтовано важливість дотримання принципів законності, об'єктивності, пропорційності та презумпції невинуватості у процесі застосування дисциплінарних стягнень. Розглянуто нормативно-правове забезпечення дисциплінарної відповідальності, процедури службового розслідування, визначено особливості їх реалізації в умовах воєнного стану, а також проаналізовано актуальні проблеми правозастосування. Звертається увага на необхідність чіткої регламентації дій, що можуть бути визнані такими, що підривають авторитет поліції, а також на важливість забезпечення гарантій справедливого розгляду дисциплінарних справ. У процесі дослідження використано комплексний підхід, який дозволив проаналізувати співвідношення адміністративної й дисциплінарної відповідальності, особливості дисциплінарного провадження, правовий статус суб'єктів дисциплінарних правовідносин та процедурні гарантії їх захисту. Окремо висвітлено вплив воєнного стану на трансформацію дисциплінарних процедур, зокрема на скорочення строків, спрощення процедур та розширення дискреційних повноважень керівництва. Зроблено висновки щодо необхідності подальшого вдосконалення законодавства, що регулює дисциплінарну відповідальність працівників поліції, посилення процесуальних гарантій та підвищення рівня професійної етики особового складу для ефективного забезпечення законності та довіри громадськості до Національної поліції України.

Ключові слова: *дисциплінарна відповідальність, Національна поліція, службове розслідування, воєнний стан, правові гарантії.*

Постановка проблеми. Поліція виступає однією з ключових інституцій демократичного суспільства, особливо в системі національної безпеки, оскільки саме вона першою реагує на порушення закону та забезпечує його дотримання на практиці. Виконуючи як профілактичні, так і контрольні функції, поліція наділена монопольним правом на застосування примусових заходів з метою підтримання громадського порядку, безпеки та законності. Водночас специфіка поліцейських повноважень, що передбачає можливість використання сили, зумовлює необхідність особливої уваги до ризиків надмірного чи неправомірного застосування примусу. Саме це створює потенційні умови для виникнення зловживань, що вимагає ефективних механізмів контролю та забезпечення відповідальності, спрямованих на дотримання принципів законності, пропорційності та захисту прав людини у рамках професійної діяльності поліції. Поліцейські часто стикаються з ситуаціями, які можуть трактуватися як дисциплінарні проступки згідно з законодавством. Дисциплінарна відповідальність регулюється як загальними, так і спеціальними законами, які визначають процедури розслідувань і накладення санкцій. Найпоширеніші порушення пов'язані

© Правдюк А. Л., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

з порушенням етики, службовим зловживанням і недотриманням правил. Аналіз таких випадків дозволяє визначити шляхи профілактики: підвищення професійної етики, розвиток корпоративної культури та вдосконалення контролю за дотриманням законності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Адміністративно-правові особливості дисциплінарної відповідальності в органах Національної поліції виступили предметом наукового пошуку в роботах Подорожній Є., Мух К., Кузів Г.С., Ільницький О.В., Астафєв А.А., Скиба В., Жеребцов Д., Сахно А.П., Коваленко К.В., Брейм В. та деяких інших фахівців у галузі адміністративного та поліцейського права.

Постановка завдання. Метою статті є комплексний аналіз особливостей дисциплінарної відповідальності працівників Національної поліції, її сутності, правової природи та меж застосування в системі юридичної відповідальності.

Виклад основного матеріалу. Одним із ключових юридичних інструментів охорони суспільних відносин є юридична відповідальність, яка полягає у встановленому законом і забезпечуваному державою обов'язку правопорушника зазнати примусових обмежень щодо певних благ чи цінностей, що йому належать. Юридична відповідальність передбачає визначені законом вид і міру державного примусу, що полягає у втраті особою особистих, організаційних чи майнових благ за вчинене правопорушення. Особливості юридичної відповідальності за посягання на різні суспільні відносини регламентуються нормами відповідних галузей права. Сьогодні виділяють кілька основних різновидів юридичної відповідальності, кожен з яких має власні ознаки, хоча окремі з них, наприклад, дисциплінарна й адміністративна відповідальність, часто мають схожі риси, особливо в контексті державної служби, де тісно взаємодіють і переплітаються норми адміністративного та трудового права [1, с. 132].

Водночас, у сфері правоохоронної діяльності, зокрема в Національній поліції України, питання юридичної відповідальності набувають особливої актуальності у контексті триваючих реформ. Попри суттєві зміни, що відбулися останніми роками, залишаються випадки корупції, порушень прав громадян та інших негативних явищ, пов'язаних із недотриманням службової дисципліни поліцейськими. Службова дисципліна співробітників Національної поліції України має специфічні риси, що відрізняють її від загальної трудової дисципліни. Дисциплінарна відповідальність має не лише превентивну, а й обмежуючу функцію: деякі покарання, зокрема звільнення, унеможливлюють подальше вчинення правопорушень шляхом виключення правопорушника з певних сфер службових відносин. Інші види дисциплінарних стягнень, такі як зауваження, догана, сувора догана чи попередження про неповну службову відповідність, мають переважно немайновий вплив, засуджують поведінку порушника та чинять психологічний тиск, спрямований на попередження подальших порушень [2, с. 93.].

Як зазначають Кузів Г.С. та Ільницький О.В., дисциплінарна відповідальність є проявом реалізації дисциплінарної влади над працівником, що засвідчує існування елементу підпорядкованості між роботодавцем і працівником у межах виконання останнім трудових функцій для забезпечення виконання обов'язків з метою реалізації роботодавцем власних виробничих інтересів у сфері найманої праці. Незважаючи на формальні відмінності, зауважують автори, субстантивний зміст дисциплінарних відносин єдиного характеру та охоплює як взаємини з приватним власником, так і з державою чи іншим публічним суб'єктом, який виконує функції роботодавця. Основна відмінність, на думку дослідників, полягає у характері та обсязі обов'язків, які службовець виконує на користь держави або громади при перебуванні на публічній службі, а також у специфіці ресурсів, якими такий роботодавець наділяє службовця, зокрема публічною владою [3. с. 363].

Дослідник Астаф'єв А. виділяє два різновиди дисциплінарного провадження в органах Національної поліції. Перший різновид пов'язаний із застосуванням до поліцейських заходів заохочення, які виступають позитивними стимулами для належного виконання службових обов'язків, сприяючи підтриманню законності та правопорядку. Другий різновид охоплює процедури встановлення вини поліцейського у вчиненні дисциплінарного проступку й покладання на нього відповідного стягнення, тобто є прикладом негативного стимулювання дотримання законності в поліції. У фокусі цього дослідження перебуває саме другий вид дисциплінарного провадження, пов'язаний із притягненням до відповідальності. Слід підкреслити, що дисциплінарне провадження є ширшим поняттям, ніж службове розслідування, оскільки включає не лише процесуальні дії уповноважених осіб, а й реалізацію їх результатів у вигляді накладення дисциплінарного стягнення. Службове розслідування, відповідно до чинного законодавства,

є обов'язковим процесуальним елементом дисциплінарного провадження, що виступає адміністративно-процесуальною передумовою для притягнення поліцейського до дисциплінарної відповідальності за вчинення проступку [4, с. 4].

Скиба В наголошує, що дисциплінарна відповідальність співробітників Національної поліції є особливою формою відповідальності, що поширюється на осіб рядового й начальницького складу та фахівців кадрового складу поліції. Вона виникає у разі порушення встановленого порядку, правового режиму службової діяльності й визначених службових обов'язків. Дисциплінарний проступок може полягати у невиконанні чи неналежному виконанні обов'язків, недотриманні правил службової дисципліни, а також у порушенні загальних вимог до поведінки на службі та поза нею. Такі порушення негативно впливають на функціонування поліції, колективу співробітників і суспільні відносини, що відображають зміст службової дисципліни. Порядок притягнення до дисциплінарної відповідальності визначає прийняття рішення керівником на основі службової перевірки з обов'язковим дотриманням справедливості та відповідності між проступком і покаранням [5].

За визначенням Коваленка А.В., дисциплінарний проступок поліцейського визначається як протиправне, винне (умисне чи необережне) діяння (дія чи бездіяльність) поліцейського, тобто невиконання або неналежне виконання ним своїх службових обов'язків, перевищення повноважень, порушення обмежень і заборон, установлених законодавством з питань проходження служби в Національній поліції України, або вчинення інших дій, які дискредитують не тільки поліцейського, а й Національну поліцію України, за яке може бути застосоване дисциплінарне стягнення [6, с. 148].

Нам цілком зрозумілі вимоги Закону України «Про Національну поліцію», які визначають, за яких умов поліцейський несе відповідальність. Закон містить чіткий перелік обов'язків та обмежень, невиконання яких тягне дисциплінарну чи іншу відповідальність. Проте питання дискредитації залишається недостатньо конкретизованим, адже відсутній чіткий перелік дій, що підривають авторитет поліції. Саме в цьому аспекті виникають труднощі у правозастосуванні, оскільки поліцейські не завжди можуть однозначно визначити, які їхні дії можуть бути розцінені як дискредитуючі для Національної поліції та спричинити відповідальність, тому нам імпонує позиція дослідника Жеребцова Д., який зазначає, що відсутність чіткого визначення дій, які підривають авторитет поліції, призводить до невизначеності для поліцейських щодо меж дозволеної поведінки та підстав для дисциплінарного покарання. Вважається доцільним законодавчо визначити перелік таких дій. До дій, що підривають авторитет поліції, відносяться порушення Правил етичної поведінки поліцейських, затверджених Наказом МВС України від 09.11.2016 № 1179, а також вчинки, які формують стійку негативну суспільну думку про моральне обличчя поліцейського. Прикладами подібних дій є поява у нетверезому чи непристойному вигляді на службі або в громадських місцях у позаслужбовий час, сексуальні домагання або переслідування, неповажне ставлення чи образливі висловлювання щодо громадян або колег, а також поширення негативних чи принизливих оцінок професійних або особистих якостей співробітників [7, с. 116].

На нашу думку, дисциплінарна відповідальність працівників поліції за своєю адміністративною природою є внутрішньоорганізаційним видом юридичної відповідальності, яка настає для поліцейського у встановленому порядку в межах дисциплінарного провадження у випадку неналежного виконання професійних обов'язків або порушення вимог спеціального законодавства й внутрішньоетичних регламентованих стандартів. В результаті до працівника поліції застосовується дисциплінарне стягнення як до суб'єкта дисциплінарного проступку. У Національній поліції України дисциплінарне провадження поширюється на поліцейських, державних службовців і інших працівників поліції, тобто на всіх осіб, котрі займають посади відповідно до штатного розпису органів поліції. Це охоплює не лише поліцейських зі спеціальними званнями, а й державних службовців та фахівців, включаючи обслуговуючий персонал у структурних підрозділах, установах та територіальних органах поліції. Відомчий правовий акт, зокрема Інструкція про порядок проведення службових розслідувань, передбачає для таких осіб право дізнаватися підстави провадження, брати участь у процесі, подавати пояснення й документи, ознайомлюватися з матеріалами розслідування, висловлювати зауваження та оскаржувати рішення за його підсумками [8].

Метою застосування заходів дисциплінарної відповідальності до працівників поліції є відновлення порушених службових відносин, зміцнення дисципліни в органах поліції та запобігання негативним наслідкам вчиненого проступку. Дотримання законності та службової дисципліни в Наці-

ональній поліції України є визначальним чинником для ефективної реалізації функцій і завдань цього органу, які чітко вказані у статті 2 Закону України «Про Національну поліцію». Від моменту створення Національної поліції як центрального органу виконавчої влади, що забезпечує захист прав і свобод громадян, боротьбу зі злочинністю, підтримку публічної безпеки та порядку, в Україні була сформована комплексна система правового регулювання дисциплінарної відповідальності поліцейських. До цієї системи входить низка нормативно-правових актів, які встановлюють підстави та процедури притягнення працівників поліції до відповідальності за порушення дисципліни й законності. Окрім згаданого Закону України «Про Національну поліцію», важливе місце займає Закон України «Про Дисциплінарний статут Національної поліції», а також такі підзаконні акти, як наказ МВС України від 23 вересня 2016 року № 920 «Про заходи щодо укріплення службової дисципліни в органах та підрозділах Національної поліції України» визначає низку вимог до організації роботи із забезпечення дисципліни серед особового складу. Зокрема, у документі акцентується відповідальність керівників за своєчасне та якісне проведення службових розслідувань у разі порушень службової дисципліни чи надзвичайних подій за участю працівників поліції. Такий підхід сприяє прозорості й об'єктивності розгляду кожного випадку, забезпечує неупереджене реагування на порушення та підвищує рівень відповідальності осіб, які займають керівні посади, за підтримання дисципліни в підрозділах Національної поліції [9]. і наказ МВС України від 7 листопада 2018 року № 893 «Про реалізацію окремих положень Дисциплінарного статуту Національної поліції України», що визначає основні етапи проведення службового розслідування щодо поліцейського, права його учасників, а також процедуру оформлення результатів та реалізації прийнятих рішень. Підставами для призначення службового розслідування є заяви, скарги, повідомлення громадян, посадових осіб, інших поліцейських, засобів масової інформації, рапорти чи безпосереднє виявлення ознак дисциплінарного проступку. Службове розслідування також призначається у випадках внесення до Єдиного реєстру досудових розслідувань відомостей про кримінальне правопорушення, повідомлення про підозру поліцейському, подань від антикорупційних органів, виявлення порушень, що призвели до загибелі чи травмування поліцейського, неналежного використання зброї чи спецзасобів, невиконання процесуальних норм, втрати службових документів або майна, розголошення службової чи таємної інформації, фінансових порушень, перебування на службі в нетверезому стані, приховування реєстрації кримінальних чи адміністративних правопорушень, а також вчинення дискримінаційних дій та сексуальних домагань [10]. Також застосовуються інші нормативно-правові акти, які деталізують механізм дисциплінарного провадження та визначають підстави для притягнення поліцейських до відповідальності. Застосування юридичної, зокрема дисциплінарної відповідальності, має відбуватися лише у межах законодавчо визначеної процедури. Це гарантує захист прав учасників процесу та забезпечує справедливість прийняття рішень. Службове розслідування стосовно поліцейського розпочинається з дня видання наказу про його призначення і завершується після затвердження висновку керівником. Закон передбачає, що строк проведення розслідування становить не більше одного місяця. За необхідності цей строк може бути продовжений, але загальна тривалість не може перевищувати шістдесяти календарних днів, без урахування періоду відрядження, лікарняного чи відпустки. Якщо останній день строку припадає на вихідний, днем завершення вважається перший наступний робочий день [11]. Науковець Сахно А.П., досліджуючи деякі особливості дисциплінарного провадження в Національній поліції в умовах дії воєнного стану, наголошує, що організація та проведення службових розслідувань щодо працівників поліції у цей період має свої специфічні риси. Закон України «Про Дисциплінарний статут Національної поліції України» у розділі 5 передбачає скорочення строків дисциплінарного провадження: службове розслідування завершується протягом 15 календарних днів із можливістю продовження ще на 15, не враховуючи час відрядження або лікування поліцейського (частина 3 статті 26). Стаття 27 визначає порядок виклику поліцейського для надання пояснень: вручення особисто, надсилання поштою або використання електронної комунікації, при цьому має бути забезпечено не менше однієї доби для явки. Водночас відсутня чітко визначена форма бланку виклику, що ускладнює офіційне сповіщення. Відповідно до частини 1 статті 28, у період воєнного стану поліцейський, відсторонений від виконання службових обов'язків, може бути тимчасово переведений на іншу посаду. Проте закон не уточнює, чи йдеться про рівнозначну, нижчу або вищу посаду, а також не визначає організаційне підпорядкування такого працівника [12].

У загальному вигляді слід зазначити, що у певних випадках неповне та поверхове проведення службового розслідування, без належної оцінки всіх обставин, правомірності наказу, пояснень залучених осіб, а також без аналізу причинно-наслідкових зв'язків і рівня підготовки особового складу, ставить під сумнів обґрунтованість висновків дисциплінарної комісії. Такі процедурні порушення можуть призвести до визнання рішення неправомірним та його скасування, особливо якщо вони могли вплинути на його зміст. Ключовим у оцінці процедурних порушень є співвідношення принципу, за яким протиправні дії не тягнуть правомірних наслідків, і принципу, згідно з яким формальне порушення процедури не завжди є підставою для скасування рішення, якщо воно правильне по суті. Визначальним є питання, чи могло б рішення бути іншим за умови дотримання передбаченої законом процедури.

Система нормативних актів, що регулює службову дисципліну, передбачає адміністративно-правові й кримінально-правові засоби впливу. З одного боку, дотримання дисципліни для поліцейського є складовою професійного обов'язку, що охоплює виконання вимог керівництва, дотримання правил поведінки та підтримання організованості. З іншого боку, держава через відповідні правові механізми забезпечує контроль за дотриманням дисципліни, застосовує дисциплінарну відповідальність та заохочення, а у разі серйозних порушень передбачає також кримінальну відповідальність. Адміністративно-правові заходи спрямовані переважно на запобігання порушенням і формування у співробітників поліції стійкої моделі правомірної поведінки. Такий підхід дозволяє швидко реагувати на виявлені недоліки в службовій діяльності, сприяючи підвищенню рівня правопорядку, зміцненню довіри громадян до поліції та підвищенню стандартів професійної етики. Коваленко В. та Вільям Брейм відзначають, що дисциплінарна відповідальність поліцейських визначається чітким переліком стягнень, закріплених у статті 13 Дисциплінарного статуту Національної поліції України. До них належать зауваження, догана, сувора догана, попередження про неповну службову відповідність, пониження у спеціальному званні, звільнення з посади, звільнення зі служби в поліції, а для курсантів та слухачів також призначення поза чергою в наряд до п'яти разів. Перелік є вичерпним, а кількість санкцій зменшена порівняно з попереднім статутом. Стаття 19 дозволяє у разі незначного проступку обмежитися попередженням про необхідність дотримання дисципліни, не конкретизуючи форму такого попередження.Автори підкреслюють, що різноманітність стягнень дозволяє врахувати тяжкість і обставини правопорушення, проте інколи трапляються випадки застосування санкцій, що не передбачені чинним законодавством [13]. Проте варто наголосити, що службово-бойові функції Національної поліції України реалізуються як у мирний період, так і в умовах воєнного стану, що суттєво підвищує вимоги до дисципліни особового складу. Залучення поліцейських підрозділів до бойових операцій, участь у завданнях територіальної оборони у взаємодії зі Збройними Силами України та забезпечення правопорядку в прифронтових регіонах вимагають максимальної злагодженості, швидкого реагування та суворого дотримання наказів. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 13 січня 2023 року № 30, створено Департамент поліції особливого призначення «Об'єднана штурмова бригада Національної поліції України «Лють», що є юридичною особою публічного права та слугує прикладом адаптації поліції до нових викликів. У таких умовах навіть незначні порушення дисципліни можуть призвести до серйозних наслідків, що підкреслює важливість як профілактичних, так і санкціонних механізмів її підтримки. Дисципліна в Національній поліції України також відзначається підвищеними вимогами до правової культури та професійних компетентностей поліцейських, обумовленими необхідністю поєднання військових і правоохоронних функцій [14]. Узагальнюючи, можна зазначити, що висновки службового розслідування часто базуються виключно на матеріалах кримінального провадження, без самостійного повного дослідження обставин і доказів, а також за відсутності обвинувального вироку суду. Такий підхід суперечить принципам об'єктивності, неупередженості та презумпції невинуватості, що закріплені у Конституції України, У ст. 62 Конституції України закріплено, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину, доки її вину не буде доведено у встановленому законом порядку, і ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість [15]. Окрім цього, порушується принцип пропорційності, тобто належного балансу між наслідками для прав, свобод і інтересів особи та цілями дисциплінарного впливу. У Кримінальному процесуальному кодексі України (ст. 17) також зазначено, що особа не може бути піддана кримінальному покаранню до доведення вини [16]. Сам факт відкриття кримінального провадження

не може бути підставою для притягнення поліцейського до дисциплінарної відповідальності або звільнення з посади. Конституційний Суд України у рішенні № 23-рп/2010 визнав, що презумпція невинуватості поширюється і на адміністративні правопорушення, а адміністративна відповідальність ґрунтується на принципах Конституції та верховенстві права [17]. Європейський суд з прав людини у справі «Алленеде Рібермон проти Франції» наголосив, що принцип презумпції невинуватості обов'язковий для всіх органів держави, а посадові особи повинні обережно інформувати громадськість про перебіг справ до остаточного вироку [18]. В адміністративному праві презумпція невинуватості прямо не закріплена, але її наявність підтверджується положеннями статей 251 і 280 Кодексу України про адміністративні правопорушення, де визначено обов'язок органу встановити винність особи на основі доказів, які він зобов'язаний зібрати [19].

Дисциплінарне стягнення застосовується лише за наявності достатніх і беззаперечних доказів вини. Рішення, прийняті з порушенням цих вимог, вважаються необґрунтованими і підлягають скасуванню як протиправні, відповідно до принципу верховенства права і практики Європейського суду з прав людини. Важливо, що згідно зі статтею 9 Конституції України, статтями 17 та 19 [15] Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», суди та органи державної влади зобов'язані дотримуватися положень Європейської конвенції з прав людини 1950 року та застосовувати рішення Європейського суду з прав людини щодо тлумачення окремих положень Конвенції [20]. Відповідно до пункту 58 рішення Європейського суду з прав людини у справі «Серявін та інші проти України» [21] наголошується, що у рішеннях судів та інших органів з вирішення спорів мають бути чітко зазначені підстави, на яких вони ґрунтуються, при цьому обсяг обґрунтування залежить від характеру рішення, що підтверджується і практикою у справі «Руїс Торіха проти Іспанії» [22].

Безумовно, дисциплінарна відповідальність працівників Національної поліції України має важливе значення для забезпечення законності, ефективної роботи поліції та дотримання прав людини. Очевидно, що особливості діяльності поліції, пов'язані з наявністю монопольного права на застосування примусу, визначають потребу у встановленні чітких процедур та дієвих механізмів контролю за дотриманням службової дисципліни, а також гарантій справедливого розгляду справ про дисциплінарні проступки. Проведене дослідження свідчить, що правове поле містить як загальні, так і спеціальні норми, що регулюють порядок проведення службових розслідувань та застосування стягнень, а також закріплює принципи законності, пропорційності та презумпції невинуватості.

Висновки. Звільнення працівників Національної поліції є найсуворішою формою дисциплінарної відповідальності, що має застосовуватись лише у виняткових випадках. Дієвий вплив на порушників досягається через індивідуальний підхід і врахування всіх обставин, дотримання принципів справедливості та законності. Дисциплінарна відповідальність спрямована на підтримання службової дисципліни, формування відповідального ставлення до виконання обов'язків, а також виконує профілактичну та відновлювальну функції. В умовах воєнного стану дисциплінарні процедури стають гнучкішими, строки їх проведення скорочуються, а повноваження керівників розширюються. Однак це створює додаткові виклики щодо дотримання прав працівників та уникнення формального підходу до розгляду справ. Доцільним є забезпечення балансу між оперативністю реагування на дисциплінарні проступки та гарантіями справедливого і неупередженого розгляду, що дозволяє зберегти ефективність і справедливість дисциплінарних механізмів у Національній поліції.

Список літератури:

1. Подорожній, Є. Ю. До проблеми співвідношення дисциплінарної та адміністративної відповідальності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція.* 2014. № 12, т. 1. С. 132–134.

2. Мух К. Дисциплінарна відповідальність працівника Національної поліції України. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки*. 2021. № 10. С. 89–96.

3. Кузів Г. С., Ільницький О.В. Нормативна визначеність підстав дисциплінарної відповідальності суддів як гарантія їх незалежності та ефективності функціонування судової влади. *Аналітично-порівняльне правознавство* : електронне наукове видання. 2024. № 3 С. 361–368.

4. Астафєв А.А. До проблеми визначення поняття та особливості службового розслідування в органах Національної поліції України. *Прикарпацький юридичний вісник*. 2017. Випуск 1(16) том 5, частина 2, С. 3–6.

5. Скиба В. Поведінка поліцейського як підстава дисциплінарного стягнення: етичний аспект. *Галицькі студії Юридичні науки*. 2023. № 1, С. 58–62. DOI: https://doi.org/10.32782/galician_studies/law-2023-1-10

6. Коваленко К. В. Щодо правового регулювання дисциплінарної відповідальності поліцейських в Україні. *Форум права*. 2016. № 4. С. 146–149.

7. Жеребцов Д. Поняття та склад дисциплінарного проступку поліцейських. *Соціальне право*. 2018. № 3 С. 114–118.

8. Про затвердхення Інструкції про порядок проведення слухбових розслідувань в органах внутрішніх справ України: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 12 березня 2013 р. № 230 / Міністерство внутрішніх справ України. URL: http://zakon5.rada.gov. ua/laws/show/z0541-13 (дата звернення 08.09.2026)

9. Про заходи щодо укріплення службової дисципліни в органах та підрозділах Національної поліції України : наказ Національної поліції України від 23.09.2016 № 920 // База даних «Портал МВС» / Міністерство внутрішніх справ України. URL: https://mvs.gov.ua/documents/normativno-pravovi-akti (дата звернення 08.09.2026)

10. Про реалізацію окремих положень Дисциплінарного статуту Національної поліції України : Наказ МВС України від 07.11.2018 № 893. База даних «Законодавство України». *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/z1355-18 (дата звернення 09.09.2026)

11. Про Дисциплінарний статут Національної поліції України : Закон України від 15 березня 2018 р. № 2337–VIII. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2337–19 (дата звернення 08.09.2026)

12. Сахно А.П. Деякі особливості дисциплінарного провадження в Національній поліції в умовах дії воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство* : електронне наукове видання. 2023. № 2. С. 250–254. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.42

13. Коваленко К. В., Брейм В. Сучасні проблеми правового регулювання дисциплінарної відповідальності поліцейських. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави* : матеріали VII міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 30 листоп. 2018 р.). Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2018. С. 56–58.

14. Про утворення Департаменту поліції особливого призначення «Об'єднана штурмова бригада Національної поліції України «Лють» : Постанова Кабінету Міністрів України від 13 січ. 2023 р. № 30. *Офіційний вісник України*. 2023. № 10. С. 60. Стаття 712.

15. Конституція України : Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Ст. 41. URL: rada.gov.ua (дата звернення: 08.09.2026).

16. Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради Украї*ни. 2013. №№ 9-10, 11-12, 13. Ст. 88. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 08.09.2026).

17. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Багінського Артема Олександровича щодо офіційного тлумачення положень частини першої статті 14-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про адміністративну відповідальність у сфере забезпечення безпеки дорожнього руху) від 22.12.2010 № 23-рп/2010. *Відомості Конституційного Суду України.* 2011. № 1. Ст. 11. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/v023p710-10 (дата звернення: 08.09.2026).

18. Справа «Аллене де Рібемон проти Франції» (Allenet de Ribemont v. France) : Рішення ЄСПЛ від 10.02.1995 р., заява № 15175/89. *HUDOC European Court of Human Rights.* URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57914 (дата звернення: 08.09.2026).

19. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07 груд. 1984 р. № 8073-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8073-10 (дата звернення: 08.09.2026).

20. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. Ст. 17. URL: rada.gov.ua (дата звернення: 08.09.2026).

21. Справа «Серявін та інші проти України» (Seryavin and Others v. Ukraine) : Рішення ЄСПЛ від 10.02.2011 р., заява № 4909/04. *HUDOC European Court of Human Rights.* URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-103279 (дата звернення: 08.09.2026).

22. Справа «Руїс Торіха проти Іспанії» (Ruiz Torija v. Spain) : Рішення ЄСПЛ від 09.12.1994 р., заява № 18390/91; Серія А, № 303-А. *HUDOC European Court of Human Rights.* URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57909 (дата звернення: 08.09.2026).

Pravdiuk A. L. ADMINISTRATIVE AND LEGAL FEATURES OF DISCIPLINARY RESPONSIBILITY OF EMPLOYEES OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE

The article is devoted to the study of the administrative and legal principles of bringing employees of the National Police of Ukraine to disciplinary liability in modern conditions, in particular during the period of the legal regime of martial law. It is determined that legal liability is a fundamental means of protecting law and order and social relations. It consists in the obligation established by law and supported by the power of the state of a person who committed an offense to suffer certain coercive consequences in the form of restriction or deprivation of personal, organizational or material benefits. This type of liability ensures the implementation of the principle of inevitability of punishment for illegal behavior and serves as a preventive and educational factor in the legal system. The importance of observing the principles of legality, objectivity, proportionality and presumption of innocence in the process of applying disciplinary sanctions is substantiated. The legal framework for disciplinary liability and internal investigation procedures is reviewed, the specifics of their implementation under martial law are identified, and current problems of law enforcement are analyzed. Attention is drawn to the need for clear regulation of actions that can be recognized as undermining the authority of the police, as well as the importance of ensuring guarantees of fair consideration of disciplinary cases. The study used a comprehensive approach that allowed analyzing the relationship between administrative and disciplinary liability, the features of disciplinary proceedings, the legal status of subjects of disciplinary legal relations, and procedural guarantees for their protection. The impact of martial law on the transformation of disciplinary procedures is separately highlighted, in particular, on reducing deadlines, simplifying procedures, and expanding the discretionary powers of management. Conclusions are drawn regarding the need to further improve the legislation regulating the disciplinary liability of police officers, strengthen procedural guarantees and increase the level of professional ethics of personnel to effectively ensure legality and public trust in the National Police of Ukraine.

Keywords: *Disciplinary liability, National Police, official investigation, martial law, legal guarantees.*

Дата першого надходження статті до видання: 09.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 342.7:37.014:355.01(477)
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/34

Серединко А. А.
https://orcid.org/0009-0003-4004-1288
Міжнародний університет

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПУ ДО ОСВІТИ НА ДЕОКУПОВАНИХ ТА ПРИФРОНТОВИХ ТЕРИТОРІЯХ: ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

Стаття присвячена аналізу правових механізмів забезпечення доступу до освіти на деокупованих та прифронтових територіях України в умовах воєнного стану, збройної агресії, руйнування освітньої інфраструктури та масового переміщення населення.

У статті підкреслено, що право на освіту в умовах війни набуває особливого значення, оскільки виступає не лише соціальною гарантією, а й важливим інструментом захисту прав дитини, збереження людського капіталу, реінтеграції деокупованих громад та відновлення довіри до держави.

Розглянуто основні проблеми реалізації права на освіту на деокупованих і прифронтових територіях, зокрема пошкодження та знищення закладів освіти, відсутність безпечних укриттів, мінну небезпеку, нестачу педагогічних кадрів, нестабільний доступ до інтернету, освітні втрати та психологічні наслідки перебування дітей в умовах війни або окупації.

Особлива увага приділяється аналізу національного законодавства України у сфері освіти, правового режиму тимчасово окупованих територій, організації освітнього процесу в умовах воєнного стану та забезпечення безпечного освітнього середовища.

У статті також висвітлено міжнародно-правові стандарти забезпечення права на освіту, зокрема положення Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, Конвенції ООН про права дитини, підхід «4-А» до права на освіту, Мінімальні стандарти INEE та Декларацію про безпеку шкіл.

Підкреслено, що міжнародний досвід свідчить про необхідність поєднання безпекових, освітніх, соціальних, цифрових та адміністративно-правових інструментів для забезпечення реального доступу дітей до якісної освіти в умовах збройного конфлікту та після деокупації територій.

Автор доходить висновку, що забезпечення доступу до освіти на деокупованих і прифронтових територіях потребує комплексного підходу, який має включати безпечне відновлення очного навчання, розвиток дистанційних і змішаних форм освіти, спрощене підтвердження результатів навчання, подолання освітніх втрат, цифрову підтримку учнів і педагогів, а також системну психологічну допомогу дітям.

Ключові слова: *право на освіту, законодавство, деокуповані та прифронтові території, воєнний стан, освітня реінтеграція, безпечне освітнє середовище, дистанційне навчання, міжнародні стандарти, міжнародне право.*

Постановка проблеми. Конституція України закріплює право кожного на освіту та обов'язковість повної загальної середньої освіти [1]. Закон України «Про освіту» деталізує це право через принципи доступності, недискримінації, рівності умов, інклюзивності, академічної доброчесності та безпечного освітнього середовища [2]. У мирний час ці положення переважно реалізуються через мережу закладів освіти, бюджетне фінансування, ліцензування, стандарти освіти та контроль якості. В умовах війни ці механізми зберігають значення, але потребують спеціальної адаптації.

Для деокупованих і прифронтових територій фундаментальним є питання співвідношення права на освіту і права на безпеку. Держава не може примушувати дитину до очного навчання там, де існує реальний ризик для життя і здоров'я. Водночас посилання на небезпеку не може виправдовувати фактичне позбавлення дитини освіти.

© Серединко А. А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Звідси випливає правовий обов'язок держави забезпечити альтернативні форми навчання: дистанційну, змішану, індивідуальну, педагогічний патронаж, екстернат або сімейну форму освіти. Такі форми мають бути не винятком «для виживання», а повноцінною частиною освітньої гарантії, якщо безпечне очне навчання неможливе.

Особливе значення має Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [3]. Він закладає правову логіку, за якою громадяни України, які проживали або проживають на тимчасово окупованих територіях, не можуть втрачати свої права через сам факт окупації. У сфері освіти це означає, що дитина не повинна нести негативні наслідки через неможливість навчатися за українськими програмами або отримати документи встановленого зразка. Визнання результатів навчання, переведення, атестація, зарахування до закладів освіти та вступ мають здійснюватися з урахуванням об'єктивних обставин окупації.

При цьому правовий режим деокупованої території не може бути простим поверненням до довоєнної моделі. Після звільнення громади держава стикається з потребою одночасно відновити український освітній простір, провести оцінку безпеки будівель, організувати розмінування, забезпечити підручники, техніку, доступ до інтернету, провести кадровий аудит, повернути дітей до навчання та надати їм психологічну підтримку. Тому доступ до освіти на деокупованих територіях слід розуміти як поетапний процес: первинна стабілізація, відновлення управління, організація мінімального навчального процесу, повернення до стандартів якості, довгострокова реінтеграція.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику забезпечення права на освіту в умовах війни та повоєнного відновлення досліджували В. Кремень [12], О. Топузов, О. Локшина та інші автори [13], О. Ф. Мельничук [14], В. Ю. Биков [15], О. Топузов, М. Головко й О. Локшина [16], а також науковці НАПН України [17]. У наукових працях висвітлено роль освіти у збереженні людського капіталу, забезпеченні її доступності, цифровій трансформації, подоланні освітніх втрат і психолого-педагогічному супроводі учасників освітнього процесу. Водночас комплексне правове забезпечення доступу до освіти саме на деокупованих і прифронтових територіях потребує окремого системного дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є визначення правових механізмів забезпечення доступу до освіти на деокупованих і прифронтових територіях України з урахуванням національного законодавства, міжнародних стандартів і досвіду держав, що долали наслідки збройних конфліктів, а також формулювання пропозицій щодо вдосконалення відповідного правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. Міжнародне право надає важливі орієнтири для такого підходу. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права визнає право кожної людини на освіту [4], а Конвенція ООН про права дитини покладає на державу обов'язок забезпечувати доступність освіти, розвиток особистості дитини та повагу до її гідності [5]. Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав у Загальному коментарі № 13 сформулював відомий підхід «4-А»: освіта має бути наявною (availability), доступною (accessibility), прийнятною (acceptability) та адаптованою (adaptability) [6]. Для прифронтових і деокупованих територій саме адаптованість стає ключовою, адже однакова освітня модель для всіх громад у різних безпекових умовах може породжувати нерівність.

Наявність освіти означає існування закладів, педагогів, програм і матеріальних ресурсів. На деокупованій території цей критерій повинен включати не тільки відкриття школи, а й придатність будівлі, наявність укриття, безпечний маршрут до закладу, доступ до електроенергії та зв'язку. Доступність охоплює недискримінацію, фізичну і економічну досяжність, а також інформаційну доступність. У прифронтових громадах це означає, що дитина не повинна бути виключена з освіти через відсутність гаджета, слабкий інтернет або неможливість приїхати до опорного закладу. Прийнятність вимагає, щоб зміст освіти відповідав стандартам якості, був культурно і мовно відповідним, а також не травматизував дитину. Адаптованість передбачає гнучкість форм навчання, календаря, оцінювання та підтримки.

Мінімальні стандарти Inter-agency Network for Education in Emergencies (Міжвідомча мережа з питань освіти в надзвичайних ситуаціях, далі – INEE) для освіти в надзвичайних ситуаціях прямо виходять із того, що освіта має бути частиною гуманітарної відповіді, а не відкладатися до завершення конфлікту [7]. Цей підхід особливо важливий для України, оскільки тривалість війни робить неможливою модель «почекати до миру». Втрата кількох років навчання матиме довгострокові наслідки для дітей, громад і держави. Саме тому освітня політика на деокупованих і прифронтових територіях повинна мати кризовий, але не тимчасовий характер: вона має бути достатньо стійкою,

щоб працювати роками, змінюючись відповідно до безпекової ситуації.

Декларація про безпеку шкіл і Керівні принципи із захисту шкіл та університетів від використання у військових цілях під час збройного конфлікту формують ще один важливий стандарт [8]. Ідея полягає в тому, що школа має залишатися цивільним простором, максимально захищеним від військового використання і нападів. Для України це означає потребу не лише фізично відбудовувати школи, а й забезпечувати їхній особливий правовий статус як об'єктів, призначених для дітей. Водночас у прифронтових регіонах безпека школи не може оцінюватися абстрактно: вона залежить від відстані до лінії бойового зіткнення, частоти обстрілів, типу загроз, наявності укриття, часу реагування служб і можливості евакуації.

У цьому контексті доцільно виділити кілька груп правових механізмів забезпечення доступу до освіти.

Першу групу становлять безпекові механізми. Вони включають обов'язкову оцінку стану будівель, наявність захисних споруд, порядок ухвалення рішення про очне або змішане навчання, взаємодію органів освіти з військовими адміністраціями та службами цивільного захисту.

Другу групу становлять організаційно-освітні механізми. Йдеться про мережу опорних закладів, дистанційні школи, цифрові платформи, індивідуальні освітні траєкторії, компенсаційні курси, літні школи, додаткові заняття для подолання освітніх втрат. Особливої уваги потребують діти, які тривалий час перебували в окупації або були вимушено переміщені.

Третю групу становлять цифрові механізми. Дистанційне навчання стало ключовим інструментом неперервності освіти, але воно не є автоматично рівним доступом.

Четверту групу становлять механізми визнання і підтвердження результатів навчання. Діти з тимчасово окупованих територій можуть не мати українських документів про навчання або мати документи, видані окупаційними структурами.

П'яту групу становлять соціально-психологічні механізми. Доступ до освіти після окупації або в умовах обстрілів неможливо забезпечити лише розкладом уроків.

Шосту групу становлять фінансові та інфраструктурні механізми. Відновлення освіти потребує цільового фінансування, прозорого обліку пошкоджених закладів, пріоритетності укриттів, гнучкого використання освітньої субвенції, залучення міжнародної допомоги.

Міжнародний досвід підтверджує, що ефективна освітня політика в умовах конфлікту має бути багаторівневою. У Колумбії, де тривалий внутрішній конфлікт вплинув на сільські та віддалені громади, важливу роль відігравали гнучкі освітні моделі, мобільні вчителі, адаптовані навчальні програми та підтримка дітей, які були переміщені або постраждали від насильства. Зокрема, модель Escuela Nueva Learning Circles була спрямована на забезпечення якісної освіти для дітей, переміщених унаслідок насильства та інших надзвичайних ситуацій [9]. Для України цей досвід корисний тим, що показує: повернення дітей до освіти не завжди можливе через стандартну школу повного дня. Іноді перехідні форми є не компромісом, а єдиним реалістичним шляхом зберегти зв'язок дитини з освітою.

Досвід Боснії і Герцеговини після війни 1990-х років демонструє іншу проблему: освіта може стати інструментом як примирення, так і подальшого розділення суспільства. У звітах ОБСЄ щодо практики «two schools under one roof» підкреслюється, що розділення дітей за етнічною ознакою у межах однієї освітньої системи поглиблює недовіру, перешкоджає примиренню та становить довгострокову загрозу стабільності [10]. Для України це означає, що деокупована школа повинна бути простором реінтеграції, але не примусу. Вона має повертати дітей до українського освітнього і правового поля, водночас визнаючи складність їхнього досвіду, не тавруючи сім'ї і не перетворюючи навчання на інструмент покарання за перебування на окупованій території.

Грузинський досвід роботи з внутрішньо переміщеними особами та громадами, постраждалими від конфліктів, свідчить про значення довгострокових соціальних програм і інтеграції дітей у школи приймаючих громад. У дослідженні Internal Displacement Monitoring Centre зазначено, що після конфліктів в Абхазії та Південній Осетії частина внутрішньо переміщених дітей навчалася у місцевих школах, тоді як створення окремих освітніх структур для переміщених дітей могло підтримувати їхню відокремленість від приймаючих громад [11]. Для України це важливо, бо значна частина дітей із прифронтових і деокупованих громад фактично навчається в інших регіонах або за кордоном. Потрібні правові механізми, які дозволяють зберігати зв'язок з українською освітою, не створюючи подвійного навантаження і не ставлячи дитину перед вибором між безпекою та освітньою належністю.

Окреме значення має досвід України після 2014 року. Уже тоді постали проблеми вступу абітурієнтів із тимчасово окупованих територій, дистанційного навчання, переміщення закладів вищої освіти, підтвердження документів і підтримки внутрішньо переміщених осіб. Повномасштабна війна не створила ці питання з нуля, але істотно розширила їх масштаб. У цьому контексті слушною є позиція В. Кременя, який розглядає освіту як один із ключових чинників збереження людського капіталу та повоєнного відновлення України [12]. Тому нинішня державна політика має враховувати як помилки, так і напрацьовані рішення попереднього періоду: освітні центри для вступників з окупованих територій, спрощені процедури, дистанційні платформи, переміщені університети, а також підтримку громад, що приймають учнів і студентів.

На рівні правового регулювання доцільно закріпити спеціальний підхід до деокупованих і прифронтових територій. Такий підхід може бути оформлений як окремий розділ у законодавстві про освіту або як комплексний підзаконний акт Кабінету Міністрів України, який визначатиме мінімальні гарантії доступу до освіти в умовах підвищеного безпекового ризику. До таких гарантій слід віднести: обов'язковість альтернативної форми навчання у разі неможливості очного формату; право дитини на технічне забезпечення дистанційного навчання за рахунок державних або донорських програм; спрощене підтвердження освітніх результатів; обов'язкову психологічну підтримку; участь батьків у виборі безпечної форми навчання; прозорість рішень про відкриття або закриття очного навчання. Такий підхід узгоджується з позицією О. Топузова, О. Локшиної та інших дослідників, які наголошують на необхідності забезпечення неперервності освіти в умовах війни та інтеграції внутрішньо переміщених дітей до освітнього процесу [13, с. 5–7].

Важливо також уточнити роль органів місцевого самоврядування і військових адміністрацій. Місцевий рівень найкраще знає реальну безпекову, соціальну й інфраструктурну ситуацію, але не завжди має достатні ресурси. Центральний рівень встановлює стандарти і забезпечує фінансування, однак не завжди може оперативно врахувати щоденні ризики конкретної громади. Тому правовий механізм повинен будуватися на поєднанні повноважень. Така модель відповідає науковому підходу, за яким доступність освіти в умовах війни має розглядатися не лише як юридична декларація, а як практична спроможність держави і громади забезпечити навчання з урахуванням безпеки, ресурсів і потреб дитини [14, с. 631–633].

Найбільш чутливим питанням є баланс між поверненням до очного навчання і збереженням дистанційних форматів. Очна школа важлива для соціалізації, подолання освітніх втрат, психоемоційної стабільності, харчування, інклюзії та виявлення випадків насильства. Проте в прифронтових громадах поспішне відкриття школи може створити неприйнятний ризик. В. Биков, досліджуючи цифрову трансформацію освіти, підкреслює значення електронних освітніх ресурсів, цифрових компетентностей і технологічної інфраструктури як умов сучасного освітнього процесу [15, с. 15–18].

Не менш важливим є питання освітніх втрат. Діти з деокупованих і прифронтових територій можуть мати прогалини не лише з окремих предметів, а й у базових навичках читання, письма, математичної грамотності, української мови, історії, громадянської освіти. О. Топузов, М. Головко та О. Локшина зазначають, що освітні втрати в умовах воєнного стану зумовлені, зокрема, безпековою ситуацією, руйнуванням освітньої інфраструктури, вимушеним переміщенням учасників освітнього процесу та відсутністю технічних засобів дистанційного навчання [16, с. 5–6].

Проблема педагогічних кадрів також має правовий вимір. Частина вчителів виїхала, частина перебуває в небезпеці, частина потребує перепідготовки для роботи з дітьми, які пережили окупацію або тривале переміщення. Держава має створити стимули для педагогів, які працюють на прифронтових і деокупованих територіях: доплати, житлову підтримку, безпечні умови праці, психологічну допомогу, цифрове обладнання, підвищення кваліфікації. Без цього право дітей на освіту залишатиметься залежним від особистої самовідданості окремих учителів, що не може бути стабільною правовою моделлю.

Окремо слід наголосити на інклюзивній освіті. Діти з особливими освітніми потребами на прифронтових і деокупованих територіях опиняються в зоні подвійної вразливості. Руйнування інклюзивно-ресурсних центрів, відсутність фахівців, неможливість регулярних занять, евакуація або травматичний досвід можуть фактично позбавити їх освіти. Науковці НАПН України звертають увагу на потребу психолого-педагогічного супроводу, підтримки психічного здоров'я та добробуту дітей, педагогів і вимушених переселенців в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення [17]. Тому спеціальний правовий режим доступу до освіти має включати мобільні команди

підтримки, дистанційні консультації фахівців, адаптовані матеріали, транспортні рішення і пріоритетне забезпечення технічними засобами.

У контексті міжнародної допомоги важливо уникнути фрагментації. Донори можуть будувати укриття, передавати ноутбуки, фінансувати навчальні програми або психологічні проєкти, але без єдиного правового й управлінського контуру такі ініціативи ризикують бути нерівномірними. Одна громада отримує значну підтримку, інша – майже нічого. Тому держава має вести прозорий реєстр потреб, визначати пріоритети, координувати міжнародні програми і забезпечувати сталість результатів після завершення проєктного фінансування.

З огляду на викладене можна запропонувати модель правового забезпечення доступу до освіти на деокупованих і прифронтових територіях, що складається з п'яти елементів: перший – безпековий паспорт освітньої громади; другий – гарантований освітній маршрут дитини; третій – цифровий мінімум доступу; четвертий – процедура освітньої реінтеграції для дітей з окупації або переміщення; п'ятий – психосоціальний супровід, інтегрований у школу, а не винесений за межі освітнього процесу.

Висновки. Доступ до освіти на деокупованих та прифронтових територіях є комплексним правом, реалізація якого потребує спеціальних правових механізмів. Загальні гарантії права на освіту залишаються базовими, однак в умовах війни вони мають бути конкретизовані через критерії безпеки, цифрової доступності, гнучкості форм навчання, визнання освітніх результатів і психосоціальної підтримки.

Міжнародні стандарти підтверджують, що освіта в умовах збройного конфлікту не може бути відкладена до завершення війни. Вона є частиною захисту дитини і відновлення суспільства.

Список літератури:

1. Конституція України : Закон України № 254к/96-ВР від 28 червня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80.

2. Про освіту : Закон України № 2145-VIII від 5 вересня 2017 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19.

3. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України № 1207-VII від 15 квітня 2014 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18.

4. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. United Nations, 1966. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-economic-social-and-cultural-rights.

5. Convention on the Rights of the Child. United Nations, 1989. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child.

6. Committee on Economic, Social and Cultural Rights. General Comment No. 13: The Right to Education, 1999. URL: https://www.refworld.org/legal/general/cescr/1999/en/37937.

7. INEE Minimum Standards for Education: Preparedness, Response, Recovery. *Inter-agency Network for Education in Emergencies.* 2024. URL: https://inee.org/minimum-standards.

8. Safe Schools Declaration. Global Coalition to Protect Education from Attack, 2015. URL: https://ssd.protectingeducation.org/safe-schools-declaration/.

9. The Escuela Nueva Learning Circles: learning in emergency situations. *World Bank Blogs.* 2020. URL: https://blogs.worldbank.org/en/education/escuela-nueva-learning-circles-learning-emergency-situations.

10. Two Schools Under One Roof: The Most Visible Example of Discrimination in Education in Bosnia and Herzegovina. OSCE Mission to Bosnia and Herzegovina, 2018. URL: https://www.osce.org/sites/default/files/f/documents/3/8/404990.pdf.

11. Georgia: Moving towards integrated education. Internal Displacement Monitoring Centre, 2011. URL: https://api.internal-displacement.org/sites/default/files/publications/documents/201109-moving-towards-integration-thematic-en.pdf.

12. Методологічний семінар НАПН України «Тенденції та особливості взаємодії вищої освіти та ринку праці в умовах війни та повоєнного відновлення України». Національна академія педагогічних наук України. 2025. URL: https://naps.gov.ua/ua/press/releases/3778/.

13. Освіта в реаліях війни: орієнтири міжнародної спільноти : оглядове видання / О. Локшина, О. Глушко, А. Джурило, С. Кравченко, О. Максименко, Н. Нікольська, О. Шпарик ; за заг. ред. О. Топузова, О. Локшиної. Київ : Педагогічна думка, 2022. 66 с. DOI: https://doi.org/10.32405/978-966-644-614-8-2022-55.

14. Мельничук О. Ф. Право на доступність освіти в Україні в умовах війни. *Актуальні питання у сучасній науці.* 2023. № 11(17). С. 631–639. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-11(17)-631-639.

15. Биков В. Ю. Цифрова трансформація суспільства і розвиток комп'ютерно-технологічної платформи освіти і науки України. *Педагогіка і психологія.* 2019. № 2. С. 15–21. URL: https://er.kai.edu.ua/items/1fe13a34-fc70-432b-878d-05757961ba1a.

16. Топузов О., Головко М., Локшина О. Освітні втрати в період воєнного стану: проблеми діагностики та компенсації. *Український педагогічний журнал.* 2023. № 1. С. 5–13. DOI: https://doi.org/10.32405/2411-1317-2023-1-5-13.

17. Освітня, наукова та експертна діяльність в умовах війни. Національна академія педагогічних наук України. 2025 URL: https://naps.gov.ua/ua/press/about_us/3568/.

Seredynko A. A. ENSURING ACCESS TO EDUCATION IN DE-OCCUPIED AND FRONTLINE TERRITORIES: LEGAL MECHANISMS AND INTERNATIONAL EXPERIENCE

The article is devoted to the analysis of legal mechanisms for ensuring access to education in de-occupied and frontline territories of Ukraine under martial law, armed aggression, destruction of educational infrastructure, and mass displacement of the population.

The article emphasizes that the right to education in wartime acquires special significance, as it serves not only as a social guarantee but also as an important instrument for protecting children's rights, preserving human capital, reintegrating de-occupied communities, and restoring trust in the state.

The main problems of implementing the right to education in de-occupied and frontline territories are examined, including damage and destruction of educational institutions, lack of safe shelters, mine danger, shortage of teaching staff, unstable internet access, educational losses, and psychological consequences of children's experience of war or occupation.

Particular attention is paid to the analysis of Ukrainian national legislation in the field of education, the legal regime of temporarily occupied territories, the organization of the educational process under martial law, and the provision of a safe educational environment.

The article also highlights international legal standards for ensuring the right to education, including the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, the UN Convention on the Rights of the Child, the "4-A" framework of the right to education, the INEE Minimum Standards, and the Safe Schools Declaration.

It is emphasized that international experience demonstrates the need to combine security, educational, social, digital, and administrative legal instruments to ensure children's real access to quality education in conditions of armed conflict and after the de-occupation of territories.

The author concludes that ensuring access to education in de-occupied and frontline territories requires a comprehensive approach, including the safe restoration of face-to-face learning, development of distance and blended forms of education, simplified recognition of learning outcomes, overcoming educational losses, digital support for students and teachers, and systematic psychological assistance to children.

Keywords: *right to education, legislation, de-occupied and frontline territories, martial law, educational reintegration, safe educational environment, distance learning, international standards, international law.*

Дата першого надходження статті до видання: 07.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 347.4
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/35

Смирний О. С.
https://orcid.org/0009-0001-1479-9613

ВІД МУНІЦИПАЛЬНОЇ АВТОНОМІЇ ДО АДМІНІСТРАТИВНОЇ ЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ РОЗВИТОК МІСЦЕВОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

У статті досліджено історико-правову трансформацію співвідношення місцевого самоврядування та державного управління на українських землях. Простежено зміну характеру взаємодії між місцевими органами і центральною владою від відносної муніципальної автономії періоду поширення магдебурзького права до посилення адміністративної централізації в імперський та радянський періоди. Встановлено, що економічний розвиток міст, міжнародна торгівля, функціонування ярмарків та міської інфраструктури сприяли становленню спеціалізованих органів, відповідальних за фінансові, адміністративні й господарські питання. Розкрито значення магдебурзького права для інституційного розмежування представницьких і виконавчих функцій місцевої влади та формування власної компетенції міських громад. Водночас показано, що муніципальна автономія залишалася обмеженою державним впливом, зокрема через участь центральної влади у формуванні окремих місцевих органів. Проаналізовано перехід до централізованої моделі після політичних трансформацій середини XVII століття, запровадження комендантської системи, реформування міських органів у XVIII–XIX століттях та створення земських установ. Визначено, що відповідні реформи сприяли організаційному ускладненню місцевої влади, однак не усунули її значної залежності від державної адміністрації. Окрему увагу приділено спробам поєднання державного управління та самоврядних засад у період Української Держави, а також правовій неоднорідності місцевої влади на західноукраїнських землях. Обґрунтовано, що радянська модель завершила процес фактичного включення місцевих органів до централізованої системи державної влади. Зроблено висновок, що історичний розвиток місцевого управління характеризувався постійним коливанням між муніципальною автономією та адміністративною централізацією, а визначальним критерієм реальної самоврядності виступала наявність власної компетенції, організаційної відокремленості та можливості самостійного вирішення питань місцевого значення.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, державне управління, муніципальна автономія, магдебурзьке право, адміністративна централізація, міська дума, земські установи, місцева влада, публічна влада.*

Постановка проблеми. Дослідження сучасної моделі взаємодії органів місцевого самоврядування та органів державної влади потребує врахування історичних закономірностей формування відповідних правовідносин. Система місцевої влади на українських землях упродовж тривалого часу зазнавала істотних трансформацій, що супроводжувалися зміною співвідношення між самостійністю територіальних громад і державним адміністративним впливом. У різні історичні періоди це співвідношення варіювалося від достатньо широкої муніципальної автономії до фактичного включення місцевих органів у вертикально організовану систему державного управління.

Одним із визначальних етапів відповідної еволюції стало поширення магдебурзького права. Його застосування сприяло економічному розвитку міст, становленню спеціалізованих органів міського управління, нормативному визначенню їх компетенції та поступовому інституційному розмежуванню представницьких і виконавчих функцій. Розвиток торгівлі, ярмарків, міжнародних торговельних зв'язків та міської інфраструктури об'єктивно вимагав існування власних адміністративних і фінансових механізмів управління. Водночас характер муніципальної автономії не був однаковим для всіх міст: порядок обрання чи призначення війтів, структура

© Смирний О. С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

місцевих органів та обсяг їх повноважень залежали від конкретної правової моделі та ступеня втручання центральної влади.

Важливою особливістю цього періоду стало формування відносно відокремленої системи міського управління. Виведення частини міст з-під безпосереднього адміністративного підпорядкування феодалам, воєводам і намісникам сприяло становленню власних представницьких та виконавчих органів. Існування міських рад, магістратів, ради та лави свідчило про поступове ускладнення внутрішньої організації місцевої влади та формування її функціональної самостійності. Разом із тим погодження кандидатури війта центральною владою демонструє, що муніципальна автономія навіть за умов магдебурзького права не мала абсолютного характеру.

Подальша історична еволюція характеризувалася посиленням протилежної тенденції – централізації державного управління. Після політичних трансформацій середини XVII століття місцеве самоврядування поступово втрачало раніше набуту автономію, а механізми співробітництва з державними органами дедалі частіше замінювалися адміністративним підпорядкуванням. Запровадження комендантської системи у 1722 році посилило державний нагляд за місцевими органами, що істотно обмежило їхню реальну самостійність.

У XVIII–XIX століттях цей процес набув системного характеру. Реформування міського управління, створення дум, управ, сільських та волосних органів, а згодом земських установ сприяло збереженню окремих самоврядних елементів, однак вони функціонували в умовах значного адміністративного контролю. Навіть земська реформа 1864 року, яка розширила коло питань місцевого значення, не усунула залежності місцевих органів від центральної влади. Таким чином, місцеве самоврядування формально розвивалося, але його автономія залишалася обмеженою.

Особливо виразно централізаційна модель проявилася у радянський період, коли місцеві ради, незважаючи на виборний характер їх формування, фактично були інтегровані до єдиної системи державної влади. Відсутність реальної самостійності та підпорядкування місцевих інтересів загальнодержавним завданням призвели до фактичного зникнення принципового розмежування між місцевим самоврядуванням і державною адміністрацією.

Отже, наукова проблема полягає у визначенні закономірностей історичної трансформації співвідношення місцевого самоврядування та державного управління, а також у з'ясуванні причин переходу від моделей відносної муніципальної автономії до централізованої системи публічної влади. Такий аналіз дає можливість простежити історичні витоки сучасних проблем розмежування державної та самоврядної компетенції та пояснити стійкість адміністративно-централізованих підходів до організації місцевої влади.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика історичного розвитку місцевого самоврядування та його співвідношення з державною адміністрацією отримала висвітлення у працях представників юридичної науки, історії держави і права та публічного управління. Основними напрямами відповідних досліджень є аналіз магдебурзького права, трансформація компетенції місцевих органів, розвиток інститутів міського і сільського управління, а також зміна моделей відносин місцевої та центральної влади.

Історичні особливості функціонування магдебурзького права на українських землях детально досліджувала Т.Д. Гошко, у працях якої розкриваються організаційні й правові засади міської автономії, її зв'язок з економічним розвитком міст та формуванням власних органів управління. І. Грицяк аналізує історичну еволюцію місцевого самоврядування, особливості організації міської влади та співвідношення місцевих інституцій із центральною адміністрацією.

Проблеми розвитку правових моделей організації місцевої влади розглядаються також М.І. Мірошниченко та В.І. Мірошниченко, зокрема в контексті історичних форм публічної влади та правових систем, що застосовувалися на окремих територіях. Н.В. Камінська досліджує європейські моделі місцевого та регіонального самоврядування і їхній вплив на українські правові традиції.

Окрему групу становлять праці, присвячені змінам у компетенції місцевого самоврядування та посиленню державного адміністративного впливу. М.А. Кащишин досліджує повноваження органів місцевого самоврядування та їх трансформацію на різних етапах історичного розвитку. В.С. Куйбіда аналізує конституційно-правові проблеми міського самоврядування, зокрема розвиток місцевої компетенції та історичні передумови муніципальної автономії.

Специфіку організації місцевого управління Української Держави досліджували М.Л. Копиленко та О.Л. Копиленко, які звертали увагу на співвідношення місцевого самоврядування та

державної адміністрації у відповідний період. Окремі аспекти неоднорідності моделей місцевої влади на західноукраїнських землях відображені у працях І. Грицяка.

Таким чином, наявним є значний доробок щодо окремих етапів розвитку місцевого самоврядування, магдебурзького права, земських реформ, організації місцевої влади Української Держави та радянської системи рад. Водночас потребує подальшого комплексного осмислення саме динаміка співвідношення двох складових публічної влади – самоврядної та державної – з погляду поступової зміни характеру їх взаємодії від відносної автономії і функціонального розмежування до адміністративного контролю та фактичного підпорядкування. Саме цей аспект становить наукову нішу відповідного дослідження.

Постановка завдання. Метою наукової статті є встановлення основних історико-правових закономірностей трансформації співвідношення місцевого самоврядування та державного управління на українських землях, визначення етапів зміни характеру їх взаємодії від муніципальної автономії та функціонального розмежування місцевих органів до посилення адміністративного контролю і централізації.

Виклад основного матеріалу. Економічний розвиток міст значною мірою забезпечувався їх розташуванням на міжнародних торговельних шляхах. Створення торговельної інфраструктури, розвиток ярмаркової діяльності та функціонування спеціальних торговельних дворів для іноземних купців сприяли збільшенню доходів міських громад і покращенню матеріального становища населення [1, с. 84]. Усе це обумовлювало необхідність функціонування спеціалізованих органів управління, відповідальних за фінансові, адміністративні та господарські питання.

Особливості формування місцевої влади також залежали від конкретного міста. Якщо в Києві війт обирався міською громадою, то в більшості інших міст його призначала центральна влада. Організація діяльності міських органів управління визначалась спеціальними міськими статутами, які регламентували порядок їх функціонування та компетенцію [2, с. 57–62].

Своєрідною особливістю цього історичного періоду було також існування різних моделей управління сільськими територіями. У частині населених пунктів діяли положення магдебурзького права, тоді як в інших застосовувалися норми волоського права, що визначали іншу систему організації місцевої влади [3].

Щодо органів державної влади, то поширення магдебурзького права істотно змінило співвідношення їх компетенції з повноваженнями місцевого самоврядування. Значна частина міст була виведена з-під безпосереднього адміністративного управління феодалів, воєвод та намісників. Представницькі функції здійснювали міські ради, тоді як організація поточного управління покладалася на магістрат, до складу якого входили рада і лава. Саме така структура управління стала одним із перших прикладів інституційного розмежування представницьких та виконавчих функцій у системі місцевої влади.

Лава виконувала функції органу, близького за своїм призначенням до сучасної місцевої адміністрації. До її складу входили лавники, які обиралися довічно після складення присяги. Керівництво лавою здійснював війт, кандидатура якого погоджувалася центральною владою. Така система функціонувала до середини XVII століття.

Подальший розвиток був перерваний політичними змінами, що настали після Переяславської ради 1654 року. Саме з цього часу розпочалося поступове впровадження централізованої системи управління, яка істотно обмежила автономію місцевого самоврядування та започаткувала тривалий процес русифікації організації публічної влади [4].

Водночас Конституція Пилипа Орлика 1710 року містила спробу відновити традиційні засади місцевого самоврядування та повернути попередню систему управління містами. Проте фактична організація місцевої влади залишалася пов'язаною з військово-адміністративним устроєм Козацької держави, основою якого був полково-сотенний територіальний поділ [5, с. 58].

Основні вимоги українських громад щодо збереження історичних міських привілеїв, традиційного устрою міст, скасування окремих податків та військових повинностей знайшли відображення у Березневих статтях Богдана Хмельницького та частково у Конституції Пилипа Орлика [6, с. 36]. Однак більшість цих положень так і не була реалізована на практиці.

Після укладення українсько-московського договору 1654 року система місцевого управління на українських землях зазнала суттєвих трансформацій. Подальший розвиток був пов'язаний із поступовим запровадженням централізованої моделі організації влади, що супроводжувалося посиленням адміністративного контролю з боку держави над діяльністю органів місцевого самоврядування.

Черговим етапом цих змін стало впровадження у 1722 році комендантської системи управління.

Її особливістю було призначення представників центральної влади, які здійснювали адміністративний нагляд за діяльністю місцевих органів та контролювали реалізацію ними покладених функцій. За таких умов реальна самостійність місцевого самоврядування істотно звужувалася, а взаємодія між місцевими органами та державними адміністраціями фактично трансформувалася у систему адміністративного підпорядкування [4].

Пізніше, у результаті муніципальної реформи, проведеної в другій половині XVIII століття, було здійснено чергову перебудову системи міського управління. Було сформовано нові органи місцевого самоврядування, до яких належали міські думи та їх виконавчі органи – розпорядчі (шестигласні) думи. Загальна дума скликалася періодично для обрання виконавчого органу, який забезпечував повсякденне управління міськими справами. Незважаючи на збереження окремих елементів місцевого самоврядування, фактичне управління містами дедалі більше концентрувалося у руках органів державної адміністрації.

Міські управи виконували функції представництва різних соціальних груп міського населення, зокрема купецтва, ремісничих об'єднань та інших категорій жителів. Усередині загальної думи функціонували окремі структурні підрозділи, які відображали станову організацію суспільства, хоча їх практичний вплив на здійснення місцевого управління залишався обмеженим.

Окремі елементи магдебурзького права продовжували діяти на українських землях ще протягом певного часу. Остаточне скасування більшості міських привілеїв відбулося після придушення польського повстання 1830–1831 років. На Лівобережній Україні відповідні положення були ліквідовані у 1831 році, у Києві – наприкінці 1834 року, а остаточне законодавче скасування магдебурзького права відбулося у 1835 році. Згодом, у 1842 році, було припинено дію Литовського статуту.

Протягом XIX століття на українських землях поступово формувалася загальноімперська система місцевого управління. У сільській місцевості функціонували сільські товариства, що виконували окремі виконавчо-розпорядчі функції та володіли власним майном і земельними ресурсами.

Основними елементами місцевого управління у сільській місцевості були сільський схід, волосний схід, волосне правління та волосний суд. Сільський схід приймав рішення щодо земельних відносин, розподілу податкового навантаження та обрання посадових осіб. Волосний схід координував діяльність кількох громад і вирішував питання господарського розвитку волості. Волосне правління виконувало функції виконавчого органу, тоді як волосний суд розглядав дрібні цивільні та кримінальні справи. У другій половині XIX століття система місцевого самоврядування була доповнена земськими установами, які стали новим елементом організації місцевої влади [4].

Остаточний відхід від традицій магдебурзького права відбувся після проведення земської реформи 1864 року. Було створено губернські та повітові земські збори, а також земські управи, які здійснювали управління місцевими справами. Їх діяльність регулювалася Положенням про губернські та повітові земські установи 1864 року.

Компетенція земських органів охоплювала широке коло питань місцевого значення. До їх повноважень належали забезпечення діяльності поліції, організація збору податків, розвиток медичного обслуговування населення, утримання шляхів сполучення, вирішення господарських та соціальних питань. Водночас керівництво земськими органами значною мірою залежало від центральної влади, що свідчило про поєднання елементів місцевого самоврядування з механізмами державного управління.

У радянський період місцеві ради формально визнавалися органами місцевого самоврядування, однак фактично вони були складовою єдиної централізованої системи державної влади. Реалізація будь-яких питань місцевого значення підпорядковувалася загальнодержавним інтересам, визначеним керівництвом Радянського Союзу. Самостійність територіальних громад практично була відсутня, а місцеві органи виконували насамперед функції державної адміністрації.

Разом із тим ще наприкінці XIX століття здійснювалися спроби реформувати систему міського управління. Прийняття Міського положення 1870 року було спрямоване на відокремлення представницьких органів місцевого самоврядування від виконавчих структур. У результаті реформи міська управа стала окремим виконавчим органом, тоді як міська дума виконувала представницькі функції.

Проте очікуваних результатів ця реформа не забезпечила. Уже в 1892 році було проведено нову реформу місцевого управління, основною метою якої стало формування всестанових органів місцевої влади замість попередньої станово-бюрократичної системи.

Окремий етап розвитку взаємодії між місцевою та державною владою пов'язаний із періодом Української Держави під проводом Павла

Скоропадського. Законодавство цього часу передбачало організацію місцевого управління на засадах співробітництва між державними комісарами та місцевими радами трудового населення, що свідчило про прагнення поєднати елементи державного управління з місцевим самоврядуванням [7, с. 18–26].

У період існування Західноукраїнської Народної Республіки система місцевої влади характеризувалася значною неоднорідністю. На різних територіях одночасно діяли австрійські, румунські, чехословацькі та інші правові моделі організації місцевого управління, що було наслідком історичних особливостей розвитку відповідних регіонів. У зв'язку з цим спостерігалося поєднання різних підходів до визначення компетенції органів місцевого самоврядування та державних адміністрацій [8; 9, с. 59–60].

У радянський період місцеві ради хоча й формувалися шляхом виборів, однак не володіли реальною самостійністю. Вони повністю контролювалися центральними органами державної влади, які визначали основні напрями їх діяльності та здійснювали постійний адміністративний контроль. За таких умов взаємодія між місцевим самоврядуванням та органами виконавчої влади фактично зводилася до виконання місцевими органами вказівок, отриманих від державних органів управління.

Висновки. Історичний розвиток місцевого самоврядування на українських землях не може бути охарактеризований як безперервний, та спрямований на поступове розширення місцевої автономії. Навпаки, він характеризувався чергуванням періодів посилення самостійності місцевих громад із періодами централізації державного управління та звуження компетенції місцевих органів. Зміна політичної належності українських земель, трансформація державного устрою та проведення адміністративних реформ безпосередньо впливали на характер взаємодії між центральною владою та місцевими інституціями.

Список літератури:

1. Гошко Т. Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – поч. XVII ст.). Львів : Афіша, 2002. 254 с.

2. Грицяк І. Місцеве самоврядування в Україні в історії та сучасності. Вісник УАДУ при Президентові України. 1996. № 1. С. 58–61.

3. Мірошниченко М. І. , Мірошниченко В. І. Історія вчень про державу і право : навч. посіб. Київ : Атіка, 2004. 224 с.

4. ащишин М. А. Повноваження органів місцевого самоврядування в Україні та зарубіжних країнах : порівняльний аналіз : дис. … д-ра філос. : 081. Київ, 2020. 208 с. URL: http://elar.naiau.kiev.ua/handle/123456789/17670.

5. Камінська Н. В. Європейська система місцевого і регіонального самоврядування та Україна : монографія. Київ, 2012. 405 с.

6. Куйбіда В. С. Конституційно-правові проблеми міського самоврядування в Україні : монографія. Львів : Літопис, 2001. 375 с.

7. Копиленко М. Л., Копиленко О. Л. Місцеве самоврядування та місцева адміністрація Української гетьманської держави. *Місцеве самоврядування в Україні: історія, проблеми, пропозиції*. Київ, 1994. С. 18–26.

8. Leheza Y. Methods of public governance: administrative and legal aspect. *Law. State. Technology*. 2021. No 2. P. 25–30. URL: https://doi.org/10.32782/lst/2021-2-3

9. Грицяк І. Місцеве самоврядування в Україні в історії та сучасності. *Вісник УАДУ при Президентові України.* 1996. № 1. С. 59–60.

Smyrnyi O. S. FROM MUNICIPAL AUTONOMY TO ADMINISTRATIVE CENTRALIZATION: HISTORICAL AND LEGAL DEVELOPMENT OF LOCAL GOVERNMENT IN UKRAINE

The article examines the historical and legal transformation of the relationship between local self-government and state administration in the Ukrainian territories. It traces the evolution of interaction between local authorities and the central government from the relative municipal autonomy associated with the spread of Magdeburg Law to the strengthening of administrative centralisation during the imperial and Soviet periods. It is established that the economic development of cities, international trade, fairs and urban infrastructure contributed to the establishment of specialised bodies responsible for financial, administrative and economic matters. The significance of Magdeburg Law for the institutional separation of representative and executive functions of local government and for the development of the independent competence of urban communities is revealed. At the same time, it is demonstrated that municipal autonomy remained limited by state influence, particularly through the participation of central authorities in the formation of certain local bodies.

The transition towards a centralised model following the political transformations of the mid-seventeenth century, the introduction of the commandant system, the reform of municipal authorities in the eighteenth and nineteenth centuries, and the establishment of zemstvo institutions are analysed. It is determined that these reforms contributed to the organisational development of local government but did not eliminate its significant dependence on state administration. Particular attention is paid to attempts to combine state administration with self-government principles during the period of the Ukrainian State, as well as to the legal diversity of local governance models in the western Ukrainian territories. It is substantiated that the Soviet model completed the process of effectively incorporating local bodies into a centralised system of state power. The article concludes that the historical development of local governance was characterised by continuous fluctuation between municipal autonomy and administrative centralisation, while the decisive criteria of genuine self-government were the existence of its own competence, organisational independence and the ability to resolve local matters autonomously.

Keywords: *local self-government, state administration, municipal autonomy, Magdeburg Law, administrative centralisation, city council, zemstvo institutions, local government, public authority.*

Дата першого надходження статті до видання: 09.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 342.922:347.965.42:340.137(477:061.1ЄС)
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/36

Тарасенко І. В.
https://orcid.org/0009-0007-4381-3131
Приватний вищий навчальний заклад «Університет сучасних знань»

АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ВИКОНАВЦІВ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ЄС: МОЖЛИВОСТІ ДЛЯ АДАПТАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Стаття присвячена дослідженню адміністративної відповідальності виконавців в Україні та країнах Європейського Союзу та розкриттю перспективних напрямів для адаптації національного законодавства. У сучасних умовах євроінтеграції України особливого значення набуває реформування системи примусового виконання судових рішень та забезпечення балансу між повноваженнями виконавців і захистом прав громадян. Створення змішаної системи виконання актуалізувало складні питання юридичної відповідальності суб'єктів виконавчого провадження за вчинені ними правопорушення. Наявність суттєвих нормативних колізій у сфері адміністративного права зумовлює необхідність комплексного аналізу діяльності як державних, так і приватних виконавців. Відтак, дослідження інституту адміністративної відповідальності виконавців в Україні та державах-членах Європейського Союзу є надзвичайно актуальним для модернізації національного законодавства та усунення існуючих правових колізій.

У статті виявлено ключові законодавчі колізії в Кодексі України про адміністративні правопорушення, зокрема правову невизначеність статусу приватного виконавця як суб'єкта адміністративного проступку через розмитість дефініції «посадова особа». На основі аналізу латинської моделі виконання (на прикладі Франції, Литви та Польщі) запропоновано конкретні шляхи диференціації адміністративної та дисциплінарної відповідальності виконавців. Обґрунтовано необхідність децентралізації контрольних функцій шляхом розширення повноважень органів професійного самоврядування та мінімізації монополії Міністерства юстиції України. Особливу увагу приділено аспектам цифровізації та впровадженню нових складів адміністративних правопорушень за неправомірні дії в електронних реєстрах та Автоматизованій системі виконавчого провадження. Сформульовано пропозиції щодо гармонізації вітчизняного законодавства із європейськими стандартами, реалізація яких дозволить впровадити нові склади цифрових правопорушень, мінімізувати людський фактор і забезпечити надійний захист прав учасників виконавчого процесу.

Ключові слова: *адміністративна відповідальність, державний виконавець, приватний виконавець, виконавче провадження, примусове виконання рішень, країни ЄС, адаптація законодавства.*

Постановка проблеми. Ефективність судової системи та рівень довіри громадян до правосуддя безпосередньо залежать від фінальної стадії юридичного процесу, а саме примусового виконання судових рішень. Створення в Україні змішаної системи виконання рішень за участю як державних, так і приватних виконавців стало вагомим кроком на шляху до реформування цієї сфери. Проте, розширення повноважень виконавців та наділення їх владно-дискреційними функціями актуалізувало проблему балансу між ефективністю стягнення та захистом прав сторін виконавчого провадження. Нерідко процесуальна діяльність виконавців супроводжується правопорушеннями, що потребує чіткого, прозорого та дієвого механізму притягнення їх до адміністративної відповідальності.

В умовах отримання Україною статусу кандидата на членство в Європейському Союзі та активного процесу євроінтеграції, виникає гостра потреба в гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами. Світовий та, зокрема, європейський досвід демонструє різноманітні моделі контролю та відповідальності

© Тарасенко І. В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

судових виконавців, дослідження яких відкриває нові можливості для модернізації українського законодавства, усунення законодавчих колізій та запобігання зловживанням у сфері примусового виконання рішень.

Сучасний стан вітчизняного законодавства у сфері примусового виконання рішень демонструє певну диспропорцію між рівнем процесуальної свободи виконавця та ступенем його реальної юридичної відповідальності за допущені правопорушення. Чинний Кодекс України про адміністративні правопорушення не повною мірою враховує специфіку статусу приватного виконавця як суб'єкта, що здійснює делеговані державою владні повноваження, але діє на засадах самозайнятості. Це призводить до розмивання меж між адміністративними проступками та дисциплінарними провинами, створюючи передумови для суб'єктивізму з боку контролюючих органів та обмежуючи права громадян на ефективний правовий захист від неправомірних дій. У результаті виникає нагальна потреба у створенні такої моделі відповідальності, яка б не просто карала за порушення, а виступала превентивним інструментом та гарантом законності.

Європейська практика пропонує інституційні рішення, де баланс між незалежністю виконавця та суворим контролем за його діяльністю забезпечується через спеціалізовані адміністративні процедури. Дослідження досвіду держав-членів Європейського Союзу (ЄС) дозволяє уникнути помилок при реформуванні національного інституту примусового виконання. Адаптація європейських стандартів є не просто формальною вимогою процесу євроінтеграції, а стратегічною необхідністю для підвищення інвестиційної привабливості України, оскільки захищеність майнових прав та гарантія виконання судових рішень є головними ознаками правової держави для міжнародних партнерів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дану проблематику досліджували такі науковці як В. Д. Банах, О. А. Блохіна, В. І. Дьордяй та інші. Попри наявність значного масиву наукових досліджень, динамічний розвиток національного законодавства та отримання Україною статусу кандидата на членство в ЄС зумовлюють необхідність постійного оновлення наукового дискурсу. Більшість наявних праць зосереджені або виключно на цивільно-процесуальних аспектах діяльності виконавців, або на загальних засадах дисциплінарної відповідальності приватних виконавців. Натомість комплексні дослідження, які б системно аналізували саме адміністративну відповідальність як державних, так і приватних виконавців у порівнянні з аналогічними інститутами країн ЄС, в контексті завдань з адаптації національного законодавства, на даний час є поодинокими та фрагментарними, що й зумовлює актуальність даного дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження адміністративної відповідальності виконавців в Україні та країнах Європейського Союзу та розкриття перспективних напрямів для адаптації національного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Дослідження інституту адміністративної відповідальності державних та приватних виконавців потребує першочергового аналізу чинного нормативно-правового забезпечення України, яке регламентує їхній правовий статус. На сучасному етапі правового регулювання державні та приватні виконавці мають різну юридичну природу своєї діяльності, що безпосередньо впливає на специфіку їхньої відповідальності. Державний виконавець виступає як посадова особа державного органу, представник влади, чий статус чітко підпадає під дію законодавства про державну службу та загальних норм Кодексу України про адміністративні правопорушення. Натомість приватний виконавець є суб'єктом незалежної професійної діяльності, якому держава делегувала владні повноваження щодо примусового виконання рішень. Така подвійність інституційної природи створює тривалу дискусію в адміністративно-правовій науці щодо визначення належного суб'єктного складу адміністративних правопорушень у сфері виконавчого провадження.

Аналіз вітчизняного законодавства свідчить про наявність суттєвих колізій у частині правового регулювання адміністративної відповідальності приватних виконавців. Чинний Кодекс України про адміністративні правопорушення у багатьох статтях оперує поняттям «посадова особа», що автоматично охоплює державних виконавців, але не передбачають процесуальну можливість притягнення до відповідальності приватних виконавців за аналогічні правопорушення. Це призводить до ситуацій, коли за ідентичні за своєю суттю неправомірні дії, наприклад, безпідставне зволікання з виконанням рішення або порушення порядку розгляду заяв сторін, державний виконавець може нести адміністративну відповідальність, тоді як приватний виконавець підпадає переважно під дію інституту дисциплінарної відповідальності, що реалізується через Міністерство юстиції України та Дисциплінарну комісію. Це, своєю чергою, порушує принцип правової визначеності та рівності перед законом,

оскільки характер шкоди, завданої правам боржника чи стягувача, є однаковим незалежно від статусу виконавця.

Як зазначає В. І. Дьордяй, фактично існує декілька моделей систем виконання покарань, а саме: державна система-централізована (Німеччина, Фінляндія), приватна – децентралізована (Литва, Естонія, Бельгія), змішана (Великобританія). Започаткована в Україні реформа має певну схожість на змішану систему, однак не дзеркально відображає її. Для прикладу змішана система Великобританії передбачає чіткий розподіл рішень між державним та приватним. В Україні ж наявне тільки виключення, яке вказують на виконавчі дії, що не підвідомчі приватним виконавцям із загальної кількості, а інші виконавчі дії в змозі виконувати як державний виконавець так і приватний виконавець рівномірно [1].

Погоджуємося з думкою В. Д. Банах, який вказує на те, що така диференціація обумовлена як організаційними, так і функціональними критеріями, зокрема ступенем централізації системи та характером взаємодії між державними органами і професійними виконавцями. Зазначені моделі не існують у чистому вигляді, а часто комбінуються залежно від національних особливостей. Крім того, у більшості держав-членів ЄС спостерігається тенденція до посилення ролі незалежних виконавців і розвитку елементів саморегулювання професії, що супроводжується збереженням державного контролю за законністю їх діяльності [2].

О. А. Блохіна в своєму досліджує зазначає, що у Франції, Нідерландах, Люксембурзі, Словенії, Італії, Польщі, Румунії, Словаччині, Естонії, Латвії та Литві виконавці є приватними особами, які працюють за ліцензією, а управління судовими виконавцями здійснюють регіональні та національні палати як органи самоврядування. У Франції виконавче провадження реалізується не лише судовими виконавцями, а й генеральними прокурорами, прокурорами, командирами та офіцерами поліції. Одночасно з цим характерними в правовому статусі виконавців є елементи незалежної особи, що практикує, і державного службовця. У Нідерландах судові виконавці поєднують у своїх функціональних обов'язках риси державної та приватної особи. Вони мають право займатися приватною практикою щодо повернення боргів за взаємною згодою сторін, наданням правових консультацій, бути повіреними в суді та будують свою діяльність на основі затвердженого бізнес-плану. В Словенії служба судових приставів є державною службою, яку пристави несуть автономно. Так, пристави особисто відповідають за будь-яку заподіяну шкоду при здійсненні своїх повноважень та за страхового випадку за свої дії чи бездіяльність при виконанні постанов суду [3].

Реформування системи виконавчого провадження є одним із головних завдань для правової системи України на шляху до європейської інтеграції. Ефективне виконання судових актів має вагомий суспільно-економічний ефект, адже воно безпосередньо формує суспільну довіру до правосуддя і покращує інвестиційну привабливість країни. З огляду на це, перспективним вектором адаптації вітчизняного законодавства до стандартів ЄС є диверсифікація та розширення повноважень приватних виконавців. Досвід таких європейських держав, як Франція, Польща та Угорщина, свідчить про успішність практики, де приватні інституції наділені правом примусового виконання у більшості категорій спорів. Натомість в Україні сфера їхньої діяльності штучно обмежена, а провадження щодо об'єктів державної чи комунальної власності досі належать до монопольної компетенції державних органів.

Отже, звертаючись до досвіду країн ЄС, варто відзначити, що більшість європейських держав пройшли шлях повної або часткової приватизації інституту судових виконавців, сформувавши так звану латинську модель виконання, яскравими представниками якої є Франція, Литва, Польща та Естонія. У цих правових системах судовий виконавець розглядається як публічна особа, яка діє на засадах самофінансування, але несе жорстку відповідальність перед державою. Європейська практика мінімізує розрив між статусами різних категорій виконавців через існування уніфікованих кодексів професійні етики та чітких законодавчих колізій. Наприклад, у французькій моделі контроль за діяльністю виконавців покладено на прокурорів та спеціалізовані палати, а система стягнень інтегрована в загальну систему адміністративного судочинства, де критерієм відповідальності виступає не статус особи, а характер вчиненого правопорушення та ступінь порушення публічного інтересу.

Для більш наочного зіставлення ключових елементів інституту відповідальності виконавців в Україні та державах-членах ЄС проведемо порівняльний аналіз їхніх базових параметрів, див. табл. 1.

Отже, дані, наведені у табл. 1, відображають головну відмінність між українським та європейським підходами до правової природи інституту відповідальності виконавців. Вітчизняна модель дотепер зберігає ознаки дуалізму та інституційної незрілості, де приватний виконавець перебуває між статусом посадової особи

Таблиця 1

Порівняльна характеристика моделей відповідальності виконавців в Україні та ЄС

Критерій	Україна	Латинська модель країн ЄС (на прикладі Франції, Литви, Польщі)
Правовий статус суб'єктів	Розподілений на державних (держслужбовці) та приватних (незалежна професійна діяльність)	Уніфікований. Судовий виконавець є приватним суб'єктом із визначеним публічним статусом
Основний інструмент контролю	Переважно дисциплінарне провадження через Міністерство юстиції України	Квазісудові процедури, контроль з боку прокуратури та спеціалізованих палат
Суб'єктний склад в адміністративних правопорушеннях	Колізійний. Поняття «посадова особа» в Кодексі України про адміністративні правопорушення чітко не охоплює приватних виконавців	Чітко визначений. Виконавець несе відповідальність як специфічний суб'єкт публічного права
Рівень цифровізації та контролю порушень	Часткова автоматизація через Автоматизовану систему виконавчого провадження (АСВП) з ризиком людського фактору при оцінці порушень	Висока автоматизація. Системи автоматично фіксують порушення строків та блокування рахунків
Роль самоврядних організацій	Обмежена. Асоціація приватних виконавців має переважно дорадчі функції	Вирішальна. Національні палати самостійно регулюють етичні та професійні порушення

Джерело: складено автором

та самозайнятого суб'єкта, що суттєво ускладнює пряме застосування норм адміністративного права. Натомість у країнах ЄС правовий статус виконавця є чітко інтегрованим у систему публічного контролю, де баланс забезпечується завдяки різноманітним механізмам самоврядування та високому рівню автоматизації процесів. Це свідчить про те, що механічне копіювання окремих європейських норм без системної трансформації українського понятійного апарату та перегляду ролі регулятора не дозволить досягти запобіжного ефекту (табл. 1).

Для ефективної адаптації національного законодавства до європейських стандартів головним є розв'язання проблеми розмежування адміністративної та дисциплінарної відповідальності. У країнах ЄС адміністративна відповідальність виконавця зазвичай настає у випадку порушення загальнодержавних правил, фінансової дисципліни, ухилення від виконання законних вимог контролюючих органів або суду. Натомість суто професійні проступки, такі як недотримання строків конкретної виконавчої дії, розглядаються в межах дисциплінарних процедур професійних самоврядних організацій. В Україні ж спостерігається надмірна концентрація контрольних функцій Міністерства юстиції, що нерідко призводить до змішування цих інститутів та використання дисциплінарних стягнень там, де мали б застосовуватися класичні адміністративно-правові санкції за рішенням суду. Це обмежує незалежність приватних виконавців, яка є базовою цінністю європейського правосуддя.

Важливим напрямом гармонізації є впровадження чітких складів адміністративних правопорушень у виконавчій сфері в контексті цифровізації процесу примусового виконання рішень. Сучасні умови взаємодії виконавців з АСВП та електронними реєстрами потребують встановлення чіткої відповідальності за неправомірне блокування банківських рахунків, безпідставний доступ до персональних даних або затримку скасування арешту майна в електронному форматі. Досвід таких країн, як Литва, що є лідером цифровізації виконавчих процедур в ЄС, показує, що прозорість алгоритмів та автоматична фіксація порушень строків у системі суттєво знижують рівень умисних зловживань та спрощують процес притягнення винних осіб до відповідальності, роблячи його об'єктивним та позбавленим людського фактору.

Таким чином, можливості адаптації європейського досвіду в Україні криються у реформуванні норм адміністративного права. Необхідно модернізувати понятійний апарат вітчизняного законодавства про адміністративні правопорушення, чітко виділивши приватного виконавця як специфічного суб'єкта відповідальності, що наділений публічними функціями. Водночас слід переглянути роль органів юстиції, поступово передаючи функції оцінки професійної етики самоврядним організаціям, тоді як розгляд справ про суттєві правопорушення, що зазіхають на права громадян, має залишатися виключною прерогативою незалежного суду, що повністю відповідатиме європейському вектору розвитку української правової держави.

Висновки. Отже, беручи до уваги все вище наведене можна дійти висновку, що чинна нормативно-правова база України містить суттєву колізію щодо визначення приватного виконавця як суб'єкта адміністративного проступку. Тому необхідно на законодавчому рівні чітко закріпити приватного виконавця як специфічного суб'єкта адміністративної відповідальності, що наділений делегованими державою публічними функціями.

Досвід країн ЄС із латинською моделлю виконання (Франція, Литва, Польща) демонструє чітку диференціацію правопорушень. Адміністративна відповідальність виконавців у ЄС настає виключно за правопорушення, що зазіхають на загальнодержавний правопорядок, фінансову дисципліну чи цифрову безпеку реєстрів. Натомість в Україні спостерігається змішування адміністративної та дисциплінарної відповідальності через надмірну концентрацію контрольних функцій у Міністерстві юстиції України, що шкодить незалежності професії. Європейська практика (зокрема досвід Литви) доводить, що цифровізація виконавчого провадження вимагає нових складів адміністративних правопорушень. Перспективним для України є впровадження автоматизованого моніторингу дій виконавців в АСВП та встановлення жорсткої адміністративної відповідальності за неправомірне електронне блокування рахунків, порушення термінів зняття арештів та несанкціонований доступ до державних реєстрів, що нівелює людський фактор та забезпечить дієвий захист майнових прав сторін.

Список літератури:

1. Дьордяй В. І. Адміністративно-правові засади функціонування інституту приватних виконавців в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2022. Випуск 69. С. 281–286. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.69.47.

2. Банах В. Д. Кадрове забезпечення органів примусового виконання рішень у країнах ЄС: адміністративно-правовий аналіз. *Право.ua.* 2026. № 2. С. 115–122. DOI: https://doi.org/10.71404/LAW.UA.2026.2-2.13.

3. Блохіна О. А. Деякі аспекти модернізації примусового притягнення до адміністративної відповідальності в Україні у відповідності до європейських стандартів. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/bitstreams/17974b96-6788-4df5-9b47-5d46fabeebe6/download#page=101/

Tarasenko I. V. ADMINISTRATIVE LIABILITY OF ENFORCEMENT AGENTS IN UKRAINE AND EU COUNTRIES: OPPORTUNITIES FOR ADAPTING NATIONAL LEGISLATION

This article examines the administrative liability of enforcement agents in Ukraine and European Union countries and explores promising avenues for adapting national legislation. Amidst Ukraine's ongoing European integration, reforming the system of compulsory enforcement of court judgments and ensuring a balance between the powers of enforcement agents and the protection of citizens' rights have become particularly important. The establishment of a mixed enforcement system has brought to the fore complex issues regarding the legal liability of enforcement proceedings participants for offenses they commit. Significant regulatory conflicts within the realm of administrative law necessitate a comprehensive analysis of the activities of both state and private enforcement agents. Consequently, studying the legal framework governing the administrative liability of enforcement agents in Ukraine and EU member states is crucial for modernizing national legislation and resolving existing legal conflicts.

The article identifies key legislative conflicts within the Code of Ukraine on Administrative Offenses, specifically the legal uncertainty regarding the status of private enforcement agents as subjects of administrative misconduct, stemming from the vague definition of "official." Based on an analysis of the Latin enforcement model (using France, Lithuania, and Poland as examples), the article proposes specific ways to differentiate between the administrative and disciplinary liability of enforcement agents. The necessity of decentralizing supervisory functions is substantiated through the expansion of the powers of professional self-governing bodies and the minimization of the Ministry of Justice of Ukraine's monopoly. Particular attention is paid to digitalization and the introduction of new categories of administrative offenses related to unlawful actions within electronic registers and the Automated Enforcement Proceeding System. Proposals are formulated to harmonize domestic legislation with European standards; their implementation would enable the introduction of new digital offense categories, minimize the human factor, and ensure robust protection of the rights of participants in enforcement proceedings.

Keywords: *administrative liability, state enforcement officer, private enforcement officer, enforcement proceedings, compulsory enforcement of decisions, EU countries, legislative adaptation.*

Дата першого надходження статті до видання: 02.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 342.727:004
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/37

Юринець Ю. Л.
https://orcid.org/0000-0003-0281-3251
Київський національний університет будівництва та архітектури

Бєлкін Л. М.
https://orcid.org/0000-0001-8672-8147

Криволап Є. В.
https://orcid.org/0000-0003-2599-2520

ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ НА САМОВИРАЖЕННЯ В ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ СИСТЕМАХ

У статті досліджуються теоретико-правові засади обмеження права на самовираження в інформаційно-комунікаційних системах у контексті сучасних інформаційних загроз, цифрової трансформації суспільства та забезпечення національної безпеки України. Актуальність дослідження зумовлена тим, що в умовах розвитку інформаційного суспільства та використання цифрових технологій інформаційний простір став одним із ключових засобів реалізації права на свободу вираження поглядів, але водночас – інструментом поширення деструктивних інформаційних впливів, пропаганди та ворожої діяльності.

У дослідженні застосовано загальнонаукові та спеціально-юридичні методи, зокрема аналізу, синтезу, порівняльно-правовий метод та метод дослідження практики Європейського суду з прав людини. Проаналізовано положення статті 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, статті 34 Конституції України, норми законодавства України у сфері інформаційної та кібербезпеки, а також правові позиції ЄСПЛ щодо допустимості обмежень свободи вираження поглядів у цифровому середовищі.

Встановлено, що право на самовираження не є абсолютним і може бути обмежене за умови дотримання критеріїв законності, легітимної мети, необхідності в демократичному суспільстві та пропорційності. Особливу увагу приділено тому, що інформаційно-комунікаційні системи через швидкість поширення інформації та значне охоплення аудиторії створюють підвищені ризики для суспільної безпеки та прав інших осіб.

Обґрунтовано, що в умовах збройної агресії російської федерації проти України обмеження поширення ворожої пропаганди, закликів до насильства, розпалювання ненависті та інших деструктивних інформаційних впливів відповідають міжнародним стандартам захисту прав людини за умови їх правової визначеності та пропорційності. Зроблено висновок про необхідність забезпечення балансу між гарантуванням свободи самовираження та захистом інформаційного простору держави від загроз, що становлять небезпеку для демократичного суспільства і національної безпеки.

Ключові слова: *свобода вираження поглядів, право на самовираження, інформаційно-комунікаційні системи, інформаційна безпека, кібербезпека, обмеження прав людини, Європейський суд з прав людини, інформаційна війна, національна безпека.*

Постановка проблеми. У сучасному світі свобода слова, яка вважається вищою цінністю демократичного суспільства, стараннями архітекторів інформаційних воєн перетворюється на грізну зброю ворожих впливів – інформаційну зброю. Зазначене особливо яскраво проявилося в період агресії рф проти України [1, с. 305]. У цих умовах трансформація інформаційної конфігурації світу ставить перед дослідниками нові завдання і потребують розроблення нових підходів до питань розвитку інформаційного суспільства, визначення ролі держави в цьому процесі, з'ясування меж впливу права на суспільні відносини [2, с. 36]. В.Ф. Загурська-Антонюк наголошує, що одним із

© Юринець Ю. Л., Бєлкін Л. М., Криволап Є. В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

механізмів розв'язання питання протидії інформаційним загрозам є обмеження доступу до інформації. Але тут же ця авторка вказує, що такі обмеження можуть «виявитися неприпустимими у цивілізованих демократичних суспільствах, які прагнуть до демократичних цінностей» [3]. Отже, питання обмеження в демократичних суспільствах прав на самовираження в інформаційно-комунікаційних системах є актуальними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській науковій літературі питанням інформаційної й кібер- безпеки присвячені праці низки відомих вчених, серед яких В.Ю. Богданович, Р.А. Калюжний, Ю.Д. Кунєв, М.І. Легенький, С.Я. Лихова, В.А. Ліпкан, А.І. Марущак, Н.Б. Новицька, І.М. Сопілко, О.О. Тихомиров, В.В. Філінович, інші автори. Натомість зміни інформаційної конфігурації світу вимагають від дослідників розробки нових підходів до розвитку інформаційного суспільства, з'ясування меж впливу закону на зв'язки з громадськістю. Зокрема, у статті [4] автори висновують, що можливості кіберпростору підвищили ризики кіберзагроз, спричинили масований та різноманітний вплив на людей, а також мають здатність підривати фундаментальні демократичні цінності та свободи, негативно впливати на критичну інфраструктуру [4, с. 334]. У статті [5, с. 50–51] констатується, що свобода слова в Інтернеті регулюється, зокрема, статтею 10 Конвенції Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (далі – ЄКПЛ), а також статтею 34 Конституції України.

Постановка завдання. Метою даної роботи є комплексний аналіз теоретико-правових засад обмеження права на самовираження в інформаційно-комунікаційних системах, визначення допустимих меж такого обмеження відповідно до міжнародних стандартів захисту прав людини та законодавства України, а також обґрунтування напрямів удосконалення правового регулювання в умовах протидії інформаційним загрозам, забезпечення національної безпеки та збереження демократичних цінностей.

Виклад основного матеріалу. Демократичне суспільство намагається створити перешкоди адміністративному тиску влади на права і свободи. У британському Біллі про права від 16/26 грудня 1689 р. [6, с. 290] вказувалося, що свобода слова і дебатів не повинні бути приводом до будь-якого переслідування. Гарантії свободи слова, друку, самовираження передбачені у сучасних Конституціях демократичних країн. Аналогічні норми містяться у ст. 19 Загальної декларації прав людини, а також і у Конституції України.

Стаття 10 ЄКПЛ «Свобода вираження поглядів» включає дві частини:

1. Кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. Ця стаття не перешкоджає державам вимагати ліцензування діяльності радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств.

2. Здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для охорони порядку або запобігання злочинам, для охорони здоров'я або моралі, для захисту репутації або прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду і є необхідними в демократичному суспільстві.

Ці формулювання ст. 10 ЄКПЛ відображають єдність прав та обов'язків у сфері свободи самовираження, відповідно до якого вказані права можуть підлягати певними обмеженнями, однак пріоритет залишається за гарантуванням прав. Як вказується у п. 41 рішення Європейського Суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) від 10.08.2006 р. у справі «Ляшко проти України» [7], «предмет пункту 2 статті 10 (щодо обґрунтованості обмежень) застосовується не тільки до «інформації» чи «ідей», які … розглядаються як необразливі чи як малозначущі, але й до тих, які можуть ображати, шокувати чи непокоїти... потреба в таких обмеженнях має бути переконливо встановлена». У ст. 11 Французької Декларації прав людини і громадянина не тільки визначений пріоритет «вільного повідомлення іншим думок», але й встановлюється, що така свобода тягне «відповідальність за зловживання цією свободою у випадках, встановлених законом» [6, с. 290].

Сучасна практика ЄСПЛ узгоджується з новими викликами часу щодо сутності свободи вираження поглядів, зокрема, в інформаційно-комунікаційних системах. У справі «Cengiz and Others v. Turkey» Судом було визнано відеоплатформу YouTube важливим засобом реалізації права осіб отримувати та поширювати інформацію й ідеї, тоді як наказ про блокування платформи є втручанням держави у право на свободу

вираження поглядів. Окрім того, було встановлено відсутність будь-якого законодавчого положення, яке б наділяло суд такими повноваженнями [8, 9]. Вказана справа підтвердила, що стаття 10 ЄКПЛ гарантує не лише право на передачу інформації, але й право осіб на її отримання.

Таким чином, висновує К.С. Токарєва, слід відзначити, що свобода вираження поглядів – це право кожної особи вільно, без будь-якого невмотивованого стороннього втручання отримувати, зберігати, поширювати, висловлювати інформацію та ідеї про різноманітні явища, процеси, події, надавати оцінку таким подіям у будь-якій формі вираження, а також дотримуватися переконань на власний розсуд у межах, визначених національним законодавством [8].

Закон України від 05.10.2017 р. № 2163-VIII «Про основні засади забезпечення кібербезпеки» побудований виходячи з принципів дотримання прав і свобод осіб у кіберпросторі: пріоритет прав і свобод людини і громадянина – будь-які заходи кіберзахисту мають здійснюватися лише в межах закону і з дотриманням прав людини; законність і пропорційність – забороняється надмірне втручання у приватне життя під приводом кіберзахисту; публічність та відкритість державної політики у сфері кібербезпеки; демократичний цивільний контроль – діяльність спецслужб і військових у кіберсфері підконтрольна суспільству та парламенту.

Потенційними загрозами для конституційних прав громадян у кіберпросторі може бути: надмірне втручання у приватність під час моніторингу кіберінцидентів; нелегітимний збір або обробка персональних даних у державних чи приватних ІТ-системах; цензура або блокування контенту під приводом інформаційної безпеки; цифрова нерівність – обмежений доступ окремих груп громадян до безпечних електронних послуг; відсутність ефективних механізмів оскарження рішень, що порушують права користувачів у кіберпросторі.

Українські стратегічні документи (зокрема Стратегія кібербезпеки України від 14.05.2021 р.) визначають, що держава забезпечує баланс між потребою у безпеці кіберпростору та збереженням прав і свобод людини в інформаційному суспільстві. Отже, забезпечення конституційних прав у сфері кібербезпеки – це баланс між захистом держави та захистом людини. Кібербезпека повинна не обмежувати, а гарантувати: приватність (ст. 32 Конституції), свободу слова та інформації (ст. 34 Конституції), безпечне користування цифровими сервісами (ст. 40 Конституції), і водночас – захист від кіберзагроз, які можуть ці права знищити.

Разом із тим, проблема забезпечення свободи вираження поглядів (свободи самовираження) ***НЕ ЗАВЖДИ*** вирішується однозначно на користь особи, яка намагається захистити своє право. Так, у рішенні по справі «Roth v. United States» Верховного Суду США зазначено, що «безумовне формулювання Першої поправки[1] не було призначене для захисту кожного вираження» [10]. У рішенні від 03.07.1978 р. у справі «FCC[2] v. Pacifica Foundation» Верховного Суду США останній не зміг однозначно стати на сторону скаржника [11]. У рішенні констатовано, що «зміст мовлення радіостанції, який був «вульгарними», «образливим» і «шокуючим», **не має права на абсолютний конституційний захист**, тому необхідно оцінити дії FCC в контексті цієї передачі в ефір. Суд вирішив, що FCC не могла повністю заборонити такий контент, але могла обмежити трансляції певним часом доби. Це було пов'язано з тим, що Комісія мала повноваження захищати дітей від потенційно образливого матеріалу та гарантувати, що небажана мова не порушує приватності сімей.

Отже, завжди виникає проблема, з одного боку, меж свободи самовираження, і, з іншого боку, допустимості її обмежень. А такі обмеження є можливими як з точки зору зазначеного вище дуалізму прав і обмежень свободи самовираження (стаття 10 ЄКПЛ), так і з точки зору практичних потреб обмеження ворожих інформаційно-психологічних впливів, на що, зокрема, вказувалося у роботі [3]. Це ж саме положення унормовано і у частині 3 згаданої вище статті 34 Конституції України, відповідно до якої «здійснення цих прав [на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, вільне поширення інформації] може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя». Отже, потрібно розглянути міжнародні демократичні стандарти застосування таких обмежень щодо інформаційно-комунікаційних систем.

Так, у справі «Дельфі АС проти Естонії» ЄСПЛ наголосив на тому, що ризик шкоди, завданої пові-

[1] Мається на увазі поправка 1 до Конституції США

[2] Федеральна комісія зі зв'язку США

домленнями в Інтернеті, для здійснення та користування правами і свободами людини, **може бути вищим, ніж у пресі**, оскільки «незаконні висловлювання», включаючи ворожі висловлювання та заклики до насильства, можуть розповсюджуватися у всьому світі за лічені секунди, а іноді залишаються постійно доступними в мережі [12].

У рішенні ЄСПЛ у справі «Савва Терентьєв проти росії» Суд дійшов висновку про потребу в справах щодо порушення права на свободу вираження поглядів в Інтернеті оцінювати потенційний вплив Інтернет-видання, тобто сферу охоплення ним громадськості. Потенційний вплив інформації, опублікованої в Інтернеті на платформі чи у соціальній мережі з невеликою аудиторією, та інформації, опублікованої на часто відвідуваних і відомих веб-сторінках, відрізнятимуться [13].

У справі «Кілін проти Росії» Суд також наголосив на неабсолютності права на свободу вираження поглядів. У своїй позиції ЄСПЛ вказав, що Інтернет – один із основних засобів, за допомогою якого реалізується право на свободу вираження поглядів завдяки своїй доступності та здатності зберігати та передавати великі обсяги інформації. Р. Кілін завантажив відеоролик (нарізку кадрів) із фільму під назвою «Россия 88» та музичну композицію «Слава Руси» групи «Коловрат» у соціальній мережі «Вконтакте». У матеріалах справи зазначено, що сюжет вказаного фільму висвітлює діяльність неонацистів (субкультура «скінхедів») у російській федерації. Музична композиція містила заклики до насильницьких дій, спрямованих на посилення національної ворожнечі. ЄСПЛ погодився з висновками національних судів про те, що опубліковані відеоролик та пісня були не засобом власного художнього вираження чи сатиричного соціального коментаря заявника, а розпалюванням етнічної ворожнечі, проявом нетерпимості. ЄСПЛ також наголосив на тому, що поширення матеріалів подібного змісту в навіть нечисленній онлайн-групі однодумців зумовлює радикалізацію їхніх ідей. Отже, порушення права на свободу вираження поглядів не було [14].

Таким чином, за позицією ЄСПЛ, негативні прояви самовираження в інформаційно-комунікаційних системах, враховуючи швидкість поширення інформації, широке охоплення користувачів, відсутність усталеного контролю, є більш небезпечними, ніж у «звичайній» пресі, а тому потребують більшої уваги. Як наголошує О. Мітенко, відсутність механізмів державного контролю за розповсюдженням інформації через Інтернет-сайти спричинює швидке збільшення обсягу соціально-політичного контенту (анонімного, достовірність якого викликає сумніви, провокаційного та відверто незаконного), що дублюється традиційними вітчизняними ЗМІ із посиланням на Інтернет [15].

У монографії [16, с. 468-557] наголошується, що ЄСПЛ послідовно дотримується позиції, згідно з якою обмеження свободи слова мають тлумачитися вузько, а необхідність будь-яких обмежень має бути переконливо доведена [16, с. 472]. Допустимі підстави обмеження свободи вираження поглядів встановлені у ч. 2 ст. 10 ЄКПЛ, а саме: територіальна цілісність або громадська безпека; охорона здоров'я або моралі; національна безпека; охорона порядку або запобігання злочинам; захист репутації або прав інших осіб; запобігання розголошенню конфіденційної інформації або підтримання авторитету і безсторонності суду. Огляд характеру обмежень, які ЄСПЛ визнає прийнятними, свідчить про те, що найчастіше серед них визнаються прийнятними обмеження щодо захисту суспільної моралі. С. Шевчук відзначає, що захист національної безпеки підлягає навіть більш жорсткому нагляду з боку ЄСПЛ, ніж захист суспільної моралі [16, с. 543].

Важливим аспектом захисту суспільної моралі є обмеження розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості [17]. Зокрема, згідно пункту 2 ч. 1 ст. 36 Закону України від 13.12.2022 р. № 2849-IX «Про медіа», на території України в медіа та на платформах спільного доступу до відео забороняється поширювати, зокрема, висловлювання, що розпалюють ненависть, ворожнечу чи жорстокість до окремих осіб чи груп осіб за ознакою етнічного чи соціального походження, громадянства, національності, раси, релігії та вірувань, віку, статі, сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності, інвалідності.

Ця вимога відповідає заборонам, передбаченим Додатковим протоколом до Конвенції Ради Європи «Про кіберзлочинність», згідно з яким забороняється поширення через інформаційно-комунікаційні системи інформаційної продукції ксенофобного та расистського характеру, яка (продукція) захищає, сприяє або підбурює до ненависті, дискримінації чи насильства проти будь-якої особи або групи осіб за ознаками кольору шкіри, раси, національного або етнічного походження, а також віросповідання, якщо вони використовуються як привід для будь-якої з цих дій.

Зокрема, у Рекомендації № R (89) 7, враховуючи, зокрема, норми ст.ст. 8 і 10 ЄКПЛ щодо свободи вираження поглядів і безперешкодного поширення інформації та ідей, визнається, тим

не менш, важливість консолідації дій, спрямованих ***проти поширення відеозаписів насильницького, жорстокого й порнографічного змісту***, а також проти вживання наркотиків, зокрема задля захисту неповнолітніх.

У Європейській конвенції про транскордонне телебачення (1998 р.) вимагається (ст. 7), що усі елементи програмних послуг, зокрема, не повинні: a) бути непристойними і, особливо, містити порнографію; b) неправомірно пропагувати насильство чи спонукати до расової ненависті. Усі елементи програмних послуг, які можуть завдати шкоди фізичному, психічному чи моральному розвиткові дітей та підлітків, не повинні транслюватись, якщо під час трансляції та прийому вони мають змогу їх дивитися.

Комплекс підходів, що дає уявлення про європейські стандарти обмеження поширення матеріалів, що містять показ насильства та жорстокості, надають Рекомендації Комітету міністрів РЄ № R (89) 7 від 27.04.1989 р. [18], № R (97) 19 від 30.10.1997 р. «Про показ насильства електронними ЗМІ» [19], № R (97) 20 від 30.10.1997 р. «Про розпалювання ненависті» [20]. Базовим принципом підходу до обмежень в даній сфері є правила, встановлені ст. 10 ЄКПЛ.

Агресія рф проти України, суттєвою складовою якої виявилася інформаційна війна [21], поставила в останні 12 років, якщо рахувати від окупації рф Криму, перед Україною нові виклики, до яких Україна виявилася неготовою [22, с. 76]. Як зазначає Ю.О. Горбань [21, с. 137], антиукраїнська пропагандистська кампанія виявила недостатню сформованість наукових і методологічних обґрунтувань та пояснень щодо дій у подібних ситуаціях, продемонструвала слабку координованість дій державних органів влади, громадянського суспільства, експертного та наукового середовищ, журналістів щодо протидії таким кампаніям.

Доктор юрид. наук В.А. Ліпкан вказує на так звану білу (формально – легальну) пропаганду – відверто нелояльну до суб'єкта-адресата, яка ведеться будь-якими ЗМІ офіційними каналами без приховування її спрямованості та джерела. Така пропаганда, наприклад, ведеться російськими ЗМІ проти України, Туреччини, США, ЄС, їх посадових осіб. Фактично пропаганда становить спосіб інформаційної боротьби, який передбачає активний наступальний інформаційний вплив на об'єкт з метою внесення наперед заданих змін до інформаційного простору, що спричинює відповідні зміни у просторі реальності [23].

Вказане однозначно свідчить про загрози національній безпеці України інформаційного впливу агресора, тому виникають обґрунтовані підстави обмежувати чи забороняти поширення відповідної ворожої інформації. Такі заборони чи обмеження відповідають критеріям ч. 2 ст. 10 ЄКПЛ. Зокрема, з приводу першого критерію обмежень – встановлення законом – слід зазначити, що українське право і практика пішли шляхом застосування таких заборон (обмежень), як-от: ретрансляції передач російського телерадіомовника; трансляції (поширення) телерадіопродукту виробництва рф; використання певних тем, що шкодять національній безпеці України, у національному телерадіопродукті.

Як зазначає К.С. Токарєва [8], новітній період історії Української держави, який триває з 2014 року в зв'язку з початком збройної агресії рф проти України, ознаменувався початком інформаційної гострої війни, що вагомо вплинуло на дотримання права свободи вираження поглядів в Україні та актуалізувало питання щодо обмеження такого права [8]. Проф. Ю.Д. Кунєв наголошує, що проблема забезпечення інформаційної та кібер- безпеки стає особливо актуальною під час зовнішніх загроз, зокрема, гібридної війни [24]. На виконання державної політики у сфері забезпечення державної безпеки законодавець закріпив певні обмеження, які безпосередньо впливають на свободу вираження поглядів в Україні. Зокрема, у друкованих засобах масової інформації та під час діяльності телерадіоорганізацій заборонено: розповсюджувати заклики до захоплення влади, насильницької зміни територіальної цілісності України або конституційного ладу; поширювати інформацію, яка розпалює ворожнечу, у тому числі національну; пропагувати війну, жорстокість, насильство; популяризувати та пропагувати російську федерацію з метою створення її позитивного образу та виправдання або визнання правомірною окупацію українських територій; заперечувати збройну агресію держави-агресора проти України; здійснювати глорифікацію осіб, які реалізують збройну агресію російської федерації проти України, поширювати російський інформаційний контент тощо. Аналогічні межі свободи встановлені для телерадіоорганізацій [8].

При прийнятті Закону України від 13.12.2022 р. № 2849-IX «Про медіа» ці вимоги та заборони були послідовно реалізовані у цьому Законі. Так, згідно ч. 1 ст. 123 Закону, на території України забороняється поширювати аудіовізуальні медіа-сервіси на замовлення та сервіси провайдерів аудіові-

зуальних сервісів держави-агресора. Згідно ч. 1 ст. 124 Закону, до європейського та національного продукту не може відноситися програма, щонайменше один виробник, продюсер якої є: 1) фізичною особою, яка є громадянином держави-агресора (держави-окупанта), за виключенням осіб, що мають дозвіл на тимчасове або постійне проживання в Україні; 2) юридичною особою, зареєстрованою у державі-агресорі (державі-окупанті) чи з місцезнаходженням у такій державі; або 3) юридичною особою, в якій кінцевим бенефіціарним власником є особа, яка є громадянином або резидентом держави-агресора (держави-окупанта), чи юридична особа, зареєстрована в такій державі або з місцезнаходженням у такій державі.

Виходячи з ворожої діяльності пропагандистських ЗМІ країни-агресора, такі обмеження та заборони мають легітимну мету і є необхідними в демократичному суспільстві для його захисту від деструктивних впливів. Адже це ті самі ЗМІ, які масово випускали брехливі та пропагандистські «новини» антиукраїнської спрямованості (мовою оригіналів): «распятый мальчик» «мать упомянутого распятого мальчика, которую привязали к танку и таскали по площади» «два раба», «обглоданные снегири, в отличие от синичек патриотичной расцветки», «пьяные негры танцуют на украинских танках», «Яценюк воевал в Чечне и участвовал в пытках и расстрелах российских военнопленных» тощо. Немає жодних підстав дозволяти цим агентствам та ЗМІ легітимно поширювати цю інформацію в Україні.

Філолог А. Гребенюк, вважає [25], що антиукраїнською пропагандою є сукупність методів спеціальних інформаційних операцій, що полягає у деструктивному маніпулятивному та відкритому ідейно-політичному, соціальному, релігійному та іншому впливові (шляхом використання комунікативних технологій, поширення і постійного, глибокого та детального роз'яснення ідей, поглядів, знань, закликів) на суспільство, групу осіб або окрему особу, з метою їх ***переорієнтації на інші цінності та ідеали*** й провокування запрограмованих емоцій, підштовхування до вчинення дій з дестабілізації ситуації й послаблення державного та суспільно-політичного устрою, посягання на державний суверенітет, територіальну цілісність, демократичний конституційний лад та інші життєво важливі національні інтереси України [25, с. 135].

Отже, російська пропаганда завдала і завдає національній безпеці України величезної шкоди, реально призводить до загибелі людей, тому обмеження такої пропаганди відповідає легітимній меті – забезпеченню національної безпеки – та є необхідною в демократичному суспільстві.

Виходячи з цих принципів, Україна у період гібридної війни рф проти України здійснила низку дій, спрямованих на обмеження проникнення російського і проросійського контенту в українські інформаційно-комунікативні мережі і у ЗМІ. Зокрема, здійснено:

– *заборона російських соціальних мереж і сайтів.* Указом від 15.05.2017 року № 133/2017 Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28.04.2017 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» було запроваджене блокування доступу до російських сервісу mail.ru, соціальних мереж «ВКонтакте», «Одноклассники» та інших. В подальшому блокування було продовжено Указом Президента України від 14.05.2020 року № 184/2020 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14.05.2020 року «Про застосування, скасування і внесення змін до персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» було запроваджене блокування доступу до російських сервісу mail.ru, соціальних мереж «ВКонтакте», «Одноклассники» та інших;

– *запровадження санкцій проти засобів масової інформації.* Указом Президента України від 02.02.2021 року № 43/2021 введено в дію Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 02.02.2021 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)». Санкції було застосовано до юридичних осіб, серед яких телеканали «112 Україна», «NewsOne», «Zik».

Ці обмеження свободи вираження поглядів в соціальних мережах є необхідними в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності та громадської безпеки, для охорони порядку або запобігання злочинам, для охорони здоров'я або моралі, зокрема, у разі протидії розповсюдженню закликів до насильства і національному протистоянню, що є прямими загрозами національній безпеці держави. Тому обмеження, запроваджені в Україні, на російські Інтернет-канали, соціальні мережі та платформи, є виправданими в демократичному суспільстві.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що право на самовираження в інформаційно-комунікаційних системах є невід'ємним елементом сучасного демокра-

тичного суспільства, який забезпечує реалізацію свободи думки, слова, отримання та поширення інформації. Водночас цифрове середовище суттєво змінило характер реалізації цього права, оскільки швидкість поширення інформації, її транскордонність, можливість анонімного розповсюдження та значний вплив на суспільні процеси створюють нові ризики для прав людини, громадської безпеки та національних інтересів держави.

Встановлено, що свобода самовираження не має абсолютного характеру. Відповідно до положень статті 10 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та статті 34 Конституції України її здійснення може бути обмежене за умови, якщо такі обмеження встановлені законом, переслідують легітимну мету, є необхідними в демократичному суспільстві та відповідають принципу пропорційності. При цьому ключовим завданням держави є не обмеження свободи як такої, а недопущення використання інформаційно-комунікаційних систем для поширення контенту, який створює реальні загрози правам інших осіб, громадській безпеці або національній безпеці.

Аналіз практики Європейського суду з прав людини свідчить, що під час оцінювання допустимості втручання держави у право на свободу вираження поглядів необхідно враховувати специфіку цифрового середовища, зокрема масштаб аудиторії, потенційний вплив поширюваної інформації, швидкість її розповсюдження та можливість завдання значної шкоди. Водночас Суд послідовно виходить із того, що будь-які обмеження свободи слова повинні тлумачитися вузько, а необхідність їх застосування має бути переконливо обґрунтована.

Доведено, що в умовах збройної агресії російської федерації проти України інформаційно-комунікаційні системи стали одним із основних інструментів ведення гібридної війни, що зумовлює необхідність застосування спеціальних правових механізмів захисту інформаційного простору. Обмеження поширення ворожої пропаганди, закликів до насильства, розпалювання ненависті та матеріалів, спрямованих на підрив територіальної цілісності й державного суверенітету України, відповідають критеріям допустимого втручання у свободу вираження поглядів, оскільки мають визначену законом правову основу, переслідують мету захисту національної безпеки та є необхідними в умовах існуючих загроз.

Разом із тим, забезпечення кібербезпеки та інформаційної безпеки не може розглядатися як підстава для необмеженого державного контролю за інформаційним простором. Будь-які заходи щодо обмеження права на самовираження повинні ґрунтуватися на принципах законності, обґрунтованості, пропорційності та судового контролю, що є необхідною умовою збереження демократичного характеру суспільства.

Таким чином, оптимальною моделлю правового регулювання у сфері інформаційно-комунікаційних систем є забезпечення балансу між гарантуванням свободи самовираження та захистом суспільства й держави від інформаційних загроз. Подальший розвиток законодавства України у цій сфері має бути спрямований на вдосконалення механізмів протидії деструктивним інформаційним впливам із одночасним забезпеченням ефективних гарантій недопущення необґрунтованого обмеження фундаментальних прав і свобод людини.

Список літератури:

1. Юринець Ю.Л., Сопілко І.М., Бєлкін Л.М., Бєлкін М.Л. Дослідження проблем інформаційної безпеки України на засадах міждисциплінарного підходу: соціологія, психологія, право. *Юридичний науковий електронний журнал* : електронне наукове фахове видання. 2020. № 7. С. 300–307. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-7/77

2. Сопілко І.М. Роль доктрини інформаційної безпеки України в реалізації державної інформаційної політики України. *Журнал східноєвропейського права*. 2014. № 2. С. 36–41.

3. Загурська-Антонюк В.Ф. Політично-інформаційні безпекові механізми в українській державній системі у контексті геополітичних змін. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2020. № 2. DOI: 10.32702/2307-2156-2020.2.31

4. Legenkyi M., Piankivska L., Tolbatov A. Legal basis for cybersecurity in Ukraine under martial law. CH&CMiGIN'24: Third International Conference on Cyber Hygiene & Conflict Management in Global Information Networks, January 24–27, 2024, Kyiv, Ukraine. С. 334–342.

5. Ващенко А.В. Свобода вираження поглядів в Інтернеті: pro et contra. *Право та інновації*. 2014. № 3 (7). С. 49–54.

6. Юринець Ю.Л. Європеїзація адміністративного права України у сфері охорони культурних прав громадян. Дис. … д-ра юрид. наук. Спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Київ. 2016. 676 с.

7. Справа «Ляшко проти України». Рішення по Заяві № 21040/02. ЄСПЛ. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/974_275 (дата звернення: 23.07.2026).

8. Токарєва К.С. Забезпечення конституційних прав громадян в контексті конвенційних зобов'язань України. Колективна монографія. Розділ 5. Київ: «Видавництво Людмила», 2022. С. 114–137.

9. Case of Cengiz and Others v. Turkey. Рішення по Заяві № 48226/10 and 14027/11). URL: https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-159188 (дата звернення: 23.07.2026).

10. Roth v. United States. U.S. Supreme Court. Рішення Верховного Суду США від 24.06.1957 р. URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/354/476/ (дата звернення: 23.07.2026).

11. FCC v. Pacifica Foundation, 438 U.S. 726 (1978). Рішення Верховного Суду США від 03.07.1978 р. URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/438/726/ (дата звернення: 23.07.2026).

12. Case of Delfi AS v. Estonia. Рішення по Заяві № 64569/09. URL: https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-126635 (дата звернення: 23.07.2026).

13. Case of Savva Terentyev v. Russia. Рішення по Заяві № 10692/09. URL: https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-185307 (дата звернення: 23.07.2026).

14. Case of Kilin v. Russia. Рішення по Заяві № 10271/12. URL: https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-209864 (дата звернення: 23.07.2026).

15. Мітенко О.В.Інформаційна безпека як складова національної безпеки України. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2019. № 1. С. 27–36.

16. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції. К. : Реферат, 2006. 848 с.

17. Вітвіцька В.В. Кримінологічні проблеми попередження злочинних посягань на моральний і фізичний розвиток неповнолітніх. Автореф. дис… канд юрид. наук : 12.00.08 «Кримінальне право і кримінологія; кримінально-виконавче право». К. 2002. 22 с.

18. Рекомендація від 27.04.1989 р. № R (89) 7 Комітету міністрів РЄ «Про принципи поширення відеозаписів насильницького, жорстокого чи порнографічного змісту», ухвалена. Комітетом міністрів на 425-му засіданні заступників міністрів від 27.04.1989. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_723 (дата звернення: 23.07.2026).

19. Рекомендація від 30.10.1997 р. № R (97) 19 Комітету міністрів РЄ «Про показ насильства електронними ЗМІ», ухвалена Комітетом міністрів на 607-му засіданні заступників міністрів від 30.10.1997. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_735 (дата звернення: 23.07.2026).

20. Recommendation No. R (97) 20 «Of the committee of ministers to member states on «hate speech» [Рекомендація від 30.10.1997 р. № R (97) 20 Комітету міністрів Ради Європи «Про розпалювання ненависті», ухвалена. Комітетом міністрів на 607-му засіданні заступників міністрів від 30.10.1997]. URL: https://rm.coe.int/1680505d5b (дата звернення: 23.07.2026).

21. Горбань Ю.О. Інформаційна війна проти України та засоби її ведення. *Вісник НАДУ*. 2015. № 1. С. 136–141.

22. Сопілко І.М. Роль Закону України «Про основи національної безпеки України» в реалізації державної інформаційної політики України. *Юридичний науковий електронний журнал* : електронне наукове фахове видання. 2014. № 2. С. 75–78.

23. Ліпкан В. Зміст пропаганди на сучасному етапі. *GOAL*. 2016. URL: http://goal-int.org/zmist-propagandi-na-suchasnomu-etapi/ (дата звернення: 23.07.2026).

24. Кунєв Ю.Д. Правове забезпечення інформаційної безпеки як предмет правового дослідження. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2021. № 1 (58). С. 95–102.

25. Гребенюк А. Антиукраїнська пропаганда: характерні риси та поняття. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського*. 2021. Вип.61. С. 128–139. https://doi.org/10.15407/np.61.128

Iurynets Ju. L., Belkin L. M., Kryvolap E. V. LIMITATIONS ON THE RIGHTS OF SELF-EXPRESSION IN INFORMATION AND COMMUNICATION SYSTEMS

The article examines the theoretical and legal foundations of restricting the right to self-expression in information and communication systems in the context of contemporary information threats, digital transformation of society, and ensuring the national security of Ukraine. The relevance of the study is determined by the fact that, under the conditions of the development of the information society and the widespread use of digital technologies, the information environment has become one of the key means of exercising the right to freedom of expression. At the same time, it has also become a tool for spreading destructive information influence, propaganda, and hostile activities.

The purpose of the article is to conduct a comprehensive analysis of the legal foundations for restricting the right to self-expression in information and communication systems, to determine the permissible limits

of such restrictions in accordance with international human rights standards and Ukrainian legislation, and to substantiate directions for improving legal regulation under conditions of countering information threats.

The research applies general scientific and special legal methods, including analysis, synthesis, comparative legal analysis, and examination of the case-law of the European Court of Human Rights. The provisions of Article 10 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, Article 34 of the Constitution of Ukraine, Ukrainian legislation in the fields of information security and cybersecurity, as well as the legal positions of the European Court of Human Rights concerning permissible restrictions on freedom of expression in the digital environment are analyzed.

It is established that the right to self-expression is not absolute and may be subject to restrictions provided that the requirements of legality, legitimate aim, necessity in a democratic society, and proportionality are met. Particular attention is paid to the fact that information and communication systems, due to the speed of information dissemination, cross-border nature, and wide audience coverage, create increased risks to public security and the rights of other persons.

The article substantiates that, in the context of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, restrictions on the dissemination of hostile propaganda, calls for violence, incitement to hatred, and other forms of destructive information influence may comply with international human rights standards, provided that they are legally defined and proportionate. It is concluded that an appropriate balance must be ensured between guaranteeing freedom of expression and protecting the information environment of the state from threats that endanger democratic society and national security.

Keywords: *freedom of expression, right to self-expression, information and communication systems, information security, cybersecurity, restriction of human rights, European Court of Human Rights, information warfare, national security.*

Дата першого надходження статті до видання: 30.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.575:341.4
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/38

Германов С. А.
https://orcid.org/0000-0002-0151-7680
Донецький державний університет внутрішніх справ

ХУЛІГАНСТВО ЯК КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ ЯВИЩЕ: ГЕНЕЗА, СУЧАСНЕ РОЗУМІННЯ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

У статті досліджено хуліганство як складне кримінально-правове явище, яке виникло внаслідок тривалого розвитку суспільного розуміння дозволеної поведінки, громадського порядку та меж кримінально-правового реагування. Проведено аналіз еволюції поняття «хуліганство», його етимології та особливостей формування відповідної кримінально-правової заборони. Особлива увага приділяється дискусійності щодо походження терміна «хуліганство» та різним його інтерпретаціям у науковій літературі. Виявлено, що поведінка, яку за сучасними мірками можна віднести до хуліганської, існувала задовго до появи відповідного поняття, але в ранніх стадіях правового розвитку не виділялась як окреме порушення. Правова оцінка таких дій залежала від характеру завданої шкоди і могла вважатися посяганням на життя, здоров'я, честь, гідність, майно чи інші суспільні відносини. Досліджено розвиток кримінально-правової відповідальності за хуліганство в Україні та в радянський період. Роль Кримінальних кодексів УСРР 1922 і 1927 років, а також Кримінального кодексу УРСР 1960 року у формуванні хуліганства як окремого кримінально карного діяння визначена як суттєва. Простежено перехід від загального реагування на порушення громадського порядку до нормативного закріплення спеціального складу хуліганства. Особлива увага приділена сучасному розумінню хуліганства згідно зі статтею 296 Кримінального кодексу України. Виокремлено основні ознаки цього правопорушення: грубе порушення громадського порядку, мотив явної неповаги до суспільства, особлива зухвалість або винятковий цинізм. Підкреслено важливість суб'єктивної сторони, насамперед мотиву явної неповаги до суспільства, у відокремленні хуліганства від інших правопорушень та адміністративних деліктів. Відсутність законодавчо закріпленого визначення громадського порядку викликає дискусії щодо його змісту, що потребує подальшого наукового опрацювання. Проведено порівняльний аналіз кримінально-правових підходів протидії хуліганським проявам у зарубіжних країнах. Виявлено, що універсального підходу до криміналізації таких діянь немає. У деяких країнах використовується термін «хуліганство», тоді як в інших такі прояви потрапляють під інші склади правопорушень проти громадського порядку, спокою, безпеки чи моральності. Проаналізовано особливості правового регулювання в Латвії, Литві, Естонії, Швейцарії, Іспанії, Швеції, а також окремі підходи англо-американських та азійських правових систем. Встановлено тенденцію до диференціації оцінки хуліганських проявів за характером поведінки, способом її вчинення, наслідками і ступенем суспільної небезпечності. Доводиться, що зарубіжний досвід свідчить про можливість диференційованого підходу до юридичної оцінки хуліганських проявів і може бути використаний для вдосконалення українського кримінального законодавства, зокрема в контексті розмежування хуліганства з суміжними правопорушеннями і конкретизації його кримінально-правових ознак.

Ключові слова: *хуліганство, кримінальне правопорушення, громадський порядок, хуліганський мотив, кримінальна відповідальність, кримінальне право, генеза хуліганства, порівняльно-правовий аналіз, зарубіжний досвід, стаття 296 КК України.*

© Германов С. А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Постановка проблеми. «Хуліган», «хуліганство», «хуліганські дії», «хуліганські мотиви» – ці поняття з'явилися в нашій мові, літературі та офіційних джерелах не дуже давно – наприкінці XIX ст., але самі діяння, які охоплюються такою термінологією, мали місце протягом всієї історії розвитку суспільства, держави і права, при цьому завжди оцінювалися з боку суспільства і держави як негативні явища, що певним чином відображалося й у відповідних правових джерелах [1, с. 6].

Наклович М. Л. зазначав, що навіть етимологія слова «хуліганство» викликає суперечки. Дослідивши літературні джерела англійських авторів, вказує на дві версії етимологічного походження цього поняття [2, с. 39]. Як зазначає Налуцишин В. В., перша версія, умовно названа американською, пов'язана з назвою одного з індіанських племен, що перекочовували між Техасом і Каліфорнією. З цим індіанським племенем європейські поселенці в Північній Америці мали особливо тривалі сутички. Тому під терміном «хулігани» почали розуміти людей, які протистоять культурі, мають схильність насміхатися з неї та, переважно, не розуміють її [3, с. 18].

Існує ще друга версія походження слова «хуліган». На думку деяких дослідників, воно походить від англійського слова «hooligan», яке з 1890 року почали вживати для опису особливо нахабних вуличних бешкетників з південно-східного Лондона. Інша версія стверджує, що слово є похідним від прізвища ірландської родини злочинців Hooligan, яка жила в Лондоні наприкінці XVIII століття. Також існує гіпотеза, що термін походить від імені ірландця Holly, який створив кілька банд, що тероризували місцевих жителів. Ще одна версія пов'язує походження слова з прізвищем братів Холліген зі Шотландії, які проживали наприкінці XVIII століття і були відомі своїм злочинним способом життя, варварством і буйством [4, с. 143].

В Академічному тлумачному словнику української мови цей термін описується як грубе порушення громадського порядку і норм поведінки, що свідчить про зневагу до суспільства і людської гідності. Існує кілька версій походження цього слова, що дає підстави припустити, що термін з'явився дещо раніше (наприкінці XVIII століття) в зарубіжній юридичній літературі, ніж у вітчизняній. Очевидно, це поняття охоплювало аморальні, протиправні, некультурні, особливо зухвалі й цинічні дії, які в першу чергу були спрямовані на порушення громадського спокою, а вже потім порядку [5, с. 12].

Хуліганство є одним із найпоширеніших злочинів у загальній структурі злочинності. Тому розробка ефективних заходів для його запобігання є одним з основних завдань правоохоронних органів України [6, с. 424].

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про значну увагу науковців до питання кримінальної відповідальності за хуліганство. Це питання стосується багатьох аспектів, досліджуваних у кримінальному праві та кримінології. Історію розвитку та формування відповідальності за хуліганські діяння вивчали такі науковці, як Івахненко О. А., Налуцишин В. В., Демчишин Д. А., Алфьоров С. М. та інші. Їхні роботи висвітлюють еволюцію заборон та змін у законодавстві у різні історичні епохи, а також особливості таких норм в законодавстві України. Сучасні аспекти хуліганства в кримінальному праві досліджували Шаблистий В. В., Галемін О. А., Артюхова В. В., Тодика Є. Д., Булькевич А. В., Піщенко Г. І., Лисенко А. О. тощо. Їхні праці зосереджують увагу на визначенні об'єкта правопорушення, характеристиці його об'єктивних та суб'єктивних складових, особливостях мотивів і питаннях кваліфікації та запобігання подібним злочинам. У порівняльно-правовому контексті кримінальна відповідальність за хуліганські дії була предметом досліджень Кришевич О. В., Чупринського Б. О., та інших учених. Їхній аналіз демонструє різноманітність підходів до оцінки хуліганства в різних країнах; в одних відповідальність безпосередньо пов'язана з цим поняттям, тоді як в інших вона накладається на правопорушення проти громадського порядку чи безпеки. Наукові дослідження найчастіше зосереджують увагу на окремих історичних періодах або специфіці законодавства різних країн. Це вказує на потребу в комплексному підході до вивчення хуліганства як кримінально-правового феномена з урахуванням його історичної еволюції, сучасного трактування в Україні та основних моделей регулювання в інших державах.

Постановка завдання. Метою цієї статті є комплексне дослідження хуліганства як кримінально-правового явища шляхом аналізу його історичної генези, етимологічного походження та розвитку кримінально-правової заборони хуліганських діянь, визначення сучасного змісту складу хуліганства за кримінальним законодавством України, а також здійснення порівняльно-правового аналізу підходів окремих зарубіжних держав до кримінально-правової оцінки діянь, що порушують громадський порядок і демонструють неповагу до суспільства.

Виклад основного матеріалу. Хуліганство як кримінально-правове поняття має довгу історію, яка змінювалася разом із розвитком суспільства та законодавства. По суті, це поняття відображає вчинення грубих порушень громадського порядку, що супроводжуються вираженою неповагою до суспільства. Історично, концепція хуліганства часто асоціювалася з молодіжними безладами, неадекватною поведінкою та відмовою від встановлених норм і правил [7, с. 4].

Лека Ю. В. зазначає, що у деяких юрисдикціях історично хуліганство було адміністративним правопорушенням, що тягнуло за собою відповідальність у формі адміністративних штрафів або арешту. Проте з часом, особливо у сучасному правовому контексті, хуліганство може класифікуватися як злочин. Це призводить до більш суворих покарань, таких як великі штрафи, обмеження волі або навіть ув'язнення [8, с. 94].

Вивчаючи історичні джерела стосовно зазначеного явища, Налуцишин В. В. зауважив, що аналіз літературних джерел звичаєвого права, збірки правових актів, таких як «Руська правда», церковні статути, договори київських князів з Візантією, Новгородські та Псковські судні грамоти, а також Литовські статути та Московські Судебники 1497 і 1550 років, свідчить про відсутність у цих документах норм щодо хуліганства. Аналогічно, такі норми відсутні і в актах Гетьманської держави. Можна припустити, що в цей історичний період випадки порушення спокою чи бешкетництва, або навіть зухвала зневага до особи, якщо вони супроводжувалися завданням фізичної чи майнової шкоди, підпадали під відповідальність за посягання на здоров'я (або життя у випадку вбивства) чи власність [9, с. 13; 10 с. 8].

Як зазначає Івахненко О. А., у Соборному Уложенні 1649 року передбачалася відповідальність за порушення громадського порядку або порядку, встановленого в певних державних чи громадських органах та організаціях. Такі норми існували не лише в цьому контексті, але й у багатьох інших випадках. Кримінальне уложення 1903 року також містило багато положень щодо відповідальності за порушення громадського порядку чи інші прояви неповаги до суспільства. Вперше хуліганство як окремий склад злочину було визначено статтею 176 Кримінального кодексу УСРР 1922 року в підглаві 5 «Інші посягання на особистість та її гідність» глави 5 Особливої частини КК «Злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності». У Кримінальному кодексі УСРР 1927 року стаття 70, що передбачала відповідальність за хуліганство, була включена до глави II Особливої частини КК «Злочини проти порядку управління» [1, с. 8–20].

Ст. 70 КК Української РСР 1927 року встановлено: «за хуліганські дії на підприємствах, в установах та прилюдних місцях – тюремне ув'язнення строком на один рік, якщо ці дії за своїм характером не спричинюють більш важкого покарання. За ті самі дії, якщо вони ускладнені буйством або бешкетом, або вчинені повторно, або вперто не припинялись, незважаючи на попередження органів, які охороняють громадський порядок, або за своїм змістом відзначались винятковим цинізмом та зухвальством, або вчинені групою осіб, або щодо неповнолітніх та жінок, – позбавлення волі на строк до п'яти років. За ті самі дії, якщо вони поєднані з убивством, згвалтуванням, тяжкими ушкодженнями на тілі або з підпалом, – позбавлення волі на строк до десяти років» [11].

У Кримінальному кодексі Української РСР 1960 року було систематизовано кримінально-правові норми, що діяли на території УРСР. Цей Кодекс було прийнято Верховною Радою УРСР 28 грудня 1960 року і введено в дію з 1 квітня 1961 року. Він був розроблений відповідно до Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік (1958 р.) та діяв (із певними змінами) до 1 вересня 2001 р. Статтею 206 цього КК встановлювалась відповідальність за хуліганство. Хуліганство визначалось як «дії, які грубо порушують громадський порядок і виражають явну зневагу до суспільства». Злісне хуліганство (ті ж дії, поєднані з опором представнику влади чи представнику громадськості, який виконує обов'язки по охороні громадського порядку, або такі, що за своїм змістом відзначалися винятковим цинізмом чи зухвальством, або вчинені особою, раніше судимою за хуліганство, або особливо небезпечним рецидивістом) визнавалось кваліфікованим складом злочину. За вчинення «простого хуліганства» (ч. 1 ст. 206 КК УРСР) передбачалося покарання у виді позбавлення волі на строк до одного року або виправних робіт на той же строк. Злісне хуліганство (ч. 2 ст. 206 КК УРСР) каралося позбавленням волі на строк до п'яти років [10, с. 13].

Відповідно до диспозиції статті 296 Кримінального кодексу України, хуліганство – грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжується особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом родовим об'єктом хуліганства є громадський порядок, визначення якого не отримало свого

законодавчого закріплення [12]. Кожне правопорушення зачіпає громадський порядок і потенційно може завдати йому шкоди, оскільки саме ігнорування передбачених законом норм є порушенням цього порядку. Це підтверджується тим, що місце скоєння злочину (громадське, публічне чи ні) не має значення для його кваліфікації, про що буде зазначено під час аналізу об'єктивної сторони [13, с. 157].

Що стосується зарубіжного досвіду, то слід відмітити, що у Кримінальному кодексі Данії, згідно з параграфом 267, зазначено, що «будь-яка особа, яка посягає на честь іншої образливими словами чи поведінкою або поширює недостовірну інформацію про дії, які можуть принизити її чи викликати зневагу в інших громадян, підлягає покаранню у вигляді штрафу або звичайного ув'язнення» [14, с. 60].

Багато кримінальних кодексів інших країн передбачають відповідальність за хуліганство. Наприклад, у Кримінальному кодексі Литви (ст. 284) та Пенітенціарному кодексі Естонії (ст. 262, 263) визначено порушення громадського порядку, яке по суті є хуліганством. Підходи до регулювання такої відповідальності варіюються: в одних країнах, таких як Австрія, Австралія, Німеччина, Польща, Швейцарія та Японія, подібні склади злочинів відсутні. В інших державах, як-от Великобританія, Нідерланди, Данія, Іспанія, штат Техас (США), Туреччина, Франція та Швеція, відповідальність визначена в різних статтях і містить певні форми хуліганських дій. Багато з цих країн не використовують термін «хуліганство» або не згадують хуліганські мотиви, за винятком пострадянських держав. У Кримінальному кодексі Голландії хуліганські дії охоплюються статтями 141–144, у Кримінальному кодексі Іспанії – статтями 557 та 559. Цікавою особливістю таких дій є їхня публічність, яка не є обов'язковою умовою в статті 296 КК України. У деяких країнах хуліганство може бути пов'язане з сексуальними діями. Наприклад, за статтею 183а КК Німеччини особа, яка публічно вчиняє сексуальні дії і порушує норми суспільної моралі, може бути покарана ув'язненням до одного року або штрафом [15, с. 115].

Варто відзначити, що в Кримінальному кодексі Литовської Республіки немає окремої статті про «хуліганство». Проте ст. 284, що під назвою «Порушення громадського порядку», розташована в Главі XI «Злочини та кримінальні проступки проти громадського порядку», передбачає відповідальність за дії, які порушують спокій у громадських місцях. Сюди входять зухвалі дії, погрози, знущання і вандалізм, що демонструють неповагу до інших. Відсутність специфічного складу злочину «хуліганство» не означає, що такі дії залишаються безкарними. Стаття 284 все ж встановлює відповідальність за порушення громадського порядку, охоплюючи як хуліганство, так і вандалізм. Це логічно, адже хуліганство та вандалізм є близькими за своєю природою явищами. Як зазначають О. М. Бандурка та А. Ф. Зелінський, багато актів вандалізму розглядаються судами як хуліганство [16, с. 163].

У частині 2 статті 231 Кримінального кодексу Латвійської Республіки передбачена відповідальність за хуліганство. Це стосується дій, які грубо порушують громадський порядок і демонструють явну неповагу до суспільства, зухвало ігноруючи загальноприйняті норми поведінки, а також порушують спокій людей або заважають роботі установ, підприємств чи організацій. Особливо, якщо такі дії супроводжуються опором представникам влади або особам, які намагаються припинити порушення громадського порядку. Покаранням може бути позбавлення волі на строк до семи років і контроль поліції до трьох років [5, с. 124].

Варто зазначити, що згідно з Пенітенціарним кодексом Республіки Естонія, кваліфікований склад порушення громадського порядку та грубе порушення громадського порядку (частина 2 статті 262 і частина 2 статті 263) передбачає відповідальність за зазначені дії юридичною особою [17, с. 101].

У Кримінальному кодексі Швейцарії дванадцятий розділ під назвою «Злочини і проступки проти суспільного спокою» включає кілька статей, що передбачають відповідальність за дії, які загрожують життю, здоров'ю або майну громадян. До них належать: стаття 258 «Залякування населення»; стаття 259 «Публічні заклики до вчинення злочинів або насильницької діяльності»; стаття 260 «Порушення громадського порядку, пов'язане з насильницькими діями групи осіб» [18, с. 86; 19, с. 159].

Стаття 557 кримінального закону Іспанії, яку можна порівняти зі ст. 296 КК України, встановлює, що особа, яка діє в групі з наміром порушити громадський спокій, завдає тілесні ушкодження іншим людям, спричиняє шкоду майну, створює перешкоди на дорозі, захоплює будівлі або приміщення, підлягає покаранню у вигляді тюремного ув'язнення строком від шести місяців до трьох років. Це не виключає можливості отримання іншого покарання за іншими статтями. В кримі-

нальному кодексі Швеції, статті 1 і 2 розділу 16 «Злочини проти громадського порядку» теж визначають відповідальність за порушення порядку групою осіб [19, с. 159; 20, с. 218].

Як зазначає Булькевич А.В., у Сполучених Штатах хуліганство, відоме як disorderly conduct, є злочином, що охоплює різні порушення громадського порядку – від незначних до серйозних. Покарання варіюється залежно від штату і може включати штрафи, адміністративний арешт або навіть кримінальне переслідування. В Японії хуліганство, чи 迷惑行為 (meiwaku kōi), розуміється як порушення громадського порядку, що зазвичай стосується недбалого ставлення до громадського добробуту чи моральних норм. За такі дії можуть накладатися штрафи або застосовуватися адміністративні заходи. У Великобританії термін хуліганства охоплює широкий спектр злочинів, пов'язаних із порушенням громадського порядку та моральних стандартів. Це може стосуватися вандалізму, грубого поводження на публіці або конфліктів з правоохоронними органами. Штрафи або адміністративні заходи є типовими покараннями за такі правопорушення. У Канаді поняття хуліганства (mischief) включає вандалізм, пошкодження майна та агресивну поведінку, що загрожує громадському порядку і безпеці. Залежно від серйозності інциденту, покарання може варіюватися від штрафів до умовного або реального ув'язнення [7, с. 4].

Висновки. Проведене дослідження свідчить, що хуліганство є складним і багатогранним правовим явищем, формування якого відбувалося під впливом суспільних, культурних та правових змін. Хоча термін «хуліганство» з'явився порівняно нещодавно, поведінка, яка характеризується грубим порушенням громадського спокою та демонстративною неповагою до встановлених правил, існувала в суспільстві протягом всієї історії. Історико-правовий аналіз показує, що в ранньому українському праві окремої заборони на хуліганство не існувало. Такі діяння отримували правову оцінку як посягання на життя, здоров'я, честь, гідність, майно або інші суспільні відносини, залежно від характеру завданої шкоди. Самостійна кримінальна заборона на хуліганство сформувалася в XX столітті, коли законодавець почав розглядати грубе порушення громадського порядку як окремий об'єкт правового захисту. Важливу роль у розвитку цього правового регулювання відіграли Кримінальні кодекси УСРР 1922 і 1927 років, а пізніше Кримінальний кодекс УРСР 1960 року, де було введено відповідальність за хуліганство з урахуванням ступеня його небезпеки. Сучасний етап характеризується визначенням відповідальності за хуліганство у статті 296 Кримінального кодексу України, де кримінально караним визнається грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства. Аналізуючи сучасне законодавство України, можна дійти висновку, що визначальним для відмежування хуліганства від інших правопорушень є не лише характер дій, а й їхні мотиви. Мотив явної неповаги до суспільства є ключовою ознакою суб'єктивної сторони хуліганства, при цьому громадський порядок охоплює встановлені правила поведінки, що забезпечують нормальне функціонування суспільного життя та безпеку громадян. Порівняльно-правове дослідження вказує на відсутність у закордонних системах єдиного підходу до визначення й криміналізації хуліганства. Наприклад, у Латвії використовується термін «хуліганство», тоді як у Литві, Естонії та інших державах відповідні діяння охоплюються правопорушеннями проти громадського порядку. Деякі системи взагалі не містять спеціальних положень щодо хуліганства, а оцінка такої поведінки здійснюється залежно від конкретних обставин і завданої шкоди. Зарубіжний досвід демонструє тенденцію до диференціації в оцінці хуліганських проявів. На відміну від українського підходу, що об'єднує багато небезпечних проявів у межах одного складу правопорушення, інші країни розділяють ці діяння між різними категоріями порушень. Таким чином, хуліганство слід розглядати не лише як окреме кримінальне правопорушення за статтею 296 КК України, але й як історично сформоване явище, що демонструє протиправну поведінку та зневагу до загальновизнаних правил. Порівняльний аналіз свідчить про необхідність подальшого вивчення оптимального співвідношення поняття хуліганства з іншими правопорушеннями та вдосконалення підходів до їхнього розмежування.

Список літератури:

1. Кримінальна відповідальність за хуліганські діяння: хуліганські злочини та склади злочинів : монографія / О. А. Івахненко ; за заг. ред. В. П. Ємельянова. Х. : Право, 2016. 184 с.

2. Наклович М. Л. Кримінально-правова боротьба з хуліганством / М. Л. Наклович. Львів : Вища школа, 1974. С. 38–43.

3. Налуцишин В. В. Кримінальна відповідальність за хуліганство (ст. 296 КК України) : [Монографія] / Налуцишин В. В. Х. : Харків юридичний, 2009. – 252 с.

4. Чупринський Б.О. Кримінальна відповідальність за хуліганство: порівняльно-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського університету*. *Серія ПРАВО*. 2012. Випуск 18. С. 142–144. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/34da4b29-1dba-4e0f-b732-0376678e699b/content.

5. Кримінальна відповідальність за хуліганство, пов'язане з опором особам, наділеним владними повноваженнями під час виконання службових обов'язків чи іншим громадянам, що припиняли хуліганські дії : монографія / В. В. Шаблистий, О. А. Галемін ; за заг. ред. д.ю.н., доц. В. В. Шаблистого. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2017. 164 с.

6. Піщенко Г.І., Лисенко А.О. Кримінологічна характеристика хуліганства. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 11. С. 424–428. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/98.

7. Булькевич А.В. Кримінально-правове значення хуліганського мотиву. *Академічні візії*. 2024. Випуск 31. С. 1–12. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.11916681.

8. Leka, Y. V. Problems of qualification of motives of criminal offenses. *Actual problems of improving of current legislation of Ukraine*. 2021. № 57. С. 94-102. URL: https://journals.pnu.edu.ua/index.php/apiclu/article/view/6034.

9. Налуцишин В.В. Кримінальна відповідальність за хуліганство (ст. 296 КК Укра їни) : дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 – Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2007. 15с.

10. Кримінально-правові та кримінологічні засади запобігання хуліганству в Україні : монографія / Д. А. Демчишин, С. М. Алфьоров. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. 152 с.

11. Кримінальний кодекс УРСР від 1927 р. URL: https://www.twirpx.com/file/2126134/.

12. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341–III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. Ст. 131. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/2341-14.

13. Тодика Є.Д. Щодо декриміналізації хуліганства в Україні. *Young Scientist*. 2019. № 4 (68) April. С. 157–160. DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-4-68-37.

14. Розслідування злочинів проти громадського порядку та моральності : навч. посібник. 2-е вид., доп. і перероб. / М. М. Єфімов. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. 188 с.

15. Кришевич О.В. Міжнародно-порівняльний аспект кримінальної відповідальності за хуліганство. *Кримінально-правові та кримінологічні засоби протидії злочинам проти громадської безпеки та публічного порядку*. Харків, 2019. С. 114–117 URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/18_04_2019/pdf/53.pdf.

16. Литвин І.Р. Кримінальна відповідальність за хуліганські діяння у країнах пострадянського простору. URL: https://eprints.cdu.edu.ua/2397/1/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84_%D0%A7%D0%9D%D0%A3_2019%20%281%29-161-168.pdf

17. Артюхова В. В. Хуліганство: сучасні кримінально-правові та кримінологічні проблеми: монографія / за наук. ред. А. А. Музики. К.: ПАЛИВОДА А. В., 2022. 284 с.

18. Коржанський М.Й. Об'єкт і предмет злочину. Юридична академія МВС України. Дніпропетровськ : Ліра ЛТД. 2005. 252с.

19. Щерба В.М. Відповідальність за хуліганство за кримінальним законодавством окремих зарубіжних держав. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2026. Випуск № 03. Частина 3. С. 156–160. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.03.3.23.

20. Андрушко П.П. Злочини проти виборчих прав громадян та їх права брати участь у референдумі: кримінально-правова характеристика. Київ. КНТ, 2007. 328 с.

Hermanov S. A. HOOLIGANISM AS A CRIMINAL-LEGAL PHENOMENON: GENESIS, MODERN UNDERSTANDING AND FOREIGN EXPERIENCE

The article examines hooliganism as a complex criminal-legal phenomenon that arose as a result of the long-term development of the public understanding of permissible behavior, public order, and the limits of criminal-legal response. The evolution of the concept of «hooliganism», its etymology, and the features of the formation of the corresponding criminal-legal prohibition are analyzed. Particular attention is paid to the debate over the origin of the term «hooliganism» and its various interpretations in the scientific literature. It is revealed that behavior that, by modern standards, can be attributed to hooliganism existed long before the appearance of the corresponding term, but in the early stages of legal development was not distinguished as a separate violation. The legal assessment of such actions depended on the nature of the harm caused and could be considered an encroachment on life, health, honor, dignity, property, or other social relations. The development of criminal-legal liability for hooliganism in Ukraine and in the Soviet period is investigated. The role of the Criminal Codes of the Ukrainian SSR of 1922 and 1927, as well as the Criminal Code of the Ukrainian SSR of 1960 in the formation of hooliganism as a separate criminal offense is determined to be significant. The transition from a general response to a violation of public order to the normative consolidation of a special component of hooliganism is traced. Special attention is paid to the modern understanding of hooliganism according to Article 296 of the Criminal Code of Ukraine. The main features of this offense are highlighted: a gross violation of public order, a motive of obvious disrespect for society, special audacity or exceptional cynicism. The importance of the subjective side, primarily the motive of obvious disrespect for society, in separating hooliganism from other offenses and administrative torts is emphasized. The absence of a legally established definition of public order causes discussions about its content, which requires further scientific study. A comparative analysis of criminal law approaches to countering hooliganism in foreign countries has been conducted. It has been found that there is no universal approach to criminalizing such acts. In some countries, the term "hooliganism" is used, while in others such acts fall under other categories of offenses against public order, peace, security or morality. The features of legal regulation in Latvia, Lithuania, Estonia, Switzerland, Spain, Sweden, as well as individual approaches of Anglo-American and Asian legal systems have been analyzed. A tendency to differentiate the assessment of hooliganism by the nature of behavior, the method of its commission, the consequences and the degree of public danger has been established. It is proved that foreign experience indicates the possibility of a differentiated approach to the legal assessment of hooliganism and can be used to improve Ukrainian criminal legislation, in particular in the context of distinguishing hooliganism from related offenses and specifying its criminal-legal features.

Keywords: *hooliganism, criminal offense, public order, hooligan motive, criminal liability, criminal law, genesis of hooliganism, comparative legal analysis, foreign experience, Article 296 of the Criminal Code of Ukraine.*

Дата першого надходження статті до видання: 01.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 343.9:340.111.52:349.6
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/39

Гетьман Є. С.
https://orcid.org/0009-0002-5710-6466
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

ПРИРОДА ЯК СУБ'ЄКТ ПРАВА: КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті здійснено дослідження перспективної концепції природи як суб'єкта права крізь призму детермінації екологічної злочинності. Наслідки кризових явищ в екології України та безперспективність консьюмеристського підходу до природокористування вимагають перегляду усталених засад правового регулювання охорони довкілля. Характерне для української правової системи превалювання антропоцентричного вектору позначається на статусі екосистем, які визнаються об'єктами права. За такого підходу можливості науки кримінології щодо напрацювання ефективних засобів превенції кримінальних правопорушень проти довкілля перебувають під впливом нормативних обмежень, що зумовлює необхідність дослідження доцільності розширення суб'єктного складу екологічних правовідносин. Метою цієї статті є виявлення потенційного впливу реалізації концепції прав природи на механізм запобігання кримінальним правопорушенням проти довкілля. Наведено узагальнене визначення поняття та переліку фундаментальних прав природи. Здійснено аналіз таких ознак суб'єкта права, як інтерес, воля, індивідуальна відокремленість та визнання з точки зору їхньої екстраполяції на природу та її компоненти. На підставі проведеного аналізу обґрунтовано, що природа наділена власними інтересами та індивідуальною відокремленістю, а відсутність здатності до волевиявлення не перешкоджає її реалізації через дії законних представників. Наголошено, що відсутні елементи волі можуть бути компенсовані через визнання прав природи та її суб'єктності. Зазначено аргументи критиків наділення природи правами і суб'єктністю. Проаналізований передовий зарубіжний досвід таких країн, як Республіка Еквадор, Багатонаціональна Держава Болівія, Республіка Уганда, Королівство Іспанія, Нова Зеландія, Республіка Колумбія та Народна Республіка Бангладеш демонструє успішні приклади наділення екосистем правосуб'єктністю на законодавчому рівні та через судові прецеденти. Доведено, що фундаментальні інтереси екосистем можуть бути інтегровані в правову систему за допомогою правового інституту законного представництва, що у підсумку дозволить переглянути критерії суспільної небезпечності посягань на довкілля, механізм обчислення збитків довкіллю і їхнього відшкодування та сприятиме розробці ефективних заходів подолання латентної віктимності кримінальних правопорушень проти довкілля.

Ключові слова: *природа, суб'єкт права, екологічна злочинність, довкілля, латентна віктимність, законне представництво, опіка, запобігання кримінальним правопорушенням проти довкілля.*

Постановка проблеми. Ціннісна орієнтація сучасної цивілізації в контексті відносин «людина-природа» характеризується поєднанням монетарного світогляду, якому невластиві ідеї екологізму, та хижацького ставлення до довкілля. Результатом фіксації у колективній свідомості цих аксіологічних настанов стало домінування інноваційно-конструктивістського типу природокористування, що спричинив незворотні деградаційні процеси в екосистемі планетарного масштабу. В юридичній науці одним із напрямів наукового пошуку способів розв'язання довкіллєвої проблематики стало переосмислення категорії правосуб'єктності.

Водночас, міркування щодо місця природи серед суб'єктів у сфері охорони довкілля в Україні залишаються дискусійними, адже будучи антропоцентрично спрямованою, українська правова система не розглядає природу та її складові як суб'єкти правовідносин. Наприклад, чинне українське законодавство прямо об'єктивізує землю, надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, наділяючи їх статусом об'єкта права власності [1; 2]. З іншого боку, наука кри-

© Гетьман Є. С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

мінологія активно залучена до процесу творення нової екосвітоглядної парадигми, розробляючи і вдосконалюючи засоби запобігання такій фундаментальній загрозі екологічній безпеці, як екологічна злочинність. Кримінологічна наука, вивчаючи феномен кримінальності, неминуче зосереджується на людині, як джерелі деліктності, перебуваючи у руслі антропоцентричного підходу. Тому, враховуючи комплексність кримінології, вагомого значення для напрацювання ефективних превенційних засобів впливу на екологічну злочинність набувають дослідження суб'єктного складу екологічних правовідносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ідеї концепції «прав природи» за останні п'ять років знайшли відображення у працях вітчизняних вчених С. В. Муравйової (в межах дискусії про природу екологічної держави, її зміст і співвідношення з традиційними принципами конституційного ладу, а також вплив на політику національної безпеки) [3, с. 129], Л. О. Гонтаренко і Л. І. Юрченко (у контексті вирішення протиріч між правами людини та правами природи) [4, с. 416–419], К. С. Звєрєвої (крізь призму концепції «поколінь» прав людини в міжнародному праві) [5, с. 210] та Т. С. Федорової (щодо дослідження процесу становлення, концептуалізації та легітимації концепції прав природи на міжнародно-правовому та національному рівнях) [6, с. 246]. Окреслена тематика висвітлювалась у публікаціях таких зарубіжних науковців, як А. Путцер (A. Putzer) та ін. (стосовно таксономії ініціатив у сфері прав природи) [7, с. 89], Ж. Жільбер (J. Gilbert) (теоретичне осмислення потенційної синергії між концепцією прав природи та міжнародним правом) [8, с. 671], Р. М. У. Азам (R. M. U. Azam) та ін. (щодо оцінки правового, культурного та екологічного значення підходів до імплементації концепції прав природи в розрізі різних юрисдикцій) [9, с. 87], А. Едірісінге (A. Edirisinghe) та С. Суше-Пірсон (S. Suchet-Pearson) (у контексті ролі корінних спільнот як недержавних акторів у формуванні системи врядування, що спирається на новітні парадигми правосуб'єктності та прав природи) [10, с. 630], П. Віатер (P. Wiater) (щодо практичних перспектив впровадження концепції прав природи у порівнянні з доктринальним потенціалом концепції прав людини, гармонізованої з потребами екологічного благополуччя) [11, с. 1]. У той же час, незважаючи на глибину дослідження предмету наведених публікацій, варто відмітити недостатність робіт, присвячених кримінологічним аспектам концепту правосуб'єктності природи.

Постановка завдання. З огляду на викладене, метою цієї статті є виявлення потенційного впливу реалізації концепції прав природи на механізм запобігання кримінальним правопорушенням проти довкілля.

Виклад основного матеріалу. Українська словникова література демонструє домінацію антропологічного підходу до розуміння екологічної сторони концепту «природа»: у якості континууму існування людини та суспільства і об'єкта людського пізнання [12, с. 520]; як сукупності природних умов існування людського суспільства й об'єкту правової охорони [13, с. 45].

На нашу думку, сприйняття такої надзвичайно складної і крихкої системи у якості майна не відповідає масштабу та значенню процесів, що відбуваються у довкіллі без жодної участі людини. До сьогодні людству вдалося відносно успішно відтворити у штучних умовах лише деякі із природних ланцюжків, наприклад, переробку відходів за допомогою бактерій і вищих рослин (європейський проєкт «MELiSSA») [14, с. 3–4, 9–10]. Проте, спроби створення копій природних біомів під великим скляним куполом в американському проєкті «Біосфера-2» зазнали невдачі [15]. Незважаючи на деякий поступ у технологіях, людина на сьогодні не здатна до створення повноцінних самовідтворюваних імітацій екосистем.

Водночас важко не погодитись із зауважою І. М. Дзюби, що перед людством постає новий імператив історії – творення етики відповідальності перед природою, усвідомлення неподільності долі природи і людства, самоцінності всього живого, його права на своє життя [16, с. 54].

Результатом синтезу етичного пошуку та передових правових ідей стала концепція «прав природи», яка має давню історію у науковому дискурсі про захист довкілля [4, с. 417]. Узагальнено під цим поняттям можна розуміти конкретизовані норми справедливих збалансованих суб'єктних відносин між людиною, з однієї сторони, та природою і її компонентами – з іншої, шляхом надання їм самостійних правових статусів з метою захисту прав обох сторін [4, с. 417; 5, с. 213; 17, с. 31].

До фундаментальних прав природи відносять: 1) право на існування; 2) право на природну волю в природному середовищі існування (право на дикість); 3) право на відсутність відповідальності перед людиною; 4) право на захист законом; 5) право на необхідну для існування частку земних благ [18, с. 51].

Більшість з оглянутих нами дефініцій поняття «суб'єкт права» допускають наділення

правосуб'єктністю як фізичної особи, так і певних абстракцій [19, с. 47; 20; 21, с. 214; 22, с. 78; 23, с. 715; 24, с. 122; 25, с. 192]. Натомість визначення, наведені М. І. Козюброю [26, с. 149] і Ю. О. Пундор [27, с. 62], визнають суб'єктом права лише людину.

Як зауважують О. П. Донченко і Т. А. Грекул-Ковалик, суб'єкт права є багатоаспектним явищем, що не обмежується лише поняттям правосуб'єктності (праводієздатності), охоплюючи правову волю, правового діяча, правосвідомість, соціально-правову цінність тощо [28, с. 136].

Звертаючи увагу на абстрактність і апріорність суб'єкта права як активного засобу соціальної комунікації, А. В. Кострyба зазначає, що його функціональність в об'єктивній правовій реальності виражається через такі ознаки, як інтерес, воля та індивідуальна відокремленість [29, с. 110]. На думку Ю. М. Ільницької, суб'єкт права має володіти такими якостями, як: а) зовнішня відокремленість; б) персоніфікація; в) здатність виробляти, виражати та здійснювати персоніфіковану волю [30, с. 328]. Крім того, торкаючись питання становлення людини-особистості як суб'єкта права, В. М. Братасюк та М. Г. Братасюк доходять висновку, що реалізація правосуб'єктності неможлива без етико-розумового процесу «привласнення» права шляхом само- і взаємовизнання [31, с. 25].

На нашу думку, такі ознаки за Ю. М. Ільницькою, як зовнішня відокремленість і персоніфікація, охоплюються ознакою індивідуальної відокремленості, запропонованої А. В. Кострубою. Тому ми зупинимося на сутності таких ознак суб'єкта права, як інтерес, воля, індивідуальна відокремленість та визнання.

Інтерес. Згідно із соціологічною концепцією інтересу (М. Вебер (M. Weber), Г. Зіммель (G. Simmel)), останній може реалізовуватися лише в рамках суспільства, перебуваючи під впливом соціальних відносин [32, с. 3]. «Інтерес» охоплює все, що впливає як на індивідів, так і на спільноти: не лише матеріальні блага, але й етику, релігію, мораль, справедливість, чесність, «найвищі інтереси людства» тощо [33, с. 316].

Аналізуючи поняття «інтерес», Конституційний Суд України розкриває його у декількох аспектах: 1) етимологічному (увага до кого-, чого-небудь, зацікавлення кимось, чимось, цікавість, захоплення; вага, значення; те, що найбільше цікавить кого-небудь, що становить зміст чиїхось думок і турбот; прагнення, потреби; те, що йде на користь кому-, чому-небудь, відповідає чиїмось прагненням, потребам; вигода, користь, зиск); 2) загальносоціологічному (об'єктивно існуюча і суб'єктивно усвідомлена соціальна потреба, як мотив, стимул, збудник, спонукання до дії); психологічному (ставлення особистості до предмета, як до чогось для неї цінного, такого, що притягує); правовому (самостійний об'єкт правовідносин, реалізація якого задовольняється чи блокується нормативними засобами) [34].

Виникає закономірне питання – чи існують інтереси у природи?

З одного боку, законодавство України визнає існування інтересів у юридичних фікцій («суспільство», «юридична особа», «громадський порядок» тощо) та поза межами правоздатності фізичної особи (у випадку зачатої, але ще не народженої дитини або смерті чи оголошення людини померлою) [1; 2].

З іншого боку, відсутність у фізичної особи здатності усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними не призводить до втрати її інтересів, які уречевлюються і забезпечуються через опікуна [2]. Тобто законодавцем було передбачено низку суб'єктів, інтереси яких задовольняються за відсутності власних дій. У зв'язку із цим слушною є заувага Д. А. Гудими, що наявність в особи суб'єктивної діяльнісної компоненти є не обов'язковим, а факультативним елементом суб'єктивного юридичного права [35, с. 262].

Перед спробою формулювання змісту інтересу природи необхідно звернутися до постулатів законів екології, сформульованих на початку 70-х років XX ст. Б. Коммонером (B. Commoner): 1) «Все пов'язано зі всім»; 2) «Все повинно кудись діватися»; 3) «Природа знає краще»; 4) «Ніщо не дається дарма» [36, с. 23]. Водночас, варто врахувати, що людська життєдіяльність стала причиною трансформації біосфери Землі та кризового стану багатьох з її складників, порушивши процеси самоорганізації екосистем [37, с. 166].

Тому до інтересів природи, на нашу думку, можна віднести підтримання безперервного онтогенезу, збереження первозданного стану довкілля та невтручання людини у взаємозв'язки між його компонентами.

Воля. Поняття «воля» є багаторівневим, поліфункціональним поняттям, включеним у широкий світоглядний план свідомості та поведінки особистості [38, с. 92]. З точки зору сучасної психології виділяється три основні аспекти у розумінні суті феномену волі: 1) воля як бажання та визнання за собою права мати це бажання (свобода волі, свобода вибору); 2) воля як реалізація бажання (контроль над дією); 3) воля як ово-

лодіння своїми бажаннями, утримання від спокуси (самоконтроль) [39, с. 76]. Воля належить до основних елементів свідомості [40, с. 105].

Узагальнюючи позиції вчених щодо поняття волі як правової категорії, В. О. Савченко висновує, що воля в праві – це здатність керувати своїми діями та їх зовнішнім проявом, свідоме регулювання своєї поведінки, що не обмежується лише її законодавчо визначеною можливістю [41, с. 7]. Відходячи від суто психологічного розуміння волі, А. В. Коструба інтерпретує цей феномен як продукт зовнішньої детермінації, що іманентний суб'єкту, як діяльнісному агенту, проте який за певних обставин може проявлятися через третіх осіб, які діють в його інтересах [29, с. 110–111].

Для роздумів щодо наявності вольової компоненти у природи та її складових, варто звернути увагу на нейронаукові дослідження. У 2012 році міжнародна група науковців, які спеціалізуються у різних напрямах нейрології, проголосила Кембриджську Декларацію про свідомість, згідно з якою люди не є єдиними, хто володіє нейрологічними основами, що породжують свідомість, оскільки сукупні дані свідчать про те, що тварини мають нейроанатомічні, нейрохімічні та нейрофізіологічні субстрати свідомих станів, а також здатність проявляти цілеспрямовану поведінку [42, с. 80]. Через 12 років вчені пішли ще далі у своїх висновках, зазначивши, що емпіричні дані вказують принаймні на реалістичну ймовірність наявності свідомого досвіду у всіх хребетних (включно з рептиліями, амфібіями та рибами) і у багатьох безхребетних (включаючи, як мінімум, головоногих молюсків, десятиногих ракоподібних та комах). За існування реалістичної ймовірності наявності свідомого досвіду у тварини, наголошують науковці, безвідповідально ігнорувати це при прийнятті рішень щодо неї [43].

У цьому контексті більш радикальними є ідеї апологетів панпсихізму – концепції про те, що деякі мікрофізичні сутності наділені свідомістю [44, с. 4]. Щодо світу тварин, то дослідник панпсихізму Д. Чалмерс (D. Chalmers) звертає увагу на наявність достатньо вагомих підстав вважати, що існує багато істот зі свідомістю та початками інтелекту [45].

Характерно, що у світі людей втрата або відсутність вольового елемента свідомості через психічні розлади особистості не призводить до зникнення правосуб'єктності, оскільки, так само як і у випадку із забезпеченням інтересів недієздатних осіб, українське законодавство передбачає механізм вольової репрезентації їхньої правосуб'єктності через інститут опіки [2]. Тому у випадку суб'єктності природи вольовий аспект може реалізовуватися через дії її законних представників.

Індивідуальна відокремленість. Як вказує А. В. Коструба, ознака індивідуальної відокремленості є сукупністю характерних особливостей особи, її унікальності, що забезпечує відповідну суб'єктну індивідуалізацію [29, с. 111]. З першого погляду індивідуалізація природи видається неможливою. Проте вона існує у тривимірному фізичному просторі та піддається безпосередньому опису і дослідженню емпіричними методами. На сьогодні природа систематизована і класифікована на високому рівні, а тому вона чи її компоненти можуть бути поіменовані, індивідуалізовані та виокремлені з-поміж інших складових нашого універсуму. Приклади їхньої юридичної індивідуалізації розглянуті нами в частині публікації, присвяченій огляду зарубіжного досвіду.

Визнання. У розумінні М. Г. Братасюк, смислові риси права виражаються в специфічних ціннісно орієнтованих інтенціональних актах – «актах визнання», сутність яких полягає у встановленні аксіологічно-поведінкового нормативу для особи з метою сприйняття «іншого» як цінності, що заслуговує на правові гарантії [31, с. 24; 46, с. 18].

Для об'єктивності необхідно зазначити, що вченими висловлюється критика наділення природи правами і суб'єктністю. Так, О. В. Тарасов зауважує, що об'єкти природного світу й потойбічні явища не можуть мати правової особи через відсутність у них правової особистості [47, с. 104–105].

Також, розглядаючи екологічну правосвідомість, засновану на концепті «реїфікованого "я"», Б. Мелкевік (B. Melkevik) критикує підхід до сприйняття природи у якості суб'єкта права через ірраціональність і абсурдність спроб осмислення правових проблем за допомогою уречевленого радикалізованого у власному ідеалізмі его, що ігнорує соціальну природу права [48, с. 108–110].

В епоху сучасного деструктивного типу природокористування природа та окремі екосистеми виступають «безмовними» об'єктами у системі суспільних відносин з охорони довкілля. Проте, відсутні елементи волі можуть бути компенсовані через визнання людиною і державою прав природи, її суб'єктності. Незважаючи на переважання у світі антропоцентричної екологічної свідомості, окремі держави просуваються у напрямі законодавчого закріплення концепції прав природи.

Наприклад, Республіка Еквадор стала першою країною, що визнала природу суб'єктом права на

конституційному рівні. У статтях 71–74 Конституції Республіки Еквадор 2008 року закріплено, що природа («Мати-Земля») має невід'ємне право на існування, збереження, підтримку та відновлення своїх життєвих циклів, структури, функцій і еволюційних процесів [49].

На рівні закону суб'єктність природи втілена у Багатонаціональній Державі Болівія та Республіці Уганда. Так, болівійський Закон про права Матері-Землі 2010 року наділяє Матір-Землю статусом колективного суб'єкта публічного інтересу, визначаючи такі права, як: на життя; різноманітність життя; на воду; на чисте повітря; рівновагу; на відновлення та на свободу від забруднення [50]. Угандійський Закон про національне довкілля 2019 року прямо визнає права природи та закріплює її право на існування, природний розвиток та відновлення, а також дозволяє громадянам та організаціям подавати позови від її імені [51].

Деякі країни пішли шляхом визнання правосуб'єктності окремих екосистем. Так, у Новій Зеландії Законом про національний парк Те Уревера 2014 року колишній національний парк було позбавлено статусу власності Корони та визнано окремою юридичною особою з правами, обов'язками й відповідальністю, що перебуває під спільним управлінням племені Тухое та уряду [52]. Закон про врегулювання претензій щодо річки Вангануї 2017 року визнав річку та її екосистему єдиною, неподільною та живою сутністю, що є суб'єктом права, інтереси якого представляє опікунський комітет [53].

Окремо варто зупинитися на іспанському досвіді, який є унікальним для Європи й країн ЄС. У Королівстві Іспанія Законом Про визнання правосуб'єктності лагуни Мар-Менор та її басейну 2022 року солоній лагуні, що постраждала від антропогенного забруднення, надано статус юридичної особи із правом на існування, природну еволюцію та екологічне відновлення [54].

Представництво та управління екосистемою лагуни реалізується через «Опікунство над Мар-Менор», яке складається з трьох ключових органів: Комітету представників (складається з членів від уряду, автономного співтовариства і громадськості); Моніторингової комісії (включає представників місцевих муніципалітетів, бізнес-середовища, профспілок, рибалок, фермерів, об'єднань співвласників будинків, екологів, спільнот боротьби за ґендерну рівність та молоді); Науковий комітет (незалежні вчені та експерти) [54]. Крім того, будь-яка фізична або юридична особа має право захищати екосистему Мар-Менор шляхом позову, поданого до відповідного суду або державної адміністрації. Такий судовий позов подається від імені екосистеми Мар-Менор як зацікавленої сторони. У випадку задоволення позовних вимог позивач має право на відшкодування понесених судових витрат [54].

У деяких країнах особливий статус окремих екосистем закріплюється через акти вищих органів судової влади. У 2016 році Конституційний Суд Республіки Колумбія визнав річку Атрато суб'єктом права на захист, збереження і відновлення [55], а у 2018 році Верховний Суд встановив суб'єктність амазонських лісових масивів [56]. У 2019 році Верховний Суд Бангладеш у рішенні по справі щодо річки Тураг надав усім річкам країни статус живих істот та суб'єктів права, призначивши Національну комісію з охорони річок їхнім законним опікуном [57].

З точки зору кримінології наявність у природи та її компонентів статусу об'єктів права зумовлює існування феномену латентної віктимності, оскільки кримінальні правопорушення проти довкілля часто вважаються такими, що «не мають жертв» або є «прихованими» [58, с. 338]. На формування такого уявлення вплинув специфічний конституційний статус природних ресурсів України як «загальносуспільного матеріального блага». Якщо делікт посягає на певне захищене законом майно, але жертва у класичному кримінологічному розумінні відсутня, то виявлення кривдника залежатиме виключно від сумлінності посадових осіб наглядових інституцій. «Знеособлений» статус природи вплинув і на механізм обчислення завданої екологічної шкоди, в основу якого покладено категорію економічного збитку. У підсумку це сприяє утвердженню принципу безкарності.

Висновки. Викладене дає підстави стверджувати, що відсутність у природи здатності до волевиявлення не може бути єдиною підставою для відмови їй у правосуб'єктності, адже фундаментальні інтереси екосистем (зокрема, право на безперервний онтогенез та відновлення) можуть бути інтегровані в правову систему та захищені від злочинних посягань за допомогою правового інституту законного представництва. На нашу думку, практична реалізація концепції прав природи змінює підходи до оцінки наслідків екологічних правопорушень. Екологічна шкода у такому випадку розглядається як пряме посягання на невід'ємні права екосистем, уподібнено до кримінальних правопорушень проти особи. Ми вважаємо, що це створює підґрунтя для перегляду критеріїв суспільної небезпечності діянь проти

довкілля, механізму обчислення завданої екологічної шкоди та її стягнення. Наділення природи правосуб'єктністю також дозволить ефективніше застосовувати кримінологічний інструментарій для розробки заходів подолання латентної віктимності кримінальних правопорушень проти довкілля. Зазначена в публікації проблематика в цілому не позбавлена дискусійності, потребуючи подальшого обговорення у науковій спільноті та міждисциплінарних досліджень. Зокрема, перспективним напрямом вбачається наукове обґрунтування шляхів впровадження правового інституту законних представників природи та її компонентів у правову систему України.

Список літератури:

1. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 31.08.2026).

2. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV : станом на 5 серп. 2026 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 31.08.2026).

3. Муравйова С. В. Екологічні та кліматичні кризи як фактор розвитку сучасного конституціоналізму та екологічної безпеки. *Проблеми законності*. 2022. № 159. С. 129–159. https://doi.org/10.21564/2414-990x.159.268292

4. Гонтаренко Л. О., Юрченко Л. І. Захист довкілля в аспекті прав природи у глобальному світі. *Адаптація до глобальних змін та викликів: нові форми економіки, ресурсоефективні технології, захист довкілля* : матеріали Міжнар. конф., м. Івано-Франківськ, 18 трав. 2023 р. Івано-Франківськ, 2023. С. 416–419. URL: http://repositsc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/18001 (дата звернення: 31.08.2026).

5. Звєрєва К. С. П'яте покоління прав людини. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2026. Т. 3, № 1. С. 210–215. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.32

6. Федорова Т. С. Концепція прав природи у національному та міжнародному контекстах. *Форум права*. 2026. Т. 86, № 2. С. 246–256. https://doi.org/10.32631/fp.2026.2.26

7. Putting the rights of nature on the map. A quantitative analysis of rights of nature initiatives across the world / A. Putzer et al. *Journal of Maps*. 2022. P. 89–96. https://doi.org/10.1080/17445647.2022.2079432

8. Gilbert J. Creating Synergies between International Law and Rights of Nature. *Transnational Environmental Law*. 2023. Vol. 12, Iss. 3. P. 671–692. http://doi.org/10.1017/S2047102523000195

9. Azam R. M. U., Zerin S. A., Alabi F. F. K. The Rights of Nature Movement: Legal, Cultural, and Policy Challenges in Implementing Eco-Centric Laws. *Journal of Environmental Law & Policy*. 2025. Vol. 05, no. 01. P. 87–116. https://doi.org/10.33002/jelp050104

10. Edirisinghe A., Suchet-Pearson S. Legal Personhood and Rights of Nature: Bridging Relational Vedda Worldviews and Sri Lankan Law. *Transnational Environmental Law*. 2025. Vol. 14, no. 3. P. 630–658. https://doi.org/10.1017/s2047102525100101

11. Wiater P. Bridging Human Rights and Nature Protection: Exploring the Potential of the Anthropocentric Approach. *Human Rights Quarterly.* 2025. Vol. 47. Iss. 3. P. 1–32. http://doi.org/10.2139/ssrn.4968189

12. Кисельов М. М. Природа. *Філософський енциклопедичний словник* / ред.: Є. К. Бистрицький та ін. ; Голова редкол. В. І. Шинкарук ; Наук. ред.: Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук. Київ, 2002. С. 520.

13. Тлумачний словник екологічних термінів та понять, пов'язаних з охороною навколишнього середовища для студ. спец. 7.070801 «Екологія та охорона навколишнього середовища» / уклад.: Л. В. Левандовський та ін. Київ : НУХТ, 2006. 60 с.

14. MELiSSA: The european project of closed life support system / C. Lasseur et al. *Gravitational and space biology*. 2010. Vol. 23, no. 2. P. 3–12.

15. Rogers K. Biosphere 2. *Britannica*. URL: https://www.britannica.com/topic/Biosphere-2 (date of access: 31.08.2026).

16. Дзюба І. М. Природа як співучасник творення етики людства. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2006–2007. № 15. С. 43–54.

17. Борейко В. Є., Подобайло А. В. Екологічна етика : навч. посіб. Київ : Укр. фітосоціол. центр, 2004. 116 с.

18. Клеєвська В. Л., Кручина В. В., Дармофал Е. А. Викладання «екологічної етики» як шлях підвищення рівня екологічної культури здобувачів вищої освіти. *Екологічно орієнтована вища освіта. методологія та практика – 2024* : зб. матеріалів Всеукр. конф. з проблем вищ. освіти, м. Харків, 25 жовт. 2024 р. Харків, 2024. С. 50–52. URL: https://dspace.khadi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/eb2dfcc2-fa95-4d01-8b97-676038409b26/content (дата звернення: 31.08.2026).

19. Kelsen H. Introduction to the Problems of Legal Theory: A Translation of the First Edition of the Reine Rechtslehre or Pure Theory of Law / transl. by B. L. Paulson, S. L. Paulson. New York : Oxford University Press, 1992. 171 p.

20. Трихліб К. О. Суб'єкт права. *ВУЕ*. URL: https://vue.gov.ua/Суб'єкт_права (дата звернення: 31.08.2026)

21. Лисенков С. Л. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. Київ : Юрисконсульт, 2006. 355 с.

22. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. Київ : Атіка, 2001. 176 с.

23. Мельник П. В. Структура та класифікація службових правовідносин. *Право і суспільство*. 2025. № 2. С. 713–718. https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.96

24. Kurki V. A. J. A Theory of Legal Personhood. Oxford: Oxford University Press, 2019. 224 p.

25. Волох Д. О. Поняття та ознаки суб'єктів публічного права. *Наукові записки. Серія: Право*. 2025. Т. 1, № 18. С. 190–195. https://doi.org/10.36550/2522-9230-2025-18-190-195

26. Загальна теорія права : підручник / М. І. Козюбра та ін. ; Заг. ред. М. І. Козюбра. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.

27. Пундор Ю. О. Категорія «суб'єкт права» у теорії права та особливості її застосування у галузевому праві : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2015. 197 с.

28. Донченко О. П., Грекул-Ковалик Т. А. Правосуб'єктність як формальна властивість суб'єкта права. *Юридичний вісник*. 2022. № 2. С. 131–138. URL: https://doi.org/10.32837/yuv.v0i2.2331 (дата звернення: 31.08.2026).

29. Коструба А. В. Теоретичні роздуми щодо поняття суб'єкта права. Проблеми цивільного права та процесу : матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 19–20 травня 2017 р.). Харків : ХНУВС, 2017. С. 109–111. URL: https://hal.science/hal-02746940v1 (дата звернення: 31.08.2026).

30. Ільницька Ю. М. Щодо визначення сутнісних ознак суб'єкта владних повноважень. *Форум права*. 2011. № 2. С. 327–330. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2011_2_50.pdf (дата звернення: 31.08.2026).

31. Братасюк В. М., Братасюк М. Г. Принцип визнання як необхідна засада становлення людини-особистості як суб'єкта права. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2021. Т. 21, № 1. С. 22–28. https://doi.org/10.33270/02212101.22

32. Swedberg R. Bourdieu's advocacy of the concept of interest and its role in economic sociology. *Economic Sociology: European Electronic Newsletter*. 2003. Vol. 4, no. 2. P. 2–6. URL: https://hdl.handle.net/10419/155819 (date of access: 31.08.2026).

33. Isay H. The Method of the Jurisprudence of Interests: A Critical Study. *The Jurisprudence of Interests* / ed. by Magdalena Schoch. Cambridge : Harvard University Press, 1948. P. 313–322.

34. Рішення Конституційного Суду України від 01.12.2004 № 18-рп/2004 у справі № 1-10/2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04#top (дата звернення: 31.08.2026).

35. Гудима Д. А. Померла людина як суб'єкт права (нетривіальні думки). *Право України*. 2010. № 12. С. 260–265.

36. Конспект лекцій з дисципліни «Екологія» для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня усіх спеціальностей та форм навчання / уклад. К. М. Божко. Кам'янське : ДДТУ, 2025. 116 с.

37. Манушкіна Т. М. Екологічна культура : курс лекцій. Миколаїв : МНАУ, 2014. 273 с.

38. Кирпенко Т. М. Сучасний стан та перспективи вивчення вольової регуляції особистості у психологічних дослідженнях. *Актуальні проблеми психології: Екологічна психологія*. 2017. Т. VII. Вип. 44. С. 92–101. URL: http://appsychology.org.ua/data/jrn/v7/i44/10.pdf (дата звернення: 31.08.2026).

39. Шамлян К. М. Проблема волі у сучасній психології. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (серія психологічна)*. 2024. № 1. С. 76–83. https://doi.org/10.32782/2311-8458/2024-1-11

40. Радіонова Л. О. Філософія : навч. посіб. Харків : ХНАМГ, 2006. 142 с.

41. Савченко В. О. Правова природа свободи волі: основоположні ідеї та дефініція. *ScienceRise: juridical science*. 2023. № 3(25). С. 4–10. https://doi.org/10.15587/2523-4153.2023.286533

42. Кембриджська декларація про свідомість. *Філософська думка*. 2016. № 2. С. 78–80.

43. The New York Declaration on Animal Consciousness. *New York University*. URL: https://sites.google.com/nyu.edu/nydeclaration/declaration (date of access: 31.08.2026).

44. Chalmers D. J. Panpsychism and Panprotopsychism. *The Amherst Lecture in Philosophy*. 2013. Vol. 8. P. 1–35. URL: https://www.amherstlecture.org/chalmers2013/chalmers2013_ALP.pdf (date of access: 31.08.2026).

45. Wiblin R., Koehler A., Harris K. David Chalmers on the nature and ethics of consciousness. *80,000 Hours*. URL: https://80000hours.org/podcast/episodes/david-chalmers-nature-ethics-consciousness/ (date of access: 31.08.2026).

46. Братасюк М. Г. Суб'єктивний вимір реалізації прав людини. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 6. С. 16–20.

47. Тарасов О. В. Проблема суб'єкта в міжнародному публічному праві : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.11. Харків, 2014. 509 с.

48. Мелкевік Б. Право між екологією та ойкуменою: за публічну нормативність. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. 2022. Т. 1, № 52. С. 105–122. https://doi.org/10.21564/2663-5704.52.250445

49. Constitution of the Republic of Ecuador : [adopted on 28 Sept. 2008]. URL: https://pdba.georgetown.edu/Constitutions/Ecuador/english08.html (date of access: 31.08.2026).

50. Ley de Derechos de la Madre Tierra : [Ley Nº 071, adopted on 21 Dec. 2010] / Presidente Constitucional del Estado Plurinacional de Bolivia Evo Morales Ayma. URL: https://www.planificacion.gob.bo/uploads/marco-legal/Ley%20N°%20071%20DERECHOS%20DE%20LA%20MADRE%20TIERRA.pdf (date of access: 31.08.2026).

51. Uganda. The National Environment Act, 2019 : [Act 5, adopted on 23 Feb. 2019, published on 7 March 2019]. *Acts Supplement to The Uganda Gazette*. 2019. No. 10, Vol. CXII. Printed by UPPC, Entebbe, by Order of the Government. URL: https://nema.go.ug/sites/default/files/The%20National%20Environment%20Act%2C%202019.pdf (date of access: 31.08.2026).

52. New Zealand. Te Urewera Act 2014 : [Public Act 2014 No 51, adopted on 27 July 2014]. URL: https://www.legislation.govt.nz/act/public/2014/0051/latest/DLM6183601.html (date of access: 31.08.2026).

53. New Zealand. Te Awa Tupua (Whanganui River Claims Settlement) Act 2017 : [Public Act 2017 No 7, adopted on 20 March 2017]. URL: https://www.legislation.govt.nz/act/public/2017/7/en/latest/#DLM6830851 (date of access: 31.08.2026).

54. Spain. Ley 19/2022, de 30 de septiembre, para el reconocimiento de personalidad jurídica a la laguna del Mar Menor y su cuenca : [adopted on 30 Sept. 2022]. *Boletín Oficial del Estado*. 2022. núm. 237. Ref: BOE-A-2022-16019. URL: https://www.boe.es/eli/es/l/2022/09/30/19/con (date of access: 31.08.2026)

55. Colombia. Corte Constitucional. Sentencia T-622/16 : [adopted on 10 Nov. 2016]. Principio de precaucion ambiental y su aplicacion para proteger el derecho a la salud de las personas-Caso de comunidades étnicas que habitan la cuenca del río Atrato y manifiestan afectaciones a la salud como consecuencia de las actividades mineras ilegales / Magistrado Ponente Jorge Iván Palacio. URL: https://www.corteconstitucional.gov.co/relatoria/2016/t-622-16.htm (date of access: 31.08.2026).

56. Colombia. Corte Suprema de Justicia. Judgment of 5 April 2018 : [STC4360-2018, No. 11001-22-03-000-2018-00319-01, adopted on 5 April 2018]. DeJusticia (Rodríguez Peña and others) v. Colombia / Luis Armando Tolosa Villabona. URL: https://climaterightsdatabase.com/2018/04/05/dejusticia-rodriguez-pena-and-others-v-colombia/ (date of access: 31.08.2026).

57. Bangladesh. High Court Division of the Supreme Court. Writ Petition No. 13989 of 2016 : [Human Rights and Peace for Bangladesh (HRPB) v. Bangladesh and others, adopted on 30 Jan. & 3 Feb. 2019]. Turag River Case. *7 CLR (HCD)* (2019). URL: http://www.hrpb.org.bd/public/images/judgement/writ-petition-no.-13989-of-2016-only-17-directions--river-turag-case.pdf (date of access: 31.08.2026).

58. Сироїд Т. Л. Поняття, ознаки та види екологічних злочинів у міжнародному праві. *Науковий вісник ужгородського національного університету*. 2024. Т. 4, № 84. С. 334–344. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.4.47

Hetman Ye. S. NATURE AS A SUBJECT OF LAW: A CRIMINOLOGICAL ASPECT

This article explores the prospective concept of nature as a subject of law through the prism of the determinants of environmental crime. The consequences of ecological crises in Ukraine and the futility of a consumerist approach to natural resource management necessitate a revision of the established principles governing environmental legal regulation. The prevailing anthropocentric vector, characteristic of the Ukrainian legal system, impacts the status of ecosystems, which are currently recognized merely as objects of law. Consequently, the capacity of criminology to develop effective measures for the prevention of environmental criminal offenses is constrained by normative limitations, thereby necessitating an inquiry into the feasibility of expanding the range of subjects in environmental legal relations. This article is aimed to the identification of the potential impact of the implementation of the rights of nature concept on the mechanisms for preventing environmental criminal offenses. The study provides a generalized definition and a comprehensive outline of the fundamental rights of nature. It analyzes the essential attributes of a legal subject as interest, will, individual distinctiveness and recognition from the point of view of their extrapolation onto nature and its components. Based on this analysis we can come to the conclusion that nature possesses its own intrinsic interests and individual distinctiveness, and the absence of ability of will does not impede its legal realization, because of the actions of legal representatives. The paper emphasizes that the missing of the elements of will can be compensated by formal recognition of the rights of nature and its legal subjectivity. The counterarguments presented by critics are regarding the nature with the rights and legal personhood. The analysis of advanced international experience, especially achieved in the Republic of Ecuador, the Plurinational State of Bolivia,

Republic of Uganda, the Kingdom of Spain, New Zealand, the Republic of Colombia and the People's Republic of Bangladesh demonstrates successful paradigms of granting ecosystems legal personhood, both legislatively and through judicial precedent. The study proves that the fundamental interests of ecosystems can be integrated into the legal framework via the legal institution of representation. Ultimately, this integration will facilitate a reassessment of the criteria for the public danger of environmental encroachments and the mechanisms for calculating and compensating environmental damage, while concurrently promoting the development of effective measures to overcome the latent victimization associated with environmental criminal offenses.

Keywords: *nature, subject of law, environmental crime, environment, latent victimization, legal representation, guardianship, prevention of environmental criminal offenses.*

Дата першого надходження статті до видання: 31.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 343.352
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/40

Гончарова-Парфьонова О. О.
https://orcid.org/0009-0009-4178-1572
Національний університет «Одеська юридична академія»

ПРОВОКАЦІЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ: ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

У статті здійснено комплексне дослідження правової природи провокації кримінального правопорушення та особливостей її встановлення крізь призму практики Європейського суду з прав людини. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю забезпечення балансу між ефективністю діяльності правоохоронних органів щодо виявлення та документування латентної злочинності й гарантуванням права особи на справедливий суд, передбаченого ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Установлено, що ЄСПЛ сформував послідовний підхід, відповідно до якого держава має право застосовувати спеціальні та негласні методи розслідування, однак не може створювати злочин шляхом активного підбурювання особи до його вчинення.

Проаналізовано основні правові позиції ЄСПЛ, сформульовані в окремих справах. Визначено, що ключовим для встановлення провокації є розмежування пасивного спостереження за вже існуючою злочинною діяльністю та активного впливу правоохоронних органів або залучених ними осіб, спрямованого на формування злочинного наміру чи схиляння до вчинення кримінального правопорушення. Особливе значення має встановлення того, чи існували до початку спеціальної операції об'єктивні дані про схильність особи до відповідної злочинної діяльності та чи був би злочин вчинений без втручання правоохоронців.

Окрему увагу приділено матеріальному та процесуальному критеріям провокації. Матеріальний критерій передбачає оцінку фактичного характеру впливу правоохоронців на поведінку особи, тоді як процесуальний – перевірку національним судом заяви про провокацію, повноту дослідження відповідних доказів та забезпечення ефективної процедури встановлення обставин проведення негласної операції. Обґрунтовано, що формальна констатація законності проведення оперативного заходу не може замінювати оцінку фактичної поведінки його учасників.

Ключові слова: *провокація кримінального правопорушення, підбурювання, Європейський суд з прав людини, право на справедливий суд, ст. 6 Конвенції, негласні слідчі (розшукові) дії, контроль за вчиненням кримінального правопорушення, докази.*

Постановка проблеми. Проблематика провокації кримінального правопорушення посідає особливе місце у практиці Європейського суду з прав людини, оскільки безпосередньо пов'язана з визначенням меж допустимого втручання держави у сферу кримінально протиправної поведінки особи та гарантуванням права на справедливий суд, передбаченого ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. Актуальність цієї проблематики для України зумовлена широким використанням негласних слідчих (розшукових) дій, контролю за вчиненням кримінального правопорушення, конфіденційного співробітництва та інших спеціальних методів документування корупційних, наркотичних та інших кримінальних правопорушень. ЄСПЛ не заперечує можливості використання правоохоронними органами прихованих методів розслідування. Навпаки, Суд визнає, що в сучасних умовах боротьби з організованою злочинністю та корупцією застосування агентурних методів, контрольованих операцій та інших спеціальних заходів може бути необхідним. Проте їх використання повинно мати чіткі межі, а держава не може створювати злочин, який без її втручання не був би вчинений.

Аналіз стану наукового дослідження. Дослідженням правової природи провокації кримінального правопорушення займалося чимало вчених, до складу яких можна віднести роботи О. Альошиної,

© Гончарова-Парфьонова О. О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

П. Андрушка, С. Бабича, Ю. Бауліна, О. Грудзура, О. Дудорова, К. Задоя, В. Киричка, В. Комара, О. Лемешка, М. Мельника, В. Навроцького, О. Ус, М. Хавронюка та ін. Разом з тим, практика ЄСПЛ в розрізі окресленого явища та її значення для національної практики вимагає додаткової уваги, що пояснює актуальність даної статті.

Постановка завдання. Метою даної статті є вивчення практики Європейського Суду з прав людини щодо провокації кримінального правопорушення.

Виклад основного матеріалу. Застосування державою спеціальних методів розслідування кримінальних правопорушень є об'єктивно необхідним для протидії корупції, організованій злочинності, незаконному обігу наркотичних засобів, торгівлі зброєю та іншим формам прихованої злочинної діяльності. Водночас використання правоохоронними органами агентурних методів, контрольованих операцій та негласних заходів створює ризик переходу від пасивного спостереження за вже існуючою злочинною діяльністю до активного формування злочинного наміру.

Саме проблема визначення меж такого втручання стала предметом послідовної практики Європейського суду з прав людини. На сьогодні підхід ЄСПЛ до провокації злочину є одним із найбільш сформованих стандартів у сфері застосування негласних методів розслідування. ЄСПЛ виходить із того, що держава не може створювати злочин, який без її втручання не був би вчинений, а потім використовувати результати такого втручання для кримінального переслідування особи.

Для України ця проблема має особливе значення з огляду на положення ст. 271 КПК України, яка регламентує контроль за вчиненням кримінального правопорушення, а також ст. 370 КК України, що встановлює відповідальність за провокацію підкупу. Водночас практична реалізація відповідних норм потребує їх тлумачення у взаємозв'язку з положеннями Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практикою ЄСПЛ.

Вітчизняна правова доктрина останніми роками приділяє цій проблематиці значну увагу. Зокрема, І.В. Берднік та С.Р. Тагієв здійснили спеціальний аналіз практики ЄСПЛ і Верховного Суду щодо визначення ознак провокації, наголошуючи на значенні судових правових позицій для кримінального провадження [1, с. 649–654]. С.О. Шульгін досліджує правові наслідки заяви сторони захисту про провокацію та відповідні обов'язки сторін кримінального провадження і суду [2, с. 840]. О.О. Дудоров аналізує перспективи законодавчого унормування провокаційної поведінки та її правових наслідків [3]. Сучасні дослідження також акцентують увагу на проблемі тягаря та стандарту доказування провокації [4].

Початком сучасного європейського підходу до проблеми провокації кримінального правопорушення справедливо вважається рішення ЄСПЛ у справі «Teixeira de Castro v. Portugal» [5], де сформулював принципову позицію щодо неприпустимості використання доказів, отриманих у результаті активного підбурювання особи до кримінального правопорушення з боку правоохоронних органів. Обставини справи полягали у тому, що два поліцейські діяли під прикриттям та встановили контакт із заявником через його знайомого. Заявник не перебував під попереднім контролем поліції, не мав судимостей, а правоохоронні органи не мали достатніх об'єктивних даних про те, що він займався незаконним обігом наркотиків. Саме поліцейські звернулися до нього з пропозицією придбати наркотичні засоби. ЄСПЛ дійшов висновку, що поліцейські не обмежилися пасивним розслідуванням вже існуючої злочинної діяльності, а фактично спонукали заявника до її здійснення. Унаслідок цього було порушено право на справедливий суд за п. 1 ст. 6 Конвенції.

Принципове значення рішення полягає в тому, що ЄСПЛ пов'язав питання провокації не лише з допустимістю конкретного доказу, а із загальною справедливістю кримінального провадження. Таким чином, провокація розглядається як обставина, здатна поставити під сумнів легітимність самого кримінального переслідування.

Подальший розвиток цей підхід отримав у рішенні Великої палати ЄСПЛ у справі «Ramanauskas v. Lithuania» [6], де було надано більш детальну концепцію матеріального та процесуального тестів провокації. Загальні принципи, сформовані у цій справі, надалі неодноразово застосовувалися Судом.

Матеріальний критерій передбачає встановлення того, чи здійснювали правоохоронні органи активний вплив на особу, унаслідок якого вона була схилена до вчинення кримінального правопорушення, яке без такого втручання не було б вчинене. При цьому ЄСПЛ принципово розмежовує «пасивне розслідування» і «активне підбурювання».

Пасивне розслідування допускає використання спеціальних методів розслідування, якщо правоохоронні органи фактично спостерігають за злочинною діяльністю, яка вже існує, та фіксують її.

Сам факт використання агента під прикриттям або конфіденційного співробітника не є провокацією.

Натомість провокація має місце тоді, коли правоохоронці або особи, які діють за їхніми вказівками, виходять за межі пасивного спостереження та здійснюють вплив, спрямований на формування у особи злочинного рішення.

У практиці ЄСПЛ як характерні ознаки активного підбурювання розглядаються, зокрема: ініціювання контакту з особою правоохоронцями, неодноразове звернення із пропозиціями після первинної відмови, наполегливе переконування, психологічний або інший тиск, створення штучних умов, що стимулюють особу до кримінального правопорушення, пропозиція вчинити злочин за відсутності попередніх об'єктивних даних про її злочинну діяльність. Отже, центральним питанням є не сама участь правоохоронців у контрольованій операції, а характер їхнього впливу на поведінку особи.

Однією з найбільш важливих позицій ЄСПЛ є вимога встановити, чи існували до початку спеціальної операції об'єктивні дані про схильність особи до вчинення відповідного кримінального правопорушення.

Європейський суд виходить із того, що держава повинна мати достатні підстави для проведення операції під прикриттям. Саме тому до початку втручання мають існувати певні фактичні дані, які дають підстави припускати, що особа вже залучена або готова залучитися до злочинної діяльності.

У справі «Ramanauskas v. Lithuania» ЄСПЛ звернув увагу на необхідність відмежування ситуацій, коли правоохоронці документують злочин, який уже формується у поведінці особи, від ситуацій, коли саме вони створюють злочинну поведінку. Цей критерій є особливо важливим для української практики, оскільки проведення контролю за вчиненням кримінального правопорушення не повинно перетворюватися на спосіб створення підстав для кримінального переслідування [6].

Як слушно зазначають І.В. Берднік та С.Р. Тагієв, визначення наявності провокації потребує оцінки не окремої процесуальної дії, а комплексу об'єктивних обставин, включаючи поведінку правоохоронців та попередню поведінку особи [1, с. 649–654].

Відповідно, сам факт того, що особа погодилася на пропозицію агента, не є достатнім для висновку про відсутність провокації. Суд має з'ясувати, чому ця пропозиція була зроблена, хто був її ініціатором, чи існували до цього відомості про злочинну діяльність особи та чи мала вона самостійну схильність до вчинення відповідного правопорушення.

Особливе значення у практиці ЄСПЛ має процесуальний аспект. Якщо обвинувачений заявляє, що злочин був спровокований правоохоронними органами, національний суд не може формально відхилити таку заяву. Він повинен здійснити реальну перевірку обставин проведення спеціальної операції.

У справі «Matanović v. Croatia» [7] ЄСПЛ продовжив розвиток процесуальних стандартів перевірки провокації. Суд наголосив, що справедливість провадження залежить не лише від факту проведення спеціальної операції, а й від можливості національного суду ефективно перевірити її законність та обставини.

Ця позиція має особливе значення для України, де матеріали негласних слідчих (розшукових) дій нерідко мають обмежений доступ для сторони захисту. У таких умовах суд повинен забезпечити реальну можливість перевірки того, чи не було перевищено меж допустимого втручання держави.

У справі «Tchokhonelidze v. Georgia» [8] Суд також звертав увагу на відсутність достатніх процесуальних гарантій і на характер участі правоохоронців у формуванні злочинної поведінки. Українська судова практика використовує відповідні положення цієї справи при оцінці провокації.

Подальший розвиток концепції провокації простежується у справі «Akbay and Others v. Germany» [9], яка є важливою тому, що дозволила ЄСПЛ розглянути проблему так званої непрямої провокації, коли вплив на особу здійснюється не безпосередньо працівником поліції, а особою, яка діє за вказівками або під контролем правоохоронних органів. ЄСПЛ підтвердив, що оцінка провокації не може обмежуватися формальним встановленням того, хто саме висловив злочинну пропозицію. Важливим є фактичний контроль правоохоронців над операцією та характер поведінки залучених ними осіб.

Отже, держава не може уникнути відповідальності за провокаційний характер операції лише шляхом використання посередника, конфіденційного співробітника або агента, формально не наділеного статусом працівника поліції.

ЄСПЛ не виходить із того, що використання агентів, контрольованих закупок або інших спеціальних методів розслідування саме по собі суперечить Конвенції. Навпаки, Суд визнає необхідність застосування таких методів у боротьбі зі злочинністю. Проблема виникає лише тоді, коли правоохоронні органи перестають бути пасив-

ними спостерігачами та починають створювати злочинну поведінку.

Тому важливо розмежовувати допустиму оперативну діяльність, коли держава документує злочинну діяльність, що вже існує та провокацію, коли держава формує або істотно змінює поведінку особи таким чином, що без її втручання злочин не був би вчинений.

Цей підхід узгоджується з положеннями ст. 271 КПК України, відповідно до яких контроль за вчиненням кримінального правопорушення допускається як форма контролю за підготовкою та вчиненням кримінального правопорушення, але під час його проведення забороняється провокувати особу на вчинення кримінального правопорушення.

Таким чином, національне законодавство України концептуально відповідає європейському стандарту, однак ефективність такого регулювання залежить від практики його застосування.

Одним із найбільш дискусійних питань є правовий наслідок встановлення провокації. Підхід ЄСПЛ полягає в тому, що провокація порушує саму справедливість кримінального провадження за ст. 6 Конвенції. Тому держава не може використовувати результати провокації як звичайні докази вини особи. При цьому європейський стандарт не зводиться лише до механічного визнання конкретного доказу недопустимим. Необхідно оцінити вплив провокації на всю доказову конструкцію та загальну справедливість провадження.

Саме тому у випадку встановлення провокації суд повинен оцінити, чи залишаються поза межами провокаційної діяльності інші самостійні та достатні докази вини. Якщо ж обвинувальний вирок фактично побудований на результатах спровокованого кримінального правопорушення, подальше використання таких результатів ставить під сумнів справедливість усього провадження.

Національна нормативна модель складається з декількох взаємопов'язаних положень. Передусім ст. 271 КПК України встановлює правові засади контролю за вчиненням кримінального правопорушення. Водночас ч. 3 цієї статті прямо забороняє під час контролю за вчиненням кримінального правопорушення провокувати особу на його вчинення.

У свою чергу, кримінально-правовий аспект представлений, зокрема, ст. 370 КК України, яка встановлює відповідальність за провокацію підкупу. Водночас поняття провокації у кримінальному процесі є ширшим, ніж склад кримінального правопорушення, передбачений ст. 370 КК України. Провокація може бути процесуальною категорією, яка визначає допустимість діяльності державних органів та справедливість кримінального провадження.

На це звертається увага і в сучасних українських наукових дослідженнях. М.М. Погорецький, аналізуючи проблематику провокації у контексті НСРД, підкреслює необхідність дотримання міжнародних стандартів прав людини та належного судового контролю за спеціальними методами розслідування [10, с. 131–147].

Висновки. Практика Європейського суду з прав людини сформувала цілісну концепцію провокації кримінального правопорушення, яка ґрунтується на необхідності забезпечення справедливості кримінального провадження та недопущенні штучного створення державою злочинної поведінки. Основним критерієм розмежування допустимої діяльності правоохоронців і провокації є характер їхнього впливу на поведінку особи. Якщо правоохоронці лише фіксують злочинну діяльність, яка вже існує, така діяльність за загальним правилом не становить провокації. Якщо ж саме їхні дії створюють злочинний намір, посилюють його або схиляють особу до вчинення діяння, якого вона без такого втручання не вчинила б, має місце провокація. Універсальними для практики ЄСПЛ є два взаємопов'язані критерії: матеріальний – чи відбулося фактичне підбурювання, та процесуальний – чи забезпечив національний суд належну перевірку заяви про провокацію. При цьому суд повинен досліджувати не окремий епізод, а всю сукупність обставин: наявність попередньої інформації про злочинну діяльність, ініціатора контакту, характер пропозицій, кількість контактів, поведінку агента, наявність тиску, розмір запропонованої винагороди, мотиви проведення операції, рівень контролю правоохоронців та можливість вчинення кримінального правопорушення без їхнього втручання.

Список літератури:

1. Берднік І.В., Тагієв С.Р. Провокація кримінального правопорушення: аналіз практики Європейського суду з прав людини та Верховного Суду. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 2. С. 649–654. DOI: 10.24144/2788-6018.2024.02.108.
2. Шульгін С.О. Правові наслідки проголошення стороною захисту заяви про провокацію кримінального правопорушення: науковий та практичний аспекти. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 5. С. 838–844. DOI: 10.24144/2788-6018.2024.05.128.
3. Дудоров О.О. Про перспективи законодавчого унормування провокаційної поведінки та її правових наслідків. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2020. № 14. С. 14–56. DOI: 10.21564/2311-9640.2020.14.217578.
4. Гура О.П. Тягар та стандарт доказування провокації: частина 1. Стадія попереднього розгляду заяви про провокацію. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2025. № 3. С. 103–118. DOI: 10.32782/2311-8040/2025-3-12.
5. Справа «Тейксейра де Кастро проти Португалії», заява № 25829/94. URL: https://ips.ligazakon.net/document/SO1246
6. Справа «Раманаускас проти Литви», заява № 74420/01. URL: https://hudoc.echr.coe.int/rus#{«itemid»:[«001-126069»]}
7. Справа Matanović v. Croatia, заява № 2742/12. URL: https://hudoc.echr.coe.int/rus#{«itemid»:[«001-172466»]}
8. Справа Tchokhonelidze v. Georgia, заява № 31536/07. URL: https://hudoc.echr.coe.int/rus#{«itemid»:[«001-183946»]}
9. Справа Akbay and Others v. Germany, заяви № 40495/15 та інші. URL: https://www.echr.com.ua/translation/sprava-akbaj-ta-inshi-proti-nimechchini/
10. Погорецький М. М. Провокація кримінального правопорушення в кримінальному процесі України: міжнародно-правові стандарти, практика ЄСПЛ та гарантії прав людини. *Вісник кримінального судочинства*. 2025. № 3-4. С. 131–147. DOI: 10.59835/2413-5372.2025.3-4/131-147.

Goncharova-Parfionova O. O. PROVOCATION OF CRIMINAL OFFENSES: PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT FOR HUMAN RIGHTS

The article provides a comprehensive study of the legal nature of the provocation of a criminal offense and the peculiarities of its establishment through the prism of the practice of the European Court of Human Rights. The relevance of the study is determined by the need to ensure a balance between the effectiveness of law enforcement agencies in detecting and documenting latent crime and guaranteeing the right of a person to a fair trial, provided for in Art. 6 of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. It was established that the ECtHR has formed a consistent approach, according to which the state has the right to use special and covert methods of investigation, but cannot create a crime by actively inciting a person to commit it.

The main legal positions of the ECtHR formulated in individual cases are analyzed. It was determined that the key to establishing a provocation is to distinguish between passive monitoring of already existing criminal activities and the active influence of law enforcement agencies or persons involved by them, aimed at forming a criminal intention or inciting to commit a criminal offense. It is of particular importance to establish whether, before the start of a special operation, there were objective data on a person's inclination to the relevant criminal activity and whether the crime would have been committed without the intervention of law enforcement officers.

Particular attention is paid to the material and procedural criteria of provocation. The material criterion provides for the assessment of the actual nature of the influence of law enforcement officers on the behavior of a person, while the procedural – is the verification by the national court of the statement of provocation, the completeness of the examination of the relevant evidence and the provision of an effective procedure for establishing the circumstances of the secret operation. It is substantiated that the formal statement of the legality of the operational event cannot replace the assessment of the actual behavior of its participants.

Keywords: *provocation of a criminal offence, incitement, European Court of Human Rights, right to a fair trial, art. 6 of the Convention, covert investigative (search) actions, control over the commission of a criminal offense, evidence.*

Дата першого надходження статті до видання: 01.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 341.3+341.4.
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/41

Клочко А. М.
https://orcid.org/0000-0002-9596-6814
Сумський національний аграрний університет

Горбачова К. М.
https://orcid.org/0000-0002-5940-6350
Сумський національний аграрний університет

КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ПРОТИ ГАРАНТІЙ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ МІЖНАРОДНОГО ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ В УКРАЇНІ: КРИМІНОЛОГІЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ЗАПОБІГАННЯ[1]

Статтю присвячено дослідженню кримінально-правових і кримінологічних аспектів посягань на встановлені законом гарантії адвокатської діяльності.. Обґрунтовано, що охорона професійних прав адвокатів має комплексне значення, оскільки забезпечує незалежність адвокатури, доступність професійної правничої допомоги та належне функціонування правосуддя. Проаналізовано положення статей 397–400 Кримінального кодексу України, якими передбачено відповідальність за втручання у діяльність захисника чи представника особи, погрозу або насильство щодо них, умисне знищення чи пошкодження їхнього майна та посягання на життя у зв'язку з наданням правничої допомоги. Визначено сучасні кримінологічні тенденції таких правопорушень: розширення спектра криміногенних загроз, поєднання фізичних, психологічних, процесуальних, майнових та інформаційно-цифрових форм впливу, підвищення віктимогенності адвокатської діяльності на тимчасово окупованих і деокупованих територіях та високий рівень латентності відповідних посягань. До основних криміногенних чинників віднесено інституційну дезорганізацію, послаблення державного контролю, безкарність представників окупаційних структур, правовий нігілізм, корупційні прояви та ототожнення адвоката з клієнтом. Розмежовано функціональний зв'язок посягання з професійною діяльністю адвоката, необхідний для застосування статей 397–400 КК України, та контекстуальний зв'язок діяння зі збройним конфліктом, який може зумовлювати його іншу кваліфікацію. Обґрунтовано необхідність системного запобігання таким правопорушенням шляхом їх моніторингу й належної фіксації, зменшення латентності, удосконалення взаємодії правоохоронних органів з органами адвокатського самоврядування, запровадження заходів фізичної та цифрової безпеки й забезпечення невідворотності кримінальної відповідальності.

Ключові слова: *запобігання, криміногенні чинники, кримінально-правова охорона, адвокатура, кримінальна відповідальність, соціальне забезпечення воєнний стан, міжнародне право.*

Постановка проблеми. Забезпечення незалежності адвокатури є невід'ємною умовою реалізації права на професійну правничу допомогу. Ефективність виконання адвокатом професійних обов'язків залежить від наявності дієвих правових, організаційних та інституційних механізмів його захисту від перешкоджання професійній діяльності. У зв'язку із цим охорона встановлених законом гарантій адвокатської діяльності має не лише індивідуальне правозахисне, а й загальносоціальне значення, оскільки спрямована на забезпечення доступності правничої допомоги та належного здійснення правосуддя. Міжнародний збройний конфлікт в Україні посилив актуальність проблематики безпеки адвокатів і створив нові криміногенні ризики у сфері здійснення адвокатської діяльності. Повномасштабна збройна агресія рф проти України, тимчасова

[1] Публікація підготовлена в рамках проекту «Трансформація корупційних ризиків в умовах воєнного стану: цифровізація, кримінально-правові механізми та євроінтеграційні перспективи» № 0126U004105 від 10.06.2026р.

© Клочко А. М., Горбачова К. М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

окупація частини території держави, руйнування інституційної інфраструктури, обмеження доступу до правосуддя, порушення нормального функціонування правоохоронних і судових органів сформували середовище, у якому професійна діяльність адвокатів характеризується підвищеним рівнем небезпеки та віктимогенності. За таких умов адвокати можуть зазнавати незаконного втручання у професійну діяльність, перешкоджання доступу до клієнтів, порушення конфіденційності адвокатського спілкування, погроз, фізичного чи психологічного насильства,. На тимчасово окупованих територіях додатковими формами протиправного впливу можуть бути примушування до співпраці з окупаційними органами. Такі посягання заподіюють шкоду не лише конкретному адвокату, а й клієнтам, адвокатурі як незалежному інституту та системі правосуддя загалом. Сучасні кримінологічні тенденції у сфері посягань на гарантії адвокатської діяльності виявляються у розширенні кола криміногенних загроз, урізноманітненні способів протиправного впливу, поєднанні фізичних, психологічних, інформаційних, процесуальних і майнових форм перешкоджання. Спостерігається ускладнення механізму протиправної поведінки, за якого безпосередні посягання на життя, здоров'я, свободу чи майно адвоката можуть поєднуватися із цифровим стеженням, незаконним доступом до інформації, розголошенням адвокатської таємниці, інформаційним тиском, дискредитаційними кампаніями та іншими засобами впливу на професійну діяльність. Окремою кримінологічною проблемою є висока латентність кримінальних правопорушень проти гарантій адвокатської діяльності. Її причинами можуть бути недостатня фіксація відповідних фактів, складність доступу до компетентних органів на територіях ведення бойових дій і тимчасово окупованих територіях, професійна обережність потерпілих, а також помилкова правова оцінка посягання як звичайного професійного конфлікту. Латентність ускладнює встановлення реального стану, структури й динаміки таких кримінальних правопорушень, визначення їхніх детермінантів та оцінювання ефективності застосовуваних заходів запобігання. Криміногенними чинниками відповідних посягань в умовах міжнародного збройного конфлікту виступають ослаблення механізмів державного контролю на окремих територіях, правова та інституційна дезорганізація, фактична безкарність представників окупаційних структур, поширення насильницьких моделей поведінки, незаконний обіг зброї, зниження рівня правової культури, поляризація суспільства, а також прагнення заінтересованих осіб перешкодити документуванню злочинів, захисту потерпілих або здійсненню представництва у суспільно значущих провадженнях. Підвищений ризик віктимізації пов'язаний із характером справ, у яких адвокат надає правничу допомогу, територією здійснення професійної діяльності, статусом і поведінкою суб'єктів, інтересам яких така діяльність суперечить, а також публічністю професійної позиції адвоката.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Національний кримінально-правовий механізм охорони професійної діяльності адвокатів представлений, зокрема, положеннями статей 397–400 Кримінального кодексу України (далі – КК України) [1], якими встановлено відповідальність за втручання в діяльність захисника чи представника особи, погрозу або насильство щодо них, умисне знищення чи пошкодження їхнього майна, а також посягання на їхнє життя у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правничої допомоги. Зазначені норми утворюють спеціальний кримінально-правовий механізм охорони встановлених законом гарантій адвокатської діяльності. Водночас комплексне поєднання кримінально-правового, кримінологічного та міжнародно-правового аспектів посягань на адвокатів в умовах міжнародного збройного конфлікту залишається недостатньо розробленим. Стан наукового опрацювання цієї проблеми в певній мірі дослідила О. В. Вересюк. Авторка встановила, що наявні праці зосереджені переважно на кримінально-правовій і криміналістичній характеристиці посягань,. Увагу звернено на необхідність формування цілісної кримінологічної стратегії протидії таким правопорушенням в умовах воєнного стану [2, с. 212]. Вагоме значення має дисертаційне дослідження І. В. Федорончука, присвячене кримінологічній характеристиці та запобіганню втручанню в діяльність захисника чи представника особи. У роботі проаналізовано кількісні та якісні показники правопорушень, передбачених ст. 397 КК України, охарактеризовано осіб, які їх учиняють, визначено політичні, соціально-економічні, організаційно-управлінські та соціально-психологічні детермінанти. Повномасштабне вторгнення рф визначено чинником, що посилив дію інших криміногенних детермінантів [3, с. 23]. Кримінально-правові засади охорони адвокатської діяльності розглянули В. О. Меркулова та О. А. Гритенко. Науковиці конкретизували зміст поняття «правомірна діяльність» захисника чи

представника особи як обов'язкової ознаки потерпілого та об'єкта посягання, передбаченого ст. 397 КК України. Запропонований ними підхід має значення для відмежування кримінально караного втручання від правомірних процесуальних дій та інших суміжних правопорушень [4, с. 324]. Окремий напрям сучасних досліджень становлять праці, присвячені функціонуванню адвокатури в умовах війни. С. О. Іваницький проаналізував інституційні, організаційні та безпекові виклики, з якими зіткнулася українська адвокатура після початку повномасштабної агресії. Автор виокремив етапи її функціонування в умовах війни і запропонував заходи підвищення інституційної стійкості адвокатури, зокрема щодо збереження документації [5, с. 75]. Р. В. Чорнолуцький дослідив особливості здійснення правосуддя й адвокатського захисту під час воєнного стану, звернувши увагу на необхідність забезпечення безпеки учасників судового процесу, організаційної стійкості судової системи. Водночас відповідна робота переважно стосується організаційно-правових умов функціонування адвокатури і не охоплює комплексної кримінологічної характеристики посягань на її професійні гарантії [6, с. 135]. Таким чином, наявні дослідження сформували теоретичну основу для визначення кримінально-правового змісту посягань на гарантії адвокатської діяльності, та загальних умов функціонування адвокатури під час війни.

Постановка завдання. Метою статті є визначення сучасних кримінологічних тенденцій і чинників посягань на гарантії адвокатської діяльності в умовах міжнародного збройного конфлікту в Україні та обґрунтування ефективних заходів їх запобігання.

Виклад основного матеріалу. Адвокатура як незалежний інститут правової системи виконує особливу функцію у механізмі забезпечення права особи на професійну правничу допомогу. Кримінально-правова охорона адвокатської діяльності має комплексний характер і спрямована не лише на захист життя, здоров'я, свободи, власності та інших особистих благ конкретного адвоката, а й на забезпечення встановленого законом порядку надання професійної правничої допомоги. Кримінологічне значення такої охорони полягає у запобіганні формуванню середовища, в якому протиправний вплив на адвоката використовується як засіб перешкоджання доступу особи до правосуддя. Практичним проявом перешкоджання адвокатській діяльності, зокрема в умовах міжнародного збройного конфлікту є недопуск адвоката до незаконно утримуваної цивільної особи. Зокрема, після затримання у травні 2022 р. мешканки Херсона Ірини Горобцової її адвокат Еміль Курбедінов намагався встановити місце перебування клієнтки та отримати до неї доступ. Хоча органи рф повідомили, що жінку утримували в Криму, під час спроби адвоката відвідати її адміністрація установи відмовилася підтвердити сам факт перебування затриманої у відповідному місці [7]. Така практика унеможливлює конфіденційне спілкування адвоката з клієнтом, перевірку умов утримання, оскарження позбавлення волі та документування можливого жорстокого поводження. Це свідчить про взаємозв'язок посягання на гарантії адвокатської діяльності з порушенням права затриманої особи на правничу допомогу. Зазнчене демонструє дві взаємопов'язані тенденції: безпосереднє усунення адвокатів від професійної діяльності за допомогою формально-інституційних процедур та фактичне блокування виконання ними функції захисту шляхом недопуску до клієнтів. У кримінологічному аспекті такі дії мають підвищену суспільну небезпечність, оскільки спрямовані в тому числі й на обмеження доступу до правосуддя.

Спеціальний кримінально-правовий механізм охорони професійної діяльності адвокатів охоплено положеннями статей 397–400 КК України. Законодавець диференціює кримінальну відповідальність залежно від характеру посягання, передбачаючи відповідальність за втручання в діяльність захисника чи представника особи (ст. 397 КК України), погрозу або насильство щодо захисника чи представника особи (ст. 398 КК України), умисне знищення або пошкодження їхнього майна (ст. 399 КК України), а також посягання на життя захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правничої допомоги (ст. 400 КК України). Системне розміщення цих норм у розділі XVIII Особливої частини КК України засвідчує, що їх призначенням є забезпечення належного функціонування правосуддя та охорона встановлених законом гарантій діяльності осіб, які надають правничу допомогу. Ключове значення для кримінально-правової характеристики цих діянь має встановлення функціонального зв'язку між посяганням і професійною діяльністю потерпілої особи. Статус адвоката не є достатньою підставою для кваліфікації будь-якого вчиненого щодо нього кримінального правопорушення за спеціальними нормами статей 397–400 КК України. Протиправне діяння зумовлене здійсненням потерпілим діяльності

з надання правничої допомоги або спрямоване на перешкоджання такій діяльності. Безпосередній об'єкт кримінальних правопорушень, передбачених статтями 397–400 КК України, має комплексний характер. Поряд із суспільними відносинами, що забезпечують установлений законом порядок здійснення правничої допомоги, окремі склади охоплюють додаткові об'єкти кримінально-правової охорони - життя, здоров'я, психічну недоторканність і власність захисника чи представника особи. Така законодавча конструкція відображає підвищену суспільну небезпечність відповідних посягань, їх наслідки здатні виходити за межі заподіяння шкоди конкретному потерпілому. В умовах міжнародного збройного конфлікту особливого поширення можуть набувати форми втручання, пов'язані з обмеженням доступу адвоката до клієнта, порушенням конфіденційності спілкування, незаконним отриманням відомостей, що становлять адвокатську таємницю, вилученням або знищенням професійної документації. Погрози, насильство, умисне знищення чи пошкодження майна та посягання на життя адвоката у зв'язку з його професійною діяльністю можуть бути спрямовані не лише на заподіяння шкоди конкретній особі, а й на припинення або зміну характеру її професійної діяльності. У кримінологічному вимірі такі посягання можуть виконувати демонстративно-залякувальну функцію та впливати на професійну поведінку інших адвокатів. Збройний конфлікт зумовив появу нових криміногенних чинників, пов'язаних із тимчасовою окупацією територій, порушенням нормального функціонування органів державної влади та правосуддя. Складною є ситуація на тимчасово окупованих територіях, де можливості функціонування національних правових інституцій обмежені. Адвокати можуть зазнавати протиправного впливу у зв'язку з представництвом інтересів конкретних осіб та документуванням порушень прав людини. Формами впливу є незаконні затримання, обшуки, допити, погрози, насильство, примушування до співпраці та переслідування членів сім'ї адвоката. До сучасних кримінологічних тенденцій відповідних посягань варто віднести розширення їх фактичного спектра, поєднання традиційних і цифрових форм протиправного впливу, посилення віктимогенності професійної діяльності адвокатів та зростання латентності кримінальних правопорушень. Цифровізація професійної діяльності адвокатів спричинила виникнення нових способів посягання на її гарантії. Несанкціонований доступ до електронного листування, адвокатських досьє, цифрових носіїв інформації та хмарних сховищ, установлення шкідливого програмного забезпечення, перехоплення комунікацій або поширення конфіденційних відомостей можуть використовуватися як засоби тиску на адвоката чи його клієнта.

Вагомою кримінологічною проблемою є латентність кримінальних правопорушень проти гарантій адвокатської діяльності. На тимчасово окупованих територіях латентність додатково зумовлюється відсутністю ефективного контролю України, фізичною неможливістю звернення потерпілих до правоохоронних органів і ризиком застосування до них нових репресивних заходів. Кримінологічна характеристика відповідних посягань передбачає дослідження механізму індивідуальної протиправної поведінки. Мотивами вчинення таких діянь можуть бути прагнення перешкодити наданню правничої допомоги, примусити адвоката відмовитися від участі у справі, отримати конфіденційну інформацію, вплинути на обрану правову позицію, приховати інше кримінальне правопорушення, уникнути відповідальності або залякати інших представників професійної спільноти. Віктимологічний аспект проблеми полягає в тому, що ризик посягання може залежати від категорії справ, характеру професійної діяльності, території її здійснення, кола клієнтів та суб'єктів, інтересам яких протистоїть його правова позиція. Підвищеному ризику можуть піддаватися адвокати, які працюють у районах ведення бойових дій і на деокупованих територіях, представляють інтереси потерпілих від воєнних злочинів, захищають незаконно позбавлених волі осіб, документують порушення міжнародного гуманітарного права. Традиційна кримінально-правова характеристика посягань на адвокатів в умовах міжнародного збройного конфлікту має здійснюватися з урахуванням його контексту. Проте, сам факт учинення кримінального правопорушення під час збройного конфлікту не трансформує відповідне діяння у воєнний злочин. Для такої кримінально-правової оцінки необхідно встановити достатній зв'язок діяння зі збройним конфліктом, статус потерпілої особи та інші контекстуальні й об'єктивні ознаки, передбачені міжнародним гуманітарним і міжнародним кримінальним правом.

Адвокат як представник певної професії не утворює самостійної категорії спеціально захищених осіб у міжнародному гуманітарному праві. Водночас адвокат, який є цивільною особою та не бере безпосередньої участі у воєнних діях, користується загальним захистом, наданим цивільному населенню. Тому умисне вбивство, катування,

жорстоке поводження, незаконне позбавлення волі, депортація або інші серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, вчинені щодо адвоката за наявності необхідних контекстуальних ознак, можуть виходити за межі кримінально-правової оцінки виключно як посягання на професійну діяльність. Це зумовлює необхідність розмежування двох самостійних за юридичною природою зв'язків: зв'язку посягання з професійною діяльністю адвоката та зв'язку відповідного діяння зі збройним конфліктом. Перший має значення для застосування статей 397–400 КК України, тоді як другий є необхідною контекстуальною передумовою кваліфікації діяння як воєнного злочину. В окремих випадках обидва зв'язки можуть існувати одночасно. Наприклад, незаконне позбавлення волі адвоката представниками окупаційних органів через надання ним правничої допомоги певній категорії осіб може одночасно посягати на встановлені законом гарантії адвокатської діяльності та, за наявності передбачених міжнародним гуманітарним правом ознак, становити воєнний злочин. У таких випадках кримінально-правова оцінка має охоплювати весь комплекс фактичних і юридичних ознак учиненого.

Запобігання кримінальним правопорушенням проти гарантій адвокатської діяльності має здійснюватися на загальносоціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному рівнях. *Загальносоціальне запобігання* передбачає зміцнення верховенства права, забезпечення інституційної спроможності органів правосуддя, відновлення ефективного державного управління на деокупованих територіях та недопущення використання органів державної влади як засобу незаконного тиску на адвокатів. *Спеціально-кримінологічні заходи* повинні охоплювати систематичний моніторинг посягань на адвокатів, удосконалення механізмів їх реєстрації та розслідування, налагодження взаємодії між органами адвокатського самоврядування, правоохоронними органами, судами та правозахисними інституціями. Доцільним є формування єдиного механізму фіксації порушень гарантій адвокатської діяльності, включаючи випадки, пов'язані зі збройним конфліктом. *Індивідуальне запобігання* має ґрунтуватися на своєчасному оцінюванні ризиків щодо конкретного адвоката, застосуванні належних заходів безпеки, оперативному реагуванні на погрози, захисті членів його сім'ї та забезпеченні конфіденційності професійної інформації. Важливими є розроблення протоколів фізичної і цифрової безпеки, підготовка адвокатів до роботи в умовах підвищеного ризику, використання захищених засобів комунікації та створення алгоритмів дій у разі затримання. Важливого значення набуває належне виконання державою позитивних зобов'язань щодо забезпечення безпеки адвокатів. Тому ефективність статей 397–400 КК України слід оцінювати в контексті їхньої спроможності виконувати охоронну та превентивну функції.

Висновки. Кримінальні правопорушення проти гарантій адвокатської діяльності посягають не лише на професійні та особисті права адвоката, а й на належне здійснення правосуддя, незалежність адвокатури та доступність професійної правничої допомоги. В умовах міжнародного збройного конфлікту в Україні відповідні посягання набули нових форм, серед яких незаконне позбавлення волі, насильство, обмеження доступу до клієнтів, порушення адвокатської таємниці, вилучення професійної документації та цифрове стеження. Основними криміногенними чинниками таких діянь є інституційна дезорганізація, послаблення державного контролю, безкарність представників окупаційних структур, правовий нігілізм, корупційні прояви та ототожнення адвоката з клієнтом. Високий рівень латентності відповідних правопорушень ускладнює встановлення їх реального стану, структури та динаміки. Статті 397–400 КК України в цілому формують необхідну нормативну основу охорони адвокатської діяльності, однак ефективність їх застосування залежить від належної реєстрації, кваліфікації та розслідування посягань. При цьому необхідно розмежовувати зв'язок діяння з професійною діяльністю адвоката і його контекстуальний зв'язок зі збройним конфліктом (nexus), наявність якого може зумовлювати кваліфікацію вчиненого як воєнного злочину. Запобігання таким правопорушенням має передбачати моніторинг і належну фіксацію посягань, взаємодію правоохоронних органів з органами адвокатського самоврядування, застосування заходів фізичної та цифрової безпеки, зменшення латентності й забезпечення невідворотності кримінальної відповідальності. Перспективним напрямом подальших досліджень є розроблення комплексної кримінологічної моделі запобігання посяганням на адвокатів в умовах міжнародного збройного конфлікту.

Список літератури:

1. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05 квітня 2001 р. № 2341-III / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/2341-14#Text /

2. Вересюк О. В. Стан наукової розробленості проблеми протидії кримінальним правопорушенням проти професійної діяльності адвокатів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2026. № 1. С. 211–214. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2026-1/45

3. Федорончук І. В. Кримінологічна характеристика та запобігання втручанню у діяльність захисника чи представника особи : дис. … д-ра філософії: 081 – Право. Одеса, 2023. 289 с.

4. Меркулова В. О., Гритенко О. А. Межі та зміст структурних складових поняття «правомірна діяльність» захисника чи представника по наданню правової допомоги: теоретико-правові аспекти реалізації положень ст. 397 КК України. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 9. С. 323–326. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-9/79

5. Іваницький С. О. Українська адвокатура в умовах війни: національний та зарубіжний контекст. *Вісник кримінального судочинства*. 2022. № 3–4. С. 73–88. DOI: https://doi.org/10.17721/2413-5372.2022.3-4/73-88

6. Чорнолуцький Р. В. Особливості здійснення правосуддя та адвокатського захисту в умовах воєнного стану. *Часопис Київського університету права.* 2024. № 4. С. 133–137. DOI: https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2024.23

7. Ukrainian civilians vanish and languish in Russian-run jails. Associated Press. 2023. 17 January. URL: https://apnews.com/article/59837e2f8006bfd1dc3347522 e87efc5

Klochko A. M., Horbachova K. M. CRIMINAL OFFENCES AGAINST THE GUARANTEES OF LEGAL PRACTICE IN THE CONTEXT OF THE INTERNATIONAL ARMED CONFLICT IN UKRAINE: CRIMINOLOGICAL TRENDS AND PREVENTION

The article examines the criminal law and criminological aspects of offences against the statutory safeguards for the professional activities of lawyers. It is substantiated that the protection of lawyers' professional rights is of a multidimensional nature, as it ensures the independence of the legal profession, access to professional legal assistance, and the proper administration of justice. The provisions of Articles 397–400 of the Criminal Code of Ukraine are analysed. These provisions establish liability for interference with the activities of defence counsel or a person's representative; threats or violence against such persons; intentional destruction of or damage to their property; and attempts on their lives in connection with the provision of legal assistance. The article identifies current criminological trends in such offences, including the expansion of criminogenic threats; the combination of physical, psychological, procedural, property-related, informational, and digital forms of interference; heightened risks of victimisation associated with legal practice in temporarily occupied and de-occupied territories; and the high level of latency of such offences. The principal criminogenic factors include institutional disorganisation, weakened state control, impunity enjoyed by representatives of the occupying authorities, legal nihilism, corruption, and the identification of lawyers with their clients. A distinction is drawn between the functional connection of an offence with a lawyer's professional activities, which is required for the application of Articles 397–400 of the Criminal Code of Ukraine, and the contextual nexus between the act and the armed conflict, which may necessitate a different legal classification. The article substantiates the need for a systematic approach to preventing such offences through their monitoring and proper documentation, reducing their latency, improving cooperation between law enforcement agencies and bar self-governing bodies, introducing physical and digital security measures, and ensuring the inevitability of criminal liability.

Keywords: *prevention, criminogenic factors, criminal law protection, the legal profession, criminal liability, social security, martial law, international law.*

Дата першого надходження статті до видання: 09.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 343.85
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/42

Кулик К. Д.
https://orcid.org/0000-0003-2986-5836
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ЗАСТОСУВАННЯ ПРАКТИК ВІДНОВНОГО ПРАВОСУДДЯ У ЗАПОБІГАННІ ЗЛОЧИННОСТІ

У статті досліджено міжнародний досвід застосування практик відновного правосуддя для зниження рівня злочинності. Сучасний розвиток суспільства та правової системи України супроводжується значними інституційними та законодавчими змінами, зокрема й тими, що пов'язані із воєнним станом. Усі ці трансформації потребують впровадження прогресивних інноваційних шляхів здійснення й кримінального правосуддя з метою зниження рівня злочинності в країні. Існуюча кримінальна політика держави робить акцент, переважно, на покаранні правопорушника та мало сприяє захисту прав потерпілого, не створює умов для осмислення злочинцем наслідків вчиненого ним діяння і, зрештою, не виконує основного завдання – відновлення соціальної справедливості.

Метою статті є аналіз міжнародного досвіду реалізації практик відновного правосуддя, визначення особливостей роботи різних моделей, а також можливість їх імплементації в українську кримінально-правову систему з метою зниження рівня злочинності.

Протягом історії становлення цього інституту в різних країнах зародилися й розвиваються різні моделі відновних практик, що мають свої особливості залежно від культурних, соціальних та правових систем. Найбільш розповсюдженими моделями програм є: медіація між потерпілим та правопорушником (victim-offender mediation); проведення конференцій у громаді та сімейних конференцій (community and family group conferencing); проведення «кіл правосуддя» (circle sentencing); місцеві та звичаєві форуми правосуддя.

На сьогодні, в Україні спостерігається поступове впровадження практики відновного правосуддя для розуміння того чи буде зазначений інститут корисний для нашої правової системи. На жаль, в Україні поки не впроваджуються державні проєкти відновного правосуддя щодо повнолітніх обвинувачених та засуджених. Проте, наявні деякі елементи відновних практик у механізмах національного кримінального та кримінального процесуального законодавства, зокрема, інститут примирення винного з потерпілим. Також повнолітні особи можуть самостійно звертатися до медіаторів або використовувати позасудову медіацію для відшкодування шкоди.

Ключові слова: *відновне правосуддя, відновні практики, запобігання злочинності, міжнародний досвід.*

Постановка проблеми. Сучасний розвиток суспільства та правової системи України супроводжується значними інституційними та законодавчими змінами, зокрема й тими, що пов'язані із воєнним станом. Усі ці трансформації потребують впровадження прогресивних інноваційних шляхів здійснення й кримінального правосуддя з метою зниження рівня злочинності в країні. Існуюча кримінальна політика держави робить акцент, переважно, на покаранні правопорушника та мало сприяє захисту прав потерпілого, не створює умов для осмислення злочинцем наслідків вчиненого ним діяння [1, с. 19] і, зрештою, не виконує основного завдання – відновлення соціальної справедливості. За таких умов правопорушники, навіть відбувши покарання, не усвідомлюють своєї вини, не розкаюються (або роблять це формально) і продовжують свою злочинну діяльність. Одним із шляхів розв'язання цієї проблеми є активне впровадження в Україні відновного правосуддя (restorative justice), яке набуло широкого розповсюдження у багатьох країнах світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відновне правосуддя активно почало досліджуватися в різних країнах у другій половині XX століття. Багато зарубіжних науковців та практиків

© Кулик К. Д., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

внесли значний вклад у розвиток відновних процесів у правових системах своїх країн, серед них: Говард Зер (Howard Zehr), Джон Брейтуейт (John Braithwaite), Деніел Ван Несс (Daniel Van Ness), Лоде Валґраве (Lode Walgrave), Аерцен Іво (Ivo Aertsen) та інші. В Україні ж деякі аспекти можливості поступового впровадження практик відновного правосуддя вивчали такі вітчизняні вчені різних галузей права, як: Войтюк І. А., Дубовик О. І., Ємельянова І. І., Карпінська Н. В., Маляренко В. Т., Овчарова Г. Б. та інші. Їх роботи стали основою для наукової дискусії, а згодом – до перших кроків у практичному впровадженні механізму відновного правосуддя в Україні. Важливим є подальший розвиток цього інституту в нашій країні, який спиратиметься на позитивний міжнародний досвід його застосування.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз міжнародного досвіду реалізації практик відновного правосуддя, визначення особливостей роботи різних моделей, а також можливість їх імплементації в українську кримінально-правову систему з метою зниження рівня злочинності.

Виклад основного матеріалу. Перш за все, варто розглянути поняття «відновного правосуддя» більш детальніше. На сьогодні відсутнє єдине універсальне визначення «відновного правосуддя» в міжнародному законодавстві та у правовій науці. Проаналізувавши різні концепції, пропонуємо спиратися на тлумачення, надане Управлінням Організації Об'єднаних Націй з питань наркотиків та злочинності, оскільки воно є комплексним і найповніше розкриває його сутність, а саме: «*відновне правосуддя»* (restorative justice) є підходом до розгляду кримінальних правопорушень, який передбачає залучення потерпілого, правопорушника, їх соціального оточення, органів правосуддя та громади. Програми відновного правосуддя ґрунтуються на фундаментальному принципі, згідно з яким кримінальна поведінка не лише порушує закон, а й завдає шкоди потерпілим та громаді. Будь-які зусилля, спрямовані на усунення наслідків кримінальної поведінки, повинні, за можливості, передбачати залучення як правопорушника, так і потерпілих сторін, а також надання допомоги та підтримки, яких потребують і потерпілий, і правопорушник [2]. Метою програми відновного правосуддя є розв'язання проблеми з урахуванням причини конфлікту, відшкодування винним шкоди потерпілому, спонукання злочинця до усвідомлення причин своєї поведінки та взяття на себе відповідальності за їх наслідки [3]. Розвиток політики, процедур та програм відновного правосуддя заохочують ряд міжнародних документів, зокрема, Віденська декларація про злочинність та правосуддя: відповіді на виклики XXI століття (2000), Резолюція E/RES/2002/12 «Основні принципи застосування програм відновного правосуддя у кримінальних справах» (2002) [4] та Рекомендація Комітету Ради Європи CM/Rec(2018)8 «Про відновне правосуддя в кримінальних справах», що заклали фундамент міжнародних стандартів для примирення жертв і правопорушників.

Такі програми набули широкого розповсюдження у Сполучених Штатах Америки, Канади, країнах Європи, Центральної Азії, Австралії та ін. Протягом історії становлення цього інституту в різних країнах зародилися й розвиваються різні моделі відновних практик, що мають свої особливості залежно від культурних, соціальних та правових систем. Найбільш розповсюдженими моделями програм є: медіація між потерпілим та правопорушником (victim-offender mediation); проведення конференцій у громаді та сімейних конференцій (community and family group conferencing); проведення «кіл правосуддя» (circle sentencing); місцеві та звичаєві форуми правосуддя [5, с. 15].

Програми медіації між потерпілим та правопорушником (або «кримінальна медіація») були серед найперших ініціатив у сфері відновного правосуддя. Медіація дозволяє потерпілому і правопорушнику зустрітися під наглядом медіатора, що допомагає сторонам дійти згоди та задовольнити їхні потреби. Зустріч зазвичай проходить у контрольованих умовах із залученням кваліфікованого посередника [6, с. 9]. Ці програми призначені враховувати потреби потерпілих від правопорушень, водночас забезпечуючи відповідальність правопорушників за скоєне. Програми можуть застосовуватися на будь-якому етапі кримінального процесу, а також вже після винесення обвинувального вироку, на етапі відбування покарання у місцях позбавлення волі й можуть стати частиною реабілітаційного процесу засудженого/засудженої [5, с. 17]. Переважного розповсюдження ця модель набула у Європі, де активне поширення відновних практик припало на 1960-х – 1970-х роки. Сучасна форма медіації між жертвою та правопорушником виникла у 1980-х роках. Перший пілотний проєкт було розпочато в Норвегії у 1981 році, а Фінляндія наслідувала його два роки по тому. В Австрії модель називалася «позасудове врегулювання правопорушень» і була запроваджена по всій країні спочатку в судах у справах неповнолітніх (1988), а пізніше також

у контексті кримінального процесу в цілому. В Англії, після невеликих експериментів, починаючи з 1979 року, уряд фінансував та досліджував деякі проєкти з 1985 по 1987 рік, але вони не поширювалися так швидко, як у Німеччині, яка розпочала приблизно в той самий час і налічувала понад 400 послуг наприкінці 1990-х років. У Франції, де відповідні ініціативи також розпочалися в середині 1980-х років, медіація з самого початку була пов'язана з підтримкою жертв, хоча пізніше відновне правосуддя також розвивалося більш чітко як частина громадських санкцій для правопорушників. Бельгія є ще одним прикладом країни, де на початку 1990-х років відновне правосуддя було започатковано, починаючи з дослідження потреб жертв, головним чином щодо більш серйозних злочинів. Описані вище події чітко показують, що відновне правосуддя виникало по-різному в різних суспільствах, залежно від інституційного контексту, в якому були створені проєкти: з точки зору правопорушника чи пробації (Австрія, Англія, Німеччина), з точки зору підтримки жертв (Франція та Бельгія) або з більш нейтральної та місцевої урядової точки зору (Норвегія, Фінляндія) [7].

Проведення конференцій у громаді та сімейних конференцій (community and family group conferencing) передбачає залучення до процесу як жертви, так і правопорушника, їх соціального оточення, а також професіоналів, таких як психологи, співробітники поліції та юристи. Під керівництвом кваліфікованих інструкторів усі учасники обговорюють скоєний злочин і способи відновлення порушеного стану речей. Процедура сімейної конференції має кілька основних завдань: допомогти правопорушнику усвідомити свої дії та зробити висновки з ситуації; сприяти відновленню порушеного стану речей за участю правопорушника; виявити причини, які призвели до протиправного діяння, та допомогти побудувати конструктивний життєвий шлях. Ефективність конференцій у громаді та сім'ї пояснюється двома ключовими факторами: відчуття сорому та провини (правопорушник більше відчуває ці емоції, коли до процесу залучені близькі йому люди, що сприяє бажанню виправити завдану шкоду), а також відповідальність за власні дії (участь у конференції допомагає правопорушнику усвідомити свою відповідальність і сформувати зобов'язання щодо виправлення завданої шкоди) [6, с. 12–13]. Зазначена модель відновного правосуддя набула поширення в Великобританії, Новій Зеландії, Швеції, Нідерландів, Австралії та Бельгії.

Проведення «кіл правосуддя» (circle sentencing) є ще однією моделлю відновного правосуддя, у якій усі учасники, включаючи суддю, адвоката захисту, прокурора, представника правоохоронних органів, потерпілого й правопорушника та представників їхніх сімей, а також інших мешканців громади, сідають у коло навпроти один одного. Проведення «кіл правосуддя» переважно доступне для тих правопорушників, що визнають власну провину. Обговорення між учасниками кола має на меті досягти консенсусу щодо найкращих шляхів розв'язання конфлікту та розгляду справи, із урахуванням потреб у захисті громади, потреб потерпілих та реабілітації й покарання правопорушника. Процес проведення «кіл правосуддя» зазвичай здійснюється у рамках кримінального процесу, охоплює фахівців системи кримінального правосуддя й підтримує процес винесення вироку/призначення покарання [5, с. 22]. Кола примирення мають два основні напрями: зцілювальні кола, що спрямовані на врегулювання конфліктних ситуацій через відновлення психологічного та соціального стану учасників, і кола примирення, основною метою яких є розробка рекомендацій для судових органів щодо конкретної справи. Ця модель відновного правосуддя бере свій початок із традицій зцілення та реабілітації корінних народів Канади та південного заходу США. Сучасне використання цієї практики було відновлене в 1992 році суддею Баррі Стюартом у Верховному суді штату Юкон і отримало офіційне визнання судом Канади [6, с. 11–12]. Окрім Канади «кола правосуддя» також активно застосовуються й у Сполучених Штатах Америки.

Серед моделей відновних практик привертають увагу *місцеві та звичаєві форуми правосуддя*. Під час їх використання, до участі у процесі винесення рішення/вироку залучаються місцеві мешканці, організації, люди старшого віку, представники сімей та родин. Вердикт громади щодо правопорушення передається офіційним структурам, які краще починають розуміти характер відносин між потерпілим і правопорушником та готовність останнього до змін. Ураховуючи зазначене, судові процеси змогли стати більше адаптованими до відповідних культур, а між місцевими громадами та представниками системи кримінального правосуддя підвищився рівень довіри. Неформальні системи у громадах, або ж, як їх інколи називають, недержавні системи правосуддя можуть набувати різних форм та працювати на певні результати, виходячи з доступу до правосуддя, а також об'єктивності й справедливості.

Відмінною рисою багатьох із них є неформальний та дорадчий характер процесу. Результат часто визначається у ході арбітражу, а не медіації, і згода правопорушника на участь не завжди обов'язкова [5, с. 29]. Зазвичай цю форму медіації використовує багато країн у віддаленій сільській чи гірській місцевості, де проживає невелика кількість людей і де всі знають одне одного. Також описана програма часто застосовується у Нігерії, на Філіппінах, у Бангладеші, Уганді, Демократичній Республіці Конго та інших країнах.

Численні сучасні дослідження реалізації відновних практик в різних державах свідчать про досить успішну їх роботу: зменшення рецидивної злочинності, позитивний вплив на потерпілих та високу економічну ефективність програм. Так, група дослідників з Великої Британії, Сполучених Штатів Америки та Австралії проаналізували результати 12 рандомних досліджень практик відновного правосуддя у зазначених країнах протягом двох десятиліть й охопили 2231 правопорушника та 1179 потерпілих. У 10 із 12 проведених досліджень спостерігалося зниження рівня рецидивів серед правопорушників, які брали участь у програмах відновного правосуддя (у порівнянні з контрольною групою). Дев'ять із десяти успішних випадків стосувалися злочинів, у яких жертви особисто брали участь у програмах, і продемонстрували очевидні переваги як у короткостроковій, так і в довгостроковій перспективі, зокрема зниження симптомів посттравматичного стресу [8]. Інша група вчених із Канади опрацювали 27 досліджень, результати яких показали, що програми відновного правосуддя були пов'язані як зі значними, так і незначними зниженнями загального рецидиву. Крім того, відновні практики мали наслідком більший рівень задоволеності жертв та правопорушників, поглядів жертв на процесуальну справедливість та відповідальності правопорушників порівняно з традиційними підходами правової системи [9]. Таким чином варто зазначити, що поширеність практики відновного правосуддя у світі є неоднорідною, однак вони продовжують розвиватися та розповсюджуватися на більшу кількість кримінальних проваджень у своїх країнах, тим самим формуючи цінний досвід зниження рівня злочинності.

На сьогодні, в Україні спостерігається поступове впровадження практики відновного правосуддя для розуміння того чи буде зазначений інститут корисний для нашої правової системи. Імплементації відновних процесів в Україні сприяє її членство в Раді Європи та кандидатство на вступ до Європейського Союзу. Євроінтеграційний курс обумовлений виконанням певних обов'язків та рекомендації, серед яких є запровадження практики медіації та відновного правосуддя. Прийняття Закону України «Про медіацію» 16 листопада 2021 року стало важливим етапом на цьому шляху. З цього часу медіацію почали застосовувати у цивільних, трудових, сімейних та адміністративних спорах. Так, станом на січень 2025 року, за допомогою медіації було розв'язано понад 200000 позасудових спорів, що значно зменшило навантаження на суддів та зберегло державні кошти [10, с. 4].

Поряд з цим, з 2019 по 2023 роки було запущено пілотний проєкт «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення» [11] на базі системи безоплатної правничої допомоги за підтримки Міжвідомчої координаційної ради з питань правосуддя щодо неповнолітніх та Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні. Пілотний проєкт будувався на відновних підходах у кримінальних провадженнях про кримінальні проступки та нетяжкі злочини, вчинені неповнолітніми, і включав в себе скоординовану організацію ефективної комунікації між неповнолітніми правопорушниками і потерпілими з метою забезпечення відшкодування заподіяної шкоди, максимально раннього виведення неповнолітніх правопорушників із кримінального процесу (за наявності законодавчих підстав), а також вжиття заходів для їх ресоціалізації та запобігання повторним кримінальним правопорушенням [12]. Реалізація цього проєкту розпочалася у шести регіонах України, а згодом поширилася на всю територію країни. Результати програми продемонстрували досить позитивні тенденції й було прийнято рішення продовжити пілотний проєкт під назвою «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення». В межах зазначеної програми вперше надано нормативне визначення відновного правосуддя в Україні, а саме: «процес, який дозволяє тим, кому була завдана кримінальним правопорушенням шкода, та тим, хто бере відповідальність за завдану шкоду, у випадку їх добровільної згоди та за участю медіатора брати участь у вирішенні питань, що виникають у зв'язку з вчиненим кримінальним правопорушенням з метою примирення, реінтеграції та ресоціалізації учасників кримінально-правового конфлікту, відшкодування завданої шкоди та усунення за можливості наслідків, спричинених кри-

мінальним правопорушенням», а також встановлює механізм реалізації проєкту на базі безоплатної правничої допомоги [13]. Станом на 09 вересня 2025 року у межах реалізації Програми між сторонами медіації – неповнолітнім (за згодою його законного представника) та потерпілим було укладено 90 угод за результатами медіації [14, с. 13].

На жаль, на сьогодні в Україні поки не впроваджуються державні проєкти відновного правосуддя щодо повнолітніх обвинувачених та засуджених. Проте, наявні деякі елементи відновних практик у механізмах національного кримінального та кримінального процесуального законодавства, зокрема, інститут примирення винного з потерпілим. Також повнолітні особи можуть самостійно звертатися до медіаторів або використовувати позасудову медіацію для відшкодування шкоди.

Висновки. Дослідження розвитку відновного правосуддя у світі демонструє стійку тенденцію до розширення практики його застосування. Зростання кількості програм медіації та справ, що передавалися на їх розгляд свідчить про поступове становлення відновного правосуддя як інституту в системі кримінальної юстиції. Суттєвою рисою цього процесу була відсутність єдиної моделі розвитку відновного правосуддя. У різних країнах зароджувалися і розвивалися декілька форм відновник практик, найбільш поширеними з яких є: медіація між потерпілим та правопорушником (victim-offender mediation); проведення конференцій у громаді та сімейних конференцій (community and family group conferencing); проведення «кіл правосуддя» (circle sentencing); місцеві та звичаєві форуми правосуддя. Їх динамічність та ефективність реалізації залежали, переважно, від наявності законодавства та інституційної основи. Більшості держав знадобилося понад ціле десятиліття, щоб розвинути певну значущу практику.

Список літератури:

1. Маляренко В. Т., Войтюк І. А. Відновлювальне правосуддя: можливості запровадження в Україні. *Відновне правосуддя.* 2005. № 1-2. С. 17–34. URL: https://www.uccg.org.ua/bulletin/1-2.html

2. Restorative Justice. United Nations Office on Drugs and Crime. URL: https://www.unodc.org/unodc/en/justice-and-prison-reform/restorative-justice.html

3. Кулик К. Д. Впровадження практики відновного правосуддя у справах про розбещення неповнолітніх в Україні. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Політика в сфері боротьби зі злочинністю». Івано-Франківськ, 2017. С. 297–299. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6a7db298-e318-40d8-a53a-f1b8783e5c6c/content

4. Resolution 2002/12: Basic Principles on the Use of Restorative Justice Programmes in Criminal Matters. UN Economic and Social Council (ECOSOC). 24 July 2002. URL: https://www.refworld.org/legal/resolution/ecosoc/2002/27056

5. Посібник з програм відновного правосуддя. Серія посібників з кримінального правосуддя. Українська версія видання надрукована за сприяння Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні. Упр. ООН з наркотиків та злочинності. Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ). 2009. С. 15 (95 с.)

6. Карпінська, Н. В. Стратегії впровадження відновного правосуддя в пенітенціарну систему України на основі міжнародного досвіду. 2024. 18 с. https://doi.org/10.5281/zenodo.14056964

7. Aertsen, I. The idea of restorative justice and how it developed in Europe. The European Forum for Restorative Justice. URL: https://www.euforumrj.org/idea-restorative-justice-and-how-it-developed-europe

8. Sherman, L.W., Strang, H., Barnes, G. *et al.* Twelve experiments in restorative justice: the Jerry Lee program of randomized trials of restorative justice conferences. *Journal of Experimental Criminology,* 2015. 11, 501–540. https://doi.org/10.1007/s11292-015-9247-6

9. Fulham L., Blais J., Rugge T., Schultheis E. A. The effectiveness of restorative justice programs: A meta-analysis of recidivism and other relevant outcomes. *Criminology & Criminal Justice*, 2025. 25(5), 1486–1512. https://doi.org/10.1177/17488958231215228 .

10. Білоконь О. Український досвід застосування медіації як позасудового способу врегулювання конфлікту (спору). Міжнародна конференція «Врегулювання сімейних спорів та голос дитини: національний та міжнародний досвід суддів, медіаторів та суміжних експертів» (23 січня 2025 року). Асоціація сімейних медіаторів України. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2025/Prezent_Ukr_dosvid_zastos_mediacii.pdf?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 11.09.2026).

11. Про реалізацію пілотного проекту «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення»: наказ Міністерства юстиції України, Генеральна прокуратура України від 21.01.2019 р. № 172/5/10. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0087-19#Text

12. Затверджено програму відновного правосуддя за участю неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених. Територіальне управління Державної судової адміністрації України в місті Києві. 2024. URL: https://ki.court.gov.ua/tu11/pres-centr/news/1648590/ (дата звернення: 11.09.2026).

13. Про реалізацію пілотного проєкту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення»: наказ Міністерства юстиції України, Міністерства внутрішніх справ України, Офісу Генерального прокурора від 22.07.2024 р. № 2176/5/501/176. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1116-24#Text

14. Щорічний звіт: програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення. Координаційний центр з надання правничої допомоги. 2025. 35 с. URL: https://legalaid.gov.ua/wp-content/uploads/2025/09/shhorichnyj-zvit-vidnovne-09-09-2024-r-09-09-2025-r.pdf (дата звернення: 11.09.2026).

Kulyk K. D. INTERNATIONAL EXPERIENCE OF APPLYING RESTORATIVE JUSTICE PRACTICES IN CRIME PREVENTION

This article examines international experience in the application of restorative justice practices to reduce crime rates. The current development of Ukrainian society and the legal system is accompanied by significant institutional and legislative changes, including those related to the state of war. All these transformations require the introduction of progressive and innovative approaches to the administration of criminal justice with the aim of reducing crime rates in the country. The state's current criminal policy focuses primarily on punishing offenders and does little to protect the rights of victims; it fails to create the conditions for offenders to reflect on the consequences of their actions and, ultimately, does not fulfil its primary objective – the restoration of social justice.

The aim of this article is to analyse international experience in the implementation of restorative justice practices, to identify the characteristics of different models, and to assess the feasibility of their implementation within the Ukrainian criminal justice system with a view to reducing crime rates.

Throughout the history of this institution's development, various models of restorative practices have emerged and evolved in different countries, each with its own distinctive features depending on cultural, social and legal systems. The most common models of such programmes are: victim-offender mediation; community and family group conferencing; circle sentencing; and local and customary justice forums.

Nowadays, Ukraine is seeing the gradual introduction of restorative justice practices to assess whether this approach would be beneficial to our legal system. Unfortunately, no state-led restorative justice projects involving adult defendants and convicted offenders have yet been implemented in Ukraine. However, certain elements of restorative practices are present within the mechanisms of national criminal and criminal procedure legislation, in particular the institution of reconciliation between the offender and the victim. Furthermore, adults may independently approach mediators or use out-of-court mediation to seek compensation for harm.

Keywords: *restorative justice, restorative practices, crime prevention, international experience.*

Дата першого надходження статті до видання: 13.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 30.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 343.3:355.02(477)
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/43

Луценко Ю. В.
https://orcid.org/0000-0002-8731-2941
Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського

ПРАВОВІ АСПЕКТИ КЛАСИФІКАЦІЇ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ВОЄННОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ, ЯКІ ВІДНЕСЕНІ ДО РОЗДІЛУ І ОСОБЛИВОЇ ЧАСТИНИ КК УКРАЇНИ (КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ПРОТИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ) (ЧАСТИНА 2)

Стаття присвячена комплексному науковому дослідженню правових засад систематизації та класифікації кримінальних правопорушень проти воєнної безпеки України, розміщених у Розділі І Особливої частини Кримінального кодексу України, у контексті триваючої повномасштабної збройної агресії Російської Федерації. Обґрунтовано актуальність оновлення кримінально-правової доктрини у зв'язку зі стрімкою трансформацією вітчизняного законодавства та імплементацією нових складів кримінальних правопорушень (ст. ст. 111-1, 111-2, 114-2 КК України).

Визначено та деталізовано три ключові теоретико-методологічні критерії віднесення діянь до категорії кримінальних правопорушень проти воєнної безпеки: критерій безпосереднього об'єкта (обороноздатність, боєздатність Сил оборони та функціонування об'єктів воєнної інфраструктури); критерій обов'язкової наявності «іноземного адресата» (держави-агресора чи її представників); критерій воєнно-тактичного або стратегічного характеру завданої шкоди. Обґрунтовано межі виключення з цієї категорії діянь із внутрішньополітичним вектором (ст.ст. 109, 110, 110-2, 112, 258 КК України).

На основі визначених критеріїв здійснено цілісну систематизацію та видову класифікацію кримінальних правопорушень проти воєнної безпеки за чотирма групами: 1) стратегічні посягання шляхом зовнішньої співпраці з ворогом (ст.ст. 111, 114, 111-2 КК України); 2) диверсійно-руйнівні посягання на оборонний потенціал (ст. 113 КК України); 3) воєнно-колабораційні посягання (ч.ч. 4, 5, 7 ст. 111-1 КК України); 4) оперативно-тактичні та інформаційно-перешкоджаючі посягання (ст.ст. 114-1, 114-2 КК України).

Розроблено практичні алгоритми відмежування суміжних складів кримінальних правопорушень: державної зради (ст. 111 КК України) від пособництва державі-агресору (ст. 111-2 КК України) та від несанкціонованого поширення військової інформації (ст. 114-2 КК України), а також співвідношення загальної та спеціальної норм (ст. 111 та ч. 7 ст. 111-1 КК України). Сформовано пропозиції щодо вдосконалення правозастосовної практики та усунення законодавчих колізій.

Ключові слова: *воєнна безпека, обороноздатність держави, кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України, державна зрада, пособництво державі-агресору, воєнний колабораціонізм, несанкціоноване поширення інформації, диверсія, шпигунство, класифікація кримінальних правопорушень/злочинів, правозастосовна практика, воєнний стан, збройна агресія, безпосередній об'єкт злочину, перешкоджання законній діяльності ЗСУ, Сили оборони України, розмежування складів злочинів, кваліфікація кримінальних правопорушень, конкуренція загальної та спеціальної норм, систематизація кримінально-правових норм, держава-агресор, боєздатність військ, воєнно-промисловий комплекс*

Постановка проблеми. Забезпечення воєнної безпеки як фундаментальної складової національної безпеки України в умовах триваючої повномасштабної збройної агресії з боку РФ набуло вирішального значення для збереження української державності, суверенітету та територіальної

© Луценко Ю. В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

цілісності України. Безпрецедентний масштаб воєнних загроз та зміна характеру сучасного збройного протиборства зумовили необхідність оперативного перегляду й посилення кримінально-правових механізмів протидії діянням, що підривають обороноздатність держави, боєздатність її Збройних Сил та нормальне функціонування всієї оборонної інфраструктури [3, с. 57–73; 16, с. 233].

Забезпечення внутрішньої узгодженості, логічної послідовності та системності кримінального права вимагає точного групування норм за єдиним класифікаційним критерієм і науково обґрунтованого визначення місця складів злочинів у системі кодифікованого нормативно-правового акта. У кримінально-правовій доктрині саме родовий та видовий об'єкти виступають тими фундаментальними системоутворюючими орієнтирами, які дозволяють чітко розмежувати суміжні суспільно небезпечні діяння та забезпечити правильну кваліфікацію правопорушень. Відповідно, системоутворюючою ознакою віднесення тих чи інших складів до злочинів проти воєнної безпеки є їх здатність завдавати безпосередньої шкоди воєнній безпеці, обороноздатності, воєнно-економічному потенціалу та оперативній захищеності України [2, с. 85–90; 4, с. 34–40; 5, с. 34–37; 7; 11, с. 216].

Разом із тим, стрімкий розвиток суспільних правовідносин під час війни спричинив виникнення суттєвих теоретичних та практичних правозастосовних викликів. У зв'язку з появою нових засобів і методів гібридної та збройної агресії, а також ухваленням низки законів щодо посилення кримінальної відповідальності в умовах воєнного стану, законодавець доповнив Розділ I Особливої частини Кримінального кодексу України (далі – КК України) новими нормами. Впровадження складів злочинів, пов'язаних із воєнно-оборонними аспектами колабораційної діяльності (ст. 111-1 КК України), пособництвом державі-агресору (ст. 111-2 КК України) та несанкціонованим поширенням інформації про переміщення чи розташування Збройних Сил України (ст. 114-2 КК України), виявило проблему їх належної систематизації та відмежування від «класичних» злочинів проти основ національної безпеки України (зокрема державної зради, диверсії та шпигунства).

Таким чином, виникає нагальна потреба в оновленні наукових підходів до систематизації норм Розділу I Особливої частини КК України. Відсутність цілісної та комплексної видової класифікації, яка б враховувала новітні законодавчі зміни та охоплювала всі посягання на воєнну безпеку держави, призводить до неоднозначного тлумачення правових норм, складностей у розмежуванні конкурентних складів злочинів та, як наслідок, зниження ефективності правозастосовної діяльності в умовах воєнного стану [1, с. 72–73; 8, с. 140–144; 10, с. 50–52; 17, с. 140–147].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У теорії кримінального права питанню класифікації та визначення складу злочинів проти воєнної безпеки приділяли увагу такі науковці, як: Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Я. Лихова, Д. О. Олєйніков, В. Я. Тацій, А. В. Тарасюк, С. О. Харитонов, Р. Л. Чорний та інші. Визнання воєнної безпеки вагомою соціальною цінністю обумовлює необхідність чіткого з'ясування того, які саме посягання є кримінально караними за Розділом I Особливої частини КК України, які із них безпосередньо завдають шкоди обороноздатності держави, а які посягають на інші складові національної безпеки нашої держави.

Постановка завдання. Метою статті є здійснення цілісної систематизації та класифікації злочинів проти воєнної безпеки України, розміщених у Розділі I Особливої частини КК України, із включенням як класичних складів кримінальних правопорушень (ст. ст. 111, 113, 114, 114-1), так і нових кримінально-правових новел (ст.ст. 111-1, 111-2, 114-2), а також розроблення практичних алгоритмів їх розмежування.

Виклад основного матеріалу. Досягнення поставленої мети вимагає поєднання науково обґрунтованого доктринального підходу з потребами практичного правозастосування в умовах воєнного стану, що передбачає послідовне розв'язання низки взаємопов'язаних завдань. Логіка викладу матеріалу побудована за принципом від загальнотеоретичних узагальнень до нормативно-прикладних рішень: від обґрунтування методологічних засад і критеріїв категоризації та аналізу новітніх трансформацій КК України – до формування оновленої видової класифікації та розроблення алгоритмів розмежування суміжних складів злочинів. Вихідним базисом цієї систематизації виступає чітке визначення теоретико-методологічних орієнтирів, які дозволяють окреслити межі й зміст посягань на воєнну безпеку та відокремити їх від інших складів кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України.

І. Теоретико-методологічні критерії віднесення діянь до злочинів проти воєнної безпеки України. Відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України», воєнна безпека це захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного

конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від воєнних загроз.

Розвиваючи теоретичні висновки першої частини дослідження [6, с. 14], варто підтвердити та деталізувати три ключові класифікаційні критерії, за якими кримінальне правопорушення з Розділу І Особливої частини КК України відноситься саме до категорії злочинів проти воєнної безпеки:

1. Критерій безпосереднього об'єкта (захищуваного соціального блага). Суспільні правовідносини щодо забезпечення обороноздатності України, боєздатності та функціонування її Збройних Сил України, інших військових формувань, а також охорони об'єктів оборонно-промислового комплексу та воєнної інфраструктури.

2. Критерій «іноземного адресата» та суб'єктивного вектора загрози. Відсутність іноземного суб'єкта/адресата (держави-агресора, її організацій чи представників), який створює воєнну загрозу, виключає можливість віднесення діяння до злочинів проти воєнної безпеки. Саме наявність зовнішнього суб'єкта протиборства відрізняє ці злочини від посягань на внутрішню безпеку чи політичну стабільність.

3. Критерій воєнно-тактичного або стратегічного характеру завданої шкоди. Діяння безпосередньо послаблює відсіч збройній агресії, знижує ефективність бойового застосування військ, розкриває оперативний задум командування або сприяє матеріально-технічному та збройному потенціалу ворога.

Межі виключення з категорії злочинів проти воєнної безпеки. У першій частині нашої праці було науково аргументовано виключення з групи злочинів проти воєнної безпеки таких складів кримінальних правопорушень, як:

а) діяння, передбачені ст.ст. 109, 110, 110-2 КК України: за загальним правилом, вони відображають внутрішній вектор політичної боротьби чи загрози конституційному ладу. Вони можуть виступати формою чи засобом у контексті гібридної війни, проте їх безпосереднім об'єктом є політико-правовий устрій та територіальна цілісність у внутрішньому вимірі;

б) посягання на життя державного чи громадського діяча (ст. 112 КК України): є актом «політичного тероризму» і завдає шкоди насамперед політичній системі та вищим органам влади;

в) терористичний акт (ст. 258 КК України): попри можливу наявність мети «провокації воєнного конфлікту», основним об'єктом є громадська безпека, а у складі відсутній обов'язковий іноземний адресат.

ІІ. Розширення Розділу І Особливої частини КК України: аналіз нових складів злочинів. Після 2022 року у зв'язку з повномасштабним вторгненням РФ кримінальне законодавство України зазнало суттєвої трансформації. Законодавець доповнив Розділ І Особливої частини КК України новими статтями, частина з яких має безпосередню спрямованість проти воєнної безпеки держави.

1. Воєнний колабораціонізм (окремі частини ст. 111-1 КК України)

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» [13] запровадив ст. 111-1 «Колабораційна діяльність». Хоча ця стаття охоплює широкий спектр діянь (від публічних закликів до роботи в окупаційних органах влади), до злочинів проти воєнної безпеки належать лише її спеціальні воєнно-орієнтовані форми:

– ч. 4 ст. 111-1 КК України: передача матеріальних ресурсів незаконним збройним чи формуванням держави-агресора;

– ч. 5 ст. 111-1 КК України (у відповідній частині): добровільне зайняття посад в окупаційних військово-цивільних адміністраціях чи окупаційних органах оборонно-безпекового спрямування;

– ч. 7 ст. 111-1 КК України: добровільна участь громадянина України в незаконних збройних чи воєнізованих формуваннях, створених на тимчасово окупованій території, та/або у збройних формуваннях держави-агресора, а також надання таким формуванням допомоги у веденні бойових дій проти Збройних Сил України.

2. Пособництво державі-агресору (ст. 111-2 КК України)

Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення ефективного функціонування експортно-кредитного агентства» [12] Особливу частину КК України доповнено ст. 111-2.

Зміст діяння. Умисні дії, спрямовані на допомогу державі-агресору (аналогічно до збройних формувань та/або окупаційної адміністрації), вчинені громадянином України, іноземцем чи особою без громадянства, з метою завдання шкоди Україні шляхом реалізації рішень чи дій держави-агресора, добровольного збору чи передачі матеріальних ресурсів або активації військово-політичних дій ворога.

Спрямованість на воєнну безпеку. Об'єктивно пособництво виражається у матеріально-технічному, інформаційному чи організаційному забезпеченні збройних сил РФ, що прямо послаблює обороноздатність України.

3. Несанкціоноване поширення військово значущої інформації (ст. 114-2 КК України)

Закон України «Про внесення змін до статті 114-2 Кримінального кодексу України щодо удосконалення відповідальності за несанкціоноване розповсюдження інформації про засоби протидії збройній агресії Російської Федерації» [14] доповнив КК України ст. 114-2.

Сутність та об'єкт. Норма покликана забезпечити оперативну та тактичну маскувально-інформаційну безпеку Сил оборони України. Об'єктом є безпека функціонування, дислокації та переміщення військ і озброєння.

Форми діяння: а) поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну (ч. 1); б) поширення інформації про рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших військових формувань, за можливості їх ідентифікації на місцевості (ч. 2); в) ті самі дії, вчинені за попередньою змовою групою осіб, з корисливих мотивів, або з метою надання інформації іншим незаконним збройним формуванням, або якщо вони спричинили тяжкі наслідки (ч. 3).

III. Систематизація та оновлена класифікація злочинів проти воєнної безпеки України у Розділі I Особливої частини КК України. Враховуючи концептуальний підхід, започаткований у першій частині нашого дослідження, та додані нові законодавчі норми, склади злочинів проти воєнної безпеки України у Розділі I Особливої частини КК України доцільно піддати видовій систематизації за критерієм безпосереднього спрямування та характеру протиправного впливу на воєнну безпеку.

Систематизація злочинів проти воєнної безпеки України за видовими групами дозволяє розкрити юридичну природу та елементи кожного складу злочину в межах єдиного науково обґрунтованого підходу.

Так, ***першу видову групу*** становлять стратегічні посягання шляхом зовнішньої співпраці з ворогом. До цієї категорії належать:

1) державна зрада (ст. 111 КК України): посягання виражається, зокрема, у формі переходу на бік ворога в умовах воєнного стану та наданні іноземній державі чи її представникам допомоги у проведенні підривної діяльності проти України, що безпосередньо підриває воєнну безпеку та обороноздатність держави;

2) шпигунство (ст. 114 КК України): об'єктивна сторона полягає у передачі або збиранні з метою передачі іноземній державі чи іноземній організації відомостей, що становлять державну таємницю саме у воєнній сфері;

3) пособництво державі-агресору (ст. 111-2 КК України): діяння полягає в умисному наданні допомоги збройним формуванням чи окупаційній адміністрації держави-агресора з метою завдання шкоди воєнній безпеці, зокрема шляхом матеріального та ресурсно-логістичного забезпечення.

Другу видову групу утворюють *диверсійно-руйнівні посягання на оборонний потенціал.* Ключовим складом цієї групи є ***диверсія*** (ст. 113 КК України), яка виражається у вчиненні кримінальних правопорушень з метою ослаблення держави шляхом вибухів, підпалів або інших дій, спрямованих на масове знищення людей чи пошкодження об'єктів, що мають важливе оборонне значення.

До ***третьої видової групи*** входять *воєнно-колабораційні посягання*, пов'язані з безпосередньою участю у воєнних діях ворога. Цю групу формують норми воєнно-оборонного блоку ***колабораційної діяльності*** (ч.ч. 4, 5, 7 ст. 111-1 КК України). Сутність посягання полягає у прямій участі громадян України у збройних формуваннях держави-агресора, веденні бойових дій проти Збройних Сил України, а також у передачі матеріальних ресурсів ворожим військам.

Четверту видову групу становлять *оперативно-тактичні та інформаційно-перешкоджаючі посягання*, спрямовані на дезорганізацію діяльності Сил оборони. До цієї групи відносяться:

– *перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань* (ст. 114-1 КК України): полягає у створенні штучних перешкод, блокуванні чи зриві мобілізації та комплектування, що перешкоджає виконанню Збройних Сил України та інших військових формувань їхнього конституційного обов'язку з оборони України;

– *несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння, рух або розміщення Збройних Сил України та інших військових формувань* (ст. 114-2 КК України): сутність посягання полягає у порушенні режиму оперативної маскувальної безпеки, що створює загрозу вогневого ураження підрозділів або розкриття дій Збройних Сил України та інших військових формувань супротивником.

IV. Проблеми кваліфікації та відмежування суміжних складів злочинів:

1. Відмежування державної зради (ст. 111 КК України) від пособництва державі-агресору (ст. 111-2 КК України)

За суб'єктом. Суб'єктом державної зради є виключно громадянин України. Натомість суб'єктом ст. 111-2 КК України може бути як громадянин України, так і іноземець чи особа без громадянства (за винятком громадян держави-агресора, які діють як її офіційні представники).

За змістом діяння. За ст. 111 КК України діяння полягає у наданні допомоги в підривній діяльності у системному розумінні. За ст. 111-2 КК України пособництво має більш спеціальний, підпорядкований характер – реалізація та підтримка конкретних рішень/дій держави-агресора чи її військових формувань без безпосередніх ознак зради (наприклад, підтримка окупаційних військ ресурсами особисто з власної ініціативи).

2. Відмежування державної зради (ст. 111 КК України) від несанкціонованого поширення інформації (ст. 114-2 КК України)

За наявністю контакту з ворожим адресатом. Якщо особа збирає та передає відомості про розміщення Збройних Сил України та інших військових формувань за безпосереднім завданням чи у зв'язку з контактом із представниками спецслужб РФ чи держави-агресора – такі дії кваліфікуються за ст. 111 КК України (або ст. 114, якщо мова йде про державну таємницю та іноземця).

Якщо особа викладає відомості про рух/розміщення Збройних Сил України та інших військових формувань в загальнодоступні мережі (наприклад, у TikTok чи Telegram) без прямого контакту та домовленості з ворожою стороною, керуючись халатністю, бажанням хайпу чи критики, але усвідомлюючи несанкціонований характер дій в умовах воєнного стану – діяння підлягає кваліфікації за ст. 114-2 КК України.

3. Співвідношення воєнного колабораціонізму (ч. 7 ст. 111-1 КК України) та державної зради (ст. 111 КК України)

Частина 7 ст. 111-1 КК України виступає *спеціальною нормою* щодо загальної норми про державну зраду (ст. 111 КК України) в частині добровільної участі у незаконних збройних формуваннях та надання їм допомоги у веденні бойових дій проти Збройних Сил України та інших військових формувань. За правилами конкуренції загальної та спеціальної норм, діяння має кваліфікуватися за ч. 7 ст. 111-1 КК України, якщо воно вчинене за умов і в формах, чітко викладених у цій частині.

Висновки. Таким чином, виходячи з викладеного вище необхідно зробити такі висновки та рекомендації:

1. Розвиток концептуальних засад щодо визначальної ролі «іноземного адресата» та безпосередньої шкоди обороноздатності як критеріїв класифікації злочинів проти воєнної безпеки України повністю підтвердила свою спроможність та актуальність в умовах воєнного стану.

2. Розширення системи злочинів проти воєнної безпеки України у Розділі I Особливої частини КК України належать до:

класичних складів: державна зрада (ст. 111 КК України), диверсія (ст. 113 КК України), шпигунство (ст. 114 КК України), перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань (ст. 114-1 КК України);

нові склади кримінальних правопорушень (2022–2026 рр.): пособництво державі-агресору (ст. 111-2 КК України), воєнно-оборонні блоки колабораційної діяльності (ч.ч. 4, 5, 7 ст. 111-1 КК України), несанкціоноване поширення військово значущої інформації (ст. 114–2 КК України).

3. Рекомендації для законодавця та правозастосовної практики.

1) усунення колізій між ст. 111 та ч. 7 ст. 111-1 КК України. Необхідно на рівні роз'яснень Верховного Суду чітко розмежувати випадки кваліфікації дій громадян України за ст. 111 (перехід на бік ворога) та за ч. 7 ст. 111-1 (участь у збройних формуваннях агресора), оскільки санкції цих статей містять суттєві розбіжності за ступенем суворості;

2) уточнення диспозиції ст. 114-2 КК України. З метою запобігання надмірній криміналізації доцільно чітко визначити суб'єктивне ставлення особи до наслідків та встановити обов'язковість усвідомлення особою того, що поширювана інформація не була оприлюднена уповноваженими органами (Генеральним штабом Збройних Сил України, Служби безпеки України чи Міноборони).

Список літератури:

1. Денисенко М. М., Луценко Ю. В. Протидія злочинності в умовах воєнного стану: теоретико-правові проблеми. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2022. Випуск 3(44). С. 70–75. DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v3.2022.16.

2. Луценко Ю. В. Доктринальні положення кримінально-правової політики держави у сфері забезпечення воєнної безпеки України. *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* 2019. Вип. 138. С. 84–96. DOI http://dx.doi.org/10.17721/apmv.2018.138.0.84-96.

3. Луценко Ю. В. Кримінально-правове забезпечення державної безпеки України у воєнній сфері в контексті сучасних викликів та загроз: монографія. Київ : НА СБ України, 2021. 348 с.

4. Луценко Ю. В. Поняття та зміст воєнної безпеки України у світлі сучасних викликів та загроз. *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* 2018. Випуск 137. С. 33–47. DOI http://dx.doi.org/10.17721/apmv.2018.137.0.33-47.

5. Луценко Ю. В. Поняття, система та класифікація видів безпеки в контексті міжнародного правопорядку. *Соціально-правові студії.* 2019. Вип. 4 (6). С. 31–39. DOI https://doi.org/10.32518/2617-4162-2019-4-31-39

6. Луценко Ю. В. Правові аспекти класифікації злочинів проти воєнної безпеки України, які віднесені до Розділу I Особливої частини КК України (Злочини проти основ національної безпеки України) (Частина 1). *Соціально-правові студії.* 2020. Випуск 3(9). С. 8–17. DOI https://doi.org/10.32518/2617-4162-2020-3-8-17.

7. Луценко Ю. В. Правові засади формування та реалізації воєнної політики України. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*, 2019. № 4. С. 130–136. URL: https://instzak.com/index.php/journal/article/view/1736

8. Луценко Ю. В. Проблеми організації протидії організованим злочинним угрупованням, які загрожують державній безпеці України. *Вчені записки ТНУ імені В .І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2024. Том 35 (74) № 1. С. 139−146. DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2024.1/24.

9. Луценко Ю. В. Протидія злочинності у світлі міжнародного правопорядку. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2023. Том 34 (73) № 5. С. 60−64. DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.5/11.

10. Луценко Ю. В. Теоретико-правові аспекти воєнної сфери в системі державної безпеки України. Прикарпатський юридичний вісник. 2020. Випуск 3(32). С. 49–53. DOI https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i3(32).602.

11. Луценко Ю. В., Полторацький О. Б. Протидія злочинності в контексті світової безпекової політики. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 2. С. 215−217. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-2/89.

12. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення ефективного функціонування експортно-кредитного агентства : Закон України від 14.04.2022 р. № 2154-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2154-20#Text

13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність : Закон України від 03.03.2022 р. № 2108-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text

14. Про внесення змін до статті 114–2 Кримінального кодексу України щодо удосконалення відповідальності за несанкціоноване розповсюдження інформації про засоби протидії збройній агресії Російської Федерації : Закон України від 24.03.2022 р. № 2178-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2178-20#Text

15. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text.

16. Смаглюк О. В., Луценко Ю. В. Трансформація транснаціональних кримінальних ринків в україні в умовах сучасних викликів державній безпеці. *Національна безпека як основа державності: сучасні виклики та механізми реагування* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 11 черв. 2026 р.): у 2 ч. Ч. 1. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2026. С. 232–234.

17. Lutsenko, Y., Tarasiuk, A., Kryzhna, V., Motyl, V., Dimich, A. (2021). Legal aspects of civil-military cooperation in comparative context. *Amazonia Investiga*, № 10(48), P. 138−149. DOI https://doi.org/10.34069/AI/2021.48.12.15.

Lutsenko Yu. V. LEGAL ASPECTS OF CLASSIFICATION OF CRIMES AGAINST THE MILITARY SECURITY OF UKRAINE INCLUDED IN CHAPTER I OF THE SPECIAL PART OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE (CRIMINAL OFFENCES AGAINST THE FOUNDATIONS OF NATIONAL SECURITY OF UKRAINE) (PART 2)

The article is devoted to a comprehensive scientific study of the legal foundations for the systematization and classification of criminal offences against the military security of Ukraine, codified in Chapter I of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine, in the context of the ongoing full-scale armed aggression of the Russian Federation. The relevance of updating criminal law doctrine is substantiated in connection with the rapid transformation of national legislation and the implementation of new corpora delicti of criminal offences (Articles 111-1, 111-2, 114-2 of the Criminal Code of Ukraine).

Three key theoretical and methodological criteria for classifying acts as criminal offences against military security have been defined and detailed: the criterion of the direct object (defence capability, combat capability of the Defence Forces, and the functioning of military infrastructure facilities); the criterion of the mandatory presence of a «foreign addressee» (the aggressor state or its representatives); and the criterion of the military-tactical or strategic nature of the damage caused. The boundaries for excluding acts with an internal political vector (Articles 109, 110, 110-2, 112, 258 of the Criminal Code of Ukraine) from this category are substantiated.

Based on the defined criteria, a holistic systematization and specific classification of criminal offences against military security have been conducted across four groups: 1) strategic encroachments through external cooperation with the enemy (Articles 111, 114, 111-2 of the Criminal Code of Ukraine); 2) sabotage and destructive encroachments on defence potential (Article 113 of the Criminal Code of Ukraine); 3) military-collaborative encroachments (Parts 4, 5, 7 of Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine); 4) operational-tactical and information-interfering encroachments (Articles 114-1, 114-2 of the Criminal Code of Ukraine).

Practical algorithms have been developed for distinguishing adjacent corpora delicti of criminal offences: high treason (Article 111 of the Criminal Code of Ukraine) from assistance to the aggressor state (Article 111-2 of the Criminal Code of Ukraine) and from unauthorized dissemination of military information (Article 114-2 of the Criminal Code of Ukraine), as well as the correlation between general and special norms (Article 111 and Part 7 of Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine). Proposals have been formulated to improve law enforcement practice and eliminate legislative conflicts.

Keywords: *military security, defence capability of the state, crimes against the foundations of national security of Ukraine, high treason, assistance to the aggressor state, military collaborationism, unauthorized dissemination of information, sabotage, espionage, classification of crimes, law enforcement practice, martial law, armed aggression, direct object of crime, obstruction of lawful activities of the Armed Forces of Ukraine, Defence Forces of Ukraine, distinction of corpus delicti, qualification of criminal offences, concurrence of general and special norms, systematization of criminal law provisions, aggressor state, combat capability of troops, military-industrial complex.*

Дата першого надходження статті до видання: 04.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 343.346:355.233.2
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/44

Мединський Д. В.
https://orcid.org/0000-0002-8081-8712
Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації імені Героїв Крут

МЕХАНІЗМ ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ КУРСАНТІВ ВІЙСЬКОВИХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ ЗА САМОВІЛЬНЕ ЗАЛИШЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ЧАСТИНИ: СУЧАСНИЙ СТАН, ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ ТА НАПРЯМИ ПРОФІЛАКТИКИ

Стаття розглядає актуальне забезпечення юридичної відповідальності курсантів вищих військових закладів освіти за самовільне залишення військової частини шляхом зіставлення норм адміністративного, кримінального законодавства, практики Верховного Суду і чинного нормативного регулювання. Дослідження виконано із застосуванням формально-юридичного, порівняльно-правового, системно-структурного та логіко-правового методів. Проаналізовано положення дев'яти нормативно-правових актів, чотирьох рішень Верховного Суду, шести сучасних наукових публікацій і матеріалів правозастосовної практики за 2022–2025 роки. Проведено порівняльний аналіз правового статусу курсанта, особливостей застосування ст. 172-11 КУпАП і ст. 407 КК України, а також механізмів дисциплінарної відповідальності. Встановлено, що найбільші труднощі виникають не через недостатність правового регулювання, а через неоднакове тлумачення понять «місце служби», «самовільність» і «поважна причина» під час кваліфікації конкретних випадків. Аналіз судової практики показав, що правові позиції Верховного Суду забезпечили єдині підходи до визначення моменту закінчення триваючого правопорушення та розмежування адміністративної і кримінальної відповідальності. Водночас механізми раннього виявлення ризикової поведінки курсантів залишаються недостатньо врегульованими. На цій підставі запропоновано авторську трирівневу модель профілактики, яка інтегрує дисциплінарні, організаційні, психологічні та правові заходи, визначає розподіл повноважень між посадовими особами ВВНЗ, Військовою службою правопорядку, ТЦК та СП і органами досудового розслідування та забезпечує послідовне реагування на кожній стадії формування ризику СЗЧ. Наукова новизна полягає у поєднанні аналізу правового статусу курсантів, судової практики та механізмів профілактики в єдиній концептуальній моделі. Запропоновані положення можуть бути використані під час удосконалення внутрішніх процедур ВВНЗ, організації профілактичної роботи, підготовки службових алгоритмів реагування та забезпечення однакового застосування норм військового законодавства.

Ключові слова: *курсанти вищих військових закладів освіти, самовільне залишення військової частини, військові кримінальні правопорушення, правова відповідальність курсантів, профілактика СЗЧ, військова дисципліна.*

Постановка проблеми. В умовах воєнного стану, підтримання військової дисципліни та сумлінне виконання службових обов'язків – набувають значної ваги. Це повною мірою стосується осіб, які здобувають освіту у вищих військових навчальних закладах, адже їхня правомірна поведінка є запорукою боєздатності війська. Специфіка статусу курсантів полягає в поєднанні навчального процесу з несенням військової служби, що створює унікальні умови для реалізації їхніх прав та обов'язків. У цьому розрізі, самовільне залишення місця служби переростає зі звичайного дисциплінарного проступку в чинник, який безпосередньо впливає на ефективність підготовки кадрів, стан кадрового забезпечення сектору безпеки й оборони та загальний рівень правопорядку у війську. Саме тому дослідження механізмів притягнення курсантів до відповідальності за подібні діяння є надзвичайно актуальним в умовах сьогодення.

© Мединський Д. В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Водночас на практиці виникає суттєва проблема, яка полягає в тому, що хоча чинне законодавство встановлює загальні засади відповідальності військовослужбовців, застосування цих норм правової відповідальності до курсантського складу часто відзначається непослідовністю. Основні труднощі пов'язані з чітким розмежуванням дисциплінарної, адміністративної та кримінальної відповідальності і визначенням просторових меж військової частини та підбором адекватних профілактичних заходів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика юридичної відповідальності військовослужбовців за самовільне залишення військової частини (СЗЧ) дедалі частіше привертає увагу дослідників у галузі військового права. Так, у публікації Бейкун А. Л. та ін. [1] висвітлені особливості реалізації цього виду відповідальності, підстави для звільнення від неї, а також проблемні аспекти правової кваліфікації відповідних діянь. Бейкун А. Л. та ін. слушно зауважують, що чинні правові норми містять чимало спірних положень, які ускладнюють однозначну оцінку поведінки військовослужбовця.

Дещо інший ракурс обирають Голець В. В. та Попович А. С. [2], зосереджуючись на практиці застосування статті 407 Кримінального кодексу України (КК). Їхня робота переконливо демонструє, що головні труднощі виникають при встановленні окремих елементів складу злочину та при розмежуванні цього діяння зі суміжними правовими конструкціями, що часто призводить до неоднозначних рішень. Слід виділити дослідження Замахіна А. Л. [3], яке вирізняється тим, що аналізує кваліфікацію самовільного залишення частини саме в умовах воєнного стану. Автор показує, як спеціальний правовий режим суттєво трансформує підходи до оцінювання таких діянь, тим самим зміщуючи акценти порівняно з мирним часом.

Проблеми визначення об'єкта цього правопорушення та неоднозначність тлумачення ключових категорій ґрунтовно проаналізовано в роботі Ленди О. В. [5]. Його висновки резонують із міркуваннями Цісара Д. та Халимона С. [18], які досліджують правовий статус курсантів і слушно акцентують, що поєднання навчання і служби створює унікальні, специфічні умови для реалізації їхніх прав і обов'язків, що не можна ігнорувати при кваліфікації злочину. Прикладні аспекти застосування статті [18], а також окремі труднощі, що виникають у правозастосовній практиці, додатково висвітлюються у дослідженні Шульги А. М. та Міненкова О. Д. [19].

Таким чином, існує вагомий доробок із різних аспектів проблеми визначення рівня правової відповідальності курсантів вищих військових закладів освіти за самовільне залишення військової частини, однак поза увагою дослідників досі залишається питання поєднання особливостей правового статусу курсантів, механізмів юридичної відповідальності, судової практики та організаційно-правових засобів профілактики. Цей не заповнений пробіл і зумовлює необхідність окремого дослідження, спрямованого на вдосконалення підходів до правового реагування та запобігання випадкам СЗЧ курсантами військових закладів освіти.

Постановка завдання. Метою статті є з'ясування особливостей застосування норм адміністративного та кримінального законодавства до курсантів вищих військових закладів освіти у випадках самовільного залишення місця служби та визначення напрямів удосконалення профілактики таких правопорушень.

Виклад основного матеріалу. Практика розгляду справ про самовільне залишення військової частини демонструє одну стійку проблему. Статус курсанта нерідко сприймають насамперед через його освітню складову діяльності. Окремий статистичний облік випадків самовільного залишення військової частини саме серед курсантів вищих військових закладів освіти в Україні не ведеться. Офіс Генерального прокурора України оприлюднює дані лише щодо загальної кількості ст. 407 КК України стосовно всіх категорій військовослужбовців без їх розмежування за статусом чи місцем проходження служби (рис. 1). Дані рисунку 1 свідчать про стрімке зростання кількості кримінальних проваджень за ст. 407 КК України протягом 2022–2025 років. Якщо у 2022 році було зареєстровано 6,6 тис. проваджень, то у 2025 році їх кількість досягла 162,3 тис., тобто збільшилася майже у 25 разів.

Водночас законодавство закріплює інший підхід. Під час навчання у вищому військовому навчальному закладі особа проходить військову службу та набуває статусу військовослужбовця контрактної форми. Саме цей статус і визначає межі прав, обов'язків і відповідальності відповідно до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України та Положення про вищі військові навчальні заклади [10; 11; 14].

Д. Цісар та С. Халимон наголошують, що курсант поєднує дві правові ролі: здобувача освіти та військовослужбовця. Саме ця подвійна природа

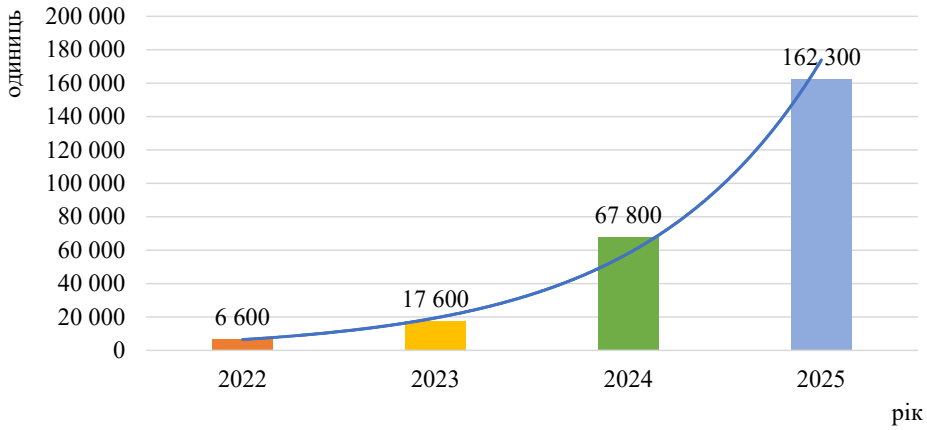

Рис. 1. Динаміка зареєстрованих кримінальних проваджень за самовільне залишення військової частини або місця служби (ст. 407 КК України) серед військовослужбовців України у 2022–2025 роках [17]

Таблиця 1

Кваліфікація випадків самовільної відсутності курсантів ВВНЗ залежно від юридично значущих обставин під час навчального процесу

№ з/п	Місце самовільного вибуття курсанта	Тривалість відсутності	Правовий режим проходження служби	Основний вид відповідальності	Кваліфікаційна проблема	Ризик помилкової правової оцінки
1	Територія ВВНЗ	До 3 діб	Повсякденна діяльність	Дисциплінарна або адміністративна	Відмежування від порушення внутрішнього розпорядку	Заниження суспільної небезпеки діяння
2	Територія ВВНЗ	Понад 3 доби	Повсякденна діяльність	Кримінальна (ст. 407 КК України)	Встановлення моменту початку СЗЧ	Помилкове застосування ст. 172-11 КУпАП
3	Навчальний центр	До 3 діб	Тактична підготовка	Адміністративна	Визначення статусу місця служби	Ігнорування факту виконання службових обов'язків
4	Навчальний центр	Понад 3 доби	Тактична підготовка	Кримінальна	Визначення строку відсутності	Неправильне обчислення строків
5	Військовий полігон	Будь-який строк в особливий період	Виконання навчально-бойових завдань	Переважно кримінальна	Оцінка суспільної небезпеки	Вплив на бойову готовність
6	Місце стажування у військовій частині	Понад 3 доби	Стажування	Кримінальна	Визначення підпорядкування курсанта	Конфлікт компетенції між ВВНЗ та частиною
7	Відпустка	Невчасне повернення	Законне вибуття	Адміністративна або кримінальна	Оцінка поважних причин	Формальний підхід до доказів
8	Медичний заклад	Несвоєчасне прибуття	Лікування	Індивідуальна оцінка	Перевірка медичних документів	Хибна оцінка поважності причин
9	Будь-яке місце служби	Добровільне повернення	Особливий період	Можливе звільнення від відповідальності	Застосування спеціального механізму звільнення	Неоднакова судова практика

Джерело: сформовано на основі [4; 5; 19; 20]

породжує труднощі під час кваліфікації окремих дисциплінарних і кримінальних проступків. Це помітно тоді, коли факт відсутності відбувається не в казармі, а під час польових занять, стажуванні чи перебуванні на навчальному полігоні [18, с. 62–63].

Проблема ускладнюється моментом набуття та припинення статусу курсанта. Формально військова служба починається не з першого заняття, а з моменту зарахування до списків особового складу та складення військової присяги. Аналогічно припинення навчання не завжди означає негайне припинення військової служби. У результаті виникають ситуації, коли особа вже фактично вибула з навчального процесу, але ще залишається суб'єктом військового правопорушення.

Доволі дискусійною є кваліфікація випадків самовільного залишення території військового закладу освіти. Частина практиків ототожнює такі дії зі звичайним порушенням внутрішнього розпорядку. Інша частина розглядає їх як прояв самовільного залишення місця служби. Причина полягає у відсутності однакових підходів до визначення меж місця служби курсанта. Якщо для військовослужбовця бойової частини таким місцем є конкретна військова частина або район виконання завдань, то для курсанта перелік локацій значно ширший [1, с. 9] (табл. 1).

Дані, наведені у табл. 1, демонструють, що більшість помилок виникає не через відсутність законодавчих норм, а через неоднакове тлумачення категорій: «місце служби», «поважна причина» та «самовільність». Саме на ці прогалини звертають увагу А. Бейкун та ін., аналізуючи механізм юридичної відповідальності за СЗЧ. Автори підкреслюють відсутність чіткого законодавчого визначення поважних причин та критеріїв самовільності поведінки військовослужбовця [1]. Цікаво, що для курсантів такі прогалини створюють ще більші труднощі під час проходження військової служби. Причина полягає у специфіці їх служби. Вони постійно переміщуються між аудиторіями, казармами, полігонами, локаціями, навчальними центрами та місцями практичної підготовки.

Судова практика останніх років демонструє поступове формування єдиних підходів до розмежування адміністративної та кримінальної відповідальності за СЗЧ. Центральне місце посідає критерій тривалості відсутності військовослужбовця на місці несення служби. Саме він виступає головною межею між адміністративним проступком та кримінальним правопорушенням. А. Замахін звертає увагу на наявність нормативної колізії між положеннями ст. 172-11 КУпАП та ст. 407 КК України. Автор показує, що адміністративне і кримінальне законодавство фактично регулюють схожі діяння, але використовують різні критерії оцінки їх суспільної небезпечності [3].

Позиція Верховного Суду у справі № 574/726/22 стала орієнтиром для нижчих судів. Суд наголосив, що перевищення встановлених законом строків відсутності формує підстави для кримінально-правової оцінки діяння. Такий підхід уніфікував практику та зменшив кількість випадків неправильної кваліфікації [7]. Показовим є рішення у справі № 574/726/22, у якій військовослужбовець залишив місце служби 28 вересня 2022 року та повернувся лише 11 жовтня 2022 року. Захист наполягав на кваліфікації діяння за ч. 4 ст. 172-11 КУпАП, однак Верховний Суд погодився з судами попередніх інстанцій і зазначив, що відсутність понад десять діб в умовах воєнного стану утворює склад злочину, передбачений ч. 5 ст. 407 КК України.

Інший приклад міститься у справі № 473/3261/23, де Касаційний кримінальний суд роз'яснив, що самовільне залишення місця служби має тривалий характер і вважається закінченим лише з моменту добровільного повернення військовослужбовця, його затримання або припинення правопорушення в інший передбачений законом спосіб. Такий підхід забезпечив однакове визначення моменту закінчення злочину під час застосування ст. 407 КК України.

Не менш складним залишається і питання доведення умислу вчинення злочину. У справах за участю курсантів захист часто посилається на психологічне виснаження, сімейні обставини, проблеми адаптації до військового середовища або конфлікти з командуванням. Самі по собі такі обставини не виключають відповідальності. Вони можуть враховуватися під час оцінки вини та призначення покарання. У роботі В. Гольця та А. Поповича акцент зроблено на суб'єктивній стороні правопорушення. Автори переконливо показують, що встановлення форми вини залишається одним із найбільш складних елементів кваліфікації за ст. 407 КК України. Особливого значення набуває аналіз мотивів поведінки та попередніх дій особи [2].

Окреме місце у системі юридичної відповідальності курсантів займає дисциплінарна відповідальність, яка застосовується за порушення військової дисципліни відповідно до Дисциплінарного статуту Збройних Сил України [6]. Дисциплінарна відповідальність курсантів за само-

вільне залишення військової частини або місця служби настає незалежно від можливого застосування адміністративної чи кримінальної відповідальності. Вона реалізується відповідно до Дисциплінарного статуту Збройних Сил України та передбачає накладення дисциплінарних стягнень з урахуванням характеру порушення, тривалості відсутності, наслідків і попередньої поведінки курсанта. До порушника можуть застосовуватися зауваження, догана, сувора догана, позбавлення чергового звільнення, попередження про неповну службову відповідність або інші дисциплінарні заходи, передбачені законодавством і статутами Збройних Сил України.

Ще один напрям судової практики пов'язаний із добровільним поверненням військовослужбовця до місця служби. Відповідні правові позиції Верховного Суду поступово формують механізм звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які вперше вчинили СЗЧ та добровільно повернулися до подальшого проходження служби [8; 15].

Цей підхід має не лише каральне, а й відновлювальне спрямування. Законодавець намагається повернути підготовленого військовослужбовця до системи оборони держави замість його остаточного вибуття з неї. На це звертають увагу Бейкун А. Л., Пелагеша О. Г., Мина В. В., аналізуючи інституційні та процедурні труднощі звільнення від відповідальності за СЗЧ [1].

Правозастосування щодо курсантів військових закладів освіти має власну специфіку. Після добровільного повернення курсанта необхідно одночасно вирішити кілька взаємопов'язаних питань: визначити вид юридичної відповідальності, оцінити можливість продовження навчання, встановити доцільність подальшого проходження військової служби та вирішити питання щодо збереження статусу курсанта. Судова практика свідчить про поступову відмову від формального підходу до таких справ. Під час кваліфікації дедалі частіше враховуються тривалість самовільної відсутності, обставини її виникнення, поведінка курсанта після повернення, результати службової перевірки та рівень виконання ним службових і навчальних обов'язків до вчинення правопорушення. Саме комплексна оцінка цих обставин забезпечує індивідуалізацію юридичної відповідальності та зменшує ризик прийняття необґрунтованих рішень щодо подальшого проходження служби і навчання.

Практика застосування ст. 407 КК України демонструє, що механізм реагування на самовільне залишення військової частини функціонує значно ефективніше, ніж механізм його попередження [2; 4]. Така ситуація формує певний дисбаланс. Проблема набуває особливої актуальності саме у військових закладах вищої військової освіти. Курсант поєднує статус військовослужбовця та здобувача вищої освіти [18]. Це створює додаткове навантаження, яке відсутнє у більшості інших категорій військовослужбовців. Особа одночасно виконує вимоги освітньої програми, наказів командування, положень військових статутів та внутрішнього розпорядку закладу.

Аналіз судової практики свідчить, що більшість випадків СЗЧ пов'язана не з одноразовим порушенням військової дисципліни, а з тривалим невиконанням обов'язку щодо своєчасного повернення до місця служби. Так, у справі № 574/726/22 Верховний Суд дійшов висновку, що відсутність військовослужбовця понад встановлений законом строк в умовах воєнного стану утворює склад злочину, передбачений ст. 407 КК України, а не адміністративного проступку. У справі № 473/3261/23 суд роз'яснив, що самовільне залишення військової частини є триваючим кримінальним правопорушенням, яке припиняється лише після добровільного повернення, затримання особи або настання інших юридично значущих обставин [6; 7; 8; 9]. Правопорушенню передує певний період накопичення негативних факторів. Серед них найбільш поширеними є труднощі первинної адаптації до військового середовища, конфлікти з безпосередніми командирами, погіршення психологічного стану, незадовільні результати навчання та втрата мотивації до проходження служби [1; 19]. Для наочного відображення структурних змін у динаміці кримінальних проваджень за ст. 407 КК України доцільно подати їх графічну інтерпретацію (рис. 2).

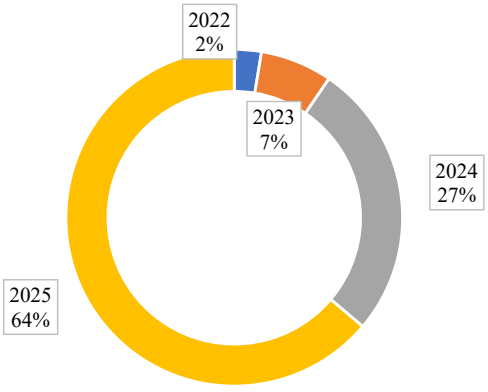

Рис. 2. Структура зареєстрованих кримінальних проваджень за ст. 407 КК України у 2022–2025 роках [17]

Чинні нормативні акти регламентують обов'язки посадових осіб щодо підтримання військової дисципліни, проте не формують єдиного профілактичного механізму для ВВНЗ [10; 11; 12; 13; 14]. У результаті окремі суб'єкти профілактики виконують свої функції ізольовано один від одного. На цій підставі систематизуємо існуючий розподіл повноважень та виявимо прогалини, які безпосередньо впливають на попередження СЗЧ серед курсантів ВВНЗ (табл. 2).

Матеріали табл. 2 демонструють цікаву закономірність. Більшість виявлених прогалин має процедурний характер. Інакше кажучи, проблема виникає не через відсутність правових норм, а через недостатню інтеграцію вже існуючих механізмів профілактики.

Дослідження законодавства та судової практики показує, що чинна система реагування орієнтована переважно на стадію після вчинення правопорушення [7; 8; 9; 10]. Закон № 2839-IX від 13.12.2022 посилив кримінально-правові механізми відповідальності в особливий період [16]. Законопроєкт № 13260 продовжує розвиток цього напряму [18]. На нашу думку, найбільш ефективною для військових закладів освіти є трирівнева профілактична модель. На першому рівні профілактичні заходи спрямовуються на виявлення передумов правопорушення, коли курсант ще не допустив порушення військової дисципліни, але його поведінка свідчить про можливість виникнення такого ризику. Другий рівень охоплює ситуації, у яких вже зафіксовано окремі дисциплінарні порушення, ознаки дезадаптації або інші фактори, що потребують комплексного управлінського реагування. Третій рівень застосовується після встановлення факту самовільного залишення місця служби та передбачає чітку взаємодію ВВНЗ, Військової служби правопорядку, ТЦК та СП, органів досудового розслідування й командування під час документування події, визначення виду юридичної відповідальності та організації подальших профілактичних заходів (табл. 3).

Для завершення статті рекомендую подати рекомендації щодо профілактики СЗЧ серед курсантів ВВНЗ у вигляді конкретних заходів.

Нормативно закріпити єдиний алгоритм реагування на випадки СЗЧ курсантів ВВНЗ із визначенням повноважень командирів, керівництва закладу освіти, Військової служби правопорядку, ТЦК та СП і органів досудового розслідування.

Запровадити систему раннього виявлення курсантів групи ризику, яка передбачатиме постійний моніторинг дисциплінарної практики, результатів психологічного супроводу та адаптації до умов військової служби.

Уніфікувати порядок документування фактів СЗЧ шляхом розробки єдиних форм службових документів, строків повідомлення та процедур передачі інформації між усіма суб'єктами реагування.

Удосконалити відомче нормативне регулювання щодо особливостей застосування дисциплінарної, адміністративної та кримінальної відповідальності саме до курсантів ВВНЗ з урахуванням їхнього спеціального правового статусу.

Створити єдину інформаційно-аналітичну систему обліку випадків СЗЧ серед курсантів, що забезпечить накопичення статистичних даних, аналіз причин правопорушень та оцінювання ефективності профілактичних заходів.

Впровадити комплексну трирівневу модель профілактики СЗЧ, яка поєднуватиме первинне попередження ризиків, адресну роботу з курсантами групи ризику та міжвідомчу координацію після встановлення факту самовільного залишення військової частини.

Висновки. Дослідження показало, що механізм юридичної відповідальності курсантів за самовільне залишення військової частини формується під впливом їх подвійного правового статусу, який поєднує проходження військової служби із здобуттям вищої військової освіти. Саме ця особливість ускладнює визначення місця служби, моменту виникнення обов'язку перебувати у визначеній локації та вибору виду юридичної відповідальності. Аналіз законодавства дав змогу систематизувати дев'ять найбільш поширених ситуацій правозастосування, у яких виникають помилки під час кваліфікації СЗЧ курсантів.

Аналіз положень ст. 407 КК України у поєднанні з практикою Верховного Суду засвідчив поступове формування єдиних підходів до кваліфікації самовільного залишення військової частини. Правові позиції, сформульовані у справах № 574/726/22 та № 473/3261/23, визначили критерії розмежування адміністративної та кримінальної відповідальності, момент закінчення кримінального правопорушення та особливості застосування кримінального закону після добровільного повернення військовослужбовця. Разом із цим проведений аналіз показав, що більшість труднощів виникає не через зміст ст. 407 КК України, а через неоднакове тлумачення понять «місце служби», «самовільність» і «поважна причина» під час оцінювання обставин конкретної справи.

Таблиця 2

Розподіл профілактичних повноважень та нормативних прогалин у системі запобігання СЗЧ курсантів ВВНЗ

№ з/п	Суб'єкт профілактики	Наявні повноважен-ня	Нормативна основа	Виявлена нормативна прогалина	Пропозиція щодо удосконалення
1	Командир відділення	Щоденний контроль присутності курсантів, виявлення первинних ознак ризикової поведінки	Закон України «Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України»	Не визначено обов'язковий порядок документування первинних ознак ризику СЗЧ	Запровадити обов'язкову форму первинного рапорту про виявлення ознак ризику СЗЧ та встановити граничний строк його подання командиру навчального підрозділу (не пізніше 24 годин)
2	Командир навчальної групи	Контроль дисципліни та поведінки	Статут внутрішньої служби ЗСУ	Відсутність критеріїв оцінювання ризику СЗЧ	Закріпити у відомчому нормативному акті критерії оцінювання ризику СЗЧ курсантів, що забезпечить однаковий порядок первинного виявлення осіб групи ризику в усіх ВВНЗ.
3	Курсовий офіцер	Індивідуальна виховна робота	Положення про ВВНЗ	Не визначено періодичність профілактичних заходів	Визначити обов'язкову періодичність індивідуальної профілактичної роботи з курсантами, що унеможливить різне застосування профілактичних заходів між військовими закладами освіти.
4	Начальник факультету	Організація освітнього процесу	Положення про ВВНЗ	Відсутній алгоритм реагування на групи ризику	Затвердити єдиний алгоритм управлінського реагування на виявлення ознак ризикової поведінки, що скоротить строки прийняття службових рішень та усуне дублювання функцій посадових осіб.
5	Психологічна служба	Діагностика та супровід	Відомчі акти МОУ	Не визначено порядок передачі інформації командуванню	Врегулювати порядок інформаційної взаємодії психологічної служби з командуванням із визначенням підстав і строків передачі інформації, що забезпечить своєчасне реагування на кризові ситуації.
6	Юридична служба	Правове консультування	Закон № 2232-XII від 25.03.1992	Відсутність спеціалізованих методичних рекомендацій	Розробити єдині методичні рекомендації щодо правової оцінки дій курсантів у випадках СЗЧ, що забезпечить однакове застосування дисциплінарного, адміністративного та кримінального законодавства.
7	ВСП	Перевірка фактів відсутності на місці несення служби	Профільні акти МОУ	Неуніфікований порядок взаємодії з ВВНЗ	Запровадити стандартизований порядок інформаційної взаємодії між ВСП і ВВНЗ під час документування фактів СЗЧ, що скоротить строки оформлення матеріалів і передачі інформації.
8	ТЦК та СП	Облікові та розшукові функції	Законодавство про військову службу	Відсутність спеціального порядку щодо курсантів	Визначити окрему процедуру взаємодії ТЦК та СП із ВВНЗ щодо курсантів, які самовільно залишили місце служби, що усуне дублювання інформаційних запитів і прискорить їх розшук.
9	Орган досудового розслідування	Кримінально-правова оцінка	КПК України, КК України	Відсутність єдиних підходів щодо окремих ситуацій СЗЧ	Підготувати узагальнення практики Верховного Суду щодо кваліфікації СЗЧ курсантів, що забезпечить однакове застосування ст. 407 КК України та ст. 172-11 КУпАП.
10	Керівництво ВВНЗ	Загальна координація	Законодавство про військову освіту	Відсутність комплексної профілактичної моделі	Затвердити типову відомчу програму профілактики СЗЧ для всіх ВВНЗ, що забезпечить єдиний підхід до планування, координації та оцінювання профілактичної роботи.

Джерело: розроблено автором

Таблиця 3

Трирівнева модель усунення нормативних прогалин у системі профілактики СЗЧ серед курсантів ВВНЗ

№ з/п	Рівень профілактики	Суб'єкт реалізації	Інструмент впливу	Прогалина, що усувається	Очікуваний результат
1	Первинний	Командир навчальної групи	Моніторинг поведінки курсанта	Відсутність критеріїв ризику	Раннє виявлення проблем
2	Первинний	Психолог	Психологічний скринінг	Несвоєчасне виявлення кризових станів	Зниження ризику дезадаптації
3	Вторинний	Начальник факультету	Контроль груп ризику	Відсутність алгоритму реагування	Локалізація негативних тенденцій залишення військової частини
4	Вторинний	Юридична служба	Правове консультування	Недостатня правова обізнаність серед курсантів	Зменшення кількості порушень
5	Вторинний	ВСП	Перевірка фактів відсутності курсантів	Неузгодженість інформаційного обміну	Оперативне реагування
6	Третинний	Керівництво ВВНЗ	Стандартизований порядок реагування	Відсутність єдиного алгоритму дій	Скорочення процедурних помилок
7	Третинний	Орган досудового розслідування	Правова кваліфікація події	Неоднакове застосування законодавства	Єдність правозастосування
8	Третинний	ВВНЗ, ВСП, ТЦК та СП	Координована програма повернення до служби	Відсутність комплексної взаємодії між суб'єктами контролю на службою курсантів	Зменшення повторних випадків СЗЧ

Джерело: розроблено автором

Порівняння нормативного регулювання із реальною практикою діяльності ВВНЗ дало змогу встановити організаційно-правові прогалини у взаємодії суб'єктів профілактики СЗЧ. Найбільший дисбаланс спостерігається між детально врегульованим механізмом притягнення до відповідальності та недостатньо розвиненою системою раннього виявлення ризикової поведінки курсантів. Для усунення цього недоліку запропоновано авторську трирівневу модель профілактики, яка інтегрує дисциплінарні, психологічні, організаційні та правові механізми, визначає розподіл повноважень між посадовими особами ВВНЗ, Військовою службою правопорядку, ТЦК та СП і органами досудового розслідування та забезпечує послідовне реагування на кожній стадії формування ризику самовільного залишення військової частини.

Список літератури:

1. Бейкун А. Л., Пелагеша О. Г., Мина В. В. Юридична відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби: проблеми кваліфікації, реалізації, звільнення від реалізації. *Проблеми правоохоронної та освітньої діяльності.* 2025. № 2. С. 6–15. DOI: https://doi.org/10.59226/3041-1971.2.2025.6-15

2. Голець В. В., Попович А. С. Особливості кваліфікації самовільного залишення частини або місця служби (ст. 407 КК України). *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2026. № 1. ч. 2. С. 363–367. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.58

3. Замахін А. Л. Самовільне залишення військової частини або місця служби в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 11. С. 462–464. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-11/112

4. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 12.07.2026).

5. Ленда О. В. Проблемні питання нормативного визначення об'єкту самовільного залишення військової частини або місця служби. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2022. Вип. 74. Ч. 2. С. 105–109. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.74.51

6. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 13.11.2025 у справі № 473/3261/23 (провадження № 51-895км25) щодо визначення моменту закінчення кримінального пра-

вопорушення, передбаченого ст. 407 КК України. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_kks_vp_vid_13_11_2025_roku_u_spravi_473_3261_23/ (дата звернення: 12.07.2026).

7. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 19.11.2024 у справі № 574/726/22 щодо розмежування адміністративної відповідальності за ст. 172-11 КУпАП та кримінальної відповідальності за ст. 407 КК України. URL: https://precedent.ua/123338390 (дата звернення: 12.07.2026).

8. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду щодо застосування ч. 5 ст. 401 КК України та звільнення від кримінальної відповідальності військовослужбовця, який уперше вчинив самовільне залишення військової частини та добровільно повернувся до проходження військової служби. URL: https://supreme.court.gov.ua/press/news/1776302/ (дата звернення: 12.07.2026).

9. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 22.12.2022 у справі № 750/2773/22 щодо призначення покарання за самовільне залишення військової частини або місця служби в умовах воєнного стану. URL: https://protocol.ua/ua/samovilne_zalishennya_v_ch_abo_mistsya_slugbi_%28yak_i_nez_yavlennya_tudi_vchasno%29_vchineni_v_umovah_voennogo_stanu_peredbachayut_viklyuchno_odin_vid_pokarannya_pozbavlennya_voli_navit_yakshcho_osoba_zgodom_dobrovilno_povernulas_%28vs_kks_sprava_750_2773_22_vid_22_12_2022_r_%29/ дата звернення: 12.07.2026)

10. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25.03.1992 р. № 2232-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text (дата звернення: 12.07.2026).

11. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України: Закон України від 24.03.1999 р. № 548-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text (дата звернення: 12.07.2026).

12. Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України : Закон України від 24.03.1999 р. № 551-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/551-14#Text (дата звернення: 12.07.2026).

13. Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України : Указ Президента України від 10.12.2008 № 1153/2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153/2008#Text (дата звернення: 12.07.2026).

14. Про затвердження Положення про вищі військові навчальні заклади : наказ Міністерства оборони України від 27.05.2015 № 240. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0706-15#Text (дата звернення: 12.07.2026).

15. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці : Закон України від 13.12.2022 № 2839-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2839-20#Text (дата звернення: 12.07.2026).

16. Проєкт Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо відповідальності за скоєння кримінальних правопорушень, пов'язаних із самовільним залишенням в умовах воєнного стану військової частини або місця служби : законопроєкт № 13260 від 05.05.2025 р. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/56341 (дата звернення: 12.07.2026).

17. Статистика кримінальних проваджень: в ОГП розказали, скільки людей вчинили СЗЧ. *Судово-юридична газета*. 11 листоп. 2025. URL: https://sud.ua/uk/news/ukraine/345871-statistika-kriminalnikh-provadzhen-v-ogp-rozkazali-skilki-lyudey-vchinili-szch (дата звернення: 12.07.2026)

18. Цісар Д., Халимон С. Правовий статус курсантів у вищих військових навчальних закладах України: проблемні аспекти. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Юридичні науки.* 2025. № 2 (74). С. 61–65. DOI: https://doi.org/10.32689/2522-4603.2025.2.9

19. Шульга А. М., Міненков О. Д. Прикладні аспекти застосування ст. 407 КК України (самовільне залишення військової частини або місця служби). *Вісник Кримінологічної асоціації України.* 2025. Т. 34, № 1. С. 90–105. DOI: https://doi.org/10.32631/vca.2025.1.06

20. Юридична сотня. Самовільне залишення військової частини: наслідки, юридична відповідальність, повернення. 2025. URL: https://ldn.org.ua/consultations/samovilne-zalyshennia-viyskovoi-chastyny-naslidky-iurydychna-vidpovidalnist-povernennia/ (дата звернення: 12.07.2026)

Medynskyi D. V. LEGAL LIABILITY MECHANISMS FOR CADETS OF MILITARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN CASES OF UNAUTHORIZED ABANDONMENT OF MILITARY UNITS: CURRENT CONDITIONS, LAW ENFORCEMENT CHALLENGES, AND PREVENTIVE MEASURES

The article examines the current legal framework governing the liability of cadets of higher military educational institutions for unauthorized abandonment of a military unit through a comparative analysis of the provisions of administrative and criminal legislation, the case law of the Supreme Court, and the existing regulatory framework. The study employs formal legal, comparative legal, systemic-structural, and logical-legal methods. The provisions of nine legislative and regulatory acts, four Supreme Court decisions, six recent

scholarly publications, and law enforcement materials covering the period from 2022 to 2025 were analysed. A comparative analysis was conducted of the legal status of cadets, the application of Article 172-11 of the Code of Ukraine on Administrative Offences and Article 407 of the Criminal Code of Ukraine, as well as the mechanisms of disciplinary liability. The findings demonstrate that the principal difficulties arise not from deficiencies in legal regulation but from inconsistent interpretation of the concepts of «place of service,» «unauthorized absence,» and «valid reason» when qualifying specific cases. The analysis of judicial practice shows that the legal positions established by the Supreme Court have ensured uniform approaches to determining the moment at which a continuing offence is completed and to distinguishing between administrative and criminal liability. At the same time, mechanisms for the early identification of cadets at risk remain insufficiently regulated. On this basis, the author proposes a three-level preventive model integrating disciplinary, organisational, psychological, and legal measures. The model defines the distribution of responsibilities among officials of higher military educational institutions, the Military Law Enforcement Service, Territorial Recruitment and Social Support Centres, and pre-trial investigation bodies, while ensuring a coordinated response at every stage of the development of the risk of unauthorized abandonment of a military unit. The scientific novelty of the study lies in integrating the analysis of cadets' legal status, judicial practice, and preventive mechanisms into a single conceptual framework. The proposed provisions may be used to improve the internal procedures of higher military educational institutions, enhance preventive activities, develop official response algorithms, and ensure the uniform application of military legislation.

Keywords: *cadets of military educational institutions, unauthorized abandonment of a military unit, military criminal offenses, legal liability of cadets, prevention of unauthorized absence, military discipline.*

Дата першого надходження статті до видання: 28.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 343.3/.7:343.85:355.426
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/45

Теслюк І. О.
https://orcid.org/0000-0001-6016-6422
Одеський державний університет внутрішніх справ

ПРОТИДІЯ ЗЛОЧИННИМ ПОСЯГАННЯМ НА ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

У статті здійснено комплексний науковий аналіз теоретичних засад та практичних аспектів протидії злочинним посяганням на життя і здоров'я працівників правоохоронних органів в умовах воєнного стану як фундаментального чинника забезпечення національної безпеки України.

З'ясовано, що в умовах правового режиму воєнного стану функціональне призначення правоохоронних органів розширилося від традиційного підтримання публічного порядку до безпосередньої участі відсічі збройній агресії, проведення стабілізаційних заходів та фіксації воєнних злочинів. Проаналізовано статистичну динаміку зростання злочинів за ст.ст. 345, 348 КК України у 2022–2026 рр. Окреслено ключові кримінологічні чинники підвищеного ризику: значний обсяг нелегальної зброї в обігу, висока психоемоційна напруга в суспільстві та цілеспрямовані дестабілізаційні дії ворога. Особливу увагу приділено теоретичній дискусійності поняття «правоохоронні органи» та визначенню їхнього специфічного суб'єктного складу в системі сектору безпеки і оборони.

Обґрунтовано необхідність адаптації норм Кримінального кодексу України до реалій воєнного часу. Запропоновано визнати вчинення злочинів проти правоохоронців «в умовах воєнного стану» окремою кваліфікуючою ознакою (обставиною, що обтяжує покарання), розмежовано склад злочину за ст. 348 КК України та воєнні злочини (ст. 438 КК України), а також аргументовано доцільність уточнення диспозицій статей і диференціації покарань. Доведено, що протидія посяганням має базуватися на трирівневій системі превенції (загальносоціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному). Акцентовано увагу на важливості вдосконалення тактико-спеціальної підготовки, психологічної підготовки та технічного захисту особового складу під час виконання службово-бойових завдань.

Наголошено, що ефективний кримінально-правовий захист працівників правоохоронних вимагає усунення норм-прогалин у КК України зокрема, визнання вчинення злочинів проти працівників правоохоронних органів «в умовах воєнного стану» як окрему кваліфікуючу ознаку або обставину, що обтяжує покарання.

Ключові слова: *правоохоронні органи, національна безпека, державна безпека, воєнний стан, запобігання злочинності, кримінально-правова протидія, посягання на життя та здоров'я.*

Постановка проблеми. Життя та здоров'я людини є найвищими соціальними цінностями, захист яких становить фундаментальний обов'язок будь-якої правової держави. Злочинні посягання на ці блага (такі як умисні вбивства, завдання тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, катування) руйнують суспільну стабільність і вимагають системної протидії на загальнодержавному та локальному рівнях. Однак, окремою небезпечною тенденцією є посягання на життя та здоров'я працівників правоохоронних органів. Повномасштабна війна та тривалий воєнний стан в Україні висунули абсолютно нові вимоги до захисту держави та публічного порядку. Стійкість системи національної безпеки держави безпосередньо залежить від дієвості її правоохоронного сегменту. Працівники правоохоронних органів сьогодні виконують не лише класичні завдання із підтримання публічного порядку, але й залучаються до стабілізаційних заходів на деокупованих територіях, фіксації воєнних злочинів, евакуації населення та безпосередньої оборони країни, що критично підвищує ризики для їхнього життя та здоров'я.

© Теслюк І. О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Особливу небезпеку для внутрішньої стабільності становить тенденція зростання насильницьких посягань на представників правопорядку, яка посилюється через високий рівень стресогенності суспільства та значний обсяг нелегальної зброї в обігу. У цьому контексті запобігання та протидія злочинам, передбаченим ст.ст. 345 («Погроза або насильство щодо працівника правоохоронного органу») та 348 («Посягання на життя працівника правоохоронного органу...») КК України [1], виходять за межі суто кримінально-правової охорони фізичної особи. Вони трансформуються у фундаментальний елемент захисту інституціональної спроможності держави та її національної безпеки загалом. Більше того, посягання на правоохоронця під час війни є прямим ударом по легітимності та стабільності публічної влади.

Водночас, чинна система адміністративно-правової превенції та кримінально-правові інструменти протидії стикаються з новими викликами. Виникають складні питання кваліфікації та розмежування загально-кримінальних правопорушень від воєнних злочинів, оцінки меж законної відсічі нападам у прифронтових зонах, а також оптимізації тактико-спеціальних заходів захисту особового складу. Превентивний потенціал санкцій ст.ст. 345, 348 КК України в реаліях воєнного часу потребує переосмислення. Захист тих, хто забезпечує правопорядок, є безальтернативною передумовою національної безпеки, що обумовлює гостру необхідність комплексного дослідження теоретичних засобів запобігання та практичних аспектів протидії цим загрозам. Тому, не дослідженими у науковому просторі залишаються концептуальні питання, пов'язані з протидією злочинним посяганням на життя та здоров'я працівників правоохоронних органів в умовах воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що питання правового захисту правоохоронців, зокрема за статтями 345, 348 КК України, розроблялися переважно до 2022 року або без урахування специфіки повномасштабної війни. Хоча в цілому у різні часи проблемним питанням щодо протидії злочинності в цілому було присвячено науковцями досить велику кількість. Серед них: О.Г. Колб, М.В. Карчевський, Ю.В. Луценко, О.С. Тарасенко, В.Я. Тацій, І.М. Копотун, О.О. Кирбят'єв та інші. Однак, попри вагомий внесок науковців у дослідження адміністративно-правових та кримінальних аспектів, недостатньо вивченим залишається питання функціонування цих механізмів в умовах тривалого воєнного стану, що потребує окремого наукового аналізу.

Постановка завдання. Тож, метою статті є комплексний аналіз теоретичних засад та практичних аспектів протидії злочинним посяганням на життя та здоров'я працівників правоохоронних органів в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Правоохоронні органи відіграють ключову роль у забезпеченні національної безпеки та оборони України. Вони виконують функції запобігання, припинення та розслідування правопорушень, що загрожують державній безпеці. Аналіз законодавства свідчить про широкий спектр суб'єктів, що здійснюють правоохоронну діяльність, зокрема поліцію, прокуратуру, антикорупційні органи та військові формування [2]. Тобто, діяльність правоохоронних органів розглядається не лише як охорона громадського порядку, а як ключовий елемент забезпечення національної безпеки та оборони держави. До системи реалізації правоохоронної функції віднесено різнопрофільні інституції – від класичних (поліція, прокуратура) та спеціалізованих (антикорупційні органи) до органів оборонного сектору (військові формування).

Як зазначає В.Я. Тацій, поняття «правоохоронні органи» є одним із найбільш невизначених в українському правознавстві, внутрішньо суперечливим і надмірним за обсягом. Це поняття також відрізняється своєю безпредметністю у Конституції та законах України, відсутністю суб'єктного складу, у зв'язку з чим виникає певна конкурентність термінів – «правоохоронні органи», «правозахисні органи», «органи кримінальної юстиції» [3].

У результаті широкого тлумачення правоохоронної функції до правоохоронних органів включаються майже всі органи виконавчої влади, які тією чи іншою мірою займаються виконанням правоохоронних функцій, тобто так чи інакше правоохоронною діяльністю. Отже, критерієм виокремлення правоохоронних органів не може бути виконання правоохоронних функцій, оскільки вони так чи інакше здійснюються майже всіма державними органами, насамперед органами виконавчої влади [3]. Критерієм виокремлення правоохоронного органу має виступати не просто участь у забезпеченні правопорядку, а наявність у його працівників спеціального правового статусу, що наділяє їх повноваженнями щодо застосування заходів державного примусу (фізичного впливу, спеціальних засобів, зброї), проведення оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування або процесуального керівництва. Саме наявність таких надзвичайних повноважень підвищує ризики для їхнього життя та здоров'я під час виконання службових обов'язків і вимагає

особливого рівноважного кримінально-правового захисту (зокрема, за ст.ст. 345, 348 КК України).

Дослідження механізмів протидії злочинним посяганням на працівників правоохоронних органів вимагає першочергового аналізу їхнього правового статусу в системі національної безпеки України. Відповідно до Закону України «Про національну безпеку України» [4], правоохоронні органи є невіддільною складовою сектору безпеки і оборони. А саме, у п. 16 ст. 1 Закону зазначено, що «сектор безпеки і оборони - система органів державної влади, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, правоохоронних та розвідувальних органів, державних органів спеціального призначення з правоохоронними функціями, сил цивільного захисту, оборонно-промислового комплексу України, діяльність яких перебуває під демократичним цивільним контролем і відповідно до Конституції та законів України за функціональним призначенням спрямована на захист національних інтересів України від загроз, а також громадяни та громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки України» [4].

Слід зазначити, що запровадження правового режиму воєнного стану суттєво розширило їхні адміністративно-правові повноваження та функціональні обов'язки. Крім традиційного підтримання публічного порядку, на особовий склад покладено завдання з відсічі збройній агресії, проведення стабілізаційних та деокупаційних заходів, виявлення диверсійно-розвідувальних груп та фіксації воєнних злочинів. Таке розширення функцій об'єктивно підвищує ризики для життя та здоров'я працівників, перетворюючи їх на пріоритетну ціль для протиправних дій.

Аналіз статистичних даних МВС України та Офісу Генерального прокурора за період дії воєнного стану (2022–2026 рр.) демонструє стійку тенденцію до збільшення кількості кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади. Зокрема, кількість зареєстрованих злочинів за ст. 345 КК України («Погроза або насильство щодо працівника правоохоронного органу») зросла в середньому на 18–22% порівняно з довоєнним періодом. Найвищий рівень динаміки таких протиправних діянь фіксується у прифронтових регіонах та областях із високою концентрацією мобільних і стаціонарних блокпостів. Своєю чергою, кількість посягань на життя правоохоронців та військовослужбовців (ст. 348 КК України) корелює із загальним збільшенням фактів незаконного обігу вогнепальної зброї, що підтверджує пряму загрозу для стабільності внутрішнього безпекового контуру держави [5]. Водночас системний аналіз сучасної судової практики виявляє суттєві труднощі під час кримінально-правової кваліфікації зазначених діянь. Гострим правозастосовним питанням залишається відмежування посягання на життя правоохоронця чи військовослужбовця (ст. 348 КК України) від злочинів проти встановленого порядку проходження військової служби, а також від зазіхань із боку комбатантів ворога чи диверсійно-розвідувальних груп, що підлягають кваліфікації за ст. 438 («Порушення законів та звичаїв війни») або ст. 111 («Державна зрада») КК України. Судова практика схиляється до того, що вирішальним критерієм застосування ст. 348 КК України виступає загально-кримінальний або особистий мотив нападника, а не участь у веденні бойових дій у складі збройних формувань держави-агресора.

У межах вузького підходу поняття «протидія злочинності» розглядається як одна із функцій держави, що реалізується у процесі здійснення останньої своєї політики [6]. За такого підходу протидія злочинності обмежується переважно діяльністю спеціально уповноважених державних суб'єктів (насамперед органів кримінальної юстиції та правоохоронних органів), які застосовують правові, оперативно-розшукові, кримінально-процесуальні та кримінологічні заходи з метою виявлення, припинення та розслідування злочинних діянь.

Водночас у реаліях воєнного стану вузьке розуміння протидії злочинності зазнає суттєвої трансформації. В умовах війни ця державна функція перестає бути суто правоохоронною – вона безпосередньо інтегрується в систему забезпечення оборонно-безпекового потенціалу держави. Оскільки посягання на життя та здоров'я працівників правоохоронних органів під час виконання ними службових обов'язків паралізують функціонування органів державної влади у критичних регіонах (на блокпостах, у прифронтових зонах, під час забезпечення заходи комендантської години), протидія цим злочинам перетворюється з локального кримінально-правового завдання на стратегічний напрям державної політики у сфері національної безпеки.

Кримінально-правовий захист правоохоронців у сучасних реаліях забезпечується переважно статтями 345 та 348 КК України. Системний аналіз сучасної судової практики свідчить, що застосування цих норм в умовах воєнного стану має суттєві особливості, а саме:

Трансформація поняття «виконання службових обов'язків». Якщо в мирний час діяльність правоохоронця обмежувалася стандартними патрульними чи слідчими функціями, то сьогодні виконання обов'язків охоплює чергування на блокпостах, евакуацію населення під обстрілами та службу в районах, наближених до лінії фронту. Будь-яке насильство або погрози у цих обставинах мають кваліфікуватися за ст. 345 КК України, оскільки вони паралізують діяльність органу влади у критичний для держави момент.

Проблеми розмежування загально-кримінальних правопорушень та воєнних злочинів. Гострим питанням правозастосування є відмежування посягання на життя правоохоронця (ст. 348 КК України) від дій комбатантів ворога чи диверсантів (що охоплюється ст. 438 КК України «Порушення законів та звичаїв війни» або ст. 111 КК України «Державна зрада»). Судова практика схиляється до того, що ст. 348 КК України застосовується тоді, коли нападник є цивільною особою або діє з особистих/загально-кримінальних мотивів (наприклад, супротив під час законної перевірки документів чи транспортного засобу).

Окремої уваги заслуговують кримінологічні чинники, які стимулюють агресію проти правоохоронців під час війни. Головними серед них є: надмірний обсяг нелегальної зброї та боєприпасів в обігу, що підвищує летальність нападів; високий рівень психологічного напруження та стресогенності суспільства, який часто провокує невмотивовану або гіпертрофовану агресію під час банальних перевірок на блокпостах; спроби дестабілізації правопорядку всередині країни, коли напади на поліцейських координуються або стимулюються ворожими спецслужбами для створення ілюзії хаосу.

З огляду на це, чинний превентивний потенціал санкцій ст.ст. 345 та 348 КК України потребує посилення. Оскільки посягання на правоохоронця в умовах війни є прямим посяганням на внутрішню безпеку держави, доцільно розглянути питання про внесення змін до КК України, де вчинення цих злочинів «в умовах воєнного стану» виступатиме окремою кваліфікуючою ознакою (обставиною, що обтяжує покарання), за аналогією з майновими злочинами. Адміністративно-правова ж превенція має зосередитися на вдосконаленні тактико-спеціальної підготовки особового складу, забезпеченні бодікамерами та чіткими алгоритмами дій у кризових ситуаціях.

Аналізуючи стан кримінально-правової охорони професійної діяльності працівників правоохоронних органів, М.Т. Юрків зазначає, що у Кримінальному кодексі України виявлено наявність значних проблем у регулюванні цієї сфери. Науковець зазначає: «Хоча чинний КК України передбачає норми, спрямовані на захист правоохоронців (наприклад, статті 342, 345, 348, 349), їх практичне застосування часто супроводжується труднощами через нечіткість формулювань і недостатню конкретизацію ознак правопорушень. Недостатня чіткість термінів, таких як «опір», «погроза» та «насильство», призводить до різночитань у правозастосуванні. Тому доцільно уточнити формулювання в диспозиціях цих норм для уніфікації підходів до їх кваліфікації. Наприклад, варто додати уточнення до ст. 343 щодо незаконності впливу на представників влади. Вважаємо обґрунтованими пропозиції щодо введення альтернативних видів покарання, таких як штрафи чи громадські роботи, для певних категорій правопорушень, передбачених ст. 345 і 343 КК України. Це сприятиме диференціації покарань залежно від ступеня суспільної небезпеки діяння» [7].

У контексті національної безпеки ефективність протидії злочинності вимірюється не лише кількістю винесених вироків за ст.ст. 345, 348 КК України, а насамперед спроможністю держави мінімізувати саму ймовірність виникнення таких посягань. Запобігання насильству щодо працівників правоохоронних органів в умовах воєнного стану має комплексний, багаторівневий характер і поділяється на загальносоціальний, спеціально-кримінологічний та індивідуальний рівні.

Так, загально-соціальний рівень запобігання спрямований на зниження загального рівня напруги та агресії в суспільстві, викликаної тривалою війною, стресом та економічною нестабільністю. Важливим інструментом тут є проведення інформаційних та просвітницьких кампаній. Держава має чітко комунікувати, що правоохоронець на блокпосту чи на вулиці є гарантом внутрішньої стабільності, а спротив його законним вимогам – це дія, яка послаблює країну зсередини. Підвищення рівня правової культури громадян та поваги до інститутів публічної влади є базовим запобіжником проти невмотивованого насильства.

Щодо спеціально-кримінологічного рівня, слід зазначити, що він передбачає усунення конкретних умов та чинників, які безпосередньо полегшують учинення нападів. Основним вектором у реаліях воєнного часу є жорсткий контроль за обігом вогнепальної зброї, вибухівки та боєприпасів. Масштабні заходи МВС щодо виявлення нелегальних каналів постачання зброї із зони бойових дій до тилових регіонів автоматично зни-

жують ризик того, що під час банальної перевірки документів зловмисник застосує летальну зброю проти поліцейського чи прикордонника. Сюди ж належить кримінальний аналіз та прогнозування: виявлення «зон ризику» (прифронтові смуги, комендантська година, місця скупчення людей) та посилення там правоохоронної присутності.

На індивідуальному рівні запобігання безпосередньо стосується діяльності самих правоохоронних органів та підготовки особового складу. У такому випадку, превентивні заходи на цьому етапі базується на трьох елементах:

Психологічна підготовка: навчання працівників навичкам деескалації конфліктів, що дозволяє нейтралізувати конфлікт із правопорушником, не доводячи справу до фізичного насилля.

Своєчасне прогнозування небезпеки: чітке дотримання тактичних інструкцій під час зупинки транспортних засобів, перевірки документів чи затримання осіб. Працівник правоохоронних органів має завжди перебувати у стані тактичної готовності, правильно обирати дистанцію та сектор огляду.

Технічна захищеність: використання сучасних засобів індивідуального бронезахисту, якісного освітлення на блокпостах у нічний час та засобів примусової зупинки транспорту.

Виходячи з цього, запобігання посяганням на життя та здоров'я працівників правоохоронних органів в умовах війни має змістити фокус на випередження загроз. Інтеграція психологічних тренінгів, технічної модернізації та контролю за обігом зброї дозволить створити безпечне середовище для виконання службових обов'язків тими, хто забезпечує національну безпеку держави.

О.С. Тарасенко підкреслює, що враховуючи сучасні виклики, необхідно підвищувати ефективність правоохоронної системи, розвивати законодавчі ініціативи та зміцнювати взаємодію між правоохоронними органами. В цілому, для посилення національної безпеки необхідне комплексне реформування системи правоохоронних органів та впровадження сучасних методів управління [2].

Висновки. Отже, в умовах воєнного стану правоохоронні органи є фундаментальним елементом сектору безпеки і оборони України. Критерієм їх виокремлення виступає спеціальне функціональне призначення - безпосередня протидія загрозам внутрішній безпеці держави, відсіч збройній агресії, проведення стабілізаційних заходів та фіксація воєнних злочинів. Однак, підвищення навантаження та розширення адміністративно-правових повноважень правоохоронців у період воєнного стану спричинили зростання кількості посягань на їхнє життя, здоров'я та авторитет (зокрема, за ст.ст. 345, 348 КК України). Ефективний кримінально-правовий захист працівників правоохоронних вимагає усунення норм-прогалин у КК України зокрема, визнання вчинення злочинів проти працівників правоохоронних органів «в умовах воєнного стану» як окрему кваліфікуючу ознаку або обставину, що обтяжує покарання.

Загалом, комплексна реформа правоохоронної системи, усунення законодавчих прогалин та зміцнення міжвідомчої взаємодії є запорукою посилення національної безпеки України в особливий період.

Список літератури:

1. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14.

2. Тарасенко О.С. Роль правоохоронних органів у забезпеченні державної безпеки під час особливого періоду: кримінально-правові аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал,* 2024. № 10. С. 673–676. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-10/161

3. Тацій В.Я. Визначення поняття та системи правоохоронних органів у концепції змін до Конституції України (концептуальні підходи). *Право України*. 2012. № 11-12. С. 233–240.

4. Про національну безпеку України : Закон України 21.06.2018 № 2469-VIII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text.

5. Статистична інформація про стан злочинності та результати прокурорсько-слідчої діяльності. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/statinfo.html.

6. Валуйко О.М., Дручек О.В. Протидія злочинності: до питання про структуру та зміст термінопоняття. *Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (21 жовтня 2022 року) / упор. Л.В. Павлик, У.О. Цмоць. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ. 2022. С. 95–99.

7. Юрків М.Т. Проблемні питання кримінально-правової охорони професійної діяльності працівників правоохоронного органу у Кримінальному кодексі України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право.* 2025. Випуск 87, частина 3. С. 364–369. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.3.55

Tesliuk I. O. COUNTERACTING CRIMINAL ATTACKS ON THE LIFE AND HEALTH OF LAW ENFORCEMENT OFFICERS UNDER MARTIAL LAW

The article provides a comprehensive scientific analysis of the theoretical foundations and practical aspects of countering criminal attacks on the life and health of law enforcement officers under martial law as a fundamental factor in ensuring the national security of Ukraine.

It is found that under the legal regime of martial law, the functional purpose of law enforcement agencies has expanded from the traditional maintenance of public order to direct participation in repelling armed aggression, carrying out stabilization measures and recording war crimes. The statistical dynamics of the growth of crimes under Articles 345, 348 of the Criminal Code of Ukraine in 2022–2026 are analyzed. The key criminological factors of increased risk are outlined: a significant amount of illegal weapons in circulation, high psycho-emotional tension in society and targeted destabilizing actions of the enemy. Particular attention is paid to the theoretical debatability of the concept of «law enforcement agencies» and the definition of their specific subject composition in the security and defense sector system.

The need to adapt the norms of the Criminal Code of Ukraine to the realities of wartime is substantiated. It is proposed to recognize the commission of crimes against law enforcement officers «under martial law» as a separate qualifying feature (a circumstance that aggravating punishment), the composition of the crime under Article 348 of the Criminal Code of Ukraine and war crimes (Article 438 of the Criminal Code of Ukraine) are delimited, and the expediency of clarifying the dispositions of articles and differentiating punishments is also argued. It is proved that countering encroachments should be based on a three-level system of prevention (general social, special criminological and individual). Attention is focused on the importance of improving tactical and special training, psychological training and technical protection of personnel during the performance of official and combat tasks.

It is emphasized that effective criminal legal protection of law enforcement officers requires the elimination of gaps in the Criminal Code of Ukraine, in particular, the recognition of crimes against law enforcement officers «under martial law» as a separate qualifying characteristic or circumstance that aggravating punishment.

Keywords: *law enforcement agencies, national security, state security, martial law, crime prevention, criminal legal countermeasures, attacks on life and health.*

Дата першого надходження статті до видання: 18.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 04.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.14:004.9
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/46

Громович А. А.
https://orcid.org/0009-0007-3536-8680
Харківський національний університет внутрішніх справ

Мартовицька О. В.
https://orcid.org/0000-0002-4483-861X
Харківський національний університет внутрішніх справ

ВИКОРИСТАННЯ ДАНИХ ГЕОЛОКАЦІЇ МОБІЛЬНОГО ПРИСТРОЮ У ДОКАЗУВАННІ ОБСТАВИН КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

У статті досліджено сутність та особливості використання даних геолокації мобільного пристрою у кримінальному провадженні, визначено їх значення для доказування обставин кримінального правопорушення та проаналізовано основні процесуальні вимоги щодо отримання, фіксації, збереження й оцінки відповідної цифрової інформації. Розглянуто основні джерела геолокаційних даних, зокрема інформацію, що міститься безпосередньо на мобільному пристрої, відомості мережевої інфраструктури та дані, сформовані під час використання цифрових сервісів. Окрему увагу приділено розмежуванню місцезнаходження мобільного пристрою та місцезнаходження його користувача, оскільки сам факт перебування пристрою у певному місці не може автоматично свідчити про перебування там конкретної особи. Досліджено положення кримінального процесуального законодавства України щодо отримання інформації про місцезнаходження мобільного обладнання, зокрема положення статей 159 та 268 Кримінального процесуального кодексу України. Проаналізовано відмінності між отриманням інформації про місцезнаходження пристрою за минулий період та його локалізацією в режимі реального часу. Визначено основні напрями практичного використання геолокаційних даних під час досудового розслідування, серед яких перевірка показань, встановлення маршруту переміщення, перевірка версій щодо перебування особи поблизу місця вчинення кримінального правопорушення, а також зіставлення геолокаційної інформації з іншими цифровими доказами. Окреслено проблеми достовірності, автентичності, цілісності та допустимості таких даних, а також питання забезпечення права особи на приватне життя. Обґрунтовано необхідність комплексного підходу до оцінки геолокаційної інформації, за якого вона повинна досліджуватися у взаємозв'язку з іншими доказами кримінального провадження. Запропоновано перспективні напрями використання геолокаційних даних, зокрема аналіз траєкторії руху мобільного пристрою, порівняння даних декількох пристроїв та створення цифрових карт переміщень.

Ключові слова: *геолокація, мобільні пристрої, цифрові докази, доказування, кримінальне правопорушення, досудове розслідування, цифрова інформація, допустимість доказів.*

© Громович А. А., Мартовицька О. В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Постановка проблеми. У сучасних умовах цифровізації суспільних відносин питання можливості отримання цифрових доказів у кримінальному провадженні, їх подальша фіксація та використання у процесі доказування є одним із пріоритетних напрямів дослідження. Самі по собі мобільні пристрої стали одним із поширених джерел цифрової інформації, яка може мати значення для кримінального провадження. Під час використання мобільного телефону утворюється та зберігається значний обсяг інформації, зокрема відомості про здійснення комунікацій, використання мобільних застосунків, а також місцезнаходження пристрою. Як зазначають Л. В. Мілімко та Я. В. Жидовцев, електронні докази можуть міститися на мобільних телефонах та інших електронних носіях, а їх використання у кримінальному судочинстві потребує належного збирання, перевірки та оцінки [1, с. 302–304].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання електронних доказів у кримінальному провадженні досліджували Л. В. Мілімко та Я. В. Жидовцев, М. Г. Щербаковський та С. О. Коломійцев, А. А. Шишенко, О. Г. Бондаренко, А. С. Політова та Т. О. Чехлай, В. В. Романюк та Т. Г. Фоміна. Зокрема, А. А. Шишенко досліджував проблеми автентичності та допустимості цифрових доказів, О. Г. Бондаренко – питання їх допустимості та оцінки, а А. С. Політова і Т. О. Чехлай – особливості допустимості цифрових доказів у судовій практиці.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження особливостей використання даних геолокації мобільного пристрою у доказуванні обставин кримінального правопорушення, визначення їх доказового значення, процесуального порядку отримання та оцінки, а також встановлення основних проблем і перспектив використання відповідної цифрової інформації під час досудового розслідування.

Виклад основного матеріалу. Поняття геолокації безпосередньо пов'язане з можливістю визначення місцезнаходження мобільного обладнання. Відповідно до Закону України «Про електронні комунікації», інформація про місцезнаходження визначається як дані, що обробляються в мережі електронних комунікацій та дають змогу встановити місцезнаходження мобільного кінцевого (термінального) обладнання [2]. Таким чином, у найбільш загальному розумінні геолокаційні дані можна розглядати як інформацію, за допомогою якої визначається географічне положення мобільного пристрою у певний момент або протягом певного періоду часу.

Таке розуміння відповідає і підходу, закріпленому у Директиві Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2018/1972 від 11 грудня 2018 року про запровадження Європейського кодексу електронних комунікацій, відповідно до якої дані про місцезнаходження пов'язуються з інформацією, отриманою від мережевої інфраструктури або мобільного обладнання та такою, що дозволяє визначити географічне положення кінцевого обладнання [3].

Для кримінального провадження принципове значення має розмежування місцезнаходження мобільного пристрою та місцезнаходження особи. Геолокаційні дані безпосередньо характеризують положення мобільного обладнання, а не особи, якій воно належить. Мобільний телефон може перебувати у користуванні іншої особи, бути залишеним у певному місці або переміщуватися без власника. Тому факт перебування пристрою у конкретному місці не може автоматично свідчити про перебування там і його власника. Для встановлення такого зв'язку необхідне зіставлення геолокаційних відомостей з іншими доказами у кримінальному провадженні.

Залежно від джерела походження геолокаційні дані можна умовно поділити на дані, що містяться безпосередньо на мобільному пристрої, дані мережевої інфраструктури та дані, сформовані під час використання цифрових сервісів.

До першої групи належать відомості, які можуть зберігатися безпосередньо у пам'яті мобільного пристрою або пов'язаних із ним цифрових сервісах. Це можуть бути дані про місця перебування пристрою, історію його переміщень та інша інформація, яка формується під час використання відповідних функцій телефону. Мобільний телефон у цьому випадку виступає безпосереднім носієм цифрової інформації, яка за умови належного отримання може використовуватися у кримінальному провадженні [1, с. 303].

Другу групу становлять відомості, отримані від мережевої інфраструктури або оператора електронних комунікацій. Такі дані формуються у процесі функціонування мережі мобільного зв'язку та можуть містити інформацію про місцезнаходження мобільного обладнання або його підключення до відповідного елемента мережі. При цьому кримінальне процесуальне законодавство України безпосередньо передбачає можливість отримання таких відомостей. Так, відповідно до ч. 1 ст. 268 Кримінального процесуального кодексу України, установлення місцезнаходження радіообладнання полягає в отриманні від мережевої інфраструктури або мобільного кінцевого

(термінального) обладнання відомостей про його місцезнаходження, у тому числі точки підключення до мережі [4, ст. 268].

Третю групу становлять дані про місцезнаходження, що формуються під час використання мобільних застосунків та інших цифрових сервісів. Такі відомості можуть зберігатися на самому пристрої або у відповідній інформаційній системі. Їх особливість полягає у можливості поєднання інформації про місцезнаходження пристрою з іншими цифровими даними, що виникають під час користування відповідним сервісом. З огляду на це під час їх використання у кримінальному провадженні необхідно встановлювати джерело походження інформації, спосіб її формування та зв'язок із конкретним мобільним пристроєм [5, с. 74–84].

Окремо слід звернути увагу і на часову характеристику геолокаційних даних. Інформація про місцезнаходження набуває особливого значення тоді, коли дозволяє співвіднести певне місце з конкретним моментом або проміжком часу. Саме тому такі відомості можуть використовуватися для встановлення послідовності переміщення мобільного пристрою та зіставлення його місцезнаходження з іншими обставинами кримінального провадження. Водночас точність і доказове значення конкретних геолокаційних даних необхідно визначати з урахуванням способу їх отримання та особливостей відповідного джерела.

Використання даних геолокації мобільного пристрою у кримінальному провадженні має здійснюватися з урахуванням вимог кримінального процесуального законодавства щодо порядку отримання та використання доказової інформації. Це зумовлено тим, що відомості про місцезнаходження мобільного обладнання можуть стосуватися приватного життя особи, а їх отримання у визначених законом випадках передбачає застосування спеціальних процесуальних механізмів.

Відповідно до ч. 1 ст. 268 КПК України, установлення місцезнаходження радіообладнання полягає у застосуванні технічних засобів для отримання від мережевої інфраструктури або мобільного кінцевого (термінального) обладнання відомостей про місцезнаходження мобільного обладнання, зокрема точки його підключення до мережі, без розкриття змісту повідомлень, що передаються [4, ст. 268]. Така інформація може використовуватися для встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження.

У кримінальному провадженні може виникати необхідність отримання даних, які вже були сформовані та зберігаються у володінні оператора електронних комунікацій, а також необхідність встановлення поточного місцезнаходження конкретного мобільного обладнання. Зазначені ситуації не є тотожними та потребують застосування різних процесуальних механізмів. На це зверталася увага і в узагальненні судової практики щодо розгляду слідчими суддями клопотань про проведення негласних слідчих (розшукових) дій. У ньому зазначено, що положення ст. 159 та п. 7 ч. 1 ст. 162 КПК України передбачають можливість отримання інформації про зв'язок, який відбувся у минулому, у тому числі щодо місцезнаходження радіоелектронного засобу у певний день та час. Натомість установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу відповідно до ст. 268 КПК України передбачає його локалізацію та моніторинг у режимі реального часу [6].

Стаття 159 КПК України передбачає можливість ознайомлення з відповідними документами, виготовлення їх копій та вилучення, а щодо інформації в електронних інформаційних системах та мобільних терміналах – отримання копії інформації без вилучення самого пристрою [4, ст. 159].

Інша ситуація виникає тоді, коли необхідно встановити місцезнаходження мобільного обладнання в режимі спостереження. У такому випадку застосовується процесуальний механізм, передбачений ст. 268 КПК України. За загальним правилом установлення місцезнаходження радіообладнання проводиться на підставі ухвали слідчого судді, постановленої у порядку, передбаченому статтями 246, 248–250 КПК України [4, ст. 268].

Ухвала слідчого судді при цьому повинна містити ідентифікаційні ознаки, які дають можливість однозначно визначити абонента, електронну комунікаційну мережу або кінцеве (термінальне) обладнання, щодо якого здійснюється відповідна дія [4, ч. 3 ст. 268]. Така вимога має практичне значення, оскільки дозволяє конкретизувати об'єкт спостереження та зменшити ризик отримання інформації щодо сторонніх осіб.

Невідкладний початок встановлення місцезнаходження радіообладнання до постановлення ухвали слідчого судді допускається на підставі постанови слідчого або прокурора лише у випадку, передбаченому ч. 1 ст. 250 КПК України [4, ч. 4 ст. 268]. Такий виняток пов'язаний із невідкладними ситуаціями, коли зволікання з отриманням відповідної інформації може перешкодити врятуванню життя людей або запобіганню вчиненню тяжкого чи особливо тяжкого злочину.

Сам факт отримання інформації про місцезнаходження мобільного пристрою ще не означає, що така інформація автоматично набуває доказового значення. Вона повинна бути отримана у передбаченому КПК України порядку, належним чином зафіксована та підлягати оцінці у сукупності з іншими доказами. Такий підхід відповідає загальній концепції електронних доказів, за якою важливе значення мають не лише зміст цифрової інформації, а й спосіб її отримання, збереження та процесуального оформлення [1, с. 302–304].

На необхідність дотримання відповідного процесуального алгоритму під час збирання комп'ютерних даних із мобільних терміналів звертають увагу М. Г. Щербаковський та С. О. Коломійцев [5, с. 74–84]. Тому під час роботи з геолокаційною інформацією необхідно забезпечувати її належну фіксацію та збереження, щоб у подальшому можна було перевірити походження відповідних даних і достовірність зроблених на їх основі висновків.

Як зазначає А. А. Шишенко, до основних видів цифрових доказів належать, зокрема, геолокаційні дані, метадані, інформація з мобільних пристроїв та інші цифрові відомості, які можуть використовуватися для встановлення обставин кримінального правопорушення [7, с. 316–318].

Одним із основних напрямів використання геолокаційної інформації є перевірка показань учасників кримінального провадження та висунутих версій. Якщо особа стверджує, що у певний момент перебувала в іншому місці, дані про місцезнаходження пов'язаного з нею мобільного пристрою можуть використовуватися для перевірки такого твердження. Водночас такі відомості не можуть автоматично підтверджувати або спростовувати показання особи, оскільки мобільний пристрій не обов'язково постійно перебуває у користуванні його власника.

Важливим напрямом є також встановлення маршруту переміщення мобільного пристрою. Послідовність відомостей про його місцезнаходження протягом певного періоду може дозволити встановити напрямок переміщення та приблизний маршрут. Така інформація може бути корисною під час перевірки версій щодо прибуття особи до місця події, залишення такого місця після вчинення кримінального правопорушення або переміщення між декількома об'єктами. При цьому мобільні термінали можуть містити значний обсяг інформації стосовно вчиненого кримінального правопорушення, отримання якої потребує дотримання відповідного процесуального порядку [5, с. 74–84].

Геолокаційні дані можуть використовуватися і для перевірки алібі та встановлення можливого перебування мобільного пристрою поблизу місця вчинення кримінального правопорушення. Наприклад, встановлення того, що пристрій перебував у певному районі у час, близький до моменту вчинення правопорушення, може мати значення для перевірки версії органу досудового розслідування. Однак саме по собі таке місцезнаходження не доводить участі особи у вчиненні кримінального правопорушення, оскільки необхідно встановити зв'язок між пристроєм, його користувачем та конкретною подією.

Геолокаційна інформація може зіставлятися з даними мобільного телефону, фотографіями та відеозаписами, електронним листуванням, повідомленнями у месенджерах, метаданими файлів та іншими цифровими слідами. Такий комплексний підхід дозволяє отримати більш детальну інформацію щодо вчиненого кримінального правопорушення та перевірити взаємний зв'язок окремих доказів. У науковій літературі підкреслюється, що цифрові дані набувають доказового значення не лише завдяки своєму змісту, а й за умови підтвердження їх походження, цілісності та достовірності [7, с. 318–320].

Цифрові дані можуть бути змінені, видалені або пошкоджені, а тому важливим є забезпечення належного порядку їх отримання, копіювання, збереження та процесуального оформлення. Сучасні дослідження цифрових доказів наголошують на необхідності підтвердження автентичності та незмінності цифрової інформації для її подальшого використання у кримінальному провадженні [7, с. 319–321].

Під час оцінки інформації необхідно враховувати спосіб її формування, час отримання та технічні особливості відповідної системи. Відповідно, висновок про перебування мобільного пристрою у певному місці повинен ґрунтуватися на можливості перевірити походження та цілісність отриманих даних.

З цим безпосередньо пов'язана проблема автентичності та цілісності цифрової інформації. Дані, що зберігаються на мобільному пристрої або в інформаційній системі, можуть бути видалені, змінені чи пошкоджені. У зв'язку з цим важливим є забезпечення визначеного порядку їх отримання та збереження, який дозволяє у подальшому перевірити незмінність відповідної інформації. О. Г. Бондаренко звертає увагу на необхідність забезпечення належного поводження з цифровими доказами та підтвердження їх цілісності під час кримінального провадження [8, с. 18–19].

А. С. Політова та Т. О. Чехлай за результатами аналізу судової практики зазначають, що кримінальне процесуальне законодавство України не містить окремого визначення цифрових доказів, у зв'язку з чим у правозастосовній практиці цифрова інформація залежно від її змісту, форми та способу створення може розглядатися як речовий доказ або документ [9, с. 104–106]. Така ситуація має значення і для геолокаційної інформації, оскільки її процесуальна форма може залежати від джерела походження та способу отримання.

Романюк В. В. та Фоміна Т. Г. наголошують на необхідності дотримання відповідної процедури під час збирання електронних (цифрових) доказів, зокрема інформації, що міститься на мобільних телефонах та інших електронних носіях [10, с. 344–347]. Тому під час роботи з геолокаційними даними необхідно чітко встановлювати джерело інформації та спосіб її отримання.

Суд повинен оцінювати не лише сам факт перебування мобільного пристрою у певному місці, а й достовірність відповідної інформації, спосіб її отримання та зв'язок з іншими доказами. Аналіз судової практики свідчить про неоднозначність підходів до оцінки цифрових доказів, що зумовлює необхідність вироблення більш чітких критеріїв їх допустимості та достовірності [9, с. 108–111].

Перспективним напрямом розвитку використання геолокаційних даних у кримінальному провадженні є перехід від встановлення окремої точки перебування мобільного пристрою до аналізу його траєкторії руху. Для розслідування кримінального правопорушення значення може мати не лише те, де перебував пристрій у конкретний момент, а й те, як він переміщувався до та після події. Аналіз послідовності таких даних може дозволити встановити можливий маршрут, напрямок руху та зв'язок між декількома місцями, що мають значення для кримінального провадження.

Якщо декілька пристроїв протягом певного періоду переміщуються за подібним маршрутом або одночасно перебувають у декількох місцях, це може бути використано для перевірки версії про контакт чи спільне переміщення відповідних осіб. При цьому сам факт одночасного перебування пристроїв не повинен розглядатися як доказ співучасті осіб, а лише як підстава для подальшої перевірки.

Перспективним напрямом використання геолокаційних даних є створення цифрової карти переміщень, пов'язаних із кримінальним провадженням. Відображення на одній карті місць, часу перебування мобільних пристроїв та інших встановлених під час розслідування обставин може полегшити аналіз значного обсягу інформації. Особливо корисним це може бути у провадженнях, де необхідно досліджувати переміщення декількох осіб або транспортних засобів протягом тривалого часу.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що дані геолокації мобільного пристрою в умовах цифровізації є необхідним інструментом доказування обставин кримінального правопорушення. Їх використання дає можливість встановлювати місцезнаходження мобільного пристрою у певний момент часу, відтворювати траєкторію його руху та співвідносити отриману інформацію з іншими обставинами кримінального провадження.

Водночас геолокаційні дані не можуть автоматично ототожнюватися з місцезнаходженням конкретної особи. Мобільний пристрій може використовуватися іншою людиною, бути переданий у користування або залишатися без власника. Тому сам факт перебування пристрою у певному місці не є достатнім для висновку про перебування там конкретної особи. Найбільше доказове значення такі дані отримують у поєднанні з іншими доказами, які дозволяють встановити зв'язок між пристроєм, його користувачем та подією кримінального правопорушення.

Окремого значення набуває і питання достовірності та належного процесуального оформлення геолокаційної інформації. Під час її використання необхідно враховувати джерело походження даних, точність визначення місцезнаходження, час їх формування, спосіб отримання та можливість перевірки їх цілісності та в подальшому збереження. При цьому також важливим є дослідження маршрутів переміщення мобільного пристрою, порівняння геолокації декількох пристроїв, зіставлення часу їх перебування у певних місцях з іншими цифровими доказами та візуалізація таких даних можуть надати органу досудового розслідування додаткові можливості для встановлення фактичних обставин кримінального правопорушення.

Використання таких даних повинно поєднувати технологічні можливості з чітким дотриманням вимог кримінального процесуального законодавства та гарантій права особи на приватне життя.

Список літератури:

1. Мілімко Л. В., Жидовцев Я. В. Електронні докази в кримінальному судочинстві України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Т. 3, № 88. С. 302–308. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.45.
2. Про електронні комунікації : Закон України від 16 грудня 2020 р. № 1089-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20 (дата звернення: 26.08.2026).
3. Директива Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2018/1972 від 11 грудня 2018 року про запровадження Європейського кодексу електронних комунікацій. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_013-18 (дата звернення: 26.08.2026).
4. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 26.08.2026).
5. Щербаковський М. Г., Коломійцев С. О. Слідчі ситуації та процесуальний алгоритм збирання комп'ютерних даних з мобільних терміналів систем зв'язку. *Форум права.* 2026. № 1 (85). С. 74–84. DOI: https://doi.org/10.32631/fp.2026.1.09.
6. Узагальнення судової практики щодо розгляду слідчими суддями клопотань про проведення негласних слідчих (розшукових) дій. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001740-14
7. Шишенко А. А. Цифрові докази у кримінальному процесі: проблеми автентичності та допустимості. Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. № 5, ч. 3. С. 315–321. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.46
8. Бондаренко О. Г. Цифрові докази в кримінальному процесі України: проблеми допустимості та оцінки. *Центральноукраїнський вісник права та публічного управління.* 2026. Вип. 1 (13). DOI: 10.32782/cuj-2026-1-2.
9. Політова А. С., Чехлай Т. О. Допустимість цифрових доказів у кримінальному провадженні: аналіз судової практики. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право*. 2025. Вип. 29. С. 104–115. DOI: 10.34079/2518-1319-2025-15-29-104-115.
10. Романюк В. В., Фоміна Т. Г. Порядок збирання електронних (цифрових) доказів у кримінальних провадженнях про колаборацію діяльність. *Вісник Кримінологічної асоціації України.* 2024. № 2 (32). С. 344–353. DOI: 10.32631/vca.2024.2.25.

Hromovych A. A., Martovytska O. V. USE OF MOBILE DEVICE GEOLOCATION DATA IN PROVING THE CIRCUMSTANCES OF A CRIMINAL OFFENSE

The article examines the use of mobile device geolocation data in criminal proceedings and its significance for proving the circumstances of a criminal offense. Since mobile devices generate and store substantial digital information, including data on location, they have become a common source of evidence in criminal proceedings. The concept of geolocation data is analyzed in accordance with Ukrainian legislation, particularly the Law of Ukraine «On Electronic Communications,» and the corresponding approach under Directive (EU) 2018/1972 establishing the European Electronic Communications Code.

Particular attention is paid to distinguishing between the location of a device and the location of its user, since a device may be used by another person or left without its owner. Therefore, the presence of a device at a certain place cannot automatically confirm the presence of a specific person there; establishing such a connection requires correlating geolocation data with other evidence. Three groups of geolocation data sources are identified: information stored on the device itself, data obtained from network infrastructure or an electronic communications operator, and data generated through mobile applications and digital services.

The procedural framework under Ukrainian criminal procedure law is examined, focusing on Articles 159 and 268 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. A distinction is drawn between obtaining information on a device's past location, which is possible through temporary access to things and documents under Article 159, and establishing a device's current location through covert investigative actions under Article 268, which generally requires a ruling of an investigating judge, with an exception for urgent cases.

The main practical uses of geolocation data are identified, including verification of testimony, establishing a device's movement route, and checking versions of a person's presence near the scene of an offense. Such data acquires the greatest evidentiary value when correlated with other digital evidence, such as video footage or correspondence. The study outlines unresolved problems, including the reliability, authenticity, and integrity of geolocation information, its procedural form given the absence of a statutory definition of digital evidence, and the protection of privacy. Promising directions include trajectory analysis, comparison of data from multiple devices, and the creation of digital movement maps.

Keywords: *geolocation, mobile devices, digital evidence, proving, criminal offense, pre-trial investigation, digital information, admissibility of evidence.*

Дата першого надходження статті до видання: 03.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/47

Матковський А. А.
https://orcid.org/0000-0002-4264-0159
Одеський державний університет внутрішніх справ

Білий Є. О.
https://orcid.org/0009-0005-0249-9700
Одеський державний університет внутрішніх справ

КРИМІНАЛЬНІ ПРОЦЕСУАЛЬНІ ГАРАНТІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТОВІРНОСТІ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ: МІСЦЕ ІНСТИТУТУ ПОНЯТИХ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО ТРАНСФОРМАЦІЇ

У статті досліджено кримінальні процесуальні гарантії забезпечення достовірності результатів слідчих (розшукових) дій та визначено місце інституту понятих у системі засобів перевірки доказової інформації. Проаналізовано історичний розвиток гарантій достовірності у кримінальному процесі та встановлено, що інститут понятих сформувався як один із елементів системи процесуальних гарантій, покликаний компенсувати відсутність технічних засобів фіксації перебігу слідчих дій. Розглянуто співвідношення інституту понятих із технічними засобами фіксації та показано, що сучасний розвиток кримінального процесуального законодавства, цифрових технологій і процесуальних гарантій істотно змінив їх функціональне призначення.

Встановлено, що участь понятих не може розглядатися як самодостатня гарантія законності та достовірності результатів слідчих (розшукових) дій, оскільки вони не володіють необхідними юридичними знаннями, процесуальними повноваженнями та можливістю повноцінно контролювати дотримання вимог кримінального процесуального закону. Водночас обґрунтовано, що інститут понятих виконує функцію забезпечення обмеженої публічності досудового розслідування, однак значення такої гарантії не є достатнім для збереження його обов'язкової універсальної участі.

У порівняльно-правовому аспекті узагальнено підходи законодавства Англії та Уельсу, Німеччини, Сполучених Штатів Америки та Японії щодо застосування технічної фіксації й залучення сторонніх осіб під час проведення окремих процесуальних дій. Встановлено, що обов'язкова аудіо- та відеофіксація переважно використовується під час допитів, тоді як проведення інших слідчих дій забезпечується сукупністю процесуальних гарантій, а не універсальною участю сторонніх осіб.

Зроблено висновок про необхідність перегляду чинної моделі співвідношення понятих і технічної фіксації у кримінальному процесуальному законодавстві України. Запропоновано відмовитися від інституту понятих як обов'язкової універсальної гарантії проведення слідчих (розшукових) дій та перейти до ризик-орієнтованої системи процесуальних гарантій, за якої необхідність застосування технічної фіксації визначатиметься характером втручання у права особи, умовами проведення процесуальної дії та можливістю подальшої перевірки доказової інформації.

Ключові слова: *кримінальні процесуальні гарантії, достовірність доказів, слідчі (розшукові) дії, поняті, технічна фіксація, відеозапис, обмежена публічність, ризик-орієнтована модель.*

Постановка проблеми. Забезпечення достовірності результатів слідчих (розшукових) дій є однією з основних умов досягнення завдань кримінального провадження. Саме можливість перевірити законність порядку отримання доказової інформації, її походження, повноту фіксації

© Матковський А. А., Білий Є. О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

та незмінність безпосередньо впливає на ефективність доказування, реалізацію права на справедливий суд і рівень суспільної довіри до органів досудового розслідування. Водночас чинне кримінальне процесуальне законодавство України одночасно використовує декілька механізмів забезпечення достовірності слідчих (розшукових) дій, насамперед інститут понятих і технічні засоби фіксації, співвідношення яких залишається непослідовним. Для окремих слідчих (розшукових) дій законодавець передбачає альтернативне застосування понятих або безперервної відеофіксації, тоді як під час проведення обшуку їх одночасне використання має обов'язковий характер. Такий підхід зумовлює необхідність переосмислення сучасного функціонального призначення інституту понятих, оцінки його ефективності як процесуальної гарантії та визначення оптимальної моделі співвідношення особистого засвідчення і технічної фіксації.

Постановка завдання. Полягає у комплексному аналізі кримінальних процесуальних гарантій забезпечення достовірності результатів слідчих (розшукових) дій, визначенні сучасного місця інституту понятих у системі таких гарантій, дослідженні його співвідношення із технічними засобами фіксації та формулюванні пропозицій щодо вдосконалення кримінального процесуального законодавства України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремі аспекти процесуальних гарантій проведення слідчих (розшукових) дій, доказування, застосування технічних засобів фіксації та оцінки доказів були предметом наукових досліджень В. Т. Нора, М. А. Погорецького, О. В. Капліної, Л. Д. Удалової, В. Ю. Шепітька та інших учених. Водночас, незважаючи на значний науковий доробок, комплексне дослідження співвідношення інституту понятих і технічної фіксації саме як взаємопов'язаних кримінальних процесуальних гарантій забезпечення достовірності результатів слідчих (розшукових) дій фактично відсутнє. Недостатньо дослідженими залишаються питання історичної еволюції функціонального призначення інституту понятих, його сучасної ролі в умовах розвитку цифрових технологій, а також перспектив переходу від формального поєднання різних засобів засвідчення до ризик-орієнтованої системи процесуальних гарантій.

Виклад основного матеріалу. Гарантії забезпечення достовірності результатів слідчих (розшукових) дій є однією з умов досягнення завдань кримінального провадження на стадії досудового розслідування. Достовірність отриманих відомостей має важливе значення як для формування суспільної довіри до органів досудового розслідування, так і для належної оцінки доказів у кримінальному провадженні. Хоча Кримінальний процесуальний кодекс України не містить окремого визначення достовірності доказу та критеріїв її встановлення, він передбачає необхідність оцінки достовірності кожного доказу поряд із його належністю та допустимістю. (ст. 94).

Аналіз положень статей 85, 86 та 94 КПК України дає підстави стверджувати, що достовірність доказу в практичному вимірі формується на перетині двох складових: його узгодженості з іншими доказами у кримінальному провадженні та дотримання встановленого законом порядку отримання і фіксації доказової інформації. Зіставлення доказу з іншими матеріалами дає змогу перевірити відповідність відображених у ньому відомостей фактичним обставинам провадження, тоді як дотримання процесуальної форми забезпечує можливість установити походження цих відомостей, повноту їх фіксації та відсутність ознак спотворення або підміни.

Отже, доказ, отриманий із дотриманням установленого законом порядку, може бути допустимим, але виявитися неналежним унаслідок його суперечності іншим доказам, а доказ, що не суперечать іншим доказам, а навпаки доповнює та розкриває окремі обставини справи, та отриманий з істотним порушенням процесуального порядку може бути належним, однак не може використовуватися як допустимий доказ. Повноцінне доказове значення відомостей тому залежить як від їх підтвердження іншими матеріалами кримінального провадження, так і від надійності способу їх отримання, фіксації та збереження.

Саме в цьому полягає подвійне значення процесуальних вимог до проведення слідчих (розшукових) дій: вони не лише визначають допустимість отриманих доказів, а й створюють умови для перевірки їх достовірності. Водночас навіть детально врегульований порядок проведення та фіксації слідчих дій не здатний повністю виключити ризик спотворення або фальсифікації доказової інформації. Це зумовлює необхідність визначення найбільш ефективних засобів зовнішнього засвідчення перебігу слідчих дій, до яких належать участь понятих і застосування технічних засобів фіксації.

Історичний розвиток кримінального процесу свідчить, що проблема забезпечення достовірності процесуальних дій виникла значно раніше,

ніж сформувався сучасний інститут досудового розслідування, а тому формування гарантій достовірності доцільно розглядати не як появу одного конкретного процесуального інституту, а як послідовне ускладнення способів перевірки походження, змісту та порядку отримання доказів. На ранніх етапах розвитку права перевірка достовірності відомостей забезпечувалася переважно усними свідченнями, присягою, авторитетом представників громади або інших осіб, присутніх під час здійснення владних дій.

Першим важливим етапом стала відмова від системи формальних доказів за якої закон заздалегідь визначав доказову силу окремих джерел інформації та умови, за яких певна обставина вважалася доведеною. Докази поділялися на повні й неповні, а їх значення залежало передусім від установлених законом формальних ознак, зокрема виду джерела, кількості узгоджених показань або наявності зізнання. За такого підходу суд був обмежений законодавчо визначеною «вагою» доказів і не міг вільно оцінювати переконливість кожного з них з урахуванням обставин конкретної справи. Упродовж XIX століття цей підхід поступово змінився моделлю вільної оцінки доказів за внутрішнім переконанням суду. Відтепер жоден доказ не повинен був мати наперед установленої сили, а висновок про його переконливість мав формуватися за результатами дослідження змісту, походження та взаємозв'язку з іншими матеріалами справи [1, с. 30–36].

Із поширенням письмової форми судочинства в країнах континентальної Європи поступово утверджується практика документування перебігу процесуальних дій, що стало важливим кроком у забезпеченні їх перевірюваності та законності. Перехід до вільної оцінки доказів не означав послаблення вимог до їх отримання. Навпаки, відмова від формальних правил доказової сили супроводжувалася детальнішим регулюванням процесуальної форми. Якщо переконливість доказу більше не визначалася наперед законом, необхідно було забезпечити можливість установити, ким, за яких обставин і в який спосіб було отримано відповідні відомості. У зв'язку із цим особливого значення набули протоколи, порядок вилучення та опису речей, їх опечатування, приєднання до матеріалів справи й наступного дослідження судом.

Показовим є те, що кодифікації XIX століття розглядали первинні матеріали поліції не як безумовно достовірні докази, а як відомості, що потребували подальшої процесуальної перевірки. Наприклад, у французькій моделі поліція складала первинні протоколи, які надсилалися слідчому судді, а фактичні відомості мали бути відкрито й безпосередньо досліджені під час судового розгляду. За Статутом кримінального судочинства Російської імперії 1864 року шлях доказової інформації також охоплював декілька етапів: первинне протоколювання, перевірку матеріалів слідчим або прокурором та їх безпосереднє дослідження в суді. Отже, письмовий протокол поступово перетворився з простого опису дії на елемент системи перевірки походження та процесуального руху доказової інформації [2, с. 108–111].

На українських землях подальшого системного розвитку ця модель набула після прийняття Статуту кримінального судочинства 1864 року російською імперією. Статут докладніше врегулював порядок проведення слідчих дій, оформлення їх результатів, опису й збереження вилучених предметів. Зокрема, речові докази мали бути детально описані у протоколі, пронумеровані, опечатані та приєднані до справи. Якщо певні документи або предмети неможливо було вилучити, слідчий повинен був ужити заходів для забезпечення їх збереження. Таким чином, перевірюваність доказової інформації підтримувалася не одним засобом, а поєднанням письмової фіксації, ідентифікації предметів, забезпечення їх незмінності та встановленого порядку передання матеріалів.

Складовою цієї системи стала участь понятих. Обшук і виїмка мали проводитися у присутності понятих та власника приміщення. Слідчий був зобов'язаний повідомити присутнім, у зв'язку з якою справою та з якою метою проводиться відповідна дія. За необхідності місце обшуку могло охоронятися поліцією або приватними особами, а порядок вилучення документів і речей передбачав їх опис, нумерацію та опечатування [3, с. 12–13].

Залучення понятих не замінювало протоколювання й не надавало їм повноважень професійно оцінювати законність рішень судового слідчого. Їх значення полягало в іншому: під час проведення дії були присутні особи, які не належали до органу розслідування та безпосередньо сприймали її зовнішній перебіг. У разі виникнення сумнівів вони могли підтвердити, чи проводився обшук у зазначеному приміщенні, за яких обставин було виявлено певний предмет, чи відповідав порядок його вилучення та опису тому, що відображено у протоколі. Отже, письмова фіксація доповнювалася особистим засвідченням фактичних обставин.

Водночас історична модель забезпечення достовірності не обмежувалася присутністю понятих. Вона охоплювала щонайменше чотири

взаємопов'язані елементи: відокремлення попереднього слідства від суто поліцейської діяльності; регламентацію порядку проведення слідчих дій; письмову фіксацію та матеріальне збереження їх результатів; залучення сторонніх осіб до засвідчення фактичного перебігу окремих дій. Інститут понятих був одним із елементів цієї системи, а не універсальним механізмом установлення достовірності.

Залучення сторонніх осіб до підтвердження юридично значущих обставин існувало задовго до формування сучасного інституту понятих. У середньовічних правопорядках члени громади могли підтверджувати присягу та добру репутацію особи, а свідки залучалися для засвідчення вчинення юридично значущих дій і достовірності їх документального оформлення. Значення такої участі полягало не у професійній оцінці законності відповідної дії, а у створенні додаткового, незалежного від її безпосередніх учасників особистого підтвердження. За відсутності розвинених способів письмового та технічного документування саме можливість звернутися до осіб, які були присутні під час певної події або підтверджували авторитет учасника, становила один зі способів подальшої перевірки юридично значущих відомостей. Ці історичні форми не можна безпосередньо ототожнювати з понятими, однак вони відображають загальну правову традицію залучення сторонньої особи для засвідчення обставин, що мають юридичне значення [4, с. 159–163].

Таким чином можна дійти висновку, що залучення людини як елемента забезпечення достовірності доказової інформації тісно пов'язане з розвитком прав людини та кримінального процесу загалом. У цьому контексті пропонується виділити декілька підходів до розуміння підстав виникнення такого інституту. Перший – еволюційний, відповідно до якого розвиток концепції права та суспільства обумовив необхідність формування процесуальних гарантій, спрямованих на обмеження дискреційних повноважень держави та забезпечення незалежного підтвердження законності її діяльності. Саме в межах цього підходу участь сторонньої особи під час проведення окремих процесуальних дій розглядається як одна із гарантій захисту особи від можливих зловживань з боку представників державної влади.

Другий підхід про охарактеризувати як прагматичний. Його сутність полягає в тому, що інститут понятих виник як відповідь на відсутність об'єктивних технічних засобів фіксації перебігу слідчих дій. За таких умов саме незаінтересовані особи виконували функцію своєрідного процесуального «фіксатора», підтверджуючи факт проведення слідчої дії, її зміст та відповідність відомостей, внесених до протоколу, реальним обставинам. Інакше кажучи, поняті компенсували відсутність технічної можливості об'єктивного відтворення перебігу процесуальної дії.

Показовим у цьому контексті є порівняння інституту понятих із судом присяжних. Обидва інститути передбачають залучення громадян до кримінального провадження, однак мають різне функціональне призначення. Формування суду присяжних було пов'язане з розвитком уявлень про участь суспільства у здійсненні правосуддя, народний суверенітет та необхідність обмеження виключної ролі держави у вирішенні кримінальних справ. У науковій літературі суд присяжних розглядається не лише як форма участі громадян у здійсненні правосуддя, а й як політичний інститут, що забезпечує участь громадян у здійсненні публічної влади та виступає одним із засобів запобігання державному свавіллю [5, с. 807–810].

На відміну від присяжних, поняті не беруть участі в ухваленні процесуальних чи судових рішень. Їх історичне призначення полягало переважно у безпосередньому сприйнятті та засвідченні фактичних обставин проведення окремих слідчих дій. За відсутності технічних засобів фіксації їх участь створювала додаткову можливість перевірити відповідність змісту протоколу фактичному перебігу процесуальної дії.

Однак, розглядаючи інститут понятих крізь призму наведених підходів, постає закономірне питання: чи дійсно присутність сторонньої особи під час проведення слідчих (розшукових) дій сама по собі забезпечує достовірність їх результатів та унеможливлює їх фальсифікацію? Відповідь на це питання не може бути однозначною, оскільки діяльність понятих характеризується як позитивними, так і негативними аспектами. До позитивних аспектів слід віднести ідею понятих, як факт залучення громадськості до роботи органів досудового розслідування, таким чином, сам факт участі особи, передбачувано без особистого інтересу та упереджень, у проведенні процесуальної дії. Усвідомлення слідчим того, що його дії перебувають під зовнішнім спостереженням, потенційно дисциплінує його поведінку та знижує ризик свідомого порушення вимог кримінального процесуального закону. Крім того, у разі виникнення спору щодо обставин проведення слідчої дії понятий може виступити додатковим джерелом інформації, підтвердивши або спростувавши окремі фактичні обставини.

Водночас наведений аргумент на користь участі незаінтересованої особи у проведенні слідчої (розшукової) дії як стримуючого фактора для слідчого є переконливим лише за умови абстрагування від сучасного стану розвитку кримінального процесуального законодавства. Саме в цьому аспекті проявляються недоліки інституту понятих крізь призму еволюційного підходу. З моменту його виникнення, кримінальний процес зазнав суттєвих змін: значно розширився перелік процесуальних гарантій, деталізовано порядок проведення окремих слідчих (розшукових) дій, встановлено додаткові вимоги до застосування технічних засобів фіксації, забезпечення права на захист та дотримання стандартів, сформованих практикою міжнародних судових інституцій. Відповідно істотно ускладнилися й вимоги до законності проведення таких процесуальних дій.

За цих умов пересічна особа, залучена як понятий, зазвичай не володіє спеціальними юридичними знаннями, необхідними для оцінки відповідності дій слідчого вимогам кримінального процесуального закону. Якщо взяти у якості прикладу таку слідчу дію, як обшук, така особа, як правило, не обізнана зі змістом процесуальних прав особи, у володінні якої проводиться обшук, не здатна оцінити правомірність окремих процесуальних рішень, законність порядку проникнення до приміщення, послідовність проведення обшуку, порядок вилучення речей і документів чи дотримання інших процесуальних гарантій. У більшості випадків понятий лише сприймає зовнішній перебіг процесуальної дії, не маючи можливості встановити, чи відповідають дії слідчого вимогам закону.

Саме тому участь понятих не може розглядатися як самодостатня гарантія достовірності результатів слідчої (розшукової) дії. Навіть за умови їх фактичної присутності не виключається можливість порушення процесуального порядку, недотримання прав учасників кримінального провадження або фальсифікації окремих доказів, якщо такі порушення не є очевидними для особи, яка не має спеціальної підготовки. Фактично, у більшості випадків, поняті здійснюють спостереження за перебігом слідчої дії, однак не володіють необхідними знаннями та процесуальними повноваженнями для здійснення повноцінного контролю за її законністю, навіть за умови роз'яснення слідчим прав всіх учасників такої дії.

Водночас було б помилковим стверджувати, що інститут понятих повністю втратив своє процесуальне значення. Незважаючи на обмежену здатність забезпечувати законність проведення слідчих (розшукових) дій, участь понятих виконує іншу важливу функцію – забезпечує обмежену публічність досудового розслідування. Під останньою пропонується розуміти таку форму залучення представників суспільства до кримінального провадження, за якої, незважаючи на дію режиму нерозголошення відомостей досудового розслідування, окремі процесуальні дії здійснюються за участю сторонніх незаінтересованих осіб. Такий механізм не перетворює досудове розслідування на відкритий процес, однак створює додатковий елемент суспільного контролю за діяльністю органів досудового розслідування та сприяє підвищенню довіри до результатів їх діяльності.

Іншим важливим елементом забезпечення достовірності слідчих (розшукових) дій є застосування технічних засобів фіксації. На відміну від інституту понятих, який ґрунтується на суб'єктивному сприйнятті людиною перебігу процесуальної дії, аудіо- та відеофіксація забезпечує її об'єктивне документування, дозволяючи необмежену кількість разів відтворювати хід проведення слідчої дії та перевіряти відповідність відображених у протоколі відомостей фактичним обставинам.

До беззаперечних переваг технічних засобів фіксації слід віднести зручність їх використання, можливість тривалого збереження інформації за умови належної експлуатації, а також здатність об'єктивно відтворювати перебіг слідчої (розшукової) дії та поведінку її учасників. На відміну від пам'яті людини, цифровий запис не залежить від суб'єктивного сприйняття, може бути багаторазово відтворений, досліджений різними учасниками кримінального провадження та використаний для перевірки відомостей, викладених у протоколі.

Разом із тим технічна фіксація не є бездоганним засобом забезпечення достовірності. Її ефективність безпосередньо залежить від справності обладнання, правильності його використання та забезпечення цілісності отриманих даних. Крім того, будь-який технічний засіб має об'єктивні експлуатаційні та конструктивні обмеження, які можуть впливати на повноту фіксації перебігу процесуальної дії.

Якщо як приклад розглянути проведення обшуку із застосуванням виключно відеофіксації, можна виділити декілька обставин, що потенційно знижують ефективність такого способу документування:

– фізично неможливо забезпечити постійне перебування всіх учасників обшуку в полі зору

однієї відеокамери, особливо під час проведення обшуків у приміщеннях зі складним плануванням або великою площею. Це створює ризик здійснення окремих дій поза межами відеозапису;

– надійність збереження цифрової інформації залежить від типу носія, його технічного стану та умов експлуатації. Як оптичні диски, так і флеш-накопичувачі мають обмежений строк збереження даних, тому не можна повністю виключити ризик пошкодження, втрати або неможливості подальшого відтворення запису [6, с. 56–58];

– передбачуваність роботи електроніки та сучасний розвиток технологій у сфері редагування аудіо та відео матеріалів дає можливість зміни та спотворення інформації, наявної на носії в угоду однієї з сторін кримінального провадження.

Аналіз окремих іноземних кримінальних процесуальних систем свідчить про відсутність єдиного підходу до вирішення цього питання. У досліджених правопорядках участь сторонніх осіб за моделлю українського інституту понятих переважно не використовується як універсальна умова проведення слідчих дій. Водночас вона не була замінена обов'язковою відеофіксацією кожної процесуальної дії. Технічна фіксація застосовується диференційовано, та, зокрема, залежно від ризику виникнення спору щодо змісту або добровільності отриманих відомостей.

Так, в Англії та Уельсі Кодекс практики PACE Code E передбачає аудіофіксацію визначених допитів підозрюваних. Такий запис розглядається як гарантія від неточного відображення змісту поставлених запитань, отриманих відповідей і поведінки допитуваної особи, а також як засіб захисту працівників поліції від необґрунтованих звинувачень щодо порядку проведення допиту. Водночас PACE Code F не встановлює загального обов'язку здійснювати відеозапис кожного допиту, а визначає порядок його проведення у випадках, коли уповноважена посадова особа приймає рішення про одночасну візуальну та звукову фіксацію. Зокрема, доцільність такого запису може бути пов'язана з уразливістю підозрюваного, участю відповідального дорослого, використанням жестової мови або необхідністю зафіксувати демонстрацію певних дій чи поведінки [7].

У Сполучених Штатах Америки на федеральному рівні електронна фіксація допитів регулюється, зокрема, відомчою політикою Міністерства юстиції. Вона встановлює презумпцію електронного запису допитів осіб, які після арешту перебувають під вартою у відповідному місці тримання до першої появи перед суддею. Така презумпція поширюється на допити у зв'язку з усіма федеральними злочинами, однак передбачає винятки, зокрема у разі відмови допитуваної особи, технічної неможливості запису або необхідності отримання інформації для забезпечення громадської чи національної безпеки [8]. На рівні штатів застосовуються різні моделі. Наприклад, законодавство штату Іллінойс передбачає презумпцію недопустимості окремих показань, отриманих під час допиту особи під вартою, якщо такий допит не був зафіксований електронними засобами або запис є неточним чи навмисно зміненим [9].

Німецьке кримінальне процесуальне законодавство також використовує диференційований підхід. Аудіо- та відеозапис допиту обвинуваченого має здійснюватися у провадженнях щодо умисного позбавлення життя, якщо цьому не перешкоджають зовнішні обставини або невідкладність допиту, а також у випадках, коли запис необхідний для захисту особи зі зниженою здатністю розуміти значення процесуальних дій або із серйозним психічним порушенням. Окремі правила передбачені й для допиту неповнолітніх та особливо вразливих свідків.

Водночас німецьке законодавство не відмовилося повністю від залучення сторонніх осіб до проведення обшуку. Якщо обшук приватного чи службового приміщення або іншої закритої території проводиться за відсутності судді чи прокурора, до нього за можливості залучають представника муніципалітету або двох членів місцевої громади, які не можуть бути працівниками поліції чи слідчими прокуратури. Крім того, за відсутності володільця приміщення до проведення обшуку за можливості запрошується його представник, повнолітній родич, член домогосподарства або сусід [10]. Отже, німецька модель є прикладом збереження обмеженої зовнішньої участі громадян поряд з іншими процесуальними гарантіями.

У Японії обов'язкова технічна фіксація також зосереджена передусім на допитах. Кримінальне процесуальне законодавство передбачає одночасний аудіо- та відеозапис допитів заарештованих або взятих під варту підозрюваних у визначених законом категоріях справ. Такий запис охоплює не лише висловлювання підозрюваного, а й обстановку допиту та може використовуватися для перевірки добровільності зізнання, якщо сторона захисту заперечує її. Водночас закон передбачає винятки, зокрема у разі несправності обладнання, відмови особи давати повноцінні показання під запис або виникнення загрози для підозрюваного чи його близьких [11].

Таким чином, у розглянутих правопорядках обов'язкове застосування технічних засобів фіксації пов'язується переважно з допитами, під час яких існує підвищений ризик неправомірного впливу, викривлення змісту показань або виникнення спору щодо добровільності їх надання. В інших випадках відеозапис часто здійснюється за допомогою нагрудних камер як елемента повсякденної поліцейської діяльності, однак не використовується для фіксації конкретної слідчої дії як цілісний процес отримання доказу, а окремий поліцейський контакт або оперативний епізод. Водночас проведення більшості слідчих (розшукових) дій, де українським законодавством передбачені додаткові засоби фіксації ходу їх проведення, у розглянутих країнах забезпечується іншими процесуальними механізмами, зокрема попереднім судовим дозволом, участю володільця приміщення або його представника, складанням опису вилучених предметів і можливістю подальшої судової перевірки. При цьому приклад Німеччини показує, що розвиток технічних засобів сам по собі не обов'язково зумовлює повну відмову від участі сторонніх осіб.

Українське кримінальне процесуальне законодавство на фоні розібраних виглядає дещо перенавантаженим, оскільки використовує одночасно декілька моделей співвідношення понятих і технічної фіксації. Обов'язкова додаткова фіксація (аудіо-відео фіксація або поняті) передбачена під час пред'явлення для впізнання, огляду трупа, слідчого експерименту та освідування. Натомість обшук або огляд житла чи іншого володіння особи, а також обшук особи за загальним правилом проводяться за обов'язкової участі щонайменше двох понятих незалежно від застосування технічних засобів. Виконання ухвали про проведення обшуку водночас підлягає обов'язковій звуко- та відеофіксації.

Отже, під час обшуку українська модель передбачає не альтернативність, а одночасне застосування гарантії «обмеженої публічності» та технічної. Виняток установлений для кримінального провадження в умовах воєнного стану: якщо залучення понятих є об'єктивно неможливим або пов'язане з небезпекою для їхнього життя чи здоров'я, обшук чи огляд житла та обшук особи можуть проводитися без них, але з обов'язковим безперервним відеозаписом [12].

Наведене свідчить, що чинне кримінальне процесуальне законодавство України передбачає диференційоване співвідношення участі понятих і технічної фіксації. Водночас збереження обов'язкової присутності понятих під час окремих слідчих (розшукових) дій одночасно з безперервним відеозаписом значною мірою відтворює історично сформовану модель подвійного засвідчення. За сучасного рівня розвитку засобів документування така модель дедалі частіше призводить не до посилення гарантій достовірності, а до формального дублювання механізмів, які виконують подібну функцію.

Висновки. Первісне призначення понятих полягало в тому, щоб створити додаткове, незалежне від слідчого джерело відомостей про перебіг процесуальної дії за відсутності можливості її технічного відтворення. Сьогодні ця функція значною мірою може бути реалізована шляхом безперервної аудіо- та відеофіксації, за умови забезпечення повноти запису, його автентичності, належного зберігання та доступності для сторін кримінального провадження. В той же час, з огляду на досвід розглянутих держав, залучення сторонніх осіб для проведення слідчих (розшукових) дій не застосовується. Натомість сам факт присутності понятих не гарантує ані законності слідчої дії, ані достовірності її результатів, оскільки вони не мають спеціальних знань, владних повноважень і реальної можливості контролювати всі дії учасників, а цінність обмеженої публічності є питанням дискусійним.

З огляду на викладене подальший розвиток кримінального процесуального законодавства має бути спрямований на відмову від інституту понятих як обов'язкової універсальної гарантії проведення слідчих (розшукових) дій. Його збереження в нинішньому вигляді є проявом інерційності процесуальної форми та не відповідає сучасним можливостям документування й подальшої перевірки доказової інформації.

Водночас перегляду потребує не лише обов'язковість участі понятих, а й сам підхід, за якого законодавець наперед пов'язує визначений перелік слідчих (розшукових) дій з однаковим набором додаткових засобів засвідчення. Така модель не враховує різноманітності фактичних умов проведення процесуальних дій: в одних випадках додаткова фіксація фактично дублює інші гарантії, тоді як в інших саме відсутність повного запису унеможливлює перевірку походження доказу, обставин його виявлення або дотримання прав учасників кримінального провадження.

Тому доцільним є перехід до ризик-орієнтованої моделі, за якої обов'язковість технічної фіксації визначатиметься не лише назвою слідчої дії, а характером втручання у права особи, умовами її

проведення, вразливістю учасників, можливістю виникнення спору щодо походження доказової інформації та реальністю подальшої перевірки дій посадових осіб. При цьому рішення про незастосування технічної фіксації не повинно залежати виключно від розсуду слідчого. Закон має встановлювати випадки її обов'язковості, право учасника провадження або його захисника вимагати здійснення запису, а також обов'язок мотивувати відмову від його застосування.

Одночасно система гарантій має бути посилена шляхом належного судового контролю, реального забезпечення права на захист, своєчасного роз'яснення учасникам їхніх прав, можливості заявляти зауваження щодо порядку проведення процесуальної дії та встановлення чітких наслідків порушення правил фіксації. Професійна компетентність посадової особи є необхідною передумовою законного проведення слідчої дії, однак не може замінити механізми її зовнішньої перевірки.

Окремим напрямом реформування може стати ширше використання нагрудних відеокамер працівниками органів досудового розслідування під час виконання ними владних повноважень. Такий запис має фіксувати не лише формально визначену слідчу дію, а й пов'язані з нею службові дії, які можуть мати значення для перевірки обставин отримання доказової інформації. Водночас використання нагрудних камер не повинно ототожнюватися з повною процесуальною фіксацією: законодавство має окремо визначити підстави початку й завершення запису, порядок його зберігання, доступу, захисту приватності, перевірки цілісності та наслідки безпідставного вимкнення пристрою.

Отже, інститут понятих у його традиційній обов'язковій формі слід визнати історично зумовленим, але функціонально застарілим засобом забезпечення перевірюваності результатів слідчих дій. Подальше реформування має полягати у переході від формального дублювання особистого засвідчення та технічної фіксації до ризик-орієнтованої системи процесуальних гарантій. У такій системі кожен механізм повинен застосовуватися не формально, а лише тоді, коли він здатний мінімізувати конкретний ризик порушення прав, спотворення доказової інформації або неможливості її подальшої перевірки.

Список літератури:

1. Погорецький М. А. Еволюція доказів у кримінальному процесуальному законодавстві XIX століття та їх вплив на кримінальне процесуальне законодавство країн ЄС і України: порівняльно-правовий аналіз. *Вісник кримінального судочинства.* 2024. № 1–2. С. 30–50. DOI: 10.17721/2413-5372.2024.1-2/30-50.

2. Яковенко М. О. Розвиток правової думки про попереднє слідство на українських землях у складі Російської імперії. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки.* 2019. Т. 4. С. 106–113. DOI: 10.18523/2617-2607.2019.4.106-113.

3. Бурдін М. Ю. Обшук та виїмка за Статутом кримінального судочинства 1864 року. *Пріоритетні напрями розвитку законодавства України* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 10–11 листопада 2011 р. Запоріжжя : Запорізька міська громадська організація «Істина», 2011. Ч. 1. С. 12–14.

4. Pihlajamäki H. From Compurgators to Mixed Courts: Reflections on the Historical Development of Finnish Evidence Law and Court Structure. *Revue internationale de droit pénal*. 2001. Vol. 72, № 1–2. P. 159–174. DOI: 10.3917/ridp.721.0159.

5. Burns R. P. The Jury as a Political Institution: An Internal Perspective. *William & Mary Law Review*. 2014. Vol. 55, Iss. 3. P. 805–835.

6. Lunt B. M., Kemp D., Linford M. R., Chiang W. How Long Is Long-Term? – An Update. *Archiving Conference*. 2024. Vol. 21. Art. 11. P. 56–59. DOI: 10.2352/issn.2168-3204.2024.21.1.11.

7. Police and Criminal Evidence Act 1984 (PACE). Codes of Practice E and F 2018 / Home Office. URL: https://www.gov.uk/government/publications/pace-codes-e-and-f-2018 (дата звернення: 15.07.2026). Code E установлює вимоги до аудіозапису допитів підозрюваних, тоді як Code F прямо зазначає відсутність загального законодавчого обов'язку здійснювати відеозапис.

8. Justice Manual. 9-13.001 – Electronic Recording of Statements / United States Department of Justice. URL: https://www.justice.gov/jm/jm-9-13000-obtaining-evidence (дата звернення: 15.07.2026).

9. Illinois Compiled Statutes. 725 ILCS 5/103-2.1. When statements by accused may be used. URL: https://ilga.gov/documents/legislation/ilcs/documents/072500050K103-2.1.htm (дата звернення: 15.07.2026).

10. German Code of Criminal Procedure (Strafprozessordnung – StPO). §§ 58a, 105–107, 136 / Federal Ministry of Justice. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stpo/englisch_stpo.html (дата звернення: 15.07.2026).

11. Code of Criminal Procedure : Act No. 131 of 1948. Art. 301-2 / Japanese Law Translation. URL: https://www.japaneselawtranslation.go.jp/en/laws/view/3739/en (дата звернення: 15.07.2026).

12. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. Ст. 107, 223, 236, 615. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 15.07.2026).

Matkovskyi A. A., Bilyi E. O. PROCEDURAL GUARANTEES FOR ENSURING THE RELIABILITY OF INVESTIGATIVE ACTIONS: THE ROLE OF ATTESTING WITNESSES AND PROSPECTS FOR THEIR TRANSFORMATION

The article examines procedural guarantees aimed at ensuring the reliability of investigative actions and determines the role of attesting witnesses within the system of safeguards for verifying evidentiary information. It analyzes the historical development of procedural guarantees and establishes that the institution of attesting witnesses emerged as one of the mechanisms intended to compensate for the absence of technical means of documenting investigative actions. The relationship between attesting witnesses and technical recording is examined, demonstrating that the development of criminal procedure and digital technologies has significantly changed their functional purpose.

It is established that the participation of attesting witnesses cannot be regarded as an independent guarantee of the legality and reliability of investigative actions, since they generally lack the legal expertise, procedural powers, and practical ability to assess compliance with criminal procedural law. At the same time, it is argued that the institution of attesting witnesses performs the function of ensuring the limited publicity of the pre-trial investigation, although this function alone is insufficient to justify their mandatory universal participation.

From a comparative perspective, the article summarizes the approaches adopted in the legislation of England and Wales, Germany, the United States, and Japan regarding technical recording and the involvement of third parties in investigative actions. It is established that mandatory audio and video recording is primarily associated with interrogations, whereas other investigative actions are safeguarded through a combination of procedural guarantees rather than the universal participation of third parties.

The author concludes that the current Ukrainian model governing the relationship between attesting witnesses and technical recording requires reconsideration. It is proposed to abandon the institution of attesting witnesses as a mandatory universal safeguard and to introduce a risk-based system of procedural guarantees, under which the necessity of technical recording would depend on the nature of the interference with individual rights, the circumstances of the investigative action, and the possibility of subsequent verification of evidentiary information.

Keywords: *procedural guarantees, reliability of evidence, investigative actions, attesting witnesses, technical recording, video recording, limited publicity, risk-based approach.*

Дата першого надходження статті до видання: 29.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/48

Нагорнюк Д. В.
https://orcid.org/0009-0005-8644-479X
Донецький державний університет внутрішніх справ

НАЛЕЖНИЙ СУБ'ЄКТ ДОКАЗУВАННЯ ЯК УМОВА ДОПУСТИМОСТІ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Статтю присвячено належному суб'єкту доказування як умові допустимості доказів у кримінальному провадженні. Зазначено, що допустимість доказів пов'язана не лише з дотриманням положень чинного кримінального процесуального закону, способом проведення процесуальної дії чи формою фіксації її результатів, а й з тим, чи були відповідні відомості отримані суб'єктом, наділеним належними повноваженнями в межах конкретного кримінального провадження. Виявлено проблему щодо відсутності нормативного визначення поняття належного суб'єкта доказування, попри те, що в кримінальному процесуальному законі встановлено коло осіб, уповноважених на збирання доказів. Обґрунтовано, що належність суб'єкта доказування не може оцінюватися виключно через його загальний процесуальний статус, тому що визначальним є наявність повноважень діяти у конкретному кримінальному провадженні та проводити конкретну процесуальну дію. Вказано, що критерій законності передбачає вимогу в отриманні доказів саме законним суб'єктом збирання доказів, який належить до нормативно визначеного кола суб'єктів і діє в межах своєї компетенції. Наголошено, що належний суб'єкт доказування є не лише формальною вимогою закону, а й гарантією недопущення свавільного втручання держави у права та свободи людини. Звернуто увагу, що судова практика послідовно пов'язує отримання доказів неуповноваженою особою з визнанням доказів недопустимими, що призводить до неможливості використання таких відомостей для обґрунтування обвинувачення. Доведено, що з урахуванням судової практики можна виокремити право на законного (належного) суб'єкта доказування у кримінальному провадженні (критерій правомірності). Правомірність дозволяє оцінити істотність порушення прав і свобод людини у разі отримання доказів неналежним суб'єктом. Зазначено, що узагальнена практика ЄСПЛ орієнтує на оцінку не лише формальної відповідності дій суб'єкта доказування, а й визначення впливу на дотримання загальної справедливості кримінального провадження. Підсумовано, що належний суб'єкт доказування є умовою допустимості доказів за критеріями законності, правомірності та загальної справедливості.

Ключові слова: *належний суб'єкт доказування, докази, допустимість доказів, кримінальне провадження, законність, правомірність, справедливість.*

Постановка проблеми. Допустимість доказів традиційно пов'язується із дотриманням вимог кримінального процесуального закону щодо порядку їх отримання. Проте така вимога охоплює не лише законний спосіб проведення процесуальної дії чи форму фіксації її результатів, але й встановлення того, чи були докази отримані суб'єктом, наділеним відповідними процесуальними повноваженнями. Тому цілком закономірно, що належний суб'єкт доказування виступає однією з первинних умов визнання доказів допустимими, оскільки процесуальна діяльність щодо виявлення, фіксації та вилучення фактичних даних і відомостей про їх джерела не відбувається сама собою, а потребує залучення певного кола осіб, правомочних проводити процесуальні дії. Разом із тим сучасне розуміння допустимості доказів не може обмежуватися виключно формальним з'ясуванням того, чи відповідав суб'єкт доказування вимогам кримінального процесуального закону (критерій законності), оскільки у новітніх дослідженнях допустимість доказів передусім пов'язують з критеріями правомірності [1, с. 178; 2, с. 232–233] та загальної справедливості [3, с. 15–16]. Тому визначення належного суб'єкта доказування доцільно розглянути у ширшому вимірі, зокрема з огляду на правомірність процесуального втручання у сферу охоронюваних

© Нагорнюк Д. В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

прав, свобод і законних інтересів людини та забезпечення загальної справедливості кримінального провадження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика допустимості доказів у кримінальному провадженні, у тому числі в частині визначення належного суб'єкта доказування, була предметом наукових пошуків значної кількості вітчизняних учених-процесуалістів, таких як А.-М. Ю. Ангеленюк, В. В. Вапнярчук, М. С. Городецька, О. В. Драган, І. Ю. Кайло, Т. О. Лоскутов, В. А. Смирнов, І. О. Тесленко, С. Б. Фомін, І. Л. Чупрікова та інші. Водночас, враховуючи потребу щодо формування комплексного підходу до розуміння допустимості доказів, який дозволяє врахувати не лише нормативну визначеність суб'єкта доказування, але й вплив його належності чи неналежності на дотримання прав, свобод і законних інтересів людини, доволі актуальним залишається питання відповідності суб'єкта доказування як критерію законності, так і правомірності та загальної справедливості кримінального провадження як невід'ємних компонентів визнання доказів допустимими.

Постановка завдання. Метою статті є визначення правової природи належного суб'єкта доказування як умови допустимості доказів у кримінальному провадженні крізь призму забезпечення законності, правомірності та загальної справедливості процесу доказування.

Виклад основного матеріалу. За загальним правилом доказ визнається допустимим, якщо він отриманий у порядку, встановленому кримінальним процесуальним законом (ч. 1 ст. 86 КПК України) [4]. Ця норма свідчить про те, що законодавець безпосередньо пов'язує допустимість доказу із дотриманням установленої процесуальної форми його отримання, а, отже, з відповідністю доказової діяльності вимогам кримінального процесуального закону. Проте наведене формулювання не усуває всіх дискусійних питань, пов'язаних із визначенням змісту допустимості доказів. Як слушно констатує Т. О. Лоскутов, нині недостатньо дослідженим є питання щодо виокремлення критеріїв допустимості доказів у кримінальному судочинстві [5, с. 106]. З цим твердженням важко не погодитись, адже окреслена наукова проблема є цілком закономірною через саму вказівку на необхідність отримання доказу у порядку, встановленому КПК України, що потребує подальшої конкретизації.

Варто зазначити, що попри наявність різних наукових підходів, більшість дослідників розкриває зміст допустимості доказів саме через положення чинного кримінального процесуального закону. Такий підхід видається обґрунтованим, адже допустимість доказів насамперед має нормативну природу, а тому зміст допустимості не може визначатися поза межами вимог, встановлених КПК України, до процесу доказування. Вимоги, закріплені у кримінальному процесуальному законі щодо отримання, перевірки, оцінки та використання доказів, формують інститут процесуальної допустимості, сутність якого полягає в тому, що фактичні дані, одержані у кримінальному провадженні, можуть бути використані як докази тільки за умови, що вони походять із передбаченого законом джерела, отримані уповноваженим на це суб'єктом кримінального провадження та закріплені у спосіб, визначений кримінальним процесуальним законом [6, с. 50; 7, с. 487–488].

У цьому контексті особливого значення набуває питання щодо належного суб'єкта доказування. Якщо допустимість доказів передбачає дотримання встановленого законом порядку їх отримання, то одним із первинних елементів такого порядку є встановлення того, ким саме були отримані відповідні фактичні дані. Відомості про кримінальне правопорушення, що підлягають доказуванню, не можуть визнаватися допустимими виключно з огляду на їхній зміст або потенційну здатність підтверджувати певні обставини кримінального провадження. Вони мають бути сформовані у межах належної кримінальної процесуальної процедури, яка передбачає участь саме того суб'єкта, який наділений законом відповідними повноваженнями.

З урахуванням того, що тягар доказування у кримінальному провадженні покладено на сторону обвинувачення (ч. 1 ст. 92 КПК України), отримання фактичних даних має здійснюватися шляхом залучення уповноважених осіб, які діють у межах своєї компетенції та відповідно до нормативних вимог процесуального законодавства. Це обумовлено тим, що кримінальне процесуальне доказування є пізнавальною діяльністю, яка здійснюється не будь-якими, а визначеними законом особами. Разом з тим доказування є врегульованою законом діяльністю уповноважених кримінальним процесуальним законом суб'єктів, процесуальні повноваження яких одночасно виступають і засобом досягнення завдань кримінального провадження, і гарантією недопущення свавільного втручання у права та свободи людини [8, с. 335]. Як наслідок, переважна більшість науковців, говорячи про умови визнання доказу допустимим, цілком справедливо віддають пер-

шість належному суб'єкту доказування [9, с. 117; 10, с. 190; 11, с. 361]. Останній визначається як уповноважений суб'єкт, діяльність якого полягає в отриманні доказової інформації з додержанням кримінальної процесуальної форми [12, с. 33; 13, с. 228]. Зі свого боку М. Є. Шумило та М. А. Погорецький конкретизують, що під належним суб'єктом варто розуміти посадову особу або орган (суд), уповноважений на проведення процесуальних дій, які виступають процесуальними засобами отримання доказів після внесення відомостей до ЄРДР [14, с. 262].

Попри те, що належний суб'єкт доказування є однією з ключових умов визнання доказів допустимими у кримінальному провадженні, чинне кримінальне процесуальне законодавство не містить нормативного визначення поняття належного суб'єкта доказування. Положення КПК України встановлюють коло суб'єктів, які мають право збирати докази, визначають їх процесуальні повноваження, межі компетенції та порядок реалізації відповідних процесуальних функцій [6, с. 60]. Тому для розуміння сутності належності суб'єкта доказування насамперед доцільно звернути увагу на критерій його законності. Зміст останнього передбачає, що доказ може бути визнаний допустимим за умови, якщо він отриманий суб'єктом, який відповідно до кримінального процесуального закону правомочний здійснювати відповідну доказову діяльність у конкретному кримінальному провадженні. Інакше кажучи, належність суб'єкта доказування визначається не лише загальним процесуальним статусом особи або органу, але й наявністю законних повноважень діяти саме у межах конкретного кримінального провадження, щодо конкретної процесуальної дії та в межах визначеної законом компетенції. З цього приводу слушною є думка М. С. Городецької, що певний суб'єкт кримінального судочинства об'єктивно може вважатися «законним» суб'єктом кримінального провадження щодо того кола публічних справ, які входять до визначеного законом предмета відання конкретного суб'єкта [15, с. 113]. Такий підхід дозволяє розглядати законність суб'єкта доказування крізь призму зв'язку його компетенції з відповідним кримінальним провадженням. Тоді суб'єкт доказування вважається належним, коли він формально належить до переліку учасників кримінального провадження, уповноважених збирати докази, а також коли конкретна справа, конкретна процесуальна дія та конкретний обсяг повноважень належать до сфери його відання.

Особливого значення це набуває з огляду на право особи на справедливий суд, яке, серед іншого, передбачає право на розгляд справи судом, встановленим законом [15, с. 113]. Водночас логіку такого права не можна обмежувати виключно судовою стадією кримінального провадження. Якщо кримінальне провадження є цілісною процесуальною діяльністю, в межах якої на досудовому етапі формується відповідний масив доказів, необхідних для подальшого розгляду справи по суті, то не можна заперечувати існування права особи на участь у кримінальному провадженні всіх «законних» суб'єктів кримінального судочинства. В такому разі особа має право очікувати, що процесуальні рішення ухвалюватимуться, а докази збиратимуться виключно тими суб'єктами, які встановлені законом, діють у межах наданих повноважень і мають належну компетенцію у конкретному провадженні. Виходить, що ведення кримінального провадження «законними» суб'єктами є однією з необхідних умов отримання доказів, що відповідатимуть критерію допустимості. Якщо доказ отримано суб'єктом, який не мав належних повноважень, діяв поза межами компетенції і не був законно залучений до відповідного провадження, тоді він не може вважатися одержаним у порядку, встановленому КПК України.

При цьому «належний суб'єкт доказування» не завжди означає формальну відповідність суб'єкта вимогам кримінального процесуального закону, що становить зміст критерію законності. Законність у цьому випадку є первинною нормативною основою для визначення того, хто саме має право здійснювати доказову діяльність у кримінальному провадженні. Проте її значення не вичерпується констатацією наявності або відсутності відповідних процесуальних повноважень.

З огляду на європейські стандарти захисту прав людини у кримінальному процесі, належність суб'єкта доказування має оцінюватися також через критерій правомірності, який дозволяє з'ясувати, чи забезпечено під час отримання доказів належні гарантії прав і свобод людини. Тому, хоча правомірність випливає із законності, однак не є тотожною їй. Якщо законність відповідає на питання про те, чи передбачає кримінальний процесуальний закон повноваження певного суб'єкта на здійснення доказової діяльності, то правомірність дозволяє оцінити, чи було реалізовано такі повноваження у спосіб, який не порушує прав людини, не створює умов для свавільного втручання у сферу її приватного життя та не нівелює

право на справедливий суд. Саме тому суб'єкт доказування, будучи унормованим положеннями кримінального процесуального закону, одночасно має розглядатися як умова забезпечення правомірності процесу доказування.

У зв'язку із зазначеним цілком обґрунтованим є виокремлення права особи на «законного», тобто належного, суб'єкта доказування у кримінальному провадженні. Зміст такого права полягає у тому, що отримання доказової інформації, яка в подальшому буде використана для обґрунтування процесуальних рішень, має здійснюватися не будь-яким представником органу досудового розслідування, а тим суб'єктом, який у конкретному кримінальному провадженні наділений відповідними повноваженнями. Для визнання суб'єкта доказування належним недостатньо встановити його загальний процесуальний статус. Необхідно також з'ясувати, чи був він уповноважений діяти саме у цьому кримінальному провадженні та саме щодо тієї процесуальної дії, у результаті якої отримано сукупність відомостей, що становлять предмет доказування. Як слушно зазначає І. О. Тесленко, говорячи про належного суб'єкта доказування, потрібно враховувати характер конкретної процесуальної дії, її правову природу та коло осіб, які уповноважені на її проведення, оскільки не кожен слідчий, дізнавач або прокурор, попри належність до сторони обвинувачення, автоматично є належним суб'єктом доказування у конкретному кримінальному провадженні [6, с. 61]. Його належність має підтверджуватися процесуальним рішенням про наділення повноваженнями у відповідному провадженні. Так, кримінальний процесуальний закон передбачає, що саме керівник органу досудового розслідування визначає слідчого, який здійснюватиме досудове розслідування, що випливає з п. 1 ч. 2 ст. 39 та ч. 1 ст. 214 КПК України [4]. Це означає, що слідчий набуває можливості здійснювати доказову діяльність у конкретному кримінальному провадженні не лише внаслідок свого загального посадового статусу, а після визначення його уповноваженим суб'єктом у встановленому законом порядку. Аналогічний підхід застосовується і щодо прокурора, який здійснює повноваження у конкретному кримінальному провадженні.

Як наслідок, участь у процесі доказування має брати саме уповноважена на це особа, а не будь-який суб'єкт, який загалом належить до системи органів кримінальної юстиції. Такий підхід яскраво відображено у судовій практиці. Наприклад, у Постанові Пленуму Верховного Суду України № 9 від 1 листопада 1996 р. «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» наголошено, що докази повинні визнаватися такими, що одержані незаконним шляхом, тоді, коли їх збирання та закріплення здійснено, зокрема, неуповноваженою на це особою чи органом (п. 19) [16].

Тотожні висновки відображено у рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням СБУ щодо офіційного тлумачення положення ч. 3 ст. 62 Конституції України від 20 жовтня 2011 р. У цьому рішенні Судом зазначено, що обвинувачення у вчиненні злочину не може бути обґрунтоване тими фактичними даними, що серед іншого були одержані неуповноваженою на те особою (п. 3.2) [17]. Ця правова позиція є показовою з огляду на те, що безпосередньо пов'язує питання належного суб'єкта доказування з конституційними гарантіями неможливості використання незаконно отриманих доказів на підтвердження обвинувачення.

У низці інших судових рішень також неодноразово наголошується, що умова наявності належного суб'єкта доказування означає одержання відомостей про кримінальне правопорушення, що становлять предмет доказування, тим учасником, який відповідно до кримінального процесуального закону уповноважений проводити відповідні процесуальні дії. С. Фомін справедливо зазначає, що одержання доказів не уповноваженою на те особою обумовлює їх недопустимість [18, с. 11]. Наприклад, непоодинокою є судова практика щодо визнання недопустимими результатів обшуку житла, проведеного слідчим, який не мав повноважень у конкретному кримінальному провадженні. Особливої ваги в таких випадках набуває відсутність у реєстрі матеріалів кримінального провадження відомостей про постанову щодо створення групи слідчих, яка підтверджує повноваження відповідної особи. За відсутності такого підтвердження сторона обвинувачення фактично не може довести, що процесуальне втручання у сферу гарантованих прав і свобод людини, зокрема у право на недоторканність житла, було здійснено належним суб'єктом [19]. Іншим прикладом слугує постанова Верховного Суду від 14 травня 2019 року у справі № 266/1510/17, в якій з огляду на надані матеріали кримінального провадження та реєстру матеріалів досудового розслідування судом встановлено, що при проведенні обшуку приміщення окремі слідчі, які брали в ньому участь, не входили до групи слідчих у цьому кримінальному провадженні. Крім

того протягом розгляду справи по суті у судовому провадженні стороною обвинувачення не доведено правомірність дій таких слідчих під час проведення обшуку та не надано постанову про призначення групи слідчих на вимогу суду першої інстанції. За таких обставин виникли обґрунтовані сумніви щодо уповноваженого суб'єкта збирання доказів, а, отже, і щодо допустимості протоколу обшуку [20]. Аналогічний підхід, але вже стосовно судово-медичної експертизи, викладено в межах постанови Верховного Суду від 7 серпня 2019 року у справі № 555/456/18, оскільки Колегією суддів з'ясовано, що у кримінальному провадженні винесено постанову про призначення судово-медичної експертизи особою, яка не була уповноважена на прийняття такого процесуального рішення. Зокрема, слідчий не мав повноважень призначати судово-медичну експертизу, тому що не входив до складу групи слідчих, яким доручено здійснення досудового розслідування у відповідному кримінальному провадженні [21].

Наведені приклади судової практики дозволяють перейти від розуміння критерію законності належного суб'єкта доказування до обґрунтування критерію правомірності. Якщо на рівні законності встановлюється, чи була відповідна особа уповноважена кримінальним процесуальним законом на здійснення доказової діяльності у конкретному кримінальному провадженні, то критерій правомірності дозволяє оцінити наслідки порушення цієї вимоги з огляду на права і свободи людини. Через це неналежність суб'єкта доказування свідчить про істотне порушення прав людини, оскільки докази отримуються особою або органом, що не мають права брати участь у конкретному кримінальному провадженні. У цьому контексті показовою є позиція Верховного Суду, викладена у рішенні від 14 квітня 2020 року у справі № 761/34909/17. Судом зазначено, що здійснення досудового розслідування неуповноваженими на те особами або органами є істотним порушенням прав людини і основоположних свобод та має наслідком визнання отриманих доказів недопустимими [22]. Наведена правова позиція набуває принципового значення, тому що прямо пов'язує неналежність суб'єкта доказування не лише з порушенням вимог кримінального процесуального закону, але з істотним порушенням прав людини.

Також варто звернути увагу на постанову Великої Палати Верховного Суду від 31 серпня 2022 року у справі № 756/10060/17, в якій констатовано, що в основі встановлених кримінальним процесуальним законом правил допустимості доказів лежить концепція, відповідно до якої в центрі уваги суду повинні перебувати права, свободи та законні інтереси людини і виправданість втручання в них держави незалежно від того, яка саме посадова особа обмежує права [23]. Тобто оцінка допустимості доказів не можна зводити до формального встановлення факту дотримання або недотримання окремих процесуальних приписів. З огляду на це належний суб'єкт доказування виступає важливою гарантією правомірності кримінального провадження. Особа, щодо якої здійснюється кримінальне провадження, має право очікувати, що збирання доказів, особливо у випадках процесуального примусу або втручання у сферу її приватного життя, буде здійснюватися виключно тими суб'єктами, які прямо уповноважені на це законом і належним чином визначені у конкретному провадженні. У зв'язку з цим критерій правомірності дозволяє поглибити розуміння належного суб'єкта доказування як умови допустимості доказів. Він засвідчує, що порушення вимог щодо суб'єкта доказування є не лише порушенням кримінального процесуального закону, а й істотним порушенням прав людини і основоположних свобод.

Поряд із законністю та правомірністю належного суб'єкта доказування окремої уваги заслуговує критерій загальної справедливості кримінального провадження. Його виокремлення зумовлене тим, що питання допустимості доказів не завжди може бути вирішене шляхом встановлення факту відповідності або невідповідності дій суб'єкта доказування окремим приписам кримінального процесуального закону та порушення окремих прав людини. Як зауважує О. В. Драган, такий підхід узгоджується з практикою ЄСПЛ, який неодноразово наголошував, що питання перевірки доказів на законність їх отримання належить насамперед до сфери національного права та компетенції національних судів [24, с. 234]. Зокрема, у рішеннях у справах «Teixeira de Castro v. Portugal», «Nechiporuk and Yonkalo v. Ukraine», «Barberà, Messegué and Jabardo v. Spain» ЄСПЛ виходив із того, що саме національні суди, як правило, є повноважними оцінювати надані їм докази та визначати їх допустимість відповідно до національного законодавства [25; 26; 27]. Зі свого боку ЄСПЛ перевіряє, чи не призвело використання відповідних доказів до порушення права особи на справедливий судовий розгляд. Після встановлення того, що доказова діяльність державного органу формально ґрунтувалася на законі, ЄСПЛ звертається до оцінки якості

такого закону, визначаючи чи є справедливим сам закон [15, с. 386–387]. Для ЄСПЛ важливим є не лише питання про те, чи існувала правова підстава для втручання у права людини, а й те, чи була ця підстава доступною, передбачуваною, несвавільною та сумісною з вимогами справедливого судового розгляду. Саме тому висновок про справедливість закону є невід'ємною складовою оцінки доказів у кримінальному провадженні на предмет їх допустимості.

Зокрема у рішенні ЄСПЛ «Van Mechelen and Others v. the Netherlands» наголошено на необхідності переконатися, що провадження в цілому, включаючи способи отримання доказів, відповідало вимогам загальної справедливості. Оцінка допустимості доказів не може бути ізольованою від загального контексту. Суд повинен брати до уваги як те, хто саме отримав доказ і чи мав цей суб'єкт відповідні повноваження, так і те, як використання такого доказу вплинуло на можливість особи ефективно захищатися, оспорювати докази сторони обвинувачення, реалізовувати принцип змагальності та користуватися гарантіями презумпції невинуватості [28]. Як наслідок, законність процедури одержання доказів у конкретному кримінальному провадження визнається невід'ємною складовою кримінальної процесуальної діяльності, яка насамперед має відповідати вимогам справедливості [29, с. 141]. З огляду на це належний суб'єкт доказування як умова допустимості доказів має значення для підтвердження законності, правомірності отримання фактичних даних, а також для забезпечення загальної справедливості кримінального провадження.

Таким чином, критерій загальної справедливості дозволяє оцінити порушення вимог щодо належного суб'єкта доказування у більш широкому сенсі, коли йдеться не стільки про дотримання процесуального порядку визначення повноважень суб'єкта доказування, а про те, чи не призвело відхилення від положень кримінального процесуального закону до порушення права особи на справедливий суд. Враховуючи зазначене, належний суб'єкт доказування має розглядатися як умова допустимості доказів як за критерієм законності, так і з урахуванням правомірності та загальної справедливості кримінального провадження.

Висновки. Належний суб'єкт доказування є умовою допустимості доказів у кримінальному провадженні не лише за критерієм законності, а й може бути відповідною умовою допустимості доказів за критеріями правомірності та загальної справедливості. Незважаючи не те, що суб'єкт доказування унормовується положеннями кримінального процесуального закону (критерій законності), можна виокремити право на законного (належного) суб'єкта доказування у кримінальному провадженні (критерій правомірності), порушення якого разом з порушеннями інших прав може впливати на справедливість кримінального провадження в цілому (критерій загальної справедливості). У зв'язку з цим, належний (законний) суб'єкт доказування як умова допустимості доказів у кримінальному провадженні має розглядатися не лише крізь призму критерію законності, а також з урахуванням критеріїв правомірності та загальної справедливості.

Список літератури:

1. Лоскутов Т. О. Предмет регулювання кримінального процесуального права : монографія. Київ : Юрид. світ, 2016. 416 с.

2. Лоскутов Т. О. Критерії допустимості доказів у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2026. № 3. С. 231–235. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.03.3.33

3. Яновська О. Концепція допустимості доказів: між національними гарантіями та європейськими стандартами. *Кримінальний процес: сучасний вимір та проспективні тенденції: VIII Харків. кримінал. процесуал. полілог. Допустимість доказів у кримінальному провадженні: між імперативністю закону та процесуальною толерантністю* (м. Харків, 14.11.2025 р.). Харків, 2025. С. 14–17.

4. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Голос України*. 2012. №№ 90–91. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/print#n2001 (дата звернення: 25.06.2026).

5. Лоскутов Т. О. Щодо критеріїв визначення допустимості доказів у кримінальному провадженні. Вчені *записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки.* 2021. № 1. Т. 32 (71). С. 106–110. DOI: https://doi.org/10.32838/TNU-2707-0581/2021.1/19

6. Тесленко І. О. Допустимість як властивість доказів у кримінальному процесі : дис. … докт. філософії. Вінниця. 2025. 223 с.

7. Погорецький М. А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі : монографія. Харків : Арсіс ЛТД, 2007. 576 с.

8. Комісарчук Ю. А. Поняття та зміст кримінально-процесуального доказування. *Науковий Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична.* 2011. № 4. С. 333–343. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/2117/1/4-2011kyuakpd.pdf (дата звернення: 25.06.2026).

9. Шульгін С. О. Оцінка доказів слідчим і прокурором при прийнятті процесуальних рішень у кримінальному провадженні на стадії досудового розслідування : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2021. 260 с.

10. Толочко О. Гуманізація доказування у кримінальному провадженні. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України.* 2014. № 4. С. 187–196. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urid_2014_5_27 (дата звернення: 25.06.2026).

11. Завидняк В. І., Шильнікова А. О. Проблемні питання допустимості доказів у кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. С. 360–362. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-7/90

12. Кайло І. Ю. Допустимість доказів у кримінальному процесі : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2016. 218 с.

13. Вапнярчук В. В. Належний суб'єкт і належне джерело як правила допустимості доказів. *Право і суспільство.* 2018. № 2. С. 226–230. URL: https://elar.navs.edu.ua/items/d0602688-e2d3-48da-ae13-849d5d43dd78 (дата звернення: 25.06.2026).

14. Шумило М. Є., Погорецький М. А. Докази і доказування. Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент.: у 2 т. Харків, 2012. Т. 1. 2012. С. 247–308.

15. Городецька М. С. Предмет відання у кримінальному процесі: дис. … докт. юрид. наук / Донецький державний університет внутрішніх справ, Кропивницький, 2023. 532 с.

16. Постанова Верховного суду України від 01.11.1996 р. № 9. «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96#Text (дата звернення: 25.06.2026).

17. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Служби безпеки України щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 62 Конституції України : Рішення Конституційного суду України від 20.10.2011 № 12-рп/2011 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-11#Text (дата звернення: 25.06.2026).

18. Фомін С. Імперативність кримінального процесуального закону як концептуальна основа моделі інституту допустимості доказів у кримінальному провадженні. *Кримінальний процес: сучасний вимір та проспективні тенденції: VIII Харків. кримінал. процесуал. полілог. Допустимість доказів у кримінальному провадженні: між імперативністю закону та процесуальною толерантністю* (м. Харків, 14.11.2025 р.). Харків, 2025. С. 9–13.

19. Постанова Верховного суду від 29 січня 2020 року. Справа № 473/3712/18. Провадження № 51-4540км19. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87365800 (дата звернення: 25.06.2026).

20. Постанова Верховного суду від 14 травня 2019 року. Справа № 266/1510/17. Провадження № 51-7082км18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81877392 (дата звернення: 25.06.2026).

21. Постанова Верховного суду від 07 серпня 2019 року. Справа № 555/456/18. Провадження № 51-2676км19. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/83617115 (дата звернення: 25.06.2026).

22. Постанова Верховного суду від 14.04.2020 р. Справа № 761/34909/17. Провадження № 51-10064 км 18. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/88904111 (дата звернення: 25.06.2026).

23. Постанова Верховного суду від 31 серпня 2022 року. Справа № 756/10060/17. Провадження № 13-3кс22. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106141457 (дата звернення: 25.06.2026).

24. Драган О. В. Належний суб'єкт як передумова допустимості отриманих доказів: судова практика. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право.* 2023. Вип. 79. Ч. 2. С. 232–236. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.2.35

25. Case of Teixeira de Castro v. Portugal. № 44/1997/828/1034. Judgment of the European Court of Human Rights from 9 June 1998. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:[%22001-58193%22]} (дата звернення: 25.06.2026).

26. Case of Nechiporuk and Yonkalo v. Ukraine. № 42310/04. Judgment of the European Court of Human Rights from 21 April 2011. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-104613%22]} (дата звернення: 25.06.2026).

27. Case of Barberà, Messegué and Jabardo v. Spain. № 10590/83. Judgment of the European Court of Human Rights from 6 December 1988. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57429%22]} (дата звернення: 25.06.2026).

28. Case of Van Mechelen and Others v. the Netherlands. № 21363/93, 21364/93, 21427/93 and 22056/93. Judgment of the European Court of Human Rights from 20 October 2015. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58030 (дата звернення: 25.06.2026).

29. Тютюнник В. В. Інститут допустимості доказів як гарантія ухвалення законного та обґрунтованого вироку суду: дис. … канд. юрид. наук. Хакрів. 2015. 220 с.

Nahorniuk D. V. PROPER SUBJECT OF PROOF AS A CONDITION FOR THE ADMISSIBILITY OF EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS

This article focuses on the proper burden of proof as a condition for the admissibility of evidence in criminal proceedings. It is noted that the admissibility of evidence is linked not only to compliance with the provisions of current criminal procedural law, the manner in which a procedural action is conducted, or the form in which its results are recorded, but also to whether the relevant information was obtained by a party vested with the appropriate authority within the framework of a specific criminal proceeding. The study identifies a problem regarding the absence of a legal definition of the concept of a proper party to the evidence-gathering process, despite the fact that criminal procedural law establishes the circle of persons authorized to collect evidence. It is argued that the legitimacy of entity collecting evidence cannot be assessed solely based on its general procedural status, since what is decisive is the presence of authority to act in a specific criminal proceeding and to perform a specific procedural action. It is noted that the criterion of legality requires that evidence be obtained specifically by a lawful entity authorized to collect evidence, which belongs to the legally defined circle of entities and acts within the limits of its competence. It is emphasized that the proper entity responsible for gathering evidence is not only a formal requirement of the law but also a guarantee against arbitrary state interference with human rights and freedoms. It is noted that judicial practice consistently links the collection of evidence by an unauthorized person to the exclusion of such evidence, which makes it impossible to use such information to substantiate a charge. It has been demonstrated that, taking judicial practice into account, the right to a lawful (proper) party bearing the burden of proof in criminal proceedings (the criterion of lawfulness) can be identified. Lawfulness allows for an assessment of the significance of the violation of human rights and freedoms in cases where evidence is obtained by an improper party. It is noted that the established practice of the European Court of Human Rights (ECHR) focuses not only on assessing the formal compliance of the evidence-gathering entity's actions but also on determining the impact on the observance of general fairness in criminal proceedings. It is concluded that an appropriate evidence-gathering entity is a prerequisite for the admissibility of evidence under the criteria of legality, lawfulness, and general fairness.

Keywords: *proper subject of proof, evidence, admissibility of evidence, criminal proceedings, legality, legitimacy, justice.*

Дата першого надходження статті до видання: 30.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 343.123.1
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/49

Фатєєв А. В.
https://orcid.org/0009-0009-8492-6719
Національний університет «Одеська юридична академія»

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПІДСЛІДНОСТІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕНЬ ДБР

У статті досліджено особливості підслідності Державного бюро розслідувань як одного з ключових інститутів кримінального процесуального права, що забезпечує розмежування підслідності між органами досудового розслідування. Зазначено про важливість підслідності для належної організації досудового розслідування, забезпечення спеціалізації органів, недопущення дублювання їх діяльності та створення процесуальних гарантій реалізації прав і законних інтересів учасників кримінального провадження.

Проаналізовано окремі наукові підходи до визначення поняття та видів підслідності, встановлено їх змістовну спрямованість та співвідношення з категорією підвідомчості. На підставі аналізу сучасної конструкції статті 216 Кримінального процесуального кодексу України запропоновано уточнення поняття підслідності шляхом заміни традиційної категорії «ознаки кримінального провадження» на категорію «юридично значущі критерії», що більшою мірою відповідає сучасній моделі нормативного розмежування компетенції органів досудового розслідування.

Окрему увагу приділено критеріям визначення підслідності кримінальних проваджень слідчим Державного бюро розслідувань. Встановлено, що чинне кримінальне процесуальне законодавство передбачає поєднання предметного та суб'єктного критеріїв, застосування яких у низці випадків доповнюється законодавчо встановленими винятками. Розкрито особливості персональної підслідності, пов'язаної зі спеціальним статусом суб'єкта кримінального правопорушення, а також предметної підслідності щодо військових кримінальних правопорушень. Акцентовано на використанні законодавцем негативного способу визначення меж підслідності шляхом встановлення винятків із загального правила.

Обґрунтовано положення про пріоритетність окремих критеріїв підслідності, передбачених пунктами 1 і 2 частини четвертої статті 216 КПК України, а також про динамічний характер підслідності в конкретному кримінальному провадженні, яка може уточнюватися або змінюватися залежно від встановлення фактичних обставин кримінального правопорушення, його попередньої правової кваліфікації та даних про суб'єкта його вчинення.

Ключові слова: *кримінальне провадження, підслідність, слідчий, Державне бюро розслідувань, види підслідності.*

Постановка проблеми. Державне бюро розслідувань посідає особливе місце в системі органів, уповноважених на здійснення досудового розслідування, що зумовлено специфікою його правового статусу, визначеними законодавством завданнями та особливим характером кримінальних правопорушень, віднесених до його компетенції. Це виразно проявляється у площині кримінального процесуального законодавства, оскільки розмежування компетенції між органами досудового розслідування здійснюється передусім за допомогою інституту підслідності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання підслідності було об'єктом дослідження наступних вчених: М. В. Григорчук, І. В. Грицюк, Ю. І. Кицан, О. С. Лаба, Л. М. Лобойко, К. Т. Мулик, А. А. Омаров, В. Ягодинський та інші. Однак, зважаючи на наявність законодавчих колізій, практичних проблем розмежування компетенції між органами досудового розслідування та необхідність забезпечення належної ефективності кримінального провадження, виникає необхідність подальшого дослідження питання підслідності, зокрема слідчих ДБР.

© Фатєєв А. В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Постановка завдання. Метою статті є дослідження загальнотеоретичних питань підслідності та визначення окремих особливостей підслідності слідчих ДБР.

Виклад основного матеріалу. Підслідність є одним із визначальних критеріїв диференціації органів досудового розслідування. Оскільки, незважаючи на спільність загальних завдань, принципі, основних форм процесуальної діяльності та процесуальних повноважень, Національна поліція України, органи безпеки, Державне бюро розслідувань та інші органи досудового розслідування в своїй діяльності на стадії досудового розслідування якісно відрізняються підслідністю, яка і визначає напрямки їх роботи. Дослідники вказують на тому, що «основним завданням інституту підслідності є забезпечення оптимального розподілу кримінальних проваджень між органами, що здійснюють досудове розслідування» [2, с. 198].

В літературі поруч із категорією підслідність зустрічаються інші, наприклад підвідомчість, разом з тим, на А. А. Омаров вказує на те, що «не можна залишити поза увагою той факт, що термін «підвідомчість» може використовуватися і у випадках потреби розмежування предмета відання різних органів на одній стадії. Так, наприклад, слідчі органів безпеки та Національної поліції попри те, що здійснюють провадження на одній стадії кримінального провадження (на стадії досудового розслідування), є представниками різних державних органів (СБУ, МВС, відповідно), тобто мають різну відомчу належність» [6, с. 26]. На нашу думку відповідні категорії подібні, але підслідність носить спеціальний характер до підвідомчості та характеризує розподіл повноважень між органами досудового розслідування, які як ми зазначили мають свої процесуальні особливості, які відрізняються від загальноприйнятих норм розподілення повноважень в інших органах державної влади та місцевого самоврядування, в той час як підвідомчість застосовується для розподілу повноважень не тільки в царині кримінального процесу.

У науковій літературі дослідники зазначаючи про важливість інституту підслідності на функціонування механізму кримінального судочинства та на процедуру кримінального провадження вказують про те, що:

1) «інститут підслідності виступає окремим інструментом під час здійснення кримінальної процесуальної політики чинною владою в державі;

2) раціональний підхід до формування та впорядкування норм, які утворюють інститут підслідності, дозволить оптимізувати діяльність органів, що здійснюють досудове розслідування. Прикладом такої оптимізації можна визначити принцип спеціалізації. Такий принцип дозволяє визначити орган, який проводитиме досудове розслідування, який найбільш ефективно зможе здійснювати розслідування кримінальних правопорушень певного виду. Принцип спеціалізації використовується у таких видах підслідності, як предметна та персональна;

3) правильне застосування правил підслідності дозволяє уникнути ситуацій, за яких одне і те ж саме кримінальне правопорушення одночасно окремо розслідується різними органами досудового розслідування;

4) норми інституту підслідності виступають як своєрідні гарантії реалізації прав та законних інтересів осіб, стосовно яких здійснюється кримінальне переслідування, та інших учасників процесуальної діяльності. Прикладом реалізації таких прав можна назвати подання різних заяв, скарг і клопотань потерпілим чи підозрюваним саме до відповідного органу;

5) значним аспектом впливу інституту підслідності на досудове розслідування можна вважати запобігання виникненню кримінальних процесуальних спорів, міжвідомчих конфліктів щодо розмежування компетенції тощо, а в разі їхнього виникнення – оперативному та злагодженому вирішенню таких спорів основним завданням інституту підслідності є забезпечення оптимального розподілу кримінальних проваджень між органами, що здійснюють досудове розслідування» [2, с. 195–196].

Досліджуючи особливості підслідності ДБР, необхідно почати з визначення категорії підслідність. Так, що ж стосується її визначень, то наявні наступні думки вчених, щодо цього питання:

на думку Л. М. Лобойко, «підслідність – це сукупність встановлених законом ознак кримінального провадження, згідно з якими воно належить до відання певного органу досудового розслідування» [5, с. 189];

А. А. Омаров вказує, що «інститут підслідності має розглядатися як сукупність кримінальних процесуальних норм, що містять правила, дотримання яких дозволяє визначити орган, який має здійснювати досудове розслідування кримінального правопорушення» [6, с. 28];

М. В. Григорчук та К. Т. Мулик зазначають, що «підслідність – це сукупність визначених законом правових ознак кримінального провадження, які визначають, який слідчий підрозділ здійснює досудове розслідування» [1, с. 28];

Ю. І. Кицан вказував, що «підслідність кримінальних справ слід розглядати як загальну умову досудового розслідування, а також як правовий інститут, норми якого регламентують ознаки (властивості) кримінальних справ, визначають слідчих конкретного уповноваженого органу досудового розслідування, а також містять обов'язки (повноваження) слідчого та прокурора» [3, с. 12].

Ключовою ознакою, яка притаманна наведеним авторським визначенням категорії підслідність – ознаки кримінального провадження, за допомогою яких визначають орган досудового розслідування, що здійснюватиме досудове розслідування. На час досліджень, які проводились авторами кримінальний-процесуальний закон мав такі правила визначення підслідності, які дійсно свідчили про наявність ознак кримінального провадження за допомогою яких можна було чітко визначити підслідність. Однак, сучасні особливості нормотворення, в тому числі профільної статті Кримінального процесуального кодексу України, ускладнюють виявлення ознак, притаманних кримінальному провадженню, які розмежовують підслідність. Так, наприклад, ч. 1 ст. 216 КПК, передбачає, що «слідчі органів Національної поліції здійснюють досудове розслідування кримінальних правопорушень, передбачених законом України про кримінальну відповідальність, крім тих, які віднесені до підслідності інших органів досудового розслідування» [4]. З цієї норми зрозуміло, що Національна поліція розслідує все, що не розслідують інші. З огляду на що виникає питання стосовно ознаки кримінального провадження, яка визначає підслідність органів Націполіції, оскільки відповідно до наведеної норми визначальним є відсутність ознак у кримінальному провадженні, притаманних для інших органів досудового розслідування. Зазначене свідчить про необхідність уточнення визначення категорії підслідність. На нашу думку, відповідне уточнення має удосконалити та привести до відповідності із чинним законодавством такий елемент як «ознака кримінального провадження», замінивши його на критерії або відсутність критеріїв кримінального провадження. Внаслідок чого релевантне визначення категорії підслідність, на нашу думку наступне – це встановлена кримінальним процесуальним законодавством система юридично значущих критеріїв, за допомогою яких здійснюється розмежування компетенції органів досудового розслідування щодо здійснення досудового розслідування у конкретному кримінальному провадженні та визначається належний орган, уповноважений на здійснення розслідування.

Визначившись із поняттям підслідності, далі необхідно визначитись із її видами. Так, наприклад окремі науковці вказують на те, що існує лише два види підслідності – предметна (родова) та територіальна [8, с. 20]. А «дехто з науковців пропонує у межах підслідності виділяти такі її види, як предметна, альтернативна, персональна та територіальна» [2].

Існує думка про те, що «найоптимальнішим поділом підслідності є виділення шести її видів, а саме поділ на: предметну (родову), персональну, за зв'язком проваджень, альтернативну, універсальну й територіальну підслідності» [2, с. 198]. Хоча зважаючи на ускладнену структуру ст. 216 КПК щодо визначення підслідності органів досудового розслідування, традиційна структура видів підслідності видається дещо архаїчною. З огляду на що в літературі вказується на залежність видів підслідності від суб'єкта, наділеного компетенцією щодо розслідування кримінальних проваджень: загальна; відомча; інстанційно-територіальна; індивідуально-персональна [7, с. 190]. Також виділяють різні види підслідності в залежності від властивостей/ознак кримінального провадження: формально-залишкова або формально-негативна, нормативно-визначена; формально-умовна; умовно-персональна; умовно-цензова; умовно-віктимологічна; умовно-наслідкова і темпоральна [7, с. 189–190]. Зазначені види підслідності беззаперечно відображають сучасні особливості вимог до кримінальних проваджень для віднесення їх до окремого органу досудового розслідування, однак вони є мінливими та залежними від ініціатив законодавця.

Що ж стосується підслідності ДБР, то для її визначення необхідно дослідити норми кримінального-процесуального законодавства, які безпосередньо встановлюють випадки за яких кримінальне провадження розслідуватиметься слідчими ДБР. Так, п. 1 ч. 4 ст. 216 КПК, передбачає, що «слідчі органів державного бюро розслідувань здійснюють досудове розслідування кримінальних правопорушень: 1) вчинених Президентом України, повноваження якого припинено, Прем'єр-міністром України, членом Кабінету Міністрів України, першим заступником та заступником міністра, членом Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку, Антимонопольного комітету України, Головою Державного комітету телебачення і радіомовлення України, Головою Фонду держав-

ного майна України, його першим заступником та заступником, членом Центральної виборчої комісії, народним депутатом України, Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, Директором Національного антикорупційного бюро України, Директором Бюро економічної безпеки України, Генеральним прокурором, його першим заступником та заступником, Головою Національного банку України, його першим заступником та заступником, Головою Національного агентства з питань запобігання корупції, його заступником, Секретарем Ради національної безпеки і оборони України, його першим заступником та заступником, Постійним Представником Президента України в Автономній Республіці Крим, його першим заступником та заступником, радником або помічником Президента України, Голови Верховної Ради України, Прем'єр-міністра України, суддею, працівником правоохоронного органу, особою, посада якої належить до категорії «А», крім випадків, коли досудове розслідування цих кримінальних правопорушень віднесено до підслідності Національного антикорупційного бюро України згідно з частиною п'ятою цієї статті» [4]. Зазначена норма свідчить про персональну підслідність у слідчих ДБР, оскільки, головним критерієм, який відносить кримінальне провадження до них – суб'єктний склад кримінального правопорушення.

Варто акцентувати увагу на тому, що у відповідній нормі не зазначається про вчинення відповідними суб'єктами злочину, а вказується на кримінальні правопорушення, що означає підслідність слідчим ДБР і кримінальних проступків. Однак, у наведеній персональній підслідності є умова – не підслідність кримінального правопорушення НАБУ.

В свою чергу п. 2 ч. 4 ст. 216 КПК, передбачає, що слідчим ДБР підслідні також кримінальні правопорушення, які були вчинені «службовими особами Національного антикорупційного бюро України, заступником Генерального прокурора – керівником Спеціалізованої антикорупційної прокуратури або іншими прокурорами Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, крім випадків, коли досудове розслідування цих кримінальних правопорушень віднесено до підслідності детективів підрозділу внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України згідно з частиною п'ятою цієї статті» [4]. Тобто як і в попередньому пункті, наявна персональна підслідність, але також з умовою – не підслідність детективам підрозділу внутрішнього контролю НАБУ. Взагалі виділення законодавцем в кримінальному процесуальному законодавстві окремого підрозділу, що здійснює досудове розслідування за визначеними в КПК критеріями може свідчити про наявність окремого органу досудового розслідування, який має власну підслідність, незважаючи на його

В свою чергу, у п. 3 ч. 4 ст. 216 КПК України передбачається, що слідчі Державного бюро розслідувань здійснюють досудове розслідування кримінальних правопорушень «проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення), крім кримінальних правопорушень, передбачених статтею 422 Кримінального кодексу України» [4]. Наведене положення має принципове значення для визначення характеру підслідності кримінальних проваджень слідчим ДБР, оскільки законодавець при конструюванні відповідної норми використав не конкретизований перелік складів кримінальних правопорушень, а їх узагальнену характеристику через родовий та видовий об'єкти кримінально-правової охорони.

Такий підхід законодавця загалом відповідає предметній підслідності, за якої компетенція органу досудового розслідування визначається характером кримінального правопорушення, його родовим або видовим об'єктом, а не спеціальними ознаками особи, яка його вчинила. З наведеної норми зрозуміло, що визначальним критерієм є належність кримінального правопорушення до категорії військових кримінальних правопорушень, тобто кримінальних правопорушень проти встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби. Це свідчить, що для встановлення підслідності слідчого ДБР необхідно встановити, що вчинене діяння за своїм кримінально-правовим змістом належить до передбачених розділом XIX Особливої частини КК України військових кримінальних правопорушень.

При цьому характерною особливістю зазначеної норми є використання законодавцем негативного способу визначення меж підслідності ДБР. Після встановлення загального правила щодо здійснення слідчими ДБР досудового розслідування військових кримінальних правопорушень законодавець прямо передбачає виняток, виключаючи з цієї категорії кримінальне правопорушення, передбачене ст. 422 КК України. Таким чином, предметна підслідність ДБР щодо військових кримінальних правопорушень не має абсолютного характеру, а обмежується законодавчо визначеним винятком, хоч і одиночним.

Внаслідок виключення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 422 КК України, із загального обсягу військових кримінальних правопорушень, підслідних слідчим ДБР, виникає питання щодо співвідношення предметної підслідності ДБР із підслідністю інших органів досудового розслідування. Оскільки, за критерієм родового та безпосереднього об'єкта кримінальне правопорушення, передбачене ст. 422 КК України, є військовим і безпосередньо пов'язане з іншими кримінальними правопорушеннями проти встановленого порядку несення військової служби, досудове розслідування щодо яких віднесено до підслідності ДБР. Однак, пряме законодавче виключення цього складу з п. 3 ч. 4 ст. 216 КПК України означає, що належність діяння до категорії військових кримінальних правопорушень сама по собі не є достатньою підставою для віднесення кримінального провадження до підслідності ДБР.

Висновки. Особливість визначення законодавцем підслідності слідчих Державного бюро розслідувань полягає в тому, що закріплені у кримінальному процесуальному законодавстві критерії її визначення не мають абсолютного характеру, а в окремих випадках містять законодавчо встановлені винятки. Така конструкція свідчить про формування законодавцем особливого підходу до нормативного визначення підслідності, який не в повній мірі відповідає усталеним доктринальним уявленням про критерії розмежування підслідності органів досудового розслідування. Водночас зазначене не означає остаточної відмови законодавця від загальних засад інституту підслідності, а вказує на їх диференціацію з урахуванням специфіки кримінальних правопорушень, суб'єктного складу, особливостей службового статусу осіб та необхідності забезпечення ефективності досудового розслідування.

У цьому контексті необхідно звернути увагу на питання пріоритетності розподілу кримінальних проваджень між органами досудового розслідування. Оскільки винятки, зазначені у п. 1,2 ч. 4 ст. 216 КПК по суті формують критерії кримінального провадження, які мають пріоритетне значення щодо інших внаслідок чого забезпечують пріоритетне визначення підслідності окремим органам досудового розслідування.

Призначення підслідності полягає не лише у визначенні органу, уповноваженого здійснювати розслідування конкретного кримінального правопорушення, а й у забезпеченні належної організації досудового провадження, спеціалізації відповідних органів, недопущенні необґрунтованого втручання одного органу у сферу компетенції іншого та створенні належних процесуальних передумов для ефективного здійснення завдань кримінального провадження. Особливість підслідності Державного бюро розслідувань полягає у наявності двох критеріїв її визначення: предметний та суб'єктний критерії, з окремими виключеннями.

Список літератури:

1. Григорчук М.В., Мулик К. Т. Проблеми визначення підслідності: теоретико-правовий аспект. *Legal Bulletin.* 2023, № 4 (10). С. 184–192. https://doi.org/10.31732/2708-339X-2023-10-184-192

2. Грицюк І.В., Лаба О.С. Підслідність як інститут кримінального-процесуального права. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності(теорія та практика)*. 2018. Вип. 3–4 (12–13). С. 193–198.

3. Кицан Ю. І. Підслідність кримінальних справ : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : 12.00.09. Київ, 2012. 20 с.

4. Кримінальний процесуальний кодекс: закон України від 13 квітня 2012 року, № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n2063

5. Лобойко Л. М. Кримінальний процес : [підручник] / Л. М. Лобойко. Київ : Істина, 2014. 432 с.

6. Омаров А. А. Інститут підслідності в кримінальному провадженні : дис. .... канд. юр. наук : 12.00.09. Харків, 2017. 214 с.

7. Сидорчук В. В. Процесуальний статус слідчого, який розслідує корупційні злочини : дис. ... д-ра філософії : 081 Право. Одеса, 2022. 274 с.

8. Ягодинський В. Підслідність злочинів. *Право України*. 1993. № 2. С. 19–22.

Fatieiev A. V. SELECTED ISSUES REGARDING THE INVESTIGATIVE JURISDICTION OF SBI CRIMINAL PROCEEDINGS

The article examines the features of the jurisdiction of the State Bureau of Investigation as one of the key institutions of criminal procedural law, which ensures the delimitation of jurisdiction between pre-trial investigation bodies. The importance of jurisdiction for the proper organization of pre-trial investigation, ensuring the specialization of bodies, preventing duplication of their activities and creating procedural guarantees for the implementation of the rights and legitimate interests of participants in criminal proceedings is noted.

Separate scientific approaches to defining the concept and types of jurisdiction are analyzed, their substantive orientation and correlation with the category of jurisdiction are established. Based on the analysis of the modern construction of Article 216 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, it is proposed to clarify the concept of jurisdiction by replacing the traditional category of "signs of criminal proceedings" with the category of "legally significant criteria", which more closely corresponds to the modern model of the normative delimitation of the competence of pre-trial investigation bodies.

Special attention is paid to the criteria for determining the jurisdiction of criminal proceedings by investigators of the State Bureau of Investigation. It is established that the current criminal procedural legislation provides for a combination of objective and subjective criteria, the application of which in a number of cases is supplemented by legislatively established exceptions. The features of personal investigation related to the special status of the subject of a criminal offense, as well as objective investigation regarding military criminal offenses, are revealed. The emphasis is on the legislator's use of a negative method of determining the boundaries of investigation by establishing exceptions to the general rule.

The provision on the priority of individual investigation criteria provided for in paragraphs 1 and 2 of part four of Article 216 of the Criminal Procedure Code of Ukraine is substantiated, as well as on the dynamic nature of investigation in specific criminal proceedings, which may be specified or changed depending on the establishment of the factual circumstances of the criminal offense, its preliminary legal qualification and data on the subject of its commission.

Keywords: *criminal proceedings, investigation, investigator, State Bureau of Investigation, types of investigation.*

Дата першого надходження статті до видання: 11.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 29.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 343.98
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/50

Яремчук В. О.
https://orcid.org/0000-0001-8015-9166
Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса
Національної академії правових наук України

ВИСНОВКИ ТА ДОВІДКИ СПЕЦІАЛІСТА ЯК ПРІОРИТЕТНИЙ НАПРЯМОК ЗАЛУЧЕННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Метою даної статті є аналіз чинних норм законодавства України щодо пріоритетного напрямку використання спеціальних знань у вигляді надання висновків, довідок спеціалістом та його участі у розслідуванні новітніх видів кримінальних проступків.

Методологічну основу становить система загальнонаукових і спеціально-юридичних методів. Системно-структурний метод застосовано для визначення поняття «висновок спеціаліста», «довідка спеціаліста». Діалектичний підхід дозволив розкрити відмінності між «висновком спеціаліста» та «висновоком судового експерта». Герменевтичний метод використано для інтерпретації нормативно-правових приписів і виявлення їх змістовного значення.

На сьогодні у зв'язку з військовими діями в Україні є потреба у проведенні сотень судових експертиз щодо певних предметів та об'єктів. Тому вважаємо необхідною і актуальною появу норми у КПК України, щодо можливості спеціаліста надавати висновки, довідки та інші документи. Спеціаліст надає допомогу у різних формах. Це може бути технічна, довідкова, консультаційна допомога. Тобто, при розслідуванні кримінальних проступків є можливість отримати «висновок спеціаліста», тим самим, пришвидшити процес розслідування, порівняно із часом проведення судової експертизи. Залучення спеціаліста є пріоритетним напрямком використання спеціальних знань при розслідуванні різних видів кримінальних проступків.

Таким чином, у статті проаналізовано норми Кримінального процесуального кодексу України, Закону України «Про судову кспертизу». Встановлено, що «висновок спеціаліста» і «довідка спеціаліста» є документами, що мають важливе значення при розслідуванні різних видів кримінальних проступків. Наголошено на важливості запровадження «висновку спеціаліста» для ефективного розкриття і розслідування кримінальних проступків. Використання документів, що надає спеціаліст пришвидшує процес розслідування та сприяє ефективному його проведенню.

Ключові слова: *висновок фахівця, кримінальне провадження, спеціальні знання, судова експертиза, визначення пріоритетності, учасники кримінального провадження.*

Постановка проблеми. Починаючи із 2014 року в Україні, у звязку з військовою агресією рф змінилися реалії та пріорітетні напрямки використання спеціальних знань. Так, велика кількість судових експертиз вперше проводяться судовими експертами саме з 2014 року. Це насамперед, дослідження зброї, різних боєприпасів, вибухових пристроїв тощо. Суттєво збільшилося навантаження на судових експертів. Тому постала провбема щодо оптимізації роботи судових експертів. У юридичній літературі тривалий час були дискусії щодо потреби у регламентації в законодавстві України такого поняття як «висновок спеціаліста», «довідка спеціаліста».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання щодо використання у кримінальному провадженні документів, які складає «спеціаліст» досліджували у своїх наукових працях таі вчені як, Г.К. Авдєєва, В.С. Бондар, О.А. Лейба, В.О. Михайлов та інші. В одночас, на практиці відбувається широке використання висновків, довідок, інших документів, що надаються спеціалістом, що потребує, відповідно, подальшого наукового дослідження з метою надання пропозицій

© Яремчук В. О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

щодо вдосконалення процедури надання спеціалістом таких документів.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз чинних норм законодавства України щодо пріоритетного напрямку використання спеціальних знань у вигляді надання «висновків», «довідок» та інших документів спеціалістом та його участі у розслідуванні новітніх видів кримінальних проступків.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні в Україні низка нормативно-правових актів регулює судово-експерту діяльність та інші форми використання спеціальних знань. Варто відмітити, що до ст. 71 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України, яка присвячена регламентації діяльності процесуальної фігури «спеціаліста» у кримінальному провадженні, були внесені доповнення. Так, у 2024 році частину першу статті 71 КПК України доповнено абзацом другим щодо можливості запрошення спеціаліста іноземної країни «у галузі хімічної, біологічної, радіаційної, ядерної чи іншої зброї». Також частину другу цієї статті доповнено положенням, стосовно можливості спеціаліста надавати довідки, висновки та інші документи. у випадках, передбачених п.п. 7, 8 та 9 частини 4 ст. 71 КПК України. Окремо слід звернути увагу на п. 9 частини 4 ст. 71 КПК України, де передбачено що спеціаліст має право «надавати довідки, висновки з питань, що належать до сфери його знань, щодо: 1) ідентифікації особи, 2) зброї, 3) бойових припасів, 4) вибухових речовин, 5) вибухових пристроїв, 6) слідів вибуху або пострілу, 7) наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, 8) сильнодіючих лікарських засобів» [1].

Також необхідно зазначити про ст. 7-1 Закону україни «Про судову експертизу», де вказано, що «підставою для отримання висновку спеціаліста при з'ясуванні обставин вчинення кримінального проступку є запит службової особи підрозділу дізнання органу Національної поліції, органу безпеки, органу, що здійснює контроль за додержанням податкового законодавства, органу Державного бюро розслідувань, Національного антикорупційного бюро України, уповноваженої особи іншого підрозділу зазначених органів, які уповноважені здійснювати досудове розслідування кримінальних проступків» [2].

Так, 25 жовтня 2024 р. набув чинності закон № 4009-IX «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо оптимізації діяльності спеціалістів у кримінальному провадженні». Згідно з ним довідки та «інші документи» спеціалістів є доказами у кримінальних справах. У тому числі, замість висновку експерта будуть використовувати довідки спеціаліста стосовно зброї, вибухівки, наркотиків тощо. Даний законопроект № 10075 ухвалила Верховна Рада України 9 жовтня 2024 р. Депутати аргументували прийняття даного закону по-перше, необхідністю «прискорити процеси розслідування»; по-друге, експерти, які проводять судово-медичні, імунологічні, цитологічні, генетичні, балістичні, вибухотехнічні та інші експертизи мають велике навантаження [3].

Новелою процесуального закону вважається розширений перелік процесуальних дій, проведення яких дозволяється до початку судового розслідування. У ч. 3 ст. 214 КПК України регламентовано можливість до внесення відомостей до Єдиного рєєстру досудових розслідувань для зясування обставин вчинення кримінального проступку отримувати, зокрема, всновок спеціаліста [4].

Як зазначає у своїй статті В.О. Михайлов, відповідно до ст. 298-1 КПК України, у кримінальному провадженні про кримінальні проступки, крім джерел доказів, передбачених ст. 84 КПК України, може використовуватися зокрема, «висновок спеціаліста», показання технічних приладів і технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису. Так, відповідно до ч. 1 ст. 300 КПК України, «висновок спеціаліста» повинен відповідати вимогам, які є до висновку судового експерта. Висновки спеціаліста як джерело доказу, можуть бути отримані і до початку досудового розслідування Як вважає науковець, ці зміни спрямовані на підвищення ефективності та швидкості досудового розслідування, але на практиці і в наукових колах залишились дискусійні питання [5]. Таким чином, на сьогодні у зв'язку з військовими діями в Україні є потреба у проведенні сотень судових експертиз щодо певних предметів та об'єктів при розслідуванні кримінальних проступків. Тому вважаємо необхідною і актуальною появу норми у КПК України, щодо можливості спеціалісту надавати висновки, довідки та інші документи.

Важливим є аналіз норм Наказу МВС України від 20.06.2024 № 428 «Про внесення змін до деяких нормативно-правових актів Міністерства внутрішніх справ України», де зазначено, що спеціаліст-криміналіст здійснює відбір біологічного матеріалу в осіб і встановлює його генетичні ознаки (геномну інформацію) із застосуванням приладів швидкого встановлення геномної

інформації людини у випадках, передбачених ст. 5 Закону України «Про державну реєстрацію геномної інформації людини» (за наявності відповідних технічних засобів) [6].

Згідно п. 6.7 Наказ Офісу Генерального прокурора, МВС України, Служба Безпеки України, Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України, Міністерство аграрної політики та продовольства України від 16.06.2022 № 94/363/150/226/356 «Про затвердження Порядку взаємодії між органами прокуратури, Національної поліції України, Служби безпеки України, уповноваженими органами державного нагляду (контролю), державними спеціалізованими установами під час виявлення та здійснення досудового розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля», спеціаліст може бути залучений для надання технічної допомоги, фотографування, складення схем, планів, креслень, відбору зразків тощо, а також для надання висновків (у тому числі завданої шкоди (збитків), у випадках, установлених кримінальним процесуальним законом.

Залучений у кримінальному провадженні спеціаліст використовує свої спеціальні знання і в межах компетенції надає консультації та відповіді на питання, фіксує факти порушення законодавства, визначає розмір матеріальної шкоди (збитків) та службових (посадових) або інших осіб, внаслідок дій або бездіяльності яких допущено порушення законодавства та спричинено шкоду чи завдано збитки [7].

У юридичній літературі зазначається, що для залучення спеціаліста під час досудового розслідування необхідна наявність однієї з таких обставин: по-перше, проведення досудового розслідування «кримінального проступку»; по-друге, потреба у наданні безпосередньої технічної допомоги (фотографування, складення схем, планів, креслень, відбір зразків для проведення експертизи тощо); по-трєте, існування обставин, передбачених частиною 3 статті 214 КПК України, а саме: для з'ясування обставин вчинення кримінального проступку до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань може бути отримано висновок спеціаліста і знято показання технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото- і кінозйомки, відеозапису [8].

Потрібно наголосити на позиції Верховного Суду України щодо надання висновку спеціалістом. По-перше, висновок спеціаліста обов'язково потрібно вручити підозрюваному згідно з ч. 2 ст. 298-4 КПК України, одночасно з повідомленням про підозру. По-друге, якщо підозрюваний не погоджується із висновком спеціаліста він вправі подати клопотання про експертизу упродовж 48 годин; по-трєте, висновок спеціаліста є допустимим доказом згідно зі статтями 84, 298-1, 300 КПК України; по-четверте, висновок спеціаліста і висновок судового експерта є доказами, проте висновок спеціаліста має інший рівень процесуальної сили; по-п'яте, висновок спеціаліста враховується при винесенні вироку, якщо його подано належним чином і він оцінений судом як допустимий і належний доказ [9].

Висновки. Таким чином, проаналізовано норми Кримінального процесуального кодексу України, Закону України «Про судову кспертизу». Встановлено, що «висновок спеціаліста» і «довідка спеціаліста» є документами, що мають різне значення. Наголошено на важливості запровадження «висновку спеціаліста» для ефективного розкриття і розслідування кримінальних проступків.

Список літератури:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст. 88. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

2. Про судову експертизу: Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1994, № 28, ст. 232 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text

3. Висновок спеціаліста у розумінні статті 298-1 КПК не є доказом у кримінальному провадженні щодо злочинів. *Верховний Суд*. URL: https://sud.ua/uk/news/publication/319745-vyvod-spetsialista-v-ponimanii-stati-298-1-upk-ne-yavlyaetsya-dokazatelstvom-v-ugolovnom-proizvodstve-po-prestupleniyam-verkhovnyy-sud#google_vignette

4. Лейба О.А. До питання досконалості нормативної регламентації досудового розслідування кримінальних проступнків. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. Вип. 1. С. 360–363. URL: https://www.lsej.org.ua/1_2021/92.pdf

5. Михайлов В.О. Висновок спеціаліста як процесуальне джерело доказів: окремі аспекти теорії і практики. *DICTUM FACTUM.* 2024. 2(16). URL: https://df.duit.in.ua/index.php/dictum/main DOI: https://doi.org/10.32703/2663-6352/2024-2-16-233-238

6. Про внесення змін до деяких нормативно-правових актів Міністерства внутрішніх справ України : Наказ МВС України від 20.06.2024 № 428 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1125-24#Text

7. Про затвердження Порядку взаємодії між органами прокуратури, Національної поліції України, Служби безпеки України, уповноваженими органами державного нагляду (контролю), державними спеціалізованими установами під час виявлення та здійснення досудового розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля. Наказ Офісу Генерального прокурора, МВС України, Служба Безпеки України, Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України, Міністерство аграрної політики та продовольства України від 16.06.2022 № 94/363/150/226/356 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v094_905-22?find=1&text=%D1%81%D0%BF%D0%B5%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%81%D1%82#Text

8. Тонконожко Євгенія. Спеціаліст у нормі. *Юридична практика.* № 41–42 (1242–1243). URL: https://pravo.ua/articles/spetsialist-u-normi/

9. Висновок спеціаліста як доказ у кримінальних проступків – рішення Верховного Суду України. URL: https://www.dmlawyer.top/uk/vysnovok-specialista-prostupky/

Yaremchuk V. O. SPECIALIST CONCLUSIONS AND REFERENCES AS A PRIORITY METHOD OF INCORPORATING SPECIALIZEN KNOWLEDGE INTO CRIMINAL PROCEEDING

Analyze current Ukrainian legislation regarding the priority use of specialized knowledge–specifically through the provision of expert opinions and reports by a specialist, as well as their participation in the investigation of modern types of criminal offenses.

The methodological basis consists of a system of general scientific and specialized legal methods. The systems-structural method was applied to define the concepts of «specialist's conclusion» and «specialist's statement.» The dialectical approach made it possible to elucidate the distinctions between a «specialist's conclusion» and a «forensic expert's conclusion.» The hermeneutic method was used to interpret legal provisions and reveal their substantive meaning Given the ongoing hostilities in Ukraine, there is currently a need to conduct hundreds of forensic examinations involving specific items and objects. Therefore, we consider it both necessary and timely to introduce a provision into the Criminal Procedure Code of Ukraine enabling specialists to issue expert opinions, informational notes, and other documents. A specialist provides assistance in various forms, such as technical, informational, or consultative support. Specifically, during the investigation of criminal misdemeanors, it is possible to obtain a "specialist's opinion," thereby accelerating the investigation process compared to the time required for a forensic examination. Engaging a specialist is a priority approach to utilizing specialized knowledge when investigating various types of criminal misdemeanors.

Thus, the article analyzes the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine and the Law of Ukraine «On Forensic Expertise.» It establishes that the «specialist's conclusion» and the «specialist's statement» are documents of significant importance in the investigation of various types of criminal misdemeanors. The article emphasizes the importance of introducing the «specialist's conclusion» for the effective detection and investigation of criminal misdemeanors. The use of documents provided by a specialist accelerates the investigation process and facilitates its effective conduct.

Keywords: *specialist's conclusion, criminal proceedings, specialized knowledge, forensic examination, prioritization, parties to criminal proceedings.*

Дата першого надходження статті до видання: 24.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 09.10.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 347.965
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/51

Деревянко Н. З.
https://orcid.org/0000-0002-4749-6782
Центр українсько-європейського міжнародного співробітництва

Полюшко А. М.
https://orcid.org/0009-0000-5343-2876

АДВОКАТСЬКА ТАЄМНИЦЯ В ЦИФРОВУ ЕПОХУ: ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗМІСТУ, МЕЖ ТА МЕХАНІЗМІВ ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ

У статті досліджено трансформацію змісту, меж і механізмів правового захисту адвокатської таємниці в умовах цифровізації юридичної професії та розвитку сучасних інформаційних технологій. Обґрунтовано, що цифрове середовище змінює не лише форму існування конфіденційної інформації, а й традиційні підходи до визначення предмета адвокатської таємниці, її просторових і технологічних меж та способів забезпечення. Встановлено розширення предмета адвокатської таємниці за рахунок метаданих документів і повідомлень, цифрових слідів професійної та процесуальної активності адвоката, інформації у хмарних сховищах, історії комунікації в месенджерах, журналів доступу до інформаційних систем, а також матеріалів, створених або опрацьованих із застосуванням технологій штучного інтелекту.

Розкрито вплив мультиплатформності зберігання інформації, використання сторонніх цифрових сервісів та поєднання професійного й приватного цифрового середовища адвоката на традиційне розуміння меж професійної конфіденційності. Проаналізовано основні ризики цифрового середовища, пов'язані з несанкціонованим доступом до адвокатсько-клієнтської комунікації, цифровим стеженням, форензичним дослідженням електронних носіїв та використанням штучного інтелекту.

Особливу увагу приділено еволюції практики Європейського суду з прав людини – від захисту професійного приміщення адвоката до поширення гарантій статті 8 Конвенції на електронні дані та цифрову комунікацію. Визначено концептуальне значення рішення у справі «Černý and Others v. the Czech Republic», яким фактично утверджено наскрізний характер захисту адвокатсько-клієнтської комунікації незалежно від того, на чиєму пристрої зберігається відповідна інформація. Показано значення цього стандарту для оцінки достатності процесуальних гарантій в Україні.

Встановлено, що українське законодавство, визнаючи електронну інформацію складовою адвокатської таємниці, не забезпечує цілісної спеціальної процедури раннього виявлення, відокремлення та недопущення використання привілейованих матеріалів під час форензичного дослідження цифрових носіїв. Наголошено також на необхідності нормативного опрацювання використання штучного інтелекту в адвокатській діяльності та уніфікації технічних стандартів конфіденційного спілкування під час дистанційного судочинства.

Обґрунтовано трирівневу модель забезпечення адвокатської таємниці, що передбачає узгоджене застосування правових, організаційних і технічних механізмів. Зроблено висновок, що ефективний захист професійної конфіденційності у цифрову епоху потребує переходу

© Деревянко Н. З., Полюшко А. М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

від переважно формальних заборон неправомірного доступу до превентивної моделі, здатної запобігти самому ознайомленню з привілейованою інформацією до вирішення питання про допустимість такого доступу.

Ключові слова: *адвокатська таємниця, адвокатура, професійна конфіденційність, цифрові дані, електронні докази, штучний інтелект, цифрова безпека, практика ЄСПЛ.*

Постановка проблеми. Цифровізація адвокатської діяльності істотно змінює умови реалізації одного з базових інститутів професійної правничої допомоги – адвокатської таємниці. Якщо традиційно її захист пов'язувався передусім із конфіденційністю особистого спілкування, недоторканністю адвокатського досьє та професійного приміщення, то сучасне інформаційне середовище переносить значну частину адвокатсько-клієнтської комунікації у цифровий простір. Електронні документи, месенджери, хмарні сервіси, системи електронного судочинства, віддалені формати роботи та інструменти штучного інтелекту створюють нові способи зберігання, передавання й обробки інформації, водночас породжуючи додаткові ризики її несанкціонованого розкриття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливої актуальності проблема набуває у зв'язку з тим, що цифрові дані не обмежуються конкретним фізичним носієм і можуть одночасно існувати на декількох пристроях, у резервних копіях та зовнішній інформаційній інфраструктурі. Це ускладнює визначення меж адвокатської таємниці та вимагає переосмислення традиційного підходу, заснованого на фізичному контролі адвоката над інформацією.

Додаткового значення набуває новітня практика Європейського суду з прав людини, яка послідовно поширює гарантії професійної конфіденційності на електронні дані та цифрові засоби комунікації. Рішення у справі «Černý and Others v. the Czech Republic» сформувало важливий орієнтир щодо необхідності спеціальних процедур ідентифікації та відокремлення привілейованих матеріалів незалежно від того, на чиєму пристрої вони зберігаються.

Водночас українське законодавство, визнаючи електронну інформацію складовою адвокатської таємниці, ще не забезпечує цілісної моделі її захисту під час вилучення, копіювання, форензичного дослідження та використання цифрових даних. Саме розрив між нормативним визнанням конфіденційності та реальними механізмами її забезпечення зумовлює необхідність комплексного наукового переосмислення змісту, меж і способів захисту адвокатської таємниці у цифрову епоху.

Постановка завдання. Мета статті полягає у комплексному дослідженні трансформації змісту, меж і механізмів правового захисту адвокатської таємниці в умовах цифровізації, визначенні основних ризиків для професійної конфіденційності та обґрунтуванні напрямів удосконалення правових, організаційних і технічних гарантій її забезпечення з урахуванням новітньої практики Європейського суду з прав людини.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до статті 22 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» адвокатською таємницею є будь-яка інформація, що стала відома адвокату про клієнта, питання, з яких він звертався, зміст наданих порад і консультацій, складені адвокатом документи, інформація на електронних носіях та інші відомості, одержані під час здійснення адвокатської діяльності [1]. Кримінальний процесуальний кодекс України, своєю чергою, формує процесуальний вимір захисту такої інформації, забороняючи допит захисника як свідка щодо обставин, які стали йому відомі у зв'язку з виконанням функцій захисника, а також відомостей, що становлять адвокатську таємницю [2]. Відповідні гарантії закріплено й у Правилах адвокатської етики, у яких збереження конфіденційності постає не лише як юридичний обов'язок адвоката, а й як одна з фундаментальних етичних засад професії [3].

Показово, що законодавча дефініція адвокатської таємниці вже безпосередньо охоплює інформацію на електронних носіях [1]. Водночас саме по собі нормативне визнання цифрової форми інформації ще не означає належної адаптації механізмів її захисту до технологічних реалій. Електронні дані можуть бути дистанційно отримані або скопійовані без відома їх володільця, одночасно зберігатися на декількох пристроях та у хмарних середовищах, а під час форензичного дослідження нерідко виникає складність відокремлення інформації, охопленої професійною таємницею, від загального масиву цифрових даних. У доктрині адвокатську таємницю традиційно розглядають крізь єдність її предмета, суб'єктного складу та меж дії [4, с. 235]. Саме цифровізація найбільш відчутно трансформує перший і третій із цих елементів, поступово позбавляючи визначального значення традиційні просторові орієнтири

на кшталт «офісу адвоката», «особистої розмови» чи «паперового досьє».

У цифровому середовищі предмет адвокатської таємниці об'єктивно розширюється за рахунок категорій інформації, які попередня правова доктрина враховувала лише опосередковано. До них належать метадані документів і повідомлень, історія комунікації в месенджерах, вміст хмарних сховищ, журнали доступу до інформаційних систем, а також матеріали, створені або опрацьовані із використанням інструментів штучного інтелекту. І. Гордусь звертає увагу на те, що значна частка витоків конфіденційної інформації – за його оцінкою, близько 60 відсотків – пов'язана саме з людським фактором, зокрема з неналежним поводженням із метаданими офісних документів [5]. Ю. С. Григоренко звертає увагу на необхідність вироблення єдиних стандартів використання штучного інтелекту в адвокатській діяльності та формування технологічної компетентності адвоката як складової належної професійної правничої допомоги [6, с. 352]. Особливої обережності потребує використання загальнодоступних систем штучного інтелекту під час роботи з матеріалами справи, оскільки воно може створювати додаткові ризики для конфіденційності інформації та потребує належної професійної верифікації отриманих результатів.

Подібна трансформація відбувається й у зв'язку з розвитком електронного судочинства – функціонуванням Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, використанням електронних адвокатських запитів із кваліфікованим електронним підписом, електронних ордерів та інших цифрових інструментів професійної взаємодії. За таких умов правове значення може мати вже не лише зміст документа чи повідомлення, а й сам цифровий слід професійної та процесуальної активності адвоката, здатний опосередковано розкривати відомості про клієнта, характер правової допомоги, стратегію захисту або інші дані, що підлягають конфіденційному режиму [6, с. 353]. Відтак цифровізація змінює не тільки обсяг інформації, охопленої адвокатською таємницею, а й саму логіку визначення її меж: конфіденційна комунікація дедалі частіше розподіляється між різними платформами, пристроями та інформаційними середовищами, що особливо виразно проявляється у використанні месенджерів, хмарних сервісів і технологій штучного інтелекту.

Традиційне розуміння меж адвокатської таємниці значною мірою ґрунтувалося на фізичному контролі адвоката над інформацією та носіями, на яких вона зберігалася. Цифрове середовище істотно змінює цю логіку щонайменше у трьох взаємопов'язаних аспектах. По-перше, формується мультиплатформність зберігання даних: одна й та сама інформація може одночасно існувати на пристрої адвоката, пристрої клієнта, у хмарному сховищі, резервній копії та кеші відповідного застосунку. У цьому контексті показовою є позиція ЄСПЛ у справі «Černý and Others v. the Czech Republic», яка засвідчує, що обсяг гарантій конфіденційності не повинен визначатися виключно технічним способом або місцем зберігання інформації [7].

По-друге, дедалі менш виразною стає межа між особистою та професійною цифровою комунікацією. Використання загальнодоступних месенджерів призводить до того, що інформація, яка може становити адвокатську таємницю, обробляється в інформаційній інфраструктурі приватних технологічних компаній, а рівень її фактичної захищеності залежить не лише від поведінки адвоката, а й від архітектури відповідного сервісу, застосованих протоколів шифрування, правил резервного копіювання та політик зберігання метаданих. Саме тому практико-орієнтовані джерела наголошують на доцільності використання каналів комунікації із наскрізним шифруванням та інших засобів мінімізації ризику несанкціонованого доступу [5; 8].

По-третє, розмивається межа між професійним і приватним цифровим середовищем самого адвоката. Один і той самий ноутбук, смартфон або планшет нерідко використовується як для роботи з матеріалами справи та спілкування з клієнтами, так і для особистого листування, доступу до соціальних мереж чи інших сервісів. Водночас професійна діяльність дедалі частіше здійснюється поза межами традиційного офісу – із домашніх мереж, під час відряджень, у коворкінгах або із використанням публічних точок доступу до мережі Інтернет [9; 10]. За таких умов конфіденційність перестає бути лише питанням охорони окремого документа чи приміщення і набуває характеру постійного режиму захисту цифрового середовища професійної діяльності адвоката.

Окремий вимір проблеми становлять загрози, пов'язані не з випадковою втратою даних, а з цілеспрямованим доступом до професійної комунікації. У звіті організації Lawyers for Lawyers «Lawyer-Client Confidentiality in a Digitalized Society» виокремлено три основні категорії таких ризиків: цільове цифрове стеження за адвокатами із використанням шпигунського програм-

ного забезпечення, здатного забезпечити доступ до конфіденційних матеріалів і стратегії захисту; випадкове або цілеспрямоване отримання привілейованої інформації органами розслідування за відсутності належних процедур її ідентифікації та відокремлення; а також системне перехоплення комунікацій у межах програм масового спостереження [11]. Для української правової системи ці ризики набувають особливої актуальності в умовах повномасштабної збройної агресії, коли об'єктивне посилення безпекової складової діяльності держави має поєднуватися із збереженням належних гарантій конфіденційності професійної правничої допомоги.

Отже, цифровізація змінює не лише технічні способи зберігання та передавання інформації, а й самі критерії, за якими визначаються межі допустимого втручання у конфіденційну комунікацію адвоката і клієнта. Відповідно, особливого значення набуває еволюція підходів Європейського суду з прав людини, у практиці якого поступово сформувалося розширене розуміння професійної конфіденційності – від захисту адвокатського офісу та кореспонденції до охорони цифрових носіїв, електронних комунікацій і пов'язаних із ними даних.

Практика Європейського суду з прав людини щодо захисту адвокатської таємниці формувалася послідовно, поступово розширюючи розуміння сфери дії статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Однією з вихідних у цьому процесі стала справа «Niemietz v. Germany», у якій Суд поширив гарантії статті 8 на професійне приміщення адвоката та визнав, що його обшук становить втручання у право на повагу до приватного життя, житла та кореспонденції [12]. Цей підхід отримав подальший розвиток у справі «Roemen and Schmit v. Luxembourg», у якій ЄСПЛ визнав непропорційним обшук офісу адвоката, проведений у межах розслідування, спрямованого на встановлення журналістського джерела її клієнта, наголосивши на особливому значенні процесуальних гарантій під час втручання у сферу професійної конфіденційності [13]. У справі «Wieser and Bicos Beteiligungen GmbH v. Austria» відповідні стандарти було поширено на електронні дані, доступ до яких отримано під час обшуку, що стало важливим етапом адаптації гарантій статті 8 Конвенції до цифрового середовища [14]. У справі «Kolesnichenko v. Russia» Суд наголосив на необхідності достатнього обґрунтування втручання та існування ефективних гарантій від невиправданого доступу до інформації, охопленої професійною таємницею адвоката [15]. Окрему лінію практики становлять рішення щодо конфіденційності спілкування адвоката з клієнтом, який перебуває під вартою, у яких можливість приватного спілкування із захисником розглядається як важлива складова ефективної правової допомоги та справедливого судового розгляду.

Новий етап у розвитку цих стандартів позначило рішення у справі «Černý and Others v. the Czech Republic» від 18 грудня 2025 року [16; 7]. Під час кримінального провадження щодо клієнта правоохоронні органи вилучили його смартфон і планшет, після чого шляхом форензичного копіювання отримали значний масив цифрових даних – понад двадцять тисяч сторінок матеріалів, серед яких містилося конфіденційне листування клієнта з п'ятьма адвокатами, проєкти процесуальних документів, нотатки щодо стратегії захисту та інша професійно привілейована інформація. Ці матеріали були включені до кримінального провадження та стали доступними стороні обвинувачення й іншим учасникам процесу. ЄСПЛ констатував порушення статті 8 Конвенції, оскільки національне правове регулювання не забезпечувало достатньо чіткої та передбачуваної процедури ідентифікації, відбору та відокремлення привілейованих матеріалів, отриманих з вилучених електронних пристроїв. Водночас було встановлено й порушення статті 13 у поєднанні зі статтею 8, адже ефективний засіб правового захисту в таких обставинах повинен дозволяти не лише отримати компенсацію постфактум, а й домогтися вилучення з матеріалів провадження або знищення незаконно отриманої конфіденційної інформації [16].

Концептуальне значення рішення «Černý and Others v. the Czech Republic» полягає насамперед у переході від захисту конкретного фізичного носія до захисту самої природи адвокатсько-клієнтської комунікації. ЄСПЛ фактично виходить із того, що спеціальна охорона такого спілкування втратила б практичний зміст, якби поширювалася лише на інформацію, що зберігається безпосередньо на пристроях адвоката, але припиняла діяти щодо тієї самої комунікації після її збереження на пристрої клієнта [7]. Отже, визначальним стає не місце фізичного знаходження електронного носія і не особа, у володінні якої він перебуває, а зміст і характер відповідної інформації. Такий підхід надає захисту адвокатської таємниці своєрідного наскрізного характеру та істотно посилює її значення у цифровому середовищі.

Для України цей стандарт має особливе практичне значення, оскільки вилучення та дослідження смартфонів, комп'ютерів та інших цифрових носіїв у межах кримінального провадження потенційно відкриває доступ не лише до інформації, яка має доказове значення, а й до значних масивів адвокатсько-клієнтської комунікації. Відтак національне процесуальне регулювання потребує оцінки вже не тільки з позицій формальної заборони доступу до адвокатської таємниці, а й з погляду наявності дієвої процедури раннього виявлення, відокремлення та недопущення використання привілейованих цифрових даних. Саме у цьому аспекті стандарт, сформований у справі «Černý and Others v. the Czech Republic», створює нову нормативну оптику для аналізу достатності передбачених українським законодавством гарантій.

Законодавство України, попри формальне включення інформації на електронних носіях до предмета адвокатської таємниці, не формує цілісного процесуального механізму, який повною мірою відповідав би стандарту, сформованому у справі «Černý and Others v. the Czech Republic». Передбачена статтею 65 Кримінального процесуального кодексу України заборона допиту захисника щодо відомостей, які стали йому відомі у зв'язку з виконанням професійних функцій [2], спрямована передусім на недопущення безпосереднього отримання такої інформації від самого адвоката. Водночас цифрове середовище створює інший, опосередкований канал доступу до привілейованих відомостей – шляхом форензичного дослідження пристроїв, вилучених у клієнта, інших учасників провадження чи третіх осіб. Саме на цьому етапі традиційні гарантії адвокатської таємниці виявляються найменш пристосованими до технологічної природи сучасних доказів.

Процесуальні правила проведення обшуку, тимчасового доступу та вилучення електронних інформаційних систем і носіїв не передбачають спеціальної універсальної процедури попередньої ідентифікації та відокремлення адвокатсько-клієнтської комунікації під час подальшого аналізу отриманого масиву даних. Особливої ваги набуває те, що процесуальна дія фактично не завершується фізичним вилученням пристрою: основне втручання у сферу конфіденційності нерідко відбувається вже на стадії створення цифрової копії, пошуку за ключовими словами, відновлення видалених файлів та аналізу листування. У справі «Golovan v. Ukraine» ЄСПЛ уже наголошував на значенні належних незалежних гарантій під час проведення процесуальних дій, здатних зачіпати адвокатську таємницю [17]. У цифровому середовищі ця проблема набуває якісно іншого масштабу, оскільки один смартфон, ноутбук або образ накопичувача може містити величезний масив різнорідної інформації, у якому професійно привілейовані матеріали співіснують із даними, що не мають жодного стосунку до адвокатської діяльності. Без спеціально визначеної процедури їх відокремлення сам факт правомірного доступу до носія ще не гарантує правомірності доступу до всього його вмісту.

Ситуацію ускладнює й те, що чинне процесуальне регулювання не повною мірою враховує специфіку збирання, копіювання, дослідження та оцінки цифрових даних, особливо коли їх опрацювання здійснюється із застосуванням автоматизованих інструментів або технологій штучного інтелекту. У цьому контексті проблема полягає не стільки у відсутності загальних правил допустимості доказів, скільки у недостатній деталізації спеціальних гарантій, здатних забезпечити збереження привілейованої інформації на всіх етапах роботи з цифровим масивом. Адже технологічна можливість швидко проаналізувати значні обсяги даних істотно посилює ризик того, що доступ до інформації, яка не мала бути предметом дослідження, відбудеться ще до того, як буде вирішено питання про її процесуальний статус.

Окремого значення проблема адвокатської таємниці набуває в умовах дистанційного здійснення правосуддя, поширення якого особливо посилилося в період воєнного стану. М. А. Погорецький, аналізуючи зміни кримінального процесуального законодавства цього періоду, звертає увагу на те, що дистанційна участь підозрюваного у судовому засіданні повинна поєднуватися із реальною можливістю конфіденційного спілкування із захисником, посилаючись, зокрема, на підходи ЄСПЛ у справі «Marcello Viola v. Italy» щодо необхідності забезпечення ефективної участі обвинуваченого та взаємодії із захисником. Формального надання засобу відеозв'язку для цього недостатньо: конфіденційність має забезпечуватися і технічно, і організаційно – таким чином, щоб сторонні особи не могли чути зміст консультації, а використовувані канали зв'язку не створювали невиправданого ризику її перехоплення або запису. Водночас відсутність уніфікованих обов'язкових технічних стандартів залишає значний простір для різної практики окремих судів, установ виконання покарань та інших органів [18, с. 254; 19].

Таким чином, цифрова трансформація виявляє системну особливість чинної моделі захисту адвокатської таємниці: більшість її гарантій сформу-

льовано як заборони неправомірного доступу до конфіденційної інформації, тоді як цифрове середовище потребує ще й процедур, здатних запобігти самому ознайомленню з привілейованими даними до вирішення питання про допустимість такого доступу. Саме тому подальший розвиток правового регулювання має бути пов'язаний не лише з уточненням обсягу адвокатської таємниці, а передусім із побудовою спеціальних превентивних механізмів її захисту на стадіях вилучення, копіювання, аналізу, зберігання та використання цифрової інформації.

Ефективний захист адвокатської таємниці в цифрову епоху потребує системного поєднання правових, організаційних і технічних механізмів. На правовому рівні першочергового значення набуває законодавче закріплення спеціальної процедури виявлення, відбору та відокремлення матеріалів, що можуть становити адвокатську таємницю, під час вилучення та подальшого форензичного дослідження електронних носіїв. Така процедура має передбачати незалежний механізм перевірки привілейованого характеру інформації, можливість оперативного заперечення проти її дослідження чи використання, а також чіткий порядок вилучення відповідних матеріалів із доказового масиву та їх подальшого знищення або повернення. Саме відсутність ефективної процедури ідентифікації та відокремлення привілейованих цифрових даних стала одним із ключових чинників констатації порушення статей 8 і 13 Конвенції у справі «Černý and Others v. the Czech Republic» [16]. Окремого нормативного опрацювання потребують і питання використання штучного інтелекту під час підготовки та аналізу юридично значущої інформації, зокрема межі допустимого застосування таких технологій, вимоги до професійної верифікації отриманих результатів та відповідальність за неналежне поводження з конфіденційними даними. Не менш важливим є встановлення уніфікованих вимог до дистанційного судочинства, які забезпечували б реальну, а не лише формальну можливість конфіденційного спілкування адвоката з клієнтом.

На організаційному рівні захист адвокатської таємниці передбачає формування внутрішніх політик кібербезпеки та цифрової гігієни, що охоплювали б регулярне оновлення програмного забезпечення, розмежування прав доступу до інформаційних систем, контроль операцій із конфіденційними матеріалами, резервне копіювання даних, а також систематичне навчання адвокатів і працівників адвокатських бюро та об'єднань. З огляду на істотну роль людського фактора у виникненні витоків конфіденційної інформації, доцільним видається розроблення Національною асоціацією адвокатів України мінімальних стандартів цифрової безпеки адвокатської діяльності. Такі стандарти могли б конкретизувати загальний обов'язок зі збереження адвокатської таємниці, передбачений статтею 22 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [1], адаптуючи його до використання електронних засобів комунікації, хмарних сервісів, мобільних пристроїв та автоматизованих систем обробки інформації.

На технічному рівні належний захист передбачає застосування наскрізного шифрування комунікації з клієнтами, багатофакторної автентифікації, безпечних засобів керування паролями, шифрування файлів і резервних копій, захищених каналів доступу до інформаційних систем, а також очищення документів від метаданих перед їх передаванням третім особам. Використання хмарних сервісів із належним рівнем інформаційної безпеки та архітектурою, яка мінімізує можливість доступу постачальника послуг до змісту конфіденційних даних, також може істотно зменшувати ризики їх несанкціонованого розкриття. Водночас технічні засоби не повинні розглядатися як самодостатня гарантія, оскільки ефективність будь-якого інструменту залежить від належної організаційної дисципліни його використання та існування правових правил, які визначають допустимі межі доступу до захищеної інформації.

Отже, жоден із зазначених рівнів окремо не здатний забезпечити належний режим адвокатської таємниці у цифровому середовищі. Технічні рішення втрачають ефективність без організаційної культури безпеки, організаційні правила залишаються недостатніми без належних процесуальних гарантій, а правові заборони не забезпечують реального захисту без технологічних засобів, здатних запобігти несанкціонованому доступу до інформації. Саме системне поєднання цих елементів дозволяє перейти від формального проголошення конфіденційності до її реального забезпечення та відповідає загальному напряму розвитку стандартів ЄСПЛ, найбільш виразно відображеному у справі «Černý and Others v. the Czech Republic».

Висновки. Проведене дослідження засвідчує, що адвокатська таємниця в цифрову епоху зазнає глибокої змістовної та функціональної трансформації. Цифровізація змінює не лише форму існування конфіденційної інформації, а й самі підходи до визначення її предмета, меж та способів пра-

вового захисту. До традиційних відомостей про клієнта, зміст консультацій і стратегію захисту дедалі виразніше додаються метадані, цифрові сліди професійної та процесуальної активності, інформація, розміщена у хмарних середовищах, а також матеріали, створені чи опрацьовані із застосуванням систем штучного інтелекту. Водночас мультиплатформність зберігання даних, використання месенджерів і сторонніх цифрових сервісів, а також стирання межі між професійним і приватним інформаційним середовищем адвоката ускладнюють традиційне розуміння конфіденційності як контролю над конкретним документом, носієм або приміщенням.

Практика Європейського суду з прав людини відображає послідовний перехід від охорони фізичного простору адвокатської діяльності до захисту самої природи адвокатсько-клієнтської комунікації. Якщо у справі «Niemietz v. Germany» було закладено основу для поширення гарантій статті 8 Конвенції на професійне приміщення адвоката, то подальша практика поступово охопила електронні дані та цифрові засоби комунікації. Особливе значення в цьому контексті має рішення у справі «Černý and Others v. the Czech Republic», у якому підтверджено, що захист конфіденційного спілкування адвоката і клієнта не може залежати від того, на чиєму саме пристрої зберігаються відповідні електронні матеріали. Такий підхід фактично утверджує наскрізний характер адвокатської таємниці у цифровому середовищі й формує новий критерій оцінки достатності національних процесуальних гарантій.

Українське законодавство вже визнає електронну інформацію складовою адвокатської таємниці, однак механізми її практичного захисту залишаються недостатньо адаптованими до специфіки цифрових даних. Найбільш відчутними є відсутність спеціальної процедури раннього виявлення, відокремлення та недопущення використання привілейованих матеріалів під час форензичного дослідження електронних носіїв, недостатня деталізація правил роботи з цифровими даними із застосуванням автоматизованих систем і штучного інтелекту, а також неоднорідність технічних умов забезпечення конфіденційного спілкування під час дистанційного здійснення правосуддя. У зв'язку з цим подальше вдосконалення правового регулювання має орієнтуватися не лише на встановлення заборон неправомірного доступу до адвокатської таємниці, а й на створення превентивних процедур, здатних запобігти самому ознайомленню з привілейованою інформацією до вирішення питання про допустимість такого доступу.

Ефективна модель захисту адвокатської таємниці у цифровому середовищі повинна ґрунтуватися на взаємодії правових, організаційних і технічних механізмів. Правові гарантії мають визначати межі допустимого втручання та процесуальні наслідки їх порушення, професійні стандарти – формувати належну культуру цифрової безпеки, а технічні засоби – забезпечувати практичну стійкість конфіденційної комунікації та зберігання даних. Лише їх узгоджене функціонування здатне забезпечити перехід від формального визнання адвокатської таємниці до її реального захисту в умовах технологічної трансформації професії.

Перспективи подальших наукових досліджень доцільно пов'язувати з розробленням процесуальної моделі захисту привілейованих електронних матеріалів у кримінальному провадженні України, визначенням допустимих меж використання технологій штучного інтелекту в адвокатській діяльності та поглибленим порівняльно-правовим аналізом відповідних механізмів у державах – членах Європейського Союзу з урахуванням новітньої практики Європейського суду з прав людини.

Список літератури:

1. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 5 липня 2012 р. № 5076-VI / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17.

2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.

3. Правила адвокатської етики : затверджені Звітно-виборним з'їздом адвокатів України 9 червня 2017 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17.

4. Семенов М. В. Адвокатська таємниця: проблеми визначення предмету та обсягу. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2025. № 3. Ч. 3. С. 234–238. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.35

5. Гордусь І. Захист адвокатської таємниці у цифрову епоху. Вища школа адвокатури НААУ. 2026. 9 січня. URL: https://www.hsa.org.ua/lectors/gordus-igor/articles/zaxist-advokatskoyi-tajemnici-u-cifrovu-epoxu1.

6. Григоренко Ю. С. Способи, прийоми та засоби захисту адвокатом прав клієнта в цифровому вимірі. *Соціально-політична та правова система України в цифрову епоху: сучасні виклики* : матеріали Міжна-

родної науково-практичної конференції. Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2026. Т. 1. С. 351–354.

7. Černý and Others v. the Czech Republic: A Step Forward in the Protection of Lawyer-Client Communications. ECHRCaseLaw. 2025. URL: https://www.echrcaselaw.com/en/echr-decisions/cerny-and-others-v-the-czech-republic-a-step-forward-in-the-protection-of-lawyer-client-communications/.

8. Winner. Адвокати у цифрову епоху: як захистити конфіденційність клієнтів. *Адвокати Захисники.* 2025. 26 квітня. URL: https://advocates.com.ua/lawyers-digital-era/.

9. Гордусь І. Основи цифрової безпеки для адвокатів. Вища школа адвокатури НААУ. 2025. 21 серпня. URL: https://www.hsa.org.ua/blog/osnovi-cifrovoyi-bezpeki-dlia-advokativ.

10. Рада В. Чому цифрова гігієна важлива для адвоката. RADAKO. Рада адвокатів Київської області. 2025. 5 серпня. URL: https://radako.com.ua/chomu-czyfrova-gigiyena-vazhlyva-dlya-advokata/.

11. Lawyers for Lawyers. Lawyer-Client Confidentiality in a Digitalized Society. 2023. May. URL: https://www.lawyersforlawyers.org/wp-content/uploads/2023/05/Lawyers-for-Lawyers-Digital-Lawyer-Client-Confidentiality.pdf.

12. European Court of Human Rights. Case of «Niemietz v. Germany» (Application no. 13710/88) : Judgment of 16 December 1992. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57887.

13. European Court of Human Rights. Case of «Roemen and Schmit v. Luxembourg» (Application no. 51772/99) : Judgment of 25 February 2003. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-65515.

14. European Court of Human Rights. Case of «Wieser and Bicos Beteiligungen GmbH v. Austria» (Application no. 74336/01) : Judgment of 16 October 2007. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-82711.

15. European Court of Human Rights. Case of «Kolesnichenko v. Russia» (Application no. 19856/04) : Judgment of 9 April 2009. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-92147.

16. European Court of Human Rights. Case of «Černý and Others v. the Czech Republic» (Applications nos. 37514/20, 37525/20, 37533/20, 37546/20 and 37555/20) : Judgment of 18 December 2025. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-247564.

17. European Court of Human Rights. Case of «Golovan v. Ukraine» (Application no. 41716/06) : Judgment of 5 July 2012. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-112021.

18. Погорецький М. А. Новели Кримінального процесуального кодексу України в період воєнного стану: проблемні питання. *Право і суспільство.* 2025. № 3. Т. 2. С. 248–262. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.3.2.35.

19. European Court of Human Rights. Case of «Marcello Viola v. Italy» (Application no. 45106/04) : Judgment of 5 October 2006. *HUDOC*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-77246.

Derevianko N. Z., Polyushko A. M. LAWYER–CLIENT CONFIDENTIALITY IN THE DIGITAL AGE: TRANSFORMATION OF ITS SCOPE, BOUNDARIES, AND LEGAL PROTECTION MECHANISMS

The article examines the transformation of the content, boundaries, and legal protection mechanisms of lawyer–client confidentiality in the context of the digitalisation of the legal profession and the development of modern information technologies. It is argued that the digital environment alters not only the form in which confidential information exists, but also traditional approaches to defining the scope of lawyer–client confidentiality, its spatial and technological boundaries, and the means of ensuring its protection. The scope of protected information is shown to be expanding to include document and message metadata, digital traces of lawyers' professional and procedural activity, information stored in cloud environments, communication histories in messaging applications, access logs of information systems, as well as materials generated or processed with the use of artificial intelligence technologies.

The article explores how multi-platform data storage, reliance on third-party digital services, and the overlap between lawyers' professional and private digital environments affect the traditional understanding of professional confidentiality. The principal risks associated with the digital environment are analysed, including unauthorised access to lawyer–client communications, digital surveillance, forensic examination of electronic devices, and the use of artificial intelligence.

Particular attention is paid to the evolution of the case-law of the European Court of Human Rights, from the protection of lawyers' professional premises to the extension of the guarantees under Article 8 of the Convention to electronic data and digital communications. The conceptual significance of Černý and Others v. the Czech Republic is highlighted, as the judgment effectively affirmed the continuous nature of protection afforded to lawyer–client communications irrespective of whose device stores the relevant information. The importance of this standard for assessing the adequacy of procedural safeguards in Ukraine is demonstrated.

The article establishes that, although Ukrainian legislation recognises electronic information as falling within the scope of lawyer–client confidentiality, it does not provide a comprehensive special procedure for the early identification, segregation, and exclusion from use of privileged materials during the forensic examination of digital devices. The need for further regulation of the use of artificial intelligence in legal practice and for the harmonisation of technical standards governing confidential communication in remote judicial proceedings is also emphasised.

A three-level model for safeguarding lawyer–client confidentiality is substantiated, based on the coordinated application of legal, organisational, and technical mechanisms. It is concluded that effective protection of professional confidentiality in the digital age requires a shift from predominantly formal prohibitions on unlawful access towards a preventive model capable of preventing access to privileged information before the lawfulness and admissibility of such access have been determined.

Keywords: *lawyer–client confidentiality, legal profession, professional confidentiality, digital data, electronic evidence, artificial intelligence, digital security, ECtHR case-law.*

Дата першого надходження статті до видання: 04.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО. ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО

УДК 342.5(477)
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/52

Ваолевська Л. А.
https://orcid.org/0000-0002-3659-3851
Верховна Рада України

Мищак І. М.
https://orcid.org/0000-0002-4466-9836
Верховна Рада України

ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПАРЛАМЕНТУ У СФЕРІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ ДОСЛІДНИЦЬКОЮ СЛУЖБОЮ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

У статті розглянуто особливості інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності парламенту у сфері європейської інтеграції Дослідницькою службою Верховної Ради України. Проаналізовано основні напрями діяльності Дослідницької служби в контексті забезпечення євроінтеграційного вектору роботи Верховної Ради України. Відзначено зміни, які відбулися в діяльності Дослідницької служби Верховної Ради України після прийняття законодавчих актів, спрямованих на удосконалення нормативно-правового забезпечення євроінтеграційної діяльності парламенту. Окрему увагу приділено ролі Дослідницької служби Верховної Ради України в розробленні Методичних рекомендацій щодо порядку здійснення аналізу відповідності законопроєктів зобов'язанням України у сфері європейської інтеграції та праву Європейського Союзу (acquis ЄС). Висвітлено роль Дослідницької служби Верховної Ради України в підготовці пропозицій до проєкту плану законопроєктних робіт Верховної Ради України на відповідний рік у частині виконання міжнародно-правових зобов'язань України у сфері європейської інтеграції. Відзначено підготовку серії путівників євроінтеграційного спрямування, які містять систематизовану інформацію щодо прийнятих законодавчих і незаконодавчих актів ЄС, ілюструють тенденції розвитку aquis ЄС й актуальні питання для держав-членів ЄС, містять короткі огляди новоприйнятих рішень Суду Європейського Союзу, які тлумачать окремі положення актів права ЄС, відображають стан реалізації Плану для Ukraine Facility тощо. Охарактеризовано міжнародну співпрацю Дослідницької служби Верховної Ради України з питань євроінтеграції, зокрема з Європейським центром парламентських досліджень і документації, Європейським парламентом і дослідницькими підрозділами парламентів іноземних держав. Наведено статистичні дані щодо кількості підготовлених Дослідницькою службою інформаційно-аналітичних матеріалів.

Ключові слова: *Верховна Рада України, Дослідницька служба Верховної Ради України, європейська інтеграція, міжнародні зобов'язання, міжнародна співпраця, право ЄС (acquis ЄС), законодавчі акти, інформаційно-аналітичне забезпечення.*

Постановка проблеми. Україна з перших років незалежності декларувала свій європейський вибір і бажання стати повноцінним членом Європейської Спільноти. Проте на перешкоді цілеспрямованому руху нашої держави до Європейського Союзу тривалий час стояла політика багатовекторності. Лише після Революції Гідності й підписання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії

© Ваолевська Л. А., Мищак І. М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

і їхніми державами-членами, з іншої сторони та її ратифікації Верховною Радою України Законом України № 1678-VII від 16 вересня 2014 року [1] євроінтеграційний вектор став визначальним у зовнішній політиці України. Остаточно цей вибір було закріплено в 2019 році шляхом внесення змін до Конституції України, згідно з якими підтверджено «європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України» [2].

Отримавши статус держави-кандидата на вступ до Європейського Союзу в 2022 році, Україна взяла на себе низку зобов'язань, успішне виконання яких буде визначальним фактором у процесі ухвалення рішення щодо надання нашій державі статусу держави-члена ЄС. Серед цих зобов'язань – приведення національного законодавства України у відповідність до права ЄС. Отже, Верховна Рада України, як єдиний законодавчий орган нашої держави, відіграє визначальну роль у процесі європейської інтеграції України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання ролі парламенту України в забезпеченні європейської інтеграції нашої держави розглянуто в колективних монографіях «Народовладдя в Україні: глобалізаційні виклики» [3], «Законодавче забезпечення формування та реалізації державної політики України в умовах воєнного стану» [4] та ін. Певну увагу зазначеній проблематиці приділено в наукових працях Х. О. Бідонко [5], Н. О. Чудик [6] та інших дослідників. Разом із тим питання інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності парламенту у сфері європейської інтеграції не отримали належного висвітлення в науковій літературі. Роль Дослідницької служби Верховної Ради України (далі – Дослідницька служба) в забезпеченні діяльності парламенту також не була предметом окремого наукового дослідження. На сьогодні авторські статті розкривають лише роль Дослідницької служби в інформаційно-аналітичному забезпеченні планування законодавчої діяльності парламенту [7; 8] та питання використання штучного інтелекту в діяльності Дослідницької служби [9]. Отже, запропонована тематика висвітлена лише фрагментарно й потребує окремого дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз інформаційно-аналітичного забезпечення Дослідницькою службою діяльності Верховної Ради України у сфері європейської інтеграції.

Виклад основного матеріалу. Про необхідність створення окремого дослідницького підрозділу, який забезпечуватиме інформаційний та аналітичний супровід діяльності Верховної Ради України, неодноразово вказували як українські, так і закордонні експерти. Із метою реалізації заходів щодо підвищення інституційної спроможності українського парламенту й на основі вивчення іноземного досвіду діяльності відповідних парламентських інституцій Законом України № 2345-IX від 1 липня 2022 року було внесено зміни до статті 7 Регламенту Верховної Ради України, згідно з якими науково-дослідницьке та інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності Верховної Ради України, її органів, народних депутатів України, депутатських фракцій (депутатських груп) у Верховній Раді України, а також професійне навчання (підвищення кваліфікації) народних депутатів України, працівників Апарату Верховної Ради України та помічників-консультантів народних депутатів України здійснює Дослідницька служба [10].

Загалом створення Дослідницької служби певною мірою пов'язано з посиленням євроінтеграційної діяльності Верховної Ради України та необхідністю аналітичного й експертного обґрунтування відповідності законодавчих актів зобов'язанням України у сфері європейської інтеграції. Підтвердження того, що адаптація законодавства України до положень права ЄС є одним із головних завдань Верховної Ради України, наведено в Постанові Верховної Ради України «Про деякі заходи щодо виконання зобов'язань України у сфері європейської інтеграції» від 29 липня 2022 року № 2483-IX, в якій адаптацію законодавства України до положень права Європейського Союзу (acquis ЄС) і забезпечення відповідності актів Верховної Ради України зобов'язанням України у сфері європейської інтеграції, праву Європейського Союзу (acquis ЄС) визнано одним із головних завдань Верховної Ради України, що реалізується спільно з Кабінетом Міністрів України [11].

Із метою посилення зазначених спроможностей Верховної Ради України й на виконання положень статті 7 Регламенту Верховної Ради України розпорядженням Голови Верховної Ради України від 11 серпня 2022 року № 438 «Про Дослідницьку службу Верховної Ради України» [12] було створено Дослідницьку службу та затверджено Положення про Дослідницьку службу Верховної Ради України (далі – Положення). Реєстрація юридичної особи «Дослідницька служба Верховної Ради України» відбулася 23 серпня 2022 року, і з того самого дня Дослідницька служба розпочала виконання завдань, передбачених Положенням.

Згідно з Положенням Дослідницька служба, серед іншого, готує аналітичні та інформаційні матеріали, предметом яких є: аналіз виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, інших міжнародних зобов'язань України; аналіз та узагальнення визначених правових аспектів законодавства України та/або іноземних держав, acquis Європейського Союзу, актів міжнародного права. На виконання основних завдань Дослідницька служба співпрацює з Європейським центром парламентських досліджень і документації (далі – ECPRD), дослідницькими службами парламентів іноземних держав, Дослідницькою службою Європейського парламенту, іноземними науковими, освітніми та експертними закладами й установами [12]. Крім того, завданням Дослідницької служби є організація та проведення освітніх заходів для народних депутатів України, працівників Апарату Верховної Ради України та помічників-консультантів народних депутатів України, зокрема з питань європейської інтеграції.

Практично з перших днів своєї роботи Дослідницька служба розпочала аналіз відповідності національного законодавства України acquis ЄС та досвіду законодавчих змін в європейських державах у контексті євроінтеграції. Упродовж вересня–грудня 2022 року, зокрема, було підготовлено парламентські дослідження про діяльність Верховної Ради України у сфері європейської інтеграції після отримання Україною статусу кандидата на вступ до ЄС; щодо відповідності Закону України «Про медіа» положенням законодавства держав-членів ЄС в означеній сфері та низку інших матеріалів [13].

Науково-методичне забезпечення діяльності Дослідницької служби у сфері європейської інтеграції. Починаючи з 2023 року євроінтеграційних напрям став одним із ключових у діяльності Дослідницької служби. На виконання положень Постанови Верховної Ради України «Про деякі заходи щодо виконання зобов'язань України у сфері європейської інтеграції» від 29 липня 2022 року № 2483-IX про необхідність додаткової експертизи законопроєктів щодо їх відповідності міжнародно-правовим зобов'язанням України у сфері європейської інтеграції та праву Європейського Союзу [11] Дослідницька служба у співпраці з секретаріатами парламентських комітетів та Головним юридичним управлінням Апарату Верховної Ради України розпочала підготовку методичних рекомендацій щодо здійснення зазначеної роботи. Як результат, Дослідницькою службою розроблено «Методичні рекомендації щодо опрацювання законопроєктів, спрямованих на адаптацію законодавства України до положень права ЄС (acquis ЄС), виконання міжнародно-правових зобов'язань України у сфері європейської інтеграції» для комітетів Верховної Ради України, які були затверджені на засіданні Комітету Верховної Ради України з питань інтеграції України до ЄС 18 серпня 2023 року [14]. Методичні рекомендації містять: загальні положення законодавчої процедури щодо особливостей опрацювання законопроєктів, спрямованих на адаптацію законодавства України до положень права ЄС (acquis ЄС), виконання міжнародно-правових зобов'язань України у сфері європейської інтеграції; порядок опрацювання євроінтеграційних законопроєктів у комітетах Верховної Ради України; інструменти; шаблонні форми; рекомендовані джерела інформації; процедурні механізми удосконалення тексту акта на різних стадіях законодавчого процесу.

Продовжуючи напрацьовувати методики досліджень з питань євроінтеграції, Дослідницька служба в 2023 році підготувала «Путівник з адаптації законодавства України до права ЄС» [15], в якому викладено теоретичну основу та практичні рекомендації з розробки й опрацювання законодавчих актів, спрямованих на адаптацію законодавства України до права ЄС. Путівник також містить практичні поради щодо складання та використання таблиць відповідності законопроєктів, розкриває необхідний інструментарій, що допоможе в повсякденній законотворчій роботі.

Крім того, було розроблено Порядок надання аналітичних та інформаційних матеріалів Дослідницької служби Верховної Ради України та критерії оцінки їх якості, який визначив процедуру надання аналітичних та інформаційних матеріалів, їх структуру та строки підготовки Дослідницькою службою, критерії оцінки якості підготовлених матеріалів. Наведені методичні матеріали дали змогу працівникам Дослідницької служби готувати інформаційні й аналітичні матеріали для Верховної Ради України відповідно до чітко визначених критеріїв і структури викладу інформації, що сприяло систематизації зазначеної діяльності.

Проактивна діяльність Дослідницької служби у сфері європейської інтеграції. Проактивна діяльність Дослідницької служби – це діяльність, яка здійснюється не за замовленням суб'єкта звернення до Дослідницької служби,

а згідно з пунктом 10 Положення за власною ініціативою з огляду на актуальність і затребуваність відповідних матеріалів.

Починаючи із 2024 року Дослідницька служба розпочала підготовку низки путівників, спрямованих на інформування народних депутатів України та працівників Апарату парламенту в постійному режимі про результати експертних та громадських обговорень актуальних питань законодавчої діяльності в Україні, відповідність національного законодавства праву ЄС, виконання міжнародних зобов'язань України тощо.

На сьогодні на періодичній основі Дослідницька служба готує та видає 3 путівники євроінтеграційної тематики.

1. Путівник Aquis ЄС (Євродайджест) [16]. Путівник виходить щомісяця. До нього включено інформацію щодо прийнятих актів ЄС, відображено тенденції розвитку acquis ЄС й актуальні питання для держав-членів ЄС. Реферативні огляди актів ЄС систематизовано за сферами регулювання суспільних відносин. Окремо наводиться інформація про акти солідарності з Україною в питаннях забезпечення її територіальної цілісності, суверенітету та незалежності, а також щодо врегулювання окремих аспектів виконання Україною Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Крім того, у кожному випуску подається огляд тенденцій розвитку права ЄС (acquis ЄС).

2. Путівник рішень Суду ЄС (Євродайджест) [17]. Путівник виходить щомісяця. Особливістю путівника є короткі огляди новоприйнятих рішень Суду ЄС. У контексті європейської інтеграції України до путівника включаються лише ті рішення, які тлумачать окремі положення актів права ЄС. Відповідно путівник має на меті ознайомлювати народних депутатів України та працівників Апарату парламенту з прецедентами, що є частиною acquis ЄС та дозволять якісніше й оперативніше опрацьовувати євроінтеграційні законопроєкти.

3. Путівник Плану для Ukraine Facility [18]. Підготовку щоквартального Путівника Плану для Ukraine Facility розпочато за пропозицією Комітету Верховної Ради з питань інтеграції України до ЄС. Путівник містить огляд стану реалізації Плану для Ukraine Facility, кількості виконаних заходів (зобов'язань), а також їх оцінку Європейською комісією, Міністерством економіки України як Національним координатором, дані про отримані транші тощо. Також наводиться інформація щодо досягнутого прогресу у виконанні заходів, передбачених Планом для Ukraine Facility, станом на кінець кожного кварталу. Метою зазначено путівника є ознайомлення парламентарів із даними про виконання структурних реформ та законодавчими змінами, які є умовами для отримання Україною донорського фінансування.

Інформація путівників дозволяє Верховній Раді України діяти проактивно, завчасно готуватися до майбутніх правових та інституційних змін в ЄС та враховувати їх при підготовці й аналізі євроінтеграційних законопроєктів, виробленні засад національної політики в контексті євроінтеграції.

Водночас проактивна діяльність Дослідницької служби не обмежується путівниками з питань євроінтеграції. Серед матеріалів, спрямованих на забезпечення інституційної спроможності парламенту та його органів, слід відзначити порівняльні дослідження щодо: здійснення обліку робочого часу членів парламентів європейських держав; процедури голосування членами парламентів європейських держав на засіданнях парламентських комітетів, які проводяться в режимі онлайн (відеоконференції); правового регулювання статусу парламентської опозиції тощо. Також були підготовлені інформаційні довідки стосовно: залучення Верховної Ради України до процесу проведення переговорів щодо вступу України в ЄС, а також процесу переговорів та співпраці з міжнародними фінансовими інституціями; зміцнення інституційної спроможності Верховної Ради України в частині забезпечення адаптації національного законодавства до права ЄС; процесу розширення Європейського Союзу; інституційної реформи Верховної Ради України; порядку проходження та розгляду євроінтеграційних законопроєктів у Верховній Раді України та ін.

Особливості підготовки матеріалів Дослідницької служби у сфері європейської інтеграції. У процесі накопичення Дослідницькою службою досвіду роботи поступово змінився підхід до підготовки матеріалів, зокрема порівняльних досліджень: матеріали почали структуруватися не лише за особливостями правової системи тієї чи іншої держави, а й за предметом правового регулювання в різних державах, виокремлюючи спільні та відмінні риси, сильні та слабкі сторони, відзначаючи тенденції розвитку того чи іншого питання у європейському просторі та пропонуючи бачення оптимальної моделі для України.

Серед іншого, досліджувалися: склад парламентів держав-членів ЄС; інститут скасування рішень парламентів європейських держав та Європейського парламенту в разі порушення встановленої процедури під час розгляду та голосування за закони й інші акти; європейські стандарти забезпечення єдності судової практики; імплементація деяких директив ЄС; забезпечення та організація системи кібербезпеки та захисту державних інформаційних ресурсів тощо.

У дослідженнях акцентовано увагу на рекомендаціях Європейської комісії, дорожніх картах з верховенства права, реформи державного управління тощо. Так, наприклад, було підготовлено Путівник законодавчого забезпечення правопорядку в Україні (у контексті рекомендацій Європейської комісії) [19], в якому проаналізовані позитивні кроки й досягнення у системі судоустрою, конституційному правосудді, сфері боротьби з корупцією та діяльності органів правопорядку.

Загалом значна частина матеріалів, які готують аналітики Дослідницької служби, присвячена процесу інтеграції України до ЄС та відповідності положень національного законодавства положенням актів права ЄС, зокрема щодо:

– порівняння положень законопроєкту та закону з положеннями конкретного акта ЄС;

– дослідження кращих практик держав-членів ЄС та держав-кандидатів на вступ до ЄС із галузевих питань;

– дослідження актів права ЄС, у тому числі практики Суду ЄС, із галузевих питань.

Підготовка Дослідницькою службою пропозицій щодо питань, які потребують законодавчого врегулювання, у сфері європейської інтеграції. Упродовж останніх років Верховна Рада України більш послідовно підходить до планування законодавчої діяльності. Певною мірою це пов'язано із прийняттям Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 року № 3354-IX [20]. Цим Законом статтю 19-1 Регламенту Верховної Ради України викладено в новій редакції, згідно з якою Кабінет Міністрів України повинен щороку до 1 листопада подати до Верховної Ради України перелік питань, що потребуватимуть законодавчого врегулювання протягом наступного року. Цей Перелік має включати інформацію про належність питань, що потребують законодавчого врегулювання, до питань, спрямованих на адаптацію законодавства України до положень права Європейського Союзу (acquis ЄС) у частині виконання міжнародно-правових зобов'язань України у сфері європейської інтеграції. Крім того, питання у проєкті плану законопроєктної роботи Верховної Ради України повинні викладатися двома розділами, де розділ I включає перелік питань, що потребують законодавчого врегулювання, спрямованих на адаптацію законодавства України до положень права Європейського Союзу (acquis ЄС) у частині виконання міжнародно-правових зобов'язань України у сфері європейської інтеграції [7, с. 25].

З урахуванням положень Закону України «Про правотворчу діяльність» відбуваються зміни і в діяльності суб'єктів забезпечення законодавчої діяльності. Так, до завдань Дослідницької служби відповідно до підпункту 7 пункту 10 Положення віднесено «консультативну участь у процесі розроблення проєкту Плану законопроєктної роботи Верховної Ради України, здійснення правового моніторингу його реалізації за зверненням Голови Верховної Ради України, комітету Верховної Ради України» [12]. На виконання цього завдання Дослідницька служба на основі моніторингу міжнародних зобов'язань України, а також документів стратегічного характеру почала готувати пропозиції, які можуть бути включені до Плану законопроєктної роботи Верховної Ради України на відповідний рік. Зокрема, Дослідницькою службою було підготовлено й надано Голові Верховної Ради України пропозиції до проєкту Плану законопроєктної роботи Верховної Ради України на 2024 рік на основі рекомендацій, викладених у Звіті Європейської Комісії щодо України в межах Пакета розширення ЄС [8]. Така робота вже стає усталеною практикою для Дослідницької служби. Так, під час підготовки Плану законопроєктної роботи Верховної Ради України на 2026 рік Дослідницькою службою було надано парламенту пропозиції до Розділу I «Перелік питань, що потребують законодавчого врегулювання, спрямованих на адаптацію законодавства України до положень права Європейського Союзу (acquis ЄС) в частині виконання міжнародно-правових зобов'язань України у сфері європейської інтеграції», сформовані з урахуванням положень Звіту «Україна 2025» Європейської комісії, Плану для Ukraine Facility, дорожніх карт та інших стратегічних документів. Відповідні пропозиції викладено в «Аналітичній записці щодо проєкту Плану законопроєктної роботи Верховної Ради України на 2026 рік» [21].

Варто відзначити, що аналітичні та інформаційні матеріали після надання їх замовникам оприлюднюються на офіційному вебсайті Дослід-

ницької служби. Для користувачів на офіційному вебсайті надано відкритий доступ до Бази матеріалів Дослідницької служби. Зазначені матеріали структуровані за сферами (тематикою), пошук матеріалів можливий за назвою та ключовими словами. Для зручності ознайомлення та пошуку матеріалів також сформовано Каталог аналітичних та інформаційних матеріалів Дослідницької служби Верховної Ради України [22]. Каталог представлений українською та англійською мовами, він постійно оновлюється. У Каталозі євроінтеграційні матеріали промарковані прапорцем ЄС. Завдяки відкритому доступу аналітичними та інформаційними матеріалами Дослідницької служби мають змогу користуватися не лише парламентарі та працівники Апарату Верховної Ради України, а й працівники органів публічної влади, експерти, науковці та ін.

Загалом за чотири роки діяльності Дослідницької служби (із серпня 2022 до серпня 2026 року) її працівниками підготовлено понад 2900 аналітичних та інформаційних матеріалів. Більша частина із них присвячена питанням порівняльного законодавства та відповідності національного законодавства праву Європейського Союзу (acquis ЄС) у частині виконання міжнародно-правових зобов'язань України у сфері європейської інтеграції.

Міжнародна співпраця Дослідницької служби Верховної Ради України з питань євроінтеграції. Важливим напрямом діяльності Дослідницької служби є міжнародна співпраця. Вона реалізується відповідно до пункту 18 Положення та передбачає співпрацю з дослідницькими службами парламентів іноземних держав, Дослідницькою службою Європейського парламенту, іноземними бібліотеками, закладами освіти, науковими й експертними установами, громадськими об'єднаннями. Заслуговує на увагу започаткування реалізації спільних проєктів з дослідницькими підрозділами парламентів Чехії та Литви. Такі проєкти не лише зміцнюють міжнародну співпрацю, а й дають змогу шляхом обміну досвідом удосконалювати методологічний інструментарій проведення досліджень.

За ініціативою Дослідницької служби проводяться щорічні експертні обговорення актуальних питань забезпечення парламентської діяльності та обмін досвідом між, з одного боку, Дослідницькою службою, та, з іншого боку, дослідницькими підрозділами парламентів іноземних держав і Дослідницькою службою Європейського парламенту. Так, лише упродовж першого півріччя 2026 року організовано та проведено експертні обговорення на тему: «Інституційна пам'ять парламенту України: історія становлення та розвитку єдиного органу законодавчої влади крізь призму європейських традицій» (27 лютого 2026 року) – за участю представників Дослідницького підрозділу Канцелярії Сеймасу Литовської Республіки, Генерального директорату з правових питань Парламенту Республіки Молдова; Конституційного департаменту Стортингу Норвегії; «Регулювання CBRN-безпеки в Україні: правові рамки та євроінтеграційні підходи» (09 червня 2026 року) – за участю представників Міжрегіонального науково-дослідного інституту Організації Об'єднаних Націй з питань злочинності та правосуддя (UNICRI); Центру радіаційного захисту Литовської Республіки; Управління ядерної безпеки Республіки Словенія; Державного управління з ядерної безпеки Чеської Республіки; Дослідницької служби Палати депутатів Італійської Республіки [23]. Крім того, Дослідницька служба виступила організатором або співорганізатором низки круглих столів та інших фахових експертних заходів.

Окремо слід відзначити взаємодію Дослідницької служби з міжпарламентськими інформаційними мережами – Європейським центром парламентських досліджень і документації (далі – ECPRD) та Дослідницькою мережею парламентів країн Східного партнерства (далі – EPPRN). Така взаємодія відбувається шляхом участі в спільних семінарах та обмінах інформацією. Загалом база інформації ECPRD постійно використовується Дослідницькою службою для підготовки інформаційних та аналітичних матеріалів як за запитом Верховної Ради України, так і за власною ініціативою. Крім того, Дослідницька служба активно надає відповіді на запити ECPRD та запитує інформацію від іноземних парламентів, яка є актуальною для українського парламенту. Так, станом на серпень 2026 року Дослідницька служба надала 146 відповідей на запити ECPRD та звернулася із 13 запитами до ECPRD. Як результат, обмін даними в межах ECPRD та EPPRN дає змогу дослідницьким підрозділам європейських держав готувати матеріали, які базуються на актуальній та достовірній інформації.

Висновки. Відповідно до статті 7 Регламенту Верховної Ради України, зокрема, науково-дослідницьке та інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності Верховної Ради України, її органів, народних депутатів України, депутатських фракцій (депутатських груп) у Верховній Раді України

здійснює Дослідницька служба, створена в серпні 2022 року. Певною мірою створення Дослідницької служби пов'язано саме з посиленням євроінтеграційної діяльності Верховної Ради України та необхідністю аналітичного й експертного обґрунтування відповідності законодавчих актів зобов'язанням України у сфері європейської інтеграції. На виконання цього завдання Дослідницька служба надає парламенту методичну допомогу щодо опрацювання законопроєктів, спрямованих на адаптацію законодавства України до положень права ЄС (acquis ЄС), готує за зверненням замовників та за власною ініціативою аналітичні й інформаційні матеріали з питань: європейської інтеграції, відповідності українського законодавства міжнародним зобов'язанням нашої держави, порівняльного законодавства України та держав-членів ЄС тощо. У межах співпраці з міжнародними організаціями, дослідницькими підрозділами парламентів європейських держав, Європейським парламентом, іноземними закладами освіти, науковими, експертними та іншими установами й організаціями Дослідницька служба здійснює обмін методичними напрацюваннями, дослідницькою інформацією, організовує та проводить експертні обговорення та інші заходи. Результати цієї діяльності Дослідницької служби лягають в основу інформаційних та аналітичних матеріалів, пропозицій до законопроєктів та інших документів, які базуються на актуальній і належно обґрунтованій інформації та сприяють удосконаленню законодавчої діяльності Верховної Ради України.

Список літератури:

1. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Закон України № 1678-VII від 16 вересня 2014 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1678-18#n2

2. Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

3. Народовладдя в Україні: глобалізаційні виклики : монографія / Р. О. Стефанчук, С. О. Кузніченко, І. М. Мищак та ін. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 764 с.

4. Законодавче забезпечення формування та реалізації державної політики України в умовах воєнного стану : колективна монографія : у 4 т. / заг. ред. : Стефанчук Р. О., Мищак І. М., Савченко Л. А.; Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ: Вид-во «Людмила», 2022. Т. 1 : Концептуальні засади та інституційні механізми реалізації державної політики / відп. ред. Коваленко А. А.; Інститут законодавства Верховної Ради України. 2022. 314 с.

5. Bidonko K. Change in the Constitutional Role of the Parliament of Ukraine as a Result of Ukraine's Accession to the European Union. *Biuletyn Stowarzyszenia Absolwentów i Przyjaciół Wydziału Prawa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.* 2025. T. XX, 22 (1). P. 9–29. URL: https://bibliotekanauki.pl/articles/60937436

6. Чудик Н. О. Роль Верховної Ради України у забезпеченні ефективного функціонування місцевого самоврядування в умовах євроінтеграції. *Наукові записки. Серія: Право.* 2025. Випуск 18. С. 337–342. https://doi.org/10.36550/2522-9230-2025-18-337-342

7. Ваолевська Л. А., Мищак І. М. Планування законодавчої діяльності Верховної Ради України: стан і перспективи. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки.* 2025. Том 36 (75). № 2. С. 21–29. DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.2/03

8. Ваолевська Л. А., Мищак І. М. Удосконалення планування законодавчої діяльності парламенту Верховною Радою України IX скликання. *Право України.* 2025. № 5. С. 65–77. DOI: 10.33498/louu-2025-05 065

9. Vaolevska L., Myshchak I. Integrating Artificial Intelligence into Parliamentary Research Services: The Research Service of the Verkhovna Rada of Ukraine as a Case Study. *ESS Conference Series Social Science and Humanities*. 2026. No 1(1). P. 8–28. URL: https://csssh.ess.press/index.php/CSSSH/article/view/32

10. Регламент Верховної Ради України : Затверджено Законом України від 10 лютого 2010 року № 1861-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text

11. Про деякі заходи щодо виконання зобов'язань України у сфері європейської інтеграції : Постанова Верховної Ради України від 29 липня 2022 року № 2483-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2483-IX#Text

12. Про Дослідницьку службу Верховної Ради України : Розпорядження Голови Верховної Ради України від 11 серпня 2022 року № 438 (у редакції розпорядження Голови Верховної Ради України від 03 травня 2024 р. № 420). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/438/22-%D1%80%D0%B3#Text

13. Звіт про діяльність Дослідницької служби Верховної Ради України за вересень – грудень 2022 року. *Офіційний вебсайт Дослідницької служби Верховної Ради України.* URL: https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/32179.pdf

14. Методичні рекомендації щодо опрацювання законопроєктів, спрямованих на адаптацію законодавства України до положень права ЄС (acquis ЄС), виконання міжнародно-правових зобов'язань Укра-

їни у сфері європейської інтеграції. *Офіційний вебсайт Дослідницької служби Верховної Ради України.* URL: https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/32803.pdf

15. Путівник з адаптації законодавства України до права ЄС: теоретичні та практичні аспекти / Л. А. Ваолевська, І. М. Мищак (керівники авторського колективу). Київ : Дослідницька служба Верховної Ради України, 2023. 120 с. URL: https://research.rada.gov.ua/documents/analyticRSmaterialsDocs/industry_policy/Guide_lg-indst/73945.html

16. Путівник Aquis ЄС (Євродайджест). *Офіційний вебсайт Дослідницької служби Верховної Ради України.* URL: https://research.rada.gov.ua/documents/analyticRSmaterialsDocs/analytical_periodical/75739.html

17. Путівник рішень Суду ЄС (Євродайджест). *Офіційний вебсайт Дослідницької служби Верховної Ради України.* URL: https://research.rada.gov.ua/documents/analyticRSmaterialsDocs/analytical_periodical/75740.html

18. Путівник Плану для Ukraine Facility. *Офіційний вебсайт Дослідницької служби Верховної Ради України.* URL: https://research.rada.gov.ua/documents/analyticRSmaterialsDocs/analytical_periodical/76127.html

19. Путівник законодавчого забезпечення правопорядку в Україні (у контексті рекомендацій Європейської комісії). *Офіційний вебсайт Дослідницької служби Верховної Ради України.* URL: https://research.rada.gov.ua/print/76595.html

20. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24 серпня 2023 року № 3354-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text

21. Аналітична записка щодо проекту Плану законопроектної роботи Верховної Ради України на 2026 рік. *Офіційний вебсайт Дослідницької служби Верховної Ради України.* URL: https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/33969.pdf

22. Каталог аналітичних та інформаційних матеріалів Дослідницької служби Верховної Ради України. *Офіційний вебсайт Дослідницької служби Верховної Ради України.* URL: https://research.rada.gov.ua/documents/analyticRSmaterialsDocs/73288.html

23. Звіт про діяльність Дослідницької служби Верховної Ради України за І півріччя 2026 року. *Офіційний вебсайт Дослідницької служби Верховної Ради України.* URL: https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/34364.pdf

Vaolevska L. A., Myshchak I. M. INFORMATION AND ANALYTICAL SUPPORT FOR PARLIAMENTARY ACTIVITIES IN THE FIELD OF EUROPEAN INTEGRATION PROVIDED BY THE RESEARCH SERVICE OF THE VERKHOVNA RADA OF UKRAINE

The article examines the specific features of information and analytical support provided by the Research Service of the Verkhovna Rada of Ukraine for parliamentary activities in the field of European integration. It analyses the main areas of the Research Service's activities in supporting the European integration agenda of the Verkhovna Rada of Ukraine and highlights changes in its work following the adoption of legislation aimed at improving the legal and regulatory framework for the Parliament's European integration activities. Particular attention is given to the Research Service's role in developing the Methodological Guidelines on the Procedure for Assessing the Compliance of Draft Laws with Ukraine's Commitments in the Field of European Integration and European Union Law (the EU acquis). The article also examines the Research Service's contribution to the preparation of proposals for the draft annual legislative work plan of the Verkhovna Rada of Ukraine, particularly those relating to the fulfilment of Ukraine's international legal obligations in the field of European integration. The article further highlights the preparation of a series of European integration guides that provide systematised information on legislative and non-legislative acts adopted by the EU, outline trends in the development of the EU acquis and current issues of relevance to EU Member States, and present brief overviews of recent judgments of the Court of Justice of the European Union interpreting specific provisions of EU law. The guides also provide information on the progress made in implementing the Ukraine Facility Plan, among other matters. The article also explores the Research Service's international cooperation on European integration matters, particularly with the European Centre for Parliamentary Research and Documentation, the European Parliament, and the research services of foreign parliaments. In addition, it presents statistical data on the number of information and analytical materials prepared by the Research Service.

Keywords: *Verkhovna Rada of Ukraine, Research Service of the Verkhovna Rada of Ukraine, European integration, international obligations, international cooperation, EU law (EU acquis), legislative acts, information and analytical support.*

Дата першого надходження статті до видання: 01.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 341.9
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/53

Волторніст О. С.
https://orcid.org/0009-0009-3809-2370
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПАРАЛЕЛЬНІ ПРОВАДЖЕННЯ ЯК СУЧАСНИЙ НАПРЯМ УНІФІКАЦІЇ МІЖНАРОДНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ В РАМКАХ ПРОЄКТУ З ПИТАНЬ МІЖНАРОДНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ

Статтю присвячено дослідженню паралельних проваджень як одного з ключових сучасних напрямів розвитку Проєкту з питань міжнародної юрисдикції Гаазької конференції з міжнародного приватного права. Особливу увагу приділено трансформації підходів до уніфікації міжнародної юрисдикції: від спроб розроблення всеохопного універсального режиму прямої юрисдикції до поетапного врегулювання окремих проблем конкуренції юрисдикцій. Показано, що паралельні провадження та пов'язані позови становлять одну з найбільш практично значущих форм позитивного конфлікту міжнародної юрисдикції, оскільки одночасний розгляд спорів у судах різних держав створює ризики процесуального дублювання, forum shopping, ухвалення несумісних судових рішень та збільшення витрат сторін.

Проаналізовано основні моделі координації паралельних проваджень, зокрема підхід lis pendens, принцип first seised та доктрину forum non conveniens, а також можливості їх поєднання в межах універсального міжнародного інструменту. Досліджено сучасний етап роботи Гаазької конференції над паралельними провадженнями та пов'язаними позовами як продовження багаторічного Проєкту з питань міжнародної юрисдикції. Обґрунтовано, що перехід до регулювання конкуренції юрисдикцій не слід розглядати виключно як відмову від первісної мети широкої уніфікації правил міжнародної юрисдикції. Навпаки, такий підхід може становити елемент поступової функціональної уніфікації та створювати передумови для майбутнього зближення правил прямої міжнародної юрисдикції.

Ключові слова: *міжнародна юрисдикція, паралельні провадження, Проєкт з питань міжнародної юрисдикції, lis pendens, forum non conveniens.*

Постановка проблеми. Паралельні провадження у судах різних держав є одним із найбільш характерних проявів позитивного конфлікту міжнародної юрисдикції, за якого декілька судів одночасно можуть вважати себе компетентними розглядати тотожні або тісно пов'язані приватноправові спори. Така ситуація створює ризики дублювання процесуальних дій, збільшення витрат сторін, forum shopping, а також ухвалення несумісних або взаємовиключних судових рішень [1, с. 247–274; 2, с. 615–650]. Особливої актуальності ця проблема набула в межах сучасного етапу Проєкту з питань міжнародної юрисдикції Гаазької конференції з міжнародного приватного права, де робота поступово сконцентрувалася на розробленні можливого міжнародного інструменту щодо parallel proceedings та related actions [3]. Це ставить ширше питання про інструменти [4, с. 35]. Окремі моделі координації паралельних проваджень, зокрема співвідношення lis pendens та forum non conveniens, досліджуються Н. Бранніганом, П. Геррупом, Р. Брендом та Г. Андергілл [2, с. 622–623; 5, с. 101–102]. Водночас недостатньо дослідженим залишається питання про значення сучасної роботи над паралельними провадженнями саме як етапу більш широкої міжнародно-правової уніфікації правил міжнародної юрисдикції.

Постановка завдання. Метою статті є визначення місця та значення паралельних проваджень у сучасному розвитку Проєкту з питань міжнародної юрисдикції, аналіз основних моделей їх міжнародно-правової координації та оцінка потенціалу відповідного напряму роботи Гаазької конференції для подальшої уніфікації міжнародної юрисдикції. Для досягнення цієї мети передбачається дослідити правову природу паралельних проваджень і пов'язаних позовів, порівняти підходи lis pendens і forum non conveniens,

© Волторніст О. С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

проаналізувати сучасний проєкт можливого міжнародного інструменту Гаазької конференції та визначити, чи може його прийняття сприяти формуванню більш широкого універсального режиму міжнародної юрисдикції.

Виклад основного матеріалу. Проблема паралельних проваджень є безпосереднім наслідком множинності національних правил міжнародної юрисдикції. У транскордонному приватноправовому спорі фактичні та юридичні зв'язки правовідношення нерідко одночасно стосуються декількох держав, унаслідок чого суди двох або більше правопорядків можуть мати підстави для здійснення юрисдикції. Саме по собі існування декількох потенційно компетентних судів не є аномалією міжнародного приватного права. Проблема виникає тоді, коли сторони фактично ініціюють провадження щодо одного або тісно пов'язаних спорів у різних державах і кожний із відповідних судів продовжує їх розгляд. Таким чином виникає позитивний конфлікт міжнародної юрисдикції, за якого декілька судів одночасно претендують на можливість здійснення судової влади щодо одного транскордонного правовідношення [1, с. 259].

Практичні наслідки таких ситуацій виходять далеко за межі суто теоретичної конкуренції компетенцій. Одночасний розгляд спорів у різних державах спричиняє дублювання процесуальних дій, збільшення судових витрат, необхідність паралельного представництва сторін у декількох правопорядках, ускладнення збору та оцінки доказів, а також ризик ухвалення несумісних або суперечливих судових рішень. Крім того, можливість першочергового звернення до одного з декількох потенційно компетентних судів створює умови для forum shopping, за якого сторона обирає юрисдикцію, керуючись не лише належним зв'язком спору з відповідною державою, а й потенційними матеріальними чи процесуальними перевагами певного правопорядку [2, с. 632].

Поняття паралельних проваджень при цьому необхідно відмежовувати від ширшої категорії пов'язаних позовів. У першому випадку йдеться насамперед про ситуації, коли в судах різних держав розглядаються достатньо близькі за сторонами, предметом та підставами провадження. Related actions можуть не бути тотожними, однак між ними існує такий ступінь взаємозв'язку, що їх окремий розгляд створює ризик несумісних результатів або перешкоджає повному та ефективному вирішенню транскордонного спору. Саме тому сучасний Проєкт з питань міжнародної юрисдикції охоплює обидві категорії, хоча механізми їх координації не обов'язково мають бути однаковими [6].

Історично проблема паралельних проваджень уже була присутня в роботі Гаазької конференції над широкою уніфікацією міжнародної юрисдикції. Первісний Проєкт з питань міжнародної юрисдикції, розпочатий у 1992 році, мав на меті одночасну гармонізацію правил міжнародної юрисдикції та визнання і виконання іноземних судових рішень. Відповідно, питання конкуренції декількох компетентних судів мало бути частиною ширшої системи прямої міжнародної юрисдикції. Після звуження первісного Проєкту ця складова протягом тривалого часу залишалася фактично неврегульованою на універсальному рівні [7].

Універсальне врегулювання паралельних проваджень ускладнюється тим, що основні правові традиції виробили принципово різні механізми реагування на конкуренцію юрисдикцій. У континентальній європейській традиції ключове значення має інститут lis pendens та пов'язаний із ним принцип first seised. Його загальна логіка полягає у тому, що за наявності двох паралельних проваджень пріоритет надається суду, до якого було звернення раніше, тоді як інший суд повинен зупинити або припинити власне провадження за передбачених правом умов. Основною перевагою цього підходу є високий ступінь передбачуваності: визначення пріоритетного суду ґрунтується на відносно об'єктивному часовому критерії [5, с. 104].

Разом із тим принцип first seised має суттєві недоліки. Насамперед він не гарантує, що суд, до якого звернулися першим, є найбільш тісно пов'язаним зі спором або найбільш придатним для його ефективного вирішення. Більше того, жорсткий часовий критерій може сам створювати стимули для процесуальної тактики. Сторона, яка очікує виникнення спору, може прагнути першою ініціювати провадження у вигідній для неї юрисдикції лише для того, щоб забезпечити процесуальний пріоритет відповідного суду. Таким чином, механізм, покликаний обмежувати forum shopping, за певних умов сам може стимулювати так звану race to the courthouse [2, с. 641].

Іншу модель виробили правопорядки загального права, де значне місце традиційно займає доктрина forum non conveniens. На відміну від формалізованого принципу first seised, вона дозволяє суду оцінити всю сукупність обставин конкретної справи та відмовитися від здійснення юрисдикції, якщо суд іншої держави є більш належним форумом для розгляду спору. Така модель надає суду значно більшу дискрецію та дозволяє враховувати

реальний зв'язок спору з різними державами, місцезнаходження сторін і доказів, можливість ефективного виконання рішення та інші процесуальні фактори [5, с. 95].

Перевага forum non conveniens полягає саме у її гнучкості, однак ця ж властивість є джерелом основного недоліку доктрини. Результат застосування широкого суддівського розсуду є менш передбачуваним для сторін порівняно з автоматичним правилом first seised. Крім того, якщо суди різних держав незалежно оцінюватимуть питання найбільш належного форуму, теоретично можлива ситуація як позитивного, так і негативного конфлікту: обидва суди можуть вирішити продовжити провадження або, навпаки, кожний із них може розраховувати на розгляд справи іншим судом. Саме тому механічне перенесення forum non conveniens на універсальний рівень також не вирішує проблему [5, с. 98].

Таким чином, історична дискусія щодо паралельних проваджень значною мірою відображає ширшу відмінність між двома концепціями міжнародної юрисдикції: передбачуваністю, заснованою на заздалегідь визначених правилах, та гнучкістю, заснованою на індивідуальній оцінці конкретної справи. Це один із проявів тих самих розбіжностей між правовими традиціями, які свого часу ускладнили розроблення всеохопної Гаазької конвенції про міжнародну юрисдикцію. Н. Бранніган у зв'язку з цим обґрунтовано звертає увагу на те, що перспективний універсальний режим має враховувати обидві традиції, а не просто відтворювати одну з них [5, с. 104].

Саме пошук компромісу між цими підходами став основою сучасного етапу Проєкту з питань міжнародної юрисдикції. Після завершення роботи над Конвенцією 2019 року Гаазька конференція повернулася до проблем прямої міжнародної юрисдикції. У 2021 році Рада із загальних справ та політики створила спеціальну Робочу групу з питань юрисдикції у транскордонних цивільних та комерційних спорах. Її первісний мандат передбачав інклюзивну та комплексну роботу з початковим акцентом на розробленні обов'язкових правил щодо concurrent proceedings, включаючи parallel proceedings та related actions, із визнанням первинного значення як правил юрисдикції, так і доктрини forum non conveniens [7].

Зазначений мандат має принципове значення для розуміння сучасного напряму Проєкту. Гаазька конференція не обрала ні класичну континентальну модель lis pendens, ні чисту модель forum non conveniens. Навпаки, сама постановка завдання виходить із необхідності врахування одночасно нормативних критеріїв юрисдикційного зв'язку та елементів гнучкої оцінки належності форуму. Фактично йдеться про спробу сформувати третю, компромісну модель координації паралельних проваджень, придатну для застосування державами, що належать до різних правових традицій.

З 2021 до 2025 року Робоча група провела дев'ять засідань і поступово сформувала проєкт тексту можливої майбутньої конвенції. Станом на кінець 2025 року Revised Draft Text містив 23 статті, згруповані у п'ять розділів: сфера застосування та визначення; паралельні провадження; пов'язані позови; співробітництво і комунікація; загальні положення [6]. Така структура демонструє, що запропонований інструмент виходить за межі простого правила про припинення другого провадження та передбачає комплексніший механізм управління конкуренцією судів.

Особливо важливою рисою сучасного Draft Text є використання критеріїв jurisdiction / connection. Попри те, що майбутня конвенція не має на меті створити повний універсальний перелік правил прямої міжнародної юрисдикції, застосування механізмів координації неминуче потребує оцінки достатності зв'язку конкретного спору з певним судом. У ході дев'ятого засідання Робочої групи значна увага приділялася саме переліку таких критеріїв у ст. 8(2) Draft Text, включаючи зв'язки, що стосуються місця знаходження відповідача, діяльності в державі форуму, договірних і недоговірних зобов'язань, майна та інших обставин [6].

Ця обставина має особливе значення для теми міжнародно-правової уніфікації. Формально сучасний Проєкт спрямований не на встановлення універсальних правил direct jurisdiction, а на координацію паралельних проваджень. Функціонально ж для визначення того, який суд має пріоритет або повинен продовжити розгляд, державам доводиться погоджуватися щодо того, які зв'язки між спором і певною державою можуть вважатися юридично релевантними. Іншими словами, дискусія про паралельні провадження частково повертає Гаазьку конференцію до питання допустимих підстав міжнародної юрисдикції, хоча й у значно вужчій формі.

Показовим є також зв'язок сучасного Draft Text із Конвенцією 2019 року. При розробленні критеріїв jurisdiction / connection Робоча група використовувала як вихідну основу, зокрема, юрисдикційні фільтри ст. 5(1) Конвенції 2019 року. Водночас у ході роботи було визнано, що май-

бутній інструмент щодо паралельних проваджень та Конвенція 2019 року мають різні функції, а тому перелік зв'язків у новому інструменті не обов'язково повинен повністю збігатися з підставами, достатніми для визнання та виконання судового рішення [6].

Це знову демонструє тісний взаємозв'язок прямої і непрямої юрисдикції. Конвенція 2019 року переважно відповідає на питання про те, за яких юрисдикційних зв'язків рішення суду однієї держави може циркулювати в інших державах-учасницях. Натомість сучасний Проєкт змушений оцінювати відповідні зв'язки на більш ранній стадії, коли судове рішення ще не винесено і необхідно визначити взаємодію між двома або декількома одночасними провадженнями. У такий спосіб відбувається поступове наближення механізмів непрямої та прямої міжнародної юрисдикції.

Одним із центральних питань майбутнього режиму є визначення критеріїв, за якими один із декількох судів має отримати процесуальну перевагу. П. Герруп і Р. Бренд пропонують відмовитися від спроб побудувати універсальне правило виключно навколо традиційних категорій first seised або forum non conveniens і натомість орієнтувати систему на визначення «better forum». На їхню думку, майбутній інструмент повинен містити дві взаємопов'язані групи правил: критерії встановлення більш належного форуму та процесуальні механізми, які дозволять сконцентрувати розгляд транскордонного спору саме в цьому суді [8, с. 12–13].

Такий підхід має очевидну перевагу, оскільки дозволяє уникнути автоматичного надання переваги суду лише через хронологічну першість звернення, але водночас може обмежити надмірну дискреційність класичного forum non conveniens. Іншими словами, міжнародний інструмент потенційно здатний сформувати власний набір об'єктивних та дискреційних факторів, які забезпечували б баланс між передбачуваністю та гнучкістю. Саме формування такого балансу може стати одним із найважливіших нормативних результатів сучасного етапу Проєкту.

Окремою проблемою є можливість недобросовісного використання самих правил про паралельні провадження. Якщо пріоритет певною мірою залежить від часу звернення до суду, сторона може ініціювати провадження превентивно з метою ускладнити або заблокувати майбутній процес в іншій державі. Робоча група безпосередньо розглядала ризик tactical use of the rules of parallel proceedings та можливість включення положення, спрямованого на запобігання зловживанню процесом [9]. Це підтверджує, що майбутня система не може бути побудована виключно на механічних формальних критеріях і потребує запобіжників проти недобросовісної процесуальної поведінки.

Не менш важливим компонентом Draft Text є регулювання співробітництва та комунікації. Виділення окремого розділу щодо співпраці та комунікації показує перехід від традиційного уявлення про міжнародну юрисдикцію як суто одностороннє рішення кожного національного суду до більш координованої моделі транскордонного судочинства [6]. У ситуації паралельних проваджень ефективне вирішення проблеми може вимагати отримання інформації про стан процесу в іншій державі, наявність ухвалених рішень, можливість розгляду відповідних вимог та інші обставини, які впливають на рішення про продовження або зупинення провадження.

Саме цей аспект дозволяє говорити про певну трансформацію самого поняття міжнародної юрисдикції. Класичний підхід виходить із того, що кожна держава автономно визначає просторові та персональні межі компетенції своїх судів. Натомість у системі координації паралельних проваджень недостатньо встановити лише наявність власної компетенції. Суду необхідно також врахувати існування та характеристики провадження в іншій державі. Таким чином, міжнародна юрисдикція поступово набуває не лише розмежувальної, а й координаційної функції.

З точки зору широкої міжнародно-правової уніфікації особливу увагу слід звернути на те, що Гаазька конференція свідомо розмежовує сучасну роботу над паралельними провадженнями та можливе майбутнє опрацювання правил прямої юрисдикції. У рішеннях CGAP 2025 року прямо зазначалося, що після завершення поточної роботи над майбутньою конвенцією питання розроблення прямих юрисдикційних правил може бути продовжене в межах окремого наступного проєкту [7]. Це принципово важливо: сучасний інструмент не замінює питання прямої юрисдикції, а потенційно передує поверненню до нього.

Тому паралельні провадження доцільно розглядати як своєрідну проміжну ланку між уніфікацією непрямої та прямої міжнародної юрисдикції. Гаазька конвенція 2019 року встановила систему юрисдикційних фільтрів для міжнародного руху судових рішень. Майбутня конвенція щодо паралельних проваджень може перенести частину юрисдикційної координації на стадію до ухвалення рішення. Наступним

логічним кроком теоретично може стати формування певного універсального ядра правил прямої юрисдикції. Такий розвиток відповідає концепції поступового міжнародного нормотворення, яку М. Леманн характеризує як incremental international law-making [4, с. 30].

При цьому поступовість має і суттєвий ризик. Якщо Конвенція 2005 року, Конвенція 2019 року та потенційний інструмент щодо паралельних проваджень розвиватимуться як повністю автономні нормативні режими, може виникнути фрагментована система, у якій суміжні юрисдикційні питання вирішуватимуться на основі відмінних понять і критеріїв. Саме тому М. Леманн наголошує на необхідності цілісного підходу до подальшого розвитку Гаазьких інструментів: поступовість міжнародного нормотворення повинна поєднуватися із системністю та узгодженістю вже прийнятих і майбутніх конвенцій [4, с. 31].

Паралельні провадження у цьому контексті можуть виконувати ще одну функцію – своєрідного практичного тестування можливості міжнародного консенсусу щодо правил, які за своєю природою наближаються до прямої міжнародної юрисдикції. Якщо держави, що належать до різних правових традицій, зможуть погодити критерії достатнього юрисдикційного зв'язку, механізми визначення пріоритетного чи більш належного суду та межі суддівської дискреції, це може створити доктринальну й нормативну основу для майбутньої ширшої уніфікації.

Водночас переоцінювати потенціал майбутньої конвенції не слід. Навіть ефективна система координації паралельних проваджень не усуне множинність національних правил direct jurisdiction. Вона починає діяти лише тоді, коли провадження вже виникли в декількох державах, тобто регулює наслідок конкуренції юрисдикцій, а не повністю ліквідує її причину. З цієї точки зору майбутній інструмент матиме переважно коригувальний характер: він повинен забезпечити більш ефективний вибір між декількома реально існуючими судовими провадженнями, але не обов'язково унеможливити виникнення такої множинності.

Це дозволяє визначити місце паралельних проваджень у системі уніфікації міжнародної юрисдикції більш точно. Вони не становлять альтернативи правилам прямої міжнародної юрисдикції, а є самостійним функціональним сегментом, який знаходиться між визначенням компетенції національного суду та подальшим міжнародним визнанням його рішення. Уніфікація цього сегмента здатна зменшити негативні наслідки відсутності універсального набору правил прямої юрисдикції та водночас сприяти поступовій конвергенції підходів до самого визначення належної юрисдикції.

Особливо показовим у цьому відношенні є сучасний стан Проєкту. Після дев'ятого засідання Робочої групи у жовтні 2025 року було сформовано Revised Draft Text можливої конвенції, а з 18 листопада 2025 року до 26 січня 2026 року Гаазька конференція провела відкриту консультацію з практиками, суддями та іншими фахівцями щодо практичної придатності запропонованого механізму [10]. У березні 2026 року CGAP не прийняла остаточного рішення про перехід до дипломатичної стадії, а доручила Постійному бюро проаналізувати результати консультації до кінця вересня 2026 року [11].

Відповідно, станом на вересень 2026 року Проєкт перебуває на принципово важливому проміжному етапі. На засіданні CGAP у 2027 році має бути вирішено, чи переводити Проєкт на рівень Спеціальної комісії, яка могла б продовжити підготовку майбутньої конвенції, чи обрати інший подальший сценарій. У разі позитивного рішення засідання Спеціальної комісії попередньо передбачається провести восени 2027 року [11]. Таким чином, нинішній етап дозволяє говорити вже не лише про абстрактні доктринальні пропозиції щодо паралельних проваджень, а про достатньо сформований напрям міжнародного нормотворення.

На мою думку, основне значення сучасної роботи Гаазької конференції полягає саме у зміні методології уніфікації міжнародної юрисдикції. Якщо первісний Проєкт 1990-х років намагався створити комплексну систему, яка одночасно визначала б правила здійснення юрисдикції та міжнародного руху судових рішень, то сучасний підхід виходить із можливості поступового врегулювання окремих найбільш проблемних проявів конкуренції юрисдикцій. Паралельні провадження є особливо придатним об'єктом для такого підходу, оскільки проблема їх існування визнається практично незалежно від того, які саме національні правила прямої юрисдикції застосовує конкретна держава.

У цьому сенсі уніфікація паралельних проваджень може мати значення, яке виходить за межі предмета майбутньої конвенції. Погодження критеріїв jurisdiction / connection, співвідношення формального пріоритету та оцінки більш належного форуму, механізмів судової координації та способів запобігання процесуальним зловживанням фактично створює набір спільних принципів здійснення міжнародної юрисдикції. Такі прин-

ципи в майбутньому можуть бути використані при поверненні до питання про уніфікацію правил direct jurisdiction.

Отже, паралельні провадження слід розглядати не лише як окрему технічну проблему міжнародного цивільного процесу, а як один із сучасних напрямів розвитку універсального регулювання міжнародної юрисдикції. Їх уніфікація дозволяє перенести міжнародну координацію на стадію до ухвалення судового рішення, частково зближує підходи різних правових традицій та вимагає від держав погодження певного мінімального набору критеріїв належного юрисдикційного зв'язку.

Таким чином, сучасний напрям Проєкту з питань міжнародної юрисдикції можна оцінювати як приклад поступової функціональної уніфікації. Його безпосередньою метою є не створення всеохопного універсального режиму прямої юрисдикції, а вирішення конкретної проблеми конкуренції проваджень у судах різних держав. Водночас успішне завершення цієї роботи потенційно здатне створити нормативний і політичний фундамент для наступного етапу – повернення до питання про універсальні правила прямої міжнародної юрисдикції. Саме тому результат сучасної роботи над паралельними провадженнями матиме значення не лише для ефективності транскордонного судочинства, а й для подальшої долі широкої міжнародно-правової уніфікації міжнародної юрисдикції.

Висновки. Проведене дослідження свідчить, що паралельні провадження є не лише окремою процесуальною проблемою транскордонного судочинства, а одним із ключових проявів позитивного конфлікту міжнародної юрисдикції. Їх виникнення зумовлене множинністю національних правил прямої юрисдикції та можливістю одночасного визнання компетенції за судами декількох держав. Традиційні моделі вирішення таких конфліктів – lis pendens, first seised та forum non conveniens – відображають різні правові підходи до співвідношення передбачуваності та суддівської дискреції, що значно ускладнює вироблення універсального міжнародного механізму [2, с. 615–650; 5, с. 83–112].

Сучасний етап Проєкту з питань міжнародної юрисдикції демонструє поступовий відхід від спроб одномоментного створення всеохопної системи прямої міжнародної юрисдикції та перехід до поетапного врегулювання окремих функціональних аспектів конкуренції юрисдикцій. Робота Гаазької конференції над паралельними провадженнями та пов'язаними діями свідчить про прагнення сформувати компромісний режим, який поєднував би об'єктивні критерії юрисдикційного зв'язку, елементи оцінки більш належного форуму та механізми координації між судами [6; 7]. Важливо, що така робота фактично змушує держави погоджувати певний мінімальний набір критеріїв належної міжнародної юрисдикції, навіть якщо майбутній інструмент формально не встановлюватиме повного каталогу правил direct jurisdiction.

Отже, уніфікацію правил щодо паралельних проваджень доцільно розглядати як проміжний, але стратегічно важливий етап ширшої міжнародно-правової уніфікації міжнародної юрисдикції. Її значення полягає не лише у зменшенні ризиків дублювання проваджень, forum shopping та ухвалення несумісних рішень, а й у поступовому зближенні підходів різних правових систем до критеріїв належної юрисдикції та меж суддівської дискреції. У цьому сенсі сучасна робота над паралельними провадженнями відповідає моделі incremental international law-making і потенційно може створити нормативну та політичну основу для подальшого повернення Гаазької конференції до ширшої уніфікації правил прямої міжнародної юрисдикції [4, с. 25–41; 11].

Список літератури:

1. Jueptner E. The Hague Jurisdiction Project – what options for The Hague Conference? *Journal of Private International Law.* 2020. Vol. 16, No. 2. P. 247–274. DOI: 10.1080/17441048.2020.1766220.

2. Underhill G. Masterstroke or misguided? Assessing the proposed parallel proceedings solution of the Hague Conference on Private International Law and the likelihood of its acceptance in Australia. *Journal of Private International Law.* 2024. Vol. 20, No. 3. P. 615–650. DOI: 10.1080/17441048.2024.2439151.

3. Jueptner E. A Hague Convention on Jurisdiction and Judgments: Why did the Judgments Project (1992–2001) Fail? Cambridge : Intersentia, 2024. 245 p. DOI: 10.1017/9781839705342.

4. Lehmann M. Incremental international law-making: The Hague Jurisdiction Project in context. *Journal of Private International Law.* 2023. Vol. 19, No. 1. P. 25–41. DOI: 10.1080/17441048.2023.2189077.

5. Brannigan N. Resolving conflicts: establishing forum non conveniens in a new Hague jurisdiction convention. *Journal of Private International Law.* 2022. Vol. 18, No. 1. P. 83–112. DOI: 10.1080/17441048.2022.2057466.

6. Working Group on Jurisdiction: Report of 2026 : Preliminary Document No. 2A of December 2025 / Hague Conference on Private International Law. The Hague, 2025. 24 p.

7. Jurisdiction Project / Hague Conference on Private International Law. URL: https://www.hcch.net/en/projects/legislative-projects/jurisdiction/ (дата звернення: 03.09.2026).

8. Herrup P., Brand R. A. A Hague Parallel Proceedings Convention: Architecture and Features. *Chicago Journal of International Law Online.* 2023. Vol. 2. P. 1–17.

9. Working Group on Jurisdiction: Report of 2025 : Preliminary Document No. 2B of February 2025 / Hague Conference on Private International Law. The Hague, 2025.

10. Public Consultation on the Draft Text developed by the Working Group on the Jurisdiction Project / Hague Conference on Private International Law. 2025–2026. URL: https://www.hcch.net/en/projects/legislative-projects/jurisdiction/public-consultation (дата звернення: 03.09.2026).

11. Conclusions and Decisions adopted by the Council on General Affairs and Policy of the HCCH, 3–6 March 2026. The Hague : Hague Conference on Private International Law, 2026.

Voltornist O. S. PARALLEL PROCEEDINGS AS A MODERN DIRECTION OF UNIFICATION OF INTERNATIONAL JURISDICTION WITHIN THE FRAMEWORK OF THE HCCH JURISDICTION PROJECT

The article is devoted to the study of parallel proceedings as one of the key modern directions of development of the Project on International Jurisdiction of the Hague Conference on Private International Law. Particular attention is paid to the transformation of approaches to the unification of international jurisdiction: from attempts to develop a comprehensive universal regime of direct jurisdiction to the phased settlement of individual problems of competition of jurisdictions. It is shown that parallel proceedings and related claims constitute one of the most practically significant forms of positive conflict of international jurisdiction, since the simultaneous consideration of disputes in the courts of different states creates the risks of procedural duplication, forum shopping, the adoption of incompatible court decisions and an increase in the costs of the parties. The main models of coordination of parallel proceedings are analyzed, in particular the lis pendens approach, the first seised principle and the forum non conveniens doctrine, as well as the possibilities of their combination within the framework of a universal international instrument. The current stage of the Hague Conference's work on parallel proceedings and related claims is examined as a continuation of the long-term Project on International Jurisdiction. It is argued that the transition to the regulation of competition of jurisdictions should not be seen solely as a rejection of the original goal of broad unification of the rules of international jurisdiction. On the contrary, such an approach may constitute an element of gradual functional unification and create the prerequisites for the future convergence of the rules of direct international jurisdiction.

Keywords: *international jurisdiction, parallel proceedings, Project on International Jurisdiction, lis pendens, forum non conveniens.*

Дата першого надходження статті до видання: 03.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 341.3
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/54

Приполова Л. І.
https://orcid.org/0000-0002-8429-1866
Національний університет оборони України

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА

У статті здійснено порівняльно-правовий аналіз національних моделей імплементації норм міжнародного гуманітарного права та визначено можливості використання їх окремих елементів для вдосконалення української системи. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю забезпечення ефективної реалізації норм міжнародного гуманітарного права в умовах повномасштабної збройної агресії проти України, що актуалізує питання практичної спроможності національних правових та інституційних механізмів. В межах роботи було здійснено аналіз досвіду Німеччини, Франції, Швейцарії, Великої Британії, Канади, Австралії, Нідерландів та Бельгії щодо імплементації норм міжнародного гуманітарного права, визначено особливості функціонування відповідних механізмів та окреслено напрями їх удосконалення в Україні. Застосовано порівняльно-правовий та формально-юридичний методи, а також аналіз нормативно-правових актів, міжнародних документів, офіційних матеріалів і наукових публікацій.

Встановлено, що зарубіжні моделі поєднують криміналізацію міжнародних злочинів, визначення юрисдикції, регулювання відповідальності командирів та інших начальників, спеціалізацію органів кримінальної юстиції, міжвідомчу координацію, документування злочинів і моніторинг стану імплементації міжнародного гуманітарного права. Обґрунтовано, що для України зарубіжний досвід має значення не для створення принципово нової системи, а для вдосконалення вже сформованої нормативної та інституційної основи. Визначено напрями такого вдосконалення: узгодження кримінального та кримінального процесуального законодавства з міжнародними стандартами, забезпечення ефективного застосування положень про відповідальність командирів та інших начальників, розвиток спеціалізації органів кримінальної юстиції, посилення міжвідомчої координації, стандартизація документування міжнародних злочинів і роботи з цифровими матеріалами, удосконалення механізмів захисту потерпілих та системного державного моніторингу імплементації міжнародного гуманітарного права.

Ключові слова: *міжнародне гуманітарне право, імплементація, міжнародні злочини, командна відповідальність, юрисдикція, міжвідомча координація, воєнні злочини, Україна.*

Постановка проблеми. Міжнародне гуманітарне право (МГП) встановлює основні правила захисту жертв збройних конфліктів та обмеження засобів ведення війни. Ці правила закріплено в Женевських конвенціях 1949 р. та додаткових протоколах 1977 р., а Україна є учасницею Женевських конвенцій 1949 року з 1954 року та Додаткових протоколів I і II 1977 року з 1990 року. Повномасштабна збройна агресія російської федерації проти України та масштабні й систематично документовані порушення норм МГП актуалізували питання подальшого розвитку та ефективності вже сформованої в Україні системи їх імплементації, зокрема механізмів захисту цивільного населення, документування порушень, розслідування воєнних злочинів та притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності [1; 2].

Актуальність дослідження зарубіжного досвіду зумовлена тим, що ефективність норм МГП визначається не лише їх міжнародно-правовим закріпленням, а передусім спроможністю держави забезпечити їх реалізацію у національній правовій та інституційній системі. У різних державах сформувалися відмінні механізми такої реалізації: від спеціальної криміналізації міжнародних злочинів і встановлення універсальної юрисдикції до створення спеціалізованих інституцій, запровадження міжвідомчої координації,

© Приполова Л. І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

інтеграції норм МГП у військову доктрину та підготовку військовослужбовців. Водночас практика застосування цих механізмів засвідчує, що наявність відповідних нормативних положень сама по собі не гарантує їх ефективного виконання. Важливого значення набувають інституційна спроможність держави, чіткий розподіл повноважень між компетентними органами, належне документування порушень, забезпечення доказової бази та невідворотність відповідальності за міжнародні злочини. Саме тому порівняльне дослідження національних моделей імплементації МГП дає можливість визначити не лише їх переваги, а й потенційні механізми, доцільні для адаптації до правової системи України в умовах воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українські дослідники приділяють значну увагу питанням практичної реалізації норм МГП та забезпечення захисту цивільного населення в умовах збройного конфлікту. Зокрема, О. В. Мартинюк, В. В. Ципцюра та А. І. Безносюк досліджують правовий захист цивільного населення крізь призму імплементації норм МГП та взаємозв'язку національних і міжнародних механізмів відповідальності [3].

Окремим напрямом наукових досліджень є документування та доказування воєнних злочинів. Д. Є. Денищук аналізує особливості фіксації відомостей про воєнні злочини в Україні та роль різних суб'єктів у формуванні доказової бази [4]. Сучасні дослідження також звертають увагу на використання цифрових джерел та OSINT під час документування воєнних злочинів, питання їх верифікації та процесуального оформлення [5]. Водночас окремий блок проблематики становить відповідальність командирів та інших начальників за воєнні злочини. А. Бориславська досліджує доктрину командної відповідальності у міжнародному праві та її співвідношення з національною правовою системою України, зокрема у контексті положень Римського статуту та Кримінального кодексу України [6].

Постановка завдання. Мета дослідження – проаналізувати досвід низки країн (Німеччини, Франції, Швейцарії, Великої Британії, Канади, Австралії, Нідерландів, Бельгії) щодо імплементації норм МГП та контролю за ними, і на цій основі окреслити напрями вдосконалення українського законодавства й практики реалізації норм МГП.

Методи дослідження включали аналіз законодавчих актів (Конституції України, КК України, законів№ 3909-IX[7],№ 4012-IX[8],№ 4499-IX[9]) та міжнародних звітів (МКЧХ, ООН, МКС) і публікацій вітчизняних та зарубіжних науковців. У статті використано порівняльно-правовий підхід для зіставлення моделей імплементації.

Для досягнення поставленої мети визначено такі завдання: з'ясувати особливості імплементації норм МГП на національному рівні; дослідити зарубіжні підходи до правового та інституційного забезпечення реалізації норм МГП; здійснити порівняльний аналіз зарубіжного досвіду та практики його реалізації в Україні; визначити напрями використання зарубіжного досвіду для вдосконалення механізмів імплементації норм МГП в Україні.

Наукова новизна дослідження полягає у визначенні на основі порівняльно-правового аналізу зарубіжних моделей імплементації МГП напрямів удосконалення національної системи України з урахуванням її вже сформованої нормативної та інституційної основи

Виклад основного матеріалу. МГП встановлює систему норм, спрямованих на захист осіб, які не беруть або перестали брати безпосередню участь у бойових діях, а також на обмеження засобів і методів ведення війни. Основу договірного регулювання цієї сфери становлять чотири Женевські конвенції 1949 року та Додаткові протоколи I і II 1977 року [10]. Україна є учасницею Женевських конвенцій з 1954 року, а Додаткових протоколів I і II – з 1990 року. Водночас сама участь держави у міжнародних договорах у сфері МГП не забезпечує автоматичного виконання їх положень на національному рівні. Ефективна імплементація передбачає комплекс законодавчих, адміністративних, організаційних та практичних заходів, спрямованих, зокрема, на забезпечення кримінальної відповідальності за серйозні порушення МГП, підготовку військовослужбовців, поширення знань про МГП, інтеграцію його норм у військову практику та функціонування механізмів контролю за їх дотриманням.

Україна має сформовану нормативну та інституційну основу реалізації МГП, однак повномасштабна війна продемонструвала необхідність подальшого вдосконалення окремих її складових. Зокрема, актуальними залишаються питання узгодженості кримінально-правового регулювання міжнародних злочинів із сучасними міжнародними стандартами, ефективності міжвідомчої взаємодії, належного документування та збереження доказів, забезпечення притягнення винних осіб до відповідальності, а також практичної інтеграції норм МГП у систему військової підготовки та управління. У зв'язку з цим дослі-

дження зарубіжного досвіду має значення не для запровадження в Україні принципово нових механізмів, а для порівняння існуючих моделей їх функціонування та визначення можливих напрямів удосконалення національної системи імплементації МГП.

В умовах повномасштабної війни з 2022 року практична реалізація норм МГП набула особливого значення. Масштаб та інтенсивність бойових дій зумовили значне навантаження на національні механізми документування, розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень щодо міжнародних злочинів. Серед актуальних проблем залишається забезпечення належної кваліфікації конкретних діянь відповідно до норм міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права, своєчасне збирання і збереження доказів, у тому числі цифрових, а також забезпечення їх подальшої процесуальної придатності. Окремого значення набуває міжвідомча взаємодія, оскільки документування та розслідування міжнародних злочинів здійснюється із залученням різних органів державної влади та потребує узгодженості їхніх дій. Водночас розвиток національної системи відповідальності за міжнародні злочини продовжується, зокрема у зв'язку з ратифікацією Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду у 2024 році. Тому актуальним завданням залишається не створення принципово нових механізмів імплементації МГП, а подальше вдосконалення вже існуючих правових та інституційних інструментів з урахуванням масштабів сучасного збройного конфлікту, практики їх застосування та зарубіжного досвіду.

Окремої уваги потребує подальше вдосконалення міжвідомчої координації у сфері імплементації МГП та захисту цивільного населення. В Україні відповідні функції вже виконує Міжвідомча комісія з питань застосування та реалізації норм міжнародного гуманітарного права в Україні, утворена постановою Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2017 р. № 329 [11]. Водночас сучасні масштаби збройного конфлікту зумовлюють необхідність посилення її координаційної, аналітичної та моніторингової спроможності. Показовим є досвід Швейцарії, де функціонує Міжвідомчий комітет з міжнародного гуманітарного права, який забезпечує координацію діяльності державних органів у цій сфері та взаємодію з науковими установами, громадянським суспільством і МКЧХ. Такий досвід може бути врахований Україною під час подальшого вдосконалення національного механізму імплементації МГП.

Багато держав мають усталені моделі впровадження МГП в національне право. У Німеччині впровадження МГП здійснено через Völkerstrafgesetzbuch (Кодекс міжнародних злочинів – VStGB) 2002 р., доповнено положеннями про злочин агресії, які набули чинності 1 січня 2017 р. [12]. Цей закон включає визначення геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів на рівні національного кримінального законодавства. Особливістю є екстратериторіальна юрисдикція: відповідно до параграфу 1, злочини переслідуються навіть якщо скоєні поза межами Німеччини без зв'язку з нею. Кодекс також запроваджує відповідальність командирів за дії підлеглих (параграф 4) і встановлює, що такі злочини не мають строку давності (пар. 5).

У Франції норми міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права імплементовано, зокрема, через положення Кримінального кодексу. Окремий Livre IV bis «Про воєнні злочини та правопорушення» (статті 461-1–462-11), запроваджений законом від 9 серпня 2010 р., визначає склад воєнних злочинів та встановлює відповідальність за їх вчинення [13]. Злочини проти людяності врегульовані окремо у статтях 211-1–213-4-1 Кримінального кодексу. Важливою особливістю французької моделі є спеціалізація органів кримінальної юстиції. Національна антитерористична прокуратура (PNAT), створена у 2019 р., має компетенцію щодо злочинів проти людяності та воєнних злочинів [14]. При Паризькому суді також функціонує спеціалізований підрозділ у справах щодо міжнародних злочинів. Французький досвід становить інтерес для України насамперед у частині поєднання кодифікації міжнародних злочинів у національному законодавстві зі спеціалізацією органів їх розслідування та судового розгляду.

У Швейцарії норми міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права імплементовано у Кримінальному кодексі, зокрема у статтях 264–264m. Стаття 264 передбачає відповідальність за геноцид, ст. 264a – за злочини проти людяності, а статті 264b–264j регулюють відповідальність за воєнні злочини. Окремо ст. 264k встановлює кримінальну відповідальність начальників за невжиття належних заходів для запобігання міжнародним злочинам або забезпечення переслідування їх виконавців. Важливою особливістю швейцарської моделі є застосування принципу універсальної юрисдикції. Відповідно до ст. 264m Кримінального кодексу, особа може підлягати кримінальному пересліду-

ванню у Швейцарії за міжнародні злочини, вчинені за кордоном, якщо вона перебуває на території Швейцарії та не була видана іншій державі або міжнародному кримінальному суду. Водночас важливим елементом національної системи імплементації МГП є Міжвідомчий комітет з міжнародного гуманітарного права, створений Федеральною радою Швейцарії у 2009 р. Комітет забезпечує міжвідомчу координацію та сприяє обміну інформацією з іншими суб'єктами, залученими до імплементації МГП [15].

У Великій Британії імплементація норм МГП забезпечується комплексом нормативно-правових актів. Geneva Conventions Act 1957 р. криміналізує серйозні порушення Женевських конвенцій, а International Criminal Court Act 2001 імплементує відповідні положення Римського статуту та передбачає відповідальність за геноцид, злочини проти людяності та воєнні злочини [16]. Важливим елементом системи є спеціалізація органів розслідування та координації. Воєнні злочини та інші міжнародні злочини розслідує спеціалізована War Crimes Team у складі Metropolitan Police, а питання імплементації МГП координує UK National Committee on International Humanitarian Law, до якого входять представники урядових структур та Британського Червоного Хреста [17]. Для України британський досвід становить практичний інтерес насамперед у частині поєднання нормативної імплементації МГП зі спеціалізацією органів розслідування та міжвідомчою координацією.

У Канаді імплементація норм міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права здійснюється на основі Crimes Against Humanity and War Crimes Act 2000 (S.C. 2000, c. 24), який також спрямований на імплементацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду [18]. Стаття 4 встановлює кримінальну відповідальність за геноцид, злочини проти людяності та воєнні злочини, а статті 6 і 8 передбачають можливість переслідування таких злочинів, вчинених за межами Канади, за визначених законом юрисдикційних умов. Особливістю канадської моделі є також закріплення відповідальності військових командирів та інших начальників за невжиття належних заходів для запобігання міжнародним злочинам або притягнення винних до відповідальності. Такий підхід становить практичний інтерес для України у частині подальшого вдосконалення національного законодавства щодо відповідальності за міжнародні злочини та юрисдикції щодо діянь, вчинених за межами держави.

В Австралії імплементація положень Римського статуту забезпечується, зокрема, International Criminal Court Act 2002, який регулює співробітництво держави з Міжнародним кримінальним судом, включаючи виконання його запитів про співробітництво та тимчасовий арешт [19]. Водночас склади геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів закріплені у Division 268 Criminal Code Act 1995. Кодекс передбачає також розширену географічну юрисдикцію щодо цих злочинів [20]. Для України австралійський досвід становить інтерес у частині чіткого розмежування механізмів співробітництва з МКС та національної криміналізації міжнародних злочинів, а також законодавчого врегулювання екстратериторіальної юрисдикції.

У Нідерландах імплементація норм міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права здійснюється на основі Wet internationale misdrijven (Закону про міжнародні злочини) 2003 р [21]. Закон криміналізує геноцид, злочини проти людяності та воєнні злочини, а також катування, і встановлює відповідні правила юрисдикції. Зокрема, нідерландське кримінальне законодавство може застосовуватися до злочинів, вчинених за межами держави, якщо підозрюваний перебуває в Нідерландах, потерпілим є громадянин Нідерландів або злочин вчинено громадянином Нідерландів. Для більшості передбачених законом міжнародних злочинів строк давності кримінального переслідування не застосовується. Нідерландська модель становить практичний інтерес для України у частині системної криміналізації міжнародних злочинів, чіткого визначення юрисдикції щодо діянь, вчинених за межами держави, та забезпечення невідворотності кримінального переслідування за найбільш тяжкі міжнародні злочини.

Бельгія була однією з європейських держав, яка ще у 1993 р. закріпила широкий принцип універсальної юрисдикції щодо тяжких порушень міжнародного гуманітарного права. Закон від 16 червня 1993 р. передбачав можливість переслідування таких злочинів незалежно від місця їх вчинення. У 2003 р. законодавство було істотно переглянуто, що призвело до обмеження первісної моделі універсальної юрисдикції [22]. Станом на 2026 р. правове регулювання міжнародних злочинів здійснюється вже в межах нового Кримінального кодексу Бельгії, який набув чинності 1 вересня 2026 р. Він передбачає відповідальність, зокрема, за геноцид та злочини проти людяності, а бельгійське право встановлює без-

строковість кримінального переслідування за геноцид, злочини проти людяності та воєнні злочини [23]. Для України бельгійський досвід становить інтерес насамперед як приклад еволюції механізму універсальної юрисдикції: від широкої моделі 1993 р. до її подальшого законодавчого обмеження та сучасного кодифікованого регулювання міжнародних злочинів. Він демонструє необхідність узгодження юрисдикційних механізмів із процесуальними правилами та міжнародно-правовими зобов'язаннями держави.

Порівняльний аналіз зарубіжного досвіду дає підстави визначити напрями подальшого вдосконалення вже сформованої в Україні системи імплементації міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права. Досвід Канади, Нідерландів, Німеччини, Швейцарії та Великої Британії демонструє значення системного поєднання кримінально-правових норм, юрисдикційних механізмів, спеціалізації органів розслідування та судового переслідування, а також міжвідомчої координації. У Нідерландах, зокрема, функціонує спеціалізована International Crimes Team, яка у взаємодії з Національною прокуратурою здійснює розслідування міжнародних злочинів, тоді як у Німеччині Völkerstrafgesetzbuch передбачає комплексне регулювання геноциду, злочинів проти людяності, воєнних злочинів та злочину агресії.

Водночас порівняльний аналіз не дає підстав стверджувати про відсутність відповідних механізмів в Україні. Після ратифікації Римського статуту та прийняття Закону України від 9 жовтня 2024 р. № 4012-IX [8] українське кримінальне законодавство було суттєво доповнено положеннями щодо злочину агресії, воєнних злочинів, геноциду та злочинів проти людяності, а також встановлено спеціальні правила кримінальної відповідальності військових командирів, інших фактичних командирів та начальників. Крім того, Кримінальний кодекс України передбачає незастосування строків давності до міжнародних злочинів, визначених статтями 437–439, 442 та 442-1, а стаття 8 встановлює спеціальні правила юрисдикції щодо окремих міжнародних злочинів, вчинених за межами України [24].

За таких умов основним напрямом подальшого вдосконалення є не створення нових правових механізмів, а забезпечення їх узгодженого та ефективного практичного застосування. Особливої уваги потребує формування сталої практики застосування положень про відповідальність військових командирів та інших начальників, визначення критеріїв фактичного командування і контролю, а також забезпечення належної взаємодії органів досудового розслідування, прокуратури та суду під час розслідування і розгляду міжнародних злочинів.

Окремий напрям становить удосконалення інституційної координації. В Україні вже функціонує Міжвідомча комісія з питань застосування та реалізації норм міжнародного гуманітарного права, утворена постановою Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2017 р. № 329 [11]. Тому доцільним є не створення нового координаційного органу, а підвищення спроможності чинної Комісії шляхом посилення її аналітичної, координаційної та моніторингової функцій. Такий підхід відповідає практиці Швейцарії та Великої Британії, де національні міжвідомчі механізми виконують функції координації, аналізу стану імплементації МГП, поширення знань про його норми та підготовки відповідних звітних матеріалів.

Не менш важливим є подальше вдосконалення стандартів документування міжнародних злочинів та управління доказовою інформацією. У цьому контексті зарубіжний досвід може бути використаний не шляхом механічного запозичення окремих цифрових інструментів, а через стандартизацію процедур збору, збереження, систематизації та передачі доказів. Зокрема, канадська практика військово-поліцейських розслідувань передбачає формалізовані вимоги щодо збору доказів, збереження місця події, ідентифікації свідків та документування матеріалів розслідування. Для України відповідний досвід може бути використаний у процесі подальшого вдосконалення національних стандартів документування міжнародних злочинів.

Таким чином, зарубіжний досвід для України має передусім значення як джерело організаційних та правозастосовних рішень щодо підвищення ефективності вже існуючих механізмів імплементації МГП. Перспективними напрямами є вдосконалення практики застосування норм про командну відповідальність, підвищення ефективності юрисдикційних механізмів, посилення міжвідомчої координації, стандартизація документування міжнародних злочинів та подальше забезпечення узгодженості національної практики з міжнародними стандартами.

На основі проведеного аналізу зарубіжних моделей імплементації МГП та з урахуванням сучасного стану українського законодавства доцільно визначити комплекс напрямів для подальшого вдосконалення національної системи. При цьому йдеться не про створення принципово нової моделі імплементації МГП, оскільки Україна вже сформувала

відповідну нормативну та інституційну основу, а про підвищення її узгодженості, ефективності та практичної результативності. Зокрема, серед зазначених напрямів є наступні:

Першим напрямом є подальше узгодження кримінального та кримінального процесуального законодавства з положеннями Римського статуту та іншими міжнародно-правовими зобов'язаннями України у сфері міжнародного кримінального права. Після ратифікації Римського статуту та внесення відповідних змін до Кримінального кодексу України національне законодавство було суттєво оновлено: закріплено відповідальність за злочин агресії, воєнні злочини, геноцид і злочини проти людяності, а також спеціальні положення щодо відповідальності військових командирів, інших фактичних командирів та начальників. Подальше вдосконалення має бути спрямоване насамперед на забезпечення системного узгодження матеріальних і процесуальних норм, усунення можливих колізій та формування сталої практики їх застосування. Зарубіжний досвід Німеччини, Канади та Нідерландів демонструє значення системного законодавчого регулювання міжнародних злочинів, коли положення щодо їх складів, юрисдикції та відповідальності функціонують як взаємопов'язана правова система.

Другим напрямом є забезпечення ефективного практичного застосування положень про відповідальність командирів та інших начальників. Запровадження статті 31-1 Кримінального кодексу України створило нормативну основу для притягнення до відповідальності військових командирів, інших фактичних командирів та начальників за злочини, вчинені підлеглими, за наявності визначених законом умов. Подальшого доктринального та правозастосовного опрацювання потребують, зокрема, питання встановлення фактичного характеру командування і контролю, обізнаності або обов'язку знати про вчинення злочину, причинного зв'язку між бездіяльністю начальника та злочином підлеглого, а також критеріїв належних заходів щодо запобігання злочину, його припинення або повідомлення компетентного органу. У цьому аспекті становить інтерес досвід Німеччини, де відповідальність військових командирів та інших начальників врегульована § 4 Völkerstrafgesetzbuch.

Третім напрямом є подальший розвиток спеціалізації органів, які здійснюють розслідування та кримінальне переслідування міжнародних злочинів. Практика Нідерландів, Франції та Великої Британії демонструє значення спеціалізованих підрозділів та концентрації професійної компетентності у сфері міжнародних злочинів. Для України перспективним є подальше посилення спеціалізації слідчих, прокурорів, суддів та військових юристів, які працюють із такими категоріями кримінальних проваджень, а також забезпечення їх систематичної підготовки з питань міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права. Важливим є формування єдиних підходів до кваліфікації міжнародних злочинів, застосування норм міжнародного права та оцінювання доказів.

Четвертим напрямом є підвищення ефективності міжвідомчої координації у сфері імплементації МГП. В Україні вже функціонує Міжвідомча комісія з питань застосування та реалізації норм міжнародного гуманітарного права, утворена постановою Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2017 р. № 329 [11]. Тому створення додаткового аналогічного органу не є необхідним. Водночас доцільним є посилення практичної ролі чинної Комісії, зокрема у частині моніторингу стану імплементації МГП, аналізу законодавчої та правозастосовної практики, підготовки пропозицій щодо вдосконалення законодавства, координації діяльності органів державної влади та взаємодії з міжнародними організаціями й експертним середовищем. Такий підхід відповідає досвіду Швейцарії та Великої Британії, де функціонують міжвідомчі механізми координації, аналізу та сприяння імплементації МГП.

П'ятим напрямом є подальша стандартизація процесів документування міжнародних злочинів та роботи з цифровими матеріалами. Сучасна практика розслідування міжнародних злочинів характеризується зростанням ролі фото- і відеоматеріалів, даних із відкритих джерел, цифрових документів та інших електронних матеріалів. У зв'язку з цим для України доцільним є забезпечення єдиних підходів до їх отримання, перевірки походження, автентифікації, збереження, передачі та процесуального використання. Йдеться не про автоматичне визнання цифрової інформації доказом, а про вдосконалення процедур, які дозволяють забезпечити її належність, допустимість, достовірність, цілісність та можливість перевірки походження. У цьому контексті корисним є зарубіжний досвід стандартизації слідчих процедур та управління доказовою інформацією, зокрема практика військово-поліцейських розслідувань у Канаді.

Шостим напрямом є подальше вдосконалення механізмів захисту та участі потерпілих у провадженнях щодо міжнародних злочинів. Ефективність імплементації МГП не може оцінюватися

виключно за кількістю зареєстрованих кримінальних проваджень або обвинувальних вироків. Важливим показником є забезпечення прав потерпілих, їх доступу до правосуддя, належного інформування про перебіг провадження, безпеки потерпілих і свідків та можливості отримання правової допомоги. У цьому аспекті доцільним є подальший розвиток передбачених законодавством механізмів державної та іншої підтримки потерпілих, удосконалення процедур їх участі у кримінальних провадженнях та забезпечення належних гарантій безпеки учасників процесу.

Сьомим напрямом є запровадження системного державного моніторингу стану імплементації МГП. Практика Швейцарії та Великої Британії демонструє можливість підготовки періодичних національних звітів про стан імплементації МГП, тоді як австралійське законодавство передбачає щорічне звітування про функціонування International Criminal Court Act 2002 та діяльність Міжнародного кримінального суду. Для України перспективним є запровадження регулярного публічного звітування про стан імплементації МГП, яке могло б містити інформацію про законодавчі зміни, результати правозастосовної практики, підготовку фахівців, діяльність органів державної влади, міжнародне співробітництво та виявлені проблеми. Такий механізм сприяв би системному виявленню напрямів подальшого вдосконалення законодавства та практики його застосування.

Таким чином, зарубіжний досвід свідчить, що ефективна імплементація міжнародного гуманітарного права залежить не від наявності одного універсального правового механізму, а від узгодженого функціонування нормативних, інституційних та процесуальних інструментів.

Висновки. Проведений порівняльно-правовий аналіз засвідчив, що сучасні моделі імплементації МГП характеризуються поєднанням нормативних, інституційних та процесуальних механізмів його реалізації. Зарубіжний досвід Німеччини, Франції, Швейцарії, Великої Британії, Канади, Австралії, Нідерландів та Бельгії демонструє різні підходи до криміналізації міжнародних злочинів, визначення юрисдикції, відповідальності командирів та інших начальників, спеціалізації органів кримінальної юстиції, міжвідомчої координації та документування міжнародних злочинів.

Українське законодавство вже містить комплекс положень щодо відповідальності за злочин агресії, воєнні злочини, геноцид і злочини проти людяності, встановлює спеціальні правила юрисдикції та передбачає кримінальну відповідальність військових командирів, інших фактичних командирів та начальників. Водночас практика застосування зазначених положень потребує подальшого формування та систематизації з урахуванням міжнародних стандартів і практики інших держав.

Основними напрямами подальшого вдосконалення української моделі є узгодження кримінального та кримінального процесуального законодавства з положеннями Римського статуту та іншими міжнародно-правовими зобов'язаннями України, забезпечення ефективного застосування положень про командну відповідальність, розвиток спеціалізації органів кримінальної юстиції, посилення координаційної та аналітичної спроможності Міжвідомчої комісії з питань застосування та реалізації норм міжнародного гуманітарного права, стандартизація процесів документування міжнародних злочинів і роботи з цифровими матеріалами, удосконалення механізмів захисту потерпілих та розвиток системного державного моніторингу стану імплементації МГП.

Таким чином, подальше дослідження має бути спрямоване на аналіз практики застосування оновлених положень Кримінального кодексу України, зокрема щодо міжнародних злочинів, а також на оцінювання ефективності механізмів міжвідомчої координації, доказування та захисту потерпілих.

Список літератури:

1. Управління Верховного комісара ООН з прав людини. Поводження з цивільними особами, позбавленими волі в контексті збройного нападу Російської Федерації на Україну. 23 вересня 2025 р. URL: https://ukraine.ohchr.org/en/treatment-of-civilians-deprived-of-their-liberty-in-the-context-of-the-armed-attack-by-the-russian-federation-against-ukraine

2. Управління Верховного комісара ООН з прав людини. Вимушене переміщення з території України, окупованої Російською Федерацією: примусове переміщення і депортація, перешкоди для повернення та права внутрішньо переміщених осіб. 20 березня 2026 р. URL: https://ukraine.ohchr.org/en/Forced-displacement-from-territory-of-Ukraine-occupied-by-the-Russian-Federation

3. Мартинюк О. В., Ципцюра В. В., Безносюк А. І. Щодо правового захисту цивільного населення під час збройного конфлікту у світлі імплементації норм міжнародного гуманітарного права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2025. Т. 4, № 88. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.15

4. Денищук Д. Є. Документування воєнних злочинів в Україні. *Процесуальні та криміналістичні аспекти розслідування воєнних злочинів* : матеріали круглого столу (м. Одеса, 21 лют. 2024 р.). Одеса : ОДУВС, 2024. С. 31–36.

5. Дробенко Д. Ф., Третяк С. В. Особливості фіксації та документування воєнних злочинів. *Український політико-правовий дискурс.* 2026. № 20. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.18830892

6. Бориславська А. Доктрина командної відповідальності за воєнні злочини у міжнародному праві та національній правовій системі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2025. № 90. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.9

7. Про ратифікацію Римського статуту МКС: Закон України від 21.08.2024 № 3909-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20

8. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього: Закон України від 04.10.2024 № 4012-IX від 04.10.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4012-20

9. Про внесення зміни до статті 438 Кримінального кодексу України щодо встановлення відповідальності за незаконне переміщення, депортацію, невиправдану затримку репатріації дитини, вербування та використання дитини у військових цілях : Закон України від 15.05.2023 № 4499-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4499-20

10. Основні положення Женевських конвенцій та Додаткових протоколів до них : довідкове видання / пер. з англ. Делегації Міжнародного комітету Червоного Хреста в Україні. Женева : МКЧХ, 2023. 88 с. URL: https://blogs.icrc.org/ua/wp-content/uploads/sites/98/2023/11/0365_154-ebook.pdf

11. Про утворення Міжвідомчої комісії з питань застосування та реалізації норм міжнародного гуманітарного права в Україні : Постанова Кабінету міністрів України від 22.08.2025 №329. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/329-2017-%D0%BF#Text

12. German Criminal Code (Völkerstrafgesetzbuch). Bundesministerium der Justiz, ст. 1–15. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_vstgb/englisch_vstgb.html

13. Code pénal. Livre IV bis : Des crimes et des délits de guerre. Légifrance. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGISCTA000022686378

14. У Франції розслідують сім справ про злочини, скоєні щодо французів в Україні: *Європейська правда*, 2022. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/09/23/7147409/

15. The Interdepartmental Committee for International Humanitarian Law. Federal Department of Foreign Affairs of Switzerland. URL: https://www.eda.admin.ch/en/the-interdepartmental-committee-for-international-humanitarian-law

16. United Kingdom. International Criminal Court Act 2001. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2001/17

17. United Kingdom. Voluntary Report on the Implementation of International Humanitarian Law at Domestic Level (Second Edition). London : Foreign, Commonwealth & Development Office ; Ministry of Defence, 2024. 100 p. URL: https://www.gov.uk/government/publications/implementation-of-international-humanitarian-law-at-domestic-level-2024-voluntary-report

18. Crimes Against Humanity and War Crimes Act. S.C. 2000, c. 24. Justice Laws Website. URL: https://laws.justice.gc.ca/eng/acts/C-45.9/FullText.html

19. International Criminal Court Act 2002. No. 41, 2002. Federal Register of Legislation. URL: https://www.legislation.gov.au/C2004A00992/latest/text

20. Criminal Code Act 1995. Division 268 – Genocide, crimes against humanity, war crimes and crimes against the administration of the justice of the International Criminal Court. Federal Register of Legislation. URL: https://www.legislation.gov.au/C2004A04868/2026-06-30/2026-06-30/text/original/epub/OEBPS/document_2/document_2.html

21. Wet internationale misdrijven. Wet van 19 juni 2003, houdende regels met betrekking tot ernstige schendingen van het internationaal humanitair recht. Wetten.nl. URL: https://wetten.overheid.nl/BWBR0015252/2020-01-01

22. Belgium. Service public fédéral Justice. Violations graves du droit international humanitaire. URL: https://www.justice.belgium.be/fr/themes_et_dossiers/infractions_internationales/violations_graves_du_droit_international_humanitaire

23. Belgium. Service public fédéral Justice. Réforme du Code pénal. URL: https://justice.belgium.be/fr/themes/securite_et_criminalite/reforme_du_code_penal

24. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III (Редакція від 18.09.2026). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

Prypolova L. I. FOREIGN EXPERIENCE IN THE IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW NORMS

The article examines the experience of Germany, France, Switzerland, the United Kingdom, Canada, Australia, the Netherlands and Belgium in implementing international humanitarian law (IHL) and determines the relevance of these approaches for Ukraine. The effectiveness of IHL depends on both national legislation and the capacity of state institutions to ensure its practical implementation and accountability for violations. Particular attention is paid to the relationship between international obligations and national mechanisms of criminal responsibility, investigation, prosecution and institutional coordination.

The analysis demonstrates that national models of IHL implementation combine criminalization of international crimes, jurisdiction, responsibility of military commanders and other superiors, specialization of investigative and prosecutorial institutions, inter-agency coordination, documentation of violations, victim protection and monitoring of compliance. Germany provides a comprehensive statutory framework for international crimes and superior responsibility, while France combines legislative regulation with institutional specialization. Switzerland combines criminal-law provisions, universal jurisdiction and interdepartmental coordination. The United Kingdom relies on statutory regulation and specialized investigative capacity. Canada provides detailed regulation of international crimes, jurisdiction and superior responsibility. Australia distinguishes domestic criminalization from cooperation with the International Criminal Court. The Netherlands provides a systematic framework for international crimes and jurisdiction, whereas Belgium demonstrates the evolution of universal jurisdiction and its subsequent legislative restriction.

The comparative analysis shows that foreign models should not be mechanically transferred to Ukraine. Their significance lies in adapting individual legal and institutional solutions to the Ukrainian system while taking into account its existing legislation, institutional structure and international obligations. Ukraine already has a developed normative and institutional basis for implementing IHL, including liability for aggression, war crimes, genocide, crimes against humanity and responsibility of military commanders and other superiors. The ratification of the Rome Statute in 2024 and subsequent amendments to national legislation further strengthened this framework.

The full-scale armed aggression has demonstrated the need to improve the practical effectiveness and coherence of existing mechanisms. Particular importance should be attached to the consistent application of provisions on superior responsibility, the specialization of investigators, prosecutors and judges dealing with international crimes, strengthening the analytical and coordinating capacity of existing inter-agency mechanisms, and improving procedures for collecting, verifying, preserving and using evidence, including digital materials. Equally important are effective guarantees for victims and witnesses, access to justice, professional training and systematic monitoring of the implementation of IHL.

The study concludes that the principal value of foreign experience for Ukraine is not the creation of a new implementation model, but the improvement of the existing one. Comparative experience provides benchmarks for strengthening legal consistency, institutional capacity and practical enforcement of IHL obligations. Its adaptation may contribute to more effective accountability for international crimes, better coordination among competent authorities, improved protection of victims and further development of Ukraine's national system for implementing international humanitarian law.

Keywords: *international humanitarian law, implementation, international crimes, war crimes, superior responsibility, jurisdiction, inter-agency coordination, evidence management, victim protection, Ukraine.*

Дата першого надходження статті до видання: 21.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 02.10.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 341.4:004.9
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/55

Семенов С. В.
https://orcid.org/0009-0004-1882-1488
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Адамовський В. І.
https://orcid.org/0000-0002-9186-6234
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

СТАНДАРТИ ЦИФРОВОГО ДОКАЗУВАННЯ У МІЖНАРОДНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ: ЧОТИРИРІВНЕВА МОДЕЛЬ ДЛЯ СПРАВ ПРО ДЕПОРТАЦІЮ ТА ПРИМУСОВЕ ПЕРЕМІЩЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЦИВІЛЬНИХ

Статтю присвячено стандартам збирання, збереження, перевірки, подання та оцінювання цифрових доказів у міжнародному кримінальному праві й їх адаптації до проваджень щодо депортації та примусового переміщення українських цивільних. На основі структурованого доктринального і порівняльного контент-аналізу Римського статуту, Правил процедури та доказування Міжнародного кримінального суду, Елементів злочинів, релевантної практики МКС, інструментів «м'якого права» та матеріалів міжнародних механізмів щодо України визначено межі технологічно нейтральної моделі вільної оцінки доказів. Уточнено співвідношення понять «цифровий доказ», «цифрово похідний доказ», «цифрова інформація з відкритих джерел» і «доказ, створений користувачем». Показано, що технічна цілісність файла не доводить правдивості його змісту, а встановлення акаунта, номера або пристрою не є автоматичним встановленням автора чи суб'єкта злочину. Запропоновано чотирирівневу модель перевірки: 1) походження і цілісність; 2) змістова верифікація; 3) атрибуція; 4) юридико-контекстуальна достатність. Новизна моделі полягає не у створенні універсального технічного стандарту, а в поєднанні наявних процедур перевірки з окремими юридичними тестами для воєнного злочину депортації або переміщення, злочину проти людяності у формі депортації чи насильницького переміщення та насильницької передачі дітей як діяння, передбаченого статтею 6(e) Римського статуту. Модель апробовано на матеріалах справ Al-Werfalli, Al Hassan, Yekatom and Ngaïssona та українського доказового масиву 2023–2026 років. Обґрунтовано, що доказова сила виникає зі збіжності перевірених і, за можливості, незалежних цифрових та документальних матеріалів, показань і експертних висновків; жоден «мінімальний пакет» не гарантує допустимості або достатності поза контекстом конкретного обвинувачення.

Ключові слова: *цифрові докази, цифрова інформація з відкритих джерел, OSINT, міжнародне кримінальне право, депортація, примусове переміщення, Міжнародний кримінальний суд, автентифікація, атрибуція, права дитини.*

Постановка проблеми. Цифровізація збройних конфліктів змінила архітектуру доказування міжнародних злочинів. Фото і відео зі смартфонів, дописи посадових осіб, супутникові зображення, електронні реєстри, телекомунікаційні дані та листування можуть фіксувати окремі ланки депортації або примусового переміщення: створення примусового середовища, реєстрацію, транспортування, розміщення, зміну документів, передачу дітей чи перешкоджання поверненню. Однак доступність такого матеріалу не усуває питань про походження, незмінність, контекст, автора та зв'язок із конкретним елементом злочину.

Римський статут не встановлює окремого режиму для цифрових доказів. Стаття 69(4) вимагає оцінювати належність, доказову цінність і можливу шкоду справедливому розгляду або справедливій оцінці показань; правила 63(2)

© Семенов С. В., Адамовський В. І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

і 63(4) закріплюють свободу оцінювання та відсутність загальної юридичної вимоги corroboration [1, ст. 69(4); 2, правила 63(2), 63(4)]. Тому технічна автентифікація не є «сертифікатом допустимості»: суд має бачити прозорий перехід від цифрового об'єкта до фактичного, а потім юридичного висновку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна література окреслює чотири групи ризиків. Дослідження відкритих джерел виявляють платформну, алгоритмічну, мовну та когнітивну селекцію [11, с. 89–102]; праці про експертні докази й права захисту наголошують на відтворюваності методу, доступі до даних та можливості перевірити висновок [12, с. 674–686; 13, с. 756–765]. Аналіз UGE, deepfakes і криптографічного засвідчення показує, що хеш підтверджує незмінність після контрольного моменту, але не правдивість первинного змісту [14, с. 5–28; 15, с. 251–254; 16, с. 861–868].

Емпіричне опитування суддів МКС фіксує занепокоєння обсягом UGE, дезінформацією, джерельною упередженістю та підготовленістю юристів [17, с. 3, 10–19, 23], а кількісний аналіз практики Суду демонструє нерівномірність реального використання цифрових матеріалів [18, с. 112–124]. Праці K. Gavrysh та H. Kuczyńska розвивають українську і візуально-наративну перспективи [19, с. 114–126; 20]. Натомість зв'язок між технічними стадіями перевірки та відмінними елементами депортації, примусового переміщення і передачі дітей залишається недостатньо систематизованим.

Постановка завдання. Мета статті – уточнити сучасні стандарти цифрового доказування в міжнародному кримінальному праві та запропонувати модель, яка локалізує доказовий розрив між цифровим об'єктом і конкретним елементом злочину. Дослідження виконано як структурований доктринальний і порівняльний контент-аналіз, а не як систематичний огляд.

Корпус охопив Римський статут, Правила процедури та доказування, Елементи злочинів, норми міжнародного гуманітарного права, оприлюднену практику МКС, інструменти «м'якого права», рецензовані праці та матеріали міжнародних механізмів щодо України. Пошук здійснювався українською й англійською мовами в базах МКС, HUDOC, ООН, УВКПЛ, МКЧХ, ОБСЄ, на сайтах видавців та в академічних репозитаріях. Включалися джерела, що визначають процедуру роботи з цифровим матеріалом, стандарт його оцінювання або фактичну модель переміщення; виключалися дублікати, неперевірені агрегатори та матеріали без простежуваного походження.

Одиницею аналізу було твердження про: 1) походження чи незмінність; 2) місце, час або зміст; 3) автора, користувача чи організаційний зв'язок; 4) елемент злочину або форму відповідальності. Для кожного твердження зіставлялися контрольне питання, тип джерела, альтернативне пояснення й наслідок помилки. Модель апробовано на практиці МКС і на українському масиві 2023–2026 років. Обмеження зумовлені відсутністю доступу до закритих матеріалів, первинних пристроїв і серверних даних платформ; тому висновки стосуються методики перевірки, а не вини конкретних осіб.

Виклад основного матеріалу дослідження. Понятійні та нормативні межі. «Цифровий доказ» у цій статті означає інформацію, створену, записану, передану або збережену в цифровій формі та запропоновану для встановлення факту. Digitally derived evidence є результатом відбору, оброблення чи візуалізації первинних даних; digital open source information (DOSI) – інформацією з публічних вебресурсів, яка набуває доказового значення після документованого збирання й перевірки [6, с. 3–4; 7, с. 3–4]. User-generated evidence (UGE) створює звичайна особа на персональному пристрої; воно може бути публічним або непублічним [14, с. 5–28; 17, с. 5–8]. Ці категорії перетинаються, але не є взаємозамінними.

Нормативна архітектура має різні функції. Статут і Правила задають процесуальну рамку, а Елементи злочинів і міжнародне гуманітарне право – предмет доказування [1–5]. Апеляційна практика МКС розмежовує прийняття матеріалу й остаточну оцінку його ваги [21]. Берклійський протокол, Лейденські настанови, спільний посібник Eurojust/OTP та керівництво для суддів деталізують планування, збирання, збереження, верифікацію, етичні гарантії й представлення [6, с. 16–93; 7, с. 10–53; 8, с. 5–14, 43–49; 9, с. 10–30]. Протокол E-Court у провадженні Duterte є корисним прикладом технічної організації доказів, але не універсальним джерелом права МКС [10].

Практика МКС і матеріали щодо України. Ордер Al-Werfalli істотно спирався на публічно поширені відео, але не сформулював універсального тесту для соціальних мереж [22, пп. 11–22]. У справі Al Hassan аудіовізуальні матеріали оцінювалися в ширшій доказовій сукупності [23]. Вирок у справі Yekatom and Ngaïssona аналізує Facebook-матеріали, call detail records та електронні листи й показує різну силу висновків про

контроль акаунта, автора повідомлення та організаційний зв'язок; вирок оскаржено, тому він не є остаточним [24; 25]. Практика підтверджує гнучке оцінювання, але не дозволяє ототожнювати метадані, контроль пристрою й кримінальну відповідальність.

У ситуації в Україні публічний матеріал МКС щодо ордерів від 17 березня 2023 року визначає кваліфікацію, але не розкриває повної доказової основи [26]. Звіт Московського механізму ОБСЄ систематизує маршрути, документи, зміни статусу й перешкоди поверненню дітей [27, с. 12–26, 40–45, 53–56]. Велика палата ЄСПЛ встановила порушення, пов'язані з переміщенням, передачею та усиновленням українських дітей, однак її предмет і стандарт доказування не тотожні кримінальному провадженню [28, пп. 1594–1599].

Комісія ООН верифікувала групу щонайменше 1205 дітей, спираючись на інтерв'ю, документи, виїзні відвідування та відкриті джерела [29, пп. 7–10, 64–65]. УВКПЛ описало примусове переміщення дорослих і дітей через адміністративний тиск, затримання, погрози та перешкоди поверненню [30, пп. 28–49, 57–64]. Yale HRL і Starling Lab демонструють можливості супутникового аналізу, відкритих реєстрів і криптографічного засвідчення, але є описами власних дослідницьких або технічних проєктів, а не судовою валідацією [31; 32]. Отже, цифрові сліди мають зіставлятися з документами, показаннями та експертними висновками.

Чотирирівнева модель перевірки. Модель організовує перевірку за силою висновку, а не видом носія. Один об'єкт може бути технічно цілісним, але слабким для атрибуції чи юридичної кваліфікації. Рівні не є формальними стадіями допустимості: це карта доказових розривів, яка вимагає для кожного твердження зафіксувати джерело, метод, результат, невизначеність, альтернативне пояснення та матеріал, потрібний для його перевірки (табл. 1).

Наскрізною вимогою є незалежність підтверджень: два дописи можуть походити з одного ролика, а кілька новин – з однієї заяви. Слабкість окремого рівня іноді компенсується іншими матеріалами, але не припущенням. Результат перевірки може бути позитивним, негативним або обмежувальним: наприклад, повідомлення без установленого автора може зберігати контекстуальну, але не індивідуалізуючу вагу.

Окремі юридичні тести. Четвертий рівень застосовується лише після формулювання конкретної кваліфікації. Воєнний злочин, злочин проти людяності та насильницька передача дітей за статтею 6(e) мають різний предмет доказування; однаковий факт руху людей не дає однакового юридичного висновку (табл. 2).

Для воєнного злочину потрібно перевіряти захищений статус осіб, територіальний напрям, окупацію та фактичні умови заявленої евакуації. Для статті 7(1)(d) примус може випливати з погроз, затримання, психологічного тиску чи зловживання владою, але окремо доводяться контекст нападу й знання. Для статті 6(e) дані про зміну імен, громадянства, опіки, виховання та перешкоди поверненню можуть підтримувати аналіз передачі й наміру, проте спеціальний намір не можна презюмувати. В усіх моделях посада пояснює доступ до ресурсів, але не встановлює автоматично наказ, внесок або контроль.

Апробація та процесуальні гарантії. У сценарії цифрової комунікації Yekatom and Ngaïssona перший рівень охоплює джерело, повноту гілки й незмінність; другий – зміст, переклад і часову послідовність; третій – зв'язок акаунта з користувачем через платформні дані, CDR та інші контакти; четвертий – значення повідомлення для конкретного діяння й форми відповідальності [24]. У сценарії реєстру українських дітей ті самі рівні вимагають історії експорту, дедуплікації, перевірки маршрутів, встановлення контролю над полями та зіставлення запису з правовим статусом і способом передачі. Кількісні висновки мають містити дату зрізу, правила підрахунку й діапазон невизначеності.

Ключові гарантії – відтворюване розкриття, збереження master-файла й контрольованих копій, журнал операцій, версії програмного забезпечення, часові зони та документовані перетворення [6–9; 16]. Автоматичне розпізнавання, переклад чи генеративні моделі створюють похідний об'єкт: їх результат потребує валідації, опису помилок і людської перевірки; універсального надійного детектора синтетичного контенту немає [15; 17]. Для даних дітей діють мінімізація, розмежування відкритої та захищеної версій, контроль доступу й оцінка ризику повторної ідентифікації [8, с. 11–14, 43–49; 29, пп. 7–13].

Висновки:

1. Технологічно нейтральна модель МКС не створює окремого тесту допустимості для цифрових доказів. Походження, цілісність, зміст, атрибуція і юридичне значення є пов'язаними, але самостійними питаннями.

2. Запропонована чотирирівнева модель поєднує наявні технічні процедури з картою еле-

Таблиця 1

Чотирирівнева модель перевірки цифрових доказів

Рівень	Контрольне питання	Орієнтовні матеріали	Типова помилка
1. Походження і цілісність	Звідки походить об'єкт і що з ним відбувалося?	Найраніша версія; URL/ідентифікатор; метадані; журнал операцій; хеш	Хеш подають як доказ правдивості первинного змісту
2. Змістова верифікація	Чи відповідають місце, час, зміст і переклад дійсності?	Гео- і хронолокація; повний контекст; незалежні фото, документи, свідчення	Вірусність або мітку платформи приймають за підтвердження
3. Атрибуція	Що пов'язує акаунт, номер, пристрій чи дію з особою або організацією?	Дані платформи й оператора; пристрій; реєстри; стиль; поведінкова сукупність	Контроль ідентифікатора ототожнюють з авторством
4. Юридико-контекстуальна достатність	Який елемент злочину або відповідальності підтримує матеріал?	Карта елементів; контекст; альтернативна кваліфікація; змішані джерела	Факт руху чи наказ автоматично вважають доказом складу злочину

Джерело: розроблено автором на основі [1–10; 11–21]. Набір матеріалів є індикативним і не гарантує допустимості або достатності

Таблиця 2

Юридико-контекстуальна карта доказування

Кваліфікація	Що підлягає доведенню	Релевантні цифрові джерела	Критична межа
Воєнний злочин: ст. 8(2)(a)(vii) та/або 8(2)(b)(viii)	Переміщення/депортація захищених осіб; зв'язок із міжнародним конфліктом та окупацією; відсутність дозволеного винятку	Маршрути, списки, транспортні реєстри, накази, геодані, листування	Евакуація за ст. 49 ЖК IV має вузькі умови; сам рух не доводить незаконності
Злочин проти людяності: ст. 7(1)(d)	Примусове переміщення законно присутніх осіб; поширений або систематичний напад; політика; знання	Масиви маршрутів, повторювані інструкції, бази, комунікації, публічні заяви	Примус охоплює примусове середовище, але контекст нападу й індивідуальна вина доводяться окремо
Передача дітей: ст. 6(e)	Захищена група; дитячий вік; насильницька передача до іншої групи; спеціальний намір	Реєстри опіки/усиновлення, зміни імен і статусу, програми виховання, перешкоди поверненню	Спеціальний намір знищити групу не презюмується з факту незаконного переміщення

Джерело: складено автором на основі [1, ст. 6(e), 7(1)(d), 8(2)(a)(vii), 8(2)(b)(viii); 3, с. 4–5, 7, 11; 4, ст. 49; 5, ст. 74, 78, 85(4)(b)]

ментів злочину. Її новизна полягає в локалізації доказового розриву, а не у проголошенні нового обов'язкового стандарту.

3. Воєнний злочин депортації або переміщення, злочин проти людяності за статтею 7(1)(d) та передача дітей за статтею 6(e) потребують окремих юридичних тестів. Факт руху людей не доводить автоматично незаконність, контекст нападу, спеціальний намір або вину посадової особи.

4. Матеріали щодо України підтверджують перевагу змішаних доказових сукупностей. Цифрові реєстри, відкриті джерела й супутникові дані набувають сили у поєднанні з документами, показаннями та експертизою; жоден універсальний «мінімальний пакет» не гарантує достатності.

5. Подальші дослідження мають апробувати модель на повних матеріалах завершених проваджень, оцінити міжкодувальну узгодженість і розробити сумісні протоколи для слідчих та громадських документаторів. Пріоритетними залишаються пояснюваність, рівність сторін, безпечне управління даними дітей і своєчасне збереження платформної інформації.

Список літератури:

1. Rome Statute of the International Criminal Court. 17 July 1998, as amended. International Criminal Court. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2024-05/Rome-Statute-eng.pdf (дата звернення: 22.08.2026).

2. Rules of Procedure and Evidence. International Criminal Court, 2026. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2026-02/RulesProcedureEvidenceEng-2026.pdf (дата звернення: 22.08.2026).

3. Elements of Crimes. International Criminal Court, 2013. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/Publications/Elements-of-Crimes.pdf (дата звернення: 22.08.2026).

4. Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. Geneva, 12 August 1949. Art. 49. ICRC IHL Databases. URL: https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-49 (дата звернення: 22.08.2026).

5. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), 8 June 1977. Arts. 74, 78, 85(4)(b). ICRC IHL Databases. URL: https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/api-1977 (дата звернення: 22.08.2026).

6. Berkeley Protocol on Digital Open Source Investigations: A Practical Guide on the Effective Use of Digital Open Source Information in Investigating Violations of International Criminal, Human Rights and Humanitarian Law. OHCHR; Human Rights Center, University of California, Berkeley, 2022. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/2024-01/OHCHR_BerkeleyProtocol.pdf (дата звернення: 22.08.2026).

7. Aalto-Setälä S., Caroli L., Freytag J., Jaramillo Gomez M. F., Lim J. Leiden Guidelines on the Use of Digitally Derived Evidence in International Criminal Courts and Tribunals. Leiden University, 2022. URL: https://leiden-guidelines.com/assets/Leiden%20Guidelines%20on%20the%20Use%20of%20DDE%20in%20ICCTs_20220404.pdf (дата звернення: 22.08.2026).

8. Eurojust, Genocide Network, Office of the Prosecutor of the International Criminal Court. Documenting International Crimes and Human Rights Violations for Accountability Purposes: Guidelines for Civil Society Organizations. 2022. URL: https://www.eurojust.europa.eu/sites/default/files/assets/files/eurojust-icc-csos-guidelines.pdf (дата звернення: 22.08.2026).

9. Çalı B., Finnerty J., Freeman L. et al. Evaluating Digital Open Source Imagery: A Guide for Judges and Fact-Finders. Human Rights Center, University of California, Berkeley, 2024. URL: https://humanrights.berkeley.edu/wp-content/uploads/archive/2024/05/Guide-for-judges.pdf (дата звернення: 22.08.2026).

10. Prosecutor v. Rodrigo Roa Duterte. Unified Technical Protocol for the Presentation of Evidence through the E-Court. ICC-01/21-01/25-116-Anx, 22 April 2025. URL: https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-01/21-01/25-116 (дата звернення: 22.08.2026).

11. McDermott Y., Koenig A., Murray D. Open Source Information's Blind Spot: Human and Machine Bias in International Criminal Investigations. *Journal of International Criminal Justice*. 2021. Vol. 19, No. 1. P. 85–105. DOI: https://doi.org/10.1093/jicj/mqab006.

12. Gillett M., Fan W. Expert Evidence and Digital Open Source Information: Bringing Online Evidence to the Courtroom. *Journal of International Criminal Justice.* 2023. Vol. 21, No. 4. P. 661–693. DOI: https://doi.org/10.1093/jicj/mqad050.

13. de Arcos Tejerizo M. Digital Evidence and Fair Trial Rights at the International Criminal Court. Leiden Journal of International Law. 2023. Vol. 36, No. 3. P. 749–769. DOI: https://doi.org/10.1017/S0922156523000031.

14. Hamilton R. User-Generated Evidence. *Columbia Journal of Transnational Law.* 2018. Vol. 57. P. 1–61. URL: https://digitalcommons.wcl.american.edu/facsch_lawrev/1285 (дата звернення: 22.08.2026).

15. Koenig A. 'Half the Truth Is Often a Great Lie': Deep Fakes, Open Source Information, and International Criminal Law. AJIL Unbound. 2019. Vol. 113. P. 250–255. DOI: https://doi.org/10.1017/aju.2019.47.

16. Ulbricht B. R., Moxley C., Austin M. D., Norburg M. D. Digital Eyewitnesses: Using New Technologies to Authenticate Evidence in Human Rights Litigation. *Stanford Law Review.* 2022. Vol. 74. P. 851–926. URL: https://review.law.stanford.edu/wp-content/uploads/sites/3/2022/04/Ulbricht-et-al.-74-Stan.-L.-Rev.-851.pdf (дата звернення: 22.08.2026).

17. McDermott Y., Hausknecht A., Liefgreen A. New Evidence, New Challenges: ICC Judges' Perspectives on User-Generated Evidence and Judging in an Age of Artificial Intelligence. Oñati Socio-Legal Series. 2026. Advance online publication. DOI: https://doi.org/10.35295/osls.iisl.2375.

18. Lecorps Y., Naili K., Obidzinski M., Oytana Y., Toutounji T. How Is Digital Evidence Used in the International Criminal Court? An Exploratory Analysis. *European Journal of Law and Economics.* 2026. Vol. 62. P. 97–129. DOI: https://doi.org/10.1007/s10657-026-09881-3.

19. Gavrysh K. Digital Evidence in the Practice of the International Criminal Court: What Future for Proceedings on War Crimes Committed in Ukraine? In: Prosecution of War Crimes before the ICC. 2025. P. 107–129. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-84216-0_6.

20. Kuczyńska H. The ICC Interactive Digital Platform: The Power of Visual Narration and the Shifting Paradigm of Evidentiary Law. International Journal for the Semiotics of Law. 2026. Advance online publication. DOI: https://doi.org/10.1007/s11196-026-10534-6.

21. Prosecutor v. Jean-Pierre Bemba Gombo. Judgment on the Appeals of Mr Jean-Pierre Bemba Gombo and the Prosecutor against the Decision of Trial Chamber III Entitled 'Decision on the Admission into Evidence of Materials Contained in the Prosecution's List of Evidence'. ICC-01/05-01/08-1386, 3 May 2011. URL: https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-01/05-01/08-1386 (дата звернення: 22.08.2026).

22. Prosecutor v. Mahmoud Mustafa Busayf Al-Werfalli. Warrant of Arrest. ICC-01/11-01/17-2, 15 August 2017. URL: https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-01/11-01/17-2 (дата звернення: 22.08.2026).

23. Prosecutor v. Al Hassan Ag Abdoul Aziz Ag Mohamed Ag Mahmoud. Trial Judgment. ICC-01/12-01/18-2594-Red, 26 June 2024. URL: https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-01/12-01/18-2594-red (дата звернення: 22.08.2026).

24. Prosecutor v. Alfred Yekatom and Patrice-Edouard Ngaïssona. Judgment. ICC-01/14-01/18-2784-Red, 24 July 2025. URL: https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-01/14-01/18-2784-red (дата звернення: 22.08.2026).

25. Prosecutor v. Alfred Yekatom and Patrice-Edouard Ngaïssona. Yekatom Defence Notice of Appeal. ICC-01/14-01/18-2815, 26 September 2025. URL: https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-01/14-01/18-2815 (дата звернення: 22.08.2026).

26. Situation in Ukraine: ICC Judges Issue Arrest Warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. International Criminal Court. 17 March 2023. URL: https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and (дата звернення: 22.08.2026).

27. Moscow Mechanism: Report on Violations and Abuses of International Humanitarian and Human Rights Law, War Crimes and Crimes against Humanity, Related to the Forcible Transfer and/or Deportation of Ukrainian Children to the Russian Federation. OSCE/ODIHR, 4 May 2023. URL: https://odihr.osce.org/odihr/542751 (дата звернення: 22.08.2026).

28. Ukraine and the Netherlands v. Russia [GC], applications nos. 8019/16, 43800/14, 28525/20 and 11055/22, Judgment (Merits), 9 July 2025. HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-244292 (дата звернення: 22.08.2026).

29. Independent International Commission of Inquiry on Ukraine. 'I Am Still Looking for My Daughter': Crimes against Humanity Committed by Russian Authorities against Children from Ukraine. A/HRC/61/CRP.8, 9 March 2026. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/sessions-regular/session61/a-hrc-61-crp-8.pdf (дата звернення: 22.08.2026).

30. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. Forced Displacement from Territory of Ukraine Occupied by the Russian Federation. 20 March 2026. URL: https://ukraine.ohchr.org/sites/default/files/2026-03/2026-03-20%20OHCHR%20-%20Thematic%20report%20-%20Forced%20displacement.pdf (дата звернення: 22.08.2026).

31. Raymond N. A., Hathaway O. A., Howarth C. N., Khoshnood K. et al. Intentional, Systematic, & Widespread: Russia's Program of Coerced Adoption and Fostering of Ukraine's Children. Yale Humanitarian Research Lab, 2024. URL: https://medicine.yale.edu/news-article/russias-systematic-program-of-coerced-adoption-and-fostering-of-ukraines-children (дата звернення: 22.08.2026).

32. Starling Lab. New Evidence Techniques Document Bombed Ukrainian Schools for the ICC: Case Study. URL: https://starlinglab.org/case-studies/submission-icc-schools-kharkiv-evidence-case-study (дата звернення: 22.08.2026).

Semenov S. V., Adamovsky V. I. DIGITAL EVIDENCE STANDARDS IN INTERNATIONAL CRIMINAL LAW: A FOUR-LEVEL MODEL FOR CASES INVOLVING THE DEPORTATION AND FORCIBLE TRANSFER OF UKRAINIAN CIVILIANS

This article examines standards for collecting, preserving, verifying, presenting and assessing digital evidence in international criminal law and adapts them to proceedings concerning the deportation and forcible transfer of Ukrainian civilians. Based on a structured doctrinal and comparative analysis of the Rome Statute, the ICC Rules of Procedure and Evidence, the Elements of Crimes, relevant ICC practice, soft-law instruments and materials produced by international mechanisms concerning Ukraine, the article clarifies the limits of the Court's technology-neutral free-evaluation model. It distinguishes digital evidence, digitally derived evidence, digital open source information and user-generated evidence. It shows that technical file integrity does not establish the truth of content, while identifying an account, number or device does not automatically establish authorship or criminal responsibility. A four-level verification model is proposed:

(1) provenance and integrity; (2) content verification; (3) attribution; and (4) legal-contextual sufficiency. Rather than a universal technical standard, the model integrates existing verification procedures with separate legal tests for the war crime of unlawful deportation or transfer, the crime against humanity of deportation or forcible transfer, and the forcible transfer of children as conduct under Article 6(e) of the Rome Statute. The model is tested against Al-Werfalli, Al Hassan, Yekatom and Ngaïssona and the Ukraine-related evidentiary record published in 2023–2026. Evidentiary strength emerges from the convergence of verified and, where possible, independent digital, documentary, testimonial and expert sources. No universal "minimum package" guarantees admissibility or sufficiency outside the context of a specific charge.

Keywords: *digital evidence, digital open source information, OSINT, international criminal law, deportation, forcible transfer, International Criminal Court, authentication, attribution, children's rights.*

Дата першого надходження статті до видання: 04.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 341.218.2
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/56

Тараненко М. М.
https://orcid.org/0000-0002-1594-5598
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ДОКТРИНА ТОБАРА В СУЧАСНОМУ МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ: ВІД НЕВИЗНАННЯ НЕКОНСТИТУЦІЙНИХ УРЯДІВ ДО РЕГІОНАЛЬНИХ МЕХАНІЗМІВ ЗАХИСТУ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ЛЕГІТИМНОСТІ

Статтю присвячено дослідженню доктрини Тобара та трансформації закладеного в ній принципу невизнання урядів, які прийшли до влади неконституційним шляхом. Проаналізовано історичні передумови формування доктрини, її міжнародно-договірне закріплення у Центральній Америці на початку XX ст., співвідношення з критерієм ефективного контролю та доктриною Естради. Основну увагу приділено міжнародній практиці XXI ст. Обґрунтовується, що класична доктрина Тобара поступово трансформувалася з моделі індивідуального невизнання уряду на систему колективних міжнародно-правових заходів, спрямованих на недопущення автоматичної міжнародної легітимації влади, встановленої неконституційним шляхом. Досліджено положення Міжамериканської демократичної хартії 2001 р. та практику Організації американських держав у зв'язку з державним переворотом у Гондурасі 2009 р. Встановлено, що цей випадок є одним із найбільш виразних сучасних проявів класичної логіки доктрини Тобара, оскільки ОАД прямо проголосила невизнання будь-якого уряду, який виникне внаслідок неконституційного переривання демократичного порядку. Проаналізовано нормативну систему Африканського Союзу щодо неконституційних змін уряду та практику її застосування. Показано, що у праві Африканського Союзу ідея невизнання неконституційної влади набула інституціоналізованого характеру та реалізується через призупинення участі держав у діяльності організації, санкційні заходи та вимоги відновлення конституційного порядку. Окрему увагу приділено ситуації в Афганістані після встановлення рухом «Талібан» фактичного контролю над державою у 2021 р. Доведено, що афганський випадок демонструє розмежування ефективного контролю, міжнародного визнання уряду та права на міжнародну репрезентацію. Визнання уряду «Талібану» Російською Федерацією у 2025 р. пропонується розглядати не як спростування відповідної міжнародно-правової тенденції, а як відхилення від переважаючої практики міжнародного співтовариства та нехтування процесом формування звичаєво-правового підходу, відповідно до якого насильницьке і неконституційне захоплення державної влади саме по собі не породжує міжнародної урядової легітимності.

Ключові слова: *міжнародно-правове визнання, визнання урядів, доктрина Тобара, неконституційна зміна уряду, державний переворот, «Талібан», Афганістан, демократична легітимність, Організація американських держав, Африканський Союз, ефективний контроль, міжнародне представництво.*

Постановка проблеми. Визнання урядів традиційно належить до інститутів міжнародного права, в межах яких особливо виразно простежується взаємодія правових та політичних чинників. На відміну від визнання держави, проблема визнання уряду виникає передусім тоді, коли зміна осіб або політичних сил, які здійснюють державну владу, відбулася поза межами передбаченого національною конституцією порядку.

Конституційна зміна уряду внаслідок виборів, парламентських процедур, відставки або іншої передбаченої внутрішнім правом процедури за загальним правилом не потребує спеціального міжнародного визнання. Інакше постає питання у випадку державного перевороту, революції, насильницького усунення конституційних органів або захоплення влади внаслідок внутрішнього збройного конфлікту.

© Тараненко М. М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Однією з найбільш відомих історичних спроб підпорядкувати визнання урядів певному нормативному критерію стала доктрина Тобара, відповідно до якої уряди, що прийшли до влади внаслідок державного перевороту, революції або іншого неконституційного усунення попередньої влади, не повинні отримувати міжнародного визнання до моменту відновлення конституційного порядку. На перший погляд, ця доктрина належить переважно історії міжнародного права. У сучасній дипломатичній практиці держави значною мірою відмовилися від формального проголошення актів визнання іноземних урядів, тоді як критерій ефективного контролю продовжує відігравати значну роль у визначенні суб'єкта, здатного фактично реалізовувати міжнародні права й обов'язки держави.

Однак міжнародна практика XXI ст. демонструє іншу тенденцію. Паралельно зі скороченням кількості формальних актів визнання урядів міжнародні організації виробили розгалужені механізми протидії неконституційним змінам влади. До них належать невизнання нового режиму, збереження міжнародного представництва за усунутим конституційним урядом, призупинення участі держави у діяльності міжнародної організації, персональні та економічні санкції, а також вимоги щодо відновлення конституційного і демократичного порядку. Особливо показовими у цьому відношенні є події у Гондурасі 2009 р., практика Африканського Союзу та ситуація, що виникла після встановлення рухом «Талібан» контролю над Афганістаном у серпні 2021 р.

Це дозволяє поставити питання: чи справді доктрина Тобара втратила актуальність, чи її основна ідея трансформувалася та продовжує існувати в інших міжнародно-правових формах?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні аспекти міжнародно-правового визнання висвітлюються у працях В. Г. Буткевича, В. В. Мицика, О. В. Задорожнього, А. В. Войціховського, Н. В. Пронюк, В. М. Репецького, Л. Д. Тимченка, В. П. Кононенка та інших українських учених [1; 2; 4–7; 9].

Безпосередньо проблематику доктрини Тобара досліджувала О. І. Репецька у праці «Вплив політичної доктрини Тобара на міжнародно-правові норми визнання урядів». Авторка простежує розвиток відповідної концепції від центральноамериканських договорів початку XX ст. до практики Африканського Союзу та обґрунтовує суттєвий вплив доктрини Тобара на формування міжнародно-правових норм щодо визнання урядів [8, с. 168–171]. Р. М. Дурсунов розглядав доктрини міжнародно-правового визнання в практиці держав Південної та Північної Америки, аналізуючи політичні й правові передумови виникнення доктрин Тобара та Естради [3, с. 229–232]. І. Є. Хмельова досліджує сучасні тенденції визнання урядів та звертає увагу на поступову відмову держав від використання формальної термінології «визнання уряду», що, однак, не означає зникнення самого явища [10, с. 370–373].

У зарубіжній науковій літературі важливе значення має дослідження Е. де Вет щодо демократичної легітимності та визнання урядів в Африці. Авторка доходить висновку, що демократична легітимність стала суттєвим додатковим фактором, але ще не витіснила повністю традиційний критерій ефективного контролю [13, с. 470–478]. Сучасне питання міжнародного статусу влади «Талібану» спеціально досліджував А. Тріведі. Учений звертає увагу на те, що після 2021 р. низка держав відмовлялася від формального визнання «Талібану», одночасно підтримуючи з ним практичні дипломатичні та економічні контакти. Як умови можливого визнання уряду висували, зокрема, забезпечення прав людини та формування інклюзивного уряду [22, с. 209–222]. С. Хасар, аналізуючи сучасні випадки Лівії, Венесуели, Афганістану та Нігеру, наголошує на складності співвідношення ефективного контролю, визнання та принципу невтручання і констатує зростання значення альтернативних критеріїв – демократичної та конституційної легітимності [16, с. 275–279].

Водночас комплексне дослідження сучасної практики крізь призму функціональної трансформації доктрини Тобара, включаючи Гондурас, Африканський Союз та Афганістан після 2021 р., залишається актуальним.

Постановка завдання. Метою статті є визначення сучасного міжнародно-правового значення доктрини Тобара та встановлення форм, у яких закладений у ній принцип невизнання урядів, що прийшли до влади неконституційним шляхом, проявляється у практиці XXI ст. Для досягнення цієї мети необхідно визначити первісний зміст доктрини Тобара; встановити її співвідношення з критерієм ефективного контролю та доктриною Естради; проаналізувати практику ОАД і Африканського Союзу; дослідити проблему міжнародного визнання влади «Талібану»; визначити співвідношення між фактичним контролем, визнанням уряду та міжнародною репрезентативністю; а також оцінити можливість формування відповідного міжнародно-правового звичаю.

Виклад основного матеріалу. Доктрина Тобара сформувалася в умовах політичної нестабільності держав Латинської Америки початку XX ст., для яких характерними були численні революції, військові перевороти та насильницькі зміни урядів. Її автором став міністр закордонних справ Еквадору Карлос Тобар. Як зазначає Р. М. Дурсунов, основна ідея запропонованої ним концепції полягала в утриманні держав від визнання урядів, сформованих унаслідок революції або державного перевороту, до того моменту, коли нова влада отримає конституційне підтвердження [3, с. 230]. Вже у 1907 р. відповідний принцип отримав договірне закріплення у відносинах держав Центральної Америки [14].

Подальший розвиток підходу відбувся під час Другої Вашингтонської конференції 1922–1923 рр. Як зазначає О. І. Репецька, Загальний договір про мир і дружбу 1923 р. не лише відтворив принцип невизнання урядів, сформованих унаслідок перевороту чи революції, а й конкретизував обмеження щодо осіб, причетних до такого захоплення влади [8, с. 169–170]. Стаття II Договору 1923 р. передбачала зобов'язання сторін не визнавати уряд, який прийшов до влади в одній із центральноамериканських республік через coup d'état або революцію проти визнаного уряду, доки країна не буде реорганізована в конституційній формі шляхом вільних виборів [15].

У класичній доктрині Тобара можна виокремити три основні елементи: 1. неконституційний спосіб отримання державної влади; 2. міжнародне невизнання уряду, сформованого внаслідок такого порушення; 3. можливість припинення невизнання після відновлення конституційної легітимності, насамперед через вибори.

Важливо, що класична доктрина Тобара не була тотожною загальному принципу демократії. Йшлося передусім про правомірність способу зміни влади, а не про комплексну оцінку політичного режиму. Саме ця характеристика дозволяє визначити історичний зв'язок доктрини з сучасними механізмами протидії неконституційним змінам урядів.

Варто зазначити, що доктрина Тобара вступала у певну суперечність із традиційним критерієм ефективності уряду. Так, з позиції ефективного контролю вирішальним є не спосіб, у який певний режим прийшов до влади, а його реальна здатність здійснювати стабільне управління територією і населенням держави, контролювати державний апарат та забезпечувати виконання міжнародних зобов'язань. У традиційній міжнародно-правовій доктрині такий підхід мав істотне прагматичне значення [1; 2; 4; 5; 7; 9].

З цього приводу І. Є. Хмельова справедливо зауважує, що саме ефективний контроль протягом тривалого часу виступав основним практичним критерієм визначення уряду [10, с. 371]. Застосування виключно критерію ефективності дозволяло міжнародному праву уникати оцінки внутрішньополітичної легітимності влади: якщо новий режим фактично контролював державу та був здатний виконувати її міжнародні зобов'язання, спосіб його приходу до влади мав другорядне значення.

Протилежною за своєю спрямованістю до доктрини Тобара стала сформульована Мексикою у 1930 р. доктрина Естради, що заперечувала саму доцільність формального визнання іноземних урядів. На думку її прихильників, надання іноземним державам можливості визначати, чи є уряд іншої держави достатньо легітимним для визнання, створювало небезпеку втручання у внутрішні справи [10, с. 371].

Однак поступова відмова від формальних декларацій щодо визнання урядів не ліквідувала самої міжнародно-правової проблеми. Як зазначає І. Є. Хмельова, держави можуть уникати вживання терміну «визнання уряду», використовуючи замість нього категорії «законного представника», «офіційного представника» тощо. Вирішальним у такому випадку є зміст відповідного акту та його правові наслідки [10, с. 372]. Наведена обставина має принципове значення для сучасного розуміння доктрини Тобара.

Новий етап розвитку відповідної концепції пов'язаний із прийняттям 11 вересня 2001 р. Міжамериканської демократичної хартії [17] для членів Організації Американських Держав (ОАД). Так, ст. 19 Хартії передбачає, що неконституційне переривання демократичного порядку або неконституційна зміна конституційного режиму, яка серйозно порушує демократичний порядок у державі – члені ОАД, становить непереборну перешкоду для участі її уряду в роботі органів Організації. Крім цього ст. 21 передбачає можливість призупинення права відповідної держави брати участь у діяльності ОАД після встановлення факту неконституційного переривання демократичного порядку та безрезультатності дипломатичних ініціатив [17].

Неконституційність способу зміни влади продовжує мати самостійне міжнародно-правове значення, однак основним засобом реагування стає вже не індивідуальна відмова держави визнавати іноземний уряд, а колективний інституційний

механізм міжнародної організації. Таким чином, предметом обмеження стає передусім право нового режиму реалізовувати міжнародну репрезентативність держави.

Найбільш переконливим прикладом фактичного відтворення класичної формули Тобара у XXI ст. є події у Гондурасі 2009 р. 28 червня 2009 р. президент Гондурасу Мануель Селайя був усунутий від влади, затриманий військовими та примусово вивезений за межі держави. Постійна рада ОАД кваліфікувала зазначені події як державний переворот та неконституційне порушення демократичного порядку. Особливе значення має п. 3 резолюції CP/RES. 953 (1700/09), у якому ОАД прямо проголосила, що жоден уряд, який виникне внаслідок цього неконституційного переривання, не буде визнаний [18]. Це формулювання фактично відтворює основну конструкцію доктрини Тобара.

1 липня 2009 р. Генеральна асамблея ОАД підтвердила відповідний підхід та заявила, що представники, призначені конституційним і легітимним урядом президента М. Селайї, продовжують представляти Гондурас в ОАД [19]. Отже, міжнародна організація не лише відмовилася визнавати режим, який фактично отримав контроль над державним апаратом, але й відокремила ефективний контроль від права міжнародного представництва держави. У підсумку 4 липня 2009 р. право Гондурасу брати участь у діяльності ОАД було призупинено відповідно до ст. 21 Міжамериканської демократичної хартії. Одночасно в резолюції було наголошено, що дипломатичні заходи щодо врегулювання кризи не повинні тлумачитися як визнання режиму, що виник унаслідок порушення конституційного порядку [20]. Таким чином, випадок Гондурасу поєднав одразу дві моделі: класичне невизнання уряду за логікою Тобара та сучасну інституційну санкцію у вигляді призупинення міжнародного представництва. На нашу думку, саме Гондурас 2009 р. є одним із найбільш чистих прикладів застосування доктрини Тобара в модернізованій формі.

Ще більш системного характеру відповідний принцип набув у праві Африканського Союзу. Так ст. 4 Установчого акта Африканського Союзу закріплює серед принципів Союзу засудження та відхилення неконституційних змін урядів. Відповідно до ст. 30 Установчого акта уряди, які прийшли до влади неконституційними засобами, не допускаються до участі у діяльності Африканського Союзу [12].

Подальшу конкретизацію цей принцип отримав в Африканській хартії про демократію, вибори та врядування. Ст. 23 Хартії до неконституційних змін уряду відносить, зокрема: державний переворот проти демократично обраного уряду; втручання найманців з метою усунення демократично обраного уряду; заміну демократично обраної влади озброєними дисидентами чи повстанцями; відмову чинного уряду передати владу переможцеві вільних і чесних виборів; зміни конституції або інших правових актів, які порушують принцип демократичної зміни влади. У цьому проявляється суттєва еволюція порівняно з класичною доктриною Тобара. Як бачимо, міжнародно-правова реакція спрямовується вже не тільки проти військового перевороту, але й проти інших форм неправомірного збереження чи захоплення влади. Окремо ст. 25 Хартії передбачає призупинення участі відповідної держави в Африканському Союзі, можливість застосування санкцій та обмеження щодо осіб, відповідальних за неконституційну зміну уряду [11].

Таким чином можна стверджувати, що первісна формула застосування доктрини Тобара «переворот → невизнання → відновлення конституційного порядку» фактично трансформувалася в більш складну: «неконституційна зміна влади → колективна міжнародно-правова оцінка → обмеження міжнародної репрезентативності → санкції → відновлення демократичного конституційного порядку». Як з цього приводу зазначає Е. де Вет, відповідні зміни істотно посилили роль демократичної легітимності в африканській практиці, хоча поки що вона не може вважатися критерієм, який повністю замінив традиційний принцип ефективного контролю [13, с. 470–478].

Ще одним із показових прикладів реалізації зазначеного механізму стала ситуація на Мадагаскарі 2009 р. Після передачі влади військовим та подальшого встановлення влади Андрі Радзуеліни Африканський Союз розцінив відповідні події як неконституційну зміну уряду. Мадагаскар було усунуто від участі у діяльності органів Африканського Союзу до відновлення конституційного порядку [8, с. 170–171]. Важливо, що стабілізація фактичного контролю нової влади не була визнана достатньою для автоматичної міжнародної легітимації режиму. Аналогічна логіка простежувалася у подальшій практиці Африканського Союзу щодо Судану, Малі, Гвінеї, Буркіна-Фасо та інших випадків військових переворотів у 2019–2020-х роках.

Таким чином, в Африці принцип, генетично близький доктрині Тобара, перестав бути реакцією на одиничний випадок і перетворився на елемент

регіонального міжнародно-правового порядку. Разом із тим практика залишається не повністю послідовною. Е. де Вет справедливо звертає увагу на вибірковість застосування критеріїв демократичної легітимності та на збереження істотного значення ефективного контролю [13]. Тому правильніше говорити не про загальну автоматичну заборону визнання будь-якого неконституційного уряду, а про сформований регіональний режим протидії неконституційним змінам державної влади.

Особливе місце серед сучасних випадків посідає ситуація в Афганістані після встановлення рухом «Талібан» контролю над державою у серпні 2021 р. 15 серпня 2021 р. сили «Талібану» увійшли до Кабула, після чого попередня система державної влади фактично припинила функціонувати, а президент Ашраф Гані залишив країну. На відміну від класичного військового перевороту, встановлення влади «Талібану» стало результатом тривалого внутрішнього збройного конфлікту та військового наступу. Тому ототожнювати афганський випадок із класичною моделлю державного перевороту було б неправильно.

Водночас доктрина Тобара історично не обмежувалася винятково технічною формою військового перевороту. Її фундаментальна ідея полягала у тому, що насильницьке та неконституційне усунення визнаного уряду не повинно автоматично створювати міжнародну легітимність нової влади. Саме в цьому аспекті афганський випадок є надзвичайно показовим. «Талібан» у відносно короткий строк отримав фактичний контроль над основною частиною території Афганістану, столицею, державними установами та механізмами публічного управління. З позицій класичної доктрини ефективності це створювало вагомі підстави розглядати його як фактичний уряд держави.

Однак ефективний контроль не призвів до автоматичного міжнародного визнання. А. Тріведі звертає увагу, що держави почали активно взаємодіяти з новою афганською владою, підтримувати дипломатичні контакти, відновлювати роботу дипломатичних представництв та укладати практичні домовленості, не переходячи при цьому до формального визнання уряду «Талібану» [22, с. 209–222]. Держави також висували умови для можливої нормалізації його міжнародного статусу, зокрема створення інклюзивного уряду, дотримання прав людини, гарантування прав жінок і недопущення використання території Афганістану міжнародними терористичними організаціями [16; 22]. Таким чином, афганська ситуація демонструє істотне послаблення традиційної формули, відповідно до якої тривалий ефективний контроль практично автоматично приводив до міжнародного прийняття нового уряду.

Ще більш показовим є питання представництва Афганістану в Організації Об'єднаних Націй. Після приходу «Талібану» до влади його представники заявили претензії на міжнародне представництво Афганістану. Однак питання про передачу їм місця держави в ООН не було вирішено на їхню користь. У 2021 р. Комітет Генеральної Асамблеї ООН з перевірки повноважень відклав ухвалення рішення щодо представництва Афганістану [23]. Це має принципове теоретичне значення. Фактична влада, яка контролює територію, населення та державний апарат, не отримала автоматично ще одну важливу складову урядового статусу – право представляти державу в універсальній міжнародній організації.

Отже, в афганському випадку особливо чітко розмежувалися три категорії: 1. Ефективний контроль над державою; 2. Міжнародно-правове визнання уряду; 3. Право на міжнародне представництво держави. Традиційно ці елементи значною мірою збігалися. Афганський випадок демонструє, що у сучасному міжнародному праві вони можуть існувати окремо один від одного. Саме тому практика щодо Афганістану є функціонально близькою до логіки доктрини Тобара: володіння державною владою як фактичне явище не ототожнюється автоматично з міжнародною урядовою легітимністю.

Новий етап у розвитку ситуації настав 3 липня 2025 р., коли Російська Федерація стала першою державою, яка формально визнала уряд «Талібану», прийнявши вірчі грамоти призначеного ним посла [21]. На нашу думку, російське рішення не повинно розглядатися як доказ того, що міжнародна практика невизнання влади, сформованої неконституційним та насильницьким шляхом, не має юридичного значення. Навпаки, протягом майже чотирьох років після встановлення «Талібаном» ефективного контролю переважна більшість держав утримувалася від його формального визнання, незважаючи на необхідність практичної взаємодії з фактичною владою Афганістану [16; 22]. Саме тому російське визнання доцільно оцінювати не ізольовано, а у співвідношенні з переважаючою поведінкою міжнародного співтовариства.

На нашу думку, визнання Російською Федерацією уряду «Талібану» може розглядатися як відхилення від сформованого напряму міжнародної практики та як нехтування звичаєво-правовими

тенденціями, спрямованими на недопущення автоматичної міжнародної легітимації влади, здобутої шляхом насильницького і неконституційного усунення попереднього визнаного уряду.

Висновки. Доктрина Тобара стала однією з перших системних спроб пов'язати міжнародний статус уряду не тільки з його фактичною здатністю здійснювати державну владу, але й з правомірністю способу її набуття. Закріплення принципу невизнання неконституційних урядів у центральноамериканських договорах початку XX ст. надало відповідній політичній концепції міжнародно-правового значення. Протягом XX ст. поширення критерію ефективного контролю та доктрини Естради сприяло зменшенню ролі формальних актів визнання урядів. Однак це не спричинило зникнення основної проблеми, яку намагалася вирішити доктрина Тобара.

Практика XXI ст. свідчить про її суттєву функціональну трансформацію. Найбільш виразним сучасним проявом класичної формули Тобара залишається реакція ОАД на державний переворот у Гондурасі 2009 р. ОАД прямо заявила про невизнання будь-якого уряду, що виникне внаслідок неконституційного переривання демократичного порядку, та зберегла право міжнародного представництва за представниками усунутого конституційного уряду. Ще більш глибокої інституціоналізації відповідний принцип набув у праві Африканського Союзу. Установчий акт АС та Африканська хартія про демократію, вибори та врядування сформували регіональну систему протидії неконституційним змінам урядів, яка передбачає обмеження міжнародної репрезентативності, призупинення участі у діяльності організації та застосування санкцій [11; 12].

Особливе теоретичне значення має ситуація в Афганістані після 2021 р. Встановлення «Талібаном» ефективного контролю над територією та державним апаратом не спричинило автоматичного міжнародного визнання сформованого ним уряду і не забезпечило автоматичного отримання права представляти Афганістан в ООН.

Все це підтверджує формування в сучасному міжнародному праві принципового розмежування між фактичною ефективністю влади, міжнародним визнанням та міжнародною урядовою репрезентативністю. Водночас сучасний стан міжнародного права поки що не дозволяє беззастережно констатувати існування універсальної звичаєвої норми, яка за будь-яких обставин юридично забороняє визнання всіх неконституційних урядів.

Таким чином можна констатувати, що доктрина Тобара не зникла з міжнародного права, однак вона суттєво трансформувалася. Її сучасний зміст полягає вже не стільки у традиційній двосторонній формулі «визнати – не визнати уряд», скільки у колективній міжнародно-правовій відмові автоматично перетворювати фактичне захоплення державної влади на повноцінну міжнародну репрезентативність. Саме в такому функціональному розумінні принцип, сформульований Карлосом Тобаром понад сто років тому, зберігає значення для міжнародного права XXI століття.

Список літератури:

1. Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основи теорії : підручник / за ред. В. Г. Буткевича. Київ : Либідь, 2002. 608 с.

2. Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2020. 544 с.

3. Дурсунов Р. М. Доктрини міжнародно-правового визнання в практиці держав Південної та Північної Америки. *Форум права.* 2011. № 4. С. 229–232. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/FP_index.htm_2011_4_38.pdf

4. Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. Т. 1. Основи теорії / В. В. Мицик, М. В. Буроменський, О. В. Буткевич та ін. ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. 416 с.

5. Міжнародне публічне право : підручник / В. М. Репецький, В. М. Лисик, М. М. Микієвич та ін. ; за ред. В. М. Репецького. 2-ге вид., стер. Київ : Знання, 2012. 437 с.

6. Мицик В. В. Визнання в міжнародному праві: сучасна теорія та практика. *Міжнародний правопорядок: сучасні проблеми та їх вирішення* : зб. матеріалів конф. до 125-річчя від дня народження Володимира Михайловича Корецького (19 лют. 2015 р., м. Київ) / упоряд. І. М. Проценко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Н. Денисова. Львів : СПОЛОМ, 2015. С. 50–59.

7. Пронюк Н. В. Сучасне міжнародне право : навч. посіб. 2-ге вид., змін. та допов. Київ : КНТ, 2010. 280 с.

8. Репецька О. І. Вплив політичної доктрини Тобара на міжнародно-правові норми визнання урядів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки».* 2018. Т. 2. № 1. С. 168–171. URL: https://lj.journal.kspu.edu/index.php/lj/article/download/102/93/

9. Тимченко Л. Д., Кононенко В. П. Міжнародне право : підручник. Київ : Знання, 2012. 631 с.

10. Хмельова І. Є. Визнання урядів: класичні підходи та сучасні тенденції. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 1. С. 370–373. URL: https://chasprava.com.ua/index.php/journal/issue/view/62

11. African Charter on Democracy, Elections and Governance. Addis Ababa, 30 January 2007. Articles 23–26. URL: https://au.int/en/treaties/african-charter-democracy-elections-and-governance

12. Constitutive Act of the African Union. Lomé, 11 July 2000. Articles 4, 30. URL: https://achpr.au.int/en/node/884

13. De Wet E. The Role of Democratic Legitimacy in the Recognition of Governments in Africa since the End of the Cold War. *International Journal of Constitutional Law*. 2019. Vol. 17. Issue 2. P. 470–478. DOI: 10.1093/icon/moz036

14. General Treaty of Peace and Amity. Central American Peace Conference. Washington, 20 December 1907. URL: https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1907p2/d148

15. General Treaty of Peace and Amity. Costa Rica, Guatemala, Honduras, Nicaragua and El Salvador. Washington, 7 February 1923. Article II. URL: https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1923v02/d345

16. Hasar S. Recognition of Governments and the Prohibition of Intervention. *AJIL Unbound.* 2025. Vol. 119. P. 275–279. DOI: 10.1017/aju.2025.10037

17. Inter-American Democratic Charter. Adopted by the General Assembly of the Organization of American States. Lima, 11 September 2001. Articles 19–22. URL: https://www.oas.org/en/iachr/mandate/Basics/democraticcharter.asp.

18. Organization of American States. Current Situation in Honduras. CP/RES. 953 (1700/09). 28 June 2009. URL: https://www.oas.org/consejo/resolutions/res953.asp

19. Organization of American States. Resolution on the Political Crisis in Honduras. AG/RES. 1 (XXXVII-E/09). 1 July 2009. URL: https://www.oas.org/en/media_center/press_release.asp?sCodigo=E-216%2F09

20. Organization of American States. Resolution on the Suspension of the Right of Honduras to Participate in the OAS. AG/RES. 2 (XXXVII-E/09). 4 July 2009. URL: https://www.oas.org/en/media_center/press_release.asp?sCodigo=e-219%2F09

21. Reuters. Russia becomes first country to recognise Taliban government of Afghanistan. 3 July 2025. URL: https://www.reuters.com/world/asia-pacific/russia-becomes-first-country-recognise-taliban-government-afghanistan-2025-07-03/.

22. Trivedi A. Topsy-Turvy Journey of the Taliban Recognition in International Law: What Next? *Asian Journal of International Law.* 2025. Vol. 15. Issue 2. P. 209–222. DOI: 10.1017/S2044251324000304..

23. United Nations General Assembly. Credentials Committee. Report of the Credentials Committee. Seventy-sixth session. A/76/550. 1 December 2021. URL: https://digitallibrary.un.org/record/3950043

Taranenko M. M. THE TOBAR DOCTRINE IN CONTEMPORARY INTERNATIONAL LAW: FROM NON-RECOGNITION OF UNCONSTITUTIONAL GOVERNMENTS TO REGIONAL MECHANISMS FOR THE PROTECTION OF DEMOCRATIC LEGITIMACY

The article examines the Tobar Doctrine and the transformation of its fundamental principle of non-recognition of governments that come to power through unconstitutional means. The historical origins of the doctrine, its incorporation into Central American treaties, its relationship with the effective-control criterion and the Estrada Doctrine are analysed. Particular attention is devoted to twenty-first-century international practice. It is argued that the classical Tobar Doctrine has undergone a functional transformation from bilateral non-recognition towards collective institutional mechanisms designed to prevent unconstitutional seizure of governmental power from automatically generating international legitimacy. The article analyses the 2001 Inter-American Democratic Charter and the response of the Organization of American States to the 2009 coup in Honduras. The Honduran case is regarded as one of the clearest contemporary manifestations of the classical Tobar approach, since the OAS expressly declared that no government arising from the unconstitutional interruption of democratic order would be recognized. The legal framework and practice of the African Union concerning unconstitutional changes of government are also examined. It is demonstrated that the Tobar rationale has become institutionalized through suspension of participation, sanctions and requirements to restore constitutional and democratic government. Special attention is paid to Afghanistan following the Taliban's seizure of power in 2021. The Afghan case demonstrates the growing distinction between effective control, recognition of government and the right to international representation. Russia's formal recognition of the Taliban government in 2025 is viewed not as disproving the relevant international trend but as a deviation from predominant international practice and as disregard for emerging customary-law tendencies aimed at preventing unconstitutional and violent seizure of power from automatically generating

international governmental legitimacy. The article proposes the concept of a functional transformation of the Tobar Doctrine and argues that contemporary international law increasingly distinguishes factual governmental effectiveness from international governmental legitimacy.

Keywords: *recognition of governments, Tobar Doctrine, unconstitutional change of government, coup d'état, Taliban, Afghanistan, democratic legitimacy, Organization of American States, African Union, effective control, international representation.*

Дата першого надходження статті до видання: 18.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 04.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 341.231.14:341.3:004.738.5
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/57

Тицька Я. О.
https://orcid.org/0000-0001-5777-8225
Міжнародний університет

ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ТА МЕХАНІЗМИ

У статті досліджено міжнародно-правові стандарти захисту прав людини в умовах інформаційної війни та визначено межі правомірного реагування держав і цифрових платформ на дезінформацію, пропаганду війни та мову ненависті.

Розкрито взаємозв'язок свободи вираження поглядів, права на інформацію і приватність, заборони дискримінації та обов'язку держави захищати життя і безпеку людини.

Доведено, що інформаційна війна не утворює самостійної універсальної підстави для обмеження прав і свобод: кожне втручання має відповідати критеріям законності, легітимної мети, необхідності та пропорційності, а також враховувати контекст, статус поширювача, умисел, зміст і форму повідомлення, масштаб його поширення та ймовірність заподіяння шкоди.

Запропоновано чотирирівневу модель юридичної кваліфікації інформаційного впливу: правомірне, хоча й спірне висловлювання; системна дезінформація, що створює доведені суспільні ризики; пропаганда війни або підбурювання до дискримінації, ворожнечі чи насильства; пряме публічне підбурювання до геноциду. Для кожного рівня визначено пропорційний комплекс засобів реагування – від доступу до достовірної інформації, підтримки незалежних медіа, контрмовлення, медіаграмотності, маркування штучного контенту та демонетизації до обмеження алгоритмічного поширення, видалення матеріалів, санкцій і міжнародної кримінальної відповідальності.

Обґрунтовано необхідність поєднання матеріальних заборон із процесуальними гарантіями: незалежним контролем, мотивуванням рішень, повідомленням про підстави втручання, правом на оскарження, прозорістю алгоритмів, оцінюванням системних ризиків та збереженням цифрових доказів.

Окрему увагу приділено позитивним зобов'язанням держав щодо забезпечення інформаційного плюралізму, захисту журналістів і потерпілих, доступу до ефективних засобів юридичного захисту, а також міжнародному співробітництву у сфері виявлення, документування та припинення транскордонних інформаційних операцій, здатних завдати істотної шкоди демократичним інституціям і правам людини в умовах війни.

Сформульовано рекомендації щодо імплементації моделі в Україні з урахуванням воєнного стану, стандартів ООН, Ради Європи, ОБСЄ та права Європейського Союзу.

Ключові слова: *права людини, інформаційна війна, свобода вираження поглядів, дезінформація, пропаганда війни, мова ненависті, міжнародно-правові стандарти, цифрові платформи, міжнародна відповідальність, інформаційна безпека.*

Постановка проблеми. Цифровізація комунікації змінила не тільки швидкість поширення відомостей, а й архітектуру впливу на людину. Координовані кампанії здатні одночасно формувати викривлене уявлення про воєнні події, дегуманізувати групи населення, залякувати цивільних, підривати довіру до демократичних інституцій і перешкоджати реалізації права на вільне формування думки. Водночас посилання на інформаційну безпеку дедалі частіше використовується для надмірного блокування контенту, стеження, обмеження журналістики та придушення критики. Тому центральною є не дилема «безпека або свобода», а побудова такого механізму, який одночасно захищає особу від цілеспрямованої інформаційної шкоди і від свавільного державного чи приватного контролю над інформаційним простором.

© Тицька Я. О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні дослідження пропонують розмежовувати mis-information – помилкові відомості, поширені без наміру завдати шкоди; dis-information – свідомо неправдиві відомості, створені або поширені з таким наміром; та mal-information – справжні відомості, використані для заподіяння шкоди [1]. У міжнародно-правовій доктрині Б. Бааде показав обмеженість загальної заборони «фейкових новин» і небезпеку карати за тенденційне тлумачення фактів [2]. Г. Ламанн дослідив умови атрибуції транскордонних операцій з дезінформації державі та застосування норм про міжнародну відповідальність [3]. Натомість невирішеним залишається питання єдиної шкали кваліфікації різних форм інформаційного впливу та співвідношення заходів протидії з позитивними і негативними зобов'язаннями держав у сфері прав людини. Бракує також моделі, яка поєднувала б стандарти ООН, Ради Європи, ОБСЄ, Європейського Союзу та правила відповідальності за найтяжчі міжнародні злочини.

Постановка завдання. Метою статті є визначення змісту міжнародно-правових стандартів захисту прав людини в умовах інформаційної війни, установлення юридичних порогів для обмеження інформаційного контенту та формування правозахисної моделі реагування, придатної для імплементації в Україні.

Виклад основного матеріалу. Поняття «інформаційна війна» не закріплене в універсальному міжнародному договорі та не утворює автономного правового режиму, здатного змінювати обсяг міжнародних зобов'язань держав або автоматично легітимувати обмеження прав людини. Воно характеризує особливий контекст організованого, систематичного й переважно транскордонного інформаційного впливу, в межах якого поєднуються створення та поширення контенту, використання цифрової інфраструктури, алгоритмічне підсилення повідомлень, приховування джерел фінансування й координація діяльності різних суб'єктів. Тому юридична кваліфікація має ґрунтуватися не на політичному позначенні певного повідомлення як «ворожого», а на встановленні сукупності юридично значущих ознак: суб'єкта та його зв'язку з державою, характеру й спрямованості умислу, достовірності або маніпулятивності відомостей, способу їх поширення, масштабів охоплення, властивостей цільової аудиторії, причинного зв'язку з конкретною загрозою та тяжкості можливої шкоди. Такий підхід дає змогу розмежувати правомірну критику, журналістську помилку, добросовісне поширення неперевіреної інформації, координовану дезінформаційну операцію, пропаганду війни та підбурювання до насильства.

Необхідність такого розмежування зумовлена комплексним характером прав людини, яких може стосуватися інформаційний вплив. Повідомлення, що спрямовують насильство проти конкретних осіб або груп, створюють загрозу праву на життя й особисту безпеку; дегуманізуюча риторика посягає на принцип рівності та заборону дискримінації; доксинг, незаконне профілювання і мікротаргетинг втручаються у приватність та захист персональних даних; маніпулювання виборчою поведінкою впливає на право брати участь в управлінні державою; небезпечна медична дезінформація може перешкоджати реалізації права на здоров'я. Водночас надмірна протидія інформаційним загрозам здатна обмежувати свободу думки, свободу вираження поглядів, доступ до інформації, журналістську діяльність і політичний плюралізм. Звідси випливає подвійна природа міжнародно-правових зобов'язань держави: вона повинна утримуватися від свавільного втручання в інформаційну сферу і водночас забезпечувати належний захист осіб від передбачуваної інформаційно зумовленої шкоди. Проте позитивні зобов'язання не можуть тлумачитися як повноваження держави встановлювати обов'язкову для суспільства версію істини.

Вихідним нормативним орієнтиром залишається стаття 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, яка гарантує право шукати, одержувати й поширювати інформацію та ідеї незалежно від кордонів [4]. Втручання у здійснення цього права є допустимим лише за одночасної наявності передбаченої законом підстави, легітимної мети, доведеної суспільної необхідності та пропорційності обраного заходу. Закон має бути доступним і сформульованим із достатньою точністю, щоб особа могла передбачити правові наслідки своєї поведінки, а орган, який застосовує обмеження, не отримував необмеженої дискреції. Вимога необхідності передбачає встановлення прямого й безпосереднього зв'язку між конкретним висловлюванням і загрозою охоронюваному інтересу, тоді як пропорційність потребує доведення неможливості досягти поставленої мети менш обтяжливими засобами [5].

За такого підходу неправдивість повідомлення є юридично релевантною, але не самодостатньою ознакою. Вона може підтверджувати умисел, оманливий характер інформаційної поведінки

або передбачуваність шкоди, проте сама по собі не виправдовує криміналізації чи видалення контенту. Спеціальна доповідачка ООН з питань свободи думки та вираження обґрунтовано застерігає, що загальні заборони «фейкової інформації» створюють охолоджувальний ефект і дозволяють державним органам довільно визначати межі допустимого суспільного дискурсу [6]. Аналогічну позицію закріплено у Спільній декларації спеціальних мандатаріїв ООН, ОБСЄ, ОАД та Африканської комісії 2017 року: абстрактні заборони поширення «неправдивої» або «необ'єктивної» інформації несумісні з міжнародними стандартами, тоді як належними засобами реагування визнаються інформаційний плюралізм, доступ до офіційних даних, незалежна журналістика, спростування, корекція та медіаграмотність [7]. Міжнародне право, таким чином, охороняє не істину як установлений державою результат, а інституційні й процедурні умови її вільного суспільного пошуку.

Цей загальний принцип не виключає існування вузько визначених категорій висловлювань, заборона яких становить міжнародне зобов'язання держави. Відповідно до статті 20 Пакту законом повинні заборонятися пропаганда війни та виступи на користь національної, расової чи релігійної ненависті, які є підбурюванням до дискримінації, ворожнечі або насильства [4]. Застосування цієї норми не усуває гарантій статті 19: законодавчий склад правопорушення має бути визначеним, а обмеження – необхідним, пропорційним та індивідуалізованим [5]. Рабатський план дій конкретизує цей підхід через оцінювання соціально-політичного контексту, статусу і впливу промовця, спрямованості його умислу, змісту та форми повідомлення, масштабів поширення й імовірності настання шкоди [8]. Значення такого тесту полягає у недопустимості підміни доказування реальної небезпеки посиланням лише на різкість, образливість або політичну неприйнятність висловлювання.

Граничним проявом протиправного інформаційного впливу є пряме й публічне підбурювання до геноциду, криміналізоване Конвенцією про запобігання злочину геноциду та Римським статутом Міжнародного кримінального суду [9; 10]. Практика Міжнародного кримінального трибуналу щодо Руанди у справі Nahimana та інші підтвердила, що медіакомунікація може породжувати індивідуальну міжнародну кримінальну відповідальність, якщо вона містить безпосередній заклик до знищення захищеної групи [11]. Водночас критерій прямого підбурювання повинен застосовуватися з урахуванням мовного, культурного та суспільного контексту. Це унеможливлює механічне прирівнювання будь-якої ворожої пропаганди до міжнародного злочину, не применшуючи обов'язку держави своєчасно реагувати на висловлювання, здатні спричинити масове насильство.

Універсальні стандарти отримують подальшу конкретизацію в європейському правовому просторі. Стаття 10 Європейської конвенції з прав людини охоплює як поширення, так і одержання інформації, а допустимість втручання пов'язує з його необхідністю в демократичному суспільстві [12]. Рекомендація CM/Rec(2022)16 Комітету міністрів Ради Європи розвиває диференційований підхід до мови ненависті, відповідно до якого кримінально-правові заходи мають застосовуватися до найтяжчих форм, цивільні й адміністративні засоби – до менш небезпечних проявів, а освіта, контрмовлення, підтримка потерпілих і саморегулювання – виконувати превентивну функцію [13]. Під час війни контекст може істотно підвищувати передбачуваність насильства, але не звільняє державу від обов'язку встановити умисел, характер підбурювання та ймовірність шкоди.

Важливим для визначення меж відповідальності інформаційних посередників є рішення Великої палати Європейського суду з прав людини у справі Sanchez v. France. Суд не встановив порушення статті 10 Конвенції у зв'язку з притягненням політика до відповідальності за несвоєчасне видалення явно протиправних коментарів третіх осіб на публічній сторінці, яка використовувалася у виборчій кампанії [14]. Проте це рішення не встановлює загального обов'язку попередньо контролювати всі висловлювання користувачів. Його правове значення полягає в контекстній оцінці професійного статусу власника сторінки, передбачуваності ризику, характеру коментарів, масштабів аудиторії та фактичної можливості оперативно відреагувати. Отже, відповідальність посередника має ґрунтуватися не на самому факті розміщення чужого матеріалу, а на поєднанні знання про його очевидну незаконність, реального контролю над поширенням і бездіяльності після отримання належного повідомлення.

Розвиток цифрових платформ зумовив поступовий перехід від моделі реагування на окремий протиправний матеріал до регулювання системних ризиків інформаційної екосистеми. Регламент (ЄС) 2022/2065 про цифрові послуги покладає на дуже великі онлайн-платформи обов'язок оцінювати та зменшувати ризики для основоположних прав, громадянського дискурсу, виборчих про-

цесів і громадської безпеки, забезпечувати прозорість реклами, модерації та рекомендаційних систем, а також проходити незалежний аудит [15]. Регламент (ЄС) 2024/1689 про штучний інтелект доповнює цю модель вимогами щодо розкриття штучного походження або маніпулювання deepfake-зображеннями, аудіовізуальними матеріалами та, у визначених випадках, текстами суспільного інтересу [16]. Юридична цінність такого підходу полягає в перенесенні уваги з покарання окремого користувача на архітектуру сервісу, яка визначає швидкість, масштаб і адресність поширення контенту.

Водночас покладення регуляторних обов'язків на платформи створює ризик приватизованої цензури. Якщо загроза значної санкції спонукає оператора превентивно видаляти сумнівний, але законний матеріал, держава фактично досягає обмежувального результату без дотримання процесуальних гарантій. Тому платформне регулювання має передбачати оприлюднені й доступні правила, мотивоване повідомлення про підставу рішення, внутрішню процедуру оскарження, можливість позасудового вирішення спору, судовий контроль і статистичну прозорість. Керівні принципи ООН з питань бізнесу і прав людини вимагають від компаній здійснювати належну обачність, запобігати негативному впливу на права людини, пом'якшувати його наслідки та сприяти відновленню порушених прав, у тому числі в умовах збройного конфлікту [17]. Керівні принципи ЮНЕСКО з урядування цифрових платформ розвивають цю вимогу через багатосторонню, незалежну й засновану на правах людини модель регулювання [18].

Поряд із захистом прав людини інформаційна війна має міждержавний вимір. Транскордонна дезінформаційна операція за певних обставин може порушувати принцип невтручання, суверенітет, міжнародні зобов'язання у сфері прав людини або спеціальні договірні режими. Для виникнення міжнародної відповідальності необхідно встановити можливість присвоєння відповідної поведінки державі та порушення конкретного первинного міжнародного зобов'язання [3]. Так само державне фінансування медіа або політична вигідність поширюваного наративу не завжди доводять здійснення державою ефективного контролю над конкретною інформаційною операцією.

Особливо складним залишається застосування принципу невтручання, оскільки його порушення передбачає наявність примусового впливу на сферу, в якій держава зберігає свободу політичного вибору. Тому приховане формування громадської думки, навіть якщо воно має ворожий і маніпулятивний характер, не в кожному випадку досягає порогу забороненого втручання. Необхідно довести зв'язок між інформаційною операцією та фактичним позбавленням держави можливості вільно здійснювати свої суверенні повноваження. Це зумовлює потребу поєднувати технічну атрибуцію, встановлення організаційних і фінансових зв'язків, документування ланцюга командування, збереження метаданих і міжнародну правову допомогу, не знижуючи належного стандарту доказування.

Справа RT France v. Council демонструє можливість застосування цільових обмежувальних заходів у винятковому контексті воєнної агресії. Загальний суд ЄС визнав пропорційним тимчасове обмеження мовлення, врахувавши спрямованість діяльності медіа на пропагандистську підтримку агресії, часову обмеженість заходу та наявність судового контролю [19]. Водночас це рішення не може тлумачитися як загальний дозвіл на постійне блокування іноземних засобів масової інформації за критерієм їхнього походження. Орган, який застосовує обмеження, повинен довести функціональний зв'язок між конкретною діяльністю мовника, загрозою, яку належить усунути, і поставленою правомірною метою, оцінити менш обмежувальні альтернативи та забезпечити регулярний перегляд рішення.

Системне узагальнення розглянутих міжнародно-правових стандартів дає змогу запропонувати диференційовану модель кваліфікації інформаційного впливу, засновану не на формальному поділі контенту на «правильний» і «неправильний», а на послідовному підвищенні юридично значущого ризику. Вихідну межу цієї моделі утворюють оцінні судження, критика, сатира, спірні інтерпретації та добросовісні фактичні помилки. Вони перебувають під повним захистом свободи вираження, а реагування держави повинно обмежуватися забезпеченням доступу до першоджерел, підтримкою незалежної журналістики, фактчекінгом, контрмовленням і розвитком медіаграмотності.

Наступне положення у цій нормативній градації займає системна дезінформація, яка свідомо та координовано поширюється у значному масштабі й створює доведений ризик для прав людини, виборчих процесів, громадського здоров'я або безпеки, але не досягає порогу підбурювання. У такому випадку пріоритетними є розкриття походження матеріалів, позначення штучно ство-

реного контенту, зменшення алгоритмічного підсилення, демонетизація, прозорість політичної реклами, повідомлення користувачів і поширення перевіреної інформації. Видалення допускається лише за наявності додаткової законної підстави, оскільки сама належність матеріалу до дезінформаційної кампанії не скасовує вимоги індивідуальної оцінки.

Коли інформаційна поведінка набуває ознак пропаганди війни або підбурювання до дискримінації, ворожнечі чи насильства, виникає обов'язок застосувати статтю 20 Пакту і пороговий тест Рабатського плану дій. Оперативне припинення поширення, адміністративна або кримінальна відповідальність є допустимими лише за умови точного законодавчого визначення складу правопорушення, доведення умислу й високої ймовірності шкоди та забезпечення повного комплексу процесуальних гарантій. На граничній точці цієї моделі перебуває пряме й публічне підбурювання до геноциду, яке активує міжнародні обов'язки запобігання, розслідування, переслідування винних та міжнародного співробітництва. Невідкладне припинення доступу до відповідних матеріалів повинно супроводжуватися збереженням їх автентичних копій, метаданих і ланцюга зберігання для подальшого використання як доказів.

Практичне застосування запропонованої моделі передбачає послідовну юридичну процедуру. Компетентний орган має спочатку встановити факти, відокремити оцінне судження від фактичного твердження, визначити характер інформаційної поведінки та наявність координованого поширення. Після цього перевіряються законність втручання, його легітимна мета, необхідність і пропорційність, а щодо ненависницьких висловлювань – також критерії Рабатського плану. Обраний захід повинен бути найменш обмежувальним серед тих, що здатні ефективно усунути доведену загрозу. Рішення має містити фактичне і правове обґрунтування, визначений строк дії, порядок оскарження та можливість незалежного судового контролю. Завершальним елементом є оцінювання результативності заходу та його побічного впливу на журналістику, політичну опозицію, меншинні групи й суспільний дискурс. Саме така процедура перетворює пропорційність із загального принципу на практично перевірюваний стандарт.

В Україні нормативну основу відповідного механізму становлять стаття 34 Конституції України [20], закони України «Про інформацію» [21] і «Про медіа» [22], а також Стратегія інформаційної безпеки [23]. Воєнний стан об'єктивно посилює необхідність захищати оперативну інформацію, цивільне населення й обороноздатність держави, однак не усуває вимог законності, недискримінації, суворої необхідності та доступу до ефективного засобу юридичного захисту. Тимчасові обмеження повинні бути пов'язані з конкретною загрозою, мати визначений строк, регулярно переглядатися та припинятися після зникнення підстав. Вони не можуть перетворюватися на загальну заборону критики державної політики або на інструмент контролю за суспільною дискусією.

Удосконалення національного законодавства доцільно спрямовувати не на запровадження універсального правопорушення «дезінформація», а на визначення диференційованих складів, пов'язаних із конкретною охоронюваною шкодою. Критерії державних обмежень і звернень до цифрових платформ повинні бути публічними, а кожне рішення – містити фактичне та правове обґрунтування, строк дії і порядок оскарження. Невідкладне блокування має підлягати подальшому незалежному, переважно судовому, контролю. Для великих цифрових платформ необхідними є оцінювання системних ризиків для прав людини, надання дослідникам доступу до належно захищених даних, оприлюднення звітів про українськомовну модерацію та незалежний аудит рекомендаційних систем.

Самостійним складником механізму має стати збереження цифрових доказів. Первинний файл, часові позначки, ідентифікатори акаунтів, відомості про редагування, масштаби охоплення, рекламне фінансування та зв'язки координованої мережі повинні фіксуватися з дотриманням вимог приватності, автентичності та безперервності ланцюга зберігання. Видалення матеріалу без належного архівування може позбавити потерпілих доказів, ускладнити встановлення державної атрибуції та перешкодити розслідуванню міжнародних злочинів. Тому співробітництво України з ООН, ОБСЄ, Радою Європи, Європейським Союзом і Міжнародним кримінальним судом має поєднувати раннє попередження, обмін доказовою інформацією, підтримку незалежних медіа, захист журналістів і розвиток належної обачності цифрових платформ. Спільна заява міжнародних мандатаріїв щодо вторгнення в Україну підтверджує, що протидія дезінформації повинна здійснюватися у взаємозв'язку з прозорістю, підзвітністю та міжнародними стандартами свободи вираження [24].

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що інформаційна війна є обставиною підвищеного ризику для прав людини, але не самостійною універсальною підставою для обмеження свободи вираження. Міжнародно-правовий механізм має захищати людину у двох напрямах: від маніпуляції, підбурювання, дискримінації та насильства і від свавільної цензури, стеження та непрозорої платформної модерації.

Запропонована чотирирівнева модель відокремлює правомірне висловлювання, системну дезінформацію з доведеним ризиком, заборонене підбурювання або пропаганду війни та пряме публічне підбурювання до геноциду. Її практичне значення полягає у відповідності кожного рівня окремому набору заходів: від контрмовлення і прозорості до обмеження поширення, санкцій та міжнародної кримінальної відповідальності. Обов'язковою частиною механізму є процедура – точний закон, доказування умислу й ризику, найменш обмежувальний засіб, мотивоване рішення, часові межі, незалежне оскарження, алгоритмічна прозорість і збереження доказів.

Для України пріоритетними є гармонізація інформаційного законодавства зі статтями 19 і 20 Пакту та статтею 10 Конвенції, запровадження судового контролю за невідкладними блокуваннями, правозахисна оцінка платформних ризиків, підтримка незалежної журналістики й інституційна співпраця щодо доказування транскордонних інформаційних операцій. Подальші дослідження мають бути спрямовані на стандарти атрибуції алгоритмічно підсилених операцій та критерії причинного зв'язку між цифровим контентом і шкодою правам людини.

Список літератури:

1. Wardle C., Derakhshan H. Information Disorder: Toward an Interdisciplinary Framework for Research and Policy Making. Council of Europe report DGI(2017)09. Strasbourg, 2017. 109 p. URL: https://rm.coe.int/information-disorder-report/1680764666.

2. Baade B. Fake News and International Law. *European Journal of International Law.* 2018. Vol. 29, Issue 4. P. 1357–1376. DOI: https://doi.org/10.1093/ejil/chy071.

3. Lahmann H. Infecting the Mind: Establishing Responsibility for Transboundary Disinformation. *European Journal of International Law.* 2022. Vol. 33, Issue 2. P. 411–440. DOI: https://doi.org/10.1093/ejil/chac023.

4. International Covenant on Civil and Political Rights, 16 December 1966. *United Nations, Treaty Series*. Vol. 999. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights.

5. General Comment No. 34: Article 19: Freedoms of Opinion and Expression. CCPR/C/GC/34. 12 September 2011. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/english/bodies/hrc/docs/gc34.pdf.

6. Disinformation and Freedom of Opinion and Expression: Report of the Special Rapporteur on the Promotion and Protection of the Right to Freedom of Opinion and Expression. A/HRC/47/25. 13 April 2021. URL: https://undocs.org/A/HRC/47/25.

7. Joint Declaration on Freedom of Expression and "Fake News", Disinformation and Propaganda. 3 March 2017. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/6/8/302796.pdf.

8. Human Rights Council. Rabat Plan of Action on the Prohibition of Advocacy of National, Racial or Religious Hatred that Constitutes Incitement to Discrimination, Hostility or Violence. A/HRC/22/17/Add.4. 11 January 2013. URL: https://undocs.org/A/HRC/22/17/Add.4.

9. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, 9 December 1948. *United Nations, Treaty Series.* Vol. 78. URL: https://www.un.org/en/genocide-prevention/1948-convention.

10. Rome Statute of the International Criminal Court, 17 July 1998. *United Nations, Treaty Series.* Vol. 2187. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/Publications/Rome-Statute.pdf.

11. Prosecutor v. Nahimana, Barayagwiza and Ngeze. Judgment. ICTR-99-52-A. Appeals Chamber. 28 November 2007. URL: https://unictr.irmct.org/sites/unictr.org/files/case-documents/ictr-99-52/appeals-chamber-judgements/en/071128.pdf.

12. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, 4 November 1950. *European Treaty Series.* No. 5. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ukr.

13. Recommendation CM/Rec(2022)16 of the Committee of Ministers to Member States on Combating Hate Speech. 20 May 2022. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=0900001680a67955.

14. Sanchez v. France [GC], no. 45581/15, ECHR, 15 May 2023. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-224928.

15. Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market for Digital Services. *Official Journal of the European Union*. 2022. L 277. P. 1–102. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2065/oj.

16. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 Laying Down Harmonised Rules on Artificial Intelligence. *Official Journal of the European Union.* 2024. L, 2024/1689. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj.

17. Guiding Principles on Business and Human Rights. New York; Geneva, 2011. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/publications/guidingprinciplesbusinesshr_en.pdf.

18. Guidelines for the Governance of Digital Platforms: Safeguarding Freedom of Expression and Access to Information through a Multistakeholder Approach. Paris, 2023. 58 p. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000387339.

19. RT France v Council, T-125/22, Judgment of the General Court (Grand Chamber), 27 July 2022, ECLI:EU:T:2022:483. URL: https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=T-125/22.

20. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр.

21. Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 р. № 2657-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12.

22. Про медіа: Закон України від 13 грудня 2022 р. № 2849-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20.

23. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки»: Указ Президента України від 28 грудня 2021 р. № 685/2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/6852021-41069.

24. Joint Statement on the Russian Federation's Invasion of Ukraine and the Importance of Freedom of Expression and Information. 4 March 2022. URL: https://www.osce.org/representative-on-freedom-of-media/513459.

Titska Ya. O. PROTECTION OF HUMAN RIGHTS IN THE CONTEXT OF INFORMATION WARFARE: INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS AND MECHANISMS

The article examines international legal standards for the protection of human rights in the context of information warfare and determines the limits of lawful responses by states and digital platforms to disinformation, propaganda for war, and hate speech.

It reveals the interrelationship between freedom of expression, the rights to information and privacy, the prohibition of discrimination, and the state's obligation to protect human life and security.

It is argued that information warfare does not constitute an independent universal ground for restricting human rights and freedoms: every interference must satisfy the criteria of legality, legitimate aim, necessity, and proportionality, while also taking into account the context, the status of the disseminator, intent, the content and form of the communication, the scale of its dissemination, and the likelihood of harm.

A four-level model for the legal classification of information influence is proposed: lawful, albeit controversial, expression; systemic disinformation creating demonstrated societal risks; propaganda for war or incitement to discrimination, hostility, or violence; and direct public incitement to genocide.

A proportionate set of response measures is identified for each level, ranging from access to reliable information, support for independent media, counter-speech, media literacy, labelling of artificially generated content, and demonetisation to restrictions on algorithmic dissemination, content removal, sanctions, and international criminal responsibility.

The article substantiates the need to combine substantive prohibitions with procedural safeguards, including independent oversight, reasoned decisions, notification of the grounds for interference, the right to appeal, algorithmic transparency, systemic risk assessment, and the preservation of digital evidence.

Particular attention is paid to the positive obligations of states to ensure information pluralism, protect journalists and victims, provide access to effective legal remedies, and promote international cooperation in detecting, documenting, and terminating cross-border information operations capable of causing significant harm to democratic institutions and human rights during wartime.

Recommendations are formulated for implementing the proposed model in Ukraine, taking into account martial law, the standards of the United Nations, the Council of Europe and the OSCE, and European Union law.

Keywords: *human rights, information warfare, freedom of expression, disinformation, propaganda for war, hate speech, international legal standards, digital platforms, international responsibility, information security.*

Дата першого надходження статті до видання: 02.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 347.73
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/58

Швецова Л. А.
https//orcid.org/0009-0008-4898-5706
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ ТРАНСКОРДОННИХ ПОДАТКОВИХ СПОРІВ У СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНОГО ТА МІЖНАРОДНОГО ПОДАТКОВОГО ПРАВА

У статті проведено правовий аналіз підстав виникнення транскордонних податкових спорів у системі національного та міжнародного податкового права з метою визначення їх значення для правової кваліфікації спору та вибору належного механізму його вирішення. Встановлено, що виникнення податкового спору зумовлюється не лише наявністю певних обставин у податкових правовідносинах, а й виникненням юридично значущої розбіжності щодо податкових прав та обов'язків, яка набуває правового вираження через відповідні рішення, дії чи інші юридично значущі факти. Обґрунтовано, що іноземний елемент визначає транскордонний характер податкового правовідношення, однак сам по собі не є достатньою підставою для виникнення спору. Транскордонний характер спору формується за умови, що така розбіжність пов'язана з правовідносинами, у яких перетинаються податкові юрисдикції двох або більше держав.

Визначено, що специфіка транскордонних податкових спорів зумовлена взаємодією норм національного та міжнародного податкового права і необхідністю розмежування податкових повноважень двох або більше держав щодо одного платника податків, доходу, прибутку чи господарської операції.

Виокремлено спеціальні підстави таких спорів, пов'язані з визначенням податкового резидентства, кваліфікацією доходів, права держави на оподаткування, наявністю постійного представництва, статусом фактичного отримувача доходу, трансфертним ціноутворенням, оподаткуванням контрольованих іноземних компаній, а також тлумаченням міжнародних податкових договорів та антиабузивних правил.

Обґрунтовано, що подвійне оподаткування є можливим наслідком юрисдикційної суперечності, але не вичерпує підстав виникнення транскордонних податкових спорів. Доведено, що їх основною специфічною підставою є колізія податкових юрисдикцій, що проявляється у конкуренції, взаємовиключності або неузгодженості правових підстав реалізації податкових повноважень двома чи більше державами. Встановлено, що характер такої колізії визначає правову кваліфікацію спору, застосовне регулювання та необхідність поєднання національних і міжнародно-правових механізмів його вирішення.

Ключові слова: *податкове законодавство, податкові відносини, оподаткування, підстави виникнення транскордонних податкових спорів, вирішення транскордонних податкових спорів.*

Постановка проблеми. Розвиток міжнародних економічних відносин зумовлюють розширення податкових правовідносин, пов'язаних із двома або більше податковими юрисдикціями. Транскордонна господарська діяльність та отримання доходів з інших держав потребують взаємодії норм національного й міжнародного податкового права. За таких умов виникають правові розбіжності щодо податкового резидентства, права на оподаткування доходу чи прибутку, наявності постійного представництва, кваліфікації доходів, трансфертного ціноутворення, оподаткування контрольованих іноземних компаній та застосування міжнародних податкових договорів.

Законодавство України не містить визначення поняття «транскордонний податковий спір», а такж і системного підходу до визначення підстав його виникнення, а іноземний елемент сам по собі не породжує спору; необхідною є юридично значуща розбіжність щодо податкових прав та обов'язків між кількома юрисдикціями.

© Швецова Л. А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Особливої актуальності ця проблематика набуває в умовах імплементації Україною міжнародних податкових стандартів, застосування Багатосторонньої конвенції MLI, розвитку правил трансфертного ціноутворення та оподаткування контрольованих іноземних компаній.

Отже, визначення підстав виникнення транскордонних податкових спорів потребує врахування колізії податкових юрисдикцій, що проявляється у конкуренції або неузгодженості податкових повноважень двох чи більше держав щодо одного платника, доходу, прибутку чи операції. Її поєднання з юридично значущою розбіжністю визначає специфіку спору та механізм його вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правові аспекти податкових спорів, їх правової природи, підстав виникнення та способів вирішення досліджувалися у працях Малярчук І. А., Сидорович О. Ю., Чайки О. В., Шкарупи К. В., Заверухи І. Б. та інших учених. Питання міжнародного оподаткування, розмежування податкових юрисдикцій, застосування міжнародних податкових договорів, податкового резидентства, постійного представництва, трансфертного ціноутворення та процедур узгодження спорів досліджували P. Baker, M. Lang, P. Pistone та інші зарубіжні науковці.

Водночас наявні дослідження переважно стосуються загальних положень податкових спорів або окремих інститутів міжнародного оподаткування, тоді як підстави виникнення транскордонних податкових спорів у взаємодії національного та міжнародного податкового права не отримали правового обґрунтування.

У зв'язку з цим актуальним є визначення підстав виникнення транскордонних податкових спорів із урахуванням ролі іноземного елемента, взаємодії національних і міжнародно-правових норм та конкуренції податкових повноважень двох або більше держав.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає у комплексному дослідженні підстав виникнення транскордонних податкових спорів у системі національного та міжнародного податкового права, визначенні співвідношення загальних і спеціальних підстав їх виникнення, встановленні правового значення іноземного елемента та обґрунтуванні колізії податкових юрисдикцій як системоутворюючої спеціальної підстави виникнення транскордонного податкового спору.

Виклад основного матеріалу. Підстави виникнення податкового спору доцільно розглядати через категорію юридичних фактів, які зумовлюють виникнення, зміну або припинення податкових правовідносин, а також через обставини, за яких між учасниками таких правовідносин виникає юридично значуща розбіжність щодо реалізації суб'єктивних прав та виконання юридичних обов'язків. У науковій літературі податковий спір характеризується як комплекс взаємопов'язаних правових явищ, на підставі яких виникають, змінюються, припиняються та реалізуються відповідні правовідносини [1].

Виникнення податкового правовідношення саме по собі не породжує спору. Податковий спір виникає за наявності юридично значущої незгоди щодо податкових прав та обов'язків або правомірності рішень, дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень.

Окремого значення набуває розмежування категорій «податковий конфлікт» і «податковий спір». Податковий конфлікт може виникати вже на стадії зіткнення приватного інтересу платника податків із публічним інтересом держави щодо забезпечення надходження податкових платежів [2]. Його виникнення пов'язане також з імперативною природою податкових правовідносин, у межах яких держава реалізує владні повноваження щодо встановлення та справляння податків [3]. На відміну від конфлікту, податковий спір характеризується більшою мірою юридичної визначеності та пов'язується з конкретною вимогою, рішенням, дією чи бездіяльністю, правомірність яких підлягає оцінці у відповідній процедурі.

Як зазначає І. Васильєва, податковий спір виникає «внаслідок розбіжностей між платниками податків та податковими органами щодо обчислення та сплати податків», а його безпосереднім проявом є незгода платника з рішенням податкового органу або результатами перевірки [4].

Підстава виникнення спору є одним із критеріїв класифікації податкових спорів поряд із їх предметом та об'єктом [5]. Причини таких спорів можуть полягати у неоднаковому тлумаченні та застосуванні податкового законодавства, різній оцінці фактичних обставин, неправильному визначенні податкового зобов'язання, неврахуванні юридично значущих обставин або недосконалості нормативного регулювання.

Безпосередня юридична підстава пов'язується з конкретним юридично значущим фактом, у якому правова розбіжність набуває формального вираження. До передумов спору, зокрема, може належати неправомірне здійснення контролюючим органом своїх повноважень, що створює загрозу порушення прав платника податків [6].

У внутрішньодержавних податкових правовідносинах такою підставою може бути рішення контролюючого органу про визначення грошового зобов'язання або застосування штрафних санкцій. Відповідно до п. 56.2 ст. 56 Податкового кодексу України платник має право оскаржити рішення контролюючого органу, якщо вважає, що ним неправильно визначено суму грошового зобов'язання або прийнято рішення, що суперечить законодавству чи виходить за межі повноважень [7]. При цьому податкове повідомлення-рішення є юридичним проявом владного рішення, тоді як сам спір виникає внаслідок юридично значущої незгоди платника з таким рішенням.

У сучасних умовах виникненню податкових спорів сприяють системні недоліки податково-правового регулювання, зокрема суперечності законодавства, його часті зміни, недостатня цифровізація, неоднакове застосування санкцій і судової практики, а також недоліки комунікації між платниками податків та суб'єктами владних повноважень [8].

У науковій літературі підстави виникнення податкових спорів пов'язуються з юридично значущими фактами, зокрема прийняттям контролюючим органом рішення, проведенням перевірки, визначенням грошового зобов'язання та застосуванням фінансових санкцій. Саме вони надають розбіжності між учасниками податкових правовідносин правового характеру та створюють підстави для її адміністративного або судового оскарження [9].

Підстави виникнення спору також розглядаються у взаємозв'язку матеріальних, процесуальних і нормативних чинників [10]. Для транскордонних податкових спорів це має особливе значення, оскільки їх правова специфіка визначається не лише іноземним елементом, а й одночасним застосуванням норм національного та міжнародного податкового права.

Іноземний елемент може проявлятися у резидентстві платника в іншій державі, отриманні доходу з іноземного джерела, діяльності через постійне представництво, участі контрольованої іноземної компанії, здійсненні контрольованих операцій або застосуванні міжнародного податкового договору. Транскордонний характер спору, відповідно, пов'язується з перетином податкових юрисдикцій, розподілом податкових повноважень між державами, застосуванням міжнародних договорів, оподаткуванням іноземних доходів та міжнародним адміністративним співробітництвом [11].

Стріяшко Г. М. та Замрига А. В. під транскордонним податковим спором розуміють «конфлікт правовідносин між платником податків та податковими чи митними органами держав різних юрисдикцій», пов'язаний із виконанням міжнародних податкових зобов'язань, застосуванням угод про уникнення подвійного оподаткування або розбіжностями у тлумаченні норм внутрішнього та міжнародного права [12].

Водночас іноземний елемент характеризує транскордонне податкове правовідношення, але сам по собі не є безпосередньою юридичною підставою спору. Для його кваліфікації необхідна юридично значуща розбіжність щодо реалізації податкових прав та обов'язків, пов'язана з розмежуванням податкової компетенції двох або більше держав.

У цьому контексті визначальне значення має колізія податкових юрисдикцій, яка виникає, коли дві або більше держав претендують на реалізацію податкових повноважень щодо одного платника, доходу, прибутку, майна чи господарської операції. Вона може стосуватися податкового резидентства, джерела доходу, постійного представництва, фактичного отримувача доходу, трансфертного ціноутворення, КІК або тлумачення міжнародного податкового договору.

Міжнародні договори про уникнення подвійного оподаткування встановлюють правила розмежування податкових прав держав. Модельна конвенція OECD передбачає процедуру взаємного узгодження у випадках, коли оподаткування не відповідає її положенням. Підставою міжнародного податкового спору може бути оподаткування, яке внаслідок дій однієї або обох договірних держав здійснено або може бути здійснено не відповідно до положень міжнародного податкового договору [13].

Отже, транскордонний податковий спір може виникнути ще до фактичного подвійного оподаткування – у зв'язку з розбіжностями щодо резидентства, постійного представництва, права на оподаткування доходу чи застосування договірної пільги. Тому подвійне оподаткування є можливим наслідком колізії податкових юрисдикцій, але не універсальною підставою виникнення транскордонного податкового спору.

Міжнародна податкова юрисдикція не зводиться до випадків фактичного подвійного оподаткування. Спір може виникнути у зв'язку з різним визначенням резидентства, наявності постійного представництва, права держави на оподаткування доходу або застосування договірної податкової

пільги. Тому подвійне оподаткування є можливим наслідком колізії податкових юрисдикцій, а не універсальною підставою виникнення транскордонного податкового спору.

Специфічними юридично значущими обставинами виникнення таких спорів є розбіжності у тлумаченні міжнародних податкових договорів, подвійне податкове резидентство, коригування трансфертного ціноутворення, подвійне включення доходу до податкової бази, застосування правил КІК та невизнання права на договірні податкові переваги. Ці обставини відображають конкуренцію або неузгодженість податкових повноважень держав і можуть трансформуватися у юридично значущу розбіжність між платником та контролюючим органом або між компетентними органами держав.

Підхід OECD підтверджує, що виникнення транскордонних податкових спорів пов'язане з розбіжностями щодо належності права оподатковувати певний дохід між податковими юрисдикціями [14]. Статистичні матеріали OECD щодо MAP також засвідчують значний обсяг спорів, пов'язаних із розподілом податкових прав між державами [15].

У дослідженні «Порівняльний аналіз податкового законодавства ЄС та України» виникнення транскордонних податкових спорів пов'язане із неузгодженістю регулювання міжнародного оподаткування, відмінностями у застосуванні міжнародних договорів та конкуренцією податкових юрисдикцій. До системних причин віднесено «неповна гармонізація податкового законодавства України з правом ЄС, неповна імплементація міжнародних податкових стандартів, недостатня визначеність правил оподаткування транскордонних операцій та окремих механізмів міжнародного оподаткування, а також обмеженість процедур міжнародного врегулювання спорів» [16]. Водночас ці обставини слід відмежовувати від безпосередніх юридичних підстав спору – конкретних рішень, дій чи бездіяльності контролюючого органу та інших юридично значущих фактів.

Особливе значення мають трансфертне ціноутворення та принцип «витягнутої руки». Спеціальною підставою транскордонного податкового спору може бути невідповідне застосування принципу «витягнутої руки» та пов'язане з цим коригування прибутку, якщо податкові юрисдикції по-різному визначають оподатковуваний прибуток пов'язаних підприємств [17]. Додатковою підставою може бути відмова у застосуванні договірних податкових переваг через зловживання міжнародним договором, зокрема treaty shopping або застосування правила основної мети (PPT) [18].

Ефективне вирішення транскордонних податкових спорів потребує не лише національного судового контролю, а й міжнародної координації. BEPS Action 14 спрямована на посилення механізмів взаємного узгодження, оскільки специфічною особливістю транскордонних податкових спорів є їх можливе виникнення у зв'язку з розбіжностями щодо тлумачення та застосування міжнародних податкових договорів, що зумовлює необхідність спеціальних процедур міжнародного узгодження [19]. Відповідно до MLI, міжнародно-правовою підставою транскордонного податкового спору є оподаткування, здійснене або таке, що може бути здійснене всупереч положенням міжнародного податкового договору внаслідок дій однієї чи обох договірних юрисдикцій [20].

Отже, юридична обумовленість транскордонного податкового спору має два рівні: загальний – юридично значуща розбіжність щодо податкових прав та обов'язків або правомірності рішення, дії чи бездіяльності контролюючого органу; спеціальний – іноземний елемент, пов'язаний із розмежуванням або конкуренцією податкових повноважень двох чи більше держав.

У цьому контексті колізію податкових юрисдикцій пропонується визначати як юридично значущу конкуренцію, взаємовиключність або неузгодженість правових підстав реалізації податкових повноважень двома чи більше державами щодо одного платника податків, доходу, прибутку, майна або господарської операції. Ця конструкція характеризує специфічну юридичну ситуацію, що зумовлює транскордонний характер спору.

В свою чергу, такий підхід відповідає доктрині міжнародного податкового права щодо розмежування податкових повноважень держав та усунення подвійного оподаткування [13; 21; 22]. Положення Арбітражної конвенції 90/436/ЄЕС додатково підтверджують, що спеціальними підставами окремих транскордонних спорів можуть бути коригування прибутку асоційованих підприємств та визначення прибутку постійного представництва, якщо такі дії призводять або можуть призвести до подвійного оподаткування [24].

Висновки. Колізія податкових юрисдикцій є ширшою категорією, ніж подвійне оподаткування, оскільки може виникнути ще на стадії визначення права держави на оподаткування. Тому транскордонний податковий спір доцільно розглядати як юридично оформлену розбіжність

між учасниками транскордонних податкових правовідносин щодо виникнення, змісту, обсягу або реалізації податкових прав та обов'язків, яка зумовлена іноземним елементом і пов'язана з розмежуванням, конкуренцією або неузгодженістю податкових юрисдикцій двох чи більше держав.

Список літератури:

1. Тильчик В. В. Поняття і суть податкових спорів між органами Державної податкової служби та платниками податків. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 3. С. 110–114.

2. Сидорович О. Ю. Вирішення конфлікту інтересів між платниками податків та фіскальними органами: пріоритети реформування. *Світ фінансів*. 2016. № 1. С. 160–172.

3. Заверуха О. Податковий конфлікт: природа та підстави диференціації. *Право України.* 2020. № 4. С. 21–31.

4. Васильєва І. Визначення юридичної природи та поняття податкового спору. 5 Міжнародна науково-практична конференція *«Адміністративна юстиція в Україні: проблеми теорії та практики» Податкові спори в адміністративному судочинстві* (м. Київ 4–5 липня 2022) URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_07_06_zbirnyk_tez.pdf

5. Малярчук І. А. Класифікація податкових спорів. *Актуальні проблеми політики.* 2013. Вип. 48. С. 349–357.

6. Чайка В. В. Самозахист прав платників податків в умовах реалізації заходів податкового контролю. *Судовий розгляд податкових і митних спорів* : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції. С. 340–343.

7. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2011. № 13–14, № 15–16, № 17. Ст. 112.

8. Бліхар М. М. Податкові правовідносини як форма реалізації владних повноважень у сфері фінансового регулювання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2025. Вип. 91. Ч. 3. С. 22–28.

9. Лютікова П.С., Лютікова М.О., Бучинський О.Б. «Classification of Tax Disputes : Legal-Theoretical Peculiarities». *Право і суспільство.* 2019. № 5. Ч. 1. С. 185–192)

10. Ковалів М. В., Єсімов С. С., Проць І. М. та ін. Адміністративно-правовий захист прав платників податків : навчальний посібник. Львів : СПОЛОМ, 2021. 240 с.

11. Швецова Л. А. Подвійне оподаткування наскрізних дивідендів у механізмі контрольованих іноземних компаній як передумова виникнення транскордонних податкових спорів. *Роль юридичної науки у формуванні сучасної правової держави* : матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Київ, 26–27 червня 2026 р.). Одеса : Видавництво «Молодий вчений», 2026. 90 с.

12. Стріяшко Г. М., Замрига А. В. Захист прав платників податків у транскордонних податкових спорах: адміністративно-правовий і міжнародно-правовий підходи. *Наукові перспективи*. 2025. № 9 (63). С. 1246–1257.

13. OECD. Model Tax Convention on Income and on Capital: Condensed Version 2017. Paris : OECD Publishing, 2017. Article 25. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2017/12/model-tax-convention-on-income-and-on-capital-condensed-version-2017_g1g8769b/mtc _cond-2017-en.pdf

14.OECD. Tax Administration 2024: Comparative Information on OECD and Other Advanced and Emerging Economies. Paris : OECD Publishing, 2024.

15. OECD. Making Dispute Resolution More Effective – MAP Statistics 2023. Paris : OECD Publishing, 2024.

16. Слуцький Б. Порівняльний аналіз податкового законодавства ЄС та України : аналітична записка. Центр економічної стратегії. 30 вересня 2025 р.

URL:https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2025/10/tinovyj-zvit-1.pdf?utm _source = chatgpt.com

17.OECD. Transfer Pricing Guidelines for Multinational Enterprises and Tax Administrations 2022. Paris : OECD Publishing, 2022.

18.OECD. Preventing the Granting of Treaty Benefits in Inappropriate Circumstances – Action 6: 2015 Final Report. Paris : OECD Publishing, 2015.

19.OECD. Making Dispute Resolution Mechanisms More Effective, Action 14 – 2015 Final Report. Paris : OECD Publishing, 2015.

20.OECD. Multilateral Convention to Implement Tax Treaty Related Measures to Prevent Base Erosion and Profit Shifting. Paris : OECD Publishing, 2016.

21.Baker P. Double Taxation Conventions and International Tax Law. 2nd ed. London : Sweet & Maxwell, 1994.

22.Lang M. Introduction to the Law of Double Taxation Conventions. 2nd ed. Vienna : Linde, 2013.

23.Pistone P. European Tax Law on Direct Taxation. Amsterdam : IBFD, 2018.

24. 90/436/EEC: Convention on the elimination of double taxation in connection with the adjustment of profits of associated enterprises – Final Act – Joint Declarations – Unilateral Declaracions URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/convention/1990/436/oj/eng

Shvetsova L. A. GROUNDS FOR THE EMERGENCE OF CROSS-BORDER TAX DISPUTES WITHIN THE SYSTEM OF NATIONAL AND INTERNATIONAL TAX LAW

This article provides a legal analysis of the grounds for the emergence of cross-border tax disputes within the framework of national and international tax law, with the aim of determining their significance for the legal classification of a dispute and the selection of the appropriate mechanism for its resolution. It has been established that the emergence of a tax dispute is determined not only by the existence of certain circumstances in tax legal relations, but also by the emergence of a legally significant discrepancy regarding tax rights and obligations, which finds legal expression through relevant decisions, actions or other legally significant facts. It is argued that the foreign element determines the cross-border nature of the tax legal relationship, but is not in itself a sufficient ground for a dispute to arise. The cross-border nature of the dispute arises provided that such a disagreement relates to legal relationships in which the tax jurisdictions of two or more states intersect.

It has been established that the specific nature of cross-border tax disputes stems from the interaction between the provisions of national and international tax law and the need to delineate the tax powers of two or more states in relation to a single taxpayer, income, profit or business transaction.

Specific grounds for such disputes have been identified, relating to the determination of tax residency, the classification of income, a state's right to tax, the existence of a permanent establishment, the status of the beneficial owner of income, transfer pricing, the taxation of controlled foreign companies, as well as the interpretation of international tax treaties and anti-abuse rules.

It is argued that double taxation is a possible consequence of a jurisdictional conflict, but does not exhaust the grounds for the emergence of cross-border tax disputes. It has been demonstrated that their main specific cause is a conflict of tax jurisdictions, which manifests itself in competition, mutual exclusivity or inconsistency between the legal bases for the exercise of tax powers by two or more states. It has been established that the nature of such a conflict determines the legal classification of the dispute, the applicable regulatory framework and the need to combine national and international legal mechanisms for its resolution.

Keywords: *tax legislation, tax relations, taxation, grounds for the emergence of cross-border tax disputes, resolution of cross-border tax disputes.*

Дата першого надходження статті до видання: 01.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.13
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/59

Лахмотов К. О.
https://orcid.org/0000-0002-4047-4556
Інститут держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ КАТЕГОРІЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ ҐУСТАВА РАДБРУХА В СУЧАСНІЙ СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ

Стаття присвячена дослідженню інтерпретації категорії справедливості права за філософсько-правовим конструктом «Формула Радбруха» німецького філософа Ґ. Радбруха та особливостям його застосування у судових рішеннях. Автор аналізує генезу поглядів німецького філософа на справедливість – від визначення її як категорії формально нормативної ідеї, змістом якої є рівне нормативне регулювання суспільних відносин, до переосмислення цієї концепції після Другої світової війни та формулювання так званої «Формули Радбруха». Остання визначає межу «нестерпної несправедливості» закону, за якої нормативно-правовий акт втрачає юридичну чинність як такий, що суперечить природі права.

У статті простежено філософське підґрунтя поглядів Ґустава Радбруха, зокрема вплив ідей Платона, І. Канта, представників природно-правової школи (Г. Гроція, Т. Гобса, Дж. Лока, Ж.-Ж. Руссо), а також проаналізовані погляди сучасних дослідників (Р. Алексі, С. Тан, С. Полсона) на філософсько-правовий конструкт німецького філософа. Окрему увагу приділено значенню Декларації прав людини і громадянина 1789 року як орієнтира для визначення межі нестерпної несправедливості та обґрунтовано доцільність доповнення цього орієнтира положеннями конституцій сучасних демократичних держав.

Проаналізовано два блоки судової практики, серед яких рішення Федерального конституційного суду Німеччини від 24 жовтня 1996 року, рішення ЄСПЛ та окремі рішення судів України. На основі цього аналізу окреслено межі коректного застосування «Формули Радбруха» та запропоновано переосмислення орієнтирів визначення рівня нестерпної несправедливості нормативно-правового акта на сучасному етапі розвитку суспільних відносин.

Ключові слова: *позитивне право, рівність, Декларація прав людини і громадянина, Конституції, «нестерпна несправедливість», демократизація суспільства, публічно-правові правовідносини, правосуддя.*

Постановка проблеми. Категорія справедливості є однією з основоположних та ключових складових, які мають враховуватись під час законодавчого процесу. Розуміючи взаємопов'язаність та тісний зв'язок функціонування законодавчої та судової гілки влади у будь-якій демократичній державі, одним з ключовим обов'язків парламентарів є створення чіткого та зрозумілого закону, положення якого мають тлумачитись і застосовуватись суддями для прийняття справедливого судового рішення.

Водночас, необхідно розуміти, що категорія справедливості не є об'єктивно визначеною за своєю природою, вона формується під безліччю факторів зовнішнього впливу та сприйняття реальності кожним окремо взятим індивідом. Власне тому виникає вагома проблема об'єктивізації справедливості, та втілення її у нормативно-правових актах.

Справедливість має різні виміри: соціальний, моральний, особистісний тощо, проте особливо гостро вона пов'язана саме з правом, оскільки

© Лахмотов К. О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

з часів Античності право і справедливість розглядали як явища однієї природи. Це помітно навіть етимологічно в українській та латинській мовах.

Як слушно зазначає Р. Васильченко, поняття справедливості стає більш комплексним у своєму розумінні та вже включає різноманітні аспекти життя в сучасному глобальному суспільстві, що дозволяє зробити висновок про її вихід за межі соціально-економічних відносин та увібрання в себе також культурних, технологічних та юридичних аспектів [1, с. 19].

Власне тому, наразі в широких юридичних колах актуалізується питання пошуку та застосування універсального механізму для визначення та окреслення категорії справедливості закону. Безумовно, одним з таких механізмів слід вважати положення так званої «Формули Радбруха», яка була сформована німецьким філософом права Ґ. Радбрухом у перші роки після закінчення Другої світової війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню дослідження категорії справедливості права (також можна використовувати як конструкцію межа справедливості закону), у вченні Ґ. Радбруха, були присвячені наукові роботи Р. Алексі, С. Полсона, С. Тан, М. Козюбри, В. Середюк, С. Дудар та ін.

Окрім того, як вже зазначалося вище виміром втілення такого аспекту як «справедливість нормативно-правового акту» – є судове рішення. Тому слід наголосити, що на сьогодні питання застосування «Формули Радбруха» у судових рішеннях є вкрай маловивченим та дослідженим, лише окремі науковці, серед яких доцільно виділити С. Тан, В. Бігуна і Р. Алексі, частково здійснювали аналіз судових рішень, які ставили під сумнів дійсне втілення у положеннях закону категорії справедливості. Доцільно також наголосити, що питання застосування положень «Формули Радбруха» у судових рішеннях було одним із центральних у науковій дискусії між Г. Гартом та Л. Фуллером.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження інтерпретації категорії справедливості у «Формулі Радбруха» та її втілення у судових рішеннях, а також дослідження самої «Формули» як дієвого юридичного механізму.

Виклад основного матеріалу. Категорія справедливості є однією зі складових тріади «ідеї права», яку німецький філософ вперше описав у своїй праці «Філософія права», яка була опублікована у 1932 році. Ґ. Радбрух є послідовником ідей І. Канта, а також Баденської школи неокантіанства, що вплинуло на застосування ним у своїх працях дихотомії, тобто розмежування категорії права на дві складові, як буття (існуюче право) та належне (істинна цінність, яка має бути пізнавана індивідом) [2, с. 38–39].

Задля досягнення категорії належного права, тобто ідеалу, який існує поза дійсною свідомістю людини, будь-який нормативно-правовий акт (або ж у більш вузькому розумінні позитивно чинна норма права) має включати в собі тріаду ідей, а саме: справедливість, доцільність та правопевність [3, с. 426–427]. Усі три складові взаємопов'язані між собою, та формують центральне ядро, яке називається «ідея права».

У своїй філософії права Ґ. Радбрух визначив справедливість як рівне нормативне врегулювання правовідносин, які складаються між різними суб'єктами. Категорія справедливості має неодмінно обґрунтовуватися правовим принципом рівності, мета якого полягає в нівелюванні соціального статусу індивідів, обходу проблематики їх майнового статусу [4, с. 156].

Аналізуючи більш детально наукову працю «Філософія права» (1932) Ґ. Радбруха, можна помітити, що зазначене ним тлумачення принципу рівності співвідноситься з думками Г. Гроція, Ж.-Ж. Руссо, Т. Гобса, Дж. Лока, які визначали справедливість як правову норму політичного спілкування індивідів, як відносну рівність за принципом «рівним – рівне, нерівним – нерівне» [5, с. 120].

У розумінні Ґ. Радбруха справедливість є формально нормативною ідеєю, зміст якої залежить від психологічних та соціологічних чинників. Для німецького філософа справедливість – це лише «форма того, що є правильним», найвищий критерій позитивного права, реалізувати який слід законодавцю [2, с. 40; 6, с. 7–8]. У даному розумінні суть мислення Ґ. Радбруха частково переплітається з філософським баченням втілення справедливості в суспільстві за Платоном. Так, останній зазначав, що держава має діяти в інтересах громадян, враховуючи принцип справедливості [7, с. 109]. Таким чином грецький мислитель також вбачав можливість реалізації справедливості через законодавчу діяльність.

Тобто, Ґ. Радбрух враховуючи ключові позиції своїх попередників визначає, що справедливість у праві – це перш за все категорія формальна, змістовним елементом якої має бути універсальність, однакове регулювання суспільних відносин, та втілення якої покладається на законодавчу гілку влади.

На нашу думку, слід розуміти, що відносячи структурний елемент ідеї права – справедливість до формальної категорії у своїй ранній роботі, німецьким філософом не було враховано значення релятивізму у її втіленні. Тобто, різні політичні режими, через використання законодавчого механізму, вкладали різний понятійний зміст у «форму справедливості», що дозволяло, у свою чергу, висвітлювати її у власних корисних цілях. Прикладом зазначеного може слугувати законодавча діяльність Третього Рейху, зокрема Закон про право на державне громадянство та Закон захисту німецької крові і німецької честі. У законі про громадянство (§2) йшлося, що громадянином Рейху може бути лише той німецький підданий, у якого в жилах тече «німецька чи споріднена кров…» [8, с. 32–33].

Власне тому, у період після закінчення Другої світової війни німецьким філософом було переосмислено концепцію впливу релятивізму на категорію справедливості, та виведено так звану «Формулу Радбруха», основною ідеєю якої є визначення межі «нестерпно несправедливих законів», які не мають жодного правового підґрунтя та не можуть бути використані для прийняття судового рішення. Зазначені тези Ґ. Радбрухом було опубліковано у двох статтях, перша з яких мала назву «П'ять хвилин філософії права», а друга – «Законне неправо і надзаконне право».

Як в подальшому зазначає філософ, за умови, що нормативно-правовий акт досягне рівня нестерпної несправедливості, він має втратити свою юридичну чинність, як такий, що не відповідає дійсній природі права. Тобто, у випадках нестерпної несправедливості позитивний закон має бути відкинутий і уповноважений орган має діяти по справедливості, оскільки такий закон як «неправильне право» є юридично нечинним, а отже не може бути застосований суддею [9, с. 393].

Сучасна дослідниця теорії природнього права С. Тан у науковій роботі під назвою «Перегляд «Формули Радбруха»: Lex Injusta Non Est Lex Maxim у конституційних демократіях» зауважила, що законна влада для визначення того, чи є закони справедливими, а отже, належним чином пов'язаними з мораллю, має бути розсудлива у межах теорії природного права. На думку дослідниці, положення «Формули Радбруха» мають заповнювати прогалину в різних виняткових сценаріях, наприклад, коли конституція змінюється з метою санкціонування прийняття нестерпно несправедливих законів. У таких випадках судді повинні застосовувати «Формулу Радбруха» щоб визнати конституційну поправку, закон або підзаконний нормативно-правовий акт юридично недійсними [10, с. 6–7].

Як зазначає В. Середюк та С. Дудар, запровадження конструкції «поріг нестерпної несправедливості» мав на меті розкрити сутнісний зміст позитивного права. Нормативно-правові акти, які приймає законодавець, мають втілювати у своєму змісті ідеї загальної рівності для забезпечення непохитності прав людини. Саме з цього приводу Ґ. Радбрух у роботі «П'ять хвилин філософії права» зазначає: «Існують принципи права, які є більш вагомими за будь-який законодавчий акт, так що закон, який їм суперечить, позбавлений юридичної сили. Звичайно, їхні деталі залишаються під питанням, але робота століть фактично створила їхнє міцне ядро, і вони досягли такого далекосяжного консенсусу в так званих деклараціях прав людини і громадянина» [9, с. 394; 6, с. 13].

На нашу думку, під деклараціями прав людини і громадянина німецький філософ скоріш за все розумів Декларацію прав людини і громадянина, яка була прийнята у 1789 році Національними зборами у Франції, та в подальшому положення якої включались до змісту Конституцій європейських та американських держав.

Варто відзначити, що самі положення Декларації прав людини і громадянина 1789 року у повній мірі юридично закріплювали, відображали та обґрунтовували бачення Ґ. Радбрухом справедливості. Так, ст. 6 вказаного документу закріплювала наступне: «Закон є вираження загальної волі», що «усі громадяни мають право брати участь особисто або через своїх представників у його створенні». Усі громадяни – рівні перед законом, що відкриває у рівній мірі доступ до усіх публічних посад, місць і служб «відповідно до їхніх здібностей та без будь-яких інших відмінностей, за винятком обумовлених їхніми чеснотами й здібностями» [11, с. 119].

Практичне застосування положень «Формули Радбруха». Застосування положень «Формули Радбруха» досі доволі дискусійне питання. Окремі дослідники, зокрема Д. Фінніс, та С. Тан, вказують, що у теперішніх конституційних демократіях нагальної проблеми у застосуванні поглядів німецького філософа права не існує.

Зокрема, професор Сінгапурського університету менеджменту С. Тан зазначає, що конструкт «Формули Радбруха» слід використовувати для забезпечення лише мінімального ядра прав людини, адже поняття справедливості відноситься до моральних норм, які мають бути відомі як в цілому суспільству, так і законодавцю [10, с. 18].

На нашу думку, позиція С. Тан, хоч і доволі суперечлива, проте виступає свідченням дійсного переосмислення значення та сфери застосування положень «Формули Радбруха».

Разом з тим, варто погодитися, що положення «Формули Радбруха» в історичному контексті були застосовані переважно у так званий «перехідний період» до демократичного суспільства, коли перед судовою владою поставало питання надання правової оцінки законам попереднього авторитарного (тоталітарного) режиму [10, с. 10].

Сучасний погляд на можливість застосування «Формули Радбруха» у судових рішеннях полягає у тому, що конституції теперішніх демократичних держав декларують норми, які є фундаментом функціонування суспільства, а також орієнтиром для судової гілки влади щодо необхідності їх дотримання у прийнятих судових рішеннях.

Разом з тим, на нашу думку, представники судової гілки влади в силу ознайомленості із загальновизнаними принципами права, а також юридичними актами найвищої юридичної сили своєї держави, вправі відмовитись від визнання закону у власних рішеннях, який попри прийняття у встановленій законодавчій процедурі, містить ознаки «нестерпної несправедливості».

Власне тому, наукова стаття розкриває два блоки судових рішеннях, які можуть свідчити про застосування положень «Формули Радбруха». Перший з них присвячений так званому усталеному підходу щодо визначення «нестерпно несправедливих» законів у час перехідного періоду до демократичного суспільства, тоді як другий вміщує у себе приклади відмови судів застосовувати положення нормативно-правового акту задля забезпечення передбачених конституціями прав.

Застосування положень «Формули Радбруха» у перехідний період демократизації суспільства. Серед найбільш відомих судових рішень, у яких було втілено концепцію «Формули Радбруха», доцільним є виділення рішення Федерального конституційного суду Німеччини від 24 жовтня 1996 року про визначення питання щодо доцільності застосування вогнепальної зброї до громадян Німецької Демократичної Республіки зі сторони власної держави під час незаконного перетину ними державного кордону з Федеративною Республікою Німеччини [12, с. 61]. У своєму рішенні від 24 жовтня 1996 року Федеральний конституційний суд Німеччини зазначив, що тогочасне внутрішнє законодавство Німецької Демократичної Республіки хоч і містило абсолютну заборону втечі громадян закордон і надавало дозвіл застосувати членам Ради національної оборони вогнепальну зброю, однак за своєю суттю не керувалося принципами захисту прав людини [12, с. 61].

Не менш вагомим є рішення Європейського суду з прав людини від 22 березня 2001 року, який в контексті подальшого надання оцінки наявності або відсутності порушення прав людини з боку німецьких органів судової влади, у розрізі прийнятого рішення Федерального конституційного суду Німеччини від 24 жовтня 1996 року, через системне тлумачення відповідності рішення ст. 7 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод зазначив правову позицію, яка містила наступні положення:

– запроваджений порядок охорони державного кордону у Німецькій Демократичній Республіці нехтував правом на життя людини;

– у розумінні положень ст. 7 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [13], притягнення осіб, які здійснювали розстріл мирного населення, до кримінальної відповідальності є обґрунтованим, адже спеціальний закон про охорону державного кордону хоч і не містив заборони застосування вогнепальної зброї, однак явно не відповідав засадам поваги до основоположного права людини на життя [14].

Тобто, як Федеральний конституційний суд Німеччини, так і Європейський суд з прав людини прямо зазначили, що нормативні положення про порядок захисту державного кордону у Німецькій Демократичній Республіці прямо суперечили ідеям справедливості, а тому застосування нормативно-правового акту, який нехтував загальновизнаними принципами права, у тому числі правом на життя, є неприпустимим.

Доволі подібними за змістом до рішення case of Streletz, Kessler and Krenz v. Germany (Applications nos. 34044/96, 35532/97 and 44801/98) від 22 березня 2001 року, є рішення Європейського суду з прав людини під назвами case of «K.-H. W. v. Germany» [15] та «Kononov v. Latvia» [16] в яких суд прийшов до висновку щодо відсутності порушення прав людини з боку держав в аспекті притягнення до кримінальної відповідальності осіб за злочини проти людства, адже нормативно-правові акти того часу за своїм змістом порушували загальновизнані права людини, які визнані на міжнародному рівні.

Зауважимо, що судові рішення, у яких були застосовані положення «Формули Радбруха» щодо визначення порогу нестерпної несправедливості були ухвалені у другій половині 20 століття,

а також на початку 21 століття. Доречно вказати, що юридична наука за своєю суттю є динамічною, та має враховувати розвиток суспільних відносин. Лише за такої умови є можливим баланс між позитивним правом, санкціонованим державою, та інтересами суспільства.

Тому, задля актуалізації поглядів німецького вченого, слід наголосити, що сучасним орієнтиром для визначення межі «нестерпної несправедливості» можна вважати положення Конституцій демократичних держав, адже після Другої світової війни французький досвід Декларації прав людини і громадянина 1789 року, про яку неодноразово у своїх працях зазначав німецький філософ, інтенсивно засвоювався у глобальному масштабі. Конституції різних країн розширювали і поглиблювали зміст та перелік прав людини [11, с. 122].

Сучасне застосування положень «Формули Радбруха» у судових рішеннях. Як вже було зазначено вище, наразі філософсько-правовий конструкт німецького вченого можна вважати орієнтиром, який забезпечує втілення категорії справедливості у судових рішеннях.

Аналіз автоматизованої системи Єдиного державного реєстру судових рішень, який діє на території України, дозволяє віднайти всього вісім випадків судових рішень, у яких сторони судового процесу так чи інакше посилались, або ж використовували положення «Формули Радбруха» задля аргументації власної позиції.

Окремої уваги заслуговує аналіз судової справи № 9901/60/19 [17], предметом якої, зокрема, було визнання протиправним та скасування рішення Вищої кваліфікаційної комісії суддів України від 27 грудня 2018 року про результати іспиту.

У межах вищевказаної судової справи позивач, у тому числі, використовував як один із аргументів положення «Формули Радбруха», вказуючи, що рішення Вищої кваліфікаційної комісії суддів України від 27 грудня 2018 року порушує як приписи Конституції України, так і начебто принцип юридичної визначеності або стабільності за «Формулою Радбруха».

Касаційний адміністративний суд у складі Верховного Суду у рішенні від 24 листопада 2020 року надав власну оцінку вказаним доводам позивача щодо застосування положень «Формули Радбруха», зазначивши наступне:

«151. <…> колегія суддів критично ставиться до доводів ОСОБА_1, що дії Комісії зі зміни умов конкурсу та рішення ВККС від 27 грудня 2018 року не лише порушують Конституцію України, а й констатують порушення принципу юридичної визначеності або стабільності за «формулою Радбруха», з таких підстав.

152. Послуговуючись Великою українською юридичною енциклопедією (том 2, Філософія права, 2017) колегія суддів зазначає, що Радбрух Густав Ламберт у своїй філософії виходив з того, що право – це реальність, смислом якої є служіння «ідеї права», яку він розумів як ідею справедливості. Розрізняючи поняття справедливості в широкому та вузькому значеннях, він формулює теорію справедливості на основі тріади: доцільність, правова визначеність (Rechtssicherheit; правова стабільність, правопевність) та справедливість (у вузькому розумінні). Ці цінності права знаходяться у суперечливому співвідношенні, антиномії. Подоланню антиномії ідеї права присвячене й центральне положення вчення Радбруха, формалізоване у так званій «формулі Радбруха». Основний зміст остаточного варіанту «формули Радбруха» є: несправедливий закон має поступатися справедливості, «надзаконному праву» (ubergesetzliches Recht), якщо розбіжність між позитивним законом і справедливістю сягнула нестерпного виміру.

153. Європейський суд з прав людини в рішенні від 20 жовтня 2011 року у справі «Рисовський проти України» (заява № 29979/04) наголосив, що, зокрема, на державні органи покладено обов'язок запровадити внутрішні процедури, які посилять прозорість і якість їхніх дій, мінімізують ризик помилки. Державні органи, які не впроваджують або не дотримуються своїх власних процедур, не повинні мати можливість отримувати вигоду від своїх протиправних дій або уникати виконання своїх обов'язків (див. рішення у справі «Лелас проти Хорватії», заява № 55555/08, пункт 74)…

155. Враховуючи наведене, колегія суддів вважає, що рішення ВККС від 27 грудня 2018 року та дії відповідача не порушують «формулу Радбруха», оскільки прийнято та вчинені відповідачем згідно норм чинного законодавства, відповідно» [17].

Наведене вище судове рішення дозволяє прийти до двох висновків. Перший – це те, що вперше в історії української юриспруденції на рівні розгляду справи у Верховному Суді було фактично процитовано положення «Формули Радбруха», що у свою чергу дозволяє в подальшому формувати судову практику із її застосування.

Другий стосується меж та способу використання цього філософсько-правового конструкту задля вирішення судового спору. Як вбачається із процитованого фрагменту рішення Верховного

Суду, позивач використав положення «Формули Радбруха» як аргумент щодо незгоди із рішенням Вищої кваліфікаційної комісії суддів України від 27 грудня 2018 року, яке було прийняте, на його думку, із порушенням норм низки вищих нормативно-правових актів та Конституції України, а отже було несправедливим.

У такому контексті слід зауважити, що попередня судова практика, зокрема судових юрисдикцій на Європейському континенті, не вбачала за можливе застосування положень «Формули Радбруха» лише як доводу щодо вирішення суперечності між положеннями нормативно-правового акту вищого юридичного рівня та нижчого. Слід розуміти, що концепція німецького філософа передбачала вирішення питання порушення фундаментальних людських прав у законодавчих актах, проте аж ніяк не розв'язання питання з можливої невідповідності процедурних (процесуальних) аспектів невідповідності підзаконного нормативно-правового акту закону.

У зазначеному контексті варто зауважити, що навіть сам Ґ. Радбрух у своїх пізніх наукових працях писав, що за умов дотримання умов конституційної процедури прийняття нормативно-правових актів, категорія справедливості має поступитись своїм пріоритетом правопевності, адже навіть за умови включення в закон певної несправедливості, або ж якщо такий закон навіть не має суспільної користі, він не може бути відкинутий лише через примарні уявлення про справедливість [9, с. 393].

Таким чином, слід погодитись із критичним поглядом судової колегії Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду щодо неможливості та недоцільності застосування положень «Формули Радбруха» у вищевказаній справі, адже зазначений спір стосувався перш за все питання юридичної визначеності, а не справедливості.

Також заслуговує на увагу інша судова справа, а саме № 423/369/17 [18], в рамках якої було ухвалено постанову Попаснянського районного суду Луганської області від 05 квітня 2017 року.

Предметом розгляду цієї справи стало притягнення особи до адміністративної відповідальності за ч. 1 ст. 164 Кодексу України про адміністративні правопорушення, диспозиція якої передбачала порушення правил провадження господарської діяльності без державної реєстрації як суб'єкта господарювання. Санкція зазначеної статті (на момент ухвалення постанови) передбачала накладення штрафу від однієї тисячі до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією виготовленої продукції.

У межах розгляду справи № 423/369/17 сторонами судового провадження не було застосовано посилань на положення «Формули Радбруха», однак зміст даного судового рішення свідчить про непряме застосування концепції німецького філософа у вирішенні питання щодо притягнення винної особи до адміністративної відповідальності.

Зазначена позиція знаходить своє відображення у вимірі мотивувальної частини судового рішення, в якій було поставлене питання щодо співмірності безальтернативної санкції, передбаченої ч. 1 ст. 164 Кодексу України про адміністративні правопорушення з майновим станом особи похилого віку, яку притягали до адміністративної відповідальності.

Зокрема, наведена вище позиція прослідковується у наступних частинах судового рішення:

«… суд не може не звернути увагу на наступне: у той час як КУпАП, здавалося б, повинен встановлювати відповідальність за менш тяжкі правопорушення, ніж злочини, в реальності він передбачає за вчинення деяких адміністративних правопорушень набагато суворіші стягнення, ніж встановлені Кримінальним кодексом України покарання за скоєння нетяжких злочинів…

Окремим виявом справедливості є питання відповідності покарання вчиненому злочину; категорія справедливості передбачає, що покарання за злочин повинно бути домірним злочину. Справедливе застосування норм права є передусім недискримінаційний підхід, неупередженість. Це означає не тільки те, що передбачений законом склад злочину та рамки покарання відповідатимуть один одному, а й те, що покарання має перебувати у справедливому співвідношенні із тяжкістю та обставинами скоєного і особою винного…

Отже, враховуючи викладене, суд вважає, що для досягнення визначеної в ст.23 КУпАП мети адміністративного стягнення (виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, в дусі додержання законів України, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами) з урахуванням характеру вчиненого правопорушення, майнового стану ОСОБА_1, наявних обставин, що пом'якшують покарання, необхідно і достатньо накласти більш м'яке адміністративне стягнення, ніж передбачено ч.1 ст.164 КУпАП, а саме у вигляді

штрафу в розмірі 170,00 грн. з конфіскацією вилучених тютюнових виробів» [18].

З наведеного вище вбачається, що судом було застосовано санкцію, яка не була передбачена безпосередньо законом, однак, зважившись на характер «нестерпно несправедливого» стягнення, передбаченого нормативно-правовим актом, до характеру діяння, а також особи правопорушника, органом правосуддя було використано покарання непередбачене законом, задля забезпечення принципу справедливості, та гарантування основних прав людини, про які також зазначав у своїх наукових роботах Ґ. Радбрух.

На можливість такого застосування положень «Формули Радбруха» звертав увагу український науковець М. Козюбра, вказуючи, що положення цього філософсько-правового конструкту не є юридичним приписом для суддів, однак сама ідея справедливості Ґ. Радбруха може бути застосована органами правосуддя [19, с. 124].

Отже, сучасний етап застосування концепції «Формули Радбруха» включає як безпосереднє посилання на філософсько-правовий концепт німецького філософа, так і загального застосування концепту забезпечення принципу справедливості, яке має втілюватись безпосередньо у судових рішеннях.

Вагомою частиною, яка дозволяє використовувати філософсько-правові ідеї німецького філософа, є необхідність перебування правовідносин у публічно-правовій сфері юридичного регулювання, а також необхідність розмежовувати нормативно-правові акти, які не прагнуть досягти справедливості і забезпечити баланс суспільних відносин, від тих, що порушують інтереси окремих індивідів у публічно-владних правовідносинах.

Висновки. Категорія справедливості у вченні Ґ. Радбруха пройшла суттєву еволюцію. У ранній період творчості філософ розглядав справедливість передусім як формально нормативний ідеал, наповнення змісту якого покладалось на законотворця. Однак історичний досвід законодавчої діяльності Третього Рейху, зокрема прийняття законів про громадянство, які мали чітко виражений антисемітський характер, засвідчив небезпеку релятивістського підходу, за якого справедливість стає предметом маніпуляцій з боку політичних режимів. Саме це спонукало філософа до переосмислення власної концепції та формулювання «Формули Радбруха», сутність якої полягає у визнанні юридично нечинними тих законів, які досягають рівня «нестерпної несправедливості».

Аналіз наукової літератури вказує, що «Формула Радбруха» історично застосовувалась переважно у перехідні періоди до демократичного суспільства, коли перед судовою владою поставало питання правової оцінки законодавства попередніх недемократичних режимів. Ключовим критерієм визнання закону нечинним була очевидна суперечність фундаментальним правам людини, насамперед праву на життя, а також загальновизнаним принципам права.

З огляду на динамічність юридичної науки та інтенсивний розвиток прав людини у другій половині XX століття, на нашу думку, обґрунтованим є висновок про те, що сучасним орієнтиром для визначення межі нестерпної несправедливості слід вважати положення конституцій демократичних держав.

Зазначене твердження знаходить своє відображення у теперішній правозастосовній, зокрема і вітчизняній, практиці. Так, аналіз української судової практики засвідчив, що застосування «Формули Радбруха» можливе шляхом інтерпретаційного застосування формули, коли суд, керуючись принципами справедливості та співмірності вправі відступити від припису закону.

Це свідчить про те, що сучасний етап застосування концепції охоплює загальне втілення принципу справедливості у судових рішеннях, шляхом гарантування фундаментальних прав людини від дискримінаційних проявів, які проявляються у нормативно-правових актах.

Отже, підсумовуючи викладене, слід констатувати, що «Формула Радбруха» зберігає свою актуальність як дієвий юридичний механізм забезпечення справедливості права. Однак умовами її коректного застосування є: перебування правовідносин у публічно-правовій сфері регулювання, спрямованість на захист фундаментальних прав людини, а не на вирішення процедурних колізій, використання конституційних положень сучасних демократичних держав як актуальних орієнтирів визначення межі нестерпної несправедливості. Переосмислення цих орієнтирів дозволяє відновити концепцію Ґ. Радбруха як ефективного інструменту утвердження справедливості у діяльності судової влади.

Список літератури:

1. Васильченко Р. Історія поняття справедливості в філософії. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2023. Вип. 50. С. 15–21.
2. Бігун В. С. Ґустав Радбрух – видатний німецький філософ права. Проблеми філософії права. 2004. Т. II. С. 33–48.
3. Середюк В. В., Богдан О. В. Світоглядно-методологічні засади «ідеї права» Ґустава Радбруха. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2024. Т. 3. Вип. 83. С. 421–428.
4. Радбрух, Густав. Філософія права. Г. Радбрух ; пер. Є. Причепій, В. Приходько. К. : Тандем, 2006. 316 с.
5. Скоромний Д. А. Справедливість у правовому вимірі. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2020. Вип. № 1. С. 119–124.
6. Robert Alexy, Gustav Radbruch's Concept of Law. *UPJS Kosice* : веб-сайт. С. 1–14. URL: https://www.upjs.sk/app/uploads/sites/11/2022/10/Gustav-Radbruchs-Concept-of-Law.pdf (дата звернення: 08.08.2026).
7. Гарбар Д. Ю. Сутнісні характеристики категорії справедливості у контексті методології соціально-філософського аналізу. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки.* 2022. Вип. 1 (91). С. 105–115. https://doi.org/10.35433/PhilosophicalSciences.1(91).2022.105-115.
8. Смертіна М. В. Расова політики Третього Райху (1933 – 1939 рр.) : квал. роб. : 014.03. / Криворізький державний педагогічний університет. Кривий Ріг, 2022. 74 с.
9. Середюк В. В., Дудар С. К. Формула Ґустава Радбруха: концептуальний аналіз та практичне значення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2024. Т. 4. Вип. 84. С. 389–396.
10. TAN, Seow Hon. *Radbruch's Formula revisited: The 'Lex Injusta Non Est Lex' Maxim in constitutional democracies.* (2021). *Canadian Journal of Law and Jurisprudence.* 34, (2). С. 461–491. URL: https://ink.library.smu.edu.sg/cgi/viewcontent.cgi?article=5766&context=sol_research (дата звернення: 08.08.2026).
11. Зінченко О.В. Еволюція ідей Декларації прав людини і громадянина від 1789 р. до початку XXI ст. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».* 2014. № 2 (21). С. 117–124.
12. Абрамович Р. М. Еволюція та співвідношення принципів «Nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege» та «Ex post facto law». *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки.* Т. 129. 2012. С. 59–62.
13. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). *Офіційний вісник України* від 16.04.1998. 1998 р. № 13. № 32 від 23.08.2006. стор. 270. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення 08.08.2026).
14. Case of Streletz, Kessler and Krenz v. Germany (Applications nos. 34044/96, 35532/97 and 44801/98). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59353 (дата звернення: 08.08.2026).
15. CASE OF K.-H. W. v. GERMANY (Application no. 37201/97). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-59352%22]} (дата звернення: 08.08.2026).
16. СПРАВА KONONOV ПРОТИ ЛАТВІЇ (Заява № 36376/04). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22display%22:[%220%22],%22languageisocode%22:[%22UKR%22],%22appno%22:[%2236376/04%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-117749%22]} (дата звернення: 08.08.2026).
17. Рішення Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 24 листопада 2020 року у справі № 9901/60/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93080983 (дата звернення: 08.08.2026).
18. Постанова Попаснянського районного суду Луганської області від 05 квітня 2017 року у справі № 423/369/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/65910303 (дата звернення: 08.08.2026).
19. Козюбра М. Практична філософія права : монографія. К. : «ДУХ І ЛІТЕРА», 2024.

Lakhmotov K. O. INTERPRETATION OF GUSTAV RADBRUCH'S CONCEPT OF JUSTICE IN CONTEMPORARY JUDICIAL PRACTICE ASPECT

This article investigates the interpretation of the category of legal justice through the philosophical-legal construct known as the "Radbruch Formula," developed by the German philosopher G. Radbruch, and examines the specifics of its application in judicial decisions. The author analyzes the genesis of the German philosopher's views on justice-from defining it as a category of a formally normative idea, the essence of which is the equitable normative regulation of social relations, to the rethinking of this concept after World War II and the formulation of the so-called "Radbruch Formula." The latter defines the threshold of "intolerable injustice" in a law, beyond which a normative legal act loses its legal validity as something that contradicts the nature of law.

The article traces the philosophical foundations of Gustav Radbruch's views, in particular the influence of the ideas of Plato, I. Kant, and representatives of the natural law school (H. Grotius, T. Hobbes, J. Locke, J.-J. Rousseau), and analyzes the views of contemporary scholars (R. Alexy, S. Tan, S. Paulson) on the German philosopher's philosophical-legal construct. Particular attention is paid to the significance of the Declaration of the Rights of Man and of the Citizen of 1789 as a benchmark for determining the limits of intolerable injustice, and the author justifies the advisability of supplementing this benchmark with provisions from the constitutions of modern democratic states.

Two sets of judicial precedents are analyzed, including the decision of the German Federal Constitutional Court of October 24, 1996, decisions of the European Court of Human Rights, and selected decisions of Ukrainian courts. Based on this analysis, the boundaries of the correct application of the "Radbruch Formula" are outlined, and a rethinking of the criteria for determining the level of intolerable injustice of a normative legal act at the current stage of the development of social relations is proposed.

Keywords: *positive law, equality, Declaration of the Rights of Man and of the Citizen, constitutions, "intolerable injustice", democratization of society, public-law legal relations, justice.*

Дата першого надходження статті до видання: 02.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 16.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

УДК 141.5
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/60

Чишко К. О.
http://orcid.org/0000-0001-8810-7950
Харківський національний університет внутрішніх справ

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ РОЗУМІННЯ ФЕНОМЕНУ ДОБРОЧЕСНОСТІ

У статті проаналізовано різні філософські періоди виникнення та розвитку змісту поняття «доброчесності», в результаті чого було сформовано наступні періодизацію: античний (VI ст. до н. е. – VI ст. н. е.) під час якого було сформовано чітке уявлення про доброчесність як моральну досконалість людини, а в античному праві ці уявлення знайшли відображення у процедурах перевірки здібностей і характеристик особи з метою встановлення її відповідності вимогам; середньовіччя (V–XIV століття), де розуміння доброчесності набуло релігійно-морального змісту та пов'язувалось зі справедливістю, самовдосконаленням, підпорядкуванням влади моральному і природно-правовому порядку, воно знайшло нормативне закріплення у визначенні обов'язків правителя та вимог до нього, а також правил щодо справедливого управління; відродження (XIV–XVI століття) – трактування доброчесності вийшло за межі морально-релігійної системи та почало розглядатись як здатність особи до самостійного мислення та самопізнання, ефективної діяльності й управління, у той час коли в правовій сфері посилювалося значення толерантності, політичної доцільності та врегулювання суспільних конфліктів; нового часу (XVII–XVIII століття), коли доброчесність набула нового соціально-політичного та правового змісту як здатність до самоконтролю та відповідальності, а також механізм обмеження свавільного здійснення влади; просвітництво (XVIII ст.), в цей період доброчесність осмислюється крізь призму універсальних принципів розуму, свободи, рівності, справедливості, толерантності та морального обов'язку та доктринальному закріпленні вказаних цінностей у деклараціях і кодексах; нової філософії (XIX ст.), що ознаменувався переосмисленням усталених моральних цінностей і сприяло розумінню доброчесності не як універсального набору якостей, а як результату особистісного самовизначення, самокритики та переоцінки моральних установок; сучасної філософії (XX–XXI століття) в якій доброчесність – це особиста відповідальність за власний вибір, складова справедливого суспільства, набута якість, що формується у межах професійної діяльності та соціальної активності особи, перетворюючись у стандарти службової діяльності.

Ключові слова: *доброчесність, публічна служба, публічне адміністрування, державні службовці, правила етичної поведінки, мораль, управління.*

Постановка проблеми. У сьогоднішніх реаліях доброчесність стала одною з основних засад функціонування та розвитку ряду ключових соціальних сфер, де все частіше з'являються вимоги щодо доброчесності як професійної характеристики або – вимоги щодо діяльності. При цьому доброчесність у різних сферах доброчесність трактується дещо по-різному, тобто її зміст буквально пристосовують до тієї чи іншої сфери, в залежності від ознак, які потребують легалізації. В такому випадку виникає ризик спотворення та/або штучної зміни змісту поняття «доброчесність», а в гіршому випадку – маніпулювання останнім для задоволення власних інтересів. Зазначене свідчить про необхідність докорінного вивчення генези доброчесності для встановлення істинного обсягу даного поняття у філософському вимірі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зміст поняття «доброчесність» перманентно ставав темою наукових досліджень С. В. Бережної, О. Є. Висоцької, О. А. Гончаренко, В. В. Копєйчиков, В. В. Лях, М. Ю. Наума, В. С. Пазенока, О. А. Степанової, В. М. Шаповала, Ф. П. Шульженка і інших. Разом із тим, у всіх цих дослідженнях сутність зазначеного поняття висвітлювалась фрагментарно: з позиції лише ряду філософських

© Чишко К. О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

шкіл та/або в конкретний історичний період. Натомість формування об'єктивного уявлення про доброчесність як філософсько-правової категорії, обумовило необхідність звернутись до текстів таких філософів як Платон, Аристотель, Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Ф. Ніцше та А. Макінтайр.

Постановка завдання. Метою статті є формування чіткого уявлення про розвиток поняття доброчесності крізь призму філософсько-правого розуміння.

Виклад основного матеріалу. Складність визначення конкретного періоду формування феномену доброчесності у філософському вимірі обумовлюється відсутністю документування численної кількості філософських поглядів, тому надалі буде представлена спроба систематизації останніх, де відправною точкою стане антична філософія (VI ст. до н. е. – VI ст. н. е.) та роздуми одного з найвідоміших її представників – Сократа, який обґрунтовував, що доброчесність – це знання добра, постійне моральне вдосконалення та розмислював над питанням чи можна навчитись доброчесності [1, с. 3–4]. Він зазначав, що особа яка приймає рішення стосовно інших людей повинна бути обізнана у розумінні добра, тобто бути доброчесною.

Платон вбачав тісний зв'язок між доброчесністю та справедливістю, але віддавав першій пріоритет, зауважуючи, що чесне суспільство не може існувати без доброчесності, яка у свою чергу потребує гармонії розуму та душі. Він також виділяв свого роду форми доброчесності, до яких відносив мудрість, мужність, розсудливість і справедливість, саме вони були. Цікаво, що схоже Платон казав і про державу, адже на його думку темпи та якість розвитку держави залежить саме від моральних якостей і інтелектуальних здібностей осіб, які нею управляють.

Тут доречно навести результати дослідження О. А. Гончаренка, який порівнюючи погляди на доброчесність у софістів і Платона (враховуючи протистояння їх філософських поглядів) зазначав, що «полемікою проти софістів Платон намагався відстояти низку важливих для філософії питань: для етики – питання про доброчесність як моральну досконаліть, безвідносне благо та знання...» [2, с. 27]. Водночас слід погодитись із О. А. Степановою, з приводу того, що в античній філософії доброчесність перш за все розглядалась як чеснота особистого розвитку [3, с. 263].

Під впливом античної філософії розвивалось і афінське право (VI–IV століття до н. е.). Окремі положення про сутність доброчесності знайшли відображення в афінському праві. Наприклад, перед призначенням особи на публічну службу кандидат на посаду повинен був пройти перевірку щодо відповідності встановленим вимогам. Щоправда така процедура була дещо специфічною, адже під час неї перевірялось: громадянське походження, виконання обов'язків перед державою, сплату податків і військову службу, а також ставлення до батьків. Кандидат на посаду мав підтвердити свої слова належними доказами, після чого будь-хто міг висунути проти нього обвинувачення. За результатами перевірки ухвалювалось рішення про можливість призначення кандидату на посаду. У разі успішного проходження особа повинна була скласти присягу чесно виконувати свої обов'язки, дотримуватися законів і не приймати подарунків за виконання службових повноважень. Таку перевірку можна вважати одною з ранніх спроб забезпечення доброчесності та відповідальності публічних посадовців. Паралельно виникла і рання модель підзвітності публічних службовців: після завершення повноважень вони повинні були звітувати про свою управлінську діяльність і використання публічних коштів [4]. Афінське право чітко встановлювало, що публічні службовці повинні були діяти в межах визначених законом повноважень, а їх діяльність підлягала контролю, тобто такі вимоги формувались під впливом поширення таких чеснот як доброчесність і справедливість.

У середньовічній філософії (V–XIV століття) більшість поглядів формувалось під впливом церкви, не виключенням стали і уявлення про доброчесність. Фома Аквінський «підкреслював, що доброчесність має божественний характер і полягає в слідуванні божественним заповідям. Людина відповідальна за свої вчинки перед Богом, тому доброчесність вимірюється її здатністю відповідати на божественний поклик» [5, с. 28], пов'язуючи її зі справедливістю як частиною концепції природного права [6, с. 27–28], де поєднувалась доброчесність, справедливість і право. Така концепція дозволяла розглядати закони не тільки як формальні правила поведінки, а як джерело морального порядку та справедливості, що і було покладено в основу римського права, зокрема під час його систематизації у Зводі законів цивільного права [7]. Можна навести і інший приклад – кодифікований акт, що мав назву «Сім частин», в якому саме друга частина присвячена положенням про повноваження та поведінку правителя, справедливість, доброчесність, а також підпорядкуванню влади закону [8, 24–60].

Одним із найвидатніших представників філософії епохи Відродження (XIII–XVI століття) був Нікколо Макіавеллі, переважна більшість праць якого була присвячена проблемам політичної влади, мистецтву управління державою та психології правителів. Тож не дивно, що доброчесність він розглядав як здатність правителя здобувати, утримувати й ефективно здійснювати владу в т. ч. за допомогою прийняття мудрих рішень [9, с. 101–102]. Яскравий зв'язок між цим історичним періодом розвитку філософії та правом прослідковується у наказом короля Франції Генріха IV 1598 року, що отримав назву Нантський едикт [10], де філософські ідеї того часу щодо толерантності, обмеження релігійного примусу та мирного співіснування отримали легальну форму.

Досліджуючи період філософії Нового часу (XVII–XVIII століття) С. В. Бережна зазначає, що «Томас Гоббс і Джон Локк внесли свій вклад у розуміння доброчесності через призму соціального контракту. Вони стверджували, що доброчесність виникає як необхідність для підтримання суспільного порядку, а не як внутрішня якість людини» [11, с. 102]. Також слід додати, що Томас Гоббс у своїй праці Левіафан розглядав доброчесність як здатність людини керувати власними бажаннями та протистояти внутрішнім вадам. Справжня доброчесність проявлялась не в боротьбі з недоліками інших, а насамперед у самоконтролі, поміркованості, справедливості та мужності. Вона не позбавляла життя людини труднощів і страждань, але допомагала зберігати моральну стійкість і не дозволяти обставинам або власним слабкостям визначати поведінку. Таким чином доброчесність – це постійна робота над собою, здатність протистояти спокусам і діяти відповідно до моральних принципів навіть у складних обставинах. Вказаний погляд досить вдало вписувався в концепцію миру суспільного порядку, договору та підпорядкування загальній владі [12]. Проте важливо уточнити, що остання в жодному разі не повинна була використовуватись проти народу, а тому повинна була мати відповідні обмеження, що яскраво продемонстровано в: Акті Хабеас корпус 1679 року [13], який відображає ідею про необхідність встановлення законодавчого обмеження владних повноважень публічних службовців із метою захисту прав, свобод і інтересів громадян; Біллі про права 1689 року [14], де встановлено вимоги щодо законності королівської влади.

В епоху Просвітництва (XVII–XIX століття) досить багато уваги приділялось правилам моральності, а також пошуку істинної сутності добра та зла, через різні форми останніх. Водночас «усі народи одностайні в тому, що доброчесним варто називати те, що корисне суспільству, що виступає загальним благом, а пороком – те, що шкодить йому» [15, с. 41]. Вольтер трансформував зміст доброчесності буквально відмовившись від її ототожнення з загальним суспільним благом, якого не існує. Він був впевнений, що все залежало від самої людини та природи, тобто природного закону (загально моральних принципів таких як справедливість, толерантність і гуманність) на основі якого повинно було бути розроблено позитивне законодавство. Ці погляди певною мірою було відображено в Декларації прав людини і громадянина Франції [16] яка була прийнята в 1789 року та закріпила принцип рівності (ст. 1) та законність здійснення публічної влади (ст. 6), а також право народу вимагати від будь-якої державної посадової особи звіту про діяльність її адміністрації (ст. 15) тощо.

Нова філософія (XIX ст.) дещо змінила природу доброчесності. На думку Фрідріха Ніцше, щастя чи доброчесність самі по собі не могли бути доказом істинності певного вчення. Істина не завжди визначалось як щось приємне, корисне чи безпечне для людини. Навпаки, пізнання могло змусити людину зіштовхнутись із неприємними фактами та/або ставити під сумнів власні переконання. Тому сила людини проявлялась у її здатності приймати правду, навіть коли вона суперечила особистим інтересам чи уявленням. У цьому контексті доброчесність пов'язана з чесністю перед собою та готовністю шукати істину, а не лише те, що здається зручним. Він закликав кожну людину досліджувати власний внутрішній світ і шукати в ньому свої справжні чесноти. Проте попереджував, що віра у власну доброчесність може легко перетворитися на самозаспокоєння та «чисте сумління». Тому важливо було не просто вважати себе доброчесним, а постійно перевіряти власні мотиви, переконання та вчинки. Справжня доброчесність передбачала самокритичність і готовність побачити власні недоліки. Отже, доброчесна людина – це не та, яка переконана у власній бездоганності, а та, яка має мужність шукати істину, навіть коли вона змушує переглянути саму себе [17, с. 39, 214].

Осмислення природи доброчесності продовжується і сьогодні в межах Сучасної філософії (XX–XXI століття). Жан-Поль Сартр розглядав доброчесність як вибір вільної людини та відповідальність за нього і його наслідки.

В такій позиції прослідковується індивідуальність доброчесності, що належить кожній людині, а не якийсь загальний соціальний шаблон [18, с. 132]. Жан-Франсуа Ліотар відносив доброчесність до моральних категорій, наголошуючи що її цінність є не більше за інші цінності [19, с. 72]. Для Аласдера Макінтайра доброчесність стала необхідною умовою досягнення справжнього людського блага, оскільки саме вона давала змогу розвивати практики, зберігати їхню моральну цінність і ставати кращою людиною [20, с. 181–203]. Такий підхід дозволив розглядати доброчесність не тільки як моральну чесноту, а і як професійну якість, що забезпечує належне виконання суспільно значущої професійної практики.

Висновки. Дослідження філософсько-правової основи розвитку доброчесності дозволяє охарактеризувати цей процес як достатньо тривалий та нестабільний, з огляду на зміну змісту, функціонального призначення та нормативного вираження доброчесності. Даний період можна поділити на такі періоди:

– античний (VI ст. до н. е. – VI ст. н. е.) під час якого було сформовано чітке уявлення про доброчесність як моральну досконалість людини та способу належного життя, заснованого на розумі, справедливості, розсудливості, самоконтролі та вмінні розрізняти добро та зло, а в античному праві ці уявлення знайшли відображення у процедурах перевірки здібностей і характеристик особи з метою встановлення її відповідності вимогам, а також контролю за діяльністю такої особи;

– середньовіччя (V–XIV століття), де розуміння доброчесності формувалось під впливом християнської філософії, набувши релігійно-морального змісту та пов'язувалось зі справедливістю, самовдосконаленням, підпорядкуванням влади моральному і природно-правовому порядку, воно знайшло нормативне закріплення у визначенні обов'язків правителя та вимог до нього, а також правил щодо справедливого управління;

– відродження (XIV–XVI століття) – трактування доброчесності вийшло за межі морально-релігійної системи та почало розглядатись як здатність особи до самостійного мислення та самопізнання, ефективної діяльності й управління, у той час коли в правовій сфері посилювалося значення толерантності, політичної доцільності та врегулювання суспільних конфліктів;

– нового часу (XVII–XVIII століття), коли доброчесність набула нового соціально-політичного та правового змісту як здатність до самоконтролю, відповідальності, виконання обов'язків, а також механізм обмеження свавільного здійснення влади, що призвело до утвердження інституту захисту особистої свободи та обмеження державної влади;

– просвітництво (XVIII ст.), в цей період доброчесність осмислюється крізь призму універсальних принципів розуму, свободи, рівності, справедливості, толерантності та морального обов'язку та доктринальному закріпленні вказаних цінностей у деклараціях і кодексах;

– нової філософії (XIX ст.), що ознаменувався переосмисленням усталених моральних цінностей і сприяло розумінню доброчесності не як універсального набору якостей, а як результату особистісного самовизначення, самокритики та переоцінки моральних установок, у результаті чого її зв'язок із правом набув переважно опосередкованого характеру через подальше критичне осмислення взаємозв'язку моралі, влади та суспільних норм;

– сучасної філософії (XX–XXI століття) в якій доброчесність – це особиста відповідальність за власний вибір, складова справедливого суспільства, набута якість, що формується у межах професійної діяльності та соціальної активності особи, перетворюючись у стандарти службової діяльності, правила етичної поведінки, а також вимог щодо підзвітності та доброчесності публічних службовців.

Між тим з'ясування філософсько-правового розуміння феномену доброчесності висвітлює зміст останньої однобічно, а тому в наступних дослідженнях доцільно розглянути її історико-правову генезу.

Список літератури:

1. The Dialogues of Plato. Oxford University Press Humphrey Milford, London, 1871. Vol. II. URL: https://onemorelibrary.com/index.php/ru/?option=com_djclassifieds&format=raw&view=download&task=download&fid=16153.

2. Гончаренко О. А. Філософія освіти – це не філософія? *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2021. Вип. 32. С. 25–29. DOI: https://doi.org/10.32837/apfs.v0i32.1020.

3. Степанова О. А. Ретроспективний аналіз доброчесності в античній філософсько-педагогічній думці. *Педагогічні науки*. 2005. № 40. С. 260–263.

4. The Athenian Constitution by Aristotle. URL: https://www.gutenberg.org/files/26095/26095-h/26095-h.htm#part55.

5. Висоцька О. Є. Доброчесність як важливий чинник формування ідентичності людини: концептуальні трансформації. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2024. № 4 (63). С. 25–29. DOI: https://doi.org/10.21564/2663-5704.63.315202.

6. Шульженко Ф. П., Наум М. Ю. Історія вчень про державу та право: курс лекцій / за заг. ред. В. В. Копєйчикова. К. : Юрінком Інтер, 1997. 192 с.

7. Corpus juris civilis. URL: https://dn760106.eu.archive.org/0/items/corpusjurisciv1l00krueuoft/corpusjurisciv1l00krueuoft.pdf.

8. Las Siete Partidas. URL: https://www.vicentellop.com/TEXTOS/alfonsoXsabio/las7partidas.pdf.

9. Machiavelli N. The prince. 111 p. URL: https://yeauganda.wordpress.com/wp-content/uploads/2018/08/machiavelli-niccolo-the-prince-1985.pdf.

10. The Edict of Nantes With its Secret Articles and Brevets. URL: http://www.huguenot-museum-germany.com/huguenots/edicts/01-edict-nantes-1598-english.pdf.

11. Бережна С. В. Академічна доброчесність в професійній етиці вченого. *Освітній дискурс.* 2024. № 50 (7-9). С. 101–105. DOI: 10.33930/ed.2019.5007.50(7-9)-15.

12. Hobbes T. Leviathan. URL: https://www.gutenberg.org/cache/epub/3207/pg3207-images.html#link2HCH0016.

13. Habeas Corpus Act. URL: https://www.legislation.gov.uk/aep/Cha2/31/2.

14. English Bill of Rights. URL: https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/SN00293/SN00293.pdf.

15. Шаповал В. М. Філософія права. Частина І «Історія філософсько-правових вчень». Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2005. 156 с.

16. Déclaration du 26 août 1789 des droits de l'homme et du citoyen. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000697056.

17. Ніцше Ф. По той бік добра і зла. Генеалогія моралі. Львів : Літопис, 2002. 320 с.

18. Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. Хрестоматія : навч. посіб. / В. В. Лях, В. С. Пазенок. Київ : Ваклер, 1996. 498 с.

19. Байнес К. Після філософії: кінець чи трансформація? Київ : Четверта хвиля, 2000. 432 с.

20. MacIntyre A. After virtue: a study in moral theory. University of Notre Dame Press Notre Dame, Indiana, 2007. 286 p. URL: https://epistemh.pbworks.com/f/4.+Macintyre.pdf.

Chyshko K. O. PHILOSOPHICAL AND LEGAL UNDERSTANDING OF THE PHENOMENON OF INTEGRITY

The article analyzes the various philosophical periods marking the emergence and evolution of the concept of «virtue,» resulting in the following periodization: Antiquity (6th century BC-6th century AD), during which a clear concept of virtue as human moral perfection was formed–concepts reflected in ancient law through procedures for assessing an individual's abilities and characteristics to determine their suitability; the Middle Ages (5th–14th centuries), when the understanding of virtue acquired a religious-moral dimension linked to justice, self-improvement, and the subordination of authority to moral and natural-law orders, finding normative expression in the definition of a ruler's duties and requirements, as well as rules for just governance; the Renaissance (14th–16th centuries), when the interpretation of virtue transcended the moral-religious framework to be viewed as an individual's capacity for independent thought, self-knowledge, effective action, and governance, coinciding with the growing importance in the legal sphere of tolerance, political expediency, and the resolution of social conflicts; the Early Modern period (17th–18th centuries), when virtue acquired new socio-political and legal meaning as a capacity for self-control and responsibility, as well as a mechanism for limiting the arbitrary exercise of power; and the Enlightenment (18th century), a period when virtue was conceptualized through the prism of universal principles – reason, freedom, equality, justice, tolerance, and moral duty – and these values were doctrinally enshrined in declarations and legal codes; of modern philosophy (19th century), marked by a rethinking of established moral values and a shift toward understanding virtue not as a universal set of qualities, but as the result of personal self-determination, self-criticism, and the re-evaluation of moral attitudes; and of contemporary philosophy (20th–21st centuries), in which virtue is viewed as personal responsibility for one's own choices and a component of a just society – an acquired quality shaped through an individual's professional and social activities, ultimately evolving into standards of professional conduct.

Keywords: *integrity, public service, public administration, civil servants, rules of ethical conduct, morality, management.*

Дата першого надходження статті до видання: 10.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

Відомості про авторів

Адамовський В. І. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Барахта В. В. – старший викладач кафедри формування та розвитку професійної компетентності персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України Інституту професійного розвитку Пенітенціарної академії України

Бєлкін Л. М. – кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, адвокат, адвокат індивідуальної практики

Білий Є. О. – курсант 3 курсу 307 навчального взводу факультету підготовки фахівців для органів досудового розслідування НПУ Одеського державного університету внутрішніх справ

Бондаренко К. А. – студент 4 курсу факультету юстиції Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Бровченко Т. І. – кандидат юридичних наук, доцент, асистент кафедри цивільно-правової політики, права інтелектуальної власності та інновацій Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Ваолевська Л. А. – доктор юридичних наук, професор, керівник Дослідницької служби Верховної Ради України

Віхляєв М. Ю. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»

Волторніст О. С. – аспірант кафедри міжнародного приватного права Навчально-наукового інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Германов С. А. – доктор філософії, старший викладач кафедри державно-правових дисциплін Навчально-наукового інституту права та соціального менеджменту Донецького державного університету внутрішніх справ

Гетьман Є. С. – аспірант кафедри адміністративного і кримінального права Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Гірник О. О. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри соціального права Львівського національного університету імені Івана Франка

Гнедюк В. Л. – науковий співробітник Українського науково-дослідного інституту спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України

Гончарова-Парфьонова О. О. – аспірант кафедри кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія»

Горбачова К. М. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри приватного права та соціального забезпечення Сумського національного аграрного університету

Горєлова В. Ю. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського

Громович А. А. – курсант ННІ 4-23-401 Харківського національного університету внутрішніх справ

Гуржій Т. О. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права Державного торговельно-економічного університету

Деревянко Н. З. – доктор філософії в галузі права, доцент, голова Рівненського відділення Центру українсько-європейського міжнародного співробітництва

Єрмоленко Д. О. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права Запорізького національного університету

Зима О. Т. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Іщенко Є. М. – аспірант кафедри адміністративного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Кас'яновський І. О. – доктор філософії з міжнародного права, асистент кафедри порівняльного і європейського права Київського національного університету імена Тараса Шевченка

Квашин В. Ю. – кандидат юридичних наук, керуючий партнер адвокатського об'єднання «Квашин і партнери»

Клочко А. М. – доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник Сумського національного аграрного університету

Короєд С. О. – доктор юридичних наук, професор, в.о. президента Науково-дослідного інституту публічного права

Коросташівець І. М. – доктор філософії з права, старший викладач кафедри формування та розвитку професійної компетентності персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України Інституту професійного розвитку Пенітенціарної академії України

Костіна Д. А. – аспірантка кафедри адміністративного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Кравчук О. О. – доктор юридичних наук, професор, суддя Вищого антикорупційного суду, професор Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Краглевич В. В. – доктор філософії в галузі право, адвокат

Крестьянінов А. О. – аспірант кафедри адміністративного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Криволап Є. В. – PhD, спеціаліст з IT

Кузнєцов С. С. – аспірант кафедри морського, митного та інформаційного права Національного університету «Одеська юридична академія»

Кулик К. Д. – кандидат юридичних наук, доцент, асистент кафедри кримінально-правової політики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Лазарєв В. В. – кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії держави та права Харківського національного університету внутрішніх справ

Лахмотов К. О. – аспірант Інституту держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України

Лесік Б. В. – здобувач вищої освіти за спеціальністю D8 «Право» Закладу вищої освіти «Академія рекреаційних технологій і права»

Луценко Ю. В. – доктор юридичних наук, професор, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського

Макаренков О. Л. – доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник Науково-дослідної частини Запорізького національного університету

Мартовицька О. В. – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінального процесу та організації досудового слідства Харківського національного університету внутрішніх справ

МарущакО. А. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права, міжнародного права гуманітарного факультету (очного та заочного навчання) Пенітенціарної академії України

Матковський А. А. – доктор філософії міжнародного права, викладач кафедри кримінального процесу та криміналістики факультету підготовки фахівців для органів досудового розслідування НПУ Одеського державного університету внутрішніх справ

Матковський М. С. – аспірант кафедри конституційного права Національного університету «Одеська юридична академія»

Мединський Д. В. – викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Військового інституту телекомунікацій та інформатизації імені Героїв Крут

Мельникова А. В. – аспірант кафедри права Приватного вищого навчального закладу «Університет сучасних знань»

Ментух Н. Ф. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративного права та судочинства юридичного факультету Західноукраїнського національного університету

Мищак І. М. – доктор історичних наук, професор, перший заступник керівника Дослідницької служби Верховної Ради України

Музика Т. О. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільно-правової політики, права інтелектуальної власності та інновацій Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доцент кафедри методологій крос-культурних практик Харківської державної академії дизайну і мистецтв

Нагорнюк Д. В. – аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики Донецького державного університету внутрішніх справ

Остащук І. Б. – доктор філософських наук, професор Українського гуманітарного інституту

Пахолок Ю. П. – PhD, доцент кафедри адміністративного права, процесу та митної безпеки Навчально-наукового інституту економічної безпеки та митної справи Державного податкового університету

Петровська Ю. М. – кандидат історичних наук, доцент, начальник гуманітарного факультету (очного та заочного навчання) Пенітенціарної академії України

Пішта В. І. – доктор філософії, доцент, доцент кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»

Полюшко А. М. – кандидат юридичних наук, адвокат

Попружна А. В. – кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри гуманітарних дисциплін гуманітарного факультету (очного та заочного навчання) Пенітенціарної академії України

Правдюк А. Л. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративної діяльності Харківського національного університету внутрішніх справ

Приполова Л. І. – кандидат юридичних наук, старший дослідник Національного університету оборони України

Риндюк В. І. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теоретичної юриспруденції Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

Семенов С. В. – аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Серединко А. А. – доктор філософії, викладач кафедри державно-правових дисциплін Міжнародного університету

Синчук С. М. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри соціального права Львівського національного університету імені Івана Франка

Смирний О. С. – доктор філософії у сфері права

Спєсівцев Д. С. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Волинського національного університету імені Лесі Українки

Тараненко М. М. – кандидат юридичних наук, доцент, старший викладач кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Тарасенко І. В. – аспірант кафедри права Приватного вищого навчального закладу «Університет сучасних знань»

Теслюк І. О. – кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри кримінально-правових дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ

Тицька Я. О. – доктор юридичних наук, доцент, декан факультету права та економіки, професор кафедри державно-правових дисциплін Міжнародного університету

Удовика Л. Г. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права Запорізького національного університету

Фатєєв А. В. – аспірант кафедри кримінального процесу Національного університету «Одеська юридична академія»

Фірман Д. І. – доктор філософії, асистент кафедри інтелектуальної власності, інформаційного та корпоративного права юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка

Хажинський Р. М. – аспірант кафедри теорії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія»

Хлистік М. А. – доктор філософії у галузі права, доцент кафедри права Луцького національного технічного університету

Чишко К. О. – кандидат юридичних наук, доцент, провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з проблем правового забезпечення діяльності поліції та протидії злочинності Харківського національного університету внутрішніх справ

Шатіло В. А. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри конституційного та адміністративного права Національного транспортного університету

Швецова Л. А. – аспірант кафедри податкового права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Шевчук О. В. – аспірант кафедри приватного та публічного права Київського національного університету технологій та дизайну

Шульженко Ф. П. – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри теоретичної юриспруденції Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

Юринець Ю. Л. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри права та публічного управління Київського національного університету будівництва та архітектури

Яремчук В. О. – кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу дослідження проблем кримінального процесу та судоустрою Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України

НОТАТКИ

Науковий журнал

ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Серія: Юридичні науки

Том 37 (76) № 5 2026

Коректура • *І. Чудеснова*

Комп'ютерна верстка • *С. Калабухова*

Адреса редакції:
Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського
м. Київ, вул. Джона Маккейна, 33
Електронна пошта: editor@juris.vernadskyjournals.in.ua
Сторінка журналу: www.juris.vernadskyjournals.in.ua

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 48,91. Ум. друк. арк. 52,31.
Зам. № 1026/863. Наклад 150 прим.
Дата розміщення онлайн: 18.11.2026. Дата друку: 25.11.2026.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.